

THEOLOGIAI SZEMLÉ

FŐMUNKATÁRS:

RÉVÉSZ IMRE.

SZERKESZTI:

CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS:

DEÁK JÁNOS.

TARTALOM:

- Az Ige:** Megváltás... Bizonyágtétel. *Csikesz S.* 385—387. l.
- Tanulmányok:** *Soós Béla:* Melius Péter szentháromságtana. 388—442. l. — *Dr. Klein Gáspár:* Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században. 443—501. l. — *Dr. Tankó Béla:* A világnézetéről. 501—517. l.
- Kisebbségi közlemények:** *Dr. Bányay Lajos:* Tavaszgy Sándor három könyve. 517—521. l. — *Dr. Karner Károly:* A cseh-szlovákiai protestantizmus az újabb propaganda iratok tükrében. 521—523. l.
- Külföldi szemle:** *Bichlmair, G.:* Urchristentum und katholische Kirche. *Marton J.* 523—524. l. — *Bruhn, W.:* Vom Gott im Menschen. *Mátyás E.* 524. l. — *Behm, Joh.:* Pneumatische Exegese? *Mátyás E.* 524—525. l. — *Tillich, P.:* Die religiöse Lage der Gegenwart. *Mátyás E.* 525. l. — *Köhler, Rud.:* Kritik der Theologie der Krisis. *Mátyás E.* 525. l. — *Macholz, Wald:* Die romantische Ehe und die lutherische Ehestand. *Gaudy L.* 525—526. l. — *Meyer, Diedr.:* Das geltende Mischehenrecht der kath. Kirche. *Gaudy L.* 526. l. — *Brandenburg, Hans:* Vom Dienst der Gemeinde. *Győry E.* 526—527. l. — *Keller, A.:* Der Schweizerische Evangelische Kirchenbund. *Gaudy L.* 527—528. l. — *Meyer, Friedr.:* Heroldsrufe und Hammerschläge. *Gaudy L.* 528. l. — *Hochstetter, Fr.:* Auf Vorposten. *Gaudy L.* 528. l. — *Wille:* Die katholische Weltmission. *br. Podmaniczky P.* 528. l. — Zur Frage einer deutsch-protestantischen Politik. *Gaudy L.* 529. l. — *Zscharnack, Th.:* Das Preussen-Konkordat. *Gaudy L.* 529. l.
- Folyóiratok szemléje:** Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. XIII. évf. *Révész I. — Miklós Ö.* 530—531. l. — Revue d'histoire et de philosophie religieuses. *Révész I.* 531. l. — Etudes theologiques et religieuses. *Révész I.* 531. l. — Life and Work. *Révész I.* 531—532. l. — Die Wartburg. *Gaudy L.* 532. l. — Archiv für Religionspsychologie und Seelenführung. *Vasady B.* 532—533. l.
- Hazai irodalom:** Márk szerint való szent evangélium. Ford. : *Kecskeméthy, Máthé E.* 533—535. l. — *Radó P.:* A keresztyénség szent könyvei. *Pongrácz J.* 535—537. l. — *Bihari:* Isten országa. *Mátyás E.* 537. l. — *Czeglédy S.:* Az újszövetségi szent irodalom. *Mátyás E.* 538. l. — *Diószeghy M.:* A test feltámadása. *Vass V.* 538. l. — *Vass V.:* A keresztyénség világnézete. *Diószeghy M.* 538—539. l. — *Kierkegaard:* Önvizsgálat. Isten változhatatlansága. *Vasady B.* 539—540. l. — *Hajnal I.:* Esterházy Miklós nádor lemondása. *Révész I.* 540. l. — *Balanyi Gy.:* A római kérdés. *Révész I.* 540—541. l. — *Montanus:* Krisztus és egyháza. *K.* 541. l. — *Wolkenberg A.:* A katolikus világmisszió. *br. Podmaniczky P.* 541—544. l. — *Szász Károly* művei. *Zsigmond F.* 544. l. — *Paulik J.:* Isten felé. *Győry E.* 544—546. l. — *Batiz D.:* Egészséges élet. *Csia S.* 546. l. — *Nagy S.:* Rövid zenetörténet. *Tankó B.* 546—547. l. — *Böszörményi J.:* Magyar ég alatt. *Zsigmond F.* 547—

Folytatása a boríték belső oldalán.

E KETTŐS SZÁM ÁRA 12 PENGŐ.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE: 20 PENGŐ.

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL A PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK: KÉTHAVONKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN CSIKESZ S. EGYETEMI TANÁRHOZ KELL FORDULNI,
DEBRECEN, KOLLEGIUM.

ORSZÁGOS REFORMÁTUS LELKÉSZEGYESÜLET KIADÁSA.

548. 1. — *Kovácsné Huszár J.* : Beszélgetéseim. *Zsigmond F.* 548. 1. — *Vargha T.-né:* Vándormadár útja. *Zsigmond F.* 548—549. 1. — *Sípos I.* : Az örök nap. *Zsigmond F.* 549. 1. — *Árkossy K.* : A gondolat szabadság nevében. *Gulyás J.* 549. 1. — *Nyíreő J.* : A Magyar Nemzeti Múzeum Széchenyi-könyvtárának átszervezési munkálatai. *Gulyás J.* 549. 1. — *Musnay L.* : Károlyi Gáspár a bibliafordító. *Gulyás J.* 549. 1. — *Dajka A.* : Magyar lelkivergődések. *Gulyás J.* 549. 1. — *Törös L.* : Kik írták a debreceni grammatikát? *Gulyás J.* 549—550. 1. — *Oláh Gábor* válogatott költeményei. *Gulyás J.* 550. 1. — *Bokréta.* Verseskötet. *Gulyás J.* 550—551. 1. — *Szondy Gy.* : Állatok világa. *Zsigmond F.* 551. 1. — *Csizmadia L.* : Bibliai földrajz és természetrajz. *Mátyás E.* 551. 1. — *Tihanyi D.* : „Mysterium Magnum“. *Vass V.* 551—552. 1. — *Csobán E.* : Debrecen sz. kir. város levéltára. *Gulyás J.* 552. 1. — *Körmendi Horváth J.* : Szózat Magyarország minden lakójához. *Gulyás J.* 552. 1. — *Skultéty J.* : A volt Felső-Magyarországról. *Gulyás J.* 552. 1.
- Publikáció :** *Keresztesi József* naplójegyzetei akadémiai útjáról. XV. folyt. 553—556. 1.
- Tudományos élet :** Gróf Degenfeld Pál. — Dr. Szabó Aladár. — Dr. Zsinka Ferenc. — Új theologiai díszdoktor. — Theologiai tanári konferencia. — Új theologiai doktorok. — A debreceni egyetem évvázró ünnepélye. — A debreceni egyetem új vezetői. 556—557. 1. — Disputa. 557—560. 1.
- Szerkesztő üzenetel :** Új évfolyam. — „Theologiai Tanulmányok“ új füzetei. — Nyugtázások. 560. 1.

Nr. 1—3.
Jahrgang VI.

THEOLOGISCHE RUNDSCHAU.

Debrecen, 1930.
Pfungsten.

Redigiert von Universitäts-professor ALEXANDER CSIKESZ, Debrecen, Ungarn.

Mitarbeiter: Privatdozent Emeritih Révész, Debrecen und Univ. Prof. Joannes Deák, Sopron.

Subskriptionspreis pro Jahr Goldmark 18. Schw. Fr. 20.

Erscheint zweimonatlich. — Verlag des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereins (ORLE.)

INHALT :

- Das Wort :** *Csikesz, A.* S. 385—387.
- Aufsätze :** *Sóds, B.* : Die Trinitätslehre bei Petrus Melius. S. 388—442. — *Klein, G. Dr.* : Der Plan einer staatlichen protestant. Universität unter den Habsburgern im 18. u. 19. Jahrhundert. S. 443—501. — *Tankó, Ad.* : Über d. Weltanschauungs-Problem. S. 501—517.
- Kleinere Mitteilungen :** *Bányay, L. Dr.* : Über drei Werke von Alex. T v s z y. S. 517—521. — *Karner, K. Dr.* : Der czechisch-slovakische Protestantismus im Spiegel der neuen Propagandaliteratur. S. 521—523.
- Ausländische Litteratur :** Siehe den ungarischen Text des Inhaltsverzeichnisses (Külföldi Szemle).
- Zeitschriftenschau :** Archiv für Protestantische Kirchengeschichte Ungarns. *Révész, E.* — *Miklós, E.* S. 530—531. — Revue d'histoire et de philosophie religieuses. *Révész, E.* S. 531. — Etudes théologiques et religieuses. *Révész, E.* S. 531. — Life and Work. *Révész, E.* S. 531—532. — Die Wartburg. *Gaudy, L.* S. 532. — Archiv für Religionspsychologie und Seelenführung. *Vasady, B.* S. 532—533.
- Innländische Litteratur :** Das heilige Evangelium nach Marcus. Übersetzt von St. Kecskeméthy. *Máthé, E.* S. 533—535. — *Radó, P.* : Die heiligen Bücher des Christentums. *Pongrácz, J.* S. 535—537. — *Bihari* : Gottesreich. *Mátyás E.* S. 537. — *Czeglédy, Al.* : Die neutestamentliche heilige Litteratur. *Mátyás, E.* S. 538. — *Diószeghy, M.* : Die Auferstehung des Körpers. *Vass, W.* S. 538. — *Vass, W.* : Die Weltanschauung des Christentums. *Diószeghy, M.* S. 538—539. — *Kierkegaard* : Selbstprüfung. Unveränderlichkeit Gottes. *Vasady, B.* S. 539—540. — *Hajnal, St.* : Die Abdankung des Palatins Nik. Esterházy. *Révész, E.* S. 540. — *Balanyi, G.* : Die römische Frage. *Révész, E.* S. 540—541. — *Montanus* : Christus und seine Kirche. *K.* S. 541. — *Wolkenberg, A.* : Handbuch der kathol. Weltmission. *Podmaniczky, P.* S. 541—544. — Werke Karl Szász. *Zsigmond, F.* S. 541. — *Paulik, J.* : Zu Gott hin. (Predigten.) *Győry, E.* S. 544—546. — *Batiz, D.* : Gesundes Leben. *Csia, Alex.* S. 546. — *Nagy, Alex.* : Compendium der Musikgeschichte. *Tankó, B.* S. 546—547. — *Böszörményi, Eug.* : Unter ungar. Himmel. *Zsigmond, F.* S. 547—548. — *Jolán Huszár* gehr. *Kovács* : Meine Erzählungen. *Zsigmond, F.* S. 548. — *Frau Thom. Vargha* : Wanderung der Zugvogel. *Zsigmond, F.* S. 548—549. — *Sípos, Ida* : Der ewige Tag. *Zsigmond, F.* S. 549. — *Árkossy, K.* : Im Namen der Gedankenfreiheit. *Gulyás, J.* S. 549. — *Nyíreő, I.* : Die Umorganisation der Széchenyi-Bibliothek des ungarischen Nationalmuseums. *Gulyás, J.* S. 549. — *Musnai, L.* : Der Bibelübersetzer Kaspar Károli. *Gulyás, J.* S. 549. — *Dajka, A.* : Ungarisches Geistesringen. *Gulyás, J.* S. 549. — *Törös, L.* : Wer hat die Debrecener Grammatik verfasst. *Gulyás, J.* S. 549—550. — *Gábor Oláh's* ausgewählte Gedichte. *Gulyás, J.* S. 550. — *Szondy, G.* : Tierleben. *Zsigmond, F.* S. 551. — *Csizmadia, L.* : Biblische Geographie und Naturgeschichte. *Mátyás, E.* S. 551. — *Tihanyi, D.* : Mysterium Magnum. *Vass, V.* S. 551—552. — *Csobán, E.* : Das Archiv der königl. Freistadt Debrecen. *Gulyás, J.* S. 552. — *Horváth v. Körmend, J.* : Aufruf an alle Bewohner Ungarns. *Gulyás, J.* S. 552. — *Skultéty, J.* : Über das ehemalige Oberungarn. *Gulyás, J.* S. 552.
- Veröffentlichung :** Die Notizen Joseph Keresztesi's über seine akademischen Studienreise. XV. S. 553—556.
- Wissenschaftliches Leben :** Gr. Paul Degenfeld. — Dr. A. Szabó. — Dr. F. Zsinka. — Neuen Ehrendoctor der Theologie. — Konferenz der theol. Professoren. — Neue theol. Doktoren. S. 556—557. — Disput. S. 557—560.
- Mitteilungen der Redaction.** S. 560.

Az Íge.

Megváltás... Bizonyságtétel.

Máté ev. XXVII. r.: 50-54. v. „Jézus pedig ismét nagy fenszóval kiáltván, kiadá lelkét. És imé a templom kárpitja fölétől aljáig ketté hasada; és a föld megindula, és a kősziklák megrepedezének. És a sírok megnyílnak, és sok elhunyt szentnek teste föltámad. És kijöven a sírokból, a Jézus föltámadása után bementek a szent városba, és sokaknak megjelentek. A százados pedig és akik övele őrizték vala Jézust, látván a földindulást és amik történtek vala, igen megrémülének, mondván: *Bizony, Istennek Fia vala ez!*“

Utazók beszélnek, hogy a Szahara szörnyű szánum-viharának kezdetét és végét saskeselyű-csapat repülése jelzi. Jézus halálakor belül: a szívekben s kívül: égen-földön iszonyú orkán dúl. Kezdetén és végén két kiáltás sasszavai röppennek föl. Az ítéletes időt összefogja, beszegi, gát közé szorítja ez a két kiáltás, mint két szirtes part az örvénylő Óceánt.

Az egyik szó: Jézus utolsó földi szava: „*Elvégeztetett!*“ Bejelenti a világtörténelem legnagyobb tényét: a *megváltást*. A legfölségesebbet, amit Isten tehet emberért!

A másik szó: a pogány centurio kiáltása: „*Bizony, Isten Fia volt ez!*“ Kifejezi az emberi lélek legmagasabb teljesítményét: a *hitvalló bizonyoságtételt*. A legfölségesebbet, amit ember tehet Istenért!

Ahol a megváltás és bizonyoságtétel a két part, ott acsaroghat, bömbölhet, örvényelhet a tenger, de el nem szakíthatja a kettőt egymástól. Nincsen olyan mély Óceán, hogy partjai még mélyebben a tengerfenéken össze ne érjenek. Megváltás és hitvalló bizonyoságtétel elválaszthatatlan, összeérő, egymásba folytatódó partjai az élet tengerének.

Parttól a partig, akár tenger felett, tengeren, vagy tenger alatt, de viharon át juthatsz. A pogány százados is így jutott Jézus megváltó halálától ég-sötétedés, földindulás, kárpitrepedés, hegyhasadás, sziklaszakadás, sírok fölnyílása viharán át a hitvalló bizonyoságtételig: „*Bizony, Isten Fia volt ez!*“ Az evangélium ebből a viharból három szörnyű epizódot ragad ki: a templomkárpit kettéhasadását, a kősziklák megrepedését, a sírkövek kikelő holtak megjelenését.

Megváltástól a hitvalló bizonyoságtételig ma is ilyen külső-belső viharon át az út. A mi szívünknek is át kell élni a vihar hármasszárnyalását.

*

Alljunk meg a megváltás partján: Krisztus keresztye tövénél. Az Evangélium csak annyit mond: „Jézus *ismét* nagy fenszóval kiáltott.“ „*Ismét.*“ Ez a szócska gyémántkemény kérdőjelet vág a szívünkbe: Hányszor és hányszor? Ismétlődő halálkiáltásai egymás mögé fogott robogó paripái a halál szekerének. A sok ismétlődés között hirtelen toppan elénk a végső. Ebben az egy szóban benne van a gyilkos tömegre hullott ítélet. Aki nem látja meg a kérő arc némaságát, szükségét, de kiáltást vár: kimondta ítéletét önmaga fölött. Aki nem döbönt meg az első kiáltás, döböntse meg, ha újra ismétlődik s reszkessen össze, ha e kiáltás megsokasodik, mert ítélete is százszorosan súlyosodik. S ha ki megvárta a percet, amíg a kiáltás a kihűlő ajkon örökre megfagy: omoljon össze, mert eltörte önmaga fölött halálos ítélete vesszejét.

Az utolsó pislogó gyertya nagy lobbanással alszik ki. Az utolsó dobbanó szív nagy kiáltással szakad meg. Mások csak annyit jegyeznek meg: ismét kiáltott. Mielőttünk az a fontos: mit kiáltott? mi volt az utolsó szava? Mert az utolsó szóban szabadon ereszti a lélek a féltve őrzött rabját. Kisuttogja az utolsó szóban a zsugori fősvény a pénze rejték helyét, a tudós találmánya titkát, a zsarnok a végső akaratát, a föl nem fedett gyilkos az áldozat sírját... De ez mind csak halálverítékes suttogás. Kiáltani az utolsó pillanatban csak tiszta szív tud. Jézus utolsó kiáltása, utolsó titka, élete célja, halála nyitja: „*Elvégeztetett!*“ Idvezítésünk, váltáságunk *elvégeztetett*.

„*Nagy fenszóval*“ kiáltja ezt bele az évezredekbe. Keresztyén ember azóta csak akkor beszélhet nagy fenszóval, ha Isten ügyét képviseli. Aki a maga ügyében nagyhangú, az az Isten ügyében megnémul. Az önzés a maga baján ordít. A tyúk a maga tojásán kárál. Az öndicséret, önreklám és önadminisztráció csak önmagát zengí. Jézus nem a maga fájdalmát kiáltja, pedig a legnagyobb fájdalmat ő hordozta. De Isten ügyét hirdeti nagy fenszóval. Azóta templom, gyülekezet, egyház, thelogia, vallásos irodalom: Krisztus e végső kiáltásának megafonjai. Széles e világon, évezredekben át hangoztatják e diadalkiáltást ismét és ismét, újra és újra, megint és megint. Akkor halál követte ezt a kiáltást: Jézus halála. Ma pedig élet: a mi életünk. Az eredeti szöveg ezt a szót: „kiadá lelkét“, olyan gyöngéd szóval jelzi, mint mikor a rabmadárnak kinyitjuk aranybörtöne ajtaját s kibocsátjuk boldog repülésre. Mint Nőé a galambot kibocsátotta, úgy repül Jézus halott testéből lelke s „szállá alá a poklokra“, hogy felhozza annak tornácából a benne bízó próféták lelkét, a reménység Istent dicsőítő olajágát! Kibékülése szent jegyét.

Jézus utolsó kiáltása kiröppenő lelkével elcsittul. Az egész teremtett világ döbbenve dermed meg, amikor megzendülnek az Örökkévaló akaratából a vihar orgonái s egetvívó hangon dördülnek meg a felhők, morajlanak a tengerek, rendülnek hegyek s megmozdul ég és föld. *Minden együttérez a kiszenvedett Krisztussal, a gyilkosait kivéve.* Nagy kiáltását átveszi a kárpit s az egész templom megreszket a repedés zajától;... át a kétfelé robbanó sziklák, amint lavínásan zudulnak alá; ...át a felpattanó sírok, amint sírüregeik vádoló szemével néznek az élőkre.

A Megváltó elvesztésén legelőször a *templom* rendül meg. Hogyne? Hiszen a babiloni fogság menekült serege azért építette, Heródes azért szépítette, hogy a Messiás méltó hajléka legyen. Itt várta Őt évtizedek óta napról-napra Simeon és Anna. Itt mutatták be szülei, itt hullott érte az első vér, a gerlice vére. Itt halljuk az első öntudatos szavát: *Nékem az én atyám dolgaiban kell foglalatoskodnom.* Itt kérdezik, itt tanít, itt gyógyít és ment életet. Ezt tisztítja meg s teszi újra az *En Atyám házává, imádság hajlékává*; ennek a dicsőségéért harcol. Az Ő atyja dolgait végezte most is. A templom legtitkosabb részét Isten lakta s ezt a legbelső helyet rekesztette el a kárpit függönye. Csak a főpap mehetett be ide, az is csak egyszer évente, midőn az egész népet mutatta be áldozatát. A keresztfá-halálának tökéletes áldozatát, egyetlen egyszeri, soha nem ismételtető és meg nem újítható fölségben most vitte véghez Krisztus s utolsó kiáltásával, mint az egész teremtett világ egyetlen főpapja viszi a mindenható Atya szent színe elé, hogy végső közbenjárásával megbékéltesse az Istent az emberrel s az Atya szívével a fiakhoz fordítsa. A szolgálatkészség engedelmes alázata a kárpit kettérepedése. Nincs többé elrejtőzött Isten, nincs szükség közbenjáró főpapokra, nincs értelme gyarló emberi áldozatoknak. Az örök Főpap tökéletes áldozata egyszer és örökre váltságot szerzett.

A zsidó nép azt hitte, hogy Isten a kárpiton belül lakik s minél távolabb volt a kárpittól, a templomtól az egyén, annál bátrabban vétkezett. A mi templomunkban nincsen kárpit. De sokszor úgy tűnik föl, mint hogyha ennek a kornak a szemében a templom falai változnának ilyen régi kárpittá. Elég nagynéha bemenni rajta s milyen jó, hogy Isten itt a kárpit mögött lakozik, kívül az életben élheti a lélek Isten nélküli életét. Jézus megváltó szavának szét kell repítenie a mi kárpitunkat is. Nem lehet Isten elől elrejtőzni és nem lehet Istent elrejtteni. Házad kerítéséből, szobád falából, ágyad függönyéből sem vonhatsz kárpitot magad és Isten közé. A megváltás első hatása az, hogy ezek a sunyi, számító és gyáva kárpitok leomlanak.

De, ha egész életünket átengedjük is Isten közvetlen jelenlétének — nem tudom, ti éreztétek-e úgy, mint én? —, szívünk legbelső rejtékében marad egy piciny zug, ahova szenvedélyeink utolsó parányai, régi bűneink zsongító emlékei, mint összezsongorodott kígyófészek, elbújnak s befedi őket a külső tisztesség, az önámítás, a szemérmes jóhiszeműség kárpitja. Ha jön a megváltásod perce, ennek a kárpitnak is ketté kell hasadnia s ennek a rejtéknek is be kell telnie Krisztussal.

A szörnyű vihar másik főrészelete a földindulás és a *hegyek szikláinak* kettéhasadása. A Messiás halálán együttéreznek a hegyek kősziklái. Nem tudom kinek tűnt föl közöttünk, hogy Jézus a folyóról, patakról, tengerről alig szól, de a hegyeket oly igen szerette. Ide menekül a hegyek közé édesanyja, mikor még gyermekét szíve alatt hordta. Hegyek voltak tanui negyven nap és éjjel a böjtölésének. Hegyeken szeretett tanítani, itt mondotta legszebb beszédét. Itt imádkozott éjszakákon át tanítványaiért, eljövendő híveiért s miértünk is. Itt beszélt vele Illyés és hódolt előtte Mózes. Itt sugárzott reá a megdicsőülés fénye. Ide parancsolta föltámadás után híveit. S a világ végítéletére meghagyta, hogy akik az övéi, fussanak a hegyekre... Megmondom miért szerette úgy a hegyeket és a hegyek is Őt. — A hegyek ma az egyetlen teremtmények, amelyek most is olyanok, mint aminőknek a teremtés pillanatában az alkotó Ige szánta. Egy kis kopás, zuzmó, vagy moha a felszínükön, de egy ujjnyival a külső szint alatt ma is ugyanolyanok, mint abban a nagy pillanatban, mikor a Fiú igéjére, mint a földi élet őrtálló gárdistái évmilliókra a felhők fölé egyenesedtek. Ezek érezték akkor azt a világhordó erőt, amelyre glédába álltak s megrendülnek most, amikor ezt az erőt, ha csak egy pillanatra is, a legnagyobb földi veszedelem borítja el. — A teremtés percétől kezdve a föld színe hány milliószor emelkedett fel növényzetben, élő világban és rothadt újra vissza. A tenger is hányszor szállt fel párában, felhőben és ömlött újra záporozva vissza. Csak a hegyek sziklái maradtak ugyanazok. Ezért hasadtak meg a megváltás szavára, a második teremtés hajnalán.

Az emberi életben is vannak hegyek és kősziklák, de ezeket a sátán teremtette: Osztályellentét, kasztszellem, rangkórság, megkövesedett előítéletek, sziklásodott társadalmi formák, fásult közöny és ásító önzés mind megannyi kősziklák és elválasztó hegyek ember és ember között. Ezeket kívülről befuthatja a kultúra indája, kedvessé varázsolhatja a költészet, a művészet és a vallás virága, de csak a fölszínét változtatta meg, belülről ma is olyan, amilyennek Krisztus ősi ellensége, a sátán teremtette. A megváltás szavára ezeknek a köveknek szét kell omlaniuk, porrá kell omlaniuk, Isten jelenléte előtt megolvadnak a hegyek, mennyivel inkább kell megolvadnia a mai bomló társadalom megkövesedett terheinek is... Szívünkben is ott vannak ezek a kövek. Az ilyen egyéni élet külsőségeiben lehet kegyes, de farizeus. Hangoztathatja magáról, hogy „jó kálvinista”, de belülről pogány. A lelketlen

köszívnek épügy meg kell repednie, össze kell zúzatnia a megváltás szavára! Ha megrepednek a hegyek, mindig kitűnik valami érték, amit mély ölükben hordtak. Mélységükből előcsillan szöke villanással a drága arany, vagy barna tekintettel a fekete gyémánt s előbuzognak az elrejtett források üde tisztasággal. Ne féltsd a szíved köveit sem. A társadalmi élet megkövült formáit sem. Széttöretésükkor új értékek drága fémje, új meleg érzések hevítő tüze s új lelkivilág üdítő forrása árad e világra.

Az utolsó jellemző mozzanata a szörnyű viharnek az Evangélium szerint a sírok megnyílása s a „szentek” föltámadása. Ezek az elaludt szentek azok a halottak, akik Jézus földi tanítása három esztendejében tanítása és csodái birtokában haltak meg boldogan. Ezek a szívek még sírjuk mélyén is feléreznek, hogy mi történt jöttevőjükkel... A pince mélyén a bor is megmozdul, mikor a tőkét termőre metszik. A holttestek sem maradnak érzéketlenek, ha a legszentebb test haldoklik.

Egész külső életünket sír és halál veszi körül. A meghaltak milliárdjai leszavazhatnák az élők millióit. Halott hümusből égetett a téglád, halott fából faragott a gerendád és bútorod, halott növény- és állatvilág a ruhád, táplálékod, örömed és végzeded. Hány lélekre borul ez a halott világ a maga szürke vígasztalanságában s hány elaludt hitre úgy, mint a szemfödő. Jézus szavára meg kell nyílnia a körülöttünk lévő halott-világnak, föl kell ébrednie az elaludt hitnek, az egyetlen szentnek ezen a világon. Új életnek kell bizonyítást tennie, hogy a megváltás elvégeztetett... Tekintsünk szívünkbe. Minden emberi szív sírhoz hasonló, melyben ott nyugszik egy kicsiny „elaludt szent”. Ez önnön magunk voltunk gyermekségünknek áldott idején. Hiszen, minden embernek, még az anyagiilkosnak is, volt egy olyan percünk gyermekkorunkban, mikor Jézus azt mondhatta rólunk: „Ilyeneké a mennyeknek országa.” S ma is úgy szól: „Ha olyanok nem lesztek, mint a kis gyermek”, ami azt jelenti, ha olyan nem leszel, mint voltál ártatlan kicsiny gyermekkorodban, „semmiképpen sem mehetsz be Istennek országába”. A megváltó Fiú szavára ennek a piciny halottnak, jobbik énünknek fel kell támadnia, meg kell jelennie, hogy mint Isten gyermeke az Atyától vegye tápláltatását és az Ő akarataiban gyönyörködjék. Ez a tiszta gyermeki lelkület támadjon föl a szívekben és menjen be a szent városba: Isten gyülekezetébe és legyen nyilvánvalóvá sokaknak.

*

Ott áll a százados a *másik parton*. Ijedező lelkét végigröpködté a szörnyű vihar, mint riadó sírály az Óceánt. Ő és a vele való őriző katonák a legidegenebbek, a legtávolabbiak. Alig ismerik Jézust egy pár óra óta és mégis mily rettentően vétkeztek ellene. A megköztözést parancsolták, de nem úgy, hogy vér serkedjen ki nyomában. A megkorbácsolást parancs szóra tették, de a töviskoronát röhögő jókedvvel önként nyomták a fejébe. A nádszálat, a kopott palástot, a megköpdösést, areulverést, megrugdosást, kigúnyolást ráadásnak adták. Ráadásból taszítják föl dárdájuk nyelvél a keresztfa alatt roskadozó Mestert. Parancs szó nélkül szegeznek át kezei csontjait. S amíg Az a keresztfán szenved, ők mohó izgalommal vetik a kockát, húzzák a sorsot, hogy a szegényes, véres rongyok melyiküknek jussanak. Felirtó szívekben egyre őriásibb lesz a rémület: van-e szabadulás ily szörnyű vétékből? S lelki szemek előtt fölújul a szelíd királyi alak, panasztalan némaságával, simogató vádolásával, megbocsátó imádságával. Amint az átkozódó tömegre áldást kér s a megtérő latornak üdvösséget ígér. Amint ég felé kitér kezeivel a világ leggyőztesebb főpapjaiként mutatja be végső áldozatát. Hogyne könyörülne rajtuk, hogyne szabadulnának ők is, hiszen „bizony, Isten Fia volt ez”. S ekkor jön a földindulás: templomon, hegyek szikláin, kősírokon végigzúgó istenítélet s meglátják a nagy összefüggést a keresztfán függő nyugodt halott és a vulkánként rázkódó teremtett világ között. Jézus életéből semmit sem tudnak, származása titkáról mit sem sejtenek, de látják a halálát, nyugodt, fölséges túrését, az Atyában bizását, könyörülő irgalmát. Aki így hal meg, az Isten fia. S ilyenkor a szív tűzhányóvá válik; boldog belső tífka eltölti minden kamaráját, átfutja mint tűz az ereket s elhat a csontok és velők megszólásáig s fölsustorog az ajkakig s diadalmas, boldog vallástételben bugygyannak ki a szavak és ömölnek a bizonyágtételek. Csak ez a bizonyágtétel valódi. Amelyiket nem kívülről kényszerített ránk a világ, nem beszajkózott ismeret, nem véletlen visszhang s nem életünkre akasztott plakát, hanem a szívnek teljességéből szülő száj boldog vallomása. Hátha még tudták volna, hogy harmadnapon föltámad, hogy felmegy a mennyekbe, az Atyaisten jobb-jára, hogy ide alant anyaszentegyházában az apostolok, mártírok, ígehirdetők évezredekre futó stafétája indul meg s visznek megnyugvást minden korszaknak, minden népségnek, minden egyéneknek, hogy egykoron az unokáik unokáit is elérje az ő forró vallomásuk hanghulláma és eljutnak a megváltás partjáról az élet tengerének örvényein keresztül a hitvalló bizonyágtétel áldott révpártjára.

Mi már tudjuk Megváltónk isteni dicsőségét. Érezzük a krisztusi élet eleven erejét. Az Anyaszentegyház örök vezetőke elhozta hozzánk az Evangéliomban a krisztusi élet erőforrását s ha fénylő hit van bennünk, ez az Ő fényéből nyert dicsőség. Lássuk meg idvességünk elvégeztetésének partját és jussunk el mielőbb a hitvalló bizonyágtétel partjára: Bizony, Isten Fia volt ez. Ámen.

Csikesz Sándor.

Melius Péter szentháromságtana.

I. Bevezetés.

Melius Péter a magyar református egyháztörténelemnek egyik legtöbbet emlegetett, valójában pedig igen kevésbé ismert alakja. Mikor először a porondra lép, már teljes fegyverzetű harcos, sőt vezér; hatalmas szervező erejével megépíti a magyar református egyház falait, fáradhatatlan vitázó készséggel meg is védelmezi a leghevesebb ostrom ellen — azután hirtelen eltűnik szemünk elől. Alkotása megmaradt, de gondolkodásmódjával iskolát nem alapított, sőt tanrendszert kialakítani sem volt ideje. A történeti köztudatban leginkább azzal a negatív értékjelzővel szerepel, hogy egyházát ő mentette meg az unitarizmusba való beleolvadás veszélyétől; a harcos Melius fogalomává vált, de mivel mindig csak ebben a viszonylatban beszéltünk róla, nézeteiről összefoglaló képet mindmáig nem rajzolt senki.¹ Az 1890-es évek nagy egyháztörténelmi vitáiban nem egészen indokolatlanul, de mégis sajnálatos módon szinte harcra lobogóvá lett a neve, a harc elültével megszűnt az iránta való érdeklődés.²

Bizonyára része van ebben annak a körülménynek, hogy Melius, az ember, minden kutatás dacára jóformán teljesen ismeretlen maradt előttünk. Életéből csak néhány elszórt adatunk van, azok is üres dátumok. Születése évéről 1515-öt és 1536-ot szoktak írni; bizonyíték azonban egyik év mellett sem hozható fel.³ Egyéni életkörülményei, magánélete, lelkipásztori munkássága minden szorgos kutatás dacára felderítetlenek.⁴ Ifjúkori hitéről kevés tájékoztatást nyújt Wittenbergben tanulása, hiszen nem lehetetlen, hogy már kimenetelekor a református nézetek felé hajlott.⁵ És bár Szabó Károly Régi Magyar Könyvtár-ához éppen Wittenbergből sikerült a legszámottevőbb pótlékok felkutatni, Melius-ismerek ott sem kerültek elő.⁶ Idehaza nyomlatott műveinek a sorozatát sem ismerjük hiánytalanul. A Szinnyeinél felsoroltakon kívül legfeljebb elveszett művekről

¹ Kísérletek történtek ezen a téren (Novák Béla : Melius Péter élete és munkái. Budapest, 1899. és Czakó Gyula : Melius Juhász Péter élete és működése. Debrecen, 1904.), de a theologiai gondolatairól megbízható, alapos értekezésünk csak egy van : Zoványi Jenő : Melius P. mint exegeta. Sárospatak, 1887.

² Pokoly József, Révész Kálmán, Kanyaró Ferenc és Jakab Elek a Dávid Ferencsel kapcsolatos vitákban bőven emlékeznek róla, a tárgy természeténél fogva inkább mellékesen. Legalaposabb méltatásával Pokoly Józsefnél találkozunk. (Az erdélyi ref. egyház története. Budapest, 1904. I. k.)

³ S. Szabó József és Herpay Gábor szíves szóbeli közlése szerint Debrecen levéltárában új adalék már alig remélhető. Pedig szinte érthetetlen, hogy a nagytekintélyű vezető-ember közéleti működése — csak Debrecenen túlra szorított volna! Pap Károly (Irodalomtörténet, 1913. évf. 355—67. l.) megpróbálta egy állítólagos arcképének hitelességét bizonyítani, de meggyőző érvek nélkül.

⁴ Jegyzetek a Régi Magyar Költők Tára III. k.-hez. Budapest, 1926. 363. l. (Szilády Áron.)

⁵ Szinnyei József szerint (Magyar írók élete és munkái. Budapest, VIII. k. 1902. 1053. hasáb) Szegedi István 1553—54-ben, tehát 1556 okt. 25-i wittenbergi beiratkozása előtt térítette a brentianus nézetről református felfogásra. Zoványi J. szerint (A reformáció Magyarországon 1565-ig. Budapest, é. n. [1921.] 332. l.) ez legkésőbb 1558-ban történetelt. Hogy mire alapítja ezt a nézetét, nem említi. Tóth Ferenc (A helvét hitv. túl a tiszai... püspökök élete. Győr, 1812. 42. l.) szerint : „Hazajöven Wittenbergből, kevés ideig az úr vacsorájáról való értelemben Brenciust követte.”

⁶ A pótlék megjelent a Magy. Prot. Egyháztört. Adattár XII. 1928. k.-ben. Asztalos Miklós szíves közléséből veszem a fenti adatot; mint mondotta, különös érdeklődéssel kutatott éppen Melius után, de hasztalanul.

történnék egészen jelentéktelen közlések:⁷ az egyetlen komoly felfedezés sorsa még nem tekinthető eldöntöttnek.⁸

Ilyen körülmények között Melius képe csak igen dűrván kifaragva áll előttünk s a róla szóló vitákban tág tér nyílik az elfogult véleményeknek, találgatásoknak.

Szenvedélyektől elvakulva ítéltek róla már kortársai is. Nagy ellenfele, Dávid Ferenc, türhetetlennek találta erélyes modorát és megvetéssel szól a komédiák „Péter pápá”-járól, aki „quasi ex tripode a mi írásainkat eretnekeknek mondja”.⁹ Aligha született volna meg az unitáriusok közbenjárása nélkül az a levél, amit a fejedelem (János Zsigmond) nevében Csáki Mihály kancellár imígyen ír Meliusnak: „Sok és sokféle, botrányos, a te hivataloddal semmiképpen össze nem férő dolgok híre kering, melyek nemcsak Krisztus nevét, hanem emberi

⁷ Melius műveinek a jegyzékét közölte Szinnyei József (Magyar Írók élete és munkái. VIII. k. 1902. 1055—1060. hasáb) az addigi kutatások számbavételével. 24 ismert művet sorol fel. E jegyzék kiegészítésében Kanyaró Ferencnek, de főleg Zoványi Jenőnek van igen nagy érdeme. Meliusnak valamennyi ismert művét átolvastam: sajnos, éppen Marosvásárhelyt egyetlen példányban őrzött katedját mostani tárgyamtól egészen eltérő szempontból s így ennek az adatait nem érvényesíthetem. Különben az általam legtöbbször idézett fő műveiből annyira világos képet kapunk Melius gondolkodásáról, hogy az újabb adatok aligha fognak változtatni rajta.

A teljesség kedvéért az eddig nyomtatásban megjelent fontosabb bibliografiai pótlásokat ide iktatjuk.

1. A Szinnyeinél 16. sz. a. említett Újtestamentum-fordítás egykori létezésében Kanyaró hisz (Magyar Könyvszemle. 1906. 296. l.), Dezsi csak állítólag kiadottnak mondja. (Jegyzetek a Régi Magyar Költők Tára VII. k.-hez. Budapest, 1926. 365. l.)

2. Meliusnak kell tulajdonítanunk azt az énekeskönyvet, mely 1562-ben neve nélkül, első, 1566-ban L. F. jelzéssel második, 1569-ben Szegedi Gergely neve alatt harmadik kiadást ért. (Zoványi: Prot. Szemle. 1915. 275—81.)

3. Töredékben előkerült Meliusnak az 1570. évi csengeri zsinatot összehívó levele s a vitára kitézött pontok közül 34. Szilágyi Benjamin István *Synodalia* c. gyűjteményében fedezte fel Zoványi. Ugyanő közölte helyes címét: *Propositiones verae et consentientes Scripturis Sacris. etc.* (Prot. Szemle. 1916. 45—46. l.) Kanyaró is említi ugyanezt a művet, de más címen: *Summa confessionis verae de Deo et aliis Articulis etc.* (Magyar Könyvszemle. 1906. 303—304.)

4. A csengeri zsinat tételeihez csatolva megjelent Meliusnak egy kis, 8 levélre terjedő igazoló irata: *Principia quaedam, in theologia et philosophia immota.* (Kanyaró u. o.)

5. Melius *Basilii* István ellen két művet írt. Az egyik elveszett (A Fiúisten és a Jehova), a másikból 2 ívnyi töredéket a kolozsvári univ. koll. könyvtár példányáról közöl Kanyaró. (Magyar Könyvszemle. 1906. 307—317. l. még u. o. 1896. 336. l.) e címmel: *Mi legyen a különbség a lévelgő erdélyi tudomány között és az igaz ker. Evangelium és vallás között.*

6. Zoványi fedezte fel Szilágyi B. I. eml. gyűjteményében az 1571 november 5-re Nagy(Nyír-)bátorba összehívott zsinatnak Meliustól származó prozopozícióit. *Theses contra anathemata et catharmata, denuo a diabolo adversus Deum et spiritum ejus excitata.* (Prot. Szemle. 1916. 45—46. és Magyar Könyvszemle. 1918. 78. l.)

7. Egy, a Todorescu gyűjteményben levő címlaptalan csonka művel Trócsányi Zoltán 1914-ben megpróbált azonosítani az egykor bizonyosan létezett *Halál könyvé*-vel. (Akad. Értesítő. 1914. 153—157.) A könyv eszleg lehet Meliusé, de semmiesetre sem az emlegetett H. k. (Zoványi: Prot. Szemle. 1917. 622—624. és A reformáció Magyarországon 1565-ig 432. l.)

8. Zoványi valószínűvé tette, hogy megjelent Melius tollából Esaiás próféta könyvének, a Krónikák két könyvének, sőt esetleg valamennyi ószöv. tört. könyvnek a fordítása is. (Magyar Könyvszemle. 1888. 187. és 1907. 87—88.)

9. Valószínű, hogy a Genfbe kinyomatás végett elküldött három műve, a Krakóba ugyanilyen céllal küldött másik hárommal együtt nem jelent meg soha nyomtatásban. (Kanyaró: Magyar Könyvszemle. 1906. 304. l.)

Tóth János (Irodalomtört. Közl. 1926. 112—114. l.) egy könyörgéses könyv, egy János ev. fordítás és egy latinnyelvű vitairat egykori létezéséről szól. Cikkecskéjének a hangja kissé komolytalan, állításai nem meggyőzők.

⁸ „A halál könyvé”-ről van szó, amit Trócsányi Zoltán ismertetett. (Akad. Értesítő. 1914. 153—57.) Zoványi kétségbevonja a — különben címlaptalan — műnek Meliustól származását. Magam is átolvastam és tartalmi okoknál fogva határozottan Zoványi véleményét tartom helyesnek.

⁹ Refutatio propositionum Petri Melii. Albae Juliae. 1568. A. u. 1. l.

mértéktartásodat is gyanuba hozzák, a fejedelem kegyét tőled elfordítják, kiölik... s őt megbüntetésedre ingerlik. Emlékezel, hogy neked és gyülekezetednek lelketekre köttetett: ne sértsetek senkit erőszakoskodván, ne harcoljatok szitkokkal, hanem inkább szelíd írásban védjétek véleményeteket..., a testvérek iránt való mérsékletet a község előtt megőriztétek."¹⁰

Az egykori ellenfelek védelmében festenek azután róla visszataszító képet az újabb unitárius történetírók. Jakab Elek mutatóba összeszedegeli néhány erős kifejezését,¹¹ harcait pedig a keserűség szemüvegén át nézi. Mikor Dávid zászlót bontott „Melius nem várta a dolgok további fejlődését, maga nyult az idő kerekéhez, visszafordítani akarva azt... , nem engedve időt az ellennézetek terjedésére... Célja az volt, hogy Dávid Ferencet... elnémítsa, úgy, mint nem erkölcsi pirotság nélkül, elnémitotta az ő egyházi hatósága alatt álló Arany Tamást és Egri Lukácsot... Efelett felsőségi vágya, theologiai ismeretei túlbecsülése, írásainak epés és sértegető, néha túlságos éles modora, ami a köznép előtt neki tekintélyt, szavának súlyt szerzett..., állását erőssé tette."¹² Az ellenszenv szinte gyűlöletté fokozódik Kanyaró Ferencnél. Ő nemcsak tan tekintetében tévelygő papnak, hanem személyes érdekektől, egyéni hiúságtól vezetett, gyengejellemű embernek tartja Meliust. Már Arany Tamással folytatott vitájában is a tekintélyére féltékeny, hatalmaskodó pap-basa dühöngését látja,¹³ mikor pedig Dáviddal állítja szembe, siralmasan vergődő, nagyratörő tervében megzavart egyházfőnek festi. „Melius légvárai porrá omlóban voltak (írja az 1566. évi eseményekkel kapcsolatban), sőt nemcsak eddig elért sikerei, de önmagának nyugodalma, jóléte, tekintélye is kockán forogtak. A nagyralátó papi fejedelem örökösét látta Dávid Ferencben, mielőtt maga meghalt volna... Ily külső alapon indult meg a legelkeseredettebb szellemi küzdelem."¹⁴

Az egyéni hiúság mellett anyagi érdekek igazgatják vallási harcait. — A katolikus klérus Erdélyből kitiltásának érdeme merőben a Melius babérai közé sorolandó.¹⁵ Ő volt értelmi szerzője az 1566. országgyűlés 10. cikkének¹⁶ és az elkobzott birtokokból „nagyon is méltán szép részt nyer”.¹⁷ E „diadalt”¹⁸ azonban „fölte drágán, a jobban becsülése árán” vívta ki,¹⁸ később meg ugyan megvetésre méltó, vérszomjas zsarnokká válik. „Győzni minden áron — a cél szentesíti az eszközöket” — ez Melius jelszava.¹⁹ Mindjárt kezdetben híre járt, hogy Egri Lukácsot „ő disputalta be Szádvárra”²⁰ s ezt Kanyaró készpénznek veszi, sőt a debreceni kánonok alapján még az 1574-ben felakasztott nagyharsányi unitárius pap, Alvinczi György halálát is egyenesen neki tulajdonítja. Melius

¹⁰ Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. VIII. k. (1910.) 157—158.

¹¹ Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879. 77. l.

¹² U. o. 80.

¹³ Unitáriusok Magyarországon. Kolozsvár, 1891. 58—59. Különösen azt veszi rossz néven, hogy Melius Arannyal egy állításait visszavonó iratot adatott, ilyen záradékkal: „... Ha ennek utána ugyanezen tévelygésekre térnék s tanítanék valakit falun, vagy városban, két vagy három tanúval, mezőn egyfel megbizonyulhat, Istennek az ő ítéleti szerint mint eretnek úgy büntetsem meg...” (Révész Imre: Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelő. 1873. 50. l.)

¹⁴ I. m. 55. l. A különben tiszteletreméltóan elfogulatlan *Borbély István* régebben szintén elfogadta Melius harcainak indító okául az alacsony érületet. A nagyváradi zsinaton (1568 okt. 20.) Czeglédi György kijelenti, hogy ha Melius legyőzetik is, ők hitvallásuktól el nem állanak. „Nagy csorba esett ezzel Melius tekintélyén. Gondoskodnia kellett róla, hogy e csorba kiköszörültessék. Megkezdődik tehát (ezért!!) a XVI. század legnagyobb könyvpolemiaja.” (Unitáriusok Magyarországon a XVI. században. Kolozsvár, 1909. 39. l.)

¹⁵ Magyar Könyvszemle. 1896. 327. l.

¹⁶ Erdélyi országgyűlési emlékek. (Szilágyi S.) II. 1876. 302. l.

¹⁷ Magyar Könyvszemle. 1896. 325. l. Melius valóban nyert a fejedelemtől adományt, de a debreceni nyomda jobb karba helyezése céljából. (L. *Szinnyei* I. m. 1054.)

¹⁸ Magyar Könyvszemle. 1896. 325. l.

¹⁹ Unitáriusok Magyarországon. 69. l.

²⁰ *Pokoly* I. m. I. 208.

zsinati törvényei egy féktelenül dühöngő lélek tajtékzása. „Ha minden, ami e hitvallásokban szentesítve és e kánonokban javasolva van, életbelép, akkor Magyarország olyan véres barbárságba süllyed vissza, mely példátlan a protestáns művelődés történelében.”²¹ Kegyetlenségben még Kálvinon és Mózesen is túltesz. Alig tud bünt vagy vétséget találni, melyet ne égeléssel, vagy öléssel kárhozzátna. A Servet-égető genfi lelkésznek tehát „hű képmása”²² és legjobban jellemzik őt Dudith András pécsi püspök szavai. Ez az emelkedett szellemű férfiú igen csodálkozik Károlyi Péteren, „hogy egy olyan szörnyeteget, mint Melius, tűr, sőt szeretettel ölel.”²³

Íme, Melius, az ember, az elfogult történetíró szemével nézve. De az író sem részese a nagyobb elismerésben. Irodalomtörténeteink mintegy unt terhet hordozzák magukkal s általános szólamokkal ítélnek felette. Theologus mivoltában pedig Luther—Zwingli és Kálvin közt ingadozó, önálló rendszer kialakítását még csak meg sem kísértő kompilátornak bélyegzik.²⁴

Joggal lehet csodálkozni azon a le nem tagadható tényen, hogy „Péter pápa”, az „esetlen tudós”, a visszataszító ember, a kegyetlen zsarnok mégis rendkívüli sikerű építő. Bár az egyházak nem egyes emberek munkájából születnek és állanak fenn, szervezésüket rendszeresen valamely gondviselészerű személyiségnek köszönhetik. A magyar református egyház fogalma Melius nevével annyira összeforrott, hogy pl Monoszlai András már 1588-ban így ír a reformátusok ellen: „A ti egyházatok nem Istené, hanem Péter bírőé.”²⁵ És ezt az azonosítást minden támadó éle dacára kétségtelenül jogosnak kell elismernünk. Nemcsak a református, hanem általában véve protestáns egyház is alig élte volna túl nálunk az ellenreformáció viharait Melius munkássága nélkül. Tevékenységének mibenlétét, jelentőségét Pokoly ismerte fel legvilágosabban²⁶ és Zoványinak inkább heves, mint meggyőző támadása dacára lehetetlen észre nem vennünk az erőskezű püspök munkásságának három országrészre kiterjedő nyomait. Nem lehetett közönséges utánzó, sem időleges, önző eszmék szolgája, aki szinte egymaga állította meg a magyar protestáns egyházakban 1560 körül meginduló szörnyű bomlási folyamatot.²⁷

A magyar protestantizmus veszedelmes ziláltságának nem a lutheri irány az oka, sem a reformátusok szervezkedése. Aránylag korán elkülönültek a kül-

²¹ *Kanyaró* i. m. 66—67. l.

²² U. o. 42.

²³ U. o. 113. Feltűnő, hogy a kedvezőtlen megítélés az ingatag feltevésekre építve, milyen általánossá birt válni. Református író, alapos tudású egyháztörténész is rálép erre a bizonytalan útra. Mikor Arany Tamás az említett reverzálisadás után újra tanítja kárhozzátott tételeit, Melius nem büntetett meg. *Zoványi* ilyen következtetést von le e tényből: „Föl se lehet tenni Meliusról, hogy türelmességből mulasztotta volna el azt, hanem kétség-telenül kényszerűségből.” (I. m. 372. l.)

²⁴ *Zoványi* a praedestinációt illetőleg zwinglianusnak, az úrvacsora kérdésében még Szegedivel való érintkezése után is Luther felé hajlónak tartja. (Irod. tört. Közl. 1915. 489.) *Borbély* István összeveti Dávidnak egy művét Servet „Restitutio Christianismi”-jével, megállapítja, hogy fele szószerinti átvétel, azután jegyzetben hozzáteszi: „Hasonlóképpen szerkesztette Melius is legfontosabb egyházszervező munkáit.” (A magyar unit. egyh. hitelvei a XVI. században. Kolozsvár, 1914. 43. l.) Mivel *Borbély* Melius korának egyik leg-alaposabb ismerője, állításának igazolását nagyon óhajtottam volna látni. De ez odavetett mondatnál többet nem mond.

²⁵ A közönséges ker. hit ágazatainak... oltalma. Nagyszombat, 1588. 19. l.

²⁶ „Az (1559.) év elején egy messze elágazó, nagy elmére, kitűnő szervezőképességre és hatalmas akaraterőre valló egyházszervezési munkálat szétfutó... száaira akadunk.” Ez behálózza a Tisza két partját, a Felvidéket, Erdélyt, sőt Dunántúlra is elhat (i. m. I. 124.). Az 1559—72. évekre egy egész nagy egyházi confoederatiót tételez fel, melynek szellemi feje Melius.

²⁷ *Zoványi* azt véli, hogy Pokoly idézett felfogásával „a képzelődés szárnyain repül”. Helyen confoederatio létezését lehetetlennek vallja. „Elhinni csak némi meggondolással is lehetetlenség.” (Kisebbségek a magy. protestantizmus történetének köréből. Sárospatak, 1910. 230. l.)

földön, nagy harcokat ott vívták meg, hozzánk csak elmosódó hullámverések jutottak a német és svájci reformáció felkavarta viharból. Meglepő helyzetek nálunk nem állhattak elő. A kisebb prot. tanirányok közül csak az anabaptizmus ütötte fel a fejét rövid időre, Major Györgynek a hatása pedig egyetlen nagyobb megmozdulást okozott.²⁸ Az ötvenes években tehát nálunk legfeljebb a reformáció fő irányainak különböző mértékű keveredéséről lehetett szó.

Gyökeresen megváltozott a helyzet az unitarizmus fellépésével. Első képviselője Stancaró, akít hosszú ideig nem szoktak az unitáriusok közé számítani, „annak dacára, hogy Krisztusnak kizárólag ember voltát egész Európában ő hirdette legelőször”.²⁹ Támadásával azonnal nyilvánvaló lett, hogy a kálvini reformáció veszedelmesen kedvező talaj az unitarizmus számára. Kanyaró ugyan túloz, amikor az unitarizmust a „kálvinizmus szükségszerű fejlődési foká”-nak mondja,³⁰ de az bizonyos, hogy a hagyományos egyházi tan gyökeres kritikája a református egyház kebelében indul meg. A chalcedoni formula kötelező voltáról csakis itt lehetett egyáltalában vitát indítani, mert itt volt a legélenkebb a katolicizmussal való szakítás tudata, legerősebb a szigorú biblicitás követelménye. Kétségtelen, hogy az unitarizmus a dogmák bírálatával a szellemi szabadság érdekében igen sokat tett³¹ és a felvilágosodás, a gondolatszabadság történetében előkelő hely illeti meg. Azonban az is bizonyos, hogy már a legelső unitáriusok valami végtelen dualizmusha jutottak. „Mint filozofusok, az ész vezetésével a legmerészebb, leghatározottabb skeptikus elméleteket dolgozták ki, mint katolikusok, hitüktől indítatva, megnyugodtak egyházuk minden tanában. S ha bizonyos tanokat el is fogadtak hitük alapján, nem fogadták el értelmükkel. Az eszmék e két fájának teljes elkülönítése képessé tette őket olyan intellektualis spekulációkra, ahol a módszer teljesen világi, merészségük pedig eddigelé hallatlan volt. Csakhogy a katolicizmusban nem tarthatott sokáig az efféle dualizmus, sőt nyilván összeférhetetlen volt a protestantizmussal is, amely annyit legalábbis tanított, hogy a magánvéleménynek hitvallás alapján kell állania.”³² Később azután odaig mentek a dogmák redukciójában, hogy a maradékra kereszténynek nevezhető egyházat már nem lehetett építeni. Nyílt, mondhatni erőszakos fellépésük túlságosan korai volt. Több mint ezeréves fennállással megszentelt dogmák revíziójához még nem voltak meg a kellő feltételek. „Előbb a protestáns filozófiának kellett megszületnie... s csak azután lehetett azokat a spekulatív dogmákat a protestáns elvnek megfelelően átalakítani. Az antitrinitarizmus működése (egyelőre) csak bomlasztó lehetett.”³³ Éppen ezt a veszedelmet érezte meg az új protestantizmus. Kálvin azonnal erélyesen szembeszáll az antitrinitáriusokkal: ha nem teszi, „a velük szemben való türelem valószínűleg az evangéliumi hit felbomlására vezetett volna”.³⁴

²⁸ Zoványi : A reformáció Magyarországon stb. 348--51. l.

²⁹ Erdélyben kétízben tartózkodott: 1549-ben és 1553--1559-ig. Távozása idejét Zoványi is (i. m. 362.), Borbély is (A mai unitárius hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár, 1925. 35. l.) Statorius levele alapján 1559-re teszi. Előbbi Stancaró hatását részletesen ismerteti, kimutatva Arany Tamás stancarista voltát. Stancarót nem tartja unitáriusnak pl. Pokoly sem. (Prot. Szemle. X. évf. 33. l.)

³⁰ l. m. 140.

³¹ „Nagy műve az volt, hogy a dogmáknak abszolút érvényességre való igényét egyszer s mindenkorra megsemmisítette. Minden korlátoltsága, a vallásról való nézetének sekélysege mellett is becsületessége, értelmi világossága és könyörtelen igazmondása révén igen nagy-jelentőségű mozgalom volt. Amit az értelem teremt, szét is rombolhatja. Azokat a dogmákat, amiket sok század elméje teremtett, immár tragikus szükségszerűséggel u. a. az értelem darabról-darabra széttördelte.” (Dilthey : Weltanschauung und Analyse des Menschen seit Renaissance und Reformation. Teubner. 1929.³ 137. l.)

³² Lecky : History of the rise and influence of the spirit of rationalism in Europe. London, 1910. 371. l.

³³ Fock, O. : Der Socinianismus etc. Kiel. 1847. 125. l.

³⁴ Harnack, A. : Dogmengeschichte. III. k. 1910. 4, 781. l.

A veszedelem tehát nem csupán külsőleges, hanem a református egyházat alapjaiban támadja meg. Meliusnak elvitathatatlan nagy érdeme, hogy világosan látta meg a helyzetet. Talán Kálvinnak a lengyelekkel való összekölttetése keltette fel figyelmét, talán Bullinger polemikus műveiről szerzett tudomást, de minden valószínűség szerint személyes tapasztalatai is óvatossá tették. Sőt azt is előre látta, hogy nem egyszerű csatározásról, hanem hosszú küzdelemről van szó. Az Arany Tamással való vitából ezt a tanulságot vonja le: „Arany Tamással ugyan megküzdött az egyház, de ez nem ok az elbizakodásra, hanem éppen a hitben való növekedésre.”³⁵ Egri Lukács fellépése csak növelte a nyugtalanságot: „bár tételeiben nincs egyenes támadás a katolikus tan ellen, igenis alap van adva annak támadására”.³⁶ A veszélyt sejtő tiszamelléki papság ezeken a tanokon túl („amiken ma nem botránkoznék meg a ridegebb orthodoxia sem”) meglátta az erdélyi unitarizmus árnyát. Egri Lukács elítélése tulajdonképpen az erdélyi újítóknak szóló hadüzenet.³⁷

Bár az unitarizmus nyílt fellépése csak 1567 februárjára esik,³⁸ Melius eleitől fogva gyanakvó szemmel nézi Blandratának a János Zsigmond védelme alatt folytatott üzelmeit. „Ő volt az első, aki intette a királyt, hogy ne tűrje a tév-tanítót maga körül, hiszen más országokban sem szenvedhettek, mert tanítása a keresztyén hittel egyáltalában nem fér össze.”³⁹ Az óvatos olasz mégis tért nyert s a szabadelvűség tetszetős jelszava az ő hatására érvényesül az 1566 vízkereszt napján tartott tordai országgyűlésen is. A lutheri és a református egyházaknak a mozgási és tanítási szabadságot már 1564-ben sikerült kivívniok,⁴⁰ most egy nagy lépéssel közeledik Erdély a teljes vallásszabadság felé. „Minden helyeken a prédikátorok az evangéliumot hirdessék, prédikálják, kiki az ő értelme szerint, a község pedig, ha venni akarja, jó, ha nem, senki kényszerítéssel ne kényszerítse... De olyan prédikátort tarthasson, akinek tanítása őneki tetszik.”⁴¹ Medgyesen 1569-ben e cikket még megerősítik, de 1570-ben jelentkezik az egyházi rend megbomlása miatt támadó aggodalom. A rendek próbálnak gátat vetni az újítások rohamos térhódításának. „A mostan támadt eretnekségek és azok indítói megbüntetésé felől... megszolgáljuk felségednek, hogy... meg akarja büntetni, hogy az Úr Istennek ennél nagyobb haragja reánk ne szálljon.”⁴² Pedig ez még csak előhang ahhoz az innovációtilalomhoz, amit 1572-ben ad ki, 1573-ban a világi pártfogókra is kiterjeszt, sőt u. a. az évben meg is told a törvényhozás. Ez a folyamat ugyan már Melius halála után indult meg, hanem akkor aztán annál inkább rávilágított a szakadatlan innovációk veszedelmes voltára. Maga az unitarius egyház is szenvedett miattuk: Basilius Istvánnak a Dávid Ferenc halálát túlélő marosi mozgalommal vívott harca nem vezetett eredményre; „annyira meglepte őket a halálos nyavalya” (a zsidózó vélekedés).⁴³

Melius idejében észrevette, mekkora veszedelem rejlik a létovázásban. Itt már világos példák állottak előtte. A magyarországi róm. kath. egyház kereken kimondotta: „Parancsoljuk, hogy... minden egyház azt higgye, amit szent anyánk,

³⁵ Az Arany Tamás hamis és eretnek tévelygésének meghamisítási. 1562. Debr. 2. l.

³⁶ *Pokoly*: Az unitarizmus Magyarországon. Prot. Szemle. 1898. 42. l. Ugyanígy ítélt Kíss Áron is. (A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzése. Budapest, 1882. 441. l.)

³⁷ „Nem saját hitének áldozata, hanem az Erdélyben kifejtett unitarizmusé.” (*Borbély*: Unit. polemikusok Magyarországon. 1909. 13. l.)

³⁸ A tordai zsinat évét Kíss Áron még 1566-nak írja (i. m. 449.). A helyes évszámra *Pokoly* mutat rá (Prot. Szemle. X. évf. 41.), viszont közelebbi datálását: február 13-át (u. o. és Az erdélyi ref. eh. tört. I. 198.) *Borbély* február 17-re igazítja. (A magyar unit. eh. hitelvei... 13. l. és A mai unit. hitelvek kialakulásának története. Kolozsvár, 1926. 11. l.)

³⁹ *Bod Péter*: Historia Hung. ecclesiastica. Leyden, 1888. I. 339. l.

⁴⁰ Erdélyi országgyűlési emlékek. II. 231—2. l.

⁴¹ *Veszély Károly*: Erdélyi egyháztörténeti adatok. Kolozsvár, 1860. I. 178.

⁴² U. o. 180.

⁴³ *Kanyaró* i. m. 107.

a róm. kath. egyház hisz.”⁴⁴ Az Oláh Miklós meghívására 1560 ápr. 23-án összegyűlt zsinat ugyanezt az elvet hangoztatja: „Mindent engedelmesen fogadjatok s az elfogadottakat megtartsátok.”⁴⁵ Sőt, az óvatosságban továbbmenve, hitvitázó könyveknek magyarra fordítását is eltiltja.⁴⁶ Nemkülönben járt el a lutheri egyház. A kryptokalvinista mozgalom erőskezü elnyomása után nem állanak többé vitára, különösen a nemzeti nyelven való vetekedést kerülük.⁴⁷ Még Melius próbálkozott legtovább a meggyőzés fegyverével és az engedékenységgel. A gyulafehérvári első hitvitán (1566 ápr. 24.), mikor még inkább kölcsönös tájékozódás, mint győzelmeskedés volt a cél, jóhiszeműen olyan szövegezésbe egyezett bele, ami az ellenfélnek határozott diadalt jelentett. Bod Péter helyesen mutat rá az unitariások eljárásában rejlő veszedelemre. „Már itt megpróbálnak mesterséges homályt árasztani a mit sem sejtő együgyű lelkészekre: úgy akartak feltűnni, mintha kívánnák megtartani a lényegét, elvetni pedig csak a szentírásban nem található kifejezéseket.”⁴⁸ Meliusék nem voltak gyanutlanok, azonban békességes igyekeztük erősebb volt óvatosságuknál.

Hanem ez után az utolsó kísérlet után Meliusnak sem volt más tennivalója, minthogy mereven zárkózzék el a folytatólagos újítások elől. A róm. kath. egyház már eddig is gúnyos kárörömmel nézte a protestánsok különböző irányainak heves vitáit⁴⁹ s ezek a tanbeli megszilárdulásnak valóban nem is kedveztek. Ahol pedig kialakult nézetek állottak egymással szemben, ott meg amúgy is hasztalan volt a vitalkozás.⁵⁰

Persze egészen más helyzete van Dávid Ferencnek. Ő szinte fél a határozott állásfoglalástól, az elítélő nyilatkozatoktól. Nem csoda. „Ő átfejlődött, neki mindig éreznie kellett az evolútiót hitváltoztatásaiban s ez érzése tiszteletre ösztönözte legindulatosabb vitáiban is... A legkritikusabb pillanatokban sem ragadtalja el magát, szinte félvén, nehogy egy újabb pillanat előbbi véleményének megjobbítására, megváltoztatására kényszerítse... Minduntalan a gyöngeségeket látja.”⁵¹ Csakhogy ilyen ingadozó elvek mellett nem lehetett sikeresen megküzdeni a világnak mind e mai napig leghatalmasabb szervezett közösségével, a római katolikus egyházzal. Meliusnak észre kellett vennie az idők jeleit. Ha nem szektát akar, hanem egyházat, ha nem eloszló kisebbség gondozója kíván lenni, hanem nagy tömegeket áthatni az ige világosságával, akkor ő sem cselekedhetik más-ként, mint Kálvin: „vallási normatív eszméket kényszer nélkül megvalósítani nem lehet.”⁵² Elcsevegni hitbeli nézetekről s életet áldozni meggyőződésünkért, nem egy és ugyanaz. A XVI. század vallási harcaiban a küzdő felek meg voltak győződve a maguk igazának abszolút voltáról — ebben van erejük, innen magya-

⁴⁴ Péterffy Car.: Sacra concilia. Wien, 1742. I. 93. l.

⁴⁵ U. o. 49. l.

⁴⁶ U. o. 102. l.

⁴⁷ Teutsch G. D.: Statistisches Jahrbuch der ev. Landeskirche A. B. I. 1.; u. ö.: Synodalverhandlungen. 1883. 103. és 115—116. l.

⁴⁸ I. m. III. 481.

⁴⁹ Pl. Mikor Hosius Szaniszló ermelandi érsek Miksa főherceggel vitázott, „a protestánsok határozatlanságára és szüntelen változására hívta fel a figyelmét és legbiztosabbnak a változhatatlan római tant állította. Miksa megadta magát az okoskodásnak!” (Lányi-Knauz: Magyar Egyháztört. Esztergom, 1896. II. k. 38. l.) Monoszlai András Apológiájában több helyen szól erről. „A ti sok visszavonástok is feddi eretnekségteket.” (207.) „Ezek egymást ugatják, úgyannyira, hogy ő maguk mind ekkoráig is nem tudják hitüknek valóban való vallását, csak egymás ellen ugatnak.” (209.) stb.

⁵⁰ A református prédikátorok ezt később belátták, sőt hangoztatták. Decsi Gáspár a provokált vitát ezzel háritja el: „A vitát megkísérelni hasztalan dolog. Mert a ti prédikátorotok is az ő vallásában megerősödött, én is a magaméban. És ezért semmiképpen együnk a másikkunknak nem engedhet.” (Kanyaró i. m. 104.) Skaricza szintén így tért ki Pécssett a vita elől: „Nem lehet ez a dolog háborúság nélkül. (U. o. 159.)

⁵¹ Borbély: Unit. polem. 42.

⁵² Troeltsch Ernst: Prot. Christentum und Kirche in der Neuzeit. (Hinneberg: Die Kultur der Gegenwart. (I. Abt. IV. Teil.) Leipzig, 1906. 1 294. l.

rázható türelmetlenségük. „Szabadság az igaz hitnek, kényszer a hitetlenségnek : ez az az alapvető felfogás, ami abszolút igazságok birtokában magától értelődik.“⁵³ Az ilyen gondolkodásmód alapja Kálvinnál Isten dicsőségének a szolgálata: az isteni igazság előtt meg kell hódoltatni a világot, még ha fogcsikorgató ellenség gyanánt is.⁵⁴

Különben a lelkiismereti szabadság kérdése éppen Kálvin nevével kapcsolatban már sok keserű vitára és gyűlölködő megjegyzésre adott alkalmat. Az kétségtelen, hogy a XVI. század az istentelenséget halálos bűnnek ismerte. Maga Servet is így ír : „Ez a bűn egyszerűen halált érdemel Isten és ember előtt.“⁵⁵ Stancaro levélben kéri Izabella királynőt, hogy „amaz átkozott“ istenteleneket (Heblert, Dávidot és Heltait), „követőkkel együtt fegyver tekintélyével is kényszerítsék zsinat elé állani, hogy eretnokságuk bebizonyíttatván, jogos büntetésüket élvezék“.⁵⁶ 1558-ban még Dávid Ferenc is a hatóságokhoz fordult az eretnokség ellen való védelemért.⁵⁷ Az a kor a végsőkig kiélezett pártharcok kora és az elvi türelmetlenséget mindenik párt egyenesen elvárta a maga embereitől, úgyannyira, hogy be sem fogadta azt, aki nem kifejezetten az ő nézeteinek megfelelően írt.⁵⁸ Béza Dudithhoz ilyenformán ír : Merőben ördögi tudomány, hogy túrni kell bárkinek szabad igehirdetését. „Ez az ördögi szabadság töltötte meg Lengyelországot és Erdélyt annyi pestises emberrel, akiket sehol sem túrnének meg.“⁵⁹ Nem csoda, ha csupán csak a gondolatszabadság szemszögéből nézve e kort, sokan kemény vádakkal illetik.⁶⁰ A theologusok rövidlátó türelmetlenségét azonban rendkívül súlyos kötelesség teljesítése magyarázza. Építeniök kellett, szociális közösséget teremteni egy tökéletesen elvadult társadalomban. A kérdés lényegére Troeltsch mutat rá legvilágosabban. „Szociológiai kapcsolat kényszereszközök nélkül tartósan fenn nem állhat. Ez az életnek egy ténye és a tiszta eszme kizárólagos hatalmába vetett hit a spiritualisztikus illúziók közé, nem pedig a valóságok világába tartozik.“⁶¹ A papságnak pedig éppen az ilyen szociális közösségek megteremtése volt a feladata : vállalniök kellett minden következményével együtt. Csoda-e, ha „a türelmesség soha és sehol nem a papságtól indult ki, hanem mindig vele ellentétben valósult meg“.⁶² Türelmes volt és lehetett a humanizmus, de ez csak „a tudományos felekezeti békét“⁶³ jelenti. Türelmes lehetett az egyházak bármelyike, mikor léte biztosítva, építő munkásságának lehetősége adva volt. A XVI. századot azonban ilyen korszaknak nevezni bajosan lehetne.

És nem szabad figyelmen kívül hagynunk még egy tényt, ami a legtürelmetlenebb heveségű nyilatkozatokat való értékükre szállítja le. Azt t. i., hogy ezek rendszeresen a közhangulat kitörései a kevesek szektárius hajlama ellen s legtöbbszörre időleges elnyomás után az egyház egyetemének felemelését idézik elő. Sőt az is kétségtelen, hogy éppen a legkeményebb kijelentések nemzedékről-nemzedékre öröklődő megszokott szövegek, amik különösen nálunk egyáltalában nem

⁵³ U. o. 311.

⁵⁴ U. o. 309.

⁵⁵ Christianismi Restitutio 656. Epist. 28.

⁵⁶ *Borbély* : A mai unit. hitelvek... 35.

⁵⁷ *Pokoly* i. m. I. 130.

⁵⁸ *Szilády* Áron : Régi Magyar Költők Tára. Budapest, I. 323.

⁵⁹ *Epistolarum Theologiarum liber unus*. Genevae, 1573. 21. l.

⁶⁰ Pl. *Bury* : Alapvető tévedés, hogy a reformáció meghozta volna a vallásszabadságot és az egyéni vélemény jogát... Ők csak annyit tettek, hogy az egyik tekintélyt egy másikkal helyettesítették.* (A gondolatszabadság tört. ford. Balog Gábor. Budapest, 1915. 71—72. l.) „A türelmetlenség valódi reformátori elv volt (!)“ (*Paulus* Nik. : Protestantismus u. Toleranz im XVI. Jht. Freiburg i. Br. 1911.)

⁶¹ *Troeltsch, E.* : Sociallehren der christlichen Kirchen und Gruppen. Tübingen, 1912. 471. l.

⁶² *Dilthey* i. m. 96—97.

⁶³ *Below* : Die Ursachen der Reformation. Leipzig, 1917. 134. l.

jelentenek gyakorlati kivittelt. Inkább *jognak* a hangsúlyozása ez,⁶⁴ amit Meliusra nézve Kanyaró maga is elismer.⁶⁵ Nem csoda, ha Melius elvben szintén ragaszkodik a kemény kéz jogához, mikor így szól: „Nem jámbor az, aki azt mondja, hogy a prédikátornak nem szabad a fejedelemmel, a községgel megöletni a gonosztevőket.“⁶⁶

Hanem éppen az a kérdés: mi a valódi istentelenség, mi súllyeszi a vallási tévelygést a közönséges „gonosztett“ színvonalára, tehát mikor áll elő a védekezés kényszerűsége? „Hogyha mind eretnokség és hamis tudomány, melyet a conciliumokban kárhoztanak és átkoztanak, . . . akkor az ellenkező félnek is az ő tudománya kész eretnokség és átok leszen. Mert mindenikben csak kárhoztatások és átkozódások vannak. Amit egyik szerzett, a másik reá támadott és más conciliumot gyűjtven, eretnokségnek hirdette“⁶⁷ — mondja Dávid teljes joggal. Szavai határozott, indokolt tiltakozást jelentenek egyes pártok, talán csak érdekesoportok véleményének egyedül üdvözítő tanná emelése ellen. Korunk ebben a tekintetben könnyen hajlandó neki igazat adni, hiszen a dogmák redukciója terén elmentünk egészen a legvégső határokig. Pedig minden egyes dogma, amit valamely egyház a maga eredeti tantartalmából felad, alkalmat jelent külön egyház, vagy szekta keletkezésére.⁶⁸ Azonban van a keresztyén hittudatnak egy olyan pontja, ahol nem lehet és nem lehetett sohasem alkudozni, elnézni, meghátrálni, ahol a türelem egyszerűen a váltság-hit megdőlését jelentené: a krisztológia, illetve a vele szorosan összefüggő szentháromságtan.

Ez a dogma a keresztyén egyháznak alapvető tétele. Theodosius császár már 380-ban törvényt hozat, hogy aki nem szentháromsághívó keresztyén katolikus, az eretnek.⁶⁹ Így védekezett a keresztyénség a hatalmas erővel feléje törő gnosticizmus ellen. Mert „a gnosticizmus nem kevesebbet tűzött ki célul, mint hogy a történetileg adott, írásbeli és szóbeli történeli hagyományon alapuló keresztyénséget belevonja az általános vallási és filozófiai tendenciák árájába. A következmény — emberileg tekintve — az lett volna, hogy a keresztyénség elveszti veleszületett jellegét. . . s elmúlik, mint a hanyatló pogányság más vallásai.“⁷⁰ A protestantizmusnak rettegett ellenfele, emez ókori gnostikus irányzatnak egyenes utóda, az unitarizmus, szintén egy értelmileg színezett új világáramlatba akarta belevinni. A humanizmus és a felvilágosodás két rokon mozgalma közé beékelődő protestantizmust a róm. katolikus egyház és a filozófiatörténelem egyformán vádolja reakcionáriusnak⁷¹ éppen annak az iránynak a leküzdése miatt, amit az unitarizmus képvisel. „Ha kizárólag az ügyet magát nézzük, mélyen fájlnunk kell, hogy a reformáció oly közel állítva a haladás hatalmas lehetősége elé, az utolsó, döntő lépést nem tette meg. De ha meggondoljuk, hogy a legkiválóbb uni-

⁶⁴ Helyesen állapítja ezt meg Bossuet (Variations Protestantes. X. 56.): „La discipline de nos Reformés. . . que les ministres doivent déférer au magistrat les incorrigibles qui méprisent les peines spirituelles et en particulier ceux, qui enseignent de nouveaux dogmes sans distinction. . . et je ne connois parmi les Chrétiens, que les Sociniens et Anabaptistes, qui s'opposent à cette doctrine.“ (Id. *Lecky* i. m. II. 60. l.)

⁶⁵ „Melius eretnekirtó kánonai nagyrészt papíron maradtak.“ (I. m. 129.) Sőt nemcsak ebben a vonatkozásban kell különbséget tennünk a kánoni nyilatkozatok és a valóság közt. Hogy pl. a magyar református egyháznak az első szervezete korántsem volt olyan hierarchikus, mint a zsinati cikkekből gondolni lehetne, arra Kun Béla mutat rá. (Magyar református egyházalkotmány. Debrecen, 1908. 68. l.)

⁶⁶ A két Sámuel könyveinek és a két királyi könyveknek ford. Debrecen. 1565. 171. b. l.

⁶⁷ Az egy ő magától való felséges Istenről. 1571. Kolozsvár. 7. l.

⁶⁸ Seeberg, R.: Lehrbuch der Dogmengeschichte. Leipzig, 1908.² I. 9.

⁶⁹ Krüger, G.: Dreieinigkeit u. Gottmenschheit. Tübingen, 1905. 187. l.

⁷⁰ U. o. 18. l.

⁷¹ „Kath. részről azt vetették szemére a protestantizmusnak, hogy a reformáció ártott a humanista tanulmányoknak. A felvilágosodott protestantizmus részéről azon panaszkodnak, hogy azt a fejlődést, ami a humanizmusból egyenesen a felvilágosodásba vezetett volna át, a reformáció szakította meg.“ (Below: Die Ursachen der Reformation. 1917. 7. l.)

táriusok... a moralizmussal és felvilágosodással megelégedtek, úgy kell vélekednünk, hogy a velük szemben való türelem a XVI. században valószínűleg, különösen kálvini talajon, az evangéliumi hit feloszlását jelentette volna.⁷² Az unitarizmus valóságos „kritikai bűvészügyességgel” támadja a keresztyénség eddigi dogmarendszerét. „De kritikájának a tárgyával teljesen hidegen áll szemben és könyörtelenül éles késsel boncolja. Ez csak azért volt lehetséges, mert abban a testben, amit vagdostak, nem érezték meg a lüktető szívet... Mi közük volt (az ő alapfogalmaiknak) avval a mélységes titokkal, aminek kifejezésére az ókeresztyén dogmatika törekedett?”⁷³

Az unitarizmus így jutott el a keresztyénség középponti dogmájának a támadásáig s így tett a római katholicizmusnak igen nagy szolgálatot: kijelölte a protestantizmus testen a legsebezhetőbb pontokat, alkalmat adott a leghevesebb támadásokra. Az unitáriusokat pogányoknak mondták, így került János Zsigmond is unitarius hite miatt törökség hírébe. „Az antitrinitarius vallás mindenütt gyűlöletes volt... sőt akik azt követték, a keresztyének közül is kizárattak.”⁷⁴ A magyarországi kath. papság, különösen a jezsuiták, Bocskay iránt ellenszenvet akarván kelteni, a külföldön azt hirdették róla, hogy arianus, a szentháromságnak tagadója. „Az akkori viszonyok szerint ennél nagyobb rosszat nem is mondhattak a hívő külföldi protestánsok előtt.”⁷⁵ Úgyhogy hívei külön „Apologia”-ban védekeznek az arianizmus vádja ellen, ami vallástalanságot, törökökhöz hasonlóságot jelentett és a nyugati keresztyén államok közösségéből való kizárással járt volna! Hogy a gondolat milyen valóságcsirákat rejt magában, arra nézve még legújabbban is találkozunk nem is ellenséges oldalról származó nyilatkozatokkal.⁷⁶ Maga a protestantizmus még a legújabb időkben is megpróbálta lerázni magáról az unitarizmust, mint idegen elemet.⁷⁷ És ha ma, szerencsésebb viszonyok között ez a ridegség nem tartható is fenn, a XVI. században egyenesen életkérdés volt a hitújítás diadalának immár marandandó keretekbe öntésén fáradozó protestantizmusra nézve, hogy védekezzen az úgyszólván egyetlen kényszerítő erejének megtartott dogmájával támadókkal szemben. Megdönteni e dogmát az unitarizmus nem tudta, hanem a hit életének szempontjából alárendelt fontosságú tételek feszegetésével égetően fontos feladatokról vonta el a megtámadott egyházakat.⁷⁸ A kálvinizmust különösen idegessé tette ez a támadás, mert elméleti filozófiai alapon indult meg, tehát

⁷² Harnack, A. i. m. I. 781. l.

⁷³ Dillthey i. m. 140. l.

⁷⁴ Bod P. i. m. I. 413. l.

⁷⁵ Prot. Szemle. 1906. 304. l. U. o. Révész Kálmán az Apológiát is közli. Ugyanő rámutat arra is, hogy a világi törvényhozásban szintén nyoma van az unitáriusság megalázó voltáról szóló vélekedésnek.

⁷⁶ Igen jellemzők Mauthner Fritz szavai: „Ha az izlam nem kizárólag Európán kívüli népek között terjedt volna el, nem találnák paradoxnak azt az állítást, hogy az izlám nem más, mint ker. szekta. Egészen világos a hasonlóság az izlám és azok között a ker. szekták között, amelyek csak (!) Krisztus istenségét tagadják.” (Der Atheismus und seine Geschichte im Abendlande. Stuttgart, 1922. I. 614.)

⁷⁷ Völker szerint (Die Religion in Geschichte und Gegenwart. Tübingen, 1913. V. 769.) jogtalanul. „Mert, eltekintve attól — úgymond —, hogy a socinianusok magukat mindig protestánsoknak tudták s Luther reformátori műve folytatónak, a socinianizmus lutheranizmus és kálvinizmus nélkül teljességgel elképzelhetetlen.” A magyar prot. egyház kebelén belül a „Magyar Prot. Egyet” megalakulásakor (1871) folytak heves viták e kérdéstről. A Prot. Egyh. és Isk. Figyelmezőben Frecska Lajos emel szót ellenük (1872. évf. 510–11. l.) a Sárospataki Füzetek még sokáig elutasító álláspontot foglal el (1882. évf. 364. l.), sőt még 1902-ben is, Ferenc József püspök unit. hittanának megjelenésekor így ír az Sz.-s jegyű bíráló: „...ha az az unitarizmus, amit ez a könyv tanít, akkor egészen bizonyos, hogy az unitarizmusnak a Jézus Krisztus vallásához, az evangéliumhoz édeskevés a köze: ellenben annál közelebb az atyafisága a XVIII. és XIX. század deizmusának és rationalizmusának vérszegény vallásához.” (Prot. Szemle. 1902. 785. l.)

⁷⁸ Lélektanilag pompás igazolását adja az unitarizmus kritikai módszerével szemben nyilatkozó ellenszenvnek W. Strick: „Azzal az elvvel, hogy a kis dolog éppen úgy tárgya a tudásnak, mint a nagy, nem nemesítjük meg a jelentéktelent, hanem a jelentőt is lealacsonyítjuk.” (Dioskuren. I. Jhg. 26—27.: Wesen und Bedeutung der Geistesgeschichte.)

a református gondolkodástól tulajdonképpen idegen gondolatkörben.⁷⁹ Ezenfelül helyesen érezték meg a védelmezett dogma kettős jelentőségét, hogy t. i. konszervál, egyúttal pedig fejlődési lehetőséget nyújt.⁸⁰ Ahol az unitarizmus végleges győzelmet aratott, ott a protestáns vallásosság szinte nyom nélkül elenyészett. Nálunk részleges vereséget szenvedett s talán éppen ennek a körülménynek köszönheti tartós fennmaradását.

Maga a küzdelem igazában szelmalomharc, főleg azért, mert mind a két fél szigorú bibliai alapon áll. Már pedig a Szentírás kifejezetten sehol sem fogalmazta meg a Szentháromságról szóló tant⁸¹ és a niceaeai hitvallás kifejezéseit Athanasius nem tudta, de *nem is akarta* bibliai szövegekkel igazolni.⁸² Mihelyt kézzel fogható győzelem eléréséről van szó, a felek kényszerítő erejű érvelés *szavakal* keresnek és legtöbbször a szavakon való keserű harc közepette mindenik megfedkedzik a tulajdonképpeni vallási érdekről. Dávid sejti az ilyen eljárás gyümölcstelen voltát, mikor egy vita után Blandratának szemérettel: „mi ellenfeleink érveit ilyenformán meg nem cáfoljuk, hanem kijátsszuk”.⁸³ És azért mégis éppen olyan nyugodt öntudattal hivatkozik állandóan az írás szavaira, mint Melius. „Abban bizonyos vagyok, hogy az igazságnak útában vagyok. És az igazságnak reguláját követvén, a szentírásnak folyásával támasztom alá minden magyarázatomat.”⁸⁴ Mihelyt azután a közös alapra homlokegyenest ellenkező tételeket építenek, szinte természetesen áll elő az írásmeghamisítás vádja. „No ti eretnekek, vargák” — mondja Melius — „ám hurcoljátok az írást, de mi a szentírást ismét a szentírással magyarázzuk.”⁸⁵ „Minden cselekedetek ravaszság, íráskorumpálástok, hogy megrontjátok, ellopjátok az írást.”⁸⁶ Ugyanezt a vádat Dávid Meliusra fordítja vissza. „A szentírásnak egész folyása szerint kell ez igéket magyarázni. Ez igéknek hamis magyarázatából megtetszik, mely igen gondviseletlen olvassák a pápázók (Meliusék!) a szentírást... Mert ha gondot viselnének reá, az előjáró és következő igéket megtekintenek... De szokásuk nekik az, hogy elhagyván az írásnak igaz magyarázásának reguláját, ördögmódra csak egy igét kapnak elő és azt hurcolják minden írás ellen.”⁸⁷

Mindkét fél szorososan ragaszkodott a bibliához — tehát tanrendszerüket lehetőleg mentesíteniök kellett elvont spekulációktól, csak úgy, mint tekintélyekre való hivatkozástól. Melius mindegyik gondolatának apologetikus irányban *kellett* kiéleződnie, különösen azért, mert míg ellenfelei elméleti érdekből harcoltak, ő égető gyakorlati feladatot oldogatott: félig felépült falakat védett. Ebből érthető az a sajátossága, hogy műveiből a kedélyi, a belső hitéletre vonatkozó megjegyzések szinte teljesen hiányoznak: úgyszólván támadásokra való feleletekből áll össze, nem pedig belülről épül ki minden tanítása. Ez különbözteti meg nemcsak a Nyugat reformátoraitól, hanem magyar kortársaitól is.

A támadások jellege szerint azután gondolatvilágának középpontjában a szentháromságtan áll. Erre vonatkoznak a római katolikusok elleni leghevesebb kitérései, mikor az érdem és a kegyelem, vagy a miseáldozat kérdését fejtegeti.

⁷⁹ Troeltsch a lutheranizmussal szemben hangsúlyozza ugyan a kálvinizmus inkább intellektuális jellegét, azonban mégis elismeri róla, hogy „unphilosophisch”. (Sociallehren etc. 619. l.)

⁸⁰ „A dogma, ha az, ami s aminek lennie kell, két dologra vonatkozik: egyfelől elutasít egy bizonyos tant, másfelől megállapít egy vallásos tendenciát, ami azt a tant kizárja. Ebben az értelemben vallja ma is az eh. a niceaeai hitvallást.” (Seeberg i. m. I. 10.)

⁸¹ Pl. Pál apostol a szentháromságot valószínűleg úgy képzelte el, mint három koncentrikus kört. De kifejezetten el nem mondta, tanul fel nem állította. (Seeberg i. m. I. 10.)

⁸² Arius „okvetetlenkedése” ellenében, hogy t. i. a niceaeai hitvallás szavai nem találhatók meg az írásban, azzal érvel, hogy nem azok a döntők, hanem az értelem. (U. o. II. 50.)

⁸³ Bod i. m. I. 443. l.

⁸⁴ Az egy ő magától való... 5. l.

⁸⁵ Az egész szent írásból való igaz tudomány. Debrecen, 1570. Nij. l.

⁸⁶ U. o. F. l.

⁸⁷ Az egy ő magától való... 198.

Ezzel függ össze a lutheránusokkal szemben való állásfoglalása, mikor az úrvacsorátant magyarázza. Végül ez az alapja az unitáriusokkal folytatott hosszú és heves harcainak. Ilyenformán Melius theologiai nézeteinek megismerésére a legjobb alkalmat szentháromságtanának a vizsgálata nyújtja. A következőkben tehát idevonatkozó megjegyzéseit próbáljuk meg rendszerbe foglalni. Melius-irodalmunk fennebb vázolt állapotánál fogva egyelőre csak ismertetésre óhajtunk szorítkozni: a forráskritikai feldolgozás már messzebb vezető feladat. Bírálati szempontul az eddigiekből állapítsunk meg ennyit: Melius lázas tevékenységű építő, szervező munkában, roppant felelősség terhe alatt, az unitarizmus veszedelmesen korai fellépését eleven gátként feltartóztatva élt és égett el. Benne az egész keresztyénség öntudata védekezett egy megsemmisítőnek látszó támadás ellen. Szigorú bibliai alapon állott, azonban helyzeténél fogva nem volt sem ideje, sem alkalma következetes, kerek rendszert alkotni. Innen érthető egyfelől türelmetlensége, másfelől a keresztyén tanítások feldolgozásában feltűnően jelentkező egyoldalúsága.⁸⁸

II. A szentháromságról.

A szentháromságról szóló tan a keresztyénség ősi kincse: az *egylagú* hitvallást az egyházból valószínűleg már 130—140 között kiszorította a háromságos.⁸⁹ Keletkezésében mindenesetre elsődrendű gyakorlati érdek is játszik szerepet,⁹⁰ azonban apologetikus célja szintén nyilvánvaló, a köztudatban élénken élő. Különösen áll ez az Athanasius-féle *symbolum*-ról; bár térben és időben máig sincs hitelesen rögzítve,⁹¹ „a vitézkedő anyaszentegyház”-nak mindenkor egyik leghatalmasabb fegyvere volt. Innen valók azok a kifejezésbeli formák, amiket a reformáció kora is használ, védekezésben, támadásban egyaránt. Tehát mikor Melius a háromságos istenfogalmat szavakba önti, igazában egy régi harc folytatója. Már itt megtetszik szövegezésén az egyszerűsége, feltétlen érthetőségre való törekvés, valamint a speciális részletkérdések mellőzése révén bizonyos általános érvényűség keresése.

Isten lényegét így határozza meg: „Isten usiájában, azaz véghetetlen, igaz, mindenható, megtartó, teremtő lényében egy..., meg nem osztott, el sem különített, hanem az egy isteni lényben, jellegző v. meghatározó tulajdonságával lényegesen (substantialiter) megkülönböztetett, személyében pedig három: t. i. Atva, Fiú, Szentlélek.”⁹² Még kézzelfoghatóbb a következő fogalmazás: „Az Isten lelki véghetetlen és változhatatlan állapot, egy állapotjába, személyébe három, aki magát Fiába, igéjébe és ő magához illendő cselekedetébe kijelentette... A három személy egy állapotba, természetbe, hatalomba absolute ad extra.”⁹³ Ez az egység

⁸⁸ Nem vállalhatom itt azt a feladatot, hogy Melius gondolatainak eredetiségét, vagy átvett voltát *végérvényesen* megállapítani próbáljam. Az átvételeknek olyan bonyolult szövevényéről van szó, hogy a Meliusról kimondandó ítélet egyúttal a magyar protestantizmus első századának megítélése lesz. A feladat igazában ez: megfelelni egy nagy vádra, amit *Révész* Imre fogalmazott meg legvilágosabban. Hogy t. i. „a protestantizmusnak... pozitív mondanivalója nincs, nem is volt soha... S ha ez igaz a protestánsokról általában, igaz annak magyar alakjáról különösen. Mert a magyar prot.-nak meg éppen sohasem volt vallásos tartalma és szerepe, a magyarság életében politikai, socialis tényező volt mindig.” (A magyar protestantizmus problémája. Kolozsvár, 1914. 2. l.)

⁸⁹ Gyaníthatólag Jeruzsálemben és Kisáziában használták először. Hogy római formulája mikor keletkezett, nem tudjuk. (Seeberg i. m. I. 174—176.)

⁹⁰ „Isten büntető igazságát és jóságát, Krisztusnak konkrét alakját, működésével és szenvedéseivel együtt; végül a szív mélyén lejátszódó csendes, vagy viharos megmozdulásokat vissza lehetett vezetni Istennek személyes hatására s ezekben a külön-külön élményekben egész és mégis elkülönült működésű lénynek lehetett felismerni.” (U. o. II. 134.) Idézem e sorokat, mert így annál rikítóbban megtetszik a szentháromságellenes támadások racionális jellege. A védekezés is ennek megfelelő, de mégis átcsillan itt-ott a vallásos érdek.

⁹¹ Gumkel—Zscharneck: Die Religion in Geschichte u. Gegenwart. Tübingen, 1927. I.² 601.

⁹² Debreceni Hitvallás. Kiss Á. i. m. 83—84.

⁹³ Válogatott praedikációk. 1563. 353—54.

olyan tökéletes, hogy a személyek között a lényegre nézve nem is lehet különbség. „Nincs más hatalma, állatja, természeti ereje, akaratja, jósága, tanácsa, birodalma, szava, szerelme, kedve, igazsága egyiknek különb a másiknál.“⁹⁴ „A Jehova lényegében (essentia), azaz $\varphi\upsilon\sigma\tau\eta$, $\mu\omicron\upsilon\tau\phi\upsilon\tau\eta$, istenségére, hatalmára, istenségének azonosságára és egyező voltára nézve egy Isten. Akiben három személy egyesül, tökéletes egységben, egyik sem nagyobb, kisebb, előbbi vagy utóbbi méltóságosabb az egyenlőségben s az írás ebben semmi különbséget nem tűr.“⁹⁵

Az Istenségben való három személyről a szentírás betűje sok helyt vallást teszen. „Mindenkoron háromszor nevezi (az Írás Istent szentnek) nem azért, hogy csak repetáljon, de ugyan a szent háromságot, Atyát, Fiút, Szentlelket jelenti ki, hogy ezeknek egyenlő hatalmuk és tiszteletük legyen; soha háromnál többre nem megyen.“⁹⁶ Korának szokásához ragaszkodik, mikor a *háromságot egészen magától értetődőleg keresi az Ószövetségben is*. Pl a Sámuel könyveinek fordításában a Jehova szó mellé egyszerűen odateszi: „azaz Szentháromság egy Isten“.⁹⁷ Az istenségben levő megkülönböztetési lehetőségre utal az a tény is, hogy Istennek az Ószövetségben többféle neve van. „A Jehova az istenség állatját; Elohim az Isten tisztét, az emberekre való gondviselését jegyzi.“⁹⁸

Isten nevei máskülönben sem jelentéktelen, vagy véletlen körülményből származnak. Az Él, Jehova és Elohim szavakra egész rendszert lehet felépíteni. Mikor csak magáról az Atya Istenről szól az Írás, csak Jah.-nak, vagy Él.-nek nevezi, „mert ezek egyszerű egységet fejeznek ki“.⁹⁹ Hanem ha közelebbről megvizsgáljuk a „Jah“ szót, „Istennek állat szerint való nevét“, mély titoknak a nyomába jutunk. „Itt három betű legyen állat szerint,¹⁰⁰ avagy essentialis: jod, hé, mappig, punctum in ventre he. A jod jegyzi az Atyát, aki kezdet, akitől öröktől fogva született a fiú, a Szentlélek származott... A he jegyzi a fiú Istent, ki két természetű, Isten és ember. Amaz kis punctum in ventre h jegyzi a szentlelket először, azután a Krisztus emberségét... Hogy pedig a három külön formájú és tulajdonságú betűknek Jah, egy a csendülése, csak az Jah, ez jegyzi a háromnak, az Atyának, Fiúnak és Szentléleknek is egyenlő arányú természetét.“¹⁰¹ Ugyanílyen magyarázatot talál a *Jehova* szóra. Mint ez igébe: Jehova, három külön betű és szózat legyen, de egy ige: így három személyhez illendő betű, az az valóságos létel önmagába, hypostasis, három szózat és három külön tulajdonság legyen: Atyaság, Fiúság, származó Szentlélekség.“¹⁰²

Legszívesebben azonban az Elohim nevet magyarázgatja Melius. „Az Elohim szóban a háromság szentsége magyaráztatik.“¹⁰³ Mindjárt a teremtés történetében a három személy közreműködését jelenti a pluralis. „Teremte az *istenek*, azaz a három személy. Monda az egy állat a három személynek: csináljunk embert

⁹⁴ Ugyanott.

⁹⁵ Apologia et abstersio. 1564. A iiiij b.

⁹⁶ A Szent Jánosnak tölt Jelenéseknek... 1568. Vb. 1. Ez a gondolat, bővebben kifejtve, megtalálható *Szegedi Kis Istvánnál*. Szerinte a háromság titkát lehet kiolvasni a szentírás szóhasználatából, amikor háromszorosan említi: 1. az *Isten* nevet; 2. az *Úr* nevet. főleg az ároni áldásban (Num. 6, 24.), de Jes. 50, 10. vsben is; 3. a *szent* nevet. Jes. 6, 3. (Theologiae sinceræ loci, communes de Deo et homine cum confessione de Trinitate. Basileæ. 1608.⁵ 509. l.)

⁹⁷ A két Sámuel könyveinek... ford. 1565. 77. b); 78. a); 112., 115. stb.

⁹⁸ U. o. 77. b).

⁹⁹ Id. *Dávid* a „Propositiones de Jah. et Jehovah“ c. elveszett műből. Refutatio propositionum Petri Melii. 1568. 8. b) l.

¹⁰⁰ *Szegedi K. I.* szintén szól a Jehova szó három betűjéről. Csakhogy más magyarázatot lűz hozzá. Ezekből a betűkből a létigének három idejét lehet kiolvasni: hialah (volt) hove (van) ihje (lesz). Erre vonatkozik valószínűleg az Apoc. 1., 8. v. is: aki van, aki vala és aki eljövendő. (l. m. 599.)

¹⁰¹ A Szent Jánosnak... M mm 4. b l.

¹⁰² U. o. B iiiij. b l.

¹⁰³ Id. *Dávid* mint fent.

a mi ábrázatunkra.¹⁰⁴ Sőt az Ószövetségben másutt is szerepel a három — egy Isten : „Ismég (mikor így szól az Elohim) jer, menjünk alá és elegyítsük meg az emberek nyelvét. Bizon itt megtetszik a három személy. Ábrahám három személyt látott, egyet inádott, akit Úrnak, Jehovának mond. Ésai 9., 11., 35., 43., 48., 53., 54., 61. három személyt nevez : Az Úr, az Atya küldött engem, mert a Szentlélek kent meg!”¹⁰⁵ Még erőszakotabbnak tetszik az istenség hármas voltának olyatén bizonyítása, hogy magát az egy Jehova nevet egyszer az Atyára, máskor a Fiúra, vagy a Szentlélekre vonatkoztatja. Pl a Gen. 19. magyarázatánál : „A Jehova a Krisztus, a Jehovától, az Atyától, kénköves esőt bocsátott Sodomára.”¹⁰⁶

Nem csoda, ha az ilyen bizonyítékokkal szemben az unitáriusok heves ellenállást fejtenek ki. „Akik a betűkből egységet, vagy háromságot próbálnak kimutatni, merő kabalisták.”¹⁰⁷ Sőt egyenesen meglepő éppen az ő ajkukról hallani a vádat : „Frivol és plátói valami, szótagokból és betűkből okoskodni, mikor isteni dolgokról van szó.”¹⁰⁸

Az Újszövetségben természetesen még több igazolása van a szentháromságnak. A legkézzelfoghatóbb bizonyíték a kereszteleési jelenet. „A Krisztus keresztségébe egy Jehova, de három személy, akik egymástól különböznek : Ló, galamb, ember. Mind a három különb egymástól.”¹⁰⁹ Különösen azért kell ezt kiemelni, mert az unitáriusok itt nem látnak semmiféle kinyilatkoztatást. Szegedi K. István a háromságot az Újszövetségnek két helyén látja teljes világossággal : Mt. 28., 19. (Krisztus kereszteleési parancsa) és I. Ján. 5., 7-ben (Hárman vannak, akik bizonyoságot tesznek...). Az elsőt hagyományos kereszteleési formula, aminek a hitelességében egyedül Dávid Ferenc mer kételkedni, állítván, hogy az apostolok csakis a Krisztus nevére kereszteltek.¹¹⁰ Dávid csakúgy általában minden ide vonatkoztatott szentírásbeli hely felhasználása ellen kifogást emel. „A Szentírás sehol sem

¹⁰⁴ Ebben a bizonyításmódban Melius kora divatját követi. Alkalmazza ezt Bullinger is (Sermonum decades quinque. Tiguri. 1598. 211. l.), sőt maga Kálvin. *Doumergue*, E. figyelemzetet reá (Jean Calvin. Lausanne. IV. 1910. 98. l.), hogy 1539-ben még szabadelvűbb álláspontot foglal el és nem tekinti a pluralist elég nyomós bizonyítéknak. „Az ilyen nehéz kérdés vizsgálata nem látszik nagyon biztonságosnak s én nem ragaszkodnék felettébb a szóhoz. Inkább arra szeretném figyelmeztetni az olvasót, hogy óvakodjék az ilyen erőszakos magyarázatoktól.” De már az Institutio religionis Christianae 1559-i kiadásában másképp beszél. „Tudom, hogy sok gúnyolódó elmosolyodik azon, hogy a személyek különbözőségét Mózes ezen szavaiból akarjuk bizonyítani : „Teremtsünk embert.” Láthatják azonban a kegyes olvasók, hogy mily fonákul alkalmazná Mózes ezt a mondást, mint párbeszédet, ha az egy Istenben nem volna több személy.” (Czeglédy—Rábold ford. Pápa, 1910. II. k. 140. l.) Ez ellen Dávidnak az a szellemes kifogása : viszont Iévat már egyedül teremti Isten? (Az egy ő magától... 101. l.) Mai felfogásunkhoz valóban közelebb áll a socinianusok nézete, amit különben Béza is osztott, hogy az elohim plur. majest. (Fock, O. : Der Socinianismus etc. 1847. 458. l.) Ellenben teljesen gyanakvás nélkül, többször is hivatkozik e bizonyítéokra Szegedi Kis István. Pl. i. m. 509., 515. l. Sőt ő még tovább megy : a Gen. 1, 1-ben az alany többes száma a háromságot jelenti, az állítmány egyes száma (*creavit Elohim*) a lényeg-egységre vall. Ugyanígy magyarázza ezt a kifejezést : *teremtsünk embert a mi hasonlatosságunkra*, így értelmezi : a három személynek egy a képe!

¹⁰⁵ Válogatott prédikációk. Debrecen, 1563. 357. l. Kálvin eredetileg a régiek egyik kedvelt bizonyító locusára, a Jes. 30, 3-ra vonatkozólag sem ért egyet az orthodox magyarázókkal : „nem helyeslem véleményüket... inkább erősebb bizonyítékokat szeretnék használni!” (*Doumergue* i. h.) Szegediviszont egész rendszert, kilenc pontból álló sorozatot állít össze az istennevek és a hozzájuk tartozó állítmányok használatából. (I. m. 511.) Melius ennyire nem megy.

¹⁰⁶ Kálvin eredetileg ezt a helyet is szabadelvűen magyarázza : „Őcink Krisztus Istenségét akarták e bizonyosságban megtalálni... de ez nem egészen szilárd alap.” (*Doumergue* i. h.) 1559-ben más a véleménye. (Instit. id. h. 137.) — Erről a kérdéstről Krisztus istenségének a tárgyalásánál szólnunk bővebben.

¹⁰⁷ *Theses Thordae disputandae...* S iii 1.

¹⁰⁸ *Refut. propos. P. M. i. A 4 a. l.*

¹⁰⁹ A Szent Jánosnak... 17. l.

¹¹⁰ Szegedi i. m. 516. l.

szól három önmagától és önmagában való személyről.¹¹¹ Különösen ott válik élessé a polemia, mikor a háromságnak a niceaei, főleg pedig athanasiusi megfogalmazásában előforduló kifejezésekről van szó : a háromság, személy és állat¹¹² szavakról. „Nem találjuk az Írásban sehol, hogy Isten rétes volna, hármás, avagy négyes. Avagy pedig hogy állatos volna, avagy négyeség.”¹¹³

Védekezni e vád ellen nem volt könnyű. A róm. kath. egyház gúnyosan szemlélte a megtámadottak vergődését, mivel a háromságtan igazolásához szerintük szükséges a biblián kívüli hagyomány,¹¹⁴ amit viszont Melius nem ismerhet el. Inkább egy kis erőszakkal próbál segíteni a nehézségen. „Hazud, aki azt mondja, hogy az állat nincs a Szentírásban, mert az ehjge, ero, leszek, ho on, aki vagyon : Jah, valóságos állat Jehova... Ha vagyon, hát állat, valami nem állat, nincs létele. Semmi accidens. De az Isten nem accidens, nem semmi, hanem vagyok, levő, állat adó, hát ha másnak állatot ad, ő magába még inkább állat.”¹¹⁵

Mikor a háromságnak a biblicitásáról folyik a vita, igazában a *protestáns istenfogalom szerkezetéről* van szó. Az unitáriusok szerint „nem három személy együtt az Isten, ez az Antikrisztus költeménye”.¹¹⁶ Az istenség lényege szerint nem összetett, hanem egyszerű. „Az Atya, Fiú és Szentlélek egy Isten nem lehet, mert az istenség önmagában és természetében sokféle nem oszol, elegyítés és oszlás nélkül marad ő magában és egyedül való és önmagától való.”¹¹⁷ Már Arany Tamás is hivatkozott arra, hogyha a három személynek usiája és essentiája egy, akkor egyek cselekedeteik is. Melius szigorúan ragaszkodik az athanasiusi formulához és a fennebb említett bibliai bizonyítékokon felül nem észokokat hoz fel, hanem hasonlatokkal igyekszik megvilágítani, elfogadhatóvá tenni a háromságot.

„A három személy, noha el nem válhatnak, de megválaszthatnak. Mint a napnak az égen való kerekése különb, a fénye is különb, a melegsége is különb, noha mind egy nap, egy az embernek elméje, de különb ebben a gondolat, különb az értelem, különb az ítélet, egy állatja, egy állatja a jégnek, hónap és víznek, de különb azért valósággal.”¹¹⁸ Az ilyen magyarázatra mondják azután az unitáriusok.

¹¹¹ Theses Thordae disp. S iii. l.

¹¹² A substantia-t Melius mindig *állat*-nak mondja. Zoványi e helyett az *állag*-ot ajánlja az essentia-val egyenértékű *lényeg* szó elkerülése céljából. Azt hiszem, theologiai nyelvünknek csak nyeresége volna, ha a régi, magyaros és feltétlenül kifejező értékű szót, az *állat*-ot felelevenítenék. Én magam a következőkben a substantia fordítására mindenütt ezt használom.

¹¹³ Dávid : Az egy ő magától... 24. l.

¹¹⁴ Mikor a petrikowi zsinat után a lengyel reformátusok az unitáriusok ellen a róm. kath.-kat szerették volna megnyerni, Hosius bíboros kárörömmel állapítja meg a protestantizmus alaki alapelvének elégtelenségét. Kijelenti, hogy a háromságot a bibliából magából nem is lehet kimagyarázni. Így találkozik a protestantizmus elleni két szélsőséges támadás — különben nemcsak ezen egyetlen ponton. (*Fock*, O. : i. m. 152.)

¹¹⁵ A Szent Jánosnak... Nnn. l. Kálvin maga tudatosan mond le a szentírási bizonyítékokról. „Mi gátol abban, hogy ami a Szentírásban a mi felfogásunkhoz képest bonyolult és homályos, világosabb szavakkal ki ne fejtsük... mely szavak azonban az Írás igazságának vallásos hűséggel alá vannak rendelve s amely szavakat nem szabad másképp használunk, csak nagy óvatossággal és sohasem ok nélkül... Ilyenféle szavak főleg akkor jönnek használatba, mikor az igazságot oly rágalmozókkal szemben kell megvédeni, kik azt köpönyegforgatással játszáknak ki.” (Institutio id. Iord. I. 114.)

¹¹⁶ Dávid : Theses Thordae disp... J iij. l.

¹¹⁷ Dávid : Az egy Atya Istennek.

¹¹⁸ Az Aran Tamás hamis és eretnek tévelygéseinek meghamisítási. Debrecen, 1562. 4. l. Az egy emberi lélek hármás tevékenységét *Zwingli* is alkalmazza a háromság magyarázására. „Isten úgy teremtette az embert, hogy esze, emlékezőtehetsége és akarata van, de mindenik az egy lélekhez tartozik... Mint a három erő egy lélek, ugyanígy egy Isten a három személy. Ez a tudósk egyező véleménye.” (*Zwo predigten gehalten in Bern. 1528. l. Usteri — Vögelin : Huldreich Zwingli's sämtliche Schriften im Auszuge. Zürich. I. 1819. 145. l.*) Itt a három erőnek részletes kifejtése is megvan, amit Melius sehohsem vesz át. Van egy nagyon gyakorlati képe, aminek az *alakja* egészen Melius-féle és mégsem található meg nála. Valószínűleg nem ismerte. „Képzeld egy kútát, amelyik 3 sarokra és 3 csőre oszlik. Ez a háromágú kút egy kút, egy víz, egy üdítő erő, mégis 3 ágú kútnak mondják, mert egyik cső nem a másik és a három mégis egy kút.” (U. o. 141.) A naphasonlatot *Bullinger* is említi, de rögtön utána

hogy belőle nem hármas, hanem négyes Istenfogalom kerül ki. Ha az egy állat istenség, máskülönb az Atyától, Fiútól, Szentlélektől, hát négység leszen : egy állat és három személy ? Melius még kézzelfoghatóbb hasonlattal próbál megfelelni. „Régen halássza Belzebub ez hálóval a dongó legyeket és szunyogokat. Azért erre azt mondjuk : Hazud Belzebub, hogy mi az egy Jehova Istenséget elszakítanók az Atyától, Fiútól. Mint Blandratának három kése van egy hüvelyben : más a hüvelye, más a kési, vagy mint Dávid is egy zsákba háromféle állatot rekeszt... Más a zsák, más a macska, akiket belé rekesztett. Mint Blandrata, Dávid, Basilius hárman vannak, de egyek az egy emberségben és természetben. A szekfünek különb a szára, különb a levele, különb a virága, egy azért a természet.”¹¹⁹

Sem a bibliai idézetek, sem a hasonlatok nem győzik meg az unitáriusokat. A „tritheismust”¹²⁰ teljesen önkényesen kieszelt tannak tartják. Mert hogyan járnak el a „pápások” ? „Különbséget tesznek az Atya és Fiú között és két személynek mondják őket lenni. Viszontag ismét egybe tolják őket és minden választás nélkül istennek mondják lenni őket.”¹²¹ Az Antikrisztus „új és idegen Istent is talált... , t. i. háromságos, személyes és állatos Istent, annak utána bélelt, avagy dupla Krisztust... Melyeket e háromból igyekezék építeni : t. i. Mosesből, az Evangeliumból és a pogányoknak filozófiájából. A pogányoknak a tanításából vette ez igéket : állat, természet. A Szentírásból : Atya, Fiú, Szentlélek. De hogy az építésben való hamissága meg ne ismertessék, csoda mesterséggel emelte fel az ő rétes, avagy háromságos istenét...¹²² Mivelhogy elfogyott a mesze, sárral kellett neki rakni. Mert mivelhogy az Úr Istennek igéjéből nyilvánvaló bizonyosságot nem hozhat, Justinusra etc. szorul.”¹²³ Végül Dávid ezt a következtetést vonja le : „Lásd meg immár Károli Péter, hogy teneked egy istened sincsen, mert a te háromságod nem Isten, hanem valami lidérc, akinek semmi fundamentuma a Szentírásban.”¹²⁴ Sőt hivatkozik Jézus szavaira, melyek szerint a Jehován kívül

teszi a maga véleményét : „mivel Istent semmihez hasonlítani nem lehet, legyen elég nekünk himnünk azt, amit ő akart, hogy higyjünk róla.” (In epistolas apostolorum canonicas septem commentarii. Tiguri. é. n. [1514] 176.) Legközelebb áll Melius szövegezéséhez *Szegedié*. A teremelt világból háromféle példát vesz Isten háromságos voltának igazolására : 1. az emberét ; 2. a napét : 3. a fáét. „memoria in mente hominis significat patrem... cogitatio significat filium... voluntas significat Spiritum Sanctum... Ut sol unus est, gignit tamen ex se radius, tum ex utroque precificatur calor : ita Pater fons est filii etc. Globus solis non est radius, neque radius globus, et neutrum horum calor, globus scilicet aut radius : sunt tamen haec tria non tres Soles, sed unus Sol... A harmadik hasonlatot Tertullianus találta ki. „Radix, stipitis et fructus inarbores, item fontis, fluminis et rivi in aqua (sc. similia). (I. m. 510. 1.) Az ilyen helyek szinte csábítanak a közvetlen hatás kérdésének a felvetésére, de mivel legtöbb írónknál közkincsről van szó, e bonyolult hatásszövevény kimutatása külön tanulmány feladata.

¹¹⁹ Az egész Szent Írásból való igaz tudomány. Debrecen, 1570. H iij. 2. l. Meliust ez az érvelési mód — amennyire eddigi egybevetéseim alapján állítani merem — szembeállítja Bullingerrel. Fennebb is utaltam rá, hogy elítéli Istennel kapcsolatos képek használatát. Íme, egy másik nyilatkozata : „Vannak, akik ezt a dolgot, hogy t. i. a három személy egy és mégis megkülönböztetnek, nagy homályosan példákkal, vagy hasonlatokkal próbálják kifejezni. Pedig nem lehet teremtett dologról olyasmit mondani, amit hasonlatképpen az isteni természetre lehetne alkalmazni, nincsen hozzáillő emberi kifejezés.” (Sermonum decades. V. 218. 1.)

¹²⁰ A tritheismus vádjának igazában már Augustinus vette élet, mikor megállapította a trinitas különbségének a mineműségét. Nem önmagukra (ad se ipsa), hanem egymáshoz (ad invicem), vagy a teremtményekhez (ad creaturam) való viszonyukra vonatkozik. Ez a relatio pedig nem esetleges, hanem örök. Maga a relatio fogalma Augustinus korában újdonság erejével hatott s a nyugati tanban uralkodó maradt. Ellentétben a hypostasis súlyos kategóriáival, könnyed és finom kifejezés. Augustinus tanát ez tette formálissá és negatív értékűvé, de viszont a tritheismus vádja ellen pompás védelmet adott. (Seeberg i. m. II. 31.)

¹²¹ Dávid : Az ő egy magától... 42. l.

¹²² Dávid : Az egy ő magától... 82. l.

¹²³ U. o. 87.

¹²⁴ Az egy Atya Istennek... 58. l.

más Isten nincsen. Akkor nem az a fiú, meg a Szentlélek sem ! „De az“ — úgy-
mond Melius — „mert itt Krisztus az idegen isteneket és teremtett állatokat
rekeszti ki, nem az Atyát és a Szentleket.“¹²⁵

Ha a három személy „az állatra és egyenlőségre, az egységre nézve egyik
sem nagyobb a másiknál“,¹²⁶ mit jelent akkor különböző mivoltuk ? A *háromság*
személyeit „tulajdonságos személyük“ és tisztük választja meg egymástól.

Az istenfogalom éppen a személyesség képzeete által lesz többé üres schemá-
nál, így válik emberileg megérthetővé, hozzáférhetővé.¹²⁷ Személyiség viszont
tulajdonságok nélkül nem képzelhető el. Innen magyarázható, hogy az Írás, „aki
vagyon, volt, eljövendő, három névvel nevezi az Isten állatját... , hogy az Isten-
ség állat szerint való természetét megmutassa, hogy három különböző tulajdon-
ságok vannak és ez három személy és valóságos tulajdonságok az egy Jehova,
egy Isten, ez három tulajdonságok nélkül semmi állatja nincsen Istennek“. ¹²⁸
A személyiség fogalmát másutt is nyomatékosan hangsúlyozza : „Egy a Jehova,
azaz essentia, substantia, az istenség egy állat szerint való természeti, de három
a hypostasis, azaz magában álló, levő tulajdonságos személy.“¹²⁹

A személy szerint való megkülönböztetés inkább elméleti : gyakorlatilag,
az emberiségre nézve fontosabb az isteni személyeknek tiszt szerint való különbözősége.
Az Atya tiszte a szülés, a fiúé a születés, a Szentléleké a kettejüktől öröktől fogva
származás. Ennek a tételnek gyakorlati jelentősége van, mert „az emberre nézve
a tiszt választja meg a személyeket“. ¹³⁰ Ugyanis „a láthatatlan Isten, az Atya,
Fiú, Szentlélek noha mindenütt jelen, de nem látja az ember, ha valami látható
jeggyl nem mutatja meg magát“. ¹³¹ A „látható jegy“ nem más, mint a személyek-
nek a földiekkel közelebbi viszonyba jutásakor a földi körülményekhez való
bizonyos fokú alkalmazkodás. ¹³²

A háromságos istenfogalom magyarázatánál kétféle veszedelem merülhet
fel. Vagy darabokra szaggatjuk Istent, vagy pedig az egységhez való túlságos

¹²⁵ A Szent Jánosnak... 36. l. L. *Szegedi* i. m. 571.

¹²⁶ *Melius* : Válogatott prédikációk. 358. l.

¹²⁷ A személyek szerint való megkülönböztetés igen logikusan van kifejtve *Zwinglinél*.
„Hogy az Atyának mindenhatóságot tulajdonítunk, az nem azért történik, mintha a Fiú és
a Szentlélek nem volnának éppen olyan mindenható, hanem valamint *minden személyre,*
ráruházunk valamely tulajdonságot, úgy tulajdonítunk minden személynek különállóságot
l. i. lényegileg és állat szerint s ez megilleti mind a három személyt. Hogy az Atya *nem*
született, a Fiú *született,* a Szentlélek kettejüktől *származott* : ezek személyi tulajdonságok és
csak azt a személyt illetik meg, amelyiknek tulajdonítatnak.“ Viszont vannak olyan tulaj-
donságok, amelyek mind a három személyre egyformán illenek (mindenhatóság, teremtés,
bölcsesség, szeretet stb.) A bizonyítás kényes kérdését rendkívül ügyesen oldja meg, mikor
így szól : „Az írásból bizonyítani felesleges, mert az egész Ó- és Újszövetség telve van az itt
mondottakkal.“ Ha ugyan szabad ebből a mondatból azt következtetnünk, hogy Zwingli
a Szentírás *szelleméről* beszél, a betűkkel ellentétben. (Usteri—Vögelin i. m. l. 145.) Csak
az a megjegyzéseméltó, hogy az itt felsoroltakat Melius — a tiszt szerint való megkülönböz-
tetésnél használja fel !

¹²⁸ A Szent Jánosnak... B iij b. l. Ezt a tételt Dávid a Krisztus istenségének taga-
dásánál fordítja Melius ellen. „Ha Isten szüli a Krisztust, de nem az állat, hanem az első
személy, akkor vége az istenségnek. Mert az Isten személy, de nem állat, hanem csak tulaj-
donság, tulajdonság pedig nem szülhet.“ (Az egy Atya I.-nek. 135. l.)

¹²⁹ A Szent Jánosnak... B iiij b. l.

¹³⁰ Az Aran Tamás... 10. l.

¹³¹ Val. préd. 158. l.

¹³² *Szegedi* részletesen megmagyarázza, hogy milyen módon egy és hármasság az istenség.
Egy : 1. természeténél fogva (mivel az Írás mind a 3 személyt nevezi Istennek, Jehovának,
tehát vagy három istennek kell lennie, vagy a 3 személynek egy istenségűnek) ; 2. nevé-
nél ; 3. tulajdonságainál (örök, mindenható, mérhetetlen, tiszta, változhatatlan etc.) ; 4. mun-
kájánál ; 5. fenségénél ; 6. ítéleténél és akaratánál fogva. *Hármasság* : 1. a személyek valóságos,
személy szerinti megkülönböztetésénél (nem feloszlásánál v. összezavarásánál fogva !)
2. benső tulajdonságánál (ezek a Melius-féle *tisztek*) és 3. tiszténél fogva. (Az A. küld, a Fiú
küldetik és a Lélek is. Ez könnyen egybeolvasható a kettővel.) Más elhelyezésben Meliusnál
mind fellelhető gondolatok. (*Szegedi* i. m. 519.)

ragaszkodással megüresítjük az istenfogalmat. Az előbbi tévelygés elkerülésére szolgálnak Meliusnál az Isten lényegéről szóló ilyenfajta meghatározások : „Egy természetű, egy állatú, jóságú és hatalmú mind a három személy, nem különböznek semmiben ez egy valóságban. Semmit egyik személy nem mivel, nem akar, nem cselekszik a másik nélkül. Sehol el nem válhatnak, valahol egyik személy vagyon, oszthatatlanul ott vannak mind a többiek.“¹³³ „Noha az egy Istenben három személy vagyon, de azért azt ne véljed, hogy az Atya, Fiú, Szentlélek személye valami rész szerint való állatja volna az Isten állatjának, mint ahogy a fő, kéz, láb rész a testnek, hanem ugyan oszlás nélkül való egységek vagyon a három személyeknek az ő egy lelki állatjában.“¹³⁴

Az egység hangsúlyozásában Melius odáig megy, hogy ősi eretnokségek felújítására ad alkalmat. „Bár az Atya, Fiú és Szentlélek önmagukban élnek és Isten formájában állat szerint is megkülönböztetve vannak, mégis el nem oszthatók, egyik hypostasis sem tud semmit tenni a másik nélkül, elkülönítve.“¹³⁵ A veszedelmet ő maga veszi leghamarabb észre és védekezik Servetus tanítványai ellen. „Az Atyát mondják egy Istennek, a Fiút, a Szentlelket az Atya Istenben való örök létezőnek, de nem állatnak. Itt Sabellius eretnokségét tanítják. Hogy a Szentháromság csak nevével, jelenéssel, de nem valósággal a személyeknél különböző volna állat szerint, hogy az Atyát kútfőnek, a Fiút és Szentlélek fejének, okának mondják és kezdetnek, itt Arius eretnokségébe haraptak. Mert Arius az Atyát kezdetben Istennek, a Fiút és Szentlelket származott és kezdetett istennek mondta, hogy az Atya nagyobb, fő, a fiú csak ember, tisztivel Isten, a szentlélek Isten nem állat, csak erő.“¹³⁶ Közvetlenül rég elviharzott eretnokségekről szól, közvetve azonban az unitarizmusról, mikor a háromság helytelen felfogását imígyen utasítja vissza : „Kárhoztatjuk Sabelliust, aki tagadja a háromságot és egy személyt, vagy hypostasist, valamint egy természetet vall Istenben. Kárhoztatjuk Ariust, aki három lényeket, istent, természetet fabrikált azzal, hogy az Atyát egyedül való Istennek, a Fiút és Szentlelket másod- és harmadrendű, származott és teremtetett isteneknek képzelte.“¹³⁷

Ha óvakodik is Melius a materialis képzetek elhatalmasodását elősegíteni, azért az istenség elködösítését sem szeretné előidézni. „Noha pedig az egy Istennek véghetetlen állatja mindenütt valósággal jelen vagyon, de azért nem lakik mindenütt, hanem csak az ő országában, a hívekben lakik.“¹³⁸

Mindenképpen nagy titok a Szentháromság. „Mi legyen az Istenség, a Jehova ő magába, semmi teremtetett állat nem tudja teljességgel.“¹³⁹ Olyan rejtély ez, amit a földön megoldani sosem fogunk, de „a más világon nyilvánban megértünk.“¹⁴⁰ „Egy az Isten, de három s hogy e személyek „mint legyenek egyek, a feltámadás után megtanuljuk.“¹⁴¹

A spekulatív vizsgálódás útját, különösen az oktalan kíváncsiságból eredő elégedetlenségét Melius a többi reformátoroknak, különösen Kálvinnak az útmutatására végérvényesen elzárja.¹⁴² Bölcs önmérséklet jelentkezik nála a háromság egyes személyeinek különös magyarázásánál is.

¹³³ Az Aran Tamás... B. I.

¹³⁴ U. o. B. 2. b. I.

¹³⁵ Id. *Dávid* a De Jah et Jehovah-ból. Refut. Prop. P. M.-i C. IV. b. E szoros egységből a patripassianizmus azt következtette, hogy Krisztus és a Lélek Istennek csupán megnyilvánulási formái, de nem külön személyek. Jelentik a világot átható istenségnek különböző viszonylatait. Sabellius is ilyenformán vélekedett.

¹³⁶ A Szent Jánosnak... Gg. 2. I.

¹³⁷ Apologia et abstersio. 1564. A IV. a. I.

¹³⁸ Az Aran Tamás... B 2. b. I.

¹³⁹ A Szent Jánosnak... P pp. b. I.

¹⁴⁰ Az Aran Tamás u. o.

¹⁴¹ Vál. préd. 357.

¹⁴² Luther szerint Isten lényege megismerhetetlen, metafizikai spekulációkba csak a „curistae“ és „quaristae“ bocsátkoznak. (*Seeberg* i. m. IV. 1. 142. I.) *Bullinger* is így véle-

Melius a Szentháromságról általában azt tartja, hogy az egy állatú, három személyű, megkülönböztetést ugyan eltűrő, de elválasztást meg nem engedő lelki hatalom. Létezését bizonyítja az Ószövetségből, nyelvi tényekre és kissé önkényes bibliaszemléletre támaszkodva, azután az Újszövetségből. A bibliai alapot a róm. katolikus lámadásokkal szemben sem hagyja el, az unitáriusokat sem követi homályos spekulációkba. Neki a három isteni személy egy, elválasztathatatlan, ám az emberekre való tekintettel megkülönböztethető egymástól. A megkülönböztetés alapja a személyes tulajdonságok és a tiszt. A hármasság nem bontja meg az egységet és nem engedi meg a két származott személy letagadását. Az Istenség mibenléte igazában emberi elmét meghaladó titok.

III. Az Atya Istenről.

A szentháromság első személye az Atya. Legfőbb tulajdonsága az, hogy személyiség. Önmagában létezik, lételt nem vett semmi más lénytől: ὁμοῦθεν, nem származott istenség.¹⁴³ Természetesen ezt az önmagában valótlon mi csak emberi kategóriák segítségével hívása útján érthetjük meg; ezért mondjuk róla, hogy „állatja” van. Még pedig „lelki állat”.¹⁴⁴ Ha közelebbről kívánjuk meghatározni, elsősorban örökkévalóságáról és végtelenségéről kell megemlékeznünk. „Felette való természet szerint öröktől fogva bölcs, jó állat, aki másától nem vette lételét, hanem csak az ő természetibe állat szerint voltak.”¹⁴⁵ Beszél ugyan az Úr arról, hogy „én vagyok az α és ω”.¹⁴⁶ Ám e tételhez nem szabad a végesség képzetét csatolni. „Nem hogy énnekem az Atyának, kezdeti, vagy vége volna, nem énreám nézve vagyok kezdet és vég, hanem az én dolgaim tanácsára nézve, hogy valamit elkezdtem, el is végezem.”¹⁴⁷ Általában véve nem materialis: „állatjára nézve lelki, ebben semmi testi nincs”.¹⁴⁸ Néha megjelenik ugyan, de ezek csak felvett képek; a kor szellemének megfelelően legfinomabb jelentkezési formákat választja. „Ahol megjeleníti láthatatlan istenségét, ott felhőbe, ködbe, szélbe jelenti ki magát.”¹⁴⁹ Valósággal, szemtől szembe „soha senki nem látta az emberek közül, hanem az örök életbe meglátjuk”.¹⁵⁰ Alázatosan, tudatosan mondja ki Melius: „Valami homály leszen mindenkor az Úr templomába: mindennek végére itt e világon nem mehetünk.”¹⁵¹

Vannak azonban Istennek, az Atyának a mi számunkra is megismerhető tulajdonságai. „Változhatatlan, igaz, irgalmas, szent, mindenható, minden jónak teremője, éltetője.”¹⁵²

Változhatatlan: tehát ugyanaz marad akkor is, annak dacára is, hogy tiszte szerint szüli a fiút. „Istenben nincsen változás. Tehát sem a fiú születése, sem a

kedik: „annak a kérdésnek a tárgyalásánál, hogy micsoda az Isten, mértéket kell tartanunk. Mert kíváncsiskodva kutatni Isten lényegét... nemesak veszedelmes, hanem mindenképpen tilos is.” (Sermonum decades. V. 204.) *Kálvinnak* idevágó nyilatkozatai közismertek. Ő már egyenesen szemtelenségnek mondja, hogy Servet az Isten lényegét akarja kutatni. (A Szentháromság igaz tanának védelme ford. *Tari J. Pápa*, 1909. 152.) Arra a kérdésre, hogy mivel foglalkozott Isten a teremtés előtt, így válaszol: „poklot épített a kíváncsiak számára”. (Corpus Ref. Op. I. 63.) „Isten végtelen lényegét hogyan határozhatná meg kised mértékével az emberi értelem... az az ész, mely saját magát sem képes egyáltalában megérteni?” (Institutio. id. ford. I. 134.)

¹⁴³ Igaz tételek. Kiss Á. i. m. 462.

¹⁴⁴ Az Aran Tamás... A 4. és számtalan helyen.

¹⁴⁵ Magyar prédikációk. 1563. Eeee ij.

¹⁴⁶ A Szt. Jánosnak. D iij b.

¹⁴⁷ Ugyanott.

¹⁴⁸ A két Sámuel... 114. b.

¹⁴⁹ A Szt. Jánosnak... D iij b.

¹⁵⁰ Az Aran Tamás... A 4.

¹⁵¹ A Szt. Jánosnak... C cc 3. b.

¹⁵² Az Aran Tamás... A 4.

Szentlélek származása nem változásképpen és időben történt, hanem isteni, csodálatos, egyedül Istennél lehetséges módon.¹⁵³

Az Atyát megillető tulajdonság a mindenütt jelenvalóság. „Egy helyről másra nem mehet, mert mindenütt jelen van.”¹⁵⁴

Azonfelül mindenható is az Atya. Teremt, gondotvisel és üdvözít. A természetben ugyan részt enged a fiúnak,¹⁵⁵ hanem az emberek sorsának intézésében teljes fenségében érvényesül az ő szuverénitása. Minden történés idelelenn szigorúan az ő elrendelése szerint megy végbe : szörnyű vétek a kételkedésnek még az árnyéka is. Nincs véletlen. „A stoikus fátumot újra elvetjük. Minden szükségképpen történik.”¹⁵⁶ „Minden jó, gonosz, büntetés szükségből leszen, hát nem történet.”¹⁵⁷ A „szükségképpen” viszont azt jelenti : „Istennek elvégzett, tökéletes akaratljából.”¹⁵⁸ „Ne nyargaljatok hát ti a cigányok lován, a szerencse kerekébe, mert eldültök... Egy mákszemnyi jó, egy légyecsipetnyi gonosz soha senkinek nem eshetik Isten decretoma és akarata nélkül.”¹⁵⁹ A világ Istentől és csak őtől függ, sem ember, sem Istenen kiválló más hatalom valóságos változásokat létrehozni nem tud. Isten akarata pedig teljesen független. „Isten akarata a legfőbb elve, törvénye, forrása, mértéke és oka minden isteni tettnek és tevékenységnek.”¹⁶⁰

Isten teremt, gondot visel, az Ő kezébe van letéve üdvösségünk is. Az a kérdés tolu önkénytelenül ajkunkra : mi szerepe van tehát az emberi akaratnak az üdvösség elnyerésében ? Hogy erre feleletet adhassunk, a bűn fogalmával, világra jövetelével, hatalmának határaival és az eleve elrendelés kérdésével kell megismerkednünk. „Minden bűn törvénytelenység, azaz áthágása az isteni parancsnak s magában véve halálos.”¹⁶¹ De akármilyen következményekkel jár, bizonyára idegen elem Isten világában. Hogyan került tehát ide ? Egyáltalában honnan ered ? Melius feltételez a bűn számára egy külön elvet, a *Sátánt*. Csakhogy dualizmusba mégsem téved, mert ezt a látszólag önállóan, sőt Isten ellenére működő elvet végeredményben mégis Istennel hozza függési viszonyba. „Isten az ő teremtetett állatját, az állatot, az életet, a mozgást megtartja, viseli, élte a sátánba, a harag edényeibe ; ami Istené, t. i. az állat, élet, mozgás. És ehhez az istenéhez, mint a vashoz a rozsdá, a szép ruhához a moly, a sár, így a jó istenéhez az ördög és sátán gonosza ragadott. Isten, hogy az övét tiszte szerint tartja, táplálja, az ördögé is az istenébe vagyon. Soha pedig az ördögé, mivel hogy nihil, accidens privativum, sine substantia non consistit. Meg nem állhat a bűn, ha az istené, állat, élet, mozgás nem volna.”¹⁶²

A Sátán elv : a bűntől, mint aktualis valóságtól meg kell különböztetnünk. „Más a bűn, más az ördög is. Az ördög lelki állat. De a bűn nem állat, hanem *változó vétek*.”¹⁶³ Bűn öröklől fogva volt Isten tudatában és a sátánban, „de valósága és támadása nem volt.”¹⁶⁴ A világba lényegesen csak Ádám elestével lépett be.

Aran Tamás azt állította, hogy Ádám kezdettől fogva bűnösnek teremtett. Melius szerint „Isten Ádám testét, lelkét bűn nélkül formálta vala.”¹⁶⁵ Érdekesen

¹⁵³ Id. Dávid : Refut. prop. P. M. Fa.

¹⁵⁴ A két Sámuel... 114. b.

¹⁵⁵ Erről Krisztus személyével kapcsolatban bővebben szólnak.

¹⁵⁶ Apologia et abstersio. D V. a.

¹⁵⁷ A Szent Jánosnak... 7.

¹⁵⁸ Vál. préd. A ij.

¹⁵⁹ A Szt. Jánosnak... 8.

¹⁶⁰ Refutatio confessionis C iij b.

¹⁶¹ Kiss Á. i. m. 478.

¹⁶² Vál. préd. 52. l. *Szegedi* a bűnről ugyanígy vélekedik. „Est defectus a rectitudine, ac eius iustitiae privatio, quam in nobis esse oportuit... Pravitates non ita fingi possunt, ut per se existere possint.” Éppen úgy, mint ahogy vakság nem lehetséges szem nélkül. „Ezt a képét Melius sehol sem alkalmazza. (Szegedi i. m. 230.)

¹⁶³ Az Aran Tamás... 104. l.

¹⁶⁴ U. o. 53.

¹⁶⁵ Magyar préd. Mm. ij. l.

jellemző leírást találunk Ádámnak a bűn előtti állapotáról. „Ádám az eset előtt noha halhatatlanságba volt, de még az örök életbe nem volt, hanem abból más életre ment volna által.”¹⁶⁶ Szóval Ádámnak az eset előtti és a feltámadás utáni állapota közt volt különbség. „Az örök élet bírásában nem volt úgy, mint a feltámadás után leszen, de azért az örök életnek okaiban, azaz igazságban és szentségben volt hit nélkül az eset előtt.”¹⁶⁷ Az esetnek az volt a következménye, hogy az ember ideiglenesen elszakadt Istentől és a maga erejéből nem talált volna vissza hozzá. Ámde az elveszített igazság „hit által, tulajdonításképpen”¹⁶⁸ azután is benne volt.

Vajjon Ádám a maga szabad akaratából, vagy Isten ellenállhatatlan végzéséből esett-e el?¹⁶⁹ „Ne kend Istenre az Ádám esetit, se senkiét. Engedte esetit Ádámnak, de nem ő mívelte, sem míveltette, hát szabad akaratja szerint esett ki.”¹⁷⁰ „Isten engedő akaratjának” nevelő célja volt: rá akarta eszméltetni az embert gyarló mivoltára. „Soha pedig meg nem bizonyíttatik, hogy az ember bűnös legyen, hanem, ha megmutatja Isten az ember természetit. Így mutatja meg, ha az ő természetibe elbocsátja.”¹⁷¹ Az ember a szabad akaratnak a tagadásával csak a felelősség alól akar menekülni. „Természeti a bűnnek, hogy másra keni.”¹⁷²

Az ember akaratata az eset előtt tökéletesen szabad volt: „képes volt esni és el nem esni is.”¹⁷³ „Az eset előtt a jó és rossz cselekvésre való tehetség teljes volt. A jó cselekvésnek oka az Isten képe volt... A rossz cselekvésnek oka az ember akaratata és az ördög.”¹⁷⁴

Megváltozott a helyzet Ádám eleste után. Azóta „az Isten kegye, a fiú szabadítása és a Szentlélek nélkül szolgálai az akarat... Az ember csak rosszra hajlik... Mint a hullának, kőnek és sárnak lehetetlen, hogy magától akarjon, mozogjon, okos legyen, maga lábán járjon: így az istenképétől megfosztott ó-embernek lehetetlen megértenie, akarnia, cselekednie, meggondolnia az Isten lelkének dolgait... Közönyös dolgokban, természeti dolgokban, a külsőleges fegyelem cselekedeteiben az írás... tulajdonit az embernek bizonyos külsőleges szabadságot... de ez Isten előtt lelki szolgaság és az újjá nem születettekben, hit nélkül, a kegyelem segedelme nélkül bűn... Az istenkegyelméből való újjászületés után van a választottakban szabad akarat Isten dolgaira nézve is.”¹⁷⁵

¹⁶⁶ A Szent Jánosnak... K. b. 1.

¹⁶⁷ Az Aran Tamás... 68. l.

¹⁶⁸ U. o. 69. l.

¹⁶⁹ *Szegedi* azt mondja, hogy a bűneset előtt tökéletesen szabad volt az akaratata, nem volt alávetve a sátánnak. Megőrizhette volna magát a bűn moeskától, megtarthatta volna lelke tisztaságát. (I. m. 222. l.) Viszont Isten előre tudta Ádám estét, meg is akadályozhatta volna. Oka volt rá, hogy nem tette. Mégpedig több „jó” oka. 1. Nem akarta az ember üdvösségét amaz első boldog állapottól, hanem Krisztusnak előre elrendelt váltáságművétől tenni függővé. 2. Nehogy valaki azt vélje, hogy a maga érdeméből üdvözülünk, különben elvesznénk. 3. Mivel ez a bűn az egész emberi nemzetre kihat, Isten dicsősége a Krisztus által történő megváltásban sokkal világosabban megtetszik, mintha az eset előtti állapotunkban maradtunk volna. 4. Hogy Isten dicsősége nyilvánvaló legyen egyeseknek az üdvre, másoknak a kárhozzalra vitelével. (I. m. 223.) Ezek a gondolatok több ponton érintkeznek Meliuséval.

¹⁷⁰ Vál. préd. 18. l. *Zwingli* tanítása egészen más értelmű: ő éppen Isten mindenhatóságára támaszkodva tagadja a szabad akarat lehetőségét. „Ha az ember a maga erejéből semmi és nem is létezhetnék... hogy lehetne szabad az akaratata?” (I. *Usteri—Vögelin* i. m. I. 225.)

¹⁷¹ Vál. préd. 53. l.

¹⁷² U. o. 19. l.

¹⁷³ *Kiss Áron*: A XVI. században tartott magyar ref. zsinatok végzései. Budapest, 1882. 479. l.

¹⁷⁴ *Müller*, K.: Die Bekenntnisschriften der reformierten Kirche. Leipzig, 1903. 271. l.

¹⁷⁵ U. o. *Szegedi* a szabad akaratnak két alakját ismeri. Az egyik az eset előtt élt az emberben, mikor is minden kényszer nélkül teljes szabadsággal választhatott a jó és rossz között. Sőt nemcsak a választás, hanem a cselekvés is egészen akadálytalanul tőle függött.

Az első ember s azóta minden hitetlen a maga akaratából és a sátán indításából cselekszi a bűnt, de a sátán önmagában véve semmit sem tehet : eszköz Isten kezében. „Noha a Sátán, a hitetlenek maguktól mivelik a bűnt, de Istené a hatalom, Isten bocsátja reá a bűnre.“¹⁷⁶ Igaz, hogy ereje roppant nagy. „Országából és eretnokségéből senki ki nem jöhet, hanemha Isten vonssza ki onnan az ő szent lelkével.“¹⁷⁷ Azonban megkötöttsége teljes : Isten neki is csakúgy parancsolója, mint más teremtményeknek. „Rab a Sátán és kötve vagyon, semmit Isten hatalma, engedelme nélkül sem a híveken, sem a hitetleneken nem mielhet, mint Isten bota, fűrésze, szekercéje.“¹⁷⁸ Munkája végeredményében kettős : önmagától gonoszt cselekszik, azonban Isten világtervébe beleállítva így is az üdvösség munkása. „Hazud magától a Sátán, de mikor istenét mondja, igaz.“

A Sátán lehet alkalmilag Isten eszköze, hanem azért a lényegében rejlő gonosz miatt örök ítéletet érdemel. „Isten az ördögöt, a halált, a bűnt, mind a világot elemészti örökké érettünk. Soha a Sátán nem üdvözülni, merthogy az embert megcsalá.“¹⁷⁹ Megítéltetése nyilvánvaló bizonyíték amellett, hogy *Isten nem akarja a bűnt, nem oka a bűnnek*. Heves tiltakozást találunk az ellen az „eretnokség“ ellen, mintha Isten akaratára hozta volna a világba a bűnt, mint önálló tevékenységet. „Nem én vagyok a te bűneidnek, esetednek, nem Isten jószágitól való megfosztatásodnak sem büntetésednek oka. Nem én vagyok, te vagy oka.“¹⁸⁰

A *bűn Isten szempontjából nézve büntetés*. Akik bűnt követnek el, mások irányában „büntetesképpen“ cselekednek, azonban ő maguk elveszik büntetésüket cselekvésükért. „Mint a bíró ad erőt, hogy a hóhér kénkövel füstölje a gonoszt, de a bűn, dög nem a bíróba, hanem az állatba, akivel büntet : így Isten is a Sátán által büntet, de a büntetés nem Istenbe, hanem a Sátánba.“¹⁸¹ És nemcsak a Sátán végez Isten parancsára ilyen „hóhéri“ szolgálatot, hanem emberek is besorozódnak Isten büntető eszközei közé ; mindig úgy, hogy a felelősséget maguk hordozzák. „Noha Isten a Sátán és a gonoszok által büntet, de a bűn az emberbe és Sátánba, nem Istenbe.“¹⁸² A bűnnek ezt a szerepét Melius teljes világossággal látja s ki is fejezi. „A bűnt Isten bűnnel bünteti meg.“¹⁸³ Isten világtervében benne van a büntetés szükségszerűsége. Nem azért, mintha a bűnbocsánathoz csak ezen az úton lehetne eljutnunk, hiszen a bűnbocsánatért „Krisztust verte.“¹⁸⁴

Az eset után szabadságát elvesztette : szolgája lett a bűnnek. Maradt ugyan szabadsága, de csak a rosszra. Különbséget kell itt tennünk a jó és rossz, újjászületett és megromlott ember között. „Távol legyen, hogy a hívekről állítsuk a jóban való kötöttséget, mikor Krisztus így szólt : Ha a Fiú megszabadít titeket, szabadok lesztek.“ Az újjászületett ember szolga is, szabad is : „szolgája immár nem a bűnnek, hanem az igazságnak... mert az újjászületett hívekben Isten a jócselekvésre való szabad akaratot a Szentlélek által helyreállította. Nem úgy indítja őket Lelkével, hogy akaratuk ellenére... cselekedjék a jót (mert ez az újjá nem született gonoszokhoz illenek), hanem lelküket világosítja meg... szívüket változtatja át... erejüket sokasítja meg“ (I. m. 225.) Melius felfogása a fentiekkel minden lényeges gondolatban megegyezik.

¹⁷⁶ A Szent Jánosnak... C iii l.

¹⁷⁷ U. o. Gg 4. b. l.

¹⁷⁸ A Szent Jób könyvének fordítása. 1565. Aj ij b. l. Az ú. n. másod-(közvetl)okokról Zwingli is bőven szól. Minden történésnek egyetlen igaz oka Isten : az ő akaratát viszik át a valóságba a teremtmények, mint a kalapács a művész akaratát az aranykehelyre, az ökör a földműves szándékát a földre. Melius (l. alább) ezt a gondolatot felhasználja ugyan, de képei között még véletlenül sincsen a Zwingli-félekből. (Usteri—Vögelin i. m. l. 163.)

¹⁷⁹ Vál. préd. 77.

¹⁸⁰ U. o. 17. Egészen más érveléssel Zwingli : „Bár az ember Istenben, Istentől és Isten által van, él és cselekszik, bűne mégis az övé, nem Istené. Mert az ember lörvény alatt van, Isten szabad... Amennyiben Isten szerint az nem bűn, mert törvény ellen van.“ (Von der Vorsehung—Gottes. Usteri—Vögelin i. m. l. 226.)

¹⁸¹ A két Sámuel... 180. b.

¹⁸² U. o. 153.

¹⁸³ U. o. 85.

¹⁸⁴ Ugyanott.

Hanem „a bűn kigyomlálásáért”¹⁸⁵ cselekszik így, mint pl. Dávid király esetében. A büntető isteni igazságszolgáltatás gyakran felette kemény eszközökhöz kénytelen nyúlni s ilyenkor a maga szolgálatába állítja azokat, akiket a sátán már amúgy is felindított a bűnre. „Ninesen olyan gonosz büntetés... , akit Isten nem mível. De azért a halálnak, veszedelemnek nem Isten oka, noha ő ölettet, mint bíró öleti a tolvajt törvény szerint, de a tolvaj bűnei oka halálának, nem a bíró. A Sátán és a gonoszok, akik Isten hóhérai, akikkel Isten büntet, vétköznek, mert bűnösök, hamis gyűlölségből cselekesznek... Isten parancsolta büntetés szerint (poenaliter), de amennyibe bűn (culpa) nem akarja, sőt tiltja.”¹⁸⁶

Meliusnak a bűnről szóló tana következőképpen foglalható össze. Bűn volt a világban Isten tudatában öröktől fogva és a sátánban (ennek a szerepe nem egészen világos!), de aktualissá csak az ember elestével kapcsolatban lett. Ádám eredetileg nem volt ugyan olyan tökéletes, mint az üdvözültek, de büntelen és szabadakaratú. A Sátán indításából, a maga akaratából bűnbe esett s a következmények alól csupán Isten újjászülő kegyelme mentheti fel, a Jézus Krisztus által. A tényleges bűnöket Isten bünteti, még pedig újabb bűnök által, amit a Sátán hatalma alatt álló gonoszok követnek el. Így lesz a Sátán szolgálival együtt Isten eszköze, a bűn az üdvösség előkészítője. Ilyen értelemben van benne része Isten akaratának, de önmagában véve gyűlöli az Űr.¹⁸⁷

Mi módon van tehát a bűn a világban : Isten akaratával, vagy annak ellenére ? Melius hosszasan fejtegeti, hogy Isten semmiképpen nem lehet oka a bűnnek. Azért, mert 1. Természete ellen vagyon. Isten igazság, élet, világosság; hát bünt nem tehet, mint a szén hideggé, a világosság sötétséggé nem lehet. 2. Tiltja. 3. Bünteti.¹⁸⁸ 4. Menti magát, sem a mi halálunk, sem bűneink nem ötle vannak. 5. Mert Isten a Sátánt és az embert mondja a bűn okának. Ugyanezt az indokolást Melius több helyt is alkalmazza. „Isten nem lehella bűnnek oka, 1. mert lényegével ellenkezik, 2. mert tiltja s amit tilt, nem akarhatja, 3. mert gyűlöli, 4. mert bünteti.”¹⁸⁹ Vagy hővebben kifejtve kilenc tételben igyekszik igazolni állítását. „1. A bűn Isten természete ellen vagyon. 2. Tiltja a bünt. 3. Igazsága rontja, öli a bünt. 4. Gyűlöli a bünt. 5. Az igazság s a törvény ellen való a bűn... Valami Isten törvénye ellen van, azt Isten nem míveli. 6. Fiát megöli a bűnért. Hát nem ő oka, mert fiát meg nem öli azért, akit Isten mível, hanem akit mi. 7. Orvosságot készített a bűn ellen világ kezdetitől fogva. 8. Megöli érte a Sátánt, az embert, sok országokat, hát nem míveli. 9. Menti az Írás Istent, hogy sem bűnnek, sem a mi veszedelmünknek nem oka.”¹⁹⁰

¹⁸⁵ Melius vélekedése, sőt bizonyításmenete is itt teljesen Luther alapján áll, (V. ö. *Ritschl, O. : Dogmengesch. des Prot. Göttingen, 1926. III. 3—4.*) Kálvinnal együtt.

¹⁸⁶ U. o. 97.

¹⁸⁷ Luther lényegileg ugyanezt az álláspontot képviseli. Különbséget tesz a bűn és elkövetése közt : Isten csak az utóbbit akarja, magát a bünt nem. A sátán és az ember akaratánálkül a bűn sohasem lett volna aktuális. Különben Kálvin hasonlóan vélekedik, csak a szabad akarat szerepét emeli ki még jobban. (*Ritschl, O. i. m. III. 179—181. l.*)

¹⁸⁸ Zwingli a bűnös vámszedő történetét magyarázva felhossa ezt a bizonyítékot : „Isten előre látta a vámszedőnek, vagy másnak a bűnét, ugyanúgy látta s előre elrendelte büntetését is. De ezt Isten nem tette volna, ha akarta volna a bünt. Az a tény, hogy Isten a vétkekre már eleve büntetést rendelt, bizonyítja, hogy nem kedveli, sőt inkább gyűlöli a bünt.” (Usteri—Vögelin i. m. I. 202.) Meliuséhoz nagyon hasonló Szegedi bizonyításmódja. „Vajjon cselekszi-e Isten a bünt és hogyan? Megengedőleg, nem parancsolólag, nem közvetlenül, nem cselekvőleg, hanem úgy, hogy feltartóztatja a rohanó tömeget... Azért, mert : 1. nem akarja a gonoszt és gyűlöli a bünt ; 2. mert törvényeivel a legszigorúbban tiltja ; 3. mert kárhoztatja és szörnyű büntetéssel bünteti ; 4. mert nincs szüksége vétkes férfúra ; 5. senkinek sem parancsolja, hogy gonoszt cselekedjék, sőt engedélyt sem ad a gonosztevésre ; 6. nem szerzője, hanem büntetője a gonosznak ; 7. szereti az igazságot cselekvővel.” (I. m. 232.) Hat folio oldalra terjedő fejtegetéseiben azonban szószerint való átvételnek sehol sincsen nyoma : sem annak, hogy Szegedi Zwinglitől, sem hogy Melius Szegeditől vett volna át bármit is szolgálai hűséggel.

¹⁸⁹ Az Aran Tamás... 74—75.

¹⁹⁰ Vál. préd. 49—50.

Arany Tamás szerint a 7. tétel (Isten előre gondoskodott a bűn orvosságáról!) perdöntő bizonyíték: *ha Isten tudta előre, akarta is a bűnt*, mivel nála akarás és tudás egy. Melius szerint a praescientia nem jogosít fel ilyen messzemenő következtetésre. „Mint a jó barbél tudja, hogy a kajtor hadban sebesek lesznek s azért készíti az írt. A szalaiak a zsebben hordozzák a sós kenyérbelet, mert tudják, hogy a korcsomán betörik a fejet... de azért nem barbél íre, sem a sós kenyérbél oka, hogy a hadban, avagy a korcsomán valakik sebben esnek.”¹⁹¹ A bűn nyomában járó bűntudat s a törvény, amiket szintén Isten ad, rávilágítanak a bűnre, de azért előidéző oknak nem nevezhetők. Isten teremtette a fál, amiből a bűn született, „a bűn ismerete (pedig) és vádlása a fából lett, mint egy törvényből... Noha feddi és kinyilatkoztatja a bűnt a törvény, de nem oka a bűnnek. A nap indítja fel a dögéből a büzt, de nem a napfény az égen az oka, hanem a dög.”¹⁹²

Szokott ellenvetés: Isten akarata nélkül nem lehet semmi a világon, tehát a bűn sem. Melius ezt két okból is fenntarthatatlan állításnak mondja.

Először: *Isten a maga akarátának maga állít korlátokat*. Megteremtette a világot jónak, azután rábízta az emberre. „Azonképpen jól bírod a te házad népét, jól vezeted a lovat, minden jó, amit műveltél, de gyermeknek, vagy valami tudatlan embernek kezébe bocsátod... más ember gonoszul él a te jóddal s elfordítja. Annak pedig nem te lesz oka... Isten is Ádámra és az angyalokra bízta az ő közlött jószágát és szabad akarathat teremté őket. De hogy a Sátán és Ádám istenét gonoszra fordítják, immár nem Isten a bűnnek oka, hanem a Sátán és az ember.”¹⁹³ Ugyanezt a *kettős akarátévnyesülést* fejti ki egy kézzelfogható hasonlat: „Két indulat, avagy mozdulat vagyion abban, mikor te a kis gyermek kezét fogod és írsz. Te tökéletesen írsz, te benned és a te kezed mozgásában nincsen fogyatkozás. Másik mozgás a gyermek kezében, de abban fogyatkozás vagyion. Azonképpen két erő vagyion mostan is az emberben, aki változik. Egyik istené, jóra vezérlő és jó. Másik a Sátáné és az emberé, mely erő Istentől indult és jött, de a Sátántól és embertől elferdített.”¹⁹⁴

Másodszor egy szorosán ide kapcsolódó tétellel bizonyít Melius. Mint láttuk, Isten akarata szerint jónak kellene lennie a világnak, csupán a 'sátán és az ember ellenkező akarata miatt van benne mégis bűn. Ez annyit jelentene, hogy Isten nem tudná érvényesíteni a maga akarátát? A kérdés élet Melius úgy igyekszik elvenni, hogy *Istennel kétféle akarátára utal*. „Az egyik *engedő akarátja*, mikor eleiket nem állja. A másik, amit *önmagában akar*: ezt megteszi.”¹⁹⁵ Csak az utóbbira vonatkozik a mindenhatóság kérdésével kapcsolatos tétel: „valamint non posse Istennél annyi, mint nolle, úgy a posse mindig annyi, mint akarni.”¹⁹⁶

Végeredményben arról van tehát szó, hogy mivel Isten lényegével a bűn ellenkezik, nem akarhatja és nem is akarja. „Amit Isten nem akar, sem szeret, sem szándékol, azokat nem is teheti. Mert Isten semmit sem tehet, ami természetével ellenkezik. Amit akar, szeret, szándékol, előre elhatároz, azt meg is tudja tenni.”¹⁹⁷

Mindezeknél fogva *Isten akarata a bűnt illetőleg nem létrehozó akarát*. Sőt még megengedőnek sem mondhatnók, hanem inkább effektívnek. Mint fennebb láttuk,

¹⁹¹ Az Aran Tamás... 88.

¹⁹² U. o. 76. Ez különben Kálvinnál is megtalálható hasonlat.

¹⁹³ Az Aran Tamás... 79.

¹⁹⁴ U. o. Ugyanezt a képet l. *Szegedi* i. m. „Scriba perfectus seu exercitatus et puer inexercitatus idem aliquando scribunt. Scriba cum per se scribit, sine vitio scribit; cum vero dirigit manus pueri in scribendo inexercitatus. vitium fit in scribendo, non scribae, sed pueri vitio.” (233. l.)

¹⁹⁵ U. o. 98.

¹⁹⁶ Refut conf. C. a.

¹⁹⁷ U. o. C ij. a.

a bűn Meliusz szerint büntetés is, Istennek birói tisztéből származó *végrehajtó*¹⁹⁸ akaratóból állhat fenn. Igaz ugyan, hogy mindezekkel a bűn keletkezésének, a Sátán önálló (?) munkásságának a kérdése nincsen megoldva. És ezen a ponton a kálvini rendszert valóban érték is támadások;¹⁹⁹ Meliusz megmarad az „Isten a bűn oka“ tétel tagadásánál, anélkül azonban, hogy a dualizmus vádját feloldaná.

Isten tehát gyűlöli a bűnt és emiatt — de csak emiatt! — gyűlöli az embert. Ennek előrebocsátásával foghatunk hozzá a *gemina praedestinatio* „horribile decretum“-ának tárgyalásához. „A zelus Istenbe kettő: egyik szerelemből, akivel szabadít, másik igaz haragjából, akit gyűlöl, annak büntetésére.“²⁰⁰ Alapjában véve ugyan mindenkinek üdvösséget szán. „Isten mindent üdvözíteni akar, jól és gonoszt.“ „Közönséges külső akarattal mindent, még a harag edényeit is üdvözíteni akarja, hogy senki a bűnnek és elveszésnek okát Istenre ne kenje.“²⁰¹ Csakhogy éppen az emberekben eláradott bűn miatt ez az általános üdvözítő akarat nem lép aktivításba, hanem csak egy másik „cselekvő és kiváltképpen való“, amelyik a választást és idvezítést viszi végbe. „Ezzel akít akar, üdvözít minden kétség nélkül. Ez akarattal csak a választottakat üdvözíti.“²⁰²

Van-e oka Istennek az elveszítésre? Kétségkívül reászolgál a büntetésre az egész emberiség kivétel nélkül. „Ezt pedig, hogy valakit is így, vagy úgy megölet, igaz ügye, oka van érte, mert mind e világot bűnbe érte, ő edényi, sárai az emberek.“²⁰³ Nem ő tette bűnössé az embert, benne termett a gonosz, „mint a bűz a dögbe, kénköbe.“²⁰⁴ Mihelyt Isten magárahagyja az embert, ez teljesen elegendő az elveszéshez. „Valakit Isten el akar veszíteni, csak a te bűnöd és a Sátán kezébe ad, hogy te tennen magad légy oka halálodnak: mert senki az embert igazá nem teheti több az Istennél. Hát mikor Isten nem igazít, te akkor bűnt lész, magadat vádolod.“²⁰⁵

A kárhozatnak „érdemlő és akasztó oka“ eszerint maga az ember, mindig csak ő. Isten legfeljebb „büntető-oka, hogy nem feselhatsz ki a bűnből, amennyiből téged kivethetne s nem veszen ki“.²⁰⁶ „Ha büntet igazság szerint, vagy üdvözít irgalmassága szerint, mind igazán műveli és méltán, senki hamisnak Istent nem mondhatja... senkinek nem tartozik semmi jóval, csak büntetéssel.“²⁰⁷ Szóval

¹⁹⁸ Van ugyan Meliusznak nyilatkozata, ami ezzel ellentétesnek látszik: „Deus nec efficiens, neque propinqua est causa peccati. Praescientia Dei lapsus et peccati causa sine qua non vel remota dicitur quatenus non fit peccatum sine Dei praescientia.“ De itt legfeljebb kifejezésbeli és nem gondolati eltérés forog fenn. (Debrecen—egervölgyi hitvallás. Müller, K.: i. m. 269. l.)

¹⁹⁹ Kálvinnak *Bellarmin* ezt veti szemére: „Isten valóban és tulajdonképpen oka az ember által elkövetett bűnöknek. Tulajdonképpen Isten vétkezik... A libertinusoknak ez az absurd dogmája, amit Kálvin maga is cáfolt ugyanannak a Kálvinnak a tanításából ered, mint a sarj a gyökérből.“ (Id. *Doumergue* id. m. I. 125.)

²⁰⁰ A szocinianizmus — *Fock* szerint — azzal a tétellel, hogy a bűn oka Isten, a legélesebben rávilágít arra a dualizmusra, amibe különösen a református istenfogalom szűkséggé bonyolódik. (I. m. 441.) Különben *Bullinger* maga is szemére hányja Kálvinnak, hogy nem zárja ki elég világosan a bűnnek Istentől származható voltát. (Corp. Ref. 42., 207.) *Kálvin* szentírási helyekre hivatkozva, azt állítja, hogy „noha az ördögöt is Isten teremtette... az a gonoszság, melyet természetének tulajdonítunk, nem teremtéséből, hanem megromlásából származik. Mert ami kárhozatos csak van benne, elpártolásával s bukásával maga szerezte magának.“ Neki is feltűnik az Írás szűkszavúsága ezzel a kérdéssel kapcsolatban, azért a „felesleges elmélkedés“ elkerülése végett egyszerűen megállapítja: „A teremtés kezdetén az ördögök Isten angyalai voltak, de megromlás következtében elvesztek és veszedelem eszközeivé lettek másokra nézve is.“ (Instit. id. kiad. I. 161—162.) Isten, a bűn és elkövetői viszonyát több példával szemlélteti, pl. Jób esetével. (Corp. Ref. 36., 364. l.)

²⁰¹ Az Aran Tamás 99.

²⁰² Ugyanott.

²⁰³ A két Sámuel... 176.

²⁰⁴ U. o. 182. b.

²⁰⁵ A két Sámuel... 156. b.

²⁰⁶ U. o. 214.

²⁰⁷ A Szt. Jánosnak... B b b. 2.

a büntetés miatt kérdőre vonni Istent nem lehet, csakúgy, mint igazságtalansággal vádolni sem. „Ha Isten ma a világot semmivé tenné, mind elvesztené a földről az embert, senki szembe azért az Istennel nem szökhetik.“²⁰⁸ Legfennebb kegyelmének nagyságát igazolja az, hogy „nékiket” mindennek dacára üdvösségre rendelt. „Hát nem személyválogató Isten, hogy nem mind egyaránt üdvözít, mert senki sem érdemli, ő sem tartozik vele senkinek. Köszönje, akinek adják.“²⁰⁹

Isten fensége, dicsősége teljes fényben tündöklök a praedestinációban; az már csak emberi gyöngeség, hogy mi nem bírjuk felfogni gondviselésének útjait. „Mint a vak egy mákszemet nem lát, a holt kő, fa nem ért, nem mozog, így te semmit sem látsz, sem érthetsz, sem mívelhetsz az Isten dolgaiban.“²¹⁰ Ő cselekszik a maga örök bölcsesége szerint: „Imé Isten mindenek szívét mint forgatja: mikor akarja, jóra fordítja, mikor akarja, a Sátánnal, a bűnnel gonoszra.“²¹¹

A hívő számára Istennek ilyenén hatalmasa nem a kétségbeesésre, hanem ellenkezőleg a sziklaszilárd reménységre ad okot. „Istennek oly hatalmasa vagyok, hogy mihent mondja, ottan leszen... Mindjárt csinál hitet, igazságot a pogányokban is, mihent akarja. Mi is hát ne kételkedjünk, hogy Isten üdvözíthet.“²¹² „A választottak nem eshetnek el, nem is vétkezhetnek halálosan, az örök frigyből ki nem eshetnek, véglegesen el nem veszíthetik Isten kegyelmét és a Szent Lelket.“²¹³ Egyenesen a világnak, sőt magának az embernek ellenére is megtörténhetik az üdvözítés. „Vagy akarja, vagy nem a bűn, ördög, pokol, a világ, az embernek ő gonosz akarata, igazsága, érdeme ellen üdvözíti Isten a választott híveket.“²¹⁴

Bizonyos az üdvösség a választottakra, szintolyan bizonyos a kárhozatal az elvetettekre nézve. „Valakit Isten elvetett, soha senki nem üdvözítheti.“²¹⁵ Az ilyenekre nézve a kegyelem külső jele, a keresztség sem jelent semmit. „Valaki harag edénye, vagy keresztelkedik meg külsőképpen, vagy nem, de annak ugyan el kell vesznie.“²¹⁶

Hiábavaló, sőt ördögi okoskodás tehát „a pápás Antikrisztusok“ tanítása, mely szerint az üdvösséget meg lehet szerezni, cselekedetekkel ki lehet érdemelni. „Erősebb mi nálunknál a törvény átka, a bűn, a Sátán, a test, a világ: hát eretnekül mondják, hogy ezeknek ellene állanak meggyőzik az érdemesek az ő érdemekkel.“²¹⁷ Vétkeznek az üdvösségre néző hamis reménységet még a hitetlenekben is állandóan támogatók; maguk a hívek is csak Jézus érdemével nyerik el az üdvöt, sosem a magukéval.²¹⁸ „Isten képétől megfosztattál, elvesztetted Isten jószágát, Istent sem állatjába, sem ábrázatjába nem ismered, Isten ismerete és bölcsesége nincs nálad, te kevély érdemes, sem a te bűnöd nagyságát nem látod, sem azt, mint akar Isten üdvözíteni, azt sem tudhatod, sem értheted magadtól, Isten lelke nélkül.“²¹⁹ „Mit hazud hát Pápa, hogy üdvözítheti, megtérítheti azt, akit Isten el akar veszíteni.“²²⁰ Annyira nem változhatik meg az eleve elrendelő végzés, hogy „még Isten maga sem üdvözítheti, valakit harag edényévé formált.“²²¹

Az érdemekben bízni nem lehet ugyan, a jó cselekedetek azonban mégis kötelezők az igaz keresztyén emberre nézve. A jócselekedet egyenesen az elválasztottság jelének is tekinthető, amennyiben lélekből fakad. „Mint az eső az égből

²⁰⁸ Magy. préd. J y.

²⁰⁹ U. o. X x b.

²¹⁰ A Szt. János... R iii b.

²¹¹ A két Sámuel... 186. b.

²¹² Magy. préd. V ij.

²¹³ Müller, K.: Die Bekenntnisschriften der ref. Kirche. 1903. 268.

²¹⁴ Magy. préd. V ij.

²¹⁵ A Szent Jánosnak... P iii.

²¹⁶ Az Aran Tamás 135.

²¹⁷ A két Sámuel... 110.

²¹⁸ Erről alább bővebben lesz szó.

²¹⁹ A Szt. Jánosnak... R iii.

²²⁰ U. o. P iii.

²²¹ Ugyanott.

esik, de csak a lágy földet hatja meg, a kősziklán pedig és tőkén keveset fog²²², úgy nem alakulhat át egy elvetettnek a lelke igaz jótettek forrásává.

Az elválasztottság senkit nem jogosít fel elbizakodásra, kérkedésre. „Ne mondd ezt : Hiszem, elválasztott, majd szénbe, vízbe megyek, majd leugrom a toronyból, felakasztom magam, sem eszem, sem iszom, hiszem eltart Isten anélkül is. Én nem hallgatom az igét, nem élek a jegyekkel, elhagyom a hitet, nekem nem kell a prédikáció, hiszem ha elválasztott vagyok, el nem veszhetek, akármilyen bűnt teszek, ugyan üdvözülök.”²²³ Az ilyen vakmerő beszéd valóságos istenkísértés.

A praedestinációról való felfogás elemeit egybefoglalva, rövid és szabatos alakban is megtaláljuk Meliusnál. „Az üdvre való praedestináció az praedefinitio, mellyel Isten a világ fundamentumának felvettése előtt a maga jótetszése szerint önmagában, irgalomból, fiáért, Ádám ivadékai közül ex luto és a bűnös tömegből elválasztott, akit akart... A praedestináció az első forrás, a cselekvő oka az elhívásnak, a meglérésnek, ez szül újjá, ez igazít meg... Választott Isten a gonoszszágból a jóra, igazságra, életre. De nem az igazságból, az életből a bűnre. Elválasztott halálra, de nem a bűnre, hanem a bűn miatt a halálra.”²²⁴

Az eleve elrendelés tana csak újabb bizonyíték Melius kezében Isten két fő tulajdonságának a kimutatásánál. Egyik ez : Isten öröktől változhatatlan, a másik : örökké irgalmas. Az irgalom teremti meg az üdvösség alapfeltételét az eleve elrendelésben s juttatja azt befejezésre a Jézus Krisztus által. „Amit Isten ő magán és az ő magáéba végez, változás és conditio nélkül, mint a választás, teremtés, üdvözítés, feltámasztás, a Krisztus elbocsátása, halála órája... ezek meg nem változnak. Amit az Isten ha-val, ő maga kívül, a változó teremtett állatokon végez conditioval — változik. Hát Isten változik ő magába, az ő állapotjába, beszédebe, akit fián szól, ő magába végez, semmit abba meg nem változtat.”²²⁵

Istennek, az Atyának „állatja szerint” való tulajdonságai ezek szerint a mindenhatóság fogalmában jegecesednek ki, ennél fogva ő valóban az egyetlen, akit dicsőség illet meg. Vannak azonban e talán ridegnek nevezhető, őt önmagára nézve megillető tulajdonságain kívül olyanok is, amelyek más viszonylatba hozták teremtményeivel, mint aminőt eddig láttunk. T. i. az Atya a háromság többi személyeitől megkülönböztethető „tiszfire nézve” és megjelenésére nézve is. A „nyilvánulásról vagy megjelenésről” keveset szól Melius, a „tisztról, vagy sáfárkodásról” ellenben bővebben. „Az Isten tulajdona tiszte szerint, hogy az ő fiát szülje öröktől fogva az ő állapotjából. E születés csak az Atya tulajdona, mert a Krisztus, a szóló fiú, csak az Atyától született öröktől fogva, nem a Szentlélektől.”²²⁶ A fiúnak a szülése pedig azért rendkívül fontos, mert a földiekkel Isten semmiféle viszonyba nem lép önmagáé. „Istennek senki tanácsot nem adott, mit kelljen művelni, hanem csak a Jézus Krisztus, aki atyjának bölcsesége, taná-

²²² Az Aran Tamás... 108.

²²³ Vál. préd. 192. Zwingli : „Az isteni elválasztás nem akar gonoszt, sem nem tanít arra. Hát senki se mondja : Ha el vagyok választva, vétkezhetem, mint a vámszedő s mégis üdvözülök, mint ő.” Vagy fordítva : „Ha nem vagyok elválasztva, tehetek még oly sok jót is, semmit sem használ nekem.” Aki ilyen istentelenül beszél, végül odajut, hogy Istent teszi a bűn okává és vádolja, hogy igaztalanul vetette őt kárhozatra ! (Vögelin—Usteri. I. 202.)

²²⁴ Apologia et abstersio. B b.

²²⁵ Összehasonlítás kedvéért ideiktatjuk az egykorú Hellopaeus Bálint meghatározását a praedestinációról : „A praed. semmi egyéb, hanem Istennek öröktől fogva való elvégzése az emberi nemzetségről, hogy noha a bűnért örök veszedelmet érdemelének, mindazonáltal az ő fiáért... örök életre fölvénne mind a híveket és csak azokat... Egyebeket pedig, akik az ő irgalmasságát megutállanak, úgy mint kétszer hálátlanokat örök veszedelemre rendelné. És végre hogy amazokban ő irgalmasságának, imezekben pedig igazságának és hatalmasságának dicsőségét minden teremtett állatoknak elébe vetné.” (A mi ker. hitünknek és vallásunknak... 1574. 22.) A kálvini praedestinációtan itt már tökéletes egészében jelentkezik.

²²⁶ Vál. préd. 358.

csoa, állat szerint való ábrázata, szóló fia és követe, aki az Atyának kebelébe és titkába örök idők előtt jelen volt, minden dolgait értette az Istennek, Isten is minden végzését és tanácsát Krisztuson és Krisztusba végezte el. Sem teremtést, sem üdvözítést, sem büntetést Krisztus nélkül nem mivel²²⁷ A fiú az ő cselekvéseinek közvetítője, vele egyenrangú Isten. „Azon egy állatok, erejek, hatalmak vagyon... Valamit az Atya mivel, azont a fiú is... De amibe nem egyek, először nem egyek a személynek tulajdonságaiba, annak utána a külső cselekedetek rendibe. Tiszti az Atyának, hogy ő első kezdő legyen mindenbe, a fiú által cselekedjék.”²²⁸ Annaira szoros ez a viszony, hogy az Atya szinte passzivitásra szorítóknak látszik a fiú mellett. „Az írás azt mondja, hogy mindenek Krisztus által lettenek, sőt azt mondja, hogy az Atya mindent neki adott és semmit a Krisztus nélkül nem mivel.”²²⁹

Dávid Ferenc, mikor még elismerte Krisztusnak imádatot, természetesen a teremtésben való részvételét is elfogadhatónak találta. De már akkor szeretle volna tevékenységét csupán „a második teremtésre” korlátozni. „Az első teremtés teljesen Isten műve, az új teremtés Krisztusé” — és mikor János evangéliumának bevezetése teremtésről beszél, csak az utóbbit érti.²³⁰ „Valljuk” — úgymond — „hogy az Ótestamentomban Isten még mindent maga cselekedett, de az Újtestamentomban az elesetteket szent fia által váltotta meg.”²³¹ Egyedül, közvetlenül teremtett mindent²³² s csak a megváltás művébe avatta bele Krisztust is.

Egészen más a Melius véleménye. „Isten mindeneket Krisztus által kezdett cselekedni, teremtés előtt, a teremtésbe is. Krisztus Isten hatalma, bölcsesége, keze, szava, fénye, ábrázata, ezért mert mint a nap semmit sem mivelhet fénye nélkül, az ember az ő ábrázata, hatalma, ereje, keze mozdulata nélkül, semmit sem szól az ő beszéde, szája és nyelve nélkül, senkinek sem mutathatja meg magát ember az ő ábrázata nélkül, a pecsétet sem érti, sem ismerheti senki a reá metszett címer, jel és bélyeg nélkül, így semmit az Atya sem akar, sem gondol, sem tanácsol, sem végez, sem szól, sem ígér, sem mivel, sem teremt, sem magát meg nem mutathatja senkinek a Jézus Krisztus nélkül.”²³³

Ilyen gondolatmenet után beszélhetünk arról, hogy bár üdvösségünket az Atya szerzi, Krisztus nélkülözhetetlen közbenjáró. „Nem Istennek állat szerint való igazságával igazulunk, hanem annak az állat szerint való igazságnak a kvalitásával, azaz közölhető erejével, ki Krisztusba öntött és velünk közölt vala paradicsomba.”²³⁴ Üdvösségünk dekrétuma változhatatlan. „Még Ő maga (Isten) sem teheti, hogy akiket... szabad fiakká tett, hogy azokat rabbá tehesse — mert csak egy földi úrhoz sem illik ez”²³⁵ —, de teljesen Krisztushoz köti ezt a maga akaratát. „Üdvözülésed soha még Istentől sem lehet... a Jézus Krisztus nélkül. Az Atya sem üdvözíthet, mert nem akar; amit nem akar Isten, nem lehet tőle.”²³⁶ Nem felejtkeznek meg Melius annak a hangsúlyozásáról, hogy Jézusnak ez a közbenjárói szerepe egészen az Atyától függ. „Meg tudna váltani a gonosztól közbenjáró nélkül, de nem akar, mert így kívánja az ő jótetszése.”²³⁷ Krisztus szerepe véges határidőig tart, akkor az Atya megint átveszi korlátlan, személyes uralmát. „Isten

²²⁷ A Szt. Jánosnak... 3.

²²⁸ Vál. préd. 360.

²²⁹ A Krisztus közbenjárásáról való prédikációk. 1561. A IV. b.

²³⁰ Az egy ő magától... 38.

²³¹ Theses Thordae disp. J iiii 2.

²³² Az egy Atya Istennek... 124.

²³³ A Szt. Jánosnak... R r b.

²³⁴ Magy. préd. C c.

²³⁵ U. o. S s s iij.

²³⁶ A Szt. Jánosnak. 21.

²³⁷ Refut. confess. C ij b.

eszköz, (a Krisztus) által uralkodik az ő országában az ítéletig, az ítélet után ön-maga eszköz nélkül uralkodik.²³⁸

Meliusnak az Atya Istenről szóló tanítása röviden összefoglalva a következő. Személyes isten, kikutathatatlan lényegére nézve lelki lény. A szokásos isteni „tulajdonitmányok” közül Isten dicsőségének és mindenhatóságának van a legnagyobb jelentősége. Dicsőségének megcsorbítása volna az üdvösségnek az emberi akarattól is függése, valamint a véletlenekben való hit. Mindenhatóságát csorbítaná, ha hármí (pl. a bűn) az Ő tudása nélkül lenne a világon : mindazonáltal ő a bűnnek nem közvetlen szerzője, hanem csak megengedője. A vétek maga az ember akarataból született és nem semmisülhet meg csak Isten ujjászültö kegyelmének a segítségével. Ez a kegyelem nyilatkozik meg az eleve elrendelésben : ez főleg a massa perditionisból való irgalmas kiszakításban áll, de az isteni dicsőség nyomatékos megmutatása érdekében a kárhozatra való elrendelésben is. A kárhozatra való elrendelés igazában nem egyéb, mint az embernek a maga gonosz akarata szabadon elbocsátása és Isten üdvtervének a megvalósításához feltétlenül szükséges, hár emberi értelemmel meg nem magyarázható végzés. Viszont az üdvösségre való elrendelés a jócselekedeteknek örökös forrása, az emberi bizakodás, reménység legfőbb támasza. Az Atya Isten a világot Fia által akarja üdvözíteni, akit szintén eleve elrendelt erre a feladatra ; az utolsó ítélet után azonban visszaveszi tőle a kormányzást és ő lesz minden mindenkiben.

E tanításnak a bírálatában Zoványi Jenő a praedestinatio ingadozó fel-fogására utal és a reprobatiót csak egészen mellékes járuléknak találja, csakúgy, mint Zwinglinél.²³⁹ Azt hiszem, a részletes tárgyalás során felsorolt adatok igazolják ennek a véleménynek kissé elcsúszott voltát. Az bizonyos, hogy részletes tanulmányokra van még szükség a kérdés végleges eldöntéséhez.

Fontosabb és feltűnőbb jellemvonás Meliusnak az Istenről vallott nézeteiben a kedélyi elemnek a teljes hiánya. Hogy mit *nem* vesz át a reformáció vallásos érdekeinek védelmezéséből, arra nézve csak két példát hozok fel, de ezek igen jellemzőek. Brenz így gondolkozik Istenről : „Engem gyermekének választott és atyai hűséget ígért nekem, javai örökösévé is tett.”²⁴⁰ Luther pedig az Atya Isten kettős fogalmát így értelmezi : „Mivel Isten, tud segíteni rajtam és tudja, mit tegyen leginkább javamra ; mint Atya, meg is teszi, még pedig szíves készséggel.”²⁴¹ Melius az Atyaság fogalmával ilyen értelemben nem foglalkozik.

IV. A Fiúról.

a) Jézus Krisztus kettős természetéről.

Az Atya, mint láttuk, igazsága és irgalmassága szerint bírja a világot, „szabados ura” mennynek és földnek. *Üdvözítő* akarata Jézus Krisztusban nyilatkozik meg látható, hathatós módon. Azonban ez nem jelent reá nézve kötöttséget, fensége csorbát nem szenved. „Isten meg tudna váltani a gonosztól közbenjáró nélkül is, de nem akar, mert így kívánja az ő jótetszése.”²⁴² Jézus tehát Isten

²³⁸ A Krisztus közbenjárásáról... G IV. b.

²³⁹ I. m. 400. l. Ugyanő Szegedit is zwingliánusnak mondja (440. l.). Különben Kálvint is „Zwingliével körülbelül egyetértésben állónak” gondolja, az úrvacsora kérdésében legalább (280. l.). Éppen ezek miatt az elmosódott határok miatt tartom igen nehéznek a magyar protestantizmus ez időbeli nézeteinek végleges tisztázását. Nem hiszem, hogy egészen speciális dogmatörténeti feldolgozás nélkül, amúgy mellékesen, még csak hozzávetőleg is, meg lehetne szabni egyes reformátoraink tanirányát. Révész Imre Dévai Bíró Mátyása és Ozoraija mutatják az egyetlen biztos utat.

²⁴⁰ *Cohrs*, Ferd. : Die evangelischen Katechismusversuche vor Luthers Enchiridion. Bd. III. 1901. 160.

²⁴¹ U. o. I. 206. sk.

²⁴² Refut. confess. C ij b.

üdvözítő kegyelmének pecsété, záloga : „a valóját adja meg azoknak, akiket Isten ígért vagy jegyekbe példázott”.²⁴³

Krisztus nemcsak egyszerűen kijelenti számunkra Isten akaratát, vagy tanítását, hanem *benne érthetővé, kézzel foghatóvá válik számunkra Isten lényének fenséges kettőssége : az igazság és a jóság.* „Mint a hegedű akkor szól szépen, ha egyaránt a hurjai, egyik sem tágabb a másiknál, így akkor tanítunk igazán, mikor Istennek igazságát és irgalmát a hegedűn, a Krisztuson össze eresztjük.”²⁴⁴ *Krisztus nélkül nem lesz Isten a mi Atyánkká,*²⁴⁵ szükség tehát megismerkednünk nemcsak Krisztus lényével, hanem az Atyához való viszonyával is.

A legelső nehézség a krisztológiában mindjárt a Krisztus létezésének a kezdetéről szóló véleményekből ered. *Az unitarizmus* azt hirdette, hogy Krisztus testben való születése előtt csak igéretben létezett.²⁴⁶ Meliusnak van egy nyilatkozata, amiből a szószerint való értelmezés ilyenforma gondolatot erőszakolhat ki. „Krisztus örökké volt Isten tanácsába.”²⁴⁷ Csakhogy rögtön utána veti azt is, hogy a hangsúly az *örökké volt-on* van s ezzel csak annyit akar bizonyítani : „tehát nem teremtett állat”.²⁴⁸ Másutt azután teljes szabatossággal meg is fogalmazza tételét : „Krisztus öröktől fogva, kezdet nélkül született istensége szerint az Atyától.”²⁴⁹

Krisztusnak az öröktől fogva született voltát már *Athanasius* az Atya természetére vonatkozó érveléssel támogatta. Isten mindig, tehát kezdet nélkül Atyának mondotta magát, ennél fogva kellett Fiának is lennie.²⁵⁰ S hogy az Atya lényegére hivatkozó bizonyításmód mindig megtartotta a maga fontosságát, mutatja *Bullingernek* egy nyilatkozata. „Istennek bölcsesége, ereje, fénye, képe mása a Krisztus — és mivel ezek nélkül az Atya nem lehetett, be kell vallani, hogy Krisztus is örökkévaló.”²⁵¹ Istent a Fiú, a Fiút az Atya nélkül el sem lehet képzelni : „Milyen lenne a nap megfosztva fényétől s milyen a fény, ha nem a naptól jönne ? avagy milyen lenne a tűz melegség nélkül és a melegség, ami nem tűzből jön ?”²⁵²

Az unitarizmus hevesen tiltakozik *Krisztusnak ilyen formában öröktől fogva létezése ellen.*²⁵³ „Isten az Ótestamentomban önmagának nevet nem velt a Krisztusról, hogy mondotta volna magát Krisztus atyjának lenni, hanem csak jövődöben és jövődöképpen.”²⁵⁴ Nem tudják megérteni, mire való az öröktől fogva létezés hangsúlyozása és *két Krisztus teremtsével vádolják a reformatusokat.* „Ellenfeleink gyalázatosan olyan Krisztust kínálnak, aki már születése előtt is élt a mennyben

²⁴³ Vál. préd. 87. Igaz ugyan, hogy Meliusnak a Krisztusról szóló fejtegetései főleg polemikus irányúak, de a vallásos érdekek védelme nyilván megtetszik itt is : Mint egykor a Krisztus istenségének tanszerű fogalmazása nem csupán az apologeták műve volt s nem is csupán a gnosis elleni harcból született (v. ö. *Seeberg* i. m. I. 326.), úgy Melius következő állításai is az üdvbizonyosság kérdésével vannak szoros kapcsolatban.

²⁴⁴ A Szt. Jánosnak Y y b. Ilyen értelemben volt a krisztológia, már az öskeresztyénységben is a katechumenusok tanításánál a keresztyénység magva. (*Seeberg* u. o. 172.)

²⁴⁵ Ezt vallja *Dávid* F. is : „Állítjuk, hogy nem elegendő az üdvösségre, ha hiszünk egy Istenben, mert ebben a törökök is hisznek, hanem hiszünk egy Istenben, aki a Jézus Krisztusnak atyja.” (Theses Thordae disp. J iii.)

²⁴⁶ *Pokoly* : Prot. Szemle. X. 291. *Dávid* : A Krisztus az Isten fia... akkoron valóban nem volt, mert még nem született vala.” (Az egy ő magától. A iij.)

²⁴⁷ A Szt. Jánosnak... 4.

²⁴⁸ Ugyanott.

²⁴⁹ Vál. préd. 70.

²⁵⁰ *Harnack* : Dogmengesch. II. 212.

²⁵¹ Serm. dec. V. 229.

²⁵² U. o. I. Kálvin Inst. II. 14, 8. is I

²⁵³ Jóllehet, Krisztus istenségének a tagadásával az nincs szükségszerű kapcsolatban. Pl. Arius nem tagadta Krisztusnak a fogantatás előtt való létezését. Szerinte is Isten Krisztus által teremtett mindent, — igaz ugyan, hogy viszont Krisztus szintén csak teremtett lény, mégha legelső is.

²⁵⁴ Az egy ő magától... A iij. (*Dávid*.)

s azt mesélik róla, hogy egyszer „in mysterio“ születik, egyszer „realiter“.²⁵⁵ Még „szabadelvűbben“ nyilatkozik *Basilius* István, mikor így szól: „A pápás tudomány abban is különbözik az igaz hittől, hogy az egy Krisztus helyett, aki szentlélektől fogantatott és szüztől született, két Krisztust vall: egyet, ki Isten állatjából született, mást, ki idő szerint született, avagy megtestesült.“²⁵⁶ Más helyt pedig a Krisztus-közölte lélek meghamisítóinak mondja azokat, akik a *Jézus* Krisztuson kívül más Krisztust hirdetnek. „Efélék pedig csak azok, akik a testbe való Krisztus előtt és kívül hirdetnek más, örökkévaló Fiú Istent, ki Istennel egyenlő és második személy az istenségben és megtestesedett a szűznek méhében idő szerint.“²⁵⁷ Az innen kiinduló, messzebbmenő következtetésekre Krisztus istenségének tárgyalásánál majd visszatérünk. Hanem már itt meglátszik, milyen fontos érdeket védett a református theologia az „öröktől fogva létezés“ fogalmával.

Az „öröktől fogva létező“ kifejezés a teremteltség gondolata ellen tiltakozik. Arius tana szerint Krisztus nem egylényegű az Atyával, hanem teremtett istenség. Ha most az Atya valóban a Fiú nemzőjeként szerepel, akkor nem semmiből állott az elő, mint a világ minden más valósága, nem is lehet az atyai akaratnak esetleges terméke, hanem az isteni lényegből folyó örök produktum. Emellett ki van zárva minden fizikai képzet s nem lehet az Atya substantiájának megosztásáról beszélni.²⁵⁸ Ilyen értelemben mondja Meliusnál a Jézus Krisztus maga-magáról: „Világ kezdetének előtte szült és bírt engem az én atyám.“²⁵⁹

Krisztus születésének a módja homályos. „A Fiú, aki Isten substantiájának kimetszett bélyege, öröktől fogva, idő nélkül született az Atyának substantiájából és hypostasisából.“²⁶⁰ „Még pedig úgy született Istentől, mint a világosság a világosságtól, fényesség a fényességtől, gondolat és ítélet az elmétől: megfoghatatlan módon, öröktől fogva.“²⁶¹ Melius magyarázatul olyan képeket alkalmaz, amelyek már Tertullianus óta általánosan használatban vannak.²⁶² Fejtegetéseinek eredményét különben végül is Krisztus nyilatkozatára hivatkozva röviden így foglalja össze: „Az Atya Isten nem elsőbb a Krisztusnál, mert Krisztus elsőnek mondja magát, aki előtt más nem volt.“²⁶³

Krisztusnak ez a praeexistens lélfarmája a logos. Ámbár esodálatos módon való születése istenségére vonatkozik,²⁶⁴ azért a logos nem valami ködkép, hanem

²⁵⁵ *Dávid*: Demonstr. falsit. P. M. c.

²⁵⁶ I. m. E 3. l.

²⁵⁷ „Az apostoli credonak rövid magyarázatja“ c. művéből id. *Borbély*. (A magyar unit. egyh. hitelvei a XVI. században. 34. l.) Ő emeli ki azt az addig nem méltányolt tényt, hogy *Basilius* a Krisztus istenségének határozott tagadásában *Dávidot* is megelőzi.

²⁵⁸ *Seeberg*, i. m. II. 42., 57. *Harnack*, i. m. II. 199. Hogy az öröktől fogva és egylényegű fogalmak alkalmazása Arius elleni védekezés volt, azt *Doumergue* is hangsúlyozza. (I. m. IV. 95.)

²⁵⁹ Igaz szent írásból kizsedetett ének. (Régi Magyar Költők Tára. Kiadja Szilády Áron. VII. k. 1912. 136. l.)

²⁶⁰ Apologia et abstersio. A ij b. l.

²⁶¹ Az Aran Tamás. . . 14. l. Még világosabban található meg ez a gondolat *Bullingernél*: „Neque iam existenti ac vitam non habenti dedit ut haberet vitam in semet ipso, cum eo ipso, quod sit, vita sit. Hoc est ergo: dedit filio vitam habere in semet ipso, genuit filium, incommutabilem vitam. (Utriusque in Christo naturae. . . assertio orthodoxa, Tiguri. é. n. 180. l.)

²⁶² *Seeberg* i. m. I. 333. : A logos az atya substantiájának egy része; ezt a nap és sugarai, a gyökér és a törzs, a forrás és a folyó hasonlatául alkalmazásával magyarázza meg. Egyik hasonlatot (nap és sugár) alkalmazza *Plotinos* is (u. o. 388.) a *nus* érzékeltetésére, a másik (az akarat és az ész viszonya!) már *Origenes*nél fellelhető (u. o. 415). Az egész kor, melyben Melius él, a képek használatában a patrisztikus irodalmat aknázza ki; rendkívül bonyolult, de éppen azért hálás feladat volna végre megállapítani, hogy mit vettek a mi theol. íróink közvetlenül a patr. irodalomból, mit másodkézből.

²⁶³ A Szent Jánosnak. . . B bbb.

²⁶⁴ Vál. préd. 70.

realis praesentiával bíró személyiség. „Nem zendülő szó vagy beszéd, hanem állat szerint való szó és ábrázat : szeme, feje és valósága vagyon.“²⁶⁵

A személyesen, valóságosan létező logos Istennek valóságos fia. „Hogy a logos természetes és tulajdon értelemben nevezett s az Atyától örök időknél előtte született fia az istennek, ezekkel bizonyítjuk be : 1. Mivel az isten a fiú tulajdon atyjának nevezetik és viszont a logos az atyaisten tulajdon fiának, 2. továbbá mivel az Atyától fogantatva, alkottatva az atyánál és az atya színe előtt minden teremtményeket megelőzőleg élt : a születés dolgában különbözik atyjától, 3. mivel az írás az isten fiát megkülönbözteti az ember fiától. Tehát gonoszul bolondoskodnak, kik azt tanítják, hogy a Krisztus testére nézve és nem tulajdon értelemben fia az istennek. Mert a logos azért az atyának képe és bélyege... , mert az atyaisten nem volt a fiú nélkül... , mint nem lesz a nap napsugár nélkül... , úgy a fiú nélkül és a fiú kívül sohasem volt az atya.“²⁶⁶ Nem is lehetne más, mint Isten. „A logos Isten és Jehova, mert Isten fia.“²⁶⁷ Ehhez a bizonyításhoz kapcsolva újra elmondja tiltakozó véleményét : „Kárhozzátjuk azokat, akik... a fiúnak valamely véges kezdetet tulajdonítanak.“²⁶⁸ A fentiek szerint Isten természetével teljességgel nem is volna összeegyeztethető ilyen keletkezés. „Istenben nincs semmi változás... Tehát a fiú Isten nem kezdett lenni Jehova, hanem az volt öröktől fogva.“²⁶⁹

Mint látjuk, a logos itt már közelebbről is meg van határozva : azonos Isten fiával, aki viszont maga is Jehova. Szükséges volt ezt hangoztatni különösen azzal a Servet-féle ellenvetéssel szemben, hogy „Krisztus nem létezik istenségére nézve... , nem is volt Istennek öröktől fogva született fia... , csak böseség, de nem önléttel bíró s isten fiának is testére nézve mondatik.“²⁷⁰

Servetonak a tanítása szerint Krisztus létezett a világ teremtése előtt, mint Istennek testtel bíró és látható fia s Isten a világot igazában az ő kedvéért, neki örökségül teremtette. Krisztus nem vett részt magában a teremtés művében. A *socinianizmusnak* szintén sok nehézséget okozott ez a kérdés, különösen mikor olyan újszövetségi helyeket kellett magyarázni, ahol Krisztus kifejezetten mindenek teremtőjének mondatik. (Pl. Ján. ev. I., Col. I. I. Kor. 8.) Úgy igyekeztek megkerülni a kérdés lényegét, hogy a „mindent“ nem szó szerint értelmezték, hanem csak a „subiecta materia“-ra vonatkoztatták. Nem ismerhették el a logosnak a teremtésben való részvételét — mert nem hittek a praexistens logoshoz.²⁷¹ Az unitarizmus logostanával éppen a logos teremtő munkája ellenkezett leg-erősebben.²⁷² Melius viszont szilárdan vallja, hogy az első teremtésben a tulajdonképpeni végrehajtó erő a logoskrisztus. „Hazugságuk Blandratéknak, hogy az Atya teremtő, hát nem a fiú. Szinte ilyen consequentia : Dávid fia Ferenc ember,

²⁶⁵ A Szent Jánosnak... P pp b. Bullinger is hangoztatja ezt a realitást : „Istennek fia, nem cogitatioja, vagy proposituma testesült meg, mint az eretnekek mondják.“ Serm. dec. V. 229.)

²⁶⁶ Kiss Á. i. m. 462.

²⁶⁷ U. o. 464.

²⁶⁸ Kiss Á. 463. Ezt nemcsak Arius állította (l. Harnack i. m. II. 199.), hanem Tertullianus is, akit pedig Melius más kérdésekben szívesen idéz. „Fuit tempus... cum filius non fuit... qui patrem dominum fecit“ (l. Seeberg i. m. I. 332.).

²⁶⁹ Kiss Á. i. m. 481. Isten abszolút, oszthatatlan egységének védelmére a gnostikusok ellen Irenäus hangsúlyozta, hogy ha született is tőle a Krisztus, ezt nem szabad emberi történések mértékével mérni. „Senki se viselkedjék úgy, mintha a Fiú születésénél babáskodott volna.“ (l. Seeberg i. m. I. 321.) Ez a kérdés foglalkoztatta Bullingert is, aki véleményét lényegében Meliussal azonosan fejezi ki. „Mivel nem lehet atya, akinek nincs fia, az Isten pedig atya és pedig öröktől fogva, azért a Fiú is szükségképpen örökkévaló. Továbbá mivel örök, kezdet nélkül való és végtelen, csak egyetlen-egy lehet ; már pedig az Atya és Fiú kezdet és vég nélkül való, szükségképpen egy örök Isten.“ (Antiquissima religio et vera fides. Cellarius lat. ford. 1543. 38.) Ugyanígy Serm. dec. V. 229. : „Az Atya örökkévaló, tehát öröknek, vele mindenben azonos örökkévalóságnak és lényegének kell lennie a Fiúnak.“

²⁷⁰ Borbély : A magyar unit. eh. h. 25—27.

²⁷¹ Fock, O. : Der Socinianismus etc. Kiel, 1847. 519—20.

²⁷² Borbély i. m. 27. l.

tehát Blandrata nem ember. Így Jehova Isten, teremtő az Atya, de nem a Fiú nélkül, a Fiú kívül.²⁷³ Nyilvánvaló, hogy ez a tanítás istenségének egyik hathatós bástyája, mert ha Isten Krisztus által teremtett, ő pedig nem Isten, hanem valami középleány, akkor Istennek az emberekkel való érintkezésében mindegyre ilyen közvetítőkre — nem csak egyre! — volna szüksége.

Az unitáriusok elismerik Krisztusnak teremtő hatalmát, csak hogy ezt a „második teremlésre” — az újjászülésre — szeretik vonatkoztatni.²⁷⁴ Teljesen megfelel ez a felfogás Krisztus küldetéséről való általános gondolatmenetüknek. A világ ugyanis nem tökéletes: bizonyos önállóság mellett uralkodó elv benne mégis csak a halál. Ennek a metafizikailag tökéletlen „első teremlésnek” a kiigazítására, nem pedig a bűnök miatt, jön el elsősorban Krisztus a földre.²⁷⁵ Ilyen nézetek mellett csak természetes a most tárgyalt tagadás — úgyszintén az is, amely Krisztusnak az Ószövetségben való megjelenését illeti.

Borbély unitárius álláspontról azt állítja, hogy a kálvinizmus nem tudott feleletet adni erre a kérdésre: mit csinált Krisztus a világ megteremtésétől kezdve egészen a Máriától való születésig.²⁷⁶ Pedig Melius ugyan keményen hangoztatja, hogy Krisztus a teremtéstől fogva állandó munkásságot fejtett ki s az ószövetségi történet folyamán igen gyakran meg is jelent az emberiségnek. Őt látja már az Ábrahám-mal kötött szövetségben, a pusztában való vándorlás közben is. Isten „a Krisztus istensége által adta ki a törvényt, Krisztuson tett kötést Ábrahám-mal, Krisztus volt vezére a pusztában a zsidó népnek”.²⁷⁷ Ő jelenik meg (a I. Kir. XIII : 8.-ban) Jeroboám király előtt. „Az Elohim embere, ez a Messiás Krisztus volt, amaz Isten és angyal, aki szólt, mert Krisztus az Atyának szóló fia.”²⁷⁸ „Krisztus a Jákob lajtorjája is, ő általa kell felmennie az égbe.”²⁷⁹

Krisztus ószövetségi megjelenései utalnak Krisztusnak rendkívül fontos üdvőtörténeli szerepére. Isten t. i. nemcsak földi születésétől kezdő számítani üdvözítő érdemét, hanem Izrael népére vonatkoztatva már az Ószövetségi időktől. „A Krisztus nemcsak akkor lett közbenjáróvá, mikor a szűz méhében fogantatott. Őlése áldozatja kettő: egyik végzésbe, ígérethez, a másik testbe a földön.”²⁸⁰ Ha nem jelentkezett is valóságosan az üdvözítő, megváltó tevékenység, megvolt. „Örök idők előtt esedezett, könyörgött... A jövő áldozatnak ereje jelen volt atyja előtt az istenségnek jelen voltáért és végtelen érdeméért.”²⁸¹ Az Ábrahám-mal kötött frigy már az ő érdemének az eredménye. „Isten Ábrahámot a Krisztus érdemére vonssza, mert frigyét köt Ábrahám-mal.”²⁸²

Dávid igen hevesen kikel az ilyen állítások ellen s ellenfeleit íráshamisítással vádolja. „Valamennyi írást forgatnak, melyekkel a Krisztusnak az Ótestamen-

²⁷³ Az egész szent íráshól kiszedett igaz tételek. F ii. Kálvin Inst. I. 13, 7. : az apostolokra hivatkozva is teremtőnek mondja Krisztust.

²⁷⁴ Dorner : Lehre von der Person Christi. Berlin, 1853. II. 755—56.

²⁷⁵ U. o. 757.

²⁷⁶ I. m. 28.

²⁷⁷ A Krisztus közbenjárásáról. B 3 a.

²⁷⁸ A két Sámuel... 159.

²⁷⁹ A Krisztus közbenjárásáról (Ga Kálvin szerint is Mózeshez a csipkebokorból ember képében Krisztus szól (Inst. id. k. 137.), volt teste mindenkor s tetszése szerint öltötte fel (u. o. 129.). Ez a test nem jelentett emberséget, mert esetleges felvétele nem állandó egyesülés (u. o. 146.) Az ószöv. bizonyítékokkal szemben eleinte igen óvatossá. Pl. Mik. 5, 1., 2. vs.-ről így szól: „Je sais bien, qu'il y en a d'aucuns qui s'opiniastrent par trop, et maintiennent qu'il parle ici de l'essence éternelle de Jésus-Christ. Et quant a moy, je reconnoy bien volontiers, que la divinité de J. Chr. nous est ici approuvé... Mais j'aime mieux prendre simplement se que les mots du prophète sonnent.” (ld. Doumergue i. m. IV. 98.) Az ószöv. megjelenéseket különben már Philo kezdte a logosnak tulajdonítani. Az apologeták újítása volt azután, hogy a görög filozófiában szereplő isteni értelmet, a logost, Krisztussal személyesítették meg. (Seeberg i. m. I. 275.)

²⁸⁰ A Szent Jánosnak... Tt 4.

²⁸¹ A Krisztus közbenjárásáról... B ij b.

²⁸² Vál. préd. 106.

tumban való cselekedetét és szólását bizonyítani akarják, nem egyéb erősség, hanem az ő fejeknek hamis gondolatja.²⁸³ Fejtegetéseinek a veleje az, hogy valamennyi szentírásbeli hely, amit az Ószövetségben szereplő Krisztusra vonatkoztatnak, igazában a már megszületett, testté lett Krisztusra vonatkozik. Pl. a Deut. 32₃₉-re vonatkozólag ezt mondja : „Itt az Isten igaz vallást tett önmaga felől. És semmiképpen meg nem tagadta volna akkoron az ő fiát, hogy ha valóban volt volna.”²⁸⁴

Krisztus, aki mint logos élt kezdet nélkül, megjelent az Ószövetségben, végre, hogy közelebbi viszonyba juthasson az emberiséggel, hogy betölthesse a reabizott tisztet, megtestesült.

Melius Krisztusnak a *valóságos emberré való születésében* legelsősorban azt a gondolatot emeli ki, hogy a *logos vált testté*. „A szóló fiú testesült meg Mária méhébe.”²⁸⁵ Ha megtestesült, emberré lett, még pedig valóságos emberré, nem csak valami lényegtelen járulék rajta a test, sem pedig mennyből hozott, csodálatos test. „Embersége szerint ember fia, mert teremtetett teste és lelke vagyon.”²⁸⁶ „Az írás emberségéről és lelkéről a Krisztusnak azt mondja, hogy nem égből hozta, mint sok eretnekök hazudták, hanem Máriától formálta a szentlélek, a szentháromság erejével. *Testét a Mária húsából, testéből, lelkét azon Mária lelkéből és az egész emberséget, aki formálatott, a szentlélektől vette fel a Krisztus.*”²⁸⁷

A Máriától való születés feltétlenül szükséges annak az isteni ígéretnek a beteljesüléséért, hogy a Megváltó a Dávid nemzetségéből fog születni.²⁸⁸ Bővebb tárgyalást igényel a szüztől való születés kérdése, mivel ehhez már igen fontos krisztológiai érdek fűződik. Mária férfiú érintése nélkül szülte gyermekét. „Mint egy gyökér a száraz földből, kit eső nem érhet soha, természet felett felnöve : Így természet fölött a Szűz Máriától fogantatván szentlélektől, férfiúi mag nélkül születék. Esső, férfiúi mag Mária méhét nem érte.”²⁸⁹ Krisztus tehát ember ugyan, de anyját tekintve : „A Jézus Krisztus asszonyállat magva... Mert férfiúi mag nélkül, a szentháromság a Mária húsából, véréből, megszentelven a Mária méhét, formálta.”²⁹⁰

*Krisztus büntelen voltának egyik feltétele a szüztől való születés.*²⁹¹ Nem abban van Mária tisztasága, mintha ő maga bármi formában isteni lény lett volna, hanem a szentlélek erejéből nyerte tisztaságát. „Noha, *Mária bűnbe fogantatott, bűnbe született, de a szentlélek megtisztította a bűntől Mária méhét.*”²⁹² „Mária a szentlélek-

²⁸³ Az egy ő magától... 177.

²⁸⁴ Az egy ő magától... 21.

²⁸⁵ A Szent Jánosnak Pp 3. Egynehány itt felmerülhető kérdést Melius mellőz. Nem szól arról pl., hogy ez a megtestesülés szerinte a testnek felöltözése, vagy metamorphosis ; nem kutatja, hogy a logos a testté létel után feladja-e a maga mindenütt jelenvalóságát stb. A lengyel unit. érdekes magyarázatot fűz a „verbum caro factum est” tételhez. Ez szerintük nem azt teszi, hogy megtestesült, vagy hogy az isteni természet felvette az emberit. „Ha szó szerint való értelemben lett testté, akkor vagy volt azelőtt is valóságos személy, vagy nem. Ha volt, testté, azaz más substantiává lévén előbbi létében megszűnt. Tehát nem lehetett Isten. Ha nem volt magában létező személy, akkor meg éppen nem lehetett (praexistens) Krisztus.” (Catechesis ecclesiarum Polonicarum. Az 1609. évi kiad. javított alakban Ireopol. 1659. 97. l.) Szerintük így lehet, sőt kell kifejezni azt az ígét : Sermo caro fuit !

²⁸⁶ Kiss A. i. m. 529.

²⁸⁷ U. o. 535—36.

²⁸⁸ Melius e kérdésnél nem sokat időzik, mint Kálvin sem. (L. Doumergue i. m. IV. 92.) Luther is az ígéretre hivatkozva követeli meg az Ábrahám népcéből való születést. (Weimarer Ausgabe. 11, 318.)

²⁸⁹ Vál. préd. 191. l.

²⁹⁰ U. o. 24. l.

²⁹¹ Ez a gondolat az első és harmadik evangéliumból, esetleg még régebb hagyományból ered. Eredetileg nem is volt szorosabb kapcsolatban Krisztus istenségével, hanem csak annyit jelentett, hogy Isten az ember Krisztust a maga lelkének erejével teremté, mint annak idején Ádámot. Csak később lett az istenség jele, mint a testi feltámadás is. (Seeberg i. m. I. 106—108. l.)

²⁹² Magyar préd. Mm ijb. 1.

től fogatta a magzatot.²⁹³ Krisztus büntelenségének oka tehát a szentlélektől való származás.²⁹⁴

Mi volt az oka Krisztus emberré lételének? Isten jóságából szükségképpen következik,²⁹⁵ hogy a bűnbe esett emberiséget meg akarta váltani. Ez az ő üdv-akarata válik valóra a földre szállott Krisztusban. A megtestesülésnek az értelme, célja tehát nem más, minthogy Krisztus a maga tisztét valóságosan gyakorolhassa. Krisztus tisztelte az, „hogy szolgálai formában közbenjáró és megváltó legyen, testének áldozata által az Isten Igazságának eleget tegyen s hogy valamiképpen a fiú személye választott, küldetett és testesült meg a mi üdvösségünkért, úgy csupán a fiú személye lett megtartónkká és megváltónkká.”²⁹⁶ Még szabatosabban kifejezve : „Hogy Atyjától születessék, szóló fiú legyen, hogy ő az Atyától bocsátott legyen, ő választassék, ő küldessék az emberek váltságára, ő vegye fel a szolgálai ábrázatot, kenetet. Király, pap, közbejáró, Jézus Krisztus, ember fia legyen, ki megfizesse az idvesség árát. Az Atya mindent ő általa műveljen, élet és világosság legyen és az Atyának kebeléből alászálljon, minékünk ajtónk, urunk, pásztorunk, kegyelem széke, prókátorunk legyen.”²⁹⁷

Krisztus önmagában való *természete és tiszte* ilyen módon bizonyos kettőséget követelnek meg. Természeténél fogva „Jehova, igazság, élet, ki Isten formájában létezik, egyenlő, homousios az Atyával istensége szerint”,²⁹⁸ másfelől meg földi jelentkezési formája van. „Isten elrendelte őt a világ fundamentumának felvettetése előtt királlyá, főpappá, közbenjáróvá, hogy legyen bűnné és átokká, Isten igazsága szerint a mi bűneinkért. Ugyancsak tette őt Isten nekünk életté, igazsággá, üdvösséggé az ő irgalmassága szerint. Egy állatban igaz Jehova, Isten, Ur és ember lett, Szűz Máriától született; valóságos testből és lélekből, ábrázatára és testére nézve ember.”²⁹⁹

Mint látjuk, *Krisztus hármassága* tulajdonképpen egy hivatalnak : a Megváltóságnak a kifejezése. Krisztus ebben a mivoltában kerül a lehető legszorosabb viszonyba az emberrel s teremt új kapcsolatot Isten és az Ádám ivadécai között.³⁰⁰ „A mi testünket, lelkünket, tulajdonságainkat, bűneinket, kínunkat, halálunkat, rabságunkat, rütségünket cserébe mitőlünk elveszi és ismét cserébe a miénk helyett az ő jóságát, magát, mindenét köti, adja minékünk a szentlélek, az igaz hit által változhatatlanul.”³⁰¹ Reánk néző oldala a megváltói munkásságnak az, hogy végérvényesen megszabadulunk a bűn uralmától s egyúttal a törvény kárhóztató hatalmától. „A törvény minket nem sarcoltathat, nem kényszeríthet, mert a jussa, igaza mibennünk betölt. Szívünkre írta már Isten az ő törvényét, nem vádol, nem rettent, mert él bennünk, azaz barátunk, áld, életet ad, mert Krisztusba megfizettünk őneki.”³⁰²

Istenre vonatkozólag azt jelenti Krisztus megváltói működése, hogy *helyettünk, bűnbe merült, tehetetlen teremtmények helyett*, kik Isten méltó haragjának kiengesztelésére magunktól sohasem volnánk képesek, *megfizetett, eleget tett*. Senki

²⁹³ A Szent Jánosnak... P p 3. l.

²⁹⁴ Ugyanúgy *Kálvin* : „Mi Krisztust nem azért mondjuk minden mocsoktól mentnek, mivel csak anyától született férfival való érintkezés nélkül, hanem azért, mivel a Szentlélektől szenteltetett meg, hogy születése tiszta és tökéletes legyen.” (Inst. II. 13, 4. l.) *Luther* hangoztatja, hogy Máriának férjes nőnek kellett lennie, különben mint házasságtörőt, joggal megkövezték volna! (W. A. 7, 193. l.) A csodás születésre nézve végeredményben ez a véleménye : „Hogy ez miképpen megyen, nem tudjuk. Aki csak meg akarta érteni, mind nyaka szakadt belé.” (W. A. 50, 275. l.)

²⁹⁵ *Harnack* i. m. II. 159. l.

²⁹⁶ Kiss Á. i. m. 85. l.

²⁹⁷ Vál. préd. 360—361. l.

²⁹⁸ Apol. et abstersio A ij b. l.

²⁹⁹ Ugyanott.

³⁰⁰ *Brenz* röviden így emeli ki Kr. jelentőségét : „Isten Fia, aki emberré lett, valóságos, igaz Jézus, üdvözítő, mind e világ vigasztalója s üdvössége.” (Cohrs i. m. III. 161. l.)

³⁰¹ Vál. préd. 84. l.

³⁰² U. o. 212 (az eredeti téves számozás 202.),

más Krisztuson kívül nem teljesíthette volna ezt az engesztelő megfizetést. „Ha énnekem 90—100,000 tonna arannyal adósok az emberek, . . . ha én ezt egy koldusra kötöm, kinek egy fillérje sincsen, bezzeg nem leszen még. Mi Istennek a bűnért örökkévaló számos halállal maradnánk adósa, . . . ha Isten mireánk kötnéje. Mivel adósa maradunk, soha az ő igazsága és irgalmassága dekrétoma be nem telnek.“³⁰³

Krisztus mindenképpent megváltó. Sőt nemcsak kiváltképpen, hanem *egyedülvalóképpen*. A megváltói munkásság előtérbe állításával Krisztus olyan fenségesen naggyá válik, hogy előtte meg kell semmisülnie minden emberi érdemnek. Isten ismeri gyarlóságunkat s velünk ezen belátás szerint cselekszik: „Akitől nincs mit venni, inkább ijeszted, ha rajta keresed.“³⁰⁴ Krisztusban van üdvösségünk igaz záloga: „A Krisztus Jézus szenvedése, halála érdemével gyógyulunk meg, hát nem a misével, böjttel és búcsúval.“³⁰⁵ „Ha immár Krisztus értünk megfizetett teljeséggel, megadta árát üdvösségünknek, semmi hátra nem marad. Hát ti föltozó vargák álljatok hátra, mint egy koldustáskát, a misével ne föltozzátok a Krisztus érdemét, ne tegyétek tökéletlenné az erős, hatalmas Istent. . . Nem pápa, Kuklia Ferenc, a mise, böjt végzi s tölti be az Úr akaróját, fizeti az üdvösség árát, sem Mária, sem a holt szent által nem üdvözít, hanem fia által.“³⁰⁶

Igen: *Krisztus érdemén* kívül semmiben nem bízhatunk, hanem ez azután *feltétlenül elegendő az üdvösséghez*. „Mint a borbély, ha csak mutatja a sebet, a betegséget s azt mondja, hogy meg kellene gyógyítani s amivel s amiért gyógyulna, nincs nálad, be nem köti sebedet, inkább ront, így a lörvény is csak mutatja a bűnt. . . De a Krisztus olyan orvos, aki beköti, meggyógyítja.“³⁰⁷ Más senki nem rendelkezik ezzel a büntörlő hatalommal. „Ha valaki meg nem fizetheti a bűn árát, az örök élet árát, soha nem lehet az üdvözítő. Semmi teremtettt állat több a Krisztusnál nem fizetheti, hát üdvözítő sem lehet több annál.“³⁰⁸ „Téged azért választott Isten az üdvözítő tisztre, mert csak te voltál, aki a bűnt, halált elronthattad, az életet meghozhattad.“³⁰⁹

Az a különleges hatalom, ami az üdvösség okát: a büntelenséget megteremtheti bennünk, vagyis ami *eltörli az emberi bűnöket és ezáltal Istennel megbékéltet*, Krisztus kezében van. „Mint a szén meg nem aluszik, míg a szén, a fa tart, így míg a bűn meg nem emésztődik, soha addig a Jehova haragja el nem száll. Csak a Krisztus áldozatja fogytja el a bűnt, hát az Úr haragja szénét is csak Krisztus vére oltja meg.“³¹⁰

Közbenjáró más nem lehet, csak aki maga is emberi testben jár. Mint láttuk, *Krisztusnak* valóságos ember voltát a Máriától való születés elegendőképpen biztosítja. Melius nem engedi a Krisztus testét árnyékká vékonyítani,³¹¹ sőt különösen reámutat *emberi tulajdonságaira*: született, szenvedett, meghalt. Sír, könnyörög, „embersége szerint még az utolsó napot sem tudja“.³¹² Egyben különbözik csak

³⁰³ Vál. préd. (221.) 228.

³⁰⁴ U. o. 234.

³⁰⁵ U. o. 214.

³⁰⁶ U. o. 228.

³⁰⁷ U. o. (236.) 235.

³⁰⁸ U. o. 237.

³⁰⁹ U. o. 306.

³¹⁰ A két Sámuel. . . 234. A prot. theologusok közül különösen *Major György* vitatta, hogy a jócselekedetek szükségese az üdvösséghez, de, persze, egészen más alapon, mint a kath. theologusok. (*Ritschl*, O.: Dogmengesch. des Protestantismus. II. 376.)

³¹¹ Az apologetáknál a logosnak és a testnek a viszonya sok vitára adott okot. — Krisztus embersége vagy egy külön, második természet, amit a logos teremt magának (*Seeberg* i. m. 277., 278.), vagy még hozzá egészen külön teste és lelke is van (u. o. 334.). E spekulációk az unitáriusoknál ismételtelen felmerülnek, de Melius nem foglalkozik velük komolyabban.

³¹² A Szent Jánosnak E. iij. b. Hogy az ember Jézus csak annyit tud, amennyit az istenség tudnia enged, azt *Luther* is állítja. (W. A. 45,240.) Ha van is mindenhatósága per commun. idiom., azt a feltámadásig titokban tartja. Mikor az emberség szenved, az istenség

minden más emberi testtől : hogy t. i. büntelen. „Jézus Krisztusnak bűn nélkül valónak kell lenni, mert soha a bűnösöket nem üdvözíthette volna, ha bűnös volna.“³¹³ „Teste magában még csodát sem tud lenni, még kevésbé tehet tehát valamit üdvösségünk dolgában.“³¹⁴

A test feltétlenül szükséges — igazi hatalmát, erejét azonban csak az adja meg, hogy Isten, még pedig *tökéletes Isten is volt a Krisztus*. A praeexistens logosról és Krisztus születéséről mondtak után nem feltűnő, hogy Meliusnak kemény küzdelmet jelent ez a meggyőződés. *Stancaró* egyenesen tagadta azt a tételt, hogy Krisztus istensége szerint is megváltó. „A megváltónak meg kell halnia, de Krisztus isteni természete szerint nem halhat meg, tehát Krisztus isteni természete szerint nem lehet megváltó.“ — ³¹⁵ mondja ki s ezzel Krisztus megváltói tevékenységéből teljesen kizárja az istenséget. *Dávid Ferenc viszont 1571-ig elismeri Krisztus istenségét*, csakhogy más formában, mint Melius. A különbséget kettőjük felfogása között Dávid így foglalja össze : „Az ellenkező fél azt vallja, hogy a Krisztus öröktől fogva azon Isten legyen, ki az Atya azon isteni természetét, más legyen pedig a különböző tulajdonságért, avagy személyért. Én pedig azt vallom, hogy öröktől fogva Isten nem volt, hanem mikor fogantatott, született és az ő Atyjának ereje által csodákat tett és tanított, mondattatott és megbizonyítottatott Istennek lenni.“³¹⁶

Arany Tamás, a stancarizmusnak tudatos követője, már kimondotta, hogy Krisztus nem Isten, hanem csak Istennek fia és embernek fia. *Reverzálásában* — amit valószínűleg Melius fogalmazott³¹⁷ — elsősorban ezt a tételt kellett igaznak elismernie : „Isteni természet vagyona a Krisztusban, mert az Atya Istennek állat szerint való természetéből jött. Azért a Krisztus Isten, mindenképpen egyetlen Isten az Atya Istennel.“ És *Melius* egyik legelső művében a *stancaristák ellen* hangoztatja, hogy „bizony erőtlén és gyámoltalan azoknak üdvösségük és békeségük Istennél, akik csak Krisztus emberségére bízták magukat“ és hogy „Krisztus hóhéri azok, akik a közbenjárás okait és erejét az vérontásban, halálban és áldozatban helyezik“.³¹⁸ Mint látjuk, *Melius kétféle nézettel áll szemben* : az egyik szerint Krisztus egyáltalában nem Isten, a másik szerint származott, kezdetett istenségű. Mivel Dávid Ferenc, akivel Arany Tamás elhallgattatása után a trinitariusok leghevesebben harcoltak, az utóbbi nézetet vallotta Melius életében, egynehány állítását közelebbről vesszük vizsgálat alá.

Krisztus öröktől fogva nem lehetett Isten. Fennebb idézett állítása szerint csak születése után szenteltetett azzá. Már pedig „nyilván vagyona, ha öröktől fogván való Isten a Krisztus, nem szükség volt őtet megszentelni, megkenni, úrrá és Krisztussá tenni, mert öröktől fogva ugyanaz volt.“³¹⁹ Benne „nem az Isten lett emberré, hanem az ember Jézus Krisztus hívattatik, születésének utána, velünk való Istennek, erősnek és hatalmasnak, a jövendő világ Atyjának“. „Nem az Isten lett emberré, hanem az ember Jézus Krisztus helyeztetett, szenteltetett és rendeltetett Istenné és Istennek formája, képe és ábrázatja, hogy mi emberek ő általa az Istennek ábrázatja, képe és formája lehetnénk, melyet mi az első teremtsé-

engedi egyedül küzdeni (u. o. 239.). Az emberi természetnek különálló voltát különösen Zwingli emeli ki : szerinte Kr. embersége szerint visszajövele napját sem tudja, holott istensége szerint mindent tud. (*Seeberg* III. 357. sk.)

³¹³ Vál. préd. 306.

³¹⁴ Az Aran Tamás... 17.

³¹⁵ Hívei nálunk tételesen megállapított tant hirdettek, kül. I. Mózes III. 22., Róm. V. 1. és I. Tim. II. 5. bibliai helyekre támaszkodva, ahol a Krisztus embernek mondatik. (*Zoványi* : A prot. Magyarországon 1565-ig. 1921. 363.)

³¹⁶ Az egy Atya Istennel... 85.

³¹⁷ *Zoványi* i. m. 372.

³¹⁸ A Krisztus közbenjárásáról való prédikációkból id *Zoványi* i. m. 363—64.

³¹⁹ Az alábbi összeállítás *Borbély* István alapos munkájából (A mai unit. hitelvek kialakulásának tört. Kolozsvár, 1925.) van kiszedegetve. 67—69. l. Az „arianus“ nézetek összeállítása cáfolatokkal együtt bőven megtalálható *Szegedi* i. művében (575—593. l.).

ben elvesztettünk vala., Semmi könnyebb, mint megbizonyítani a Krisztus-Istent, ki önnen magát megalázta és szolgai ábrázatot fölvévén, magaviseletében és hasonlóságában faláttatott, mint egy ember és engedelmes lőtt mind a keresztfának haláláig. Ezért ezt a Krisztust az Isten felmagasztalta és oly névvel ajándékozta meg, mely minden nevek felett vagyon, hogy mindeneektől imádtassék és minden nyelv öfelőle vallást tegyen.“ Krisztus tehát emberré született, s csak a szentlélek ereje által lett istenné. Krisztus istenségének a kezdete Dávid szerint a keresztelési jelenettel függ össze. Isten mindig csak post factum nevezi magát ennek vagy annak; teremlőnek a teremtés után, Ábrahám atyjának akkor, mikor Ábrahám már a világon volt, Izrael istenének akkor, mikor már kihozta volt őket Egyiptomból. Krisztust a kereszteléskor „kiáltja fiának“, tehát addig nem volt az!³²⁰

Isten mással is közli a maga lelkét és az ilyenek nevezhetik magukat Istennek,³²¹ bár nem lényegileg azonosak az Atyával. Krisztus a többi szentektől abban különbözik, hogy ő ezt a tulajdonitásképpen benne levő isteni erőt tovább adhatja. Szóval Krisztus azért Isten, mert megváltó.

Melius a Megváltó személyének a lényegét ezzel ellentétben a logos és az emberi test személyes egységének foglalta fel. „Krisztus teste közvetlenül, összeköltetés, kötelék és egyesülés szerint elevenítővé, megtartóvá s megigazítóvá a logos által lett, akivel személyes egyesüléssel egyesült.“³²² Az isteni lényegű logos révén előállott Isten-Krisztus ellen való „ördögi hazugságok“ közül különösen kárhozatosoknak tartja a következőket: 1. A Krisztus ember fia, megholt, ... nem tud mindent, erőtlén, kezdetett a Mária méhében, kisebb atyjánál... Hát nem örökkévaló isten fia, nem teremlő. 2. Istenének mondja az Atyát, hát ő nem Isten. 3. Azt mondja Krisztus: adatott nekem minden hatalom mennyen és földön, ... tehát nem volt önálló istensége.³²³ 4. Ha a Krisztus istensége szerint közbenjáró és az istenség csak egy: ki előtt jár hát közbe? Ha pedig istensége szerint közbenjáró és az istenség köz mind a három személlyel: tehát következik belőle, hogy az Atyaisten is közbenjár, a Szentlélek is. Hol tehát a negyedik Isten, akinél közbenjárnak?³²⁴

Az eddigi ellenvetéseket két tételre lehet szorítani: 1. Krisztus nem azonos istenségű az atyával, 2. nem istensége szerint közbenjáró.

Amilyen készségesen elismerte Dávid Ferenc egyelőre a Krisztus istenségét és imálandó voltát, olyan hevesen tiltakozik az atyával azonos istenségének gondolata ellen. „Jézus Krisztus nem azért Isten, hogy egy volna állatjában az ő atyjával, különb pedig tulajdonságában, avagy hogy öröktől fogván született volna az Atyának állatjából, avagy hogy természet szerint azon Isten volna, mint az atya, hanem azért, hogy megszenteltetett, úrrá és Krisztussá rendeltetett: mert ha meg nem kenetett volna, másképpen bűn nélkül való Isten nem volna.“³²⁵ A substantia fogalma okozza neki a legnagyobb nehézséget, ami a szentháromság kérdésével legszorosabb összefüggésben van. „A Krisztusnak nem az Istenségnek állatja és természete, hanem ennek ereje és teljes volta adatott. Miképpen a napnak állatja és természete épen megmarad, noha ereje főképpen közöltetik... Mi azon istenséget mondjuk lenni a Krisztusban, mint az Atyában. Mert noha

³²⁰ Ezzel különben ősi nézetet vall. Ilyenformán gondolkodhattak a synoptikusok, Kerinthos, sőt Hermas is. Seeberg i. m. I. 99. A dinamikus monarchianizmus még azt is tagadta, hogy Krisztusnak a keresztelés előtt csodatevő ereje lett volna. U. o. 165. l.

³²¹ Hogy isten fiainak mások is nevezhetik magukat, nemcsak Krisztus, azt Bullinger is említi. A különbség az, hogy Krisztus Istennek valóságos és természet szerint való fia, mi pedig csak per adoptionem. (In epistolas apostolorum canonicas septem commentarii. Tiguri. é. n. [1544.] 179.) Ugyanígy Szegedinél i. m.

³²² Kiss Á. i. m. 206. l.

³²³ Az egész Szent Írásból kiszedett igaz tételek. F ii l.

³²⁴ Az egy ő magától... (Dávid) 50. l.

³²⁵ Az egy Atya Istennek. 39. l.

megválasztatik a fény a naptól, azért senki sem mondhatja, hogy nem azon napnak fénye és ereje.³²⁶

Melius így küszöböli ki a Krisztusnak az Atyától való megkülönböztetésben rejlő nehézséget : „Csak tisztí szerint mondatik kisebbnek az Atyánál.”^{327 328} Mikor pedig arról szól, hogy mindent az Atyától vett, annak is ebből a szempontból nézve van értelme. „Övé a tudomány, mint az Atyáé, de tisztiben és szolgálai állapotában mondja nem övének.”³²⁹ Ahol pedig úgy látszik ; mintha nem tudna valamit Isten dolgaiból (mint pl. az ítélet napját), azt egyszerűen azért nem árulja el, mert az Atya sem akarja kinyilvánítani.³³⁰ „Isten Fia, egyenlő Isten az Atyával. Az Atya nem eszköz, hanem saját hatalma van : így a Fiú is.”³³¹ Ha néha eszköznek látszik is Krisztus kezében, „nem olyan eszköz, mint az ács kezében a fejsze, hanem együtt cselekvő eszköz.”³³²

Blandrata a születésben látott az Atya istenségéhez nem illő tény. Krisztus kisebb az Atyánál, mert született. Melius nem ismeri el ennek az érvnek a helyességét. „Még a természetbe is hamis, mert a születés azon természetüvé teszen. A fiú pedig gyakran gazdagabb az apjánál.”³³³ Nem bizonyítja kisebb voltát az sem, hogy kér az Atyától. Mert amit kér, azt sohasem magának, hanem tiszte szerint minékünk, embereknek kéri. Jézus maga kifejezetten nyilatkozik : „Soha... nagyobb nálamnál nem volt az én szent Atyám.”³³⁴ Miért mondja másutt mégis : az Atya nagyobb nálamnál ? „Nem szent istenségébe, hanem tisztibe, merthogy az Atya követe, keze ; mireánk és az ő testére és szolgálai ábrázatára nézve mondja nagyobbának. Egyenlő vala Atyjával, nem kisebb semmibe Atyjánál, megüresíté, megalázá magát, szolgálai ábrázatot vőn reá és ezzel nem veté el istenségét : a mienkkel, a mienkben kisebb Krisztus, az ő magáéba egyenlő Jehova.”³³⁵ „Midőn a Fiú az Atyánál kisebbnek, teremtettnek, alkotottnak, átoknak, szolgának, embernek, halottaiból feltámadottnak és főpápnak nevezetik, valamint midőn panasolja, hogy elhagyatott, sír, aggódik, az Atyához esedezik : mindez a Krisztusnak hivatás szerint, a mi reánk való tekintetből, a szolgálai formában való sáfárkodásánál fogva tulajdonítatik. Holott feltétlenül, önmagára való tekintettel nem szükkölködik, nem közbenjárója magának és nem is imádkozik.”³³⁶

Ami a második súlyos ellentételt illeti, hogy t. i. Krisztus nem istensége szerint közbenjáró, ezt Melius rendkívül bőven és körültekintően tárgyalja.

Legelőször azt állapítja meg, hogy Krisztusban letagadhatatlanul két természet van s bármelyiknek a tagadása Krisztus egész személyiségének a megrontásával járna.³³⁷ „Krisztus Isten s ember, isten fia istensége szerint, ember fia

³²⁶ U. o. 35. l.

³²⁷ Az Aran Tamás... 6. l.

³²⁸ U. o. 20. l.

³²⁹ Ugyanígy kell értenünk Luther nyilatkozatát is : Krisztus Istennek valóságos fia, hanem az A. mindeneke alája is vetett és embersége szerint is minden dolgok urává tette. (Büchlein für die Laien u. Kinder. Cohrs. 1. 209.)

³³⁰ U. o. 21. l.

³³¹ Az egész Szentírásból... S 3. l.

³³² Az Aran Tamás... 7. l. Luther felfogása szerint Krisztus reánk nézve, mint isteni hatások közvetítője a legfontosabb. Eszköze és háza az istenségnek. (W. A. 10. 1, 447. l.) *Seeberg* utal arra, hogy Luther ezeket a nestorianus kifejezéseket egészen gyanútlanul alkalmazza. (I. m. IV. 182. l.)

³³³ Az egész szentírásból kiszedetett... I 3 b.

³³⁴ Igaz szentírásból kiszed. ének. B. l.

³³⁵ Vál. préd. 359.

³³⁶ Kiss Áron i. m. 86. Világosan meglátszik ezekből a gondolatokból, hogy Melius az Istennek az emberséggel való zavartalan viszonyba hozását védi. Ha ugyanis Krisztus csak secundum participationem s nem lényeg szerint lenne Isten, nem tehetné az embert sem valóságos istenfiúvá. V. ö. *Harnack* i. m. II. 209. Amit Krisztus kap az Atyától, csak embersége szerint kapja ! (*Bullinger* ; In epistolas apostolorum... commentarii. 1544. 180.)

³³⁷ A Krisztus két természetének kettéválasztása mindenkor veszedelmes spekulációkra vezetett. Így Kerinthos az emberi testbe beleszálló istenséget a halál előtt onnan elszállónak képzelte ; Samosatai Pál az ember Krisztust az Atyával csupán erkölcsi egységbe állította s ezzel istenségét ásta alá. (*Seeberg* i. m. I. 468—8.)

embersége szerint. Eretnek hát, aki vagy Krisztus istenségét, vagy emberségét tagadja, avagy aki a kettőt összezavarja: az istenséget, hogy emberséggé változott, az emberséget pedig, hogy istenséggé változott.

Az is eretnek, aki a két egyesült természetből, az egy Krisztusból kettőt csinál, két személyt, egy embert, egy Istent külön, mint Nestorius.³³⁸ A két természet a lehető legszorosabb egységben van egymással:³³⁹ „Krisztusban az emberségnek és az istenségnek tulajdonítható cselekedetek úgy keverednek, mint a víz a borral: nem lehet megmondani, mit melyik természet cselekszik.”³⁴⁰ Ez pedig nem véletlenül történik, hanem az Isten irgalmából. „Csodálatosképpen van összebékítelve Krisztusban Isten és ember, hogy Istennek igazsága és irtalma is érvényesüljön.”³⁴¹

Az egyesülés semmiképpen sem jelentheti a két természet közül akármelyiknek a megsemmisítését. „Krisztus noha egy személy, de két természetű: Isten és ember. Istensége szerint örökké volt, Atyjától született, egyenlő állatú, hatalmú, akaratú Isten... Átkozott, aki Krisztust egy természetűnek mondja és hogy az istenség az emberséggel összevegyült és egybeváltzott volna... Mert amint az ember egy személy, de két része és természete vagyon... ládte itt is Krisztus egy személy és ige... egy személy neve mind a két természetet, mind az istenséget befoglalja.”³⁴² Vannak mindkét természetnek olyan kötelességei, képességei, amik csak egymást kiegészítő tevékenységben érvényesülhetnek. „Krisztus az ő istensége szerint Jehova vagy logos. Az életet istensége erejével szerezte meg nekünk. Test által meghalt, a logos által él, győz és élte. Istennek állat szerint való képe állítja helyre bennünk Istennek képét... istensége szerint... Nem hiába költetett össze a két természet, hanem mert a váltság titka, t. i. a halál, örök kárhozat és az új teremtés, megelevenítés, elégtétel külön egyik természet által sem történhetett. Mert valamint az isteni természet nem szenvedhetett és halhatott meg, úgy nem támadhatott fel a test. Az antilytron a véges és végtelen természetet egyaránt megköveteli. Mint mikor Jákob feje az eget érte, de létrája a földön állott.”³⁴³

A kettős természetben *a váltság valódi megszerzője a Krisztus istensége.* „Azért terem gyümölcsöket a Krisztus, mert a teljes háromságnak kútfeje és tárháza leszen: Isten az önmagába elitkolt élő vizet, mennyei jókat, mint egy

³³⁸ Magyar préd. T t iij Nestoriusról általános nézet, hogy „inkább felosztotta, mint megkülönböztette Jézus két természetét s ezzel két Krisztust teremtett.” (*Doumergue* i. m. IV. 220.) Újabban azonban tanainak alaposabb vizsgálata e megállapításnak revíziójára vezetett. *Krüger G.* (*Handbuch der Kirchengeschichte*. Tübingen, 1923. I. 171.) azt mondja róla, hogy „méltatlanul az eretnokség átkával terhelve” halt meg. *Luther* is „gőgös, tanulatlan embernek” nevezte. *Seeberg* véleménye szerint: „az antiochiai krisztológiának legvilágosabb, legegyszerűbb, az egyházi felfogáshoz legközelebb vitt kifejtése Nestoriusnál található. „Eretnek” nincs semmi az ő gondolataiban, legfeljebb egy teljességgel orthodox kísérletnek tekinthetjük arra nézve, hogy a homousia álláspontjáról Krisztus személyét és művét megértsük... A dogmatörténet nagy „eretnekei” közül egyik sem viseli olyan méltatlanul ezt a nevet, mint Nestorius.” *Seeberg* (i. m. II. 204.). A gondolat tulajdonképpen *Loo/s*-tól ered, de művéhez nem birtam hozzájutni.

³³⁹ A kath. korban kifejlődött kettős Krisztusképről igen szemléletesen szól *Fock* i. m. 14.

³⁴⁰ Az Aran Tamás... 25.

³⁴¹ Vál. préd. 71.

³⁴² Magy. préd. Tt iij ab.

³⁴³ Apól. et absters. A IV. b. Hasonlóan nyilatkozik *Bullinger*: „Krisztus emberi és isteni természetét egy személyben kell meglátnunk és vallanunk, hogy a két természet össze ne zavarjuk s így valamelyiket elveszítsük. Mert valamint Krisztus az égben volt mikor a földön járt... most, mikor az égbe ment, nem kevésbbé jelen van a hívek számára a világ végezetéig.” (*Compendium religionis Christianae*. Tiguri, 1552. 122. l.) Vagy másutt: „Az ember testből és lélekből áll és ez a két teljesen elütő természet egy, nem pedig két személyt alkot. Aki mindeniknek megadja a maga tulajdonságát, nem sérti meg a személyt. Alszik a test, a lélek nem alszik; a részeknek ez a tulajdonsága nem tesz két személyt.” (*Serm. dec. V. 235. b.*)

élő forrásba, Krisztusba jelenti meg.³⁴⁴ „Őbenne volt az Istennek teljessége örökkévaló állapot szerint... Örökkévaló váltságot lele az ő áldozatjával. Mert az örökkévaló lélek által áldozta magát istennek. Az örökkévaló lélek a Krisztus istensége, ereje, hatalma, érdeme és engedelme a teljes Szentháromság ereje és teljessége, ki Krisztusban lakozott. Átkozott tehát, ki csak a tisztá emberiségre keni a közbenjárás árát és okait.”³⁴⁵ A földi testen mindenütt átragyog az istenség. „Mint a fa a szénért melegít, úgy a Krisztus teste az istenségért éltet.”³⁴⁶ „Idvezít, éleszt és éltet a Krisztus teste. Miért? Az Isten igazságának éltető erős természetért. Mint melegít a befűtött kemence, miért? A szénért, aki benne.”³⁴⁷

Képet, képre halmoz Melius, mikor ezt a nagy igazságot akarja hallgatói lelkére kötni. „Noha a vitéz fegyver által öli meg az ellenséget, az ács fejszével csinál házat, de a vitéz ereje oka Isten után a győzésnek, az ács ereje oka a háznak, nem a fejsze, azonképpen a Krisztusba az istenség fő cselekedő.”³⁴⁸ „Az emberiség nem fő oka volt az engesztelésnek, az istenség élesztette meg a testet.”³⁴⁹ „Mint nem a méz tisztítja ki a rútságot, hanem a purgáció, aki a mézbe, liktáriumba és szilvába: így az élő kenyér, az igazság, élet, kútfő a Krisztus istensége ad életet a test nevének, halálának és kinjának, hogy megölje a bűnt.”³⁵⁰ „Krisztus istensége szerint egyenlő atyjával, istensége szerint vette fel a testet, istensége által teremtetett a világ. Tehát Krisztus istensége szerint közbenjáró.”³⁵¹ „Az Atya teszen bizonyosságot fia felől, hogy Isten, Istennek fia, üdvözítő, kibe szeret, megáld, tart, igazgat, kiért ad örök életet. Hát a Krisztus állapot szerint Isten, hát istensége szerint is üdvözítő, mert az Atya kiállta fiának.”³⁵²

Krisztus istensége azért feltétlenül szükségszerű követelmény, mert enélkül váltságműve semmis volna. Különösen halálával kapcsolatban. A halál a megalázkodásnak a legvégső foka. „Nem kényszerítette senki a Krisztust erővel, sem azért nem holt meg, hogy mi érdemlettük volna, avagy hogy nem állhatott volna ellene a hitetleneknek... , hanem a... Krisztust az Atya ölte meg haragjából.”³⁵³

A *halálban* nem csupán a test szenved, hanem *jelen van az istenség is*. „Noha az istenség ereje nem szenvedhete, de azért jelen volt a szenvedésbe, halálba s erőt adott a testnek.”³⁵⁴ Sőt bár a halál áldott magvetés (szinte olyan leszen, mint

³⁴⁴ Vál. préd. 81.

³⁴⁵ A Krisztus közbenjárásáról... B a l.

³⁴⁶ Magy. préd. S s iiij.

³⁴⁷ A Krisztus közbenjárásáról. G ij l.

³⁴⁸ A Krisztus közbenjárásáról. G ij.

³⁴⁹ A Krisztus közbenjárásáról... B ij.

³⁵⁰ A Szent Jánosnak... D. Az isteni természet közli a maga tulajdonságait a testtel. „Az sem gonosz értelem, hogy (Krisztus istensége) parancsol az emberiségnek, mint közbenjáró bírónak, hogy megítélje a világot.” (A Szent Jánosnak... 4.) „Nem pusztá ember c mag, hanem Isten s ember. Hát mindkét természeti szerint békéltető, közbenjáró. Aki által teremte, választá, ű. az által álda, békéltete, üdvözíte. A test, az emberiség, a Krisztus istensége eszköze volt... eszköz a test, nem fő: itt azért synekdokke, idiomatum communicatio: az asszony állat magva az egész Krisztus személyéért vétetik. Ember Jézus pro tota persona!... Mikor az írás egyik természetet nevezi, ott értsd mind a kettőt.” (Vál. pr. 127.)

³⁵¹ Az egész szentírásból való igaz tudomány. Ga l.

³⁵² Vál. préd. 162.

³⁵³ „Krisztustól senki semmit erővel el nem vehet, hanem ha szabad akaratja szerint adja magát kinra, halálra.” (Vál. pr. 35.) A halál által nem veszíti el istenségét! (U. o. 36.) Ez az oboedientia passivának a legteljesebb megnyilvánulása. Kálvin rendkívül fontosnak tartja az áldozat önkéntes voltát: „áldozata az igazságra nézve semmit sem használt volna, ha nem önként ajánlotta volna fel”. „Jól meg kell jegyeznünk, hogy Istennek másképp helyes áldozatot nyújtani nem lehetett, csak úgy, ha Krisztus saját akaratából magát teljesen megtagadván, mindenestől fogva alávetette és feláldozta személyét Isten ítéletének.” (Inst. II. 16. 5.) Az ob. activa és pass. viszonya halározottan az utóbbinak túlsúlyát mutatja nála. (V. ö. Baur : Die christliche Lehre von der Versöhnung. Tübingen, 1838. 336—38.) Socinus a Krisztus halálát abból a szempontból nézte, hogy ez ígéreteinek objektív bizonyítéka. (U. o. 407.)

³⁵⁴ Magyar préd. M m ij b.

amely magot a földre vetnek s nagy sok gyümölcsöt terem³⁵⁵) magában még nem volna elégséges az üdvre, hanem csak a feltámadással együtt. „Noha a test sírva, szenvedve kiáltott, hogy foganatos volt a test szenvedése és sírván való könyörgése, ennek a Krisztus fiúi méltósága és istensége volt oka.”³⁵⁶ Az ígéretek valósága, a hit diadala ez. „Az üdvözülés pedig főképpen áll a feltámadásba.”³⁵⁷

Most megint visszatérünk az *isteni természet kövelelményéhez*. „A megholt ember pedig Krisztust a halálból fel nem támaszthatja, hanem az ő atyja, az ő istensége, a szentháromság erejével támasztja fel. Hát a Krisztus istensége szerint is üdvözítő, — mert *istensége erejével támad fel*.”³⁵⁸

Nyilvánvaló, hogy *Meliusra nézve ez a krisztológiának a magva*. Ide fut össze minden szál, ezt védelmezi minden rendelkezésére álló eszközzel. A Krisztus istensége nem elvont igazság, hanem üdvösségünknek a bizonyossága függ tőle. Joggal mondhatjuk el Meliusról Weinelnak Kálvinról írott szavait: „...keresztységében a krisztusdogma centrális jelentőségű. Először Krisztusban és csak benne lép velünk szembe Isten... kegyelmesen, atyánk gyanánt... Istenről éppen a legfontosabbat mondja el nekünk Krisztus. Csak az ő istenével tudunk tisztelő és bizakodó gyermekeként viszonyba lépni... Ennyiben a krisztushit a kálvinizmus szíve.”³⁵⁹

Melius nem ér rá a nagy harc közepette sokáig időzni az *üdvnek a leírásánál*. Sietve szed össze minden adatot, érvet, hogy az illetéknéppen Krisztus isten voltához kapcsolt üdvösséget biztosítsa. A legfenségesebb bizonyíték Krisztus istensége mellett éppen az imént említett feltámadás. Azonban mihelyt az istenséget az élmény erejénél fogva már eleve el nem hisszük, bizony kissé száraznak, esetlennék találjuk a bizonyítás menetét. Sokszor egészen külsőleges érveket kell felhoznia, amiknek csak illusztráló szerepük lehet, de bizonyító erejük semmi. Legnaívabb magyarázat a Krisztus kettős természetéről: „A יהוה szóban a dupla יה jelöli őt. Az első, amihez a י tartozik, az istenség jele. Az utolsó, amihez a ה tartozik, Krisztus emberségét fejezi ki.”³⁶⁰

Krisztus istenségének tagadására Dávid Ferenc a következő nemleges érvet is felhasználja: „Nincs a szentírásban jelző, mely egyaránt s egyenlő joggal tulajdoníthatnák az Atyának és Fiúnak. Mivel a Fiú mindent az Atyától kapott, az Atyának ama jelzői tulajdoníthatnak a Fiúnak is, de nem azért, mintha ugyanolyan Isten lenne, hanem mert az Atya adta neki azokat, hogy megmutassa: Krisztus az isteni ígéretek beteljesülése.”³⁶¹ Melius hivatkozik mindjárt a keresztelési jelenetre. „Itt az Atya kiáltja fiának, istensége szerint pedig a Krisztus Istennek természet szerint való Fia, nem embersége szerint...”³⁶² Ugyanolyan tisztessége van, mint az Atyának: „Az angyalok, a hívek szolgálnak Krisztusnak, hát Isten a Krisztus, feje az angyaloknak, minden teremtett állatnak is teremtője, táplálója, hát Isten.”³⁶³ Az írás Krisztus szerelmét mondja a mi megváltásunk okának, hogy szeretett s megmosott. Másutt az Atyának tulajdonítja, hogy ő szeretett s ő adta Fiát értünk. Hát itt is az Atyával egyenlő természetét érted: akiknek egy a cselekedetük, egy azoknak a természetük is.”³⁶⁴ „Csak az Isten Királyok Királya, uraknak ura: Krisztus királya és ura mindennek, hát természet és állat szerint Isten.”³⁶⁵ Isten azért is, mert üdvösségünk kútforrása egyedül Isten

³⁵⁵ Vál. préd. 225.

³⁵⁶ A Krisztus közbenjárásáról. B ij.

³⁵⁷ Vál. préd. 38.

³⁵⁸ Ugyanott.

³⁵⁹ Calvin. 1919. 47.

³⁶⁰ Apol. et absters. A ij b. Ugyanezt a gondolatot idézi Meliusé gyanánt Dávid is a De Jah et Jehovah-ból: Refut. Prop. P. M. B b.

³⁶¹ Refut. prop. P. M. B 1.

³⁶² Vál. préd. 162.

³⁶³ A Szent Jánosnak... 6.

³⁶⁴ A Szent Jánosnak... 23.

³⁶⁵ U. o. Ggg 4. b.

lehet, az üdvözítéshez szükséges hitre pedig senki más el nem segíthet, csak Krisztus. „Hát Isten a Krisztus, hogy az ő neve üdvösségünk, övé a hit, akivel hiszünk, mert csak Isten ajándéka a hit.”³⁶⁶

Dávid áttekinthetőség kedvéért *hat pontban összefoglalja a maga véleményét és Melius állításait.*³⁶⁷

Dávid.

1. Isten és Istennek Fia azért vagyok, hogy az én Atyám engemet megszentelt és végre elbocsátott.

2. Aki Fiú született Szentlélektől és Szűz Máriától, ezt híjad velünk való Istennek, hatalmas és jövődő világnak Atyjának.

3. Isten vagyok, mert más név az ég alatt nem adatott, melyben az emberek üdvözülhessenek, hanem csak az én nevemben.

4. Isten vagyok, mert az én véremnek kiontatásának általa vagyok a bűnök bocsánata és az örök élet.

5. Isten vagyok, mert úrrá és Krisztussá rendeltettem az én mennyei Atyámtól.

6. Isten vagyok : mert minden hatalom adatott énnekem mennyen és földön.

Melius.

1. A Krisztus nem azért Isten, hogy az Atya őtet megszentelte és ez elbocsátá, hanem azért, hogy öröktől fogva született az Atyának állatjából.

2. Aki Fiú született Szentlélektől és Szűz Máriától, nem Isten, hanem ember, sem az eljövendő világnak atyja, hanem az első világnak teremtője.

3. Krisztus nem Isten azért, hogy az üdvözítő őneki fogantatásában és születésében adatott volna, hanem hogy öröktől fogva üdvözítő Isten volna.

4. Nem Isten a Krisztus az ő vérenek kiontatásáért. Mert a puszta ember bűnnek bocsánatját és az örökéletet nem adhatja.

5. Nem Isten a Krisztus azért, hogy úrnak és Krisztusnak rendeltett, hanem azért, hogy öröktől fogván való Isten volt.

6. Nem Isten a Krisztus, hogy hatalom adatott őneki, mert az az emberségnek adatott, hanem azért, hogy azon hatalmas Isten öröktől fogva, mint az Atya.

Krisztus istenségének a kérdése az unitáriusokkal szemben minden meggyezési kísérletnek útját vágta. Ugyanilyen döntő fontosságú lett a lutheranizmussal szemben a református úrvacsoratan. Különösen abban a pontjában, ahol a Krisztus jelenlétének a módjáról van szó.

b) Úrvacsora.

Az úrvacsorának a lényegét mindenik protestáns felekezet augustinusi gondolatokkal magyarázta s tiltakozott áldozat (opus operatum) jellege ellen. És mégis éles ellentét fejlődött ki Luther és a svájci irányzatok között, ami minden békülési kísérlet dacára egyre mélyült.

Nálunk Melius már a teljes szakadást látta maga előtt. „Az első magyar református hitvallás”³⁶⁸ (az 1559-i marosvásárhelyi zsinat munkálata) teljessé tette az elkülönülést. És bár évek teltek el, míg a református hitvallás egyéb tanításai általánosan elterjedtek ; ez az egy kérdés a medgyesi zsinat (1561 febr. 6–8.) óta állandóan napirenden volt. Meliusnak tehát bőven nyílt alkalma véleményének kifejtésére.

³⁶⁶ U. o. L. i. Krisztus Isten voltának bizonyítékai közül sokat felsorol a „Nagyváradai disputatio” Melius számára adva. Így pl. az ószövetségi megjelenésre nézve éppen a Kálvinból idézett csipkebokor-angyal. Mikor Békés Gáspár azt kérdi : Az az angyal, ki a csipkebokorban volt, Azé az egy Isten? Melius így felel : Azon az angyalon a Krisztust értjük. (1870-i kiadás, 27–28. l.) Ugyanitt egy rendkívül jellemző gondolatmenet, mikor ugyanis Melius a Krisztus istenségét „a subiectumból” bizonyítja. „Az örök élet, az egy igaz Istent megismerni. De a Krisztus az örök élet : azért a Krisztus is az egy igaz Isten. Mondom azért, hogy a Krisztus szinte úgy az örök élet, mint az Atya. Senkinek a Fiú az örök életet nem adja az Atya nélkül, sem az Atya a Fiú nélkül. Ezokáért ez az egy igaz Isten, aki az örök élet : De a Krisztus az örök élet, következik hát, hogy a Krisztus legyen az egy igaz és önmagától való Isten.” (U. o. 26.)

³⁶⁷ Az egy Atya Istennek. 42.

³⁶⁸ Pokoly i. m. I. 132. l.

A marosvásárhelyi hitvallás taniránya felől egyháztörténeiszink eltérőleg vélekednek. Pokoly szerint ebben a hit-cikkben „az egyház álláspontja a kálvini felfogásnak megfelelően körvonalaztatik.³⁶⁹ Révész Imre úgy látja, hogy „a zwinglianus sakramentariusság vádja ellen is tiltakozik és Calvinra kifejezetten hivatkozik.“³⁷⁰ Zoványinál „nyilvánvalóan zwingliánus szellemű“. A hitvallás szerkesztői „óvatosak voltak, de azért a Zwingli és Calvinus által egyiránt elfogadott elv Zwinglinek az értelmezése szerint jutott kifejezésre“.³⁷¹ A református tan érvényre jutásában Meliusnak feltétlenül nagy szerepe van.³⁷² Már pedig ő aligha vallotta valamikor is Luthernek a Zwinglivel való harcban kialakult leg-ridegebb tanítását. Egykor Brenziánus volt, de Szegedi még feltétlenül 1558 előtt átvitte a reformátusságra. Brenz pedig, bár szigorú lutherkövető, eleinte úrvacsora-tanában független mesterétől. Katechismusában „az úrvacsora lelki vendég-ség, amiben lelki étel és ital adatik nekünk... A száj ízlelése szerint mindkettő testi, de mivel Krisztus a kenyeret testévé, a bort vérévé rendelte és áldotta meg, az úrvacsora ne legyen testi eledel a jóllakásra, hanem lelki eledel lelki javak elnyerésére“.³⁷³ 1525-ben még egészen elfogulatlanul természetesnek tartja, hogy Krisztus a valóságban az Atya jobbán ül. Csak 1556-ban lépett fel az ubiquitas tanáról vallott „új nézeteivel“. Sőt ezeket egy darabig még akkor is titkolta, hiszen Melanchtonnal közösen szerkesztett iratukban így nyilatkozik : Krisztus teste az úrvacsora alkalmával nem jut a gyomorba, nem tépjük fogainkkal. Csak 1559 dec. 19-én tett nyilvánosan félre nem magyarázható vallást ezután következetesen a corporalis praesentiát tanító hitéről.³⁷⁴

Meliusnak másik mestere, Szegedi, az úrvacsoráról református, még pedig szerintem határozottan Kálvinhoz átvezető nézeteket vallott. Mondja ugyan, hogy „panis Jesum Christum, panem illum vitae, sen corporis illius... significat“,³⁷⁵ de csak abban az értelemben, hogy az úrvacsorában van jegy és jegyeztetett dolog. Az *est* állítmányt sehol sem értelmezi „significat“-nak, pedig a Zwingli tanának egyik feltétlenül lényeges jegye. Sőt szól „sacramentalis és spiritualis evésről“, ami „sola fide acquiritur“. Az úrvacsorában szerepet játszik a hit : „credendum est, corpus et sanguinem Christi pro remissione peccatorum traditum et oblatum esse in cruce, illiusque nobis sacramentum in hac coena proponi“. De azért itt „spiritualis pastus“ról van szó, amihez szükséges „ut verus cibus sumatur corde sano et esurienti, quod fit, si coenam Domini, spiritualis alimoniae sacramentum avidae et esurienter sumant. Pascit enim Christus avidos et esurientes, fastidientes

³⁶⁹ U. o. 133. l.

³⁷⁰ Dévay Bíró Mátyás tanításai. Kolozsvár, 1915. 178. l.

³⁷¹ I. m. 386—87. l. *Jakab Elek* e tanokat „egészen Kálvin-értelműnek“ mondja. (Dávid Ferenc emléke. Budapest, 1879. 47. l.)

³⁷² Erről *Zoványi* igen tartózkodó hangon nyilatkozik. Hogy Melius személyes hatása Erdélyre is kiterjedt volna, annak elegendő cáfolata az a tény, „hogy az erdélyi reformátusok nem a Melius tekintélyével támogatott debreceni hitvallást tették magukévá, hanem az ettől függetlenül, sőt esetleg éppen ennek ellenére létrejött tarcalit.“ (I. m. 402. l.) Tekintve, hogy ez a hitvallás teljességgel nem eredeti mű, Meliust könnyen lehetett nélkülözni a kiadásnál. Ellenére pedig aligha jártak el, hiszen ugyanígy Kálvin genfi kátéját is elfogadták az iskolák számára. Melius tekintélyének alapja nem külső körülmények, hanem olyan erő, ami Dávidot is vezérré tette : fáradhatatlan munkakészsége és harci kedve. Sőt efelett még va. ami : pótolhatatlan szervező tehetsége.

³⁷³ L. *Cohrs* i. m. 153—154. l. Különbön Brenz tanításaiból az általánosan elfogadott elvektől eltérő részleteket Melius sehol sem vesz át. Teljesen idegen előtte pl ez a gondolat : a sakramentum kölesönös evés. Én eszem a sakr.-t külsőleg, ugyanakkor emészt az engem bensőképpen (t. i. búneimet). (U. o. 157.)

³⁷⁴ *Ritschl*, O. : Dogmengeschichte des Protestantismus. Göttingen, IV, 1927. 70—72. l. Brenz az úrvacsorátant főleg a Krisztus isteni és emberi természetéről szóló krisztológiai spekulációkkal támogatja. Mivel Melius Krisztus istenségéről az unitarizmusmal való polemia közben külön, bőven szól, úrvacsoratanában különös dogmatikai alapvetést nem ad. Úgy látszik, főleg az úrvacsorához fűzhető vaskosabb képzetek keltették fel haragját. Ez ugyan Zwinglire utaló vonás, azonban származhatik közvetlen gyakorlati érdekből is.

³⁷⁵ I. m. 171.

relinquit indues“. És egészen nyilvánvalóan elképzeli a testi evéssel párhuzamosan lelkit is, mikor így szól: „Externus homo non pascitur, nisi cibum stomacho concoquendum sumat: ita nec internus pascitur, nisi cibi spiritualis particeps reddatur“³⁷⁶ A hitetlenek nem eszik Krisztus testét, csak ítéletet önmaguknak.³⁷⁷

Nem bocsátkozunk bővebben Szegedi felfogásának a bírálatába:³⁷⁸ így is látható, hogy Melius határozottan református szellemet vehetett át a történelmi hagyomány szerint ismeretes két mesterétől. Ez a felfogás nyilatkozik a debrecen—egervölgyi hitvallásban. További kérdés az lehet, vajjon Zwinglit, vagy Kálvint követi-e hívebben? Révész Imre, aki még Dévay kálvinistaságáról igen óvatosan, szinte elutasítólag nyilatkozik, ebben a hitvallásban már kálvini irányelveket lát.³⁷⁹ Zoványi ellenben éppen az úrvacsorátant zwingliánusnak találja. Melius, őszintén „a Calvinustól való távolodásnak adta kissé zavaros tanujelét“ és az 1567. évi „rövid hitvallás“-ban is „Zwinglivel azonos álláspontra helyezkedett“.³⁸⁰

Kizárólagos véleményt mondani ebben a kérdésben igen nehéz: hiszen külföldön az úrvacsoratan rengeteg változatot, különböző arányú keveredést, időnkint és személyenkint átalakuló felfogásokat mutat fel. Mennyivel ingadozóbb lehetett a helyzet minálunk! Mindazonáltal, hogy mérlegelésünk alapja világos legyen, mutassunk rá a Zwingli és Kálvin úrvacsorátana közt levő különbség leglényegesebb pontjaira.

Zoványi szerint Kálvin tana „csupán annyiban tér el Zwinglinek a végleg megállapított elvétől, hogy míg ez jelképes értelemben vette a Krisztus testének a hívő lelke által való élvezését, addig Calvinus, ki Institutioja első kiadásában még körülbelül egyetértésben állónak mutatkozott Zwinglivel s legfeljebb egyes kifejezései burkolva foglaltak magukban egyebet, utóbb már nyíltan nagy súlyt helyezett a hívő lelke által élvezésnek szó szerinti értelemben való vételére, vagyis végleges álláspontja szerint valósággal eszi a hívő lelke a Krisztus testét. Ez a természeti lehetőséggel szintén ellentétbe jutása vonta volt reá a „lutheránuskodás vádját s tényleg közvetítés és egyetértés volt a célja vele eredetileg.“³⁸¹

Az bizonyos, hogy Zwingli tanításában legfeltűnőbb elem az úrvacsorának pusztá emlékezésésként való felfogása. Seeberg, mint elfogult lutheranus, ebből kiindulva mondja úrvacsoratanáról, hogy „egészen egyszerű“. A szerzetési igék *est*-je egyenlő értékű *significat*-tal. Az úrvacsorában rejlő üdvöt csupán a hit ragadhatja meg: Krisztus evése annyit jelent, hogy hiszünk az ő testének feláldozása árán megszerzett üdvben. Ennélfogva Krisztus az úrvacsorában csak a hitre nézve, nem realiter van jelen. Ez a realis jelenlét ellenkeznék azzal a ténnyel, hogy Krisztus teste körülhatárolt s mint ilyen az égben tartózkodik, meg azzal, hogy az utolsó vacsora alkalmával Krisztus a maga „megtörött“ testéről nem is beszélhetett másképp, mint szimbolikusan. Ebből az *egyszerű* összefoglalásból Seeberg szerint az tűnik ki, hogy „Zwinglinél az úrvacsora egyfelől a Krisztus halála által történt megváltás emlékünnepe, másfelől Krisztusról való vallástétel a gyülekezet előtt s ezáltal ker. életre való elköteleztetés“.³⁸²

Doumergue³⁸³ joggal mutat rá ennek a véleménynek a felületességére. Minde-

³⁷⁶ I. m. 173. l.

³⁷⁷ U. o. 171. l.

³⁷⁸ Nem tartom lehetetlennek, hogy a behatóbb tanulmányozás Szegedit zwingliánusnak fogja kimutatni; csak azt óhajtanám kiemelni, hogy Zwingli első periódusából (1523—1524) és utolsó éveiből (1528—31) való gondolatai érvényesülnek nála is: szóval éppen azok, amikhez Kálvin rendszere legközelebb áll!

³⁷⁹ I. m. 178. Mert másra aligha magyarázható ez a megállapítása: „A hatvanas évektől kezdve, mint mindenütt, úgy a magyar református egyházban is, a calvini alapgonddal irányítja az úrvacsorátant.“

³⁸⁰ I. m. 400. l.

³⁸¹ U. o. 280. l.

³⁸² I. m. IV. 1. 378. sk. l.

³⁸³ I. m. V. 1917. 350—354. l.

nek előtt igazolja, hogy Zwingli tanaiban három korszak különböztethető meg (lásd fennebb) s ha a középsőben a mise elleni heves támadásban túlzott tételekig jut is el, végső álláspontja megegyezik az elsővel. Azaz hisz a reális praesentiában és evésben : de ez a jelenlét lelki, az evés sakramentális és spiritualis. És ennek a hangsúlyozása különös fontosságú. Mert mikor O. Ritschl szintén rámutat Zwingli-nek élete végén alkalmazott kifejezésére (sacramentale corpus Christi), mégis azt állítja, hogy az úrvacsora Zwinglire nézve sakramentális jelentését igazában elvesztette.³⁸⁴

Úgy vélem, ezen a nyomon elindulva világosíthatjuk majd meg a magyar reformáció felekezeti álláspontját. T. i. a zwinglianizmus bizonyos lebecsülést, felületességet, ridegséget jelentő jelszavá kezdett lenni s ezért tiltakozik ellene a felekezeti öntudat olyan hevesen.³⁸⁵ Nyugodtabb légkörben azután könnyebb lesz igazolni azt, hogy a mi reformátorainknak sem idejük, sem alkalmuk nem lévén elmélyedni a külföldi heves vitákba, nagyrészt a pillanatnyi szükséghez képest alkalmaztak később esetleg elvetett gondolatokat is.³⁸⁶

Ami már most Kálvint illeti, kétségtelen, hogy ő a media sententia embere volt, „de elvtelen megalkuvások vagy félrevezető elhallgatások nélkül”.³⁸⁷ — Zwinglivel megegyezik abban, hogy Krisztus nem lehet testileg, a hitetlenek számára a is élvezhetőleg jelen az úrvacsorában. Zwinglitől eltér abban, hogy bár a szerreztetési igéket képes értelemben veszi s ő is testvéri közösség jelének tartja, Krisztus jelenlétét jobban hangsúlyozza. Ilyen fokozati különbség jelentkezik abban is, hogy a Krisztussal való belső egyesülést nem azonosította a hittel, hanem az úrvacsorában levő res sacramenti-t egy ennél magasabbrendű közösségnek vélte. Ez a közösség teszi az elmúlás veszélyének kitett hitet az elválasztás bizonyosságává s ezzel válik kétségtelenné a hívő részére a donum perseverantiae. Bár Krisztus testét Zwinglivel együtt az égbe helyezi, megengedi az úrvacsorában való jelenlétét, még pedig a szentlélek közvetítésével. Az ilyen közöltetésről lehet azt mondani, hogy a lélek tápláltatik a Krisztus mennyei testével és vérével. A testi evés mellett a lelki evés párhuzamosan jelentkezik ; a jelek és a res sacramenti együttvéve állítják a hívőt Krisztussal legközvetlenebb viszonyba. A kenyér és a bor ábrázolják, de csodálatos módon közlik is velünk Krisztust. Eddig tart az emberi megismerés : a közlés módja titok, amit alázatos szívvel kell elfogadnunk.

Ebben a gondolatban talál Kálvin a prot. felekezetek egyesítésére alkalmas kiindulópontot. „Mindnyájan egy szájjal valljuk, hogy ha hittel vesszük a sacramentumot, valóságosan részesülünk a Jézus testének és vérének az állapotjában. Hogy miként, azt egyesek jobban tudják levezetni és világosabban magyarázni, mint mások . . . De nekünk elég tudnunk, hogy egyetértés van az egyházak között.”³⁸⁸ „Egészen bizonyos, hogy Kálvin nem mert volna így beszélni, ha Zwingli és Oecolampadius úgy gondolkodtak volna, mint azt rendszerint tulaj-

³⁸⁴ I. m. III. 1926. 106. l.

³⁸⁵ Hogy milyen nehéz a három nagy reformátor véleményeit elfogultság nélkül megítélni, arra ékes példa *Seeberg* véleménye Kálvin hovatarozóságáról. „Ha tekintetbe vesszük, hogy Zwingli *pustán rememoratív* felfogásával szemben Kálvin az élő Krisztusnak jelenlétét és az ezáltal előidézett vallásos hatásokat Luther módján értelmezi (!), akkor — a megállapított különbség épségben tartása mellett — arra a véleményre kell eljutnunk, hogy Kálvin az úrvacsora vallásos megértésében sokkal közelebb áll Lutherhez, mint Zwinglihez.” (I. m. IV. 2. 1920. 607—608. l.) Szerinte Kálvin úrvacsoratanát rendszeren a Zwingliével hozzák kapcsolatba, de „felekezeti érdekből!” Különös jelentőséget tulajdonít annak, hogy Kálvin Zwingli tanát „profán”-nak nevezi (Corp. Ref. 39, 438.) és azt mondja, hogy annyira közeledett Lutherhez, amennyire csak tehette. (Ugyanott.)

³⁸⁶ Dévay eklektikus voltát Révész Imre megállapította (i. m. 179. l.). Meliusra nézve Zoványi nyilatkozatai árulnak el hasonló véleményt, de bizonyos nehezen rejthető lebecsülő tendenciát is.

³⁸⁷ Révész I. i. m. 177. l.

³⁸⁸ Id. Doumergue i. m. V. 353. l.

donítják nekik, azaz tagadták volna a reális, spiritualis praesentiat abban az értelemben, ahogy azt Kálvin magyarázta.³⁸⁹

Próbáljuk ezen néhány bevezető szempont megvilágítása után taglalni Melius úrvacsoratanát. Úgy az 1562. évi, mint az 1567-i zsinati cikkekben bőven találunk idevágó nyilatkozatokat, de valami nehézkes bizonytalanság jellemzi őket... Csak egyéb műveiben elszórt nyilatkozatai segítségével nyerünk valamennyire egységes képet.

Mindenekelőtt: az úrvacsora nem babonás áldozat. Krisztus teste nemcsak értünk, hanem nekünk is adatik, szóval a mi részünkről is megkövetel bizonyos tevékenységet. Mi legyen ez? Imádás? Semmi esetre sem! „Az elemeket nem tiszteljük, nem imádjuk.“ Még pedig azért nem, mert „nem Krisztusnak valószínű teste”.³⁹⁰ Az ellenkező vélemény már jelentkezik, mert természetes támasztópontja van Krisztus saját szavaiban. „Krisztus akit vérenek monda, mindjárt bornak nevezze, hát nem volt állapot szerint vér? Hogy, hogy vér is, kenyér is, test is?”³⁹¹ Igaz, hogy Krisztus a kenyeret testének mondja, amit fizikai testnek mondunk. De hogyan? Transsubstantiatio szerint, vagy corporaliter inclusíve, concomitative, hogy a kenyér vételével a kegyesek és bűnösök vegyék és megromsák szájukkal Krisztus testét? Távol legyen ekkora bűn! Mert Krisztus a biznyságunk, hogy ha fogunkkal, testi szájunkkal vennők és összemorzsolván ennők Krisztus testét, a megváltás művét mindenestől fogva megromtanók, valamint azt az igazságot is, hogy Krisztus teste felment a mennybe”.³⁹²

Ki van zárva tehát 1. a transsubstantiatio, 2. a barbár testi rágás, 3. a Krisztus testének valószínű jelenléte az úrvacsorában.

A jegyek nem változhatnak át a Krisztus testévé, mert akkor megszűnnének jegyek lenni. „Valamint lehetetlen, hogy testünknek és lelkünknek substantiája és materiája u. a. legyen s amint a mennyei, vagy lelki dolgok nem lehetnek ugyanabból az anyagból, mint a testiek: úgy lehetetlen, hogy a jegy és jegyzetett dolog, a kenyér és Krisztus teste substantiájukat és materiájukat tekintve egyek legyenek.”³⁹³ A róm. kath. nézet szerint a transsubstantiatio a consecratió igék elmondásakor történék. Mivel pedig az evangelisták ezeket nem egyformán írják meg, melyik a hiteles?³⁹⁴

Krisztus testének hallatlan meggyalázása lenne a testi evés. „Az emberek nem esznek nyers húst vadállatok módjára, hanem főttet.”³⁹⁵ Az utolsó vacsora alkalmával Krisztus „kenyeret adott az apostoloknak a maga kezével... de a maga testét az apostolok testének, szájának nem adta oda, mert sértetlen maradt.”³⁹⁶

„Ha az apostolok Krisztusnak szüztől született testét megették volna, hogy teljesezhetett volna be, amit az Úr mondott, hogy: „ez a test érettetek adatik?”³⁹⁷ Az üdvösséget magát tennők tönkre Krisztus testének ilyenén megromlásával. „Ha a Krisztus jelenlevő testét az utolsó vacsora alkalmával valószínűságon nem szaggatták szét, annál kevésbbé lehet testi szájunkkal ennünk azt a testet, ami érettünk szenvedett, meghalt és feltámadott. Ha tehát a szarkofagói azt mondják, hogy Krisztust testiképpen falják, Krisztusnak több testet kell költeniök.”³⁹⁸ Krisztus tiltakoznék ez ellen. „Ha az én testemet fogaitokkal egészen összerágjátok, az megromlik s nem adhat életet.”³⁹⁹ „Hogyan menjek az égbe, ha azt hiszitek, hogy engem testi szájatokkal szaggattok szét? Hol marad emberségem? Akkor

³⁸⁹ Ugyanott.

³⁹⁰ Refut. conf. A VII. a.

³⁹¹ Magyar préd. S ij.

³⁹² Ref. conf. B ij.

³⁹³ Debr. hitv. lat. szöve. Kiss Á. 298.

³⁹⁴ Refut. conf. D ij.

³⁹⁵ U. o. BVI. b.

³⁹⁶ U. o. D ij b.

³⁹⁷ U. o. B ij b.

³⁹⁸ Ugyanott.

³⁹⁹ Kiss Á. 508.

nem leszek igazi ember, ha testiképpen enni akartok s testemet a végtelenbe nyújtani.⁴⁰⁰ Azaz a testi evés Krisztus valóságos ember voltát veszélyeztetné s ezzel a róla való ker. tanítást gyökerében támadná meg.⁴⁰¹ Az úrvacsorában a test maga némelyekre nézve csak puszta jegy. „Ti testrágók, kik fogatokkal akarjátok porcogtatni Krisztus testét kenyérbe, puszta jegyet esztek. Ahol a bor, a kenyér, ott egyél, ahol nincs, a homokon, nem lakik a hal, nem ehétel ott.”⁴⁰²

Ha mégis jelen lenne Krisztus az úrvacsorában, akkor két testet kellene neki kölleni. Miért? Krisztus valóságos teste a kenyér logikai okból sem lehet. „Mert minden valóságos dolognak a substantiája anyagból meg forma specificából és azon fajnak a jegyéből áll, melyhez mint genus proximumhoz tartozik. De a kenyérnek a formája, anyaga és külseje nem a Krisztus teste, tehát a kenyér nem substantialiter Krisztus teste.”⁴⁰³ Már pedig ennél az egynél több testet neki tulajdonítani nagy vétek. „Teste nem istenült, hanem megmaradt a magá természetében és véges tulajdonságaiban ; mikor a kereszten függött, a sírban feküdt, nem volt ott mindenütt. Nem lehetett volna eltűnni, hogy meghaljon, ha teste a végtelenbe nyúlt volna.”⁴⁰⁴ Nem volt más teste a feltámadáskor sem, mert különben a sirató asszonyok látták volna. „A dicsőséges test nem volt ott, hanem csak a halandó test ruhája ; ha pedig a lelki test ott lett volna, két teste lett volna Krisztusnak. Ahol nincs Krisztus teste, mi sem találjuk ott. Nem bútt a monstrian-tiába, sem az ereklyébe, az úrvacsorakenyérbe se bútt. . . , bizony, ha ott keresed, ahol nincs, hát nem találod. Az égbe ment láthatóképpen, atyja jobbára.”⁴⁰⁵ Ha nem volt két teste földön járta után közvetlenül, sem azelőtt, akkor most is csak egy teste lehet. „A szentírás mindig és mindenütt csak egyetlen fizikai testet tulajdonít a Krisztusnak.”⁴⁰⁶ Ez a test látható, valóságos. „A vacsorában semmi ábrázatját sem látom a Jézus Krisztusnak, hát bizony nincsen ott a test, mert a Krisztus teste fogható és látható ábrázatban jó el, kit mind ez világ meglát.”⁴⁰⁷

*Krisztusnak az egyetlen teste „halhatatlan, romolhatatlan, mennyben egészen ment fel.”*⁴⁰⁸ „Az írás is mindig egy helyet tulajdonít a testnek.”⁴⁰⁹ Emberi testének természete és tulajdonságai szerint helyileg, helyének megváltoztatásával felment az égbe, ott egy meghatározott helyen ül, teste szerint Istennek jobbán elrendelt helyet foglal el.”^{409a}

A kenyér és a bor nem lehet más, mint jegy, amit a jegyeztetett dologtól gondosan meg kell különböztetni. „Az Isten összekötölte a jegyet a jegyeztetett dologgal, nem zavarván össze, nem változtatván át, avagy vegyítvén fel természetüket, lényegüket a jegyeztetett dologgal, mintha a bor a vízzel, a tűz a vassal összevegyítettnek, de mindenik a maga anyagában, alakjában megmarad, csak rendeltetése, állapota, neve és célja változik meg a jegyeknek.”⁴¹⁰ A jegy maga nem adhat üdvösséget, csak utalhat rá. „Mint a bor nincs a cégérbe, hanem a

⁴⁰⁰ Brevis conf. C VIII. b.

⁴⁰¹ Kálvini gondolat!

⁴⁰² Vál. préd. 250.

⁴⁰³ Refut. confess. E VIII. b.

⁴⁰⁴ Ref. conf. B VII.

⁴⁰⁵ Vál. préd. 250.

⁴⁰⁶ Refut. conf. B ij.

⁴⁰⁷ Vál. préd. 322.

⁴⁰⁸ Magyar préd. E e iij.

⁴⁰⁹ Kiss Á. 509.

^{409a} (Müller K.: Die Bekemtnisschriften...300.) Nyilvánvaló eltérés Brenz véleményével szemben. „Krisztus mennybemenetele nem annyit jelent, hogy Krisztus testi helyet foglal el a mennyben, hanem ezzel csak annyit akar tudatni, hogy feltámadása után halandó lényt letette, isteni lényt és életet vett fel s él atyjának dicsőségében, hogy bizonyosak legyünk affelől, hogy mindent betölt és küll. az ő híveit megtartja s a Szentlélek által minden jóban részesíteti.” (Fragestücke. Cohrs III. 166—167.) Hogy kell tehát a mennyet érteni? Magosságnak, ami fölöttünk van. Így nevezi az ev. a madarakat „égi”eknek (u. o.).

⁴¹⁰ U. o. 139.

hordóba, sem a jószág, pénz, falu, vár... nincs az örök levélbe, hanem csak a neve vagy, így a látható jegyek, a kenyér, bor, víz, csak jegyei és pecsétei az igazulásnak.⁴¹¹ Miért mondjuk tehát a kenyeret Krisztus testének? „Kenyeret állat szerint, de azon kenyér test és az ő tisztivel, intésével, jegyzésével, a test nevet reája veszi. Mert a testre mutat, mint a borra mutat a cégér, azért bornak mondjuk... Figurate magyarázza Szent Pál a Krisztus szavát.⁴¹² A képletes értelmezésre másutt is találunk utalást, bár gyéren. „Valamint a Krisztus teste kenyér, töke, féreg, bárány, bűn, átok, úgy a kenyér Krisztus teste. De Krisztus nem kenyér, bárány állatja szerint, hanem tiszt szerint, metonimice, a cserélésbe való hasonlósággal.⁴¹³

Valóságos testi értelemben venni Krisztus szavait, balgaság. „Nem volt nagyobb megbotránkozás Krisztus egyházában, mint mikor testi emberek Krisztus minden szavát és tettét testiképpen értelmezték. Mert ő lelki király volt, országa nem e világból való, nem földi, tehát lelkiképpen értett szavait és tetteit... testiképpen értelmezni olyan emberek szokása, akikben nincsen a Krisztus lelke, hanem földiképpen gondolkoznak.⁴¹⁴

Valósággal, testiképpen nincsen ott Krisztus az úrvacsorában és mégis ott kell lennie, különben az úrvacsora lényege, az üdvközlés szenvedne csorbát. Mi az úrvacsorában „Krisztus testének, újulásának nevét, pecsétét adjuk, de a valót Krisztus adja“.⁴¹⁵

A „való“ az üdv, közlése pedig csodás. „Miképpen a nap teste az égen, ereje és hatálya a földön van, úgy a Krisztus teste is az égben van ugyan, de annak hathatósága és jótéteményei... személyes jelenléténél fogva a választottakban az ígéret szerint hit által van jelen... Valamint a szőlőtő a venyigékkel, a fő a tagokkal, úgy a Krisztus mint Isten és ember jelen van a választottakkal. Nincs a fő lényegileg a lábban, de mindazonáltal erejét a lábakra és kezekbe átátbocsátja.⁴¹⁶

Krisztus érdeme az igazi lényege az úrvacsorának. Ebben részesültek már az atyák is,⁴¹⁷ ami érdekes következtetésre ad alkalmat Meliusnak. „Krisztus teste, lelke jószág, szénét, lelkét, igazságát, életét ették az atyák, Ábrahám, Ádám (!) állat szerint, de nem ették Krisztus húsos testét, mert még nem volt, hát mi is csak a Krisztus testébe zárt lelki jókat hittel vesszük; mert Jézus ugyan sem a kenyérbe, sem a borba, sem az ígéretbe, sem a hit által nem adja ami rútt, földi testünknek az ő testét... A léleknek pedig nem kell a Krisztus teste csontjait rágni... A testet azért mondja, hogy együk metonimice, mert a testbe kereste Krisztus az élő kenyeret.“⁴¹⁸ Nem test eszi a testet, hanem a közöltetésnek más módja van: „A lélek eheti az élő kenyeret, az az a Krisztus testébe öntetett Isten képét, az igazságot, életet“.⁴¹⁹ Amikor az úrvacsorában részesülünk, „a hit szájával lelkiképpen in permissione realiter et praesentialiter vesszük“⁴²⁰ Krisztus egész valóságát.

Ugyanaz a *valóságos jelenlét* van hangsúlyozva a *debrecen—egervölgyi hitpallásban*, amit fennebb Kálvinnál kiemeltünk. „Praesens est Christus, caro et

⁴¹¹ Vál. pr. 148.

⁴¹² Magyar préd. S. iij.

⁴¹³ Vál. préd. 118.

⁴¹⁴ Aequipollentes phrases. 1 b.

⁴¹⁵ Vál. préd. 140.

⁴¹⁶ Kiss Á. 510.

⁴¹⁷ Ez az állítás teljes összhangban van Melius krisztológiájával; mint láttuk, hivatkozik is ilyfajta bizonyítékokra.

⁴¹⁸ Vál. préd. 382.

⁴¹⁹ Magyar préd. E e iij. Azt hiszem, ez a két hely meggyőző valósággal mutat rá a specialis kálvini úrvacsoratanak Meliusnál igenis meglevő elemeire. A lelki test gondolatát elvetette, de a Krisztusban közölt üdvjavaknak a lélekkel való valóságos vételét íme hangoztatja. Nem a zwinglianus hit ez, hanem valamivel több!

⁴²⁰ Refut. conf. B iij b.

sanguis Christi, et fit communicatio corporis, realis, praesentialis in coena, sed spiritualiter in promissione... Non corporaliter corpori caro Christi communicatur, sed animae spiritualiter."⁴²¹

Az *úrvacsora áldásait csak a választottak nyerik el.* „A gonoszok csupán a jegyet ket veszik, nem lévén hitük, amely által a jegyeztetett dolgot lehet venni. A választott hívők az ígéletben a jegyet a jegyeztetett dolgokkal együtt veszik, mert kézzel, a testnek és léleknek szájával, t. i. hittel bírnak.“⁴²²

Melius úrvacsoratanának rövid foglalatja tehát ilyenforma: Az úrvacsora Istennek kegyelmi ténye s benne a Jézus Krisztus érdemét közli velünk. A közlés lélekből lélekbe történik, rít babonáság hát a testi jelenlét kérdését feszegetni. Annál is inkább, mert Krisztusnak egyetlen teste van, még pedig fenn az égben. Ezt végtelenbe nyujtani nem lehet. De ennek a testnek a *lényege* mégis közöltetik velünk, bár csodálatos módon. Ezt jelenti a lelki evés, a Krisztussal való tökéletes egyesülés. Az üdvközlésnek a teljessége természetesen csak a hívőkre, azaz a választottakra árad ki.⁴²³

Mint látjuk, *nem túlságosan kidolgozott része ez Melius tanrendszerének.* A confessiókból lehetne még hozzá csatolni más állításokat is, azonban az ilyenmódon nyerhető következtetések ingatag alapon állának. Egyfelől azért, mert Melius nem egészen egyedül dolgozott rajtuk⁴²⁴, másfelől azért, mert a „hivatalos“ hitlételfogalmazás akkor is bizonyos mértékű megalkuvást jelentett, akár néhány évtizeddel azelőtt Nyugat államaiban. Talán ezen a ponton volna leginkább szükséges Meliusnak kortársaival való viszonyát részletesen kimutatni. Csakhogy ez a vizsgálódás jelen dolgozat kereteit már messze túlhaladná.

Feltűnő, hogy az *úrvacsorát illetőleg az unitáriusokkal* egyáltalában *nem találunk polemikát.* Az unitarizmus egyformán elveti a róm. katolikus, a lutheri és a kálvinista felfogást. *Zwingli* ellenben a lényeget illetőleg azonos gondolkodásúaknak tudták magukat.⁴²⁵ Teljes szabatossággal találjuk véleményüket a *Catechesis ecclesiarum Polonicarum*-ban megírva. „A szereztetési ígét“ nem mindenek értelmézik egyformán. Némelyek azt tartják, hogy a kenyér Krisztus testévé, a bor vérevé valósággal átváltozik, amit ők transsubstantiationnak hívnak. Mások úgy vélekednek, hogy az Úr teste a kenyérben, a kenyér alatt, a kenyérral együtt van. Végre vannak olyanok is, akik hitük szerint az úrvacsorában az Úr testében és véreben valósággal részesülnek, de lelkiképpen. Ez mind csalóka és tévelygő vélemény.“⁴²⁶ „Szavait nem szószerint, hanem lelkiképpen kell érteni... Tehát Krisztus itt nem az úrvacsora szertartásáról beszél, hanem azért nevezi testét... ételnek, vérét... itálnak, mert halálának örök életszerző ereje van. S amint az étel... testi életünket erősíti és amint ennünk és innunk kell, ha e világi életünket fenn akarjuk tartani: úgy kell Krisztus vérét innunk, testét ennünk, ha Krisztus halála által az örök életet akarjuk megszerezni... A test és a vér... per similitudinem neveztetik ételnek és itálnak,... tehát ugyanígy kell értelmeznünk a test evését, a vér ivását is. Mi egyéb ez, mint hogy teljességgel higyjünk abban, hogy Krisztus értünk és bűneinkért halt meg.“⁴²⁷

Ebben a túlságosan egyszerűvé szűkített tanításban még megvitatásra való anyagot sem lehetett találni.

⁴²¹ Müller K. : i. m.

⁴²² Kiss Á. 145.

⁴²³ Ez a tan semmi esetre sem vonható egy kalap alá Zwingliével, akinek a legjellegzetesebb nyilatkozata így hangzik : „Az úrban csupán emlékezés történik arra a megbékülésre, ami akkor ment végbe mikor az ember és Isten Kr. emberi természete szerint feláldoztatott. És hálaadás.“ (Von der Vorsehung Gottes. Ust-Vög. III. [1820] 74. l.) De a fenntebb mondottak értelmében Kálvinnak a gondolata itt Zwingli váltakozó felfogásának logikus továbbvezetése.

⁴²⁴ L. Kiss Á. i. m. 60. sk.

⁴²⁵ Fock O. i. m. 577.

⁴²⁶ 1659. évi kiad. 231.

⁴²⁷ U. o. 235—37.

c) Krisztus feltámadása.

Meliusnak az ubiquitusról való felfogásából már láttuk, hogyan képzelte el *Krisztusnak a feltámadását. Felment a mennybe és más testet nyert.* „Ez a feltámadt test tündöklő, nem penetrabile“⁴²⁸ s nincsen benne a Krisztus embersége.⁴²⁹ Krisztus elérkezett a tökéletes dicsőségre. „Miért hogy örökkévaló istenségének hatalmával a halálkín által elrontotta minden ellenségét, . . . azért immár véghetetlen élete leszen. Véghetetlen Isten . . . örökké él, többé soha meg nem halhat.“⁴³⁰ Odafönn trónol az Atya jobbán (ez a fogalom nincsen bővebben kifejtve) egészen utolsó önálló tevékenykedéséig, az ítéletig. „Az ítéletet az Atya Krisztusra bízta, míg Isten eszköz által uralkodik az ő országában, az ítéletig ; azután ő maga, eszköz nélkül uralkodik.“⁴³¹ „Mikor a Krisztus testben való eszköz által való urasága megszűnik, mikor az országot Atyjának adja, mikor aztán az Atya ő maga, eszköz nélkül fogja bírni az ő anyaszentegyházát : Krisztus az ő tisztét leteszi, aminemű teste az ítélet előtt, a testben, választás szerint volt.“⁴³² Az ítéletkor még egyszer megjelenik az emberek előtt és „mind meglátják, mind jók, mind gonoszok“.⁴³³

Az emberség idáig kíséri el Krisztust. „Az sem gonosz értelem, hogy (Krisztus istensége) az emberségnek parancsol, mint közbenjáró bírónak, hogy megítélje a világot. Merthogy a credo, a Szent János is az ítéletet főképp az ember fiának tulajdonítja.“⁴³⁴ Test szerint, tiszt szerint elműlik ugyan Krisztus, ám „noha a te test szerint való és ideig való tiszted megszűnik a szolgálai ábrázatba, de a te királyi méltóságod, tisztednek és fizetésednek ereje, hatalma mindörökké megmaradnak“.⁴³⁵ Megkezdődik „a másik országlása“, mely „a feltámadás után leszen eszköz nélkül, atyjával együtt.“⁴³⁶

Egészen mellékesen, csak említésképpen szól Melius *Krisztus pokolraszállásáról.* „A szentírásban az alvilágba leszállani annyit jelent, mint meghalni, eltemettetni, elpusztulni, elveszni és elkárhozni.“⁴³⁷ Krisztusra nézve pedig annyit, hogy „elmegy a tömlöcbe, vagy pokolba a gyötrelmek távához, ahol a gonoszok szellemei és lelkei voltak és azoknak prédikál“.⁴³⁸ Azonban teste meg nem rothadt, lelke nem maradt az alvilágban s a pápisták halgatagul következtetik a pokolbaszállásból *a limbust.*⁴³⁹

Ha mindezek után vigigtekintünk *Melius Péter krisztológiáján,* feltűnik egy negatív vonása. *A történeti Jézus szinte teljesen kívül esik az ő gondolatainak körén,* a vele való élőközösség emlegetése mellett is minden kedélyi mélység hiányzik a hívő és a Megváltó viszonyából. Dialektikusok elleni harcban kialakult Krisztuskép ez, inkább az egyházé, mint a szenvedő emberé.

V. A Szentlélekről.

A szentháromságnak harmadik személye a Szentlélek. Önálló személy, „az Atyától és Fiútól küldetik, de *nem kisebb az Atyánál és Fiúnál.*“⁴⁴⁰ „Állat szerint Isten“, amit bizonyít, hogy az Írásban Jehova néven szerepel és hogy minket az Írás a Szentlélek templomának nevez, pedig másfelől világosan Isten templomának

⁴²⁸ Vál. préd. 13.

⁴²⁹ U. o. 321.

⁴³⁰ U. o. 217.

⁴³¹ A Krisztus közbenjárásáról . . . G IV. b.

⁴³² Az Aran Tamás E 2. b.

⁴³³ Vál. préd. 130.

⁴³⁴ A Szent Jánosnak . . . Aaaa 4.

⁴³⁵ Vál. préd. 282.

⁴³⁶ Az Aran Tamás . . . E 2. b.

⁴³⁷ Kiss Á. 224. l.

⁴³⁸ Ez a vélemény egészben véve megegyezik Zwingli és Judae Leo tanításával. (Lásd *Révész* I. : i. m. 167—168.)

⁴³⁹ Kiss Á. 225—6.

⁴⁴⁰ A Szent Jánosnak A iiij.

nevez.⁴⁴¹ Külön személy, önálló usiája és megjelenési formája van. *Tiszte* pedig az, hogy „ő minket el nem hagy, hanem mint Isten foglaló záloga az örökéletre tart, vigasztal és igazgat minket, minden jóra vezet, minden bűnt elront“,⁴⁴² „hogy ő szenteljen, térítsen, hitessen, üdvözítsen belül“.⁴⁴³

A Lélek *létrejövésének* a módja : processio a patre *filioque*. A származás körülményeit csak úgy nem lehet embermértékkel mérni, mint a logoskrisztus születésének titkát. Nem változásképpen, vagy időszerint történt, hanem isteni, csodás, egyedül Istennél lehetséges módon.⁴⁴⁴

A *socinianus unitarizmus* az örök származásban benső ellenmondást látott, nem tartotta a születéssel szemben eléggé elhatárolt keletkezési módnak sem.⁴⁴⁵

De nemcsak a Lélek csodálatos származása felett kellett Meliusnak vilát állania. *Dávidnak* a szentlélekről önálló tanítása 1571-ig nem volt, csak *Serveto*-tól vett át egyetlen helyen bizonyos kirívó magyarázasmódot, hanem azért nálunk is a *Statorius-Socinus*-féle tan terjed el az unitáriusok közt. Eszerint a Lélek nem Isten, csak Istennek ereje, ajándéka. Egykor látható alakban jelent meg, most láthatatlan, de semmiképpen sem személy.⁴⁴⁶ Így vélekedik a „*De vera et falsa cognitione*“ című, 1568-ban megjelent unit. hitvalló irat, ami 1568-ban az erdélyi és a lengyel unitáriusoknak reprezentáns könyve volt.⁴⁴⁷ A szent lélekről szóló vallásuk eszerint a következő : „Hiszük a Szentlelket is lenni az Atya Istennek és a Fiúnak lelkének, mely az Atyától származik és a Fiúnak általa adatik a hívőknek. Istennek pedig nem merjük nevezni... Segítségül hívnia, avagy imádnia annál inkább nem.“ Még jobban megvilágítja nézetünket a könyv előszava : „A szentlélek is Istennek ajándéka, képessége, ereje, nem pedig egy harmadik személy, vagy relatio. Nincs tehát miért nyugtalankodnunk a különbségek felkutatásában, mikor Istennek igéje tulajdonképpen nem más, mint maga a beszélő Isten s a szentlélek annyi, mint Istennek ereje és hatalma, azaz maga a hatalmas, szent Isten.“⁴⁴⁸ Csirájában megtalálható ugyanez a nézet az *1567. évi tordai „zsinatocska“* határozataiban. „Hiszünk a Szentlélekben, mivel az ő nevében kereszteltettünk meg, ő általa szenteltettünk meg és születünk újra az örök életre. Hiszük továbbá, hogy ő az Atyának és Fiúnak lelke, a mi vigasztalónk és tanítónk. De nem hiszünk harmadik személyt, vagy egyént.“⁴⁴⁹ Vagy egész röviden egybefoglalva : a lélek „nem tulajdonság, nem viszony, nem személy, hanem Istennek és a Krisztusnak lelke“.⁴⁵⁰ *Melius fogalmazása* szerint azt állítják, hogy „a szentlélek nevezetik a magasságos isten erejének és hatalmának. Az Atya kitöltött ajándékának, ki mindeneket a Krisztustól vesz, tehát nem Isten, nem létező Jehova és nem is kell tisztelni.“⁴⁵¹ Feleletül egész hosszadalmasan kifejti a maga hitvallását.

„A Szentlélek igaz Isten, ki istennek formájában van és önmagában étellel bír. És ezt a Szentlelket az Atyával és Fiúval egy állatú, egy lényegű és egyenlő istennek istensége ugyanazon előnyeiért valljuk, amelyeknél fogva az Atya és Fiú Isten... Igaz istennek nevezetik, személyileg származik az Atyától, tehát szükség, hogy Istentől való Isten legyen... Önállóságot, vagy személyiséget (*hypostasist*) pedig az okoknál fogva tulajdonit az irás a Szentléleknek : 1. Mert Jehova.. önálló, önmagában életet adó... Ha van és létezik : úgy lény. 2. Mivel teremtő.. 3. Mert megjelent... férfi és angyal alakjában... tűzben és felhőben... galamb

⁴⁴¹ U. o. C b.

⁴⁴² Szent Jób... iij b.

⁴⁴³ Magy. préd. Zzz iijj.

⁴⁴⁴ Pprop. de Jah.-ból id. Dávid fa.

⁴⁴⁵ Föck, O. i. m. 469.

⁴⁴⁶ Borbély : A magy. unit. h. a XVI. sz.-ban. 43—44.

⁴⁴⁷ Borbély : A mai unit. hitelvek... 61. és Pokoly : Prot. Szemle, 1898. 303—4.

⁴⁴⁸ Borbély i. m. 60—61.

⁴⁴⁹ Kiss Á. i. m. 450.

⁴⁵⁰ U. o. 451. V. ö. Pokoly : Az erdélyi ref. eh. tört. I. 199.

⁴⁵¹ Kiss Á. 496.

testi alakjában... Csak a lény jelenhet meg, mint lény, a járulékok, tulajdonságok, mint külön nem léteznek, úgy lényeket alkotni és a magokén kívül más lényekül megjelenni nem képesek. 4. A választottakat megeleveníti, újjá szüli. 5. A Krisztus más vigasztalónak nevezi... A Krisztus személyes vigasztaló, tehát ilyen vigasztaló a Szentlélek is, önmagában valósággal létező, mint a Krisztus. 6. A Szentlélek vízhez, tűzhöz, szélhez hasonlítottatik, tehát valóban szellemi lény (különben nem ölthetne formát). 7. Hiszünk benne, imádjuk, nevére keresztelkedünk. A választottak pedig... minőségben nem hihetnek. 8. Ami az Istenben van, mindaz benne termett és lényeg: a Szentlélek az Istenben van... tehát a Szentlélek létező, szellemi lény. 9. ...Mivel a kolozsváriak is kátéjokban a logosznak és Szentléleknek istennel egyenlő létezőt tulajdonítottak: mindezekért Istennel és önmagokkal ellenkezőleg értenek, ha a Szentlélek létezését tagadják.⁴⁵²

Istenségében nem kisebb a másik két személynél. „A Szentlélek igaz Jehova és természetére nézve Istennel egyenlő, *homousiós az Atyával és Fiúval*, mindkettőtől öröktől fogva származott. Az Atyának és Fiúnak szelleme, állapot szerint való összeköttetése, aki által gondot viselnek a teremtményekre, ki az örökségnek záloga a választottakban, formálója és szerzője minden jónak a választottakban. Aki mintegy állapot szerint való szerelem az Atya és Fiú között; a Krisztusból, akiben az Atya teljessége lakik, akibe a bölcseségnek és tudománynak minden gazdagsága helyeztetett, mintegy örökös forrásból... áraszt a választottakba az ígélet és hit által minden erényt, mennyei adományt s közöl minden lelki jót.⁴⁵³

Legfőbb érdekként mindkét hosszabb idézetünkből a Szentlélek istenvoltának, önálló személyiségének a bizonyítása tetszik ki. Bizonyos indulatossággal erősíti újra meg újra Melius: „Hazudnak, akik azt mondják, hogy a Szentlélek nem Jehova Isten, önmagában létező, különb a Atyánál és Fiúnál tulajdonságaira nézve, de egy istenségére és természetére nézve, hanem csak isteni efficitia, potentia és Istennek energia qualitativa-ja.⁴⁵⁴ A Szentléleknek van substantiája, mert *munkáiban nyilvánvaló*. „Van, megjelenik valóságos substantiában, teremt, megtart, üdvözít, vannak ajándékai.⁴⁵⁵

Tulajdonképpen ezekben az *ajándékokban* van a Szentlélek igazi fontossága, jelentősége az emberre nézve. „Senki sem taníthat, vallást sem tehet a Jézus Krisztusról a Szentlélek nélkül. Mint a test, a dög néma lélek nélkül és holt, úgy a tanítás és minden ember a lélek nélkül, mert a Szentléleknek kell őket felfújni, mint egy sípnek, mint a síp szépen az ember lelkével és billegelésével tud sípolni.⁴⁵⁶ Mégpedig nemcsak időnkint való *ihletésképpen*, hanem állandó *bennünk lakozással* mutatja meg igaz dicsőségét. „A *megtérés, megszentelés* után is a Szentlélek hordoz, visel minden jóra; még a Krisztus kész érdemét, kenyerét sem ehetjük meg, ha nem a Szentlélek adja megennünk a hittel. Még a Krisztus javaival sem tudunk mi jót cselekedni, hanem a sáfár, a dajka, a porkoláb, a Szentlélek tanít, oktat, vezet minden jóra, mint fiait.⁴⁵⁷ „A Krisztus vére fördőjébe a Szentlélek megszenteli a választottakat, mint az anya a kis gyermeket.⁴⁵⁸

A Szentlélek ilyenformán *üdvösségünknek ugyanolyan fontos eszközlője, mint az Atya és a Fiú*. Hogy adatik nekünk, ez nem az Isten állatjának megrontásával történik, hanem az istenség teljességét nyerjük meg általa. „Adatik a Szentlélek a híveknek mind állatjának személyében s mind ajándékaira nézve. Nem változás szerint, hogy az Isten állatja téstova osztatnék egy helyről másra, hanem ránk nézve és ajándékira nézve adatik.⁴⁵⁹ A Szentlélek „állatja” és a benne foglalt

⁴⁵² Kiss 482—84.

⁴⁵³ Apol. et abstersio A iiij.

⁴⁵⁴ Id. Dávid. Ref. prop. Mel. G IV. b.

⁴⁵⁵ Id. Dávid a De Jah.-ból. Ref. prop. Mel. H 2.

⁴⁵⁶ A Szent Jánosnak... O o o I. b.

⁴⁵⁷ Magy. préd. N n iiij.

⁴⁵⁸ U. o. E ee iiij.

⁴⁵⁹ Az Aran Tamás... 36.

isteni erő el nem választhatók egymástól. „A Szentlélek mind személyébe ugyan állat szerint s mind az Isten ajándékival egyetembe adatik. Mert a Szentlélek soha az ő ajándékától el nem válhatik. A Szentlélek állatja, személye, származik az Atyától. Hát mint a nap fényétől, melegétől, így a Szentlélek nem választható el Isten jószágától.”⁴⁶⁰

A Szentlélek tehát az istenség önálló, személy szerint elkülönített harmadik személye, aki *magában hordozza a Szentháromság minden gazdagságát*. „Isten és Krisztus sáfara”, az egyéni vallásos életnek megindítója, állandó ösztönzője.

Hanem ez a legutóbbi gondolat csak igen gyéren szűrődik át Meliusnak a Szentlélekről mondott szavain. A hagyományos tételek ismétlésén kívül bővebb magyarázatokba nem bocsátkozik s műveiben nemcsak terjedelem, hanem mélység szerint is aránytalanul kis helyet foglal el a Szentháromság harmadik személye. E korbéli kánonos könyveink sem mondanak nála többet, az unitáriusok szintén elhanyagolják a Szentlélek körüli vizsgálódásokat. A gyakorlati szükség után igazodó Melius tehát könnyen elhaladhatott a megszentelődés kérdése mellett.

VI. Befejezés.

Melius tanításainak középpontja a Szentháromságról szóló vélekedés. Egy hatalmas, 165 versszakra terjedő énekében⁴⁶¹ ezt foglalja énekelhető versekbe, mintegy népszerűsítő szándékkal. Ha eddigi fejtegetéseinket össze akarnók még egyszer foglalni, ezt a verszetet nyugodtan ideiktathatnók, mint Melius szentháromságtanának bő kivonatát. Minden, amit e gondolatokon kívül itt-ott magyaráz, vagy gyökértelen, magában álló, vagy egészen gyakorlati jelentőségű tétel.

Előttünk áll tehát Melius gondolatvilága majdnem teljes egészében. S ha végigtekintünk rajta, sem újonnan teremelt tanokat, sem meglevőknek valami meglepően sajátos formában való kifejezését nem találunk benne. Azt merném mondani, hogy a kialakulni kezdő református köztudatot írja le, védi, terjeszti. Ha műveiben Luther, Zwingli, Kálvin és Bullinger gondolatai fel-felvillagnak is, szorosabban vett hatást semelyik nagy reformátor műveiből nem sikerült megállapítanom.⁴⁶² Ellenben kétségtelen a Szegedi Kis Istvánmal sok helyt meglepő találkozása. Viszont Szegedi művei nyomtatásban csak kettejük halála után jelentek meg, irodalmi hatásról tehát hajosan lehet bizonyítékot szerezni. Mivel Szegedi tanrendszereinek az elemei szintén nincsenek pontosan meghatározva, ezen a nyomon ismét csak újabb problémákhoz jutunk. Úgyhogy Melius dogmatikájának az átvételéről határozott véleményt majd csak akkor mondhatunk, ha kortársainak a működése is forrásszerű megvilágításban áll előttünk. Egész gondolatrendszerek átvételéről már csak azért sem lehet nála szó, mert olyan tantételt védelmezett legfőképpen, amiben ugyan az egész protestantizmus egyértelműen foglalt állást az unitáriusokkal szemben, de mindenütt inkább elméleti alapon, messziről hadakozva, nem pedig közvetlen élet-halál küzdelemben. Különleges helyzete magyarázza sajátos előadási módját. Az elvont dogmatikai tételeket igyekszik kézzel foghatóvá tenni s eközben nem sajnál ríktó ellentéteket, sokszor triviálisnak nevezhető képeket sem. Minden során átizzik a felelősség tudata: érzi, hogy nem

⁴⁶⁰ Magy. préd. J. iijj.

⁴⁶¹ Szilády Á.: R. M. K. T. VII. 1912. 129–154. l. Ugyanebben a gondolat körben mozognak ugyanott közölt többi énekei: De nativitate Christi, Cantio de passione et resurrectione. Az úrvacsora osztogatásának idején éneklendő isteni dicséret.

⁴⁶² Hogy Zwinglitől is mennyire elüt fejtegetéseinek a hangja, egész gondolkodásmódja, arra nézve Zwinglinek egy jellemző fejtegetését idézem. „Istennek sajátos lényege a cselekvés és a tétlen nyugalomtól végtelen távol van. Mert ha valaki tétlenségre vágyik, ha üdülésre van szüksége, akkor a munka nyomasztja; akit a munka nyomaszt, az el is fáradt; aki elfáradt, az gyenge: már pedig ez Istentől a lehető legtávolabb esik. Az isteni erő nem gyengül, nem kevesbedik, mikor mindeneket cselekszik, őriz, elrendez: ellenkezőleg abban leli örömét, azt szereti, mert azt követeli az ő sajátos természete.” (Von der Vorsehung Gottes. Judae Leo német ford. 153. 1. 65. l.) Sem a hang, sem a gondolat nem képzelhető el Meliusnál.

magát védelmezi, nem magáért támad, hanem Isten dicsőségén munkál. Ezt a heroikus vonást eddigelé egyáltalában nem méltányolták Meliusban. Pedig a Szentháromságtan védelmében vívott harca roppant szellemi erőfeszítés arra nézve, hogy Európa legszélén, a szó szoros értelmében vett „végeken“ a nyugati protestantizmust gyökerében megtámadó új tanok ellen bástyát emeljen. Jelen dolgozatnak a célja éppen az, hogy rámutasson ennek a küzdelemnek a szellemi eszközeire. Igen nagy felületesség és kegyetlenség, hogy Meliust mindig csak egyház-szervezőként emlegetjük, vagy legfeljebb szinte *hivatásos vitalkozónak*, holott tudatos, fáradhatatlan reformátor a lelkiekben is. Kiváló műveltsége van: a Nyugat nagy harcainak lényegét ismeri, bár nála sokszor egyetlen mondatba szűrődnek le, mihelyt nem a mi különleges viszonyainkat érintik. Az úrvacsoratanban nyugodtan vegyít különböző eredetű elemeket, amik meg is férnek egymás mellett, mihelyt nem a végsőkig kiélezett egyéni nézetekről van szó. A szentháromság dogmája viszont annyira égető fontosságú nála, hogy egészen egyéni gondolatokkal áll elő; igaz, hogy néha gyarló exegesisbe, erőszakolt magyarázási módokba téved, de elevenné tudja tenni kora számára az igazában rendkívül elvont tételt. Éppen az ingadozók megszilárdítására tette fel egész életét. Nem az ingadozó *egyháznak*, hanem legelső renden a tétovázó lelkeknek a megmentésére törekszik. Önmagukat és ellenfeleiket egyaránt kételkedő sötétségbe vezető vitalkozók számára ad biztonságos útmutatást a pozitív keresztyén hitben megmaradásra. Ezért mondhatjuk róla, hogy nemcsak egyházszervező, még kevésbé rideg dogmatizáló, hanem legfőképpen gyakorlati építő reformátor. Építő annak dacára, hogy műveiből a nagy keresztyén élmények megragadó fensége hiányzik.

Munkaközben magam éreztem legjobban, hogy a Meliusról rajzolt kép milyen nehezen alakul ki s mennyi kiegészítésre szorul. Fejtegetéseimet nem is szántam egyébnek, mint előtanulmánynak egy megrajzolandó nagy szellemtörténeti korképhez. Akik egyháztörténelmi irodalmunknak eddig uralkodó szempontjait figyelik, biztonnal érzik, mennyire hiányos ismeretünk van éppen a XVI. és XVII. századbéli magyar protestantizmus gondolatvilágáról. Melius személyével kapcsolatban a nehézségek annál nagyobbak, mivel — mint említettem — fejlődéséről, életének külső körülményeiről szinté csak semmitmondó adatok állanak rendelkezésünkre. *Melius alakjának az igazi megértésére* ilyenformán csak az az egy lehetőségünk van, hogy mennél alaposabb képét rajzoljuk meg a magyar református vallásos gondolkodásnak, különösen a nyugati reformáció második nemzedékével való összefüggés kimutatásával.

Ez pedig egy egész életnek és nem is *egy* életnek a munkája. A magyar protestáns tudományosság mai állapotában rendkívüli fényűzésnek látszó, de egyre kevésbé halogatható munka.

Soós Béla.

Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a XVIII. és XIX. században.

I. Bevezetés.

A mult század hetvenes éveiben mind az egyházi, mind pedig a közelebbről érdekelt világi köröket egy protestáns egyetem létesítésének eszméje foglalkoztatta. A főiskolai oktatás évszázados hagyománya Debrecen mellett döntött. A cél érdekében nagy alapítványokat is tettek s mégis az állami egyetem létesítésének a gondolata jutott felszínre mind a város, mind az ország társadalmában. Jóllehet nagy, évszázados multa visszatekintő főiskolai oktatás építményének betetőzését jelentette volna a felekezeti akadémiái fakultásoknak felekezeti egyetemi karokká történő fejlesztése, az egyetem felekezeti színezete sokakban megütöközést keltett.

Pedig a felekezeti egyetem létesítésének gondolata ezúttal nem először vetődött fel s nem csupán protestáns egyetem felállítására vonatkozó kísérletről van tudomásunk.¹ Csakhogy míg jelen esetben a magyar szellemi művelődés szükségleteinek a kielégítéséről lett volna szó és e célból létesült volna egyetem, azelőtt a protestáns egyetem csak közvetve lett volna hivatva e célt szolgálni — közvetlen célja az államérdek sikeresebb megvalósítására irányult volna — az államfő és az államtanács kezdeményezéséből a felekezeteken keresztül.

Így merült fel a protestáns egyetem létesítésének eszméje Mária Theresia alatt a felvilágosodott abszolutizmus korában, melynek az volt a jelszava : Mindent a népért, de semmit a néppel. Mária Theresia is e jelszót akarta követni, midőn a nép, jobban mondva a protestáns nép szellemi művelődés-szükségleteit óhajtja kielégíteni, de nem a néppel, nem a protestánsokkal, hanem az államhatalom útján és tisztán államcél megvalósítása végett.

II. Külföldi iskolalátogatás Mária Theresziáig. A protestáns egyetem eszméjének kialakulása.

A magyar ifjúság a középkorban sűrűn megfordult külföldön, hol jőnevű iskolákat látogatott. Az olasz, francia, német főiskolák anyakönyvei számos magyar ifjú nevét tárják fel az őket lapozgató előtt. Ifjaink között sokat találunk, kiket anyagi jólét mellett a tudmányszomj sarkal, hogy hazájuk határain is túlmenve, a múzsáknak szenteljék ifjúságukat és életüket. Számosan vannak, kik saját költségükből nem mehetnének a tudásszerzés, tapasztalatgyűjtés útjára, de mindig akadnak maccenasok, akik lehetőséget nyújtanak az arra érdemeseknek tudásuk gyarapítására. Főuraink taníttatnak kiváló ifjakat, kik leginkább az egyházi élet terén magaslanak ki, de világiak is kerülnek. A világiak száma mind sűrűbb és sűrűbb lesz a mohácsi vész korában.

¹ 1764-ben gr. Esterházy Károly egri püspök vetette fel egy Egerben felállítandó, illetőleg létesítendő katolikus egyetem eszméjét. Magy. udv. kanc. Prot. d. d. 26. Febr. 1764. St. R. 529—1764.

A Staats-Rat aktákat (St. R.) a bécsi állami (Haus, Hof- und Staatsarchiv) levéltárában végzett kutatásaim alapján idézem. E kutatásaimban dr. Károlyi Árpád államtitkár és dr. Baranyai Béla egyetemi professzor urak irányítottak, kiknek szíves útmutatásáért és útbiztatásáért ezúton mondok köszönetet.

A mohácsi vést megelőzőleg az új kort megnyitó reformáció sok ifjút vonz külföldre. Minthogy a reformáció Németországból indult ki, hol ez időben híres humanisták voltak s akik hallgatására azelőtt is számosan mentek külföldre — a reformáció hívei magától értetődőleg ide igyekeztek. A felvidéki és erdélyi németek és százok amúgy is látogatták a híres német vásárokat s az állandó összeköttetés folytán csaknem kizárólag itt képeztették papjaikat és tanáraikat.

A reformáció elterjedésével a külföldi iskolalátogatás csak fokozódott. Nagyon sok egyház a mohácsi vész következtében pap nélkül maradt. Protestáns prédikátorok ellenben annál gyakrabban fordulnak meg a sorssujtotta vidékeken, minek következtében a reformáció mindinkább terjed, fokozatosan nő hiveinek a száma s nagyobb lesz lelkipásztorokban is a szükséglet. Most már nemesak a Felvidékről, Erdélyből, de az Alföldről és a Dunántúlról is sokan igyekeznek külföldre, hogy a hitelvekben és hittételekben kiképzést nyerhessenek, minthogy idehaza az e cél szolgálatában álló, megfelelő főiskola nem volt.

A protestantizmus iskolákat és nyomdákat létesített mindenfelé. Hogy az iskolák és nyomdák működhessenek, szakképzett egyénekre volt szükség, kik magától értetődőleg eme képzettséget csak ott nyerhették, ahonnan a mozgalom kiindult.

A katolikus nemesség természetsszerűleg elzárkózott Nyugattól, minthogy ott felfogása szerint hitbeli meggyőződése ellenes, arra káros és eretnek tanokat hirdettek.

A Habsburgok bevonulásával Bécs lesz a központ. A büszke magyar nemesség ősei sziklavárát ha nem is rombolja még le, mint III. Károly korában, de kezd Bécs fénykörében sütkérezni. Fiaikat is jobbára itt neveltetik, egyszóval a katolikus nemesség Bécsben csinosodott.

Mikor Svájc is egészen a reformáció szellemétől áthatott s a magyarok az ágostai evangélikus hitvallás helyett, annak német volta miatt, a helvét hitvallást kezdik vallani — Svájcban is kizorul végleg a katolikus nemesség. — Így aztán külföldön csak kíváncsiságból fordul meg nagy ritkán egy-egy ifjú és hovatovább Bécs a vonzó centrum. Rómába, olasz egyetemekre mennek ugyan magyar ifjak, de ezek csaknem a római katolikus klérus kiválóbbjai.

Annál inkább felkeresik a protestánsok a kiváló német és svájci főiskolákat. Idehaza létesültek iskolák, de hogy azok virágzását biztosítsák, megfelelő tanerőkkel is el kellett látni. A római katolikus egyház felismerve a veszélyt, hasonló fegyverekkel igyekszik védeni magát, de az elveszített tért visszahódítani csak egyenlő erővel, vagy a protestánsok képzettségénél magasabb szellemi fölényvel lehetett.

A protestánsok hitük tételeinek, a hitelveknek, a szertartásoknak a tanítására itthon is kezdenek magasabb képzést nyújtó iskolát létesíteni, de ez még csak kezdetleges volt. Hogy tehát állandó erőt nyerjenek, szélesebb látókörral rendelkezhessenek, szükséges volt, hogy a külföldi iskolákat látogassák. Ennek a ténynek a fontosságát különösen az erdélyi fejedelmek ismerték fel. Ezzel ugyanis nemesak kultúrabeli fölényt biztosíthattak, hanem tekintetbe vették, hogy a hazatérő ifjak volt tanáraikkal állandóan leveleznek s így tartós kapcsolatot létesíthetnek a professzorokon keresztül a külföldi fejedelmekkel, kik erős érdeklődést mutatnak a magyar protestantizmus irányában.

A reformáció demokratikus. Különösen a helvét hitvallás az, mely a legalsóbb rétegeknek a vallása lett. Hogy eme társadalmi osztály hitbeli meggyőződése erősödjék, vagy legalább is szilárdan megmaradjon, szükségesnek látszott, hogy ebből a rétegből kikerülő lelkipásztorokkal rendelkezzenek. Igen, csak hogy ez az osztály képtelen gyermekeit iskoláztatni. A fejedelmeknek kellett tehát ezen a téren előljárni. A fejedelmek létesítenek alapítványokat, majd az ő példájuk után mások. Főuraink, városaink, polgáraink versengenek e téren.

Az itthoni képzésre létesült alapítványokon kívül számos alapítvány létesül a külföldre kiküldendő, vagy önként külföldre igyekvő ifjak számára. Az egyház és iskola barátai, jóltevői, egy-egy gazdag patrónus jelentős adománnyal mozdítja elő e törekvést. Nagybánya városa 1704-ben, majd 1705-ben segílyt szavaz meg a külföldre menő református ifjak számára.² Szondy Zsuzsánna külföldre menőknek 1752 III. 28. hagyományában évi 20 forintot rendel.³ Nagyobb városainkban külön alap van e célra; így a debreceni főiskolánál a Bursa nigra. Pozsonyban Viczián István 1773-ban végrendeletileg 2000 váltóforintot hagy családjából származó ifjú részére, ki az alumnaeumban ingyen helyet kap, ha pedig külföldre akar menni, egy évvel előbb jelentkezni köteles az inspektornál s a megfelelő kamatösszeget ösztöndíjként addig élvezi, míg haza nem tér. Ha csak Bécsbe megy, csupán 80 váltóforintot kaphat. Az egyházi konvent 1754 március 19-én általános ösztöndíjalapot teremt a Segner, Osztrósits és a külföldi studiumra létesített Ferber, Skaricza—Schompéter alapítványokból a pozsonyi iskolából külföldi egyetemekre menő és lelkészi pályára készülő ifjak számára.⁴ A 12,000 forintnyi tőke évi 720 forintot kitevő kamatait 12 ifjúnak osztják ki 60—60 forintjával. Sopronban 28,000 forintot tesz ki ez az alap.

A külföldi fejedelmek nagyon szívesen látták a magyar ifjakat. Maguk is támogatták őket, az állam is segítette előrehaladásukat. De tevékeny részt vettek ki e téren maguk az egyetekem és a városok.

Egyrészt élelmen kívül ingyen szállást biztosítanak: Oxford, Cambridge, Harderwyk, Heidelberg, Berlin (Joachim Collegium), Basel (Collegium Erasmanum). Halléban mindenkinek ingyen élelmezést és ellátást biztosítanak, ha naponta az árvaházban kétórát tanítást vállal. Erlangen, Jéna, Hannau 2—2, Marburg, Herborn, Genf 3—3, Bremen 6, az Odera melletti Frankfurt 10, Utrecht 15, Franecker 20 magyar tanulónak ad élelmet, vagy étkezési pénzt. Zürich, Gröningen ellátáson kívül 30 forint útiköltséget, Jéna és Wittenberg heti 6 Groschen = 20 forint évi díj ellenében teljes konviktusi gondozást biztosít, Tübingen, Greifswald, Göttingen ösztöndíjat ad. Bernben négy ifjút havi 12—12 for.-tal, teljes ruhával s kétévi ott tartózkodás után 80 rajnai (rénes) forint útiköltséggel látnak el. Leydenben négy ifjút vesznek fel, de lakást, ellátást, ruhát, könyveket s útiköltség fejében 300 rajnai forintot adományoznak.⁵ Altdorfban, Helmstadtban 3—3 szegény tanuló talál ingyen ellátásra. Leipzig heti 6 Groschen, azaz évi 20 forint ellenében, mint Jéna és Wittenberg teljes konviktusi jótéteményben részesíti a magyar tanulókat.⁶

A hazából külföldre elszármazott protestánsok is kivesszik részüket az adakozásból és nem felejtkeznek meg hazájuk és vallásukról, sem az ahhoz tartozókról. Így Tiffernus Sámuel Tübingenben 12 magyar theologus részére tett alapítványt. A zólyommegyei Kassai György, a wittenbergi egyetem tanára 1724 VIII. 10. kelt végrendeletében összes vagyonát Wittenbergben tanuló 13 tanuló eltartására hagyta. Szirmay Tamás Greifswaldban két theologus tanulását biztosította. Burgstaller Kristóf pozsonyi polgármester és neje Klobusichtzky Mária Zsuzsanna 1767 V. 29 ezer tallérnyi Lajos aranyakban számított alapítványt tettek, olyan feltétel alatt, hogy annak évi 60 tallért kitevő kamata a pozsonyi evang. iskolát végzett theologus Göttingenben való tanulásra kapja, de csak ha jó bizonyítvánnyal rendelkezik.

Amint látjuk, megfelelő számú alapítvány van. Ezek helyhez kötöttek. Egyes alapítók azt is kikötik, hogy melyik iskola növendékei élvezhetik az ösztön-

² Thurzó Ferenc: A nagybányai ref. főiskola tört. 136, 163. II.

³ Sárospataki Füzetek 1862. évf. 927. I. 1868. évf. 636—647. I.

⁴ Markusovszky Sámuel: A pozsonyi ág. hitv. ev. lyceum története. 338. I.

⁵ Lásd kimutatásukat: O. L. Udv. Canc. Or. Ref. 540—1766. Ezenkívül állandóan voltak magyar deákok Leydenben, Strassburgban, Genfben, Leipzigban, Heidelbergben stb. is.

⁶ Markusovszky i. m. 339. I.

díjat. Így, mint láttuk, a Burgstaller alapítványa szerint pozsonyi ifjú élvezheti az alapítványt; vagy a leydeni ösztöndíj, melyet két nagyenyedi és két kolozsvári növendék kaplat.

Ezen intézeteket azonban nem mind látogatták, vagy legalábbis nem egyforma látogatottságnak örvendtek. Leginkább a holland és svájci főiskolát szerették a reformátusok, míg az evangélikusok XVI—XVII. századi főfészke Wittenberg, majd Jéna lett. Göttingen és Tübingen ugyancsak jónévű volt, Leipzigről nem is szólva.

Később létesültek még más alapítványok is, részben, mivel egyes akadémiák túllátogatottak voltak s az ott lévő alapítványok elégtelennek bizonyultak, vagy mert egyes iskolák megszűntek részben, hogy az ifjúságot más akadémiák látogatására is bírják.⁷ Egyes alapítványok és ösztöndíjak pedig igénybe nem vételük miatt más célú alapítványokba olvadtak be.

Hogy milyen látogatottságnak örvendtek e főiskolák, az egyes kimutatásokból és feldolgozásokból kiténik.⁸

A külföldrejárást nem gátolta semmi, ha csak a háborús mozgalmak alkalmával fellépő bizonytalanság és az út fáradságos volta nem tartóztatta a kimenni vágyókat. Akik pedig tanulás végett igyekeztek külföldre, azoknak az útja elé kormányhatóság, vagy a törvény részéről még kevesebb akadály gördülhetett. Törvényhozásunk az országból való távozásra vonatkozólag 1609-ben hoz megszorítást,⁹ de ez a korlátozás csak azokra vonatkozott, akik haszon-, vagy zsold kedvéért akartak külföldre menni nagyobb tömegben. Ezeknek a kimenetele királyi engedélyhez volt kötve, ha pedig előzetes bejelentés és engedély nélkül hagyták el az országot, főbenjáró bűn vádja alá estek.¹⁰ Ezen 1609. évi 13. tc.-et megerősíti ugyanezen tartalommal az 1613. évi 14. tc.¹¹ Természetes, hogy ez a rendelkezés tanulókra nem vonatkozhatott és nem is vonatkozott. Zavartalanul is jártak ki az ifjak 1725-ig, mikor egy trencsénmegyei ifjú Dániában és Poroszországban megyéjebeli templomok javára történő gyűjtése arra ösztönzi III. Károlyt, hogy rendelettel tiltsa meg a szabad kimenetelt.¹² Ettől kezdve útlevél nélkül senki külföldre nem mehet. Korlátozást jelentett ugyan ez a rendelet az előbbi szabadsághoz képest, de viszont az útlevél elnyerésének nagyobb nehézsége nem volt. Ez a gyakorlat érvényben maradt Mária Theresia alatt is 1748-ig.

Ha Magyarországon nem képezett nehézséget, hogy a protestáns ifjúság külföldre mehessen, annál kevésbbé gátolta a külföldi utat az erdélyi fejedelemség. Sőt, míg Magyarországon a külföldre járást csak 1790-ben szabályozzák, illetőleg biztosítják a protestánsok részére az 1791. évi 26. tc. 5. §-ával, Erdély e téren is előljárt s mint a vallásszabadság tekintetében, úgy itt is példát mutatott felvilágosultságáról.

Fejedelmi engedélyhez volt ugyan kötve a kimenetel, de csak amiatt, hogy egyes „gonosz igyekezetű emberek refrenáltassanak“, vagy hogy a kimenni szándékozót illetőleg „valakinek véle olly praetensiója ninesen, mellyet subterfugiálni

⁷ Lásd alább St. R. 3181—1816.

⁸ Odera melletti Frankfurtban tanultak névsora Prot. Szemle 1889. évf. 178—202. l. (1540—1796.) Bázela : Sárospataki füzetek 1860. 155—163. l. 1861. 559—567. l. (1552—1857.) Magyar Tört. Tár IX. (1861.) 559—567 l. *Jénára* : Magy. Tört. Tár. IX. 219—298. l. *Franeckerre* : Tört. Tár 1886. évf. 599—608, 792—800 l. 1887. évf. 196—208. l. *Utrechtre* : Erdélyi Prot. Közl. 1885. évf. 213—219. l. (1643—1884.) Harderwyjkre : Irod. Tört. Közl. 1891. 433—436. l. (1648—1762.) *Leydenre* : Theologiai Szemle 1928. évf. IV. évf. 4—6. sz. 290—319. l.

⁹ 1609. évi 13. tc. : Statuitur etiam, quod si qui Regnicolarum, turmatim, vel saltem frequentiori numero, absque praescitu et voluntate suae Majestatis. Ea vero absente, Domini Palatini, Supremorumque Regni Capitaneorum; in Slavonia vero, Domini Bani; se ad exteris Provincias clam, vel aperte Regno adversantes, contempto solo natali, lucri et stipendii cupiditate inducti contulerint, tales capitis poena . . . Jure mediante irremissibiliter puniantur.

¹⁰ Corpus Juris Hungarici. Tyrnaviae 1751 ed. p. 666.

¹¹ Ugyanott p. 683.

¹² St. R. 1312—1761.

azzal akarna¹³. Ha azonban ilyen eset nem forog fenn s nem a hazával és fejedelmével ellenséges helyre akar menni az illető, minden további nélkül kötelesek neki kiadni a vármegyei, székbeli és városi tisztek a *salvus conductus*.¹⁴

Az Approbatáknál még messzebbmenő szabadságot adnak a *Compiláták*. Az 1659 országgyűlési articulusát véve alapul, kimondják, hogy: „A Haza fiainak Keresztyén Országokba igazságos dolgokban szabados járások-kelések, javoknak tartása Országokban s egyéb szükséges dolgaikban való mulatások simpliciter szabados legyen. Tanulásra, Szolgálatra, Lakásra, *Peregrinálásra* való mehetések — is pedig nem hogy *interdicáltatnék*, sőt annak tilalma az Hazában *in perpetuum* emlékezetben se légyen. Mindazáltal *Salvus Conductus* tartozzanak impetrálni, a' Fejedelmek is adni; melyet ha *denegálnának*, vagy *procrastinálnának* — is, szabadon elmelessenek.”¹⁵

Ezen szabadság megvolt és érvényben maradt a Diploma Leopoldinum után, még *Lipót alatt is*, egész Mária Theresziáig. Változást e téren csak a Mária Thereszia uralma hozott 1752-ben. Az 1752. évi novellaris articulus (1752. évi 1. tc.) korlátozza a kimenetel jogát.¹⁶ Bár a külföldre való kimenetel azelőtt felekezeti különbség nélkül szabad volt, az 1752. évi 1. tc.-kel való korlátozás, mely az Approbaták idézett §-t érvényben hagyja, a *Compiláták* rendelkezéseit pedig bizonyos vonatkozásban a fejedelmi tekintélyre vonatkozólag károsnak, sérelmesnek és botránynosnak véelve, azokat úgy módosítja, hogy ezután csak fejedelmi engedéllyel lehet külföldre menni és csak azoknak, akik saját költségükön, vagy patronusaik költségén utaznak és amelyről gondoskodni tartoznak — kimondottan a protestánsok ellen irányult, melyre már Fináczy, is rámutatott.¹⁷

Mint látjuk, mindkét országban Mária Thereszia hoz az eddigi szabad kimenetellel szemben változást. Azonban ezen intézkedések nem a királynő önkéntes elhatározásának tudhatók be, hanem, fájdalom, magyar tanácsosok, avagy kormányzések javaslatai után történtek. Így a magyar udv. kancellária már 1745-ben azt javasolja a királynőnek, hogy a külföldre bocsátásnál a rendiség elvét alkalmazza s csak azoknak engedje meg a kimenetelt, kik a szükséges pénzösszeggel rendelkeznek.¹⁸ Természetes, hogy a szegény protestánsok megfelelő összeggel nem rendelkeztek, mert hiszen ellátásukat és tanulásukat a külföldi ösztöndíjak biztosították. Ha az előterjesztést figyelembe vette volna a királynő, akkor lehetővé vált volna a kimenetel már 1745-ben. De nem bocsátották ki a rendeletet.

Azonban a pozsonyi könyvrevizorok 1748-ban jelentést tesznek, hogy a protestáns ifjak hazajövetelük alkalmával sok könyvet hoznak haza, melyek károsak lehetnek a katolikus vallásra. Felhívják tehát erre a körülményre a királynő figyelmét.¹⁹ Ezt a jelentést a kancellária terjeszti be Őfelségéhez, mikor is utal 1745-ben tett javaslatára. Ennek az eredménye tulajdonképpen az erdélyi 1752. évi 1. tc. Megjelenik Magyarországra vonatkozóan is eme intézkedés. Hogy ellene nagyobb felzúdulás nem volt, az csak annak tudható be, hogy nem sokára háborúra került a sor s ekkor a protestánsok méltányosnak találták, hogy a királynő anyailag akarván gondoskodni alattvalóiról, a háború tartamára mindenkinek megtiltotta a külföldre való kimenetelt.²⁰ Midőn azonban 1759-ben a kancellária egy sereg

¹³ Approbatæ Constit. Pars III. Tit. XIV. Art. I. L. Erdély országának Három könyv-ekre osztott Törvényes Könyve I. könyv 159. l.

¹⁴ Ugyanott 160. l.

¹⁵ Compilatae Constit. Pars. III. Tit. IX. Art. I. Ugyanott II. könyv 82. l.

¹⁶ Novellaris Articulusok. Ann. MDCCLII. Art. I. Ugyanott III. könyv 108—111. II.

¹⁷ Fináczy : Az újkori nevelés története. 344. l.

¹⁸ O. L. Magy. udv. kanc. Or. Ref. 93 ex 1745.

¹⁹ Fináczy : A magyarországi közoktatás tört. Mária Ther. korában. I. 54. l.

²⁰ Eodem anno 1756 gravissimum exortum est bellum . . . cujus intuitu Passuales studiosi ad exterarum regionum proficisci volentibus penitus denegatae sunt neque ulli ex Hungaria aut Transylvania dimissi sunt. Bod : Historia Hung. Ecclesiastica III. 340. § XV.

folyamodványt terjeszt fel, a királynő vegyes miniszteri értekezletet hív ez ügyben össze, melynek a javaslatára Poroszország egyetemeire nem mehetnek a protestánsok, csak a szövetséges, vagy barátságos államok egyetemeit látogathatják. Ez a második megszorítás, mikor a rendiség elve hangoztatása mellett még különböző tesznek az államok közt is, hogy melyeket lehet látogatni s melyeket nem.

Hogy a porosz egyetemek látogatásától eltilthassa a magyar és erdélyi protestáns ifjakat a királynő, kapóra jött és jogcímül szolgálhatott II. Frigyesnek 1749 X. 14-én kelt és 1751 VI. 19-én megújított rendelete, melyek értelmében a külföldi egyetemeken való tanulás tilos. Ez a rendelkezés Mária Thérézia ellen is irányult, miért is retorzió alkalmazása még kifogás tárgyát sem képezhette. De hogy a többi országokba való kimenetelt megtiltotta, ez csak a különböző előterjesztéseknek tudható be.

Kaunitz javaslatára 1760-ban államtanácsot létesít a királynő az egyes közigazgatási hatóságok, kormányzati tényezők hatásköri összeütközéseinek elkerülése és az állami ügymenet hatályosabbá tétele végett. A Staatsrat, a legfőbb tanács, berathende Behörde,²¹ végrehajtó hatalom nélküli. Sokan gáncsolták tevékenységét és azzal érveltek, hogy csak tanácsadásban merül ki tevékenysége. Ez igaz. Azonban nem volt ügy, amire vonatkozólag meg ne kérdezték volna a véleményét, úgyhogy a tanácsosok nem egyszer panaszkodnak a túlterhelés ellen s egyszerűsítést sürgetnek.

Természetes, hogy az államtanács elé került a külföld látogatásának az ügye is. A Staatsrat a magyar viszonyokkal nem igen volt ismerős s így a magyar tanácsosok és magyar hatóságok előterjesztésének befolyása alatt állott. Az erdélyi udvari kancellária pedig 1761 IX. 1—15-ig terjedő ügyszerűsítőkre vonatkozólag felküldött jegyzőkönyvében 11. sz. a. tárgyalván egyes evangélikus növendékeknek német evangélikus egyetemek látogathatása iránt beadott kérvényét, azon javaslattal terjeszti elő, hogy ott csak tévtanokat, legkárosabb eszméket tanulhatják el és a katolikus vallás, valamint a kormányzat ellen gyűlölséget szívnak magukba. Ezt aztán magukkal hozzák hazájukba.²² Az államtanács mérlegeli az előterjesztést s *br. Borie* tanácsos azt javasolja, hogy állítsanak a protestánsok részére egyetemet, mikor is a professzorok az udvar által neveztetvén ki, attól függnének, tehát ellenőrizhetők és tévtanokat nem terjeszthetnek.²³

Kaunitz helyesli az elvet s *utal már előbb is hangoztatott véleményére, hogy Erdélyben protestáns egyetemet kell létesíteni.*²⁴ Nyilatkozatából kitűnik, hogy magyar főuraink mennyire befolyásolták az udvar gondolkozását s hogy benne is azt a nézetet keltették, hogy Magyarországon csak türtek a protestánsok, míg ellenben Erdélyben privilegizáltak. Sajnálattal kell látnunk, hogy magyar főurak

²¹ Luschin: Österreichische Reichsgeschichte 529. 1.

²² St. R. 2358—1761. Bekanntlich werden auf diesen Universitäten von Zeit zu Zeit neue verkehrte Lehren eronnen, und die übleste principia, in Sonderheit aber eine äusserste Gehässigkeit gegen die catholische Religion ja gegen die Regierung selbst eingeflöselt. Alles dieses Übel bringen die studiosi sodann in das Land zurück.

²³ Nach m. geringen Ermessen wäre es diensam, dalim für zu gedencken, wie eine eigene Universität und dabei auch die Theologia nach denen Sätzen A. C. im Land angerichtet werden könnte, allermassen so dann mann denen professoribus aufsehen könnte, das sie wenigstens keine neue Irrlehren hervorbringen, und zu gleich innen denen Schrancken imer billigen Mässigung sich erhalten. Es müssten aber diese Professores von dem Hof salariret und darmit von diesem dependent gemacht werden. Ugyanott.

²⁴ Ich bin auch mit den monitis des B. Borie verstanden, wie ich dan schon längstens der Meinung gewesen, dass in Siebenbürgen accatholische Universitäten zu errichten seien, damit nicht nur die gefährliche principia der protestantischen Universitäten im Reich mehrers abgehalten, sondern auch die Gelder im Lande verzehret werden.

In Hungarn hat es mehrers Bedencken, weillen in diesem Reich die Protestanten nicht privilegiati wie in Siebenbürgen, sondern nur tollerati seind. Da aber über diese Materie schon vielfältig deliberieret worden, so wären von der Canzlei die priora nebst ihrem Gutachten abzufordern. St. R. 2358—1761.

adják a törvényellenes lépésekre az ösztönzést, mert hisz szerintük a bécsi, nikolsburgi és linci béke semmis és a protestánsok csak türtek, nem pedig törvény és alkotmánybiztosíték alapján gyakorolják vallásukat.

A királynő Kaunitz véleményének megfelelő resolútiót ad,²⁵ annál is inkább, mert tapasztalnia kellett, hogy az 1752. évi 1. tc. (erdélyi) ellenére is, 1756-ban három százsz ifjú engedély nélkül ment külföldi egyetemre.²⁶ Látnia kellett, hogy a hagyomány erősebb, hogysem azt egy csapással ketté lehessen vágni. Megerősíti ugyan a tilalmat továbbra is, de egy főiskola megléte előtte is nagyobb garanciának látszott, mint bármilyen fenyegetődzés — a cél elérésére.

A következő évben 24 ifjú kér kimenetelt. Stupan tanácsos megadhatónak véli a kérést, de javasolja, hogy a magyar udvari kancelláriától javaslat kérendő, hogy milyen eszköztől lehetne gondoskodni, hogy ezek az ifjak hazai egyetemekre utasíthatók legyenek? Merthiszen az ifjak idehaza is megtanulhatják azon tudományokat, melyek a hittannal semmiféle összefüggésben nincsenek. Az igaz, hogy káros tanokat sajátíthatnak el, de még fontosabb dolog, hogy sok pénzt visznek ki magukkal. Már pedig inkább az örökös tartományokban használják fel, mint idegenben.²⁷

Ez időben nagymértékben mentek külföldre a protestáns ifjak. Nemcsak theologusok, hanem más tudományággal foglalkozók is, akik meglehetősen pénzösszeget szállítottak ki, ami nagyon fáj a többek között Stupánnak is. Theologusok nem igen vittek ki pénzt, merthisz a legtöbb szegény fiú volt, kik külföldi ösztöndíjon tanultak.

Kaunitz sem talál az engedély ellen kifogást, csak sürgeti az egyetem felállítását Erdélyben, hol privilegizáltak a protestánsok.²⁸

A helytartótanács kebelében működő vallásbizottság azonban türelmetlen. Kimutatja, hogy 1742—1761 közt 700-nál több protestáns ifjú ment ki. Ha egyre 300 forintot számítanak, akkor is 210,000 forint vándorolt idegenbe. De mennyi veszedelmes könyvet hoztak haza és milyen veszedelmes tanokat szívtak magukba!

Ezek hatására a királynő helyesli egy egyetem létesítésének a tervét,²⁹ addig pedig, míg ez megvalósul, a háború veszedelmére való hivatkozással elvileg vallás-

²⁵ . . . occasione quorundam studiosorum Transylvanicorum A. C. hientiam in exteris Universitates studii gratia proficiscendi petentium, mihi omnimode proficuum videtur in erigendis in Transylvania Universitates, tam quoad Theologiam ad normam A. C. tradendam, quam respectu aliarum scientiarum serio allaborare, per hoc enim praevertetur novis et inversis Dogmatibus ac pessimis Principiis, quae in odium chatholicae Religionis imo et regiminis imbibunt, quaeque revertentes in patrias oras studiosos comitantur et cum professores salaria ab aula recipent, cumque ab ea dependerent, facile introducendis novis perniciosis Dogmatibus obviari posset. Ugyanott.

Fináczy : Az újkori nevelés története. 369. l. 4. jegyz. szerint nem ellenőrizhető azon adat, hogy a királynő már 1761-ben egyetem felállítását határozza el. Az iratot hiába kereste. Pedig megvan! Szilágyi nem jelzi az aktaszámot. Tévedések elkerülése végett még egyszer közlöm : St. R. 2358—1761.

²⁶ Bod. : Hist. Hung. Eccles. III. §. XIII.

²⁷ St. R. 1361—1762.

²⁸ Noch vor dermalen und da die acatholici keine innländische Universitäten ihrer Religion haben, kan ihnen nicht wohl verwehret werden, sich auf auswärtige, wiewohl keiner feindlichen Macht zugehörige Universitäten zu begeben. und da gleichwohlen 24. junge hungarische Edelleute ein namhaftes Geld ausser Land tragen, so wäre um so mehr zu wünschen, dass eine wohlbesetzte Universität in Siebenbürgen für die acatholicos, so der Orten, aber nicht in Hungarn privilegiert seind, errichtet werden könnte. Ugyanott.

²⁹ Billet an Baron Buccow. Es verdienet eine ganz besondere Aufmerksamkeit, dass ein grosser Theil d. acathol. adelichen Jugend aus Siebenbürgen sowohl. als aus Hungarn auf auswärtige Universitäten sich begeben und daselbst Studien obliegen, wodurch unvermeidlich meinen Erblanden ein sehr namhafter Geld betrag entzohen wird.

Eben dahero wäre allerding zu wünschen, womit in Siebenbürgen eine wohlbesetzte Universität für die acatholicos, welche daselbst nicht aber in Hungarn privilegiert sind, errichtet werden möchte, wo nebst den siebenbürgerischen zugleich der hung. acatholische Adel die Gelegenheit fände, die anständige Wissenschaften zu erlernen. Er hat also die Sache in reife Überlegung zu nehmen, und mir sofort seine Wohlmeinung zu eröffnen, wie diese höchst erspriessliche Absicht auf dass fügliche ausgeführt werden möge. Ugyanott.

különbség nélkül mindenkinek megtiltja a külföldi utat.³⁰ Hogy azonban ezen intézkedés a protestánsok ellen irányult, nem szorul bővebb bizonyításra.

*

Ezzel határkőhöz érkeztünk: a protestáns egyetem létesítése eszméjének felszínrejutásához. Az eszme, amint látjuk, az államtanács, a Staatsrat kebeléből indul ki. Fináczy Teutsch véleményét osztja, hogy protestáns egyetem létesítésére az eszmét Brukenenthal Sámuel adta volna a királynőnek.³¹ Megjegyzi azonban, hogy erre vonatkozó beadvány sehol sem található és Brukenenthal beadványát már Teutsch is hiába kereste. Nem is lehet találni erre vonatkozó hivatkozást sem, pedig ilyen fontos ügynél, ami hozzá még magyar és erdélyi ügybe való beavatkozást jelent, mint erdélyi ember véleményére, feltétlenül történnék hivatkozás, szerény véleményem szerint. Mert még névtelen beadványokra is kikérték a Staatsrat, mint legfőbb tanácsadó testület véleményét, nemhogy olyan egyéniség, mint Brukenenthal Sámuel, véleményére vonatkozólag ne ment volna megkeresés az államtanácshoz.

Mint láttuk, sajnos, magyar urak adtak számtalan esetben alkotmányellenes lépésre, törvénybe ütköző cselekedetre iniciatívát az uralkodóknak. Az is kitűnt a fentiekből, hogy a protestánsok iskoláztatási szabadságának korlátozására való intézkedés magyar tanácsosok és ami még szomorúbb, magyar kormányzások előterjesztéseinek eredménye volt. Nem mondható merészségnek, vagy túlzásnak Fináczy és Teutsch feltevése, de nem igazolható. Az ellenben kétségkívül kimutatható, hogy *Borié báró* 1761-ben protestáns egyetem felállítását javasolja,³² *Kaunitz* pedig a javaslatot helyeselve, arra hivatkozik, hogy már ő előbb is hangoztatta több ízben, hogy *Erdélyben* protestáns egyetemet kell létesíteni.³³ Vagyis míg Borié csak a létesítés eszméjét veti fel, Kaunitz ezt már előbb felvetette, de még azt is kijelölte, hogy hol lenne ezen protestáns egyetem felállítandó és felszínen is tartja a kérdést,³⁴ mire a magyar kancellária megkeresést kap, hogy nyilatkozzék, milyen eszközökkel lehetne a magyar protestáns ifjakat arra szorítani, hogy belföldi egyetemet látogassanak s azon tudományokat, melyek a hittannal nem függenek össze, itthon sajátíthassák el? Erdélyben pedig br. Buccow generális kap felszólítást, hogy nyilvánítsa véleményét, mikép lehetne a legkiadósabban megvalósítani egy protestáns egyetem felállításának eszméjét?

Míg bármi is történhetnék, a háború teremtette bizonytalanságot hozva fel ürügyül, a királynő megtiltja a kimenetelt. Bár ez elvileg valláskülönbség nélkül mindenkire kiterjedt, az előrebocsátottak után láthatjuk, hogy eme anyai jószágból fakadó rendelkezés a protestánsoknak szól, minthogy a katolikus nemesség az udvar fénykörében sütkérezve, ifjait is ott csinosította Bécsben, továbbá a magyar kancellária, a pozsonyi könyvrevizorok és a helytartótanács áskálódásainak az eredménye volt a megszorítás és korlátozás, ami pedig ezideig csak a protestánsok külföldi iskoláztatása ellen irányult.

Az államtanácsot lehetett hangolni, mert nem igen ismerte a magyar viszonyokat, így az ottan elhangzott elvek többé-kevésbé magyar részről jövő előterjesztések utóhangjai voltak a beállításnak megfelelőleg. Bár hasznosnak találják, hogy a káros eszmék terjedésének meggátlására idehaza protestáns egyetem létesüljön, a tanácsosoknak mégis elsősorban az fáj, hogy a kimenő ifjak oly sok pénzt visznek külföldre. Mikor az illetékes tényezők erről tudomást szereztek, ezzel igyekezzenek hangolni az államtanácsot és a királynőt korlátozásra, illetőleg a kimenetel engedélyezésének megszüntetésére.

³⁰ Bod i. m. III. p. 346. § XX. M. Th. 1762. V. 11. kelt rendelete: Servitii nri et publici boni, securitatisque privatorum ratio exigit ne sub moderni ferventis Belli tempore Juventus ad externas universitates proficiscatur. Quare . . . precipimus, ne interea ulli extra ditiones nostras experientiae et studiorum causa proficisci volenti . . . Passuales concedantur.

³¹ Az újkori nevelés története. 369. l. 3. jegyzet.

³² L. fentebb 23. j. alatt.

³³ L. fentebb 24. és 28. j. alatt.

³⁴ St. R. 1361—1762.

III. Mária Theresia és a protestáns egyetem.

A) A protestáns egyetem eszméje és felállításának előzményei Mária Theresia alatt.

A protestáns ifjúság külföldi iskolalátogatási szabadságára vonatkozó korlátozások mellett az egyetem felállításának a kérdése izgatta az udvari köröket és magát az államtanácsot is. Mint fentebb láttuk, II. Frigyes megtiltotta a porosz ifjaknak, hogy idegen, de különösen osztrák főiskolákat látogathassanak. Pedig azelőtt elég sokan látogatták Poroszországból az osztrák főiskolákat. Minthogy ama remény, hogy az örökösödési háború után ismét jönni fognak idegenek³⁵ s poroszok is nagy számmal, nem teljesedett, sőt ellenkezőleg a magyar és erdélyi ifjak vándoroltak külföldre, valamint példájukat követve, örökös tartománybeli protestánsok is. Mária Theresia az örökös tartománybelieknek törvényes rendelkezéssel tiltotta meg a külföldi utat. Ugyanakkor intézkedést tett, hogy az osztrák egyetemek nívója megjavuljon.

Stupan tanácsos szerint külön figyelmet érdemel az erdélyi helyzet.³⁶ A kért kimutatás beérkezik, melyből kitűnik, hogy iskolákban nincs hiány és hogy a felekezetek még theológiában is elégséges képzést tudnak nyújtani ifjaiknak.³⁷ Ezért azt javasolja, hogy az orvosjelöltek egész nyugodtan az örökös tartománybeli egyetemekre utasíthatók, ugyancsak a jogászok is, de hogy semmi ürügy ne legyen és ne lehessen a protestánsok részéről külföldi egyetemre való utazásra, állítson fel őfelsége állam-költségen két katedrát: egyet a római jog, egyet pedig a hazai jog számára, miáltal az erdélyiek és különösen a protestánsok részére eleget tettek.³⁸ Javítani kell az iskolákon, hol javítani való van, a guberniumnak pedig tudomására hozandó, hogy tegye közé, hogy az ifjúság valláskülönbség nélkül megtanulhatja az örökös tartománybeli egyetemeken azon ismereteket, melyek a vallással semmiféle összefüggésben nincsenek.³⁹

Míg tehát 1761 III. 5-én kelt rendelettel megengedi a királynő, hogy a protestánsok szabadon hallgathatnak jogot Nagyszombatban és Bécsben — Stupán azt javasolja, hogy ez az intézkedés terjedjen ki az örökös tartományokra — de két új tanszék felállításával. Az orvosok minden további nélkül tanulhatnak örökös tartománybeli egyetemeken.

Ez az intézkedés teljesen megfelelt volna az udvar központosító és németesítő törekvéseinek, mert hiszen a magyar ifjak még ha a német nyelv hatása alatt nem is — hisz Németországban is sok helyen németül adtak elő — de a környezet szerepénél fogva lassú, de biztos elnémetesítés útjára léptek volna. A katolizáló törekvéseknek pedig éppen a malmára hajtotta volna a vizet. Csak az a kérdés, hogy a felsőbb magyar hatóságok hogy viselkedtek ezen javaslattal szemben?

Az előzmények után sok jót nem várhatunk. Tényleg találunk egy előterjesztést 1762 VIII. 6-ról a magyar udv. kancelláriától, melyben beszámol arról, hogy miután 1725., majd 1742-ben rendelettel megtiltotta Őfelsége, hogy királyi engedély nélkül bárki kimerészeljen külföldre menni s ez a tilalom a jelen háború három első évében oda módosult, hogy egyáltalán nem mehet ki senki — mígnem 1759-ben a minisztertanács megengedte újból bizonyos feltételek alatt⁴⁰ — a kancellária úgy járt el, hogy csak azoknak adott útlevelet, akik theologia tanulása

³⁵ St. R. 1312—1761.

³⁶ ... dass die Jugend in den auswärtigen Ländern verschiedene der Religion und dem Staat höchst schädliche Lehrsätze annimmt und vieles Geld unnötiger Weise ausser Lande verzehret, so allein bei den in dem Fürstentum Siebenbürgen die grösste Rücksicht verdient ... St. R. 1361—1762. sz. a. elhelyezett iratok.

³⁷ St. R. 1361—1762.

³⁸ Ugyanott.

³⁹ ... alle Landeskinden ohne Unterschied der Religion in Siebenbürgen ... bei den übrigen k. k. Universiteten alle Gelegenheit hetten die höheren Wissenschaften, welche mit der Religion keine Gemeinschaft haben, zu erlernen St. R. 1361—1762. a. elh. iratok.

⁴⁰ T. i. hogy csak a barátságos, vagy szövetséges országokba szabad kimenni.

végett akartak külföldre menni.⁴¹ Ime, az idegen hatóságok, az udvar minden rossz szándéka mellett, nem képesek olyan lépésre, melyet a magyar kancellária, mely a törvény hivatott öre volna s oda kellene hatni, hogy a magyarságra káros javaslatokat is letompítsa, önként megtesz s ezzel a kezdeményezés szerepét játssza!

Az államtanácsban felvetődik a kérdés ezek után, hogy a kancellária eljárása maradjon-e meg a jövőben is, vagy Svetics Hofrat külön véleménye szerint a körülményeknek megfelelően csak a birtokos nemeseknek adjanak engedélyt arra, hogy külföldi egyetemeken tanulhassanak?

Stupan szerint arra kellene szorítani a protestánsokat, hogy papjaikat is itthon képezzék s evégből a bécsi bankban levő 16,000 forintot és ennek 800 forintot kitevő kamatát is felhasználhatják akadémiaik fejlesztésére. A 800 forinttal az itthon tanuló papjelölteket kellene segíteni s állások elnyerésénél is ezek részesülnének előnyben.⁴² Borié és az egész államtanács helyesli a kancellária eljárását s ama óhajának ad kifejezést, hogy még a protestáns papjelöltek külföldi iskolalátogatását is lépten-nyomon csökkenteni kell s a kancellária gondoskodjék, hogy a protestánsok akadémiaiban a szükségszerű továbbfejlesztés a cél érdekében megtörténjék.

A királynő resolútiójával helybenhagyta a kancellária véleményét és eljárását, de inti, hogy arra törekedjék, hogy a jövőben a theologusok is itthon maradjanak. Ezért gondoskodni kell, hogy a nagyszombati egyetem, de az evangélikusok és reformátusok főiskolái megfelelőképpen kiépüljenek. Tegyen javaslatot a kancellária, hogy milyen eszközökkel lehet ezt elérni? Továbbá nyilvánítsa véleményét az államtanács által felvetett eszmére vonatkozólag, hogy a bécsi bankban elhelyezett 16,000 forint tőke 800 forintnyi kamatát ne azon prot. theologusok kapják-e, kik az ő országaiban tanulnak, segélyképpen, s nem volna-e tanácsos, hogy ilyen papjelöltek részesüljenek előnyben pályázatok, illetőleg választások alkalmával?⁴³

Vagyis az államtanács csak egyben tett túl a magyar kormányzések javaslatain — t. i. abban, hogy felvetette ama eszmét, hogy az részesül előnyben, aki idehaza tanul.

A háború befejezéshez közeledett s a protestánsok ismét élni akartak régi jogaikkal, melyet a háború tartamára felfüggesztettek. Ennek hatása alatt az erdélyi kancellária felterjesztésében azt kérdi, hogy mikép járjon el azokkal szemben, kik a háború befejezése után külföldi egyetemre szándékoznak menni?

Az államtanácsban most Stupan azon nézeten van, hogy minden egyes kérvényező esetében külön előterjesztés teendő, melyből kitűnik, hogy az illető milyen vallású, milyen társadalmi osztályból, avagy melyik rendből való s hogy melyik egyetemre akar menni? Így aztán meg lehet tudni, hogy az illető mit akar tanulni s a királynő esetről-esetre dönthet, hogy adjon-e engedélyt vagy sem? Borié viszont a kért jelentéseket sürgeti, hogy a létesítendő egyetem mielőbb meg is valósulván, külföldi egyetem látogatását meg lehessen tiltani,⁴⁴ de a Stupán véleményét helyesli.

Az előbbi javaslatok s az 1759. évi értekezlet hatására 1763. VI. 19-én kelt rendeletével a királynő megtiltja, hogy Halléba menjenek a protestánsok, mint-

⁴¹ . . . in den ersten drei Jahren des gegenwärtigen Kriegs. gar keine solche Erlaubniss erteilet, nach der Zeit aber, nemblich v. Jahr 1759 über einen Ministerial conferenzschluss wiederum gestattet worden ist, dass den accatholicis, welche in fremden Länder ad studia zu reisen verlangen, gegen sicheren Bedingnissen die Pässe erteilet werden mögen, dahingegen die hungarische Hofkanzlei bischer solche Pässe oder Erlaubniss nur auf jene beschränket hat, welche auf fremden Universitäten in der protestantischen Glaubenslehre sich haten unterweisen lassen wollen, massen in den übrigen höherer Wissenschaften auch die acatholici die Gelegenheit haben, bei den innländischen Universitäten die studia zu frequentiren St. R. 2771—1762.

⁴² St. R. 2771—1762.

⁴³ Opinionem Cancellariae approbo, ita tamen, ut omni opera eo adhuc contentatur, quatenus et theologiae studiosi a consuetudine ad exteras universitates exeundi pedetentim avocari queant, ac iisdem, prout generaliter, etiam omnibus studiosis occasio procuratur, cujuscunque generis scientias intra regnum funditus addiscendi etc. St. R. 2771—1762.

⁴⁴ St. R. 3072—1763.

hogy az *porosz* terület. Erlangen és Utrecht egyetemeit látogathatják, de csak akik teológiát akarnak tanulni, csak azok kapnak útlevelet.⁴⁵ Sürgetik az erdélyi tanulmányügy tárgyában kért részletes kimutatást.⁴⁶

A *helytartótanács* még ezt is soknak tartja. Még nagyobbfokú megszorítást kíván, mire a királynő 1763. XI. 12-én felfüggeszti a vizsgálat eredményesebbé tételére az útlevelkiadást bizonytalan időre.

Még messzebb megy a türelmetlenség terén Barkóczy, az esztergomi érsek.

Nincs olyan körülmény, melyre ki ne terjedne a figyelme és amit fel ne tudna hozni a protestánsok rovására.

Legelső sorban is arra hívja fel a királynő figyelmét, hogy a királynak joga van arra, hogy megtiltsa, hogy valaki kimenjen az országból. Különösen, ha a köznek árt az illető. Már pedig a protestánsok a köz ártalmára vannak.

Ahová kimennek, ott dühöngenek a katolikusok ellen. Ezt a felfogást magukévá teszik s itthon is ezt csepegtetik hitsorsosaikba. Így a tévelygést csak erősítik, mivel nagy becsben tartják őket, mert külföldi iskolákat látogattak.

Sok könyvet hoznak haza, vagy legalább is azok jegyzékét s vágyakozást keltenek hitsorsosaikban azok tiltott és titkos úton való megszerzésére.

A *protestánsok Magyarországon csak tűrtek*, tehát a vallásügyre vonatkozólag semmiféle jogot nem hangoztathatnak. Már pedig a külföldlátogatás vallásügy. Az 1681. évi 26. tc. csak belföldön enged nekik iskolákat. Külföldi iskolák látogatásáról egy törvény sem szól. Ennek az engedélyezése nem a türelemhez tartozik, hanem egyenesen kedvökben járás.

Politikai szempontból is káros a kinntartózkodás, mert deista, materialista és naturalista felfogást hoznak magukkal haza. Hobbes államfelfogását vallják: *bellum omnium contra omnes* s a szabad gondolkozók után az alattvalói engedelmesség és alázatosság elleni tanokat terjesztenek.

Nem elégséges megokolás, hogy csak azokat engedik ki, akik teológiát akarnak tanulni. Ki tudja ellenőrizni, hogy más tudománnyal nem foglalkozik-e kinn az illető? A visszajövő nem biztos, hogy pap lesz. Mert egy nemes ifjúnak nem lehet megtiltani, hogy politikai állásra ne pályázzék, s nem lehet arra kényszeríteni, hogy papi pályán maradjon. Ha pedig pap marad az illető, ki tilthatja meg neki, hogy theologiai előadásába mást is szőjjön?

Mindegyik 300 forintot visz ki legalább, már pedig államérdek, hogy ez az összeg bennmaradjon az országban.

Az 1609. évi 13. tc., melyet megújít az 1613. évi 14. tc., kimondja, hogy zsold és haszon kedvéért senki nem mehet olyan országokba, melyek titkon vagy nyíltan ellenséges érzületűek. *A kintt élvezett ösztöndíjak a haszon fogalma alá esnek,*⁴⁷ s ki tudhatja azt, hogy titkon mely ország ellensége a monarchiának? Hisz a tapasztalat azt mutatta, hogy a tegnap még szövetséges ország is titkon ellensége volt.

A háború alatt a kedvezőtlen időre tekintettel el kell utasítani a kérvényezőket, háború megszűntével pedig ki kell hirdetni a rendeletet.⁴⁸

Eme kimerítő javaslat az államtanács elé került, mely először a magy. udv. kancellária véleményét szeretné erre vonatkozólag hallani. A királynő ki is adja véleményre a kancelláriának, felszólítván egyúttal, hogy tegyen jelentést arról, hogy Magyarországon hol tanítanak protestáns teológiát és milyen módon adják elő?⁴⁹

⁴⁵ Überhaupt allen und darmit auch denen Augsburger Confessions Verwandten, welche ad studium juris, oder medicinae sich verwenden wollen, die Erlaubnis auf frembde Universitäten auszugehen nicht, und jenen, so ad studium theologicum sich anwenden wollen, nicht anderst, als nach vorgängig erstattenden Vortrag zu erteilen. St. R. 1980—1763. V. ö. még Fináczy: A magyarországi közokt. tört. Mária Ther. korában. I. 58. l.

⁴⁶ St. R. 3072—1763.

⁴⁷ Az idézett törvénycikkek galádul, álokoskodással való alkalmazására már Fináczy is rámutatott, csak azt nem fejtette ki, hogy miben állt ez a galád módon való alkalmazás. V. ö. A magyaro-i közokt. tört. M. Ther. korában. I. 53. l.

⁴⁸ St. R. 1638—1763. Lásd az egész beadvány eredeti szövegét a függelékben.

⁴⁹ St. R. 2102—1763.

B) Az erdélyi szász protestáns egyetem terve.

Az eszme megért a kivitelre, ami idáig is úgy látszik, csak azért maradt megvalósulatlan, mert az investigációtól vártak valami eredményt, továbbá a kért tanulmányi kimutatások a bürokrácia folytán többszöri sürgetésre sem érkeztek még be. Nem kell figyelmen kívül hagyni ama körülményt sem, hogy a béketárgyalások is elterelték bizonyos mértékben a felvetett tárgyról a figyelmet.

Mikor azonban Barkóczy javaslata beérkezett s afölött tanácskozás indult meg és ugyanakkor a magyar udv. kancellária egyes protestáns ifjak kérvényét terjeszti fel, kik külföldre akarnak menni theologia tanulására,⁵⁰ az államtanács ismét sürgeti, hogy protestáns theologusok részére is kell itthon intézetet létesíteni,⁵¹ a terv megvalósítására, a kivitelre határozza el magát a királynő.

A kulturális szükséglet meglehetősen nagy volt római katolikus részen is, úgyhogy gr. Esterházy Károly egri püspök egy Egerben létesítendő katolikus egyetem tervével lép elő, mit sem tudva az udvar szándékáról.⁵² Csakhogy a királynőt most ez a terv nem érdekli. Az államtanács elismeri az eszme egészséges voltát, de sokkal helyesebbnek véli, ha a római katolikus ifjak, mint eddig is, az örökös tartományokban tanulnának, ami azoknak is, a tartományoknak is hasznára van. Minthogy az egyetem az egri várban lenne, meg kell kérdeni az udvari hadi tanácsot, hogy nem lesz-e hátrányos a hadügyre nézve, ha az egri várat átengedik egyetemi épület számára? Egyben a felállítási költség előteremtésére és a professzorok fizetésére vonatkozólag információt kér a püspöktől, hogy miféle alap áll rendelkezésre? Ezzel természetesen a szép terv csak terv maradt állami hozzájárulás hiányában. Arra azonban jó volt, hogy az államtanács ismételten sürgesse az Erdélyben létesítendő egyetem felállítására vonatkozó felterjesztést.⁵³

A protestánsok azt gondolván, hogy a háború befejeződött, ismét kimehetnek tanulmányaik folytatására külföldre, benyújtják kérvényeiket, de kereken elutasítják őket. A királynő 1764 VIII. 24-én kelt leiratában azon megokolással, hogy a kimutatásból azt látja, hogy van elég iskola, úgyhogy még a theológiát is taníthatják, továbbá az örökös tartományok egyetemein megszerezhetik a szükséges ismereteket, elutasítja őket.⁵⁴ Ugyanakkor utasítja a guberniumot és az erdélyi püspököket, hogy az egyetem költségeinek biztosítása végett érintkezzenek a lutheránusokkal és a reformátusokkal. Ezt a leiratot a gubernium 1764 IX. 2-án közli a protestánsok kurátoraival, sürgős választ kérve tőlük.⁵⁵

A gubernium kapott is feleletet. 1764 X. 7-én már válaszolnak a református és evangélikus főkurátorok.⁵⁶ Kifejezik, hogy azt remélték, hogy a háború után, mint a méhkashól a méhek a tavaszi szél fuvallatára, úgy repülhetnek vágyaik felé ifjaik. És most megtiltják a kimenetelt, amihez joguk van. A királynő módosította a Compilaták végzését s az Approbáták rendelkezéseit állította vissza. Bár csorbítás volt ez, mégis szívesen hozzájárultak a módosításhoz. S most Őfelsége törvényben biztosított jogukat veszi el. Hogy legyen bizalom a törvényben, ha azt látják, hogy annak nincs foganatja s éppen akinek legjobban kellene annak érvényt

⁵⁰ M. udv. kanc. 1763. VI. 22. felterj.

⁵¹ Zu wünschen wäre es, dass nach dem schon beschenehen Antrag das studium theologiae pro accatholicis auch in Hungarn eingeführet werden möge: *damit einestheil das ausser Lande ausgehende Geld im Lande erhalten*, andern teils aber angeordnet werde, dass die ausser Lande studierende Jugend nebst der Glaubenslehre nicht auch inwidrige, dem Staat schädliche politische principia eingeleit werden, worauf man sich bei auswärtigen Universitäten besonders beflüsset. St. R. Protocoll d. d. 8. VII. 1763.

⁵² St. R. 529—1764.

⁵³ St. R. 3272—1764.

⁵⁴ Bod: Hist. Hungarorum Eccl. III. p. 347. §. XXI.

⁵⁵ Ugyanott.

⁵⁶ Gr. Lázár János és gr. Teleki László már 1764 IX. 27-én válaszoltak, hogy ilyen nagy fontosságú dologban ők nem elégségesek a válaszra. Meg kell várni, míg a világi főurakat és a plénumot megkérdezhetik, Addig haladékot kérnek. St. R. 342—1765. sz. a. elhelyezett iratok.

szerezni, maga hágja át? Ők nem akarnak egyetemet. Ifjaikat azért küldik külföldre, hogy a succrescenciát biztosíthassák. Hogy legyen annak látköre, ki csak itthon tanult, s hogy művelhesse az igazán a tudományt? Az országnak is érdeke, hogy tanult fiai legyenek. Ezért arra kéri a guberniumot is, hogy járjon közben Őfelségénél, hogy kérésüknek fogamatja legyen s egyetem helyett engedélyezze a külföldre járást.⁵⁷

Sokkal nagyobb kedvet mutattak a szászok, kik előbb megfontolásra időt kérnek, hogy az egyházi és világi rendűek egyaránt hozzá szólhassanak a dologhoz, azután a nemzet községeiben utána járhassanak, hogy mennyit adhatnak az egyetem céljaira hozzájárulásképpen?

Ezzel egyidejűleg protestáns tanulók kéri a külföldre bocsátást, azelőtt élvezett és törvényben biztosított jogaikra hivatkozva. De mind az ifjakat, mind pedig az evangélikus és református konzisztorokat és kurátorokat megdorgálja a királynő,⁵⁸ amiért jogi meggyőződéseiket nyilvánították, illetlen írásbeli kifejezésnek és hangnemnek minősítve a jogi meggyőződés nyilvánítását,⁵⁹ kérésüket nem teljesíti s határozata mellett megmarad. Egyben sürgeti a guberniumot az egyetem felállítására vonatkozó javaslat beküldésére.

A guberniumtól szorgalmazott javaslat be is érkezett és az államtanács elé került. Ebből azt lehet kivenni, mint az államtanács is megállapítja, hogy a protestánsoknak semmi kedvük sincs ahhoz, hogy Erdélyben protestáns egyetem létesüljön. Ifjaik nemcsak tanulás kedvéért mennek külföldre, hanem a nyelv- és életmódban való művelődés végett is. Másrészt kifejezik, ami tagadhatatlan, hogy egy ilyen egyetem sok pénzt és állandó alapot kíván, amit összehozni nem könnyű dolog.

Az államtanács mindennek ellenére azt javasolja, hogy szorgalmazni kell a dolgot mind a gubernium, mind az erdélyi püspök, Bajtay útján.⁶⁰

A nagyszebeni lutheránus főkonzisztórium 1764. XII. 23-án felterjesztésében haladékat kér ez ügyben.⁶¹ A reformátusok nem írnak fel, miből Szilágyi azt a következtetést vonja le, hogy több lépés nem történvén, az ügy feledésbe ment.⁶²

Ez tévedés. Ugyanis Borié azt ajánlja, hogy mivel úgy látszik, hogy a protestánsok húzni akarják a dolgot s ezzel a törekvést megsemmisíteni, a kancellária és a gubernium, mely jórészt protestánsokból áll⁶³ — bevonása nélkül csak a kancellár bevonásával tárgyalják az ügyet. A három felekezet bevonásával s arra alkalmas szakférfiak meghallgatásával kell kidolgozni a tervet s megállapítani, hogy milyen költséget fog az okozni? Ilyen nagyszabású mű azonban állami hozzájárulás nélkül, ha már a jövő év (1766) novemberében meg akarja nyitvatni az intézetet, el nem képzelhető. Azonban az áldozat, a befektetés sokszorosan megtérő haszon.⁶⁴

A Nagyszebenben felállítandó négy karból álló protestáns egyetem 11 fejezetből álló s évi 11,160 forintra rugó költségvetéssel (a kísérleti eszközök nincsenek beszámítva, melyekkel cca 14,000 frt szükséges évente) benyújtott szervezeti szabályzata főbb pontjaiban a következőket tartalmazza:

1. *Általános, szem előtt tartandó regulák.* Ebben 18 § van, melyek az egyetem

⁵⁷ Bod i. m. III. p. 348—351. §. XXIII.

⁵⁸ Ugyanott p. 352. §. XXIV. St. R. 2887—1764.

⁵⁹ Exprobretur suplicantibus adhibita minus conveniens scribendi licentia St. R. 2887—1764. L. még Fináczy: Az újkori nevelés története. 369. l. 2. jegyz., ki az erd. kanc. 563—1764. aktáját közli ugyanezen szavakkal.

⁶⁰ St. R. 342—1765.

⁶¹ St. R. 342—1765. sz. a. elhelyezett iratok a.

⁶² Szilágyi Ferenc: Erdély XVIII. századbeli protestáns egyeteméről Magy. Tud. Akad. Értesítője. 1872. évf. 220. l.

⁶³ ... von denen Vorstehern deren luth. u. calv. Gemeinden eingelegten Vorstellungen ohnehin allschon zu entziehen ist, das ihr endliches Absehen dahin gehe, umb. den diesfälligen Antrag in dem Vollzug zu verzogenen und damit solchen gar zu vereiteln; in gleichem von dem gubernio, welches leider mehristenteils aus accatholicis bestehet, eine ausgiebige Beiwürkung nicht zu hoffen. St. R. 342—1765.

⁶⁴ St. R. 342—1765.

létesítése és berendezése kérdését tárgyalják. Ne hiányozzék a tudomány és művészet semmiféle fajtája. A professzorok megválasztásánál az alapos tudás, jó megjelenés, békés természet legyen az irányadó. Biztosítani kell a succrescenciát magántanárok folytonos képzésével. Tudományos folyóiratok rendszeresen járjanak. Külföldi akadémiákkal legyen meg az állandó kapcsolat levelezés útján. Legyen önálló fundus, melyet azonban nem lehet elidegeníteni az uralkodó tudta nélkül.

2. *Corpus Academicum*. A fundusból fenntartandó : minden karon egy vitanterem, könyvtárszoba, boncterem és anatómiai múzeum, akadémiái ítéletre két szoba, registraturára egy szoba, vívóterem, külön lovarda nyílt pályával, csillagvizsgáló. A fundusból jövő jövedelmek kasszáján kívül rektori kasszával rendelkezik. A corpus academicumhoz tartozik és felügyelete alatt álló személyek : a) kancellár, b) rektor, c) prokancellár, d) professzorok, e) doctorok, licenciátusok, baccalaureusok, f) tanulók, g) nyelvmesterek és testnevelési tanítók, h) hivatalnokok, i) művészek, k) akadémiái ór.

3. A *kancellár* felügyel az egyetemre, előadásokra, gyakorlatokra, fegyelemre, kasszára, fundusra, könyvtárra stb. Az akadémiái senatustól minden felebezés az ő keresztlé megőfelségéhez ; közvetlen Őfelségétől függ. Minden, az akadémiára káros vállalatot megakadályozhat, de rögtön jelentést tesz. — Promotiókhoz hozzájárulását ki kell kérni, nevét minden dissertációra, jelentésre és diplomára kitenni.

4. *Senatus, Rector, Fiscus*. A mindenkori rektorból, a professzorokból, egy titkárból és jegyzőből áll a senatus. Két utóbbi szavazattal nem bír. Másodfokú felebbezési fórum akadémiái ítéleteknél. Hetente egy-két összejövétele van. Elnöke a rektor, ki szavazategyenlőség esetén szavával dönt. Minden ügyben referensül választandó egy jogi professzor. A rektort minden félévben választják az összes professzorok közül. A rektor : a) a senatus elnöke, b) fegyelem és igazságszolgáltatás intézője, c) beiktatja a tanulókat és más akadémiái tagokat, d) az akadémia pecsétjének az őre, e) összehívja a senatust, f) látogatási bizonyítványt ad, g) minden, az akadémia nevében történő intézkedést szignál, h) felügyel a konviktusra s a megüresedett helyeket senatusi határozattal betölti, i) az akadémiái fiscusról számadást vezet és j) ezt a lépésnél benyújtja. Az akadémiái fiscus kasszájának jövedelme beíratási és büntetéspénzek. Minden beiratkozótól 1 forint a fiscusé, 1 forint a rektoré. Büntetéseknel $\frac{1}{3}$ a fiscusé, $\frac{1}{3}$ a rektoré, $\frac{1}{3}$ a bírói tisztet ellátóké. A rektor a fiscusból 1 forintnál nagyobb tételt a senatus, a senatus pedig 10 forintnál nagyobb összeget a kancellár előzetes tudta nélkül nem fizethet ki. A fiscus apróbb kiadások fedezésére, szegények segélyezésére szolgál. A maradvány a könyvtár gyarapítására fordítandó.

5. *Vicekancellár*. A kancellár helyettese s mind abban eljár távollétében, ami a kancellár ügyköréhez tartozik. Ha kétség merülne fel személye ellen, a kancellár tetszése szerinti professzorra bízhatja a vicekancellári teendők ellátását.

6. *Professzorok*. Négy kar van az egyetemen : hit, jog, orvos- és bölcsészettudományi kar. A *hittudományi karon* három professzor van, kettő evangélikus, 1 református. A *jogi karon* legalább négy tanár a) kánonjog, b) magánjog (református is lehet), c) közjog, d) természetjog tanszékeken. A közjog professzora a hazai magánjogot és közjogot, polgári perrendtartást és a büntetőjogot is előadja. A természetjog tanára jogbölcséletet és nemzetközi jogot prelegál. Az *orvoskar* három tanárból áll, kettő lehet református. *Bölcsészeti karon* egy professzor morális filozófiára és politikára, egy hazai és egyetemes történetre, egy elméleti- és kísérleti fizikára, egy közgazdaságtanra. Számtanra két professzor van. Egyik elméleti és alkalmazott matematika tárgykörét látja el, a másik a gyakorlati kiképzést szolgálja, a fölméréssel polgári és katonai építészet, gépszerkesztés, malomépítés, hydrostatika, üvegtükrösülés, optika, tűzérési útmutatás terén való teendőkkel. Szerkezetek javítását is tanítja. Egy a retorika és poetikára, egy professzor pedig a keleti nyelvekre. Ezenkívül vannak sallárium nélküli magántanárok. A tanárokat Őfelsége nevezi ki. A professzorok minden félévben be-

adják előadásukat a rektornál, ki kinyomatja. Minden professzornak az 1—3. fakultáson doktornak kell lenni, a filozófián magisternek. Habilitáció két *disser-táció*val lehetséges, kathedrára csak úgy léphet, ha programot írt és egyszer disputált.

7. *Akadémiai tisztviselők* : a) istállómester, b) vívómester, c) táncmester, d) quaestor, e) syndicus, f) titkár, g) könyvtáros könyvtárőrrel, h) jegyző, i) két pedellus, j) 12 emberből álló akadémiai őrség. Az ítéletet a rektor, syndikus, titkár és jegyzőből álló testület hozza. Minden fegyelmi, polgári és bűnügyben elsőfokon határoz, kivéve, ha professzor a vádlott. Végrehajtásra a büntető hatóságnak adandók át az elítéltek.

8. *Akadémiai pénztár*. Személyi javadalmazások, az egyetemi épület jókarbantartása, javítása, minden professzornál nyolc ív kinyomtatási költsége, fa, világítás, lovak tartása költségeinek fedezésére. Vezetője a quaestor, ki számadást vezet és ezt negyedévenként benyújtja. Számadást vezet a konviktus kasszájáról is.

9. *Akadémiai grádusok*. A három magasabb fakultás doktorokat és licenciátusokat kreálhat, a bölcsészeti kar csak magistereket. Doctor, magister csak úgy lehet valaki, ha két vizsgát letett a karon s a kar által feladott tételt latin nyelven kidolgozta, nyíltan disputált.

10. *Konviktus*. Egyelőre tíz személyre, de fokozatosan bővítendő. Szegénységi bizonyítvány s a kar előzetes vizsgálata után vehető fel mindenki, ha ügyes is megfelelő értelemmel bír. Ebéd és vacsora ellátást ad heti 1 tallér személyi kiadással; költségvetése évente 7700 forintnál többre nem rughat. A vezetője a gazda, a dékánok felváltva hetenkint ellenőrzik az étkezést. Költségeit vásár- és ünnepnap templomi gyűjtésekből fedeznek az egész országból. Az összegyűlt összeget a papok negyedévenként a kancellárnak küldenek el.

11. *Visitatio*. Minden évben kell egy általános akadémiai vizitációt tartani. Vezetője a kancellár. Tárgya : tanulók és tanárok szorgalma, gazdasági helyzet, akadémiai mesterek és művészek ellenőrzése. (Milyen collegiumokat adtak elő? Volt-e disputáció?) Fegyelem és büntetés, épületek jókarbantartásának megvizsgálása, könyvtár átvizsgálása, akadémiai és konviktusi kassa ellenőrzése. Megvizsgálandó, hogy az egyetem milyen viszonyban van a polgári és katonai hatóságokkal? A vizitációról jelentés teendő Őfelségéhez.

Költségvetés. Kancellár, 1—3 theologiai professzor, 1—4 jogi professzor, à 500 forint = 4000; 1—3 orvoskari professzor, bölcsész professzorok (8), à 400 forint = 4400; 1 istállómester = 300 forint; 1—1 vívómester, táncmester, quaestor, syndicus, à 200 forint = 800; 1 titkár, 1 könyvtáros, à 150 forint = 300; 1 könyvtárőr, 1 jegyző, à 100 forint = 200; 2 pedellus, à 300 forint = 600; 2 francia-, 2 olasz nyelvmester, à 300 forint = 600; 1 angol nyelvmester, 1 festő festés és rajztanításra, à 150 forint = 300; összesen 11,500 forint.

Amint látjuk, a számadás téves. Nem is szólva, hogy nem jelzi, hogy egy zenetanár javadalmazására mit szán, sem az épületfenntartás, 144 ív nyomási költsége, 6 ló ellátása, fa és világítás költsége címén mennyi kiadás veendő előirányzatba?

Hogy mi az oka a tévedésnek, vagy hogy mi által keletkezett, ez nem tűnik ki, de a 11,160 forintot hogy felülmúlja és átlépi, az tény.

Ezt a szabályzat-tervezetet a Tanulmányi Bizottság is jóváhagyta azzal a kikötéssel, hogy a római katolikus ifjakról sem szabad megfejeltkezni s így a r. katolikus theologia is szükséges négy professzorral, a kánonjognak is legyen egy r. kath. professzora, valamint a történetnek is, míg orvos és magánjogi prof. bármilyen vallású lehet.⁶⁵ Ez a javaslat a királynő elé került, ki erre 1765 XII. 19-én kelt resolútiójával megengedi, hogy a szász nemzet évi 14,000 forintot fordíthasson az egyetemre. Ezért elengedi a szászok által census Sancti Martini címen évente 4000 forintban fizetendő hozzájárulást (adó), lemond az ezen címen

⁶⁵ St. R. 2867—1765. sz. a. elh. iratok a.

a kincstárnak fizetendő cca 160,000 frt hátralék követeléséről⁶⁶ s hozzájárul, hogy a barcasági káptalannal megegyezve, a káptalani tized egy része is az évi 14,000 frt előirányzott költséghez csatoltassék.⁶⁷

Bár nem minden gondolkozás nélkül szánta el magát arra a lépésre a királynő, hogy a szász nemzetnek engedje át az egyetem megvalósításának művét,⁶⁸ mégis megtörtént s most már csak a kivitel lett volna hátra.

Ebből azonban nem lett semmi. Ugyanis, mint fennebb láttuk, még az erdélyi kancelláriát sem vonják hivatalosan az ügybe, az sem tudott a kulisszatitkokról. Még kevésbé az erdélyi róm. kath. püspök, Bajtay, ki midőn megtudta, hogy milyen komoly a szándék — de arról nem volt tudomása, hogy már befejezett ténnyel áll szemben — hevesen tiltakozik a terv ellen, ami a r. katolicizmus összeomlását jelentené s a protestánsok megtérítését lehetetlenné tenné. Pedig ellenük fel kell lépni. Azelőtt elnyomták a r. katolikusokat. Ezt most úgy kell megtorolni, hogy a szebeni polgármester és a fogarasi kapitány csak r. katolikus lehessen. Az ariánusoktól (unitárius) el kell venni a templomot s vegyes házasságból született gyermek csak r. katolikus lehessen.⁶⁹

A Staatsrat nehéz helyzetbe került. Királynői elhatározással szemben egy ilyen javaslatot kap. Minthogy a javaslat erősen befolyásolta az államtanácsot s mivel még nem ment ki a határozat, egységesen állást foglal a protestáns egyetem ellen, ellenben javasolja egy r. katolikus egyetem felállítását. Blümegen megtalálja a helyes megoldást, melyszerint hagyni kell a dolgot magára s minthogy az egyetem megszervezése messze van még úgyszintén — az soha nem fog létrejönni s mégis a püspök terve valósul meg. Miután Kaunitz is ezt a megoldást fogadta el,⁷⁰ az egész államtanács magáévá teszi.

*

Ezzel el is dőlt az erdélyi protestáns egyetem, de vele együtt a protestáns egyetem felállításának a kérdése és megvalósításának az ügye is. Próbálkoznak ugyan egy felekezeti közti egyetem felállításával,⁷¹ de ez meghiusult ismét a püspök ellenállása miatt. Így aztán Erdélyben Kolozsvárt r. katolikus egyetem létesül.

Ez lett volna az első eset és ez is maradt utolsónak, hogy a protestánsok részére teljes egyetemet állítsanak. Az örökös tartományokban azután is szándékozik az udvar protestáns egyetemet létesíteni, de ekkor már az *egyetem* szót a fakultásra értik (mintahogy mai napig is szólnak orvosi egyetemről pl orvosi kar helyett). A bécsi udvar mindig pénzzavarban volt s a későbbi korban csakis protestáns fakultás (theologia) létesítése jöhetett szóba.

A protestánsok így megmenekültek a veszélytől. Igaz, hogy tanintézet hiányában csak a theologusoknak engedték meg a kimenetelt, azt is korlátozva, de mégis voltak, kik szabadabb szellemet szívhatván magukba, itthon a felvilágosodás eszméjét szolgálhatták.

IV. A protestáns egyetem eszméje II. József alatt.

József felvilágosult felfogását ismervén a protestánsok, igyekeznek felhasználni a külföldi ösztöndíjakat. Mennek sűrűen külföldre, ami ellen az államtanács sem emel kifogást, tekintve, hogy idehaza nincs alkalmas főiskolájuk⁷² és mivel Mária Theresia alatt is rendszeres volt a külföldlátogatás.

⁶⁶ St. R. 559—1767.

⁶⁷ St. R. 342—1765. ad 2867—1765. St. R.

⁶⁸ St. R. 844—1766.

⁶⁹ St. R. 559—1767.

⁷⁰ ... dass keine protestantische Universität zu errichten seie, so bin ich um so mehr mit d. Anrathen des H. gr. Blümegen verstanden, da solchergestalten der bereits ergangenen a. h. Verordnung nicht directe zuwider gehandelt und dan noch der Antrag des Bischofen in effectu erreicht wird St. R. Protoc. 1767. II. 20. St. R. 559—1767.

⁷¹ Erre vonatkozólag lásd Fináczy : Az újköri nevelés története. 372—373. l.

⁷² St. R. 2704—1781.

József azonban, bár a felvilágosultságához szó nem fér, mint a felvilágosodott absolutizmus prototypusa, II. Frigyes, nem a legjobb szemmel nézte a külföldlátogatást. Míg a római katolikus ifjaknak megtiltja az örökös tartományok határain kívül való tanulást,⁷³ a protestánsoknál méltányolnia kellett, hogy nincs megfelelő iskolájuk, mely a magasabb képzést nyújthatná. Hogy ezen hiányon segítsen, megfelelő főiskola létesítésének a tervét vetette fel, amelyre precedensül szolgálhatott anyja szándéka, mi már a megvalósulás küszöbén állott. Evégett kimutatást kér azon alapítványokról és ösztöndíjakról, melyeket a protestánsok külföldön élveznek.⁷⁴ Ezen alapítványokat fel akarta használni a tervbe vett főiskola felállításánál.

Hogy ez a főiskola külön, önálló főiskola lett volna, vagy az egyetemen szervezendő theologiai kar, az adatokból nem tűnik ki. Inkább az utóbbira gondolhatunk, mert 1783 november 27-én kelt resolutiojával elrendelte, hogy a protestánsok szabadon tanulhatnak katolikus, katolikusok pedig protestáns főiskolákon, teológiát kivéve. Tanárok protestánsok épúgy lehetnek, mint katolikusok.⁷⁵ Tervbe vette, hogy scholae mixtae létesüljenek, ne csak a felső, hanem az alsó fokon is.⁷⁶ Ezek arra vallanak, hogy vegyes egyetemről, illetve az egyetemen különböző theologiai fakultások létesítéséről lett volna szó, hol a római katolikus theologia mellett a protestáns is helyet foglalt volna.

Külföldre nemcsak theologust, de mást is kienged, azonban olyan kikötéssel, hogy állami hivatalban való alkalmazásra nem számíthat.⁷⁷ A protestánsok papjelöltjeit minden további nélkül kiengedi, de a kimutatást sürgeti.

A magyar kancellária szerint van itthon elég akadémia és iskola, többet felesleges szervezni, ellenben a protestánsok idegenbe azért mennek, mert így könnyebben juthatnak könyvhöz, világot láthatnak, ingyen tanulhatnak. Józsefet érdeklí a dolog, kimutatást kér a meglévő főiskolákról. Amíg pedig a külföldi alapítványokról kimutatást nem kap, nem engedélyezi a külföldi főiskolákra való kimenetelt.⁷⁸ Midőn azonban meggyőződik arról, hogy a protestánsok nem hibások, hanem az adminisztráció lassúsága miatt nem jutott el a kért kimutatás, nehézséget nem gördít útjukba, csupán azt rendeli el, hogy az oderai Frankfurtba és más porosz egyetemre nem mehetnek, mert az állam érdeke így kívánja.⁷⁹ József eme intézkedésében tehát anyja példáját követi — vagy esetleg arra következtethetünk, hogy anyja enemű rendeletei is már az ő szereplésének és intézkedésének tulajdoníthatók.

Miután a felküldött kimutatásokból arról szerzett meggyőződést, hogy az

⁷³ St. R. 1587—1782.

⁷⁴ St. R. 1890—1781. Befinde ich um so notwendiger, die fundationes der acatholicorum ein zusehen, als man vielleicht den Stoff finden wird, durch dieselbe in Hungarn ein *studium theologicum* zu errichten St. R. 2340—1782. : . . . plene confidens egressum ejusmodi studiosorum provincias exteras studii causa, in posterum eo magis quidem cessaturum, quod studiosos acatholicos etiam in addiscendis scientiis theologicis plenam libertatem in patria assequi necessum est. St. R. 362—1783. Opportuna inviabit, ut pro Augustanae et Helveticae religioni addictis studium theologicum in ipso regno Hungariae et magno principatu Transylvaniae publice tradatur. Nec minus cancellaria sibi curae habebit, ut eae, quae in exoticis universitatibus pro accatholicis Hungaris et Transylvanis existunt fundationes, quam primum eruantur, cogitabitque porro, utrum non possibile sit, ut illarum summa capitalis quoquo modo in provincias meas haereditarias transferatur. In quo casu haec summa ad fundum publicum illocanda, et interusurium ex illa promanans, pro stipendiis in favorem studentis, in his gymnasiis accatholicae juventutis impendendum erit. St. R. 540—1783. : altera autem fundos apud exteros existentes demonstrabit indicando autorem singulae fundationis, locum, ubi existat, personas, pro quibus fundata sit et ad qualem summam fundatio ascendat ?

⁷⁵ St. R. 4198—1783.

⁷⁶ Maguk a protestánsok tesznek erről említést a *Projectum de Universitate Mixta erigenda V. Superint. Cis-Tibisc. de dato 20 Martii 1796*-ban. Ref. Főisk. Íráttár. Debrecen. No 29. Erre az elaboratumra, melyet függelékben közlök, Csikesz Sándor egyetemi professzor, debreceni kollégiumi levéltárnok úr hívta fel figyelmemet, mit e helyen is köszönök.

⁷⁷ St. R. 2080—1782.

⁷⁸ St. R. 1110—1784.

⁷⁹ St. R. 4169—1787.

alapítványok át nem telepíthetők, felhagyott olyan eszmével, hogy azok igénybevitelével létesít főiskolát.

A protestánsok mellett a görög nem egyesültek is külföldön szereztek képesítésüket. Tervbe vette, hogy ezek részére is külön theologiai studiumot szervez, azonban ezen tervei csak tervek maradtak. Megakadályozta terveinek kivitelében halála.

II. József tehát saját maga iniciatívájából veti fel a protestáns és görög nem egyesültek részére létesítendő főiskola eszméjét, az államtanács itt nem sok szerepet játszik. Mikor ő az eszmét hangoztatja, az államtanács nem sürgeti a kérdés megoldását, ami a József egyéniségének tudható be. Ez a magyarázata azon körülménynek, hogy József kezdeményezése után, ha csak ő nem tesz lépést ez ügyben, egyetlen említést sem találunk az államtanács részéről. Még csak célzást sem lelünk, sem afféle megjegyzést — midőn protestáns ifjak külföldi útra engedélyt kérnek —, hogy míg nincs főiskola itthon, addig engedélyezendő a kimenetel. Ennek tudhatjuk be azon körülményt is, hogy a protestáns theologusok kérvényeit minden megjegyzés nélkül jóváhagyja az államtanács.⁸⁰

V. A protestáns egyetem gondolata II. Lipót korában.

II. József halálával megindult nagy reakció és nemzeti ébredés, mely a császár intézkedéseinek a hatályon kívül helyezését követelte, veszéllyel fenyegette II. Józseftől kapott szabadságukat is. Ugyanis, mint a helytartótanács 1790-ből való Pr. 3113. jelentéséből kitűnik, a pécsi és pozsonyi kerületben minden nem katolikus iskolaigazgatót és inspectort elmozdítottak állásából. Ezen alapon bocsátották el Kassán Kazinci Ferencet is. Kéri, hogy mint derék irodalmi ember, ki érdemeket szerzett, kapjon valami más beosztást.⁸¹

Tekintve, hogy József halálós ágyán a protestánsokra vonatkozó intézkedését nem vonta vissza, most pedig a tapasztalt jelenségek után alapos ok volt arra, hogy ezen intézkedések által kivívott szabadságuk elvész, nyíltan sikrázóllottak vallásuk védelmére.

A protestáns egyetemi tanárokat is elmozdították állásukból, a tanulmányi alapokból pedig csak a r. katolikusok részesülhettek. Közelfekvő volt annak a lehetősége is, hogy papjaik képzésében az eddig tapasztalt megszorítást alkalmazzák velük szemben. Vallásukat ha eddig gyakorolhatták is több-kevesebb megszorítással, papjaik, tanáraik képzésében, mint láttuk, korlátozva voltak s az uralkodó és tanácsosai tetszésétől függött, hogy ez a korlátozás milyen mérvű. Éppen ezért országgyűlésileg akarták biztosítani azon szabadságot, hogy ifjaikat szabadon küldhessék arra az iskolára, amelyikre ők akarják.

Az 1791. évi 26. tc.-kel el is érték óhajukat. Az említett törvény 5. §-ban megerősíti őket azon jogaikban, hogy ifjaikat szabadon küldhessék külföldi akadémiákra s a részükre biztosított alapítványokat élvezhessék.

Ennek megfelelőleg jár el az államtanács is, midőn a magyar ifjak kérvényeit terjeszti fel hozzá a kancellária. Az 1791. évi 26. tc. 5. §-ra való hivatkozással engedélyezi a külföldi utat az államtanács minden kifogás vagy közbevetés nélkül.⁸²

Az erdélyi protestánsokra vonatkozólag Ófelsége ama nyilatkozatot tette, hogy az 1752. évi 1. tc. rendelkezése mellett marad meg.

Ilyen helyzet mellett II. Lipót rövid uralma alatt csak protestáns részről találkozunk ama eszmével, hogy a görög nem egyesültekkel kapcsolatban létesüljön akadémia képzésük biztosítására, de ez csak a külföldi iskolalátogatás szabadságának épségben hagyásával történhetik.

Ha magyar részről felmerült theologiai képzés célját szolgáló intézet létesítésének a kérdése és ennek szükségét érezték a külföldi iskolalátogatás szabad-

⁸⁰ St. R. 2528., 2908., 4691., 5201—1787., 1650., 627—1788., 48., 2760—1789.

⁸¹ St. R. 706—1791.

⁸² Pl St. R. 1755—1791.

ságának meghagyása mellett, annál inkább találkozunk ilyen mozgalommal az örökös tartományokban.

Már II. József alatt is tervbe vették az ausztriai protestánsok, hogy a papnevelés célját szolgáló és a succrescentiát biztosító főiskolát létesítsenek, de ehhez az államsegélyt József megtagadta. József azt a tanácsot adta a protestánsoknak, hogy mivel ők szegények ahhoz, hogy iskolát állítsanak fel, a normál iskolát végzett ifjakat küldjék Patakra vagy Debrecenbe, hol pappá képezik ki őket.

Ausztriában lekipásztor dolgában nagyon rosszul állottak az egyházak. Egyrészt szegények voltak s így papot külföldről nehezen kaptak, másrészt külföldre ifjaik nem mehettek. Tehát magyar és erdélyi ifjakat fogadtak lekipásztorul. Sokan azonban ezek közül, mivel az idegen nyelv miatt nehezen boldogultak, vagy a nyomoruságos helyzet miatt megélhetésük biztosítva nem volt, visszatértek Magyarországra.

Így a cseh és morva rendek más megoldást nem találtak, minthogy a József által ajánlott módon Magyarországon neveljék lekipásztoraikat. Ifjaikat Patakra, Miskolcra, Losoncra, sőt Debrecenbe is küldték, kik közül kettő, mint tényleges theologus évi 30 frt, kettő pedig, mint a humaniorák tanulója, 25 frt ösztöndíjat kapott.⁸³

A bécsi református konzisztorium tanácsosai azonban ezen megoldást csak időlegesnek vélték s maguk sürgetik, hogy önálló papképző intézet létesüljön, melyen belföldi theologusokat képezhetnek. Gyűjtés útján akarják beszédni a szükséges összeget. Sürgetésükre a konzisztorium ki is eszközli az udvari hatóságok útján a legfőbb hozzájárulást, hogy gyűjthessenek az egész monarchia területén. Hogy azonban az engedély a gyakorlatban alkalmazást is nyert volna, erről nem szólnak adataink.

Mindenesetre jellemző, hogy az örökös tartományok protestánsai érezvén ilyen intézet szükségességét, maguk vetik fel az eszmét, s saját híveik áldozatkészségéből saját maguk óhajtanak alapot teremteni az iskola felállítása és fenntarthatásának biztosítására.

Államhatalom részéről protestáns egyetem vagy theologiai fakultás létesítésére irányuló törekvésről vagy szándékról II. Lipót uralkodása alatt említést nem találunk.

Azonban nem szabad figyelmen kívül hagynunk, hogy *a protestánsok és legfeljebb a konzisztoriumi tanácsosok gondoltak főiskolára*. A konzisztorium maga és a superintendensek csak *papképző-intézetet* óhajtottak. Az örökös tartományokban a protestánsoknak csak elemi iskolájuk volt. Első követelmény tehát csak az lehetett, hogy normáliskola, gimnázium legyen, melyben a theologia elemeit is tanítva, képesíthetnek egyes ifjakat arra, hogy kisebb gyülekezeteknél a lelkészi teendőket elláthassák, tanítók lehessenek. A tanítóképzés mellett azután ezen iskola, helyesebben intézet, eltekintve, hogy kisebb gyülekezetnél lelkészteendők ellátására is képesít, előkészítő lehetne a magasabb theologiai főiskolára, vagy egyetemre. Ezt a követelményt tartják szemelőtt a superintendensek, ezt az elvet képviselik a konzisztóriumok. Mindenkor kifejezik, hogy a külföldi iskolalátogatás elengedhetetlen feltétel s hogy a megszervezendő úgynevezett theologiai gimnázium külföldi egyetemre előkészítő iskola gyanánt tekintendő.

Azt is figyelembe kell venni, hogy ez a törekvés az osztrák örökös tartományokban ilyen erős és erőssége ott meglehetősen indokolt is. Azonban ugyanakkor Magyarországon is megindul ilyen irányú mozgalom. Maguk a protestánsok gondolnak főiskola felállítására. Protestánsokra és görög nem egyesültekre kivetendő szolgáltatás útján szándékoznak intézetet létesíteni a két felekezet részére. Ez azonban kimondott főiskola lett volna, de ha megvalósul is, egyáltalán nem azért létesül, hogy a külföldi utat s annak lehetőségét kizárja.

Amint láttuk, idáig két oldalról merült fel az eszme, hogy a protestánsoknak hittudományi főiskolájuk legyen : az államhatalom, majd a protestánsok részéről.

⁸³ Skalcky : Zur Vorgeschichte der evang. theol. Lehranstalt in Wien Jahrbuch der Gesellschaft f. d. Gesch. des Protestantismus in Österreich 116. és köv. l. (1904. évf.)

Az államhatalom a külföldi iskolák látogathatásának megszüntetésére óhajt ilyen intézetet létesíteni, a protestánsok hitelveik intenzívebb művelhetésének biztosítására. Magyarországon a szuperintendensek is főiskolára gondolnak, nemcsak a nép, míg az örökös tartományok protestánsai főiskolát szeretnének, a konzisztóriumok és a szuperintendensek ellenben elsősorban egy előkészítő iskolát kívánnak *Közös azonban ama törekvés, hogy ha főiskola létesül is, a külföldi iskolák látogatásának szabadsága ne korlátoztlanság.*

Tekintve, hogy a magyar, erdélyi, de különösen az örökös tartománybeli protestánsok szegények, kézenfekvő, hogyha áldozatkészek is, saját erejükből nem képesek tervüket megvalósítani.

Szükséges az állami hozzájárulás. Tekintve azonban, hogy a magyar intézetnek több növendéke lenne, az erdélyieket nem is számítva, mint amennyit az örökös tartománybeli protestáns theologusok száma kitenne s ezek nyelve többé-kevésbé a magyar, míg az örökös tartományokból cseh, morva, német, lengyel és olasz nyelvű tanulókkal kell számolni — két intézet felállítását kell előirányozni. Hogy az állam hajlandó-e arra, hogy két intézetet létesítsen, de méginkább, hogy e két intézet felállítási és fenntartási költségeit fedezni is képes lesz-e, azt a jövő volt hivatva eldönteni.

A politikai viszonyok fordulatot ígértek. Lázás izgalom volt tapasztalható. A háború elkerülhetetlen volt. Az egyik háború költségeit még ki sem heverték, mikor egy nagyobb háború fenyegetett, még nagyobb költséggel. Így a pénzügyi oldalt tekintve, a megvalósításnak kevés lehetősége volt. Csak az volt a kérdés, hogy a politikai helyzet és az abszolutisztikus törekvések nem esnek-e súlyosabban a mérleg serpenyőjébe, hogy a kiadás nagyságától eltekintve is, az ügy érdekében életre hívják e két intézetet, vagy olyan megoldási módot találjanak, hogy csak egy intézet létesül, de mégis kielégíti mind a két országbeli protestánsok követelményét? Ezt eldönteni s a kérdésre feleletet, kielégítő választ adni az események egymásutánja hivatott.

VI. A protestáns egyetem terve és a protestáns theologiai fakultás ügye I. Ferenc alatt.

a) A XVIII. század végén.

A protestáns egyetem, illetőleg protestáns theologiai fakultás felállításának eszméje, mint láttuk, több ízben felvetődött s bár már közel állott a megvalósításhoz, mégis megvalósulatlan maradt. A protestánsok nem búsultak emiatt, bár egy ilyen intézet szükséges voltát érezték, sőt talán még örülhettek, minthogy így, megfelelő, európai nivójú theologiai főiskola híjján, jogosan kérhetvén a külföldi főiskolákra való bocsátásukat, nem voltak elzárva a szabadabb eszmék világától.

A protestánsok a II. József által kezdeményezett lépéstől, hogy részükre theologiai fakultás létesüljön, melyen európai nivón előadják a hittudományt, nem idegenkedtek. Szükséges lett volna egy ilyen főiskola, de úgy, hogy ez a külföldi iskolalátogatás lehetőségét ne zárja ki.

Midőn II. József után a nem katolikus egyetemi tanárokat és iskolai igazgatókat állásukból elmozdították s ez alól a görög nem egyesültek sem képeztek kivételt, éppen protestáns részről indult meg a kezdeményezés, hogy a *protestánsok és görög nem egyesültek részére egyetem létesüljön*. A királyi alapítványokat is katolikusnak minősítették s ebből csak a róm. katolikusok szükségleteit fedezték. A görög nem egyesülteket a protestánsokkal egy tekintet alá vonták, mégis később. 1795 november 27-én kelt 24,567. sz. rendeletével Ferenc a tanulmányi alap élvezetét kiterjesztette a görög nem egyesültekre is, ellenben az egyébként egyenlő elbánás alá eső protestánsok ebben nem részesültek.

A protestánsok maguk vetik fel az eszmét, hogy a hitük ápolására biztos intézmény legyen, létesüljön *egyetem a protestánsok és görög nem egyesültek részére*. Az

alapot maguk szándékoznak előteremteni. Szerintök ki kellene vetni mindenkire egy csekély kvantumú járulékot tributumképen. Ezt családonként fizetnék. Tekintve, hogy az országban 1 millió evangélikus, 2 millió református és 1.600.000 görög nem egyesült van, a 4.600.000 főt kereken 4 millióra becsülve, a törvényes eljárás szerint á 5 ember, kiadódik 800.000 család. Ha ezek egy napi kézzel végzett munka értékét, 15 xr-t fizetnek, az egy évben 200.000, tíz évben pedig 2 millió forintot tesz ki. Hozzávéve, hogy a tehetősebbek tehetségük és lelkiismeretük szava szerint egész biztosan többet fognak adni, mint 15 xr-t, sokkal nagyobb összeg fog befolyjni.

Ezt a pénzt, hogy a beszédés minél kevesebb összeget vonjon el a tőkéből, a kuratorok szedjék be. Nyugta és ellennyugta ellenében a senioratusok és esperességektől a püspökségek és superintendenciák pénztáraiba szolgáltatandó be az összeg, honnan a főpénztárba, innen pedig a királyi kincstárba kerülne évenként a pénz, hogy egyesekben azt a gyanút ne kelthesse, hogy törvényellenes visszaélésre használják fel ezt az összeget.

Véleményük szerint ebben semmi ellenvetésre szolgáló ok és kifogás nem lehet, mert a görög nem egyesülteknél is szokás volt, hogy efféle célra gyűjtsenek.

Tudomásuk szerint egy Novakovits-féle alapítvány van a görög nem egyesültek kezén. Ez a létesítendő egyetemenél felhasználható. Ugyanis nyomdát kellene létesíteni ez alapból, mely a tankönyveket és liturgiai és énekeskönyveket nyomná. Ezzel elérhető lenne, hogy a könyveket olcsóbban állíthatnák elő, másrészt szegényeken is lehetne segíteni.

A helyre vonatkozólag csak azt jegyzik meg, hogy az forgalmas helyen fekszen, hol az élelmiszer, fa és tüzelőanyag jobban beszerezhető és város legyen, ne falu.

A hittant mindegyik felekezet saját felekezetbeli tanárokkal látná el, míg olyan tárgyak tanszékeinek az ellátását, melyek minden vallással közösek, mint pl keleti nyelvek, bármely vallású tanár elláthatja.

A tanárok fizetése az alapból történnék és a tanulók részéről szedett, időnként megállapítandó, arányos és meg nem erőltető tandíjából fedeztetnék. Hogy az alap ki ne merüljön, egyszerre nem kellene minden tanszéket betölteni, csak fokozatosan. A tanárok addig helyettesíthetnek, de a munkatöbbletért illő fizetést kapjanak. A fizetés olyan legyen, hogy abból a tanárok tisztesen megélhessenek és minden tehetségüket tudományos képzésre fordíthassák. Tanárok csak azok lehessenek, kik tudományos téren érdemeket szereztek és erkölcsileg is arra alkalmasnak bizonyultak.

A hellyel kapcsolatosan szükségesnek vélnék, hogy e célra Őfelsége már meglévő s az ő felügyelete alatt álló és így rendelkezése alá tartozó épületet atyai jóindulatból minimális díj ellenében bocsássa e célból rendelkezésükre.

Az 1791. évi 26. tc. alapján Őfelsége gyakorolja a felügyeletet az iskola felett. De egyébként legyen egy senátus, mely a rektorból és bizonyos professzorokból álljon a felek közös megegyezése alapján. Ez az ifjúság irányítását vezetné. Legfelsőbb gondnokságot gyakorol a görög nem egyesült metropolita és az evangélikusok egyetemes konzistoriuma.

Ezen pontok, melyek postulátumként kerültek a miskolci kerületi gyűlés elé, hol 1796 április 25-én felolvasták őket, egy szót sem szólnak azonban arról, hogy a főiskola létrejöttével a külföldi iskolalátogatás megszűnjék.⁸⁴

Most, hogy törvény is biztosította külföldi iskolalátogatási szabadságukat, annál inkább igyekeztek kielégíteni tudományszomjukat. Nem gondoltak arra, hogy az uralkodó változásával talán jogaik gyakorlásában is változás fog beállani. Pedig Ferenc nem volt barátja sem az alkotmánynak, sem a lelkiismereti szabadságnak. Mindazáltal, bár már uralkodása elején sérelmeik orvoslását kénytelenek kérni a protestánsok, a sérelmek között arról nem történik említés, hogy külföldi

⁸⁴ Projectum erigendae pro Evangelicis et G. R. non unitis Universitatis Scientiarum. V. Superint. Cis-Tibisc. de dato 20 Martii 1796. No 29. Debreceni Ref. Egyh. irattára.

iskolalátogatási szabadságukban valamikép is gátolnák őket.⁸⁵ Az udvar részéről csupán annyi intézkedés történt, hogy a magyar udvari kancellária utasítást kap, hogy utasítsa a helytartótanácsot, hogy a jövőben minden tanuló mellé jegyezze oda a felterjesztett kimutatásban, hogy milyen tanulmány folytatására ment külföldre.⁸⁶

Közbejártzott azonban két dolog, amely a protestánsok jogainak megnyírbálását eredményezte az erre amúgy is könnyen hajló Ferenc részéről. *Poroszországban* megújítják 1795 május 26-án a II. Frigyes 1749 október 14, 1751 június 19-i, majd az ezeket megerősítő 1783. évi október 20-án kelt edictumokat, melyek szerint tilos külföldi egyetemeken és főiskolákon tanulni. A magyar udvari kancellária közölte ezt a rendeletet a helytartótanáccsal, de egyúttal javasolja Ófelségének, hogy a viszonyosság elve alapján hasonlóképpen járjon el ő is. Bár Poroszországba csak egy ifjú kért kimenetelt, Kalmár István református theologus s kapott is engedélyt, azt javasolja a kancellária, hogy a helytartótanácsnak utasítást kellene adni, hogy Poroszországba senkinek ne adjon engedélyt. Az államtanácsban Eger és Izdenczy tanácsosoknak tetszett a kancellária nézete, osztják is a véleményét. Zinzendorf és Reischach ellenben kifejti, hogy az osztrák örökös tartományok egyetemein nem tanultak poroszok, tehát nem Ausztria ellen irányul a most megújított rendeletet éle. Ferenc mindamellett a kancelláriának ad igazat. Rendelet megy a helytartótanácsához, de egyúttal az erdélyi kancelláriához is, melyben megtiltja, hogy Poroszországba engedélyt adjanak bárkinek is a kiutazásra.⁸⁷

A másik kezdeményezés ugyancsak a magyar udvari kancellária részéről történt. Kosdy József 1792-ben 3 évi hollandiai tanulmányútra kapott engedélyt. A három év elteltével Franekerből Brémába akar menni s így 2 évre kéri még külföldi tanulmányi engedélyének a meghosszabbítását. A kancellária felületesen nézi át az aktát, követi a helytartótanács eljárását, mely szintén nem vette észre, hogy Kosdy Brémába kér engedélyt, hanem azt gondolta, hogy továbbra is Hollandiában akar maradni. Véleményük szerint ezt a területet megszállották a vallástalan franciák, kik erkölcstelenségükkel csak veszélyesek lehetnek a magyar ifjakra. A kancellária szerint téves politikai tanokat is terjeszhetnek, miért is *megakadályozandó*, hogy a jövőendő népoktatók és lelkészek ezeket magukba szívassák. A kancellária ezért azt javasolja, hogy nemcsak Hollandiába, de egyetlen az ellenség által megszállt területre se adjon engedélyt Ófelsége s azon ifjakat, kik kinn vannak, jóllehet, engedélyük még nem járt le, a helytartótanács útján hívja haza, jobb idők esetén azonban stipendiumaik törvény által biztosított élvezetében hagyja meg és biztosítsa őket. Ferenc jóváhagyja a kancellária javaslatát, a külföldi ösztöndíjak ezután való élvezési lehetőségét illetőleg pedig a titkos kancelláriához teszi át az ügyet.⁸⁸

A magyar kancellária által javasolt eljárás nemcsak hogy tetszésre talált Ferencnél, hanem, alkalmazást is nyert. Ugyanis, midőn 1796 február 29-én a kancellária felterjeszti a helytartótanács által beküldött jegyzéket, melyben a külföldre utazni szándékozókrol kimutatást közöl — a 28 tanuló ellen semmi

⁸⁵ St. R. 1438—1793. St. R. 719—1793. a. kimutatás szerint 1792. év II. felében 29. St. R. 665—1794. szerint pedig 1793. év II. felében 24 evangélikus ifjú ment külföldre tanulás végett.

⁸⁶ St. R. 665—1794.

⁸⁷ St. R. 3042—1795. Billet an die siebenbürgische Kanzlei. Da man preussischer Seite wie es die abschriftliche Anlage zeigt, den dasigen Eingeborenen den Besuch auswärtiger Schulen und Universitäten verboten hat, so finde Ich Mich bewogen ein gleiches auch im Rücksicht auf die preussischen Lande zu verfügen, wesshalb die Kanzlei dem Gubernio sowie das nehmliche auch an die hungarische Statthaltereien von Mir unter einem angeordnet wird, die Weisung sogleich zu erteilen hat, dass es keinem Meiner siebenbürgischen Unterthanen von nun an die Erlaubniss mehr sich in die preussischen Lande zu Besuchung der dasigen Lehranstalten zu verfügen erteilen solle ; Wie dann auch jene Erlaubniss die letzthin unterm 21. August l. J. dem Grafen Alexius Bethlen sich nach Erlangen auf 2 Jahre zu verfügen ertheilet worden, sogleich wider in guter Art zurückzunehmen ist.

⁸⁸ St. R. 1116—1795.

kifogást sem emel, ellenben Szivas Sámuel református theologus részére megtagadja az útlevel adását, mivel ez Erlangenbe akar menni, holott már 1795 augusztus 17-i resolútiójával elrendelte éppen a kancellária javaslatára, hogy porosz egyetemre, avagy főiskolára senkinek sem adható engedély. Utasítja tehát a kancelláriát s általa a helytartótanácsot, hogy a jövőben ez az intézkedés szolgáljon zsinórmértékül.⁸⁹

A multban láttuk, hogy a kancellária saját kezdeményezésre honosított meg egy abusust, melyből, sajnos, usus lett, hogy t. i. csak theologusoknak adott útlevelet külföldi főiskolák látogatására. Az 1791. évi 26. tc. 5. §-a nem szól arról, hogy csak theologusok mehetnek külföldre, hanem általában *studiosi*-t említ. 1791 után mentek tényleg mások is ki, amit bizonyít fennebb említett adat is, hogy a helytartótanács utasítást kapott, hogy a jövőben a felterjesztett kimutatásban minden tanuló mellé jegyezze oda, hogy kiki milyen tanulmány folytatására kapott külföldi útra kiutazási engedélyt és útlevelet?⁹⁰ A helytartótanács így is járt el. 1796-ban újra felküldi a félévi kimutatást, melyet a kancellária 1796 augusztus 26-án terjeszt Ófelsége elé, azon megjegyzéssel, hogy a kimutatásban szerepel egy bizonyos Aszmann András nevű tanuló, ki orvostanhallgató s ezen tanulmány folytatására óhajt külföldre menni. II. József császár azonban megtiltotta, hogy más, mint protestáns theologus engedélyt kapjon külföldön való tanulásra.⁹¹ Hozzávéve, hogy az örökös tartományok egyetemlein bőséges gondoskodás történt az orvosi tudományok európai nivójú taníthatására vonatkozólag, javasolja, hogy a helytartótanácsnak utasítást kellene adni, hogy az orvostudományokkal foglalkozóknak nem adhat engedélyt s ha mégis különös érv szólna egyesek mellett, azokat külön terjesztené fel. Egyben azt is javasolja, hogy a külföldre való kiutazást a háború tartamára bármely országra vonatkozóan be kellene szüntetni.⁹²

Az államtanács, hová a javaslat került, helybenhagyja a kancellária előterjesztését, csupán Egger és Reischach tanácsosok vannak azon a nézetten, hogy a szám nem oly nagy, hogy emiatt tilalmat kellene behozni.⁹³

A kancellária azonban nemcsak a protestánsokra ügyelt fel, hanem a görög nem egyesültekre is. Így, midőn Csokerlyan István Oroszországba akar theologiai tanulmányra menni, azon véleménnyel, hogy nem kívánatos a kivándorlás, meghiusítja a tervet.⁹⁴ Constantin Emánuel kérését pedig — mivel ő Jéna és Göttingen egyetemlein akar tanulni — azzal utasítja el, hogy oda csak protestánsok kaphatnak engedélyt, de az nem hat ki a görög nem egyesültekre.⁹⁵

Ferenc mindenben osztja a kancellária nézetét s így a protestánsok annak vannak kitéve, hogy usus által meggyökeresedett, majd törvény által biztosított és újból megerősített szabadságuk abusos és az ebből származó precedens által vagy megsemmisül, vagy hatalmas korlátozás alá esik.

Az ifjak azonban túltették magukat a korlátozáson. Ha egyes területet el is zártak előlük, némelyik az engedély elnyerése után olyan országba ment, melyet ok nélkül elzártak előlük. Nem sok akadt ilyen, de a kancelláriának elegendő volt arra, hogy ebből már casust csináljon.

1797 augusztus 18-án 30 ifjúról terjeszt be kimutatást, kik engedéllyel mentek külföldre. A felterjesztésben Leipzigt Poroszországhoz számítja. Szerinte Leipzig *eine Stadt in Preussisch-Sachsen*, amire Zinzendorf tanácsos ironiával jegyzi meg: ein bisher unbekanntes Land.⁹⁶ Lehet, hogy tévedés, de az előbbieket

⁸⁹ St. R. 810—1796.

⁹⁰ St. R. 665—1794.

⁹¹ Prot. 938—1781.

⁹² St. R. 3032—1796.

⁹³ Ugyanott: Im Verhältnisse der Population ist die Zahl der auf fremde Universitäten reisenden Akatholiken so unbedeutend dass es nicht der Mühe lohnte, mit Verbotszwange einzuschreiten.

⁹⁴ St. R. 3129—1796.

⁹⁵ St. R. 3778—1796.

⁹⁶ St. R. 2479—1797.

után, ha merészeknek nem látszanónk, feltehetnénk, hogy talán kezdeményezés arra, hogy ezután Leipzigt se látogathassák a protestáns ifjak.

1798-ban már az augusztus 24-én felterjesztett kimutatásban csak Jéna és Göttingen szerepel, hová engedélyt kaptak a kimenetelre.⁹⁷ A kancellária javaslatára most már két li ta szerepel. Egyikbe azok neveit írják, kik engedélyt kaptak, megjelölve, hogy hová kaptak s mennyi időre kiutazási engedélyt, a másikba azok kerülnek, kik hazatértek, feltüntetve, hogy honnan jöttek vissza. Hogy annak a lehetőségét is kikerüljék, hogy az ifjak más főiskolára mehessenek, mint ahová engedélyzték a kimenetelüket, azt javasolja a kancellária, hogy ezután csak az kaphasson engedélyt, ki ajánló levelet hoz a superintendensétől. Így a superintendens lesz a felelős, ha az illető más főiskolára menne, mint ahová engedélyzték kimenetelét, a superintendens pedig csak annak ad ajánló levelet, aki az ő utasításához alkalmazkodik.⁹⁸ Ferenc helyesli a javaslatot, sőt elérkezettnek látja az időt arra nézve, hogy a jövőben efféle kimenetel egyáltalán ne engedélyztessék.⁹⁹ Ezt a rendeletet közli az erdélyi kancelláriával is, mely tiltakozik ellene. Hivatkozik a kancellária a *Compilaták* (Pars 3. Tit. 9. Art. 1.) és a *Novellar. Artic. 1752.* határozataira. Megemlékezik ama körülményről, hogy mikor az 1790—91. országgyűlésen új törvény sanctionálását kérték, Ófelsége leiratában közölte, hogy az 1752. évi 1. tc. mellett kitart. Így a törvény tartalma megmaradt, vagyis a protestánsoknak nem tiltható meg a külföldi út.^{99/a.} 1795 óta csak franciák által meg nem szállt területre, vagy francia rendszer szerint be nem rendezett ország főiskoláira adtak ki engedélyt, avagy oda, mely nem pórosz területen feküdt. Hogy azonban se a törvény, se a legfelsőbb elhatározás ellenére ne járjon el: utasítást kér, hogy a jövőben mikép cselekedjék?

A kérdés az államtanács elé került. Vogel tanácsos szerint, míg *rendes theologiai fakultás* nincs, nem lehet megtiltani a kimenetelt. A bölcsészet-, jog- és orvostudományok elsajátítása itthon is lehetséges, akik ilyen tudományra adják magukat, azok ne kapjanak kimenetelre engedélyt. De a *theologiai fakultás felállításának* politikai fontosságát tegye megfontolás tárgyává a tanulmányi bizottság.¹⁰⁰ Minthogy újabb és újabb kérvények, valamint a már kiadott engedélyekről kimutatások jöttek,¹⁰¹ Vogel megismétli javaslatát, nem egyetem, de protestáns theologia felállítására vonatkozólag.¹⁰²

Ferenc a tilalom mellett akart kitartani, de a protestáns superintendensek jogaikra hivatkozva, továbbá indokul hozva, hogy idehaza sehol sem tanítják a teljes theológiát, künn pedig amellet még ösztöndíjak is vannak — kérik, hogy ifjaiknak engedje meg Ófelsége, hogy külföldre mehessenek.¹⁰³ Vogel a kérés mellé áll, ajánlja Jéna, Göttingen és Leipzig egyetemeit, de fontosnak tartja, hogy idehaza létesüljön főiskola a protestánsok részére. Itthon az állam érdekének megfelelő és egészségesebb tanokat szívni magukba az ifjak, mint künn, azután pedig oly sok millió protestáns alattvaló megérdemli, hogy főiskola létesüljön részükre.¹⁰⁴ Mindamellet nem kapnak engedélyt, míg a külügyminiszter nem nyilatkozik, hogy mely külföldi egyetemet és főiskolát ajánl, sőt Jaksits György görög nem egyesült theologust is elutasítja kérésével, ki Szentpétervárra akar

⁹⁷ St. R. 4246—1798. Man sieht zwar aus der Liste der zurückgekommenen, dass ein, und andere Student in Utrecht, in Bern und in Erlangen zum Theil ihre Studien gemacht und absolvirt, weil sie noch vor dem Ausbruch der Revolution und des Verbots dahin zu gehen die Erlaubniss erhalten haben, in der neuen diste aber ist nur die Erlaubniss auf Jena und Göttingen beschränkt sofort sind ganz recht revolutionaire Länder beseitiget worden.

⁹⁸ St. R. 1439—1798.

⁹⁹ St. R. 4246/1798. 1798 IX. 13-iki resolutio.

^{99/a} St. R. 5138/1798.

¹⁰⁰ St. R. 5138—1798.

¹⁰¹ St. R. 2246., 4213., 4316., 4522—1799.

¹⁰² St. R. 2384—1799.

¹⁰³ St. R. 4522—1799.

¹⁰⁴ St. R. 2384—1799.

menni, jóllehet a magyar kancellária támogatja, tekintve, hogy Pétervárott nem tanul államellenes tanokat és a harctértől is távol esik.¹⁰⁵

Thugut báró, a külügyminiszter, a hozzáintézett kérdésre azzal felel, hogy Őfelsége megtilthatja a protestánsoknak a külföldrejárást. Ugyanis a theológiát lényegében belföldön mind magyar, mind erdélyi főiskolán többé-kevésbé előadják. Amit nem tanítanak belföldi protestáns főiskolán, azt belföldi katolikus főiskolán utána pótolhatják, míg a theológiára is nem lesz külön tanszékük, hogy a hiányzó részt is pótolhassák. Ami pedig ösztöndíjaikat illeti, azok nagyon összezsugorodtak. De mindenképpen káros a kiengedésük, mert a külföldi egyetemeken mindig tév-tanokat sajátítanak el, minthogy azokat nemcsak felelőtlen elemektől szívhatják magukba, hanem a tanszékeken is efféléket adnak elő.¹⁰⁶

A külügyminiszter lesújtó nyilatkozata után fait accompli elé lett volna állítva a külföldi iskolalátogatás lehetősége, de az államtanácsban akadtak még most is józanul gondolkozó emberek. Vogel tanácsos egyenesen nevetségesnek minősíti azt a fel fogást, hogy a protestánsok csak stipendium végett mennének külföldi iskolák látogatására. Azért mennek, hogy hitük tételeiben teljes kiképzést nyerjenek. Ha erre törvénybiztosította jogaik nem volnának is — akkor is engedni kellene számbeli arányuknál fogva is törekvéseik megvalósítását. Arról van szó, hogy a magyar protestánsoknak, kiknek a száma vidékenként há nem is múlja felül a katolikusokét, de legalább is egyenlő számaránnyal szerepel s akiknek a vallásuk Magyarországon nem tűrt-, hanem törvényesen bevett vallás — alkalmat teremtsenek, hogy a protestáns theologiai tudományok minden ágában alapos kiképzést nyerjenek. Az nem beszéd, hogy a lényeges dolgot, tanaikat illetőleg, idehaza is előadják. Mert pl Debrecenben csupán két tanár van, ki theológiát is tanít, de főtárgyuk a filozofia. Hol vannak azonban a keleti nyelvek, patrologia, egyháztörténet, hermeneutica, egyházjog? Hogy pedig arról beszéljünk, hogy amit nem adnak elő, azt katolikus főiskolán is elsajátíthatják, egyenesen nevetséges és semmikép nem célravezető, mert ezáltal csak bizalmatlanságot, gyanakvást lehet bennük kelteni, hogy ilyen eljárással a katolikus vallásra akarja őket téríteni Őfelsége. Jogaiktól megfosztani (1790—91. évi 26. tc.), anélkül, hogy idehaza megfelelő intézet létesülne számukra, igazságtalan. Hogy azonban mégis káros tanokat ne szívjanak magukba, csak olyan területre engedje ki őket Őfelsége, hol ennek a lehetőségére eleve kizárt. A porosz területről azért zárta ki őket Őfelsége, mert a porosz ifjaknak sem szabad külföldi intézetet látogatniok. A sorradalmi területről is el vannak tiltva; hogy azonban teljesen nyugodtan lehessen Őfelsége, a következő intézkedéseket javasolja:

1. Csak Göttingen, Wittenberg és Jéna egyetemeit szabad látogatni.
2. Csak azok mehetnek ki, kik professzoraiktól és superintendenseiktől kifogástalan erkölcsi magaviseletükről és egyébként is feddhetlen életükről bizonyítványt hoznak.
3. Kinttartózkodásuk alatt rektoraiktól tanulmányi előmenetelükről és erkölcsi magaviseletükről minden évben bizonyítványt küldjenek haza. Ezzel elérhető, hogy forradalmi területet nem fognak látogatni s nem önkéntesen választják iskoláikat.
4. Ha helyüket valami ok miatt változtatni kell, csak helytartótanácsi engedély útján tehetik. Ennek elmulasztása esetén azon veszélynek teszik ki magukat, hogy visszatértük után lelkészek nem lehetnek.
5. A kancellária a helytartótanáccsal együtt gondoskodik arról, hogy a protestáns theológiát, hol lehetne és hol kellene felállítani, minő költség szükséges hozzá és honnan lenne ez fedezve?
6. Nem lehetséges-e magyar ifjak számára külföldi alapítványokat, pláne, ha azok magyaroktól erednek, át-, illetőleg visszatelepíteni oda, ahol a protestáns theologiai fukultás lesz?

Amint látjuk, ezen pontok többé-kevésbé már mások által javasolva, más-kor is felszínre kerültek, de ilyen bátran, elfogulatlanul és tárgyilagosan senki sem szállt mellettük síkra Zinzendorf kimutatja, hogy a budai és pesti tanárok.

¹⁰⁵ St. R. 2771., 3241—1799.

¹⁰⁶ St. R. 3154—1799.

nem voltak külföldön s mégis léves tanokat hirdettek.¹⁰⁷ Nem oly veszélyes az a külföld, mint azt egyesek gondolják. 1793-ban helye lett volna az eltiltásnak, míg most ilyen intézkedés inkább hátrányos, mint hasznos.

Azonban nem mindenki gondolkozott így. Eger és Clary államtanácsosok az eltiltás mellett nyilatkoztak. Kollowrat szerint, ha volna a protestánsoknak idehaza iskolájuk, feltétlen el kellene tiltani őket a külföldtől, így azonban ez szóba sem jöhet. Javasolja, hogy a kancellária gondoskodjék arról, hogy Magyarország melyik részében lehetne ilyen intézetet felállítani s a helytartótanáccsal egyet-értőleg tegyen javaslatot.

Ferenc azonban nem volt a tanáccsal megelégedve. Az a javaslat, hogy a protestánsoknak meg kell engedni a külföld látogatását, tőle idegen volt. Hogy pedig intézet létesüljön számukra és esetleg kincstári fedezettel — még idegenebb. Azt szerette volna, ha sem külföldre nem kellene kibocsátani a protestánsokat, sem idehaza nem kellene gondoskodni róluk. Hogy így aztán paphiány támadhat s a tanároknak is szűkölködni fognak, a succrescentia sem lesz biztosítva — miáltal arra kényszeríti őket, hogy idegenből hozzanak tanerőket és lelkészeket, elkerülte a figyelmét.¹⁰⁸ Sehogysem volt kibékülve azzal a gondolattal, hogy a protestánsoknak törvényileg szabad külföldi iskolákat látogatniok. Ezért megkeresi Izdenczy államtanácsost, hogy tényleg létezik-e olyan törvény, mely a protestánsoknak ilyen jogot engedélyez ?

Izdenczy felel a kérdésre, tudatva, hogy az 1790—91. évi 26. tc. 5. §-a igenis megengedi a külföldrejárást, de belemagyarázza, hogy oda nem mehetnek, mely ellenség által megszállt területen fekszik, vagy amely főiskolákra a kölcsönösség elvén kizáró határozatot hozott Őfelsége.¹⁰⁹

Ferenc 1800 február 1-én felel az 1799 május 10-én tett előterjesztésre. A resolutio 1—4. pontjában a Vogel tanácsos által készített fogalmazványt fogadja el az 1—4. pontokban, kivéve az első pontot, melynél nem Göttingen, Wittenberg és Jéna egyetemeire engedélyezi a látogatást, hanem Rottenhann tanácsos javaslatára Göttingen, Wittenberg, Leipzig és Tübingen főiskoláinak látogatására ad engedélyt, Jéna látogatásától eltiltja az ifjakat, mert itt tanít Fichte, aki tanításával veszélyes az ifjúságra. Ellenben az 5. és 6. pontokat teljes egészében törli nemcsak a Vogel, hanem a Clary és Reischach fogalmazásából is.

Jéna egyetemét ebben az időben sűrűn látogatták a protestánsok. Akik ösztöndíjat nem kaptak, ha külföldre mentek, mind Magyarországból, mind Erdélyből, legtöbbször Jéna egyetemét keresték fel. De az örökös tartományokban is jó neve volt. Hogy Ferenc kizárta a látogatható egyetemek sorából, beavatkozásra adott alkalmat. Reischach tanácsos utal arra a tényre, hogy a szász fejedelem

¹⁰⁷ Itt arra céloz, hogy Deling pécsi és Kreil Antal pesti professzorok a kanti filozófia szellemében tanítottak s politikai felfogásukban azt az elvet vallották, hogy *a zsarnok királyt meg szabad ölni és minden hatalom nem Istentől, hanem a néptől van!*

¹⁰⁸ L. erre von. szerző : A protestánsok papválasztási szabadsága és az államtanács c. tanulmányát Protestáns Szemle. 1930. I. sz. 1—16. l.

¹⁰⁹ Euer Majestät Haben an mich den hsten Auftrag zu erlassen geruhet ich solle mich äussern, ob ein Hung. Gesetz wircklich vorhanden sei, vermög welchen den Hung. Akatholischen Studenten die Besuchung der ausländischen Universitäten gestattet wird und im Falle dieses bestehe, solches wörtlich vorlegen. Im ganzen Corpore Juris Hungarici ist kein Gesetz von dieser Gattung vorhanden, wohl aber in den beiliegenden Diaetal. Artikeln v. Jahre 1790—91. Dieormalia desselben sind nachstehende : Studiosi praeterea ipsorum non modo Benefactores eorum pro recipienda stipe, et adjuvando Ministerio tuto accedere, sed etiam Studiorumque caussa peregre ad Academias exterorum sine ullo Impedimento proficisci, eaque, quae sibi constituta habent, stipendia percipere permittantur. Vid. Art. 26 tus de Ao 1790—91 § 5. Dieser Wortlaut gestattet ihnen akatholischen Studenten allerdings den Besuch auswärtiger Universitäten, doch nur in sensu accommodato, das ist mit Ausnahm derjenigen, so in Feindlichen Händen sich befinden, oder wo das Jus reciproci einen gleichen Verbot erheüschet, wie z. B. respectu der preüsischen Länder. Ich wäre daher der geh. unmassgebigen Meinung, dass salva lege positiva pro hic et nunc der Besuch besagter Universitäten keineswegs platterdings verboten, sondern nach der vom Staatsrat Vogel, und den Staatsministern Gfen v. Ziwendorf, und Gfen v. Kollowrath abgegebenen Meinung gestattet werden könnten. Wien 27. Juli 1799. Irdenczy e. H.

állást foglalt Fichte és Niedhammer professzorok atheismus látszatát keltő tanítása ellen, sőt Fichte el is távozott. Közismert dolog, hogy a Jénától pár óra távolságra levő Weimarban tartózkodó Wieland és Herder, kik egész Európában ismert tudósok, a kanti filozófia ellen nyilatkoztak. A szász egyetemek hallgatói királytisztelők és hűek.¹¹⁰

Annál inkább megmozdul a jénai egyetem maga. Minden tanácsos kap egy megkeresést,¹¹¹ de ír az osztrák egyesített kancelláriának is,¹¹² melyben utal arra, hogy Fichte eltávozott, az egyetemen rend van; hazaszeretetre, uralkodó iránti tiszteletre tanítják az ifjakat. Fichte tanításaihoz egy professor sem csatlakozott. Jéna minden más vároznál olcsóbb. Magyarországról és Erdélyből a legjobb ifjak végezték itt tanulmányaikat s a szülőknek az az óhaja, hogy a jövőben is ideküldjék fiaikat, mert az olcsóság mellett polgári erényekre, a házi erények tiszteletére tanítják az ifjakat és a fekezeti béke ápolását tartják a legfőbb kötelességüknek. A tanácsosok Ófelségéhez terjesztik a megkeresést. Ugyanakkor érkezik a magyar kancellária felterjesztése is, hová Károly Ágost weimári és Frigyes Ernő szász-köburgi hercegek írnak át, hasonló tartalommal, arra kérvén a kancelláriát, hogy járjon közbe, hogy Göttingen, Wittenberg, Leipzig és Tübingen egyetemei mellett Jénát is látogathassák a protestáns ifjak.¹¹³ Minthogy az államtanács egyhangúlag a kérés mellett van, Ferenc megengedi Jéna látogatását is.

Ezen egyetemek azonban evangélikusok voltak. Ezért a bécsi református consistorium azzal a javaslattal lépett elő, hogy a reformátusoknak engedjék meg, hogy Marburgot látogathassák, hol derék professzorok vannak, az élelem potom olcsó és alapítványt is tudnak biztosítani.¹¹⁴ Az osztrák kancellária pártfogolására az államtanács is helyesli az engedély megadását s Ferenc távollétében Ferdinánd engedélyezi Marburg látogatását.

Ferenc XVIII. századra eső rövid uralma alatt, amint látjuk, a protestánsok az 1791. évi 26. tc. által törvényileg biztosított szabadságukban korlátozva lettek. Sajnos, ez a korlátozás a tanácsadó testület, az államtanács részéről magyar főurak és kormányzások kezdeményezésére történt. Már azon a ponton voltak, hogy általános tilalom alá vonják külföldi iskolalátogatási szabadságukat, mikor az államtanács felvilágosodottabban gondolkozó és nagyobb jogi meggyőződéssel rendelkező tagjai nyilatkozata útján ezen veszély elmúlik, de korlátozást szenved szabadságuk. Hollandia, Svájc egyetemeit, forradalmi tanaiktól való távoltartás indokával zárják el előlük, míg a porosz egyetemek látogathatóságát azon alapon tiltja meg Ferenc, mert tudomására jutott, hogy a porosz ifjaknak nem szabad külföldi egyetemet látogatniok. Ez az intézkedés ugyan nem Ausztria ellen szólt, de alkalmat szolgáltatott a tendenciózus félremagyarázásra. Így csak négy, majd öt egyetem, Göttingen, Wittenberg, Leipzig, Tübingen és Jéna maradt nyitva a protestánsok előtt, mignem Marburg látogatásának lehetőségére is kilátás nyílt.

Amint láttuk, felvetődött több ízben protestáns theologia létesítésének az eszméje is. Ez a multban már szinte teljességbe is ment. Nemcsak theologiai fakultás, de egész protestáns egyetem létesítése került szóba. Majd azután theologiai fakultás létesítésének eszméje vetődik felszínre. Ez az eszme azonban Ferenc alatt még nem elég erős. Ha az államtanács vallja is az elvet, az uralkodó még nem tette magáévá. Így megvan a lehetőség, az indok is a külföldi főiskolák látogatására. Bár az 1791. évi 26. tc. nem mondja, hogy csak theologusok mehetnek külföldre, abusus, majd usus útján általános elvvé változott, hogy csak lelkesítő pályára készülők kapjanak engedélyt.

Ilyen állapotban találta a professzorokat az új század, mely elé meglehetősen kíváncsisággal tekintettek az eddig történt korlátozások, majd a fenyegető politikai helyzet miatt.

¹¹⁰ St. R. 3484—1799.

¹¹¹ St. R. 1698—1800.

¹¹² St. R. 2463—1800.

¹¹³ St. R. 2409—1800.

¹¹⁴ St. R. 1505—1800.

b) A protestáns egyetem terve a napoleoni háborúk és a bécsi kongresszus idején.

A külföldi iskolalátogatás az új évszázad kezdetén is a szokott arányban indul meg.¹¹⁵ Újabb korlátozással nem találkozunk, sőt a magyar kancellária most már mintha álláspontját változtatta volna, a protestánsok jogos követeléseit méltányolja s az osztrák egyesített és az erdélyi kancelláriák lépése után¹¹⁶ maga lép fel kezdeményezéssel. Azt javasolja, hogy a magyarországi református tanulóknak épügy engedje meg Ófelsége a Hessen-kassel tartományi grófságban levő Marburg egyetemén a theologia hallgatását, mikép azt az örökőstartományokbeli és az erdélyi református ifjaknak engedélyezte.¹¹⁷ Az államtanács javalló nyilatkozata után 1801 április 7-én kelt resolútiójában Ferenc beleegyezését nyilvánította.

Mínhogy a holland, svájci és porosz egyetemek látogatásától meg voltak fosztva a protestáns ifjak, a svéd Pomerániában fekvő Greifswald egyetemén a jótékony adakozók által létesített alapítványi helyeket igyekeznek igénybe venni és hasznosítani. 1802-ben Sztrecsko Sámuel evangélikus theologus kapta három évre az egyik alapítványt. Kérvényét a kancellária támogatja az 1791. évi 26. tc. 5. §-a alapján, de, mivel a 3054—1799. szám alatt kiadott resolútióban ez az egyetem nincs megemlítve, azzal alapozza meg támogatását, hogy Greifswald messze esik a forradalmi területektől. Így javasolja az engedélyezést.¹¹⁸ Az államtanács javaslatára Ferenc megkérdezi a titkos kancelláriát, hogy nincse valami kifogása a greifswaldi egyetem látogathatására vonatkozólag?

A magyar kancellária ha most a protestánsok mellett is van, de előbbi eljárása az államtanácsban mély nyomokat hagyott. Hozzájárult ehhez, hogy az államtanácsban új emberek vannak, kik érdemeket akarnak szerezni. Ezek részben régi alapon, másrészt önálló kezdeményezéssel sürgetik a külföldi iskolalátogatás lehetőségének elvételét és idehaza önálló theologiai fakultás felállítását. Ezek közé tartozik Somogyi államtanácsos, ki a magyar udv. kancellária 1803 szeptember 2-án tett felterjesztését, melyben az 1803. év I. felében engedéllyel külföldre ment ifjak jegyzékét küldi be, azon megjegyzéssel bocsátja Ófelsége elé, hogy ideje volna már ezen vándorlásoknak véget vetni s az evangélikusok részére Pozsonyban, a reformátusok számára pedig Debrecenben kellő főiskolát létesíteni.¹¹⁹

Ferenc ezen javaslatokat már megszokta s önálló theologiai fakultás létesítését illetőleg nem nagy figyelemre méltatta. Mikor azonban 1805 szeptember 27-én kelt felterjesztésében a magyar kancellária 1805 I. felében 33 engedéllyel kiment és visszajött protestáns theologusról számol be s erre Lorenz tanácsos is a pénzkivitel megakadályozására, valamint veszélyes tanok beszívásának elkerülésére itthon létesítendő főiskola tárgyában tesz javaslatot,¹²⁰ majd az egyesített

¹¹⁵ St. R. 1066., 3366—1801.

¹¹⁶ St. R. 255—1801.

¹¹⁷ St. R. 863—1801.

¹¹⁸ St. R. 853—1802.

¹¹⁹ St. R. 3332—1803. Mir fällt hier die Erinnerung, die ich in allgemeinen in Hinsicht ähnlicher Reisen auf auswärtige Universitäten stets machen werde, bei, dass es nähmlich zu wünschen wäre, dergleichen Herumwanderungen einmal ein Ende zu machen, was übrigens nach m. Meinung nicht anders thunlich ist, als wenn zu Debreczin für die Helvetischen u. zu Pressburg für die augsburgischen Glaubensverwandten theologische Fakultäten errichtet würden, denn dann würde aller Vorwand zur Besuchung ausw. Universitäten von selbst aufhören. Zu was nützen auch im Grunde diese Wanderungen, wo Bekanntermassen wenig Gelehrsamkeit, keine bessere Sitten, Religion beinahe keine — zumahl sich der Protestantismus in Deutschland zum Socinianismus neigt — und am Ende, wie die Erfahrung beweist, nur leere Beütel davon getragen werden.

¹²⁰ St. R. 4507—1805. Diesen 33 Individuen ist die Erlaubniss, auf 3 J. ausw. Lehranstalten besuchen zu dürfen, wahrscheinlich bloss des in E. M. Staaten nicht existierenden theologischen Studiums wegen f. die Glaubensverwandten der augsb. u. helv. Konfession erteilt worden. Dabei werden Summen Geldes ins Ausland geschleppt, u. dafür Religions sitten u. staatsverderbliche Grundsätze, nebst einem Zweck Bücher vom gleichen Gehalt

kancellária 1804 december 21-i felterjesztésében azon körülményt hozza Ferenc tudomására, hogy Galiciában az evangélikusoknak nincs több helyen papjuk, minthogy itthon nem képezthettek papot, külföldről pedig el voltak és vannak theologus jelöltjeik tiltva, a hiányon úgy segítettek, hogy külföldit választottak papnak — Ferenc gondolkozik a kérdésen. Annál inkább, mert a kancellária nem hallgatja el azon nézetét sem, hogy egy külföldi egyén sokkal veszélyesebb lehet az államra nézve, mint az, aki csak külföldön tanult. A bajon csak úgy lehet segíteni, ha intézetet létesít Ófelsége a protestánsok számára. A papképzést állami támogatással kell itthon biztosítani, de a protestánsok is gyűjtsenek erre a célra.¹²¹

Somogyi és Lorenz tanácsosok felvetett javasolataik mellett erősen kitartottak. Bár a magyar kancellária 1806 március 28-án tett felterjesztésében csak hat ifjú szerepel, kik 1805 II. felében külföldre mentek, alkalmat találnak a külföldi út engedélyezése elleni kirohanásra s a belföldi protestáns theologia eszméjének propagálására.¹²²

Ferenc ennek hatására utasítást ad a magyar kancelláriának, hogy tegyen javaslatot arra nézve, hogy mikép lehetne theologiai studiumot létesíteni a protestánsok részére?¹²³ Minthogy Lorenz sürgette a kérdés megoldását,¹²⁴ az egyesített kancellária is kap felszólítást, hogy nyilatkozzék ebben a kérdésben.¹²⁵

A magyar kancellária 1806 szeptember 12-én válaszol a megkeresésre, tudatva, hogy mivel az 1791. évi 26. tc. a külföldi ösztöndíjak élvezési lehetőségét is biztosítja, erre vonatkozólag a superintendenseket is meg kell hallgatni, annál is inkább, mert ők is tehetnek a létesítendő főiskola tárgyában megfelelő javaslatot.¹²⁶

De még ez be sem következett, midőn felsőbb utasításra a helytartótanács 1806 XII. 10. intézvényével felhívta a pozsonyi evangélikus egyházat, hogy iskolája mellé theologiai fakultást állítson fel. Az egyház azt a választ adta, hogy miután ez az ügy az egész magyar egyházat illeti, a kezdeményező lépést csakis az egyetemes egyház gyűlése teheti meg.¹²⁷ Hogy a pozsonyi egyházra gondolt az állam-

um die selben im Innlande zu verbreiten, zurückgebracht. Diesen Übel kann nur durch Einrichtung einer solchen theologischen Lehranstalt abgeholfen, und auf diese Weise d. ausw. Besuch ganz verboten werden. Der allfällige Stipendiumgenuss, der ihnen da zu Theil wird, ersetzt den Schaden lange nicht, den sie bei ihrer Zurückkunft ins Vaterland anrichten.

¹²¹ St. R. 198—1805.

¹²² St. R. 993—1806. Secundo hoc Semstri 6 tantum Iuvenes studiorum causa ad Imperium exiverunt, utinam nemo exierit, forst mutatis in Imperio circumstantiis posthac adhuc pauciores exituri sunt, finem vagationi huic poneret, si tam pro Augsb. quam et Helv. conf. additis rite coordinatum domi studium Theologicum constabiletur, fuerit quidem hoc cum aliquo cameralis aerarii sacrificio, sed tanto majori cum status Publici emolumento, fors recte nunc esset occasio eatenus motiorum faciendi, quando Imperii Romano Germanici Confoederatio Extranei sic dicti, Protectoris jugum subivit. Somogyi m. p.

Wenn diese 6 zu den in letzten Semester 1805 an fremde Lehranstalten abgegangenen 33 Kandidaten gezählt werden, so ergibt sich eine Anzahl von 39. Im übrigen finde Ich nichts zu erinnern, da der erste Votant gleich mir von der Notwendigkeit, ein theologisches Studium f. die Augsb. und Helv. Konfessionsverwandten im Innlande zu errichten, ganz überzeugt ist. Lorenz e. H.

¹²³ Ugyanott: ...ut autem Iuventutem utriusque huic confessioni additam a molesta hac, et sumptuosa inquam modernis adjunctis tam moribus, quam et eruditioni parum proficua peregratione pro futuro liberem, dicat Mihi cancellaria qua ratione studium Theologicum Debrecini quidem pro Helv. Posenii vero pro Aug. conf. alumnis rite coordinandum, constituendumque fore censeat?

¹²⁴ St. R. 2101—1806. ...die meisten Pastoren, Senioren u. Superintendenten vom Auslande gekommen sind, und die zu ihrer Amtsführung erforderlichen Kenntnisse auch von dortan mitgebracht haben. Diesser Umstand, wozu noch die neuesten Ereignisse im Römischen Reiche kommen, fordert allerdings, dass auf die Errichtung einer theologischen Lehranstalt im Innlande für die Augspurgischen und Helvetischen Konfessionsverwandten mit allem Ernste gedacht werde.

¹²⁵ 1806 szept. 2. resolutio: ...gewertige ehestens einen wohlbedachten Vorschlag ob und wie f. die Protestanten u. Reformirten m. Erblanden eine theologische Anstalt zu errichten wäre; um sodann ihr studieren im Auslande ganz einstellen zu können St. R. 2101—1806.

¹²⁶ St. R. 3586—1806.

¹²⁷ Markusovszky i. m. 384—385. l.

tanács, annak anyagi oka is van. Jeszenák János ugyanis 1786-ban 15,000 forintnyi alapítványt tett egy magyarországi theologiai tanintézet felállítására, melynek a kamatait eddig a pozsonyi professzorok élvezték. Az alapítvány csak a dunáninneri evang. egyház javára szólt s így kézenfekvőnek látszott, hogy a Pozsonyban létesítendő főiskola céljára előnyösen felhasználható volna.

Minthogy a magyar kancellária 1807 április 10-i jegyzéke szerint 1806 II. felében 21 ifjú jött haza Göttingen (5), Jéna (9), Wittenberg (3), Marburg (3) és Tübingen (1) egyetemeiről és 8 ment ki, mind 3 évre,¹²⁸ majd 1807 október 2-án arról számol be, hogy 1807 első felében 14 ifjú jött vissza Jéna (6), Wittenberg (5), Marburg (2), Göttingen (1) egyetemeiről, míg ugyanakkor 10 ment ki, kik Jénába (7) és Göttingenbe (3) kaptak engedélyt —¹²⁹ Ferenc most már sürgősnek találja a kérdés megoldását. Ezért Ugarte grófhhoz megkeresés megy, melyben soronkívüli javaslatot kér protestáns egyetem létesítésére vonatkozólag, tekintve, hogy ez félreismerhetetlen fontosságú kérdés.¹³⁰ Természetesen itt egyetem alatt csak theologiai fakultásra gondolhatunk és csak annak létesítéséről lehet szó.

A tanulmányi bizottság is nyilatkozik.¹³¹ Szerinte protestáns theologia szervezése addig nem lehetséges, míg vele kapcsolatban a protestáns konsistorium kívánsága szerint előkészítő iskolaképpen protestáns theologiai gimnáziumot nem szerveznek.

Az államtanács mindinkább sürgeti a protestáns theologia felállítását annál is inkább, mert újból előfordult, hogy idegen származású, külföldi papot választottak meg örökös tartománybeli protestáns egyházhoz lelkipásztorul.¹³² Kollowrat sürgeti a magyar kancelláriától a hittudományi kar létesítése tárgyában kért javaslatot. Véleménye szerint azonban sokkal tanácsosabb volna az örökös tartományokban létesíteni ilyen intézetet, mint Magyarországon.

Erdődy kancellárt felelősségre is vonja Ferenc, hogy miért nem küldte be idáig a kért javaslatot? Erdődy a felelősséget elhárítja magáról ama kifogással, hogy a helytartótanács még nem adott felvilágosítást.¹³³ Ferenc újra sürgeti a javaslatot, mire 1809 április 28-án kelt felterjesztésében érdemleges jelentést tesz a kancellária. Tudatja, hogy a protestáns superintendensek az 1791. évi 26. tc. alapján állanak s külföldi iskolalátogatási jogukkal és szabadságukkal a jövőben is élni akarnak. Még ha volna is megfelelő theologia, ifjaikat akkor is kiküldenék, mert ifjaik nemcsak papi, de tanári pályára is kiképzést nyernek. Főképp tudományos képzés szempontjából nem nélkülözhetik a külföldi iskolákat. A tiszántúli református és evangélikus superintendensek szerint épügy szükséges tudományos képzés szempontjából külföldi iskolák látogatása, mint amilyen elengedhetetlen kellék politikai képzés megszerzésére idegen országok beutazása. Különben is ilyen nagyfontosságú kérdéshez az összes superintendensek hozzászólása szükséges. Ezen nyilatkozatokhoz ama megjegyzést fűzi a kancellária, hogy az 1791. évi 26. tc.-t békés állapot mellett hozták. Most megváltoztak a viszonyok. Ófelségének jogában áll a körülményekre tekintettel időlegesen, vagy örök érvénnyel felfüggeszteni a törvénycikket. Hogy ilyen intézkedést kívánnak-e a körülmények, vagy sem, az Ófelsége belátásától függ. Maga részéről csak azt javasolja, hogy az összes superintendensek összejövetelét ne kívánja s ne is engedélyezze Ófelsége, mert egy ilyen sinodus, vagy konsistorium politikai közlésekre ad alkalmat, tekintve, hogy a protestánsoknál a tulajdonképpeni egyházkormányzati hatalom világiak kezében van, továbbá olyan követelményekkel lépnek fel, melyeket teljesíteni nem lehetne, vagy a törvényes állapot fenntartása mellett nyilatkoznának.¹³⁴ Egyházi felügyelőiktől kell felvilágosítást kérni, ha ilyenre még szükség volna.

¹²⁸ St. R. 1472—1807.

¹²⁹ St. R. 3663—1807.

¹³⁰ St. R. 4522—1808.

¹³¹ St. R. 4664—1808.

¹³² St. R. 1644—1808.

¹³³ St. R. 2387—1808.

¹³⁴ St. R. 1442—1809.

Ferenc tudomásul vette a javaslatot s tudatja, hogy nézete szerint is úgy megváltoztak a körülmények, hogy az eddigi helyzet fenn nem tartható tovább. Ezt a protestánsok is beláthatják. A Debrecenben és Pozsonyban létesítendő intézet eszméjét tehát nem lehet elejteni, hanem felszinen kell tartani.

Az államtanács következetesen javasolja a külföldi főiskolalátogatás lehetőségének megszüntetését. Újból és újból hangzik el a javaslat e tárgyban az időközben eltávozott vagy más beosztás miatt az államtanácsból kilépett tanácsosok helyére került új tanácsosok ajkairól. Bedekovich pl 1809-ben azt tanácsolja, hogy a jelen háború ürügye alatt senkinek sem kellene megengedni a kimenetelt, Atzél szerint pedig van intézkedés arra nézve, hogy francia megszállási körzetbe eső területre senki nem kaphat engedélyt, tehát, mivel most több engedélyezett iskola francia megszállás alá került, általános tilalmat alkalmazhat Ófelsége.¹³⁵

Nem kell azonban azt gondolnunk, hogy ezen idő alatt senki nem ment külföldre. Bár jogos oknál fogva a protestáns theologusok mehettek külföldre, de találkozunk, igaz, csekély számmal, katolikusokkal is, kik Olaszországba, Rómába igyekeztek. Ezek papi személyek leginkább, a világiak pedig előkelő főurak gyermekei, akiknél nem igen van meg annak a lehetősége, hogy az államra és az uralkodóra veszedelmes tanokat terjeszthetnek. Különben pedig ezek részére nem a helytartótanács adta az engedélyt, hanem az közvetlenül királyi döntéstől függött.

Az államtanács javaslatának meg is lett a következménye, mert 1809 dec. 7-én Ugarténak küldött leiratában meghagyja Ferenc, hogy senki az ő engedélye nélkül külföldre nem mehet.¹³⁶ Míg eddig az előirt egyetemekre akadály nélkül kiállíthatta a helytartótanács és a gubernium az útlevelet, ezután csak Ófelsége engedélyével teheti.

A rendelet ellen ismét az erdélyi kancellária szólal fel.¹³⁷ Kifejti, hogy a kimenő protestáns ifjak szegények. pénzt tehát nem visznek ki. Mindent kinn kapnak. Az engedélyezett egyetemekre mennek s törvény által biztosított szabadságuk alapján. Ez az eljárás tehát nem eshetik különös kivétel alá, mely Ófelségének van fenntartva. Mindennek ellenére utasítást kap a kancellária, hogy a gubernium a jövőben köteles az iratokat javaslatával felküldeni. Ha a kancellária kieszközölte az engedélyt, csak azután adhat útlevelet. A gubernium köteles bizonyosságot szerezni, hogy a jelöltek gondolkozásmódja nem ad-e okot az aggodalomra, ami miatt külföldi intézet látogatásától eltilthatók? Ferenc eme elhatározása mellett aztán ki is tartott, bevezetve ezzel a korlátozás újabb módját és fogalmát.¹³⁸

Az udvari tanulmányi bizottság ismételt jelentést tesz, hogy a protestánsok újból külföldről hoztak papot.¹³⁹ Ez amiatt van, mert külföldre nem mehetnek, itthon pedig nincs papképzőintézet. Magyarországon van ugyan protestáns gimnázium, hol theológiát is tanítanak. Így Pozsony, Sopron, Lőcse, Eperjes, Késmárk, Kassa, Rosnyó evangélikus, Debrecen, Sárospatak, Pápa református főiskoláin. De ezek nem megfelelőek az örökös tartománybeli protestánsok részére. A bécsi prot. konzisztoriumok szerint Teschenben kellene egy theologiai gimnáziumot létesíteni, mely a kisebb gyülekezetek papjait képezné, míg a nagyobb gyülekezetek papjai számára előkészítőiskola lenne a külföldi egyetemekre.

A tanulmányi bizottság magáévá teszi az elvet, hogy igenis szükség van theologiai gimnázium felállítására. Azonban külföldi egyetem számára ne képez-

¹³⁵ St. R. 1648—1809.

¹³⁶ St. R. 147—1810. Sowohl in Rücksicht auf die Notwendigkeit, unnützer Geldausfluss in das Ausland zu beschränken, als aus anderen Ursachen, will Ich, dass die Reisebewilligungen in das Ausland die Notwendigkeit der Reise genau untersucht, und ausser Handelsleuten, die ihrer Geschäfte wegen reisen, Sujets mixtes, die sich in jene Gegenden, verfügen, wo sie erweislich begütert sind und Grenzbewohnern, die nur auf Kurze Zeit und in geringe Entfernungen reisen, Niemanden ohne Meiner Genehmigung Pässe zur Reise in das Ausland ertheilet werden.

¹³⁷ St. R. 869—1810.

¹³⁸ St. R. 1394., 1395., 3047., 1876—1810.

¹³⁹ St. R. 2134—1810.

zen, mert így a tulajdonképpeni célt — külföldi főiskolalátogatás lehetőségének megszüntetését — nem érték el. Hanem legyen, igenis Teschenben s ha kell, még máshol is ilyen theologiai gimnázium, mely a kisebb gyülekezetek papjait képezné, azonban egyúttal előkészítőiskola is az egyetemre, melynek felállítása okvetlen szükséges. Bécsben kellene azt felállítani, mégpedig államköltségen, minthogy a protestánsok szegények s egyházaik amúgy is túl vannak terhelve.

Az államtanács helyesli a javaslatot, mire Ferenc megbízza a tanulmányi bizottságot, hogy a bécsi konzisztoriumoktól szerezze be a létesítendő gimnáziumra vonatkozó tervet s hallgassa meg kívánságaikat.

Látjuk ebből, hogy az államtanács és az udvari tanulmányi bizottság is következetesen belföldi theologiai fakultás létesítését javasolják, sőt a magyar és erdélyi protestánsokkal ellentétben a bécsi protestáns konzisztórium is csatlakozik a tervhez. Ez érthető is. Mert míg nálunk voltak főiskolák, az örökös tartományok Teschenre szorultak, továbbá a magyar és erdélyi protestánsok külföldi iskolalátogatásai nemcsak tágabb látókört teremtettek, hanem az elnyomás és beolvasztás veszélyétől is óvták őket — az örökös tartományokbeli protestánsok túlnyomólag németek voltak, vagy bekebelezett népek, kik alkotmánnyal nem rendelkeztek s így annak védelmére nem is kelhettek; így a beolvasztás ellen vagy nem kellett küzdeniök, vagy nyíltan nem tiltakozhattak az ellen.

A bécsi protestáns konzisztóriumok csatlakozása elősegíti az eszme megvalósulását, de egyúttal megghiúsítani látszik annak a lehetőségét, hogy Magyarországon legyen protestáns theologia. Ennek a valószínűsége annál nagyobb lesz akkor, midőn a magyar udvari kancellária 1811 július 5-én jelentésében azon körülményről számol be, hogy a protestáns ifjak számára külföldön létesített ösztöndíjak idegenektől származnak, helyhezköttök s át nem telepíthetők. Így nincs meg annak a lehetősége és valószínűsége, hogy ezen alapítványokat Pozsonyba, vagy Debrecenbe lehetne áttelepíteni.¹⁴⁰ A kancellária javasolja, hogy a fennálló korlátozások mellett továbbra is engedjék meg a külföldi iskolák látogatását. Ferenc ellenben most már a belföldön létesítendő theologiai fakultás gondolatát teljesen magáévá tette, át van hatva annak fontosságától.¹⁴¹ Míg azonban zilált pénzügyi viszonyai a megvalósítást késleltetik, kénytelen-kelletlen megengedi a külföldi iskolalátogatást, azonban még nagyobb korlátozással, mint a multban. Ugyanis 1811-ben elrendeli, hogy ezután csak annak adhatnak útlevelet, kinek életére, felfogására vonatkozólag a rendőrség beható vizsgálat után semmi kifogásra okot nem adó bizonyítványt állít ki.¹⁴²

A magyar és erdélyi protestánsok folytonos kérelmei mellett a tanulmányi bizottság a külföldi iskolalátogatás szabadsága ellen van. Míg a protestánsok azzal érvelnek, hogy ha itthon lesz is főiskola, nem adhatják fel szabadságukat, mert superintendensi és nagyobb gyülekezetbeli papi méltóság viselésére ezt szükségesnek tartják, továbbá, ha ifjaik nem mennek ki és nem élvezik az ösztöndíjakat, azt az illetékes fejedelmek le találják foglalni és így örökre elveszítik — a tanulmányi bizottság szerint, mivel lesz prot. theologiai gimnázium és magasabb theologiai fakultás, semmi okuk és alapjuk sincs arra, hogy azután külföldi intézetet látogathassanak. Minthogy azonban az örökös tartományokban csak 66 pastoratus és 91,100 protestáns van, ezen csekély számnál fogva nem az örökös tartományokban, hanem Erdélyben, vagy Magyarországon kellene létesíteni theológiát.¹⁴³

Az államtanács tökéletesen igazat ad a tanulmányi bizottságnak, Penkler báró tanácsos ellenben azt javasolja, hogy az eddigi állapot mellett maradjanak meg, mert hiszen a protestáns fejedelmek már gyengék, Németországban kedvező hangulat uralkodik Ausztria irányában s a politikai szempontok is meg-

¹⁴⁰ St. R. 2315—1811.

¹⁴¹ St. R. 1575—1811.

¹⁴² St. R. 2842—1811.

¹⁴³ St. R. 416—1812.

változtak. Sokkal kevesebb gondot okoz a külföldi iskolalátogatás engedélyezése és szabad volta, mint új tanintézetek felállítása s az arra szükséges pénzüsszeg előteremtése.

A tanulmányi bizottság javaslatára Ferenc hozzájárul, hogy államköltséggel Teschenben theologiai gimnázium létesüljön. Szükség van rá. A tanulmányi bizottság pártolja a protestánsok ama óhaját, hogy a theologiai gimnázium a többi gimnáziumok tantervétől eltérő legyen, mivel, ha nem létesülne is főiskola, előkészítő iskola kell, mivel a protestánsok már a gimnáziumban nagyobb súlyt fektetnek nyelvek tanulására, mint más intézetek s ez a theologiai képzés szolgálatában is áll.¹⁴⁴ A terv szerint az iskola egy előkészítő és hat rendes osztályból állana. Az előkészítő egy éves, az I—V. osztályok két évfolyamúak, a VI. osztály három évfolyamú. A theologia elemeit, bevezetést az V. osztályban kezdik, VI. o.-ban filozofia és jog mellett 1. évf. hermeneutica, bevezetés az ó- és újszövetségbe exegesissal, egyháztörténet 2. évf. Egyháztörténet, ó- és újszövetségi exegesis folytatása, keresztyén erkölcsstan és term. theologia 3. évf. Dogmatika, dogmatörténet, homiletika, katechetika, vallástörténet, pedagogia, egyházjog, pastorális theologia, klasszikusok állandó olvasása, disputa-gyakorlatok.¹⁴⁵

Stift tanácsos 1812-ben újból sürgeti a protestáns egyetem megvalósítását s véleménye szerint addig nem lehet megtiltani a protestánsoknak, hogy külföldi főiskolát látogassanak, míg egyetem (theol. fakultás) nem létesül számukra a monarchiában.¹⁴⁶ A tescheni iskola csak előkészítő lehet, de a magasabb képzés szempontjából főiskola létesítése elkerülhetetlen.

Idáig többet beszéltek, javasoltak és tárgyaltak, mint cselekedtek e tárgyban. A folytonos javaslatok közepette is mennek a protestáns ifjak külföldre, de most az erdélyiek vannak többségben.¹⁴⁷ Az erdélyi kancellária is támogatja jogos törekvéseiket, mire Ferenc 1813 március 23-án kelt rendeletével újból megszigorítja a kimenetelt,¹⁴⁸ a tanulmányi bizottságnak pedig szigorú utasítást ad, hogy minden erővel hasson oda, hogy a következő iskolaévvvel okvetlen megnyiljék a theologiai gimnázium Teschenben, mert ha meg nem nyilnék az intézet, a felelőség súlyát fogja emiatt magán viselni.¹⁴⁹

Napoleon leverésével az európai egyensúly helyreállításának a gondolata foglalta le az uralkodókat, így Ferencet is, úgyhogy az államtanács két éven keresztül nem bolygatja a főiskola létesítésének eszméjét. Az engedélyezett egyetemekre mehetnek a protestánsok s mennek is, azonban csupa erdélyi ifjakkal találkozunk.¹⁵⁰ Az államtanács az ifjakkal most nem nagyon törődik, arra azonban gondot fordít, hogy csak engedélyezett területre mehessenek. Annál inkább érdeklődik aziránt, hogy kik tagjai külföldi egyesületeknek s milyen egyesületek és társaságok azok? Jegyzéket is kér erre vonatkozólag.¹⁵¹

*

Az elmúlt tizenöt esztendő alatt új annyi történt, hogy eltekintve egyes szorosabb korlátozástól, megerősödik az itthon létesítendő főiskola eszméje. Amint láttuk, nemcsak az államtanács, de Ferenc maga is magáévá teszi az eszmét s tárgyalások folynak a kivitelre vonatkozólag. A magyar protestánsok idegenkednek a gondolattól, különösen a tiszántúliak. A pozsonyi protestánsok a felvidéki körzetben annak a reményében, hogy egyes kiváló ifjak azután is kimehetnek külföldre, nem utasítják vissza a gondolatot. Az örökös tartományokbeli protestánsok pedig még javaslatot is tesznek arra vonatkozólag, hogy milyen keretek közt gondolják megvalósíthatónak a főiskola eszméjét.

¹⁴⁴ St. R. 859—1812.

¹⁴⁵ St. R. 416—1812.

¹⁴⁶ St. R. 3569—1812.

¹⁴⁷ St. R. 934., 1068., 2235—1812., 217., 707., 3915—1813.

¹⁴⁸ St. R. 854, 4072—1813.

¹⁴⁹ St. R. 2067—1813.

¹⁵⁰ St. R. 39., 910., 962., 1441., 1495., 1825., 1991., 2105., 2451., 3182., 3276—1814., 1559., 2092., 2574., 4553., 6129—1815.

¹⁵¹ St. R. 516—1814.

Felmerül ama terv is, hogy a főiskola részére egy előkészítő iskolát létesítsenek, amelyre okvetlen szükség volna. A helyzet oda módosul, hogy az előkészítő iskola — mely egyúttal a kisebb gyülekezetek papjainak képzését szolgálná —, meg is valósul. Legalább is Ferenc utasítást ad a tanulmányi bizottságnak, hogy az 1813—14. tanévvel okvetlen kezdődjék meg a tanítás a tescheni intézetben.

Közbejött azonban Napoleon orosz hadjárata. A népek csatájával új alakulatok voltak várhatók. Napoleon száz napos uralma újabb gondokat hozott, amik fontosabb kérdések megoldását tolták előtérbe. Pénzügyileg is a csőd szélén állott a monarchia. A bécsi kongresszus összehívása, tárgyalásai elvonták a figyelmet a felvetődött eszméről. Annyit láthatunk, hogy akkor, midőn külföldi eszmeáramlatoktól tényleg félni lehetett, nem létesült hittudományi főiskola. Hogy a jövőben aktuális lesz-e a kérdés, vagy fennforognak-e azon körülmények, melyek miatt az államtanács a főiskola felállítását sürgette — azt a bécsi kongresszus, az általa teremtett politikai helyzet, a pénzügyi viszonyok, a protestánsok magatartása és a szabad eszmék terjedése volt hivatva eldönteni.

c) A protestáns theologiai fakultás eszméje és megvalósulása Bécsben.

A bécsi kongresszus lezajlása után az erdélyi református konzisztorium mindjárt azon kéréssel fordult Ófelségéhez, hogy mikép azelőtt, úgy ezután is szabad legyen ne csak a német, hanem a svájci és holland főiskolákra is ismét kijárni az ifjúságnak, melyek látogatása eddig forradalmi körzetbe esésük miatt a múlt század utolsó éveitől tilos volt.¹⁵² Az erdélyi kancellária támogatja a kérést, tekintve, hogy azon okok megszűntek, amelyek miatt azelőtt ezen iskolák látogatása elől el voltak zárva. Ferenc, mielőtt határozna, kimutatást kér a meglévő ösztöndíjakról és alapítványokról.

Az erdélyi kancellária pár napra rá benyújtja a kimutatást.¹⁵³ Ebből megtudhatjuk, hogy a napoleoni háborúk előtt Erdélyből három collegium növendékei részesültek ösztöndíjban. E collegiumok: Nagyenyed, Marosvásárhely és Kolozsvár. Ösztöndíjat élveztek:

Hollandiában: *Leydenben*, hol négy hely van. Kettő nagyenyedi, kettő pedig kolozsvári növendék részére. Az ösztöndíj mindig három évre szól. Az ösztöndíj lakás, fűtés, ellátás, mosás, ingyen tandíj, alumnium címén évi 30 holland forint, ingyenes orvosi kezelés és gyógyszer-szolgáltatásból állott. Havi 12 forintot kapnak, hazajövetelkor pedig 200 forintot. Ezt mind a holland és friz rendek kasszája fedezte;

Utrechtben: egy jámbor hajadon alapítványából évente osztottak ki alapítványösszeget a magyar és erdélyi ifjak között aképpen, hogy kiképzésben egyforma két ifjú utolsó tanévében 7—800 forintot kapott. Hogy meddig kell ott maradni, az az idő nem volt megszabva;

Franecker, Gröningen és Harderwyk egyetemmein minden magyarországi és erdélyi theologus ifjú személyenként napi $\frac{1}{2}$ forint segélyezésben részesült.

Svájcban: *Zürichben* a helybeli magisztrátus alapítványlevele szerint egy ifjú, ki mindig két évig élvezi az ösztöndíjat, évente 104 forintot kap, hazatértekor pedig 36—38 forintot;

Bernben: magistrátusi ösztöndíj címén egy ifjú havonta 12 forintot kap. Megérkeztekor kiutálnak neki 100 forintot, visszatértekor, ha egy évig volt ott, 30 forintot, ha két évig, 60 forintot és még köpeny (palást) csináltatás költségére 30 forintot;

Baselben: az erasmi alapítólevél alapján egy magyarországi és egy erdélyi ifjú szabad asztalt és szabad lakást élvez;

Genfben: egy növendék havonta 15 forintot kap, megérkeztekor 48 forintot, visszatértekor pedig 36 forintot.

¹⁵² St. R. 2700—1816.

¹⁵³ St. R. 3181—1816.

A kimutatáshoz Lorenz államtanácsos szól hozzá. Szerinte ezen összegek nem elegendők, úgyhogy a 11 ifjú kénytelen készpénzben utánpótlásra pénzt vinni magával. Hozzátéve, hogy ezen területek 25 év óta francia vonzókörben vannak s úgy beszívták a káros eszméket, hogy az csak hátrányos lehet az államra nézve. Nyereség az volna az államra, ha ezen ösztöndíjakat egyszersmindenkorra veszni engedné az állam, amit annál inkább megtehet, mert már sokáig nem lehet várni a protestánsok részére létesítendő egyetem felállításával. Itt aztán, alkalmat talál arra, hogy mint a protestáns egyetem eszméjének a propagálója, újra felemelje a szavát az általa hangoztatott intézet szükséges volta s így annak sürgős megvalósítása mellett.

Ferenc eme nyilatkozat, illetőleg opinio elhangzása után elutasítja a kérést, a külföldlátogatást csak az engedélyezett főiskolákra engedi meg,¹⁵⁴ sőt Stift tanácsos javaslatára Greifswaldot is felveszi a látogatható egyetemek sorába.¹⁵⁵ Minthogy azonban Stift azon kijelentést tette, hogy legfőbb ideje volna már, hogy a sokat hangoztatott főiskolát felállítsanak, Ugarte főkancellárhoz megkeresést intéz, felhíván, hogy az ő elnöklete alatt jöjjön össze a magyar, erdélyi és egyesített kancelláriák kancellárjaiból és személyzetéből, valamint a tanulmányi bizottság tagjaiból egy bizottság és vegyék fontolóra, hogy :

1. Mikép volna lehetséges mind az evangélikusok, mind a reformátusok részére a monarchiában teljes theologiai főiskolát létesíteni ?

2. Milyen költséget jelentene a szervezés s milyen évi költségre kell számítani a fenntartással kapcsolatban ?

3. Mely alaphól és minő bevételi forrásból lehetne fedezni az összes kiadásokat ?

4. Melyik országban, vagy tartományban s annak melyik városában volna legcélszerűbb az intézet felállítása s hol jelentené a legkevesebb költséget ?

Meghagyja azt is, hogy a határozatról azonnal értesítsék.¹⁵⁶

A rendeletnek megvolt a hatása. Ugarte az első összejevetelt 1817 április 28-ra tűzte ki, melyen azonban Erdődy, a magyar kancellár nem jelent meg, más tanácskozáson lévén elfoglalva. Azonban azt üzente, hogyha megjelenhetne is, nem tehetne semmit, mert a protestánsok az 1791. évi 26. tc. 5. §-a szerint szabadon látogathatják a külföldi iskolákat, élvezhetik az alapítványokat, itthon pedig intézeteket tarthatnak fenn. Ellenük csak akkor lehet eljárni, ha katolikus-ellenes tanokat hirdetnek.¹⁵⁷

Az államtanács megütközik ezen a felfogáson. Szerinte igenis, köteles a magyar kancellár ilyen tanácskozáson megjelenni.

A tanulmányi bizottság is arról számol be, hogy Erdődy nem jelent meg a tanácskozáson s úgy nyilatkozott, hogy ebben a kérdésben Őfelsége az illetékes, nem ő. A protestánsoktól az alapítványokat nem lehet elvenni s ők állapíthatják meg, hogy valamely intézetet mily alaphól tartanak fenn, mily költséggel, hány tanárt tartanak és azokat hogyan dotálják.¹⁵⁸

Ferenc most már azt akarja tudni, hogy külföldön hol és hány tanuló van kinn ? Erről részletes kimutatást kér.¹⁵⁹ Ennek okát a külföldi egyetemeken tapasztalt fellángolásban kell keresnünk, ami gyakran zavargásokra is vezetett. Az ifjúság át van hatva Fichte, Kant tanításaitól ; a szabadabb szellem, a megkötöttségnek üzen hadat s a nemzetiségi eszme és az egység gondolata erős párt-
hívekre talál.

A magyar udvari kancellária nem tud pontos felvilágosítást adni. Ugyanis újabban az ifjak több egyetemre kérnek engedélyt s ahol sikerül üres alapítványi helyet kapniok, ott maradnak. Ha valamely helyen nincs alapítvány, tovább

¹⁵⁴ St. R. 193., 2461., 4364., 5623., 5624., 5625., 6083., 6354., 7019—1816.19—1817.

¹⁵⁵ St. R. 1857—1817.

¹⁵⁶ Ugyanott.

¹⁵⁷ St. R. 3366—1817.

¹⁵⁸ St. R. 4479—1817.

¹⁵⁹ St. R. 8749—1817.

mennek máshová. Így nem biztos, hogy az ifjak ott is tartózkodnak, ahová az útlevelet kérték. Ellenben a követségek erről biztos jelentést küldhetnek.¹⁶⁰

A külföldi tanulmányút mind jobban és mindinkább gyűlöletesebb lesz Ferenc előtt. Lesniowska özvegy grófné, született Zichy grófnő utasítást kap, hogy gyermekét azonnal hozza haza Svájcból, mert tűrhetetlen, hogy gyermekeit kimondottan protestáns parasztgyermekek számára létesült intézetben neveltesse.¹⁶¹ Jezowski nevű tizgyermekes családapát 100 dukátra büntetik, mert fiát Krakkóban taníttatja rokoni segítséggel.¹⁶² Az erdélyi református főkonzisztorium kérését pedig — hogy a béke helyreállta után most már ismét szabadon látogathassák ifjaik a holland és svájci főiskolákat, mint azelőtt — újból elutasítja.¹⁶³ Az erdélyi kancellária 1818 június 26-án újra felterjeszti a kérést, Ferenc ellenben mielőtt választ is adna, Metternichet kérdezi meg, hogy milyen szellem uralkodik a holland és svájci főiskolákon?¹⁶⁴ Lorentz tanácsos pedig sürgeti a theologiai fakultás felállítására ügyében kiküldött bizottság munkáját és szorgalmazza az előterjesztést.

A főkancellár, Saurau gróf, 1819 január 13-án aztán felel a megkeresésre. Mentegeti magát. A két évvel előbb kiadott megbízatásnak nem lehetett eddig eleget tenni egyfelől amiatt, mert Ugarte meghalt, másrészt pedig, mivel a magyar kancellár akadékoskodott. De miután a kancellár is helyesnek találta a rendőrhatalóság véleményét, hogy a külföldi főiskolákra való kimenetel engedélyezését be kell szüntetni, 1819 május 19-én megtörténhetett az összejövétel.

Az összejövételen az ügyet Debrois gróf referálta. Az 1817-ben feltett négy kérdésre vonatkozólag az 1—2. kérdést csak a két protestáns konzisztorium előzetes meghallgatásával lehet határozott formájú válasszal elintézni, ellenben a 3—4. kérdés felett fölötte kívánatosnak tartja a tanácskozást.

A *főiskola helyéül Bécsot találja legalkalmasabbnak*. Két konzisztorium van Bécsben, melyek a tanulmányi vezetést superintendenseik útján intézhetik. A tanulóknak megfelelő taneszközök és segédszerek állhatnak rendelkezésére stb., ami mind Bécs mellett szól. Azonban a meglevő egyetemen ezt a fakultást nem lehet elhelyezni, mert az árt az egyetem tekintélyének, azután a helyiségekben való szűk állapotot idézi elő, hanem legmegfelelőbb volna a protestáns imaházaknál elhelyezni. Hogy Bécs jöhet csak számításba, Bécs központi voltánál fogva is kézenfekvő.

Hogy pedig milyen alapból fedezzék a fakultás felállításának és fenntartásának költségeit, úgy nyilatkozik, hogy a feladat ezen a téren a kincstárt terheli. A hazai tanulmányi alapok csak katolikus intézményeket szolgálnak és azokra sem elégségesek. Minthogy a protestánsok nem kérik belföldi theologiai fakultás létesítését, őket nem lehet megterhelni a fenntartás költségeivel, de meg nem is bírnák. Különben is az állam van hivatva magasabb tanintézet létesítésére. A protestánsokat annál kevésbé lehet megterhelni, mert a főiskola létesítése állami szempontból történik. Minthogy a protestánsok külföldön ösztöndíjakat élveznek, itt is kell létesíteni ösztöndíjakat.

Ha eme pontokat jóváhagyja Őfelsége, az 1. és 2. pontra vonatkozólag meg lehet és meg is kell kérdezni a magyarországi és erdélyi protestáns felekezetek konzisztoriumait, superintendenseit és főgimnáziumi igazgatóit, a bécsi két konzisztoriumot, hogy

a) milyen ismerettel és előképzettséggel bírjanak a főiskolára lépni szándékozó jelöltek ?

b) milyen tanszakok legyenek ?

c) a tanszakok hány professor közt oszoljanak meg, mily rendben s milyen könyvek után adják elő a tantárgyakat ?

¹⁶⁰ St. R. 8842—1817.

¹⁶¹ St. R. 2678—1818.

¹⁶² St. R. 2715—1818.

¹⁶³ St. R. 2703—1818.

¹⁶⁴ St. R. 5548—1818.

d) a professorok milyen fizetést kapjanak ? Fokozatos fizetési rendszer legyen, vagy mint külföldön, mindegyik egyformán kapja a fizetést ?

e) mindegyik felekezethez külön studium emelendő vagy közös legyen a tanulmány ? Kinek a közvetlen felügyelete alatt állanak s milyen legyen a vezetés ?

f) mennyi jelöltre számítanak ? A külföldi alapítványok és ösztöndíjak honnan erednek, mily összegűek, hány jelöltre szólnak s hány élvezi tényleg ?

g) vajjon nem volna-e ajánlatos szegény, tehetséges ifjak számára alumneum alapítása s e célra milyen források volnának ?

h) a bécsi konzisztoriumok nyilatkozzanak, hogy az imaházaiknál milyen terjedelmű terület áll rendelkezésre, milyen költséggel volna elhelyezhető az intézet, vagy mely hely volna e célra a legalkalmasabb ?¹⁶⁵

Az erdélyi kancellária nyilatkozata szerint az erdélyi protestánsok nem idegenkednek a tervtől. A magyar kancellária ellenben most azon nézetben van, hogy a protestánsok joga tanintézeteik felállításáról gondoskodni. Csak akkor nem kellene előzetesen értekezni a magyar superintendensekkel, ha kétségtelen volna, hogy jelen szempontok megszüntével is a protestáns tanulóknál kényszer egyáltalán nem nyer alkalmazást. De az egyházi és iskolaügyeket minden esetre be kell vonni ebbe a tanácsba. Koháry alkancellár szerint semmiképpen sem lehet arra kényszeríteni a protestánsokat, hogy ezt az intézetet látogassák, hanem az intézet meglétele mellett álljon fenn a megokolt korlátozás a külföldi intézetek látogatására vonatkozólag, de legyen szabad külföldi főiskolákat látogatni s ha képesek lesznek, saját erejükből ott, ahol akarnak, főiskolát létesíteni. Ily értelemben magától eszik a terv, hogy meg kell kérdezni a superintendenseket a tartományra és helyre vonatkozólag.

Az egyesített udv. kancellár azon véleményt kockáztatja meg, hogy az 1791. évi 26. tc., melyre oly sokat hivatkoznak, nem oly horderejű, hogy az megváltoztatható ne volna és korlátozná az uralkodót abban, hogy ettől függene egy belföldi protestáns intézet felállítása és létesítése, annál is inkább, mert Magyarországon, Erdélyben és az örökös tartományokban sok protestáns van, kik reászorulnak arra, hogy megfelelő képzettségű lelkészeik legyenek. Hogy pedig Bécsben létesül ilyen intézet, még az nem zárja ki annak a lehetőségét, hogyha a protestánsok rendelkeznek megfelelő alappal, saját erejükből maguk is létesíthessenek máshol is efféle intézetet. Az 1791. évi 26. tc. meghozatalakor más volt a helyzet, mert akkor nem volt ilyen intézet az egész monarchiában, tehát kénytelen volt Őfelsége megengedni, hogy külföldi intézetet látogathassanak. Most azonban, ha ilyen intézet létesül, Őfelsége bölcsességének van fenntartva tisztán a felfüggesztés lehetősége, de minden további nélkül fel lehetne függeszteni a külföldlátogatás szabadságát.

A bizottság a vélemények elhangzása s a referens előterjesztése után úgy határoz, hogy arra kéri Őfelségét, hogy államköltségen Bécsben létesítsen mind a két protestáns felekezet részére protestáns theológiát. A szervezésre vonatkozólag néhány superintendenst és világít vonjanak be a tanácskozásba, kik aztán jelentést tesznek Őfelségének.

A sokat vitatott ügy végre az államtanács elé kerül. Itt Stift tanácsos fűz különösebb megjegyzést hozzá. Szerinte sajnálatos körülmény, hogy csak két év után kerülhetett tárgyalás alá ez a fontos ügy. Még sajnálatosabb, hogy csak a 3. és 4. pontokat tárgyalták s mellékkörülmények, mint pl. internátus és diákasztal kérdése is vita tárgyát képezi, holott a megszervezés képezi a főkérdést. Ami a helyet illeti, Bécs nagyon jó, alkalmas, mert így az egész intézet s a professorok is ellenőrizhetők. Az egyetemen semmi esetre sem kell elhelyezni a prot. theologiai fakultást. Azt azonban egyáltalán nem ajánlja, hogy a tanácskozásba magyar protestánsokat vonjanak be. Ez sok idővesztést jelentene s eredménnyel sem kecsegtet. Legfeljebb írásbelileg kell őket a szervezésre vonatkozólag megkérdezni és úgy rendezze be Őfelsége az új főiskolát, mint amilyen azon egyetemek berendezése és szervezete, melyeket eddig látogattak a protestánsok.

¹⁶⁵ St. R. 3934—1819.

Stift javaslatának meg is lett az eredménye, mivel Ferenc 1819 augusztus 7-én kelt resolútiójában úgy rendelkezik, hogy a tanácskozásba legfeljebb csak a bécsi superintendensek vonhatók be, a többiek csak szakértői vélemény adására kérendők, de mindez gyorsan történjék.

Eljutottunk tehát oda, hogy az államtanács által forszírozott kérdés végre megtestesül, alakot ölt. A protestánsoknak meg kell érniök, hogy kívánságuk nélkül Bécsben theologiai fakultás létesül, hogy külföldlátogatási szabadságukat kizárja és akkor, midőn ez magyar és erdélyi protestánsok ellen irányuló intézkedés, a tanácskozásba be sem vonják őket. Idegen érdek érvényesül tehát az egész vonalon.

Ferenc 1819 augusztus 30-án Telekihez és Koháryhoz megkeresét intéz, tudatva, hogy a németországi egyetemek látogatását nem engedi meg — ezért utasítja őket, hogy az ezeken tartózkodó erdélyi, illetőleg magyarországi tanulókat hívják haza, akik pedig nem engedelmessé válnak, fenyegetés meg. A hazatértekről tegyenek jelentést.¹⁶⁶ Vagyis — még nincs főiskola, de már is megátalja a tanulásukat.

A főkancellár, Saurau gróf, 1819 augusztus 29-én tudatja Őfelségével, hogy az augusztus 7-i végzésnek megfelelően tárgyalt a bécsi evangélikus superintendenssel, Wächterrel, ki magyar születésű s így a magyar viszonyokat jól ismeri. Előadta neki, hogy Őfelsége prot. theologiai fakultást akar a protestánsok részére. Nagyon hálásan emlékezett meg a superintendens az atyai szándékról.

Hogy az ausztriai protestánsok s éppen a superintendensek örömmel veszik tudomásul Őfelsége szándékát s hálával emlékeznek meg erről, nem kell rajta megütköznünk. Ha figyelembe vesszük, hogy az ausztriai protestánsok még szegényebbek, mint a magyarországiak, okvetlen jótétemény számukra az állami támogatás. Ha az előzményekre tekintünk, midőn II. Józseftől azt kérték, hogy saját országbeli anyanyelvű papjaik lehessenek s így belföldön tanintézet felállításához segítse őket Őfelsége — József azonban kijelentésében, hogy egy tanintézet felállításához szegények az ausztriai protestánsok —, arra célzott, hogy állami támogatásra ne számítsanak, hanem belföldi akadémia helyett küldjék ifjaikat Prágába, vagy más normál iskolába s annak elvégzése után Patakra vagy Debrecenbe,¹⁶⁷ most pedig otthon tanulhatnak, régi vágyaik teljesülnek.

Ausztriában a protestánsoknak nem volt sem megfelelő előkészítő iskolájuk, sem felső iskola, hol papjaikat képezhetnék volna. Külföld látogatása nehézségekbe ütközött s egy külföldet járt pap dotációját az egyes galíciai gyülekezetek nem lettek volna képesek biztosítani. Régi vágyuk volt, hogy belföldi papnevelő intézetük legyen, mert ifjaik külföldön való taníttatását vagy nem bírták, vagy ha bírták volna is, akadályokba ütközött, — hogy megfelelő papjaik legyenek, magyarországi vagy erdélyi iskolára kellett küldeni ifjaikat. De erre is többé-kevésbé képtelenek voltak. Ehelyett magyar és erdélyi iskolákat végzett ifjakat alkalmaztak lelkipásztorul, kik a cseh, német vagy szláv nyelveket nem értették s csak nehezen teljesíthették feladataikat. Most, hogy annak a lehetősége látszott, hogy eme állapotok megszűnnek, természetes, hogy az ausztriai és örökös tartományok protestánsai örömmel üdvözlik a tervet, annál is inkább, mert nem tudják, hogy mi van a háttérben? S ha a magyar és erdélyi protestánsok elleni lépésről tudomásuk is lett volna, kérdés, hogy akkor is nem örültek volna-e? Mert hiszen, ha a magyar és erdélyi protestánsok elleni lépés azoknak hátrányára lett volna is, nekik könnyebbséget jelentett volna bizonyval, míg eddig amazokkal szemben ők voltak hátrányosabb helyzetben. Hogy pedig a superintendensek is örömmel veszik tudomásul a főiskola létesítésének a tervét, holott eddig csak előkészítő iskoláról akartak tudni, mely a külföldi egyetemre készíti elő az ifjakat, abban lelheti magyarázatát, hogy előttük azt a kijelentést tették, hogy olyan főiskolát akar Őfelsége, mely az egyetemet pótolná. Mindenesetre az még tisztá-

¹⁶⁶ St. R. 5636—1819.

¹⁶⁷ G. A. Skalsky: Zur Vorgeschichte der evang. theol. Lehranstalt in Wien Jahrbuch d. Gesellschaft für d. Gesch. d. Protestantismus in Österreich 1904. 110. és köv. ll.

zásra vár eme esetlegesség mellett is, hogy mi okozhatta ama változást, hogy a superintendensek feladták azon álláspontjukat, hogy a theologiai fakultás mellett is a külföldi iskolák látogatásának szabadságát elengedhetetlen követelménynek tartásák?

Egy pár nyilatkozatot is közöl a szervezést illetőleg.

Az ifjúság többnyire Jéna, Göttingen, Tübingen, Leipzig, Halle, Wittenberg egyetemeit látogatta, de felkereste a tilalom előtt Greifswald és Marburg egyetemeit is. Az előbbieket többnyire evangélikusok, Marburgot mindkét felekezeti protestánsok látogatták, mert a dogmakülönbségeket is előadták. Ezekben a főiskolákon minden szakot külön professor lát el, de egyéb theologiai előadásokat is tarthatnak. Vannak még docensek, kik rendkívüli tanárok, magistri legentes, kik tetszés szerinti előadást tartanak. Mindenki azt hallgatta, ami legjobban tetszett. Rendszeresen három-négy évig voltak kinn az ifjak.

A felvételre követelmény volt gimnáziumi végzettség, latin és görög nyelvismeret, zsidó nyelv elemi ismerete, pontos nyelvismeret azon főiskola anyanyelvét illetőleg, hová kimenni készült az illető.

A következő szakok kellenének: *a)* az exegézishez előkészítésül egyéves kurzus görög és zsidó nyelvből, *b)* ó és újszövetségi írástudományba való bevezetésre fél éves kurzus, *c)* exegézis 1½ fél éven át, *d)* dogmatika dogmatörténettel egy év, vonatkozással minden egyes vallás szimbolikus könyveire, *e)* Moráltheologia egy éven, *f)* egyháztörténet 1½ éven, *g)* pastorális theologia homiletikával egy éven át, *h)* egyházjog, *i)* az egész idő alatt, három éven át bevezetés a szónoklásba és írásbeli előadásba.

Minden szakot bármely vallású előadhat, csak a dogmatikára kellene két professzor; exegézisre kívánatos volna kettő, hogy nagyobb bizalommal legyenek az új intézmény iránt.

A fenti kilenc szakot hat-hét professzor elláthatja.

Első éven 3—4, másodéven 4—5, harmadéven pedig 3 órát hallgatnának naponként a növendékek, míg a professzorok napi óraszámja 2.

Könyveket még nem tud ajánlani.

A vezetést saját igazgatója lássa el, de felügyel mindkét felekezet konzistoriuma Pályázatot ne írjanak ki az állásokra, mert tehetőségek nem teszik játékra és kockázatra képességüket, hanem csak középtehetségek fognak jelentkezni. Ellenben az arra alkalmasnak velteket hívják meg.

Saurau eme javaslatokhoz fűzi saját véleményét. A provizorikus egyetemet azonnal fel kellene állítani az ő nézete szerint. Csak hat tanár legyen, exegézisre elegendő egy tanár. Az első évben azon tanszékeket töltsék csak be, melyek akkor szükségesek az első évfolyamra. A több órát tartó tanárok magasabb fizetést kapjanak.

Ami a kiadásokat illeti, itt a bérlet és a professorok fizetése jöhet tekintetbe. Az évi bérösszeg 2—3000 forintot jelent, míg a professorok fizetése tetemes kiadás. A katolikus egyetemi professorok 900—1000—1200 forintos fizetése, mely felémelve 1100—1300—1500 forint s december 1-étől pedig 1500—1800—2000 forint, itt nem jöhet tekintetbe. A protestáns professorok sokkal kevesebbet dolgoznak s így a legjobban elfoglalt exegesis professora kapjon 1200, a dogmatika, egyházjog és egyháztörténet professora 900—900 forintot évente. A legkevésbé elfoglalt morális és pastorális theologia tanárainak 600—600 forint, szónoklattan és az írásbeli gyakorlatok vezetője a kevésbé elfoglaltak közül lehet s 300—300 frt külön díjazást kap. A vezetésért az egyik felekezet superintendense 600 forintot kapjon. Így 6300 forint a kiadás, az összkiadás pedig 9000 forintot jelent, de Saurau szerint, az általa nyerhető előnyökhöz képest, figyelembe sem jöhet nagysága.

A superintendensek internátust is javasolnak. Saurau szerint is kell ez, de a kiadást csak részben viselje az állam, a másik részt úgy kell fedezni, hogy a külföldi alapítványok közül egy párat diplomáciai úton át kell telepíteni.¹⁶⁸

Az államtanács üdvösnek tartja az eszmét. Először neves professorokat

¹⁶⁸ St. R. 5744—1819.

kell alkalmazni s így meghívással kell betölteni a tanszékeket. Ha az intézet látogatása biztosított, Stift szerint már nem fontos, hogy derék tanárok legyenek, tehát pályázattal tölthetik be a tanszékeket. Az exegesisnek, a jó hírnév elérésére, két professzora legyen. Az egyházjogot ellenben a bécsi egyetemen hallgassák az ifjak, mert az állami célnak jobban megfelel, az állami akarat és állameszme sokkal inkább érvényesülhet; Lorenz szerint, ha az egyházjogot protestáns adná elő, veszélyes volna, mert nem megfelelő módon történék. Külföldön az exege-sist egyesítik a két felekezetre, de itthon nem szabad, *mert így a protestánsok nagyon erősek lennének, holott éppen az a cél, hogy mennél gyengébbek legyenek. Az állam érdeke ezt kívánja s így a kettőt el kell választani.* Lorenz nyilatkozata tisztán elénk tárja tehát Ófelsége atyai jóindulatát, melynek kulisszatitkairól a derék Wächter mit sem sejtett.

Ferenc elfogadja az államtanács javaslatát. 1819 szeptember 25-én kelt resolutiojában úgy rendelkezik, hogy az állások meghívás útján töltendők be, üresedés esetén azonban már pályázat hirdetendő. Az exegesisnek két professzora lesz; az egyetemi fakultás gyorsan felállítandó s az egyházjogra vonatkozólag a tanulmányi bizottság nyilatkozzék.

A tanulmányi bizottság október 3-án jelentést tesz, hogy rövidesen nyilatkozik az egyházjog hallgatásának mikéntjére vonatkozólag. Igyekszik, hogy az intézet még ez évben megnyíljen. A kiadások egyelőre állami költséggel fedezendők.¹⁶⁹

A tanulmányi bizottság előterjesztése után szigorú utasítás megy a külföldön accreditált követekhez, hogy a protestáns ifjakat szólítsák fel, hogy azonnal térjenek haza, mert otthon is van most már főiskola és többé nem lehet külföldön tanulni.

A követek eleget tettek a megbízatásnak, de az ifjak több helyen nem teljesíthették azonnal a parancsot, mert mint szegény szülők gyermekei, kénytelenek megvárni, míg útiköltséget kapnak. Haladékot kérnek tehát, amit a követek is támogatnak. A magyar kancellária pedig azt javasolja, hogy ilyen esetekre számítva adjon Ófelsége háromhavi haladékot a hazajövetelre.¹⁷⁰ Ferenc hozzájárul a haladék megadásához.

Míg az ifjak hazajönnek, folynak a tárgyalások. Több ifjú kimenetelre engedélyt nem kap. A tanulmányi bizottság a bécsi protestáns konzisztroiumokkal tárgyal s útbaigazításokat is kap. A bécsi superintendensek azt javasolják, hogy necsak belföldi, de külföldi professzorok is alkalmazhatók legyenek az új főiskolán. Így megfelelő képzést nyernek az ifjak s az intézetnek is jó hírneve lesz. A javasolt fizetés kevés. Egységes 1800 forintot kérnek. A pastoralis és moralis theológiát lehet egyesíteni és így egy professor elesik s hat marad. Mint máshol, itt is 1500—1800—2000 forintos fizetési fok és előlépési lehetőség legyen. Félévenként ne vizsga, hanem colloquium legyen s ösztöndíjat és szabad asztalt is adományozzon Ófelsége. Szükségesek folyóiratok és nélkülözhetetlen a könyvtár.

A tanulmányi bizottság csak a fontosabb dolgokat veszi tárgyalás alá, így ösztöndíj és könyvtárüggyel nem foglalkozik.

Az államtanács helyesli, hogy a professzorok annyi fizetést kapjanak, mint a többi egyetemi tanárok, ellenben tiltakozik az ellen, hogy külföldi tanárt alkalmazzanak. Csak a belföldi lehet megbízható.¹⁷¹ Ellenben sürgeti a tankönyvek jegyzékét, mert az irányelvekkel tisztában kell lenni.

A protestánsok superintendensei nem tudván mit sem a politikai háttérről, azt javasolják, hogy exegesisre elegendő egy ember.¹⁷² A tanulmányi bizottság ellenben azzal érvel, hogy alig akad, ki a görög és héber nyelvet egyaránt érti s így intenzíven művelheti — tehát szétválasztandó a kettő egymástól.

¹⁶⁹ St. R. 6616—1819.

¹⁷⁰ St. R. 7380—1819.

¹⁷¹ St. R. 7501—1819.

¹⁷² St. R. 7859—1819.

Most már belejezett ténnyel állunk szemben. Az ifjakat külföldről hazarendelték, itthon pedig folyik a szervezés. A munka azonban lassan halad.

A protestánsok superintendensei megfelelő tanárok után járnak. Egyházzogra és egyháztörténetre a pozsonyi ev. gimn. igazgatóját, Bilnitza Pált ajánlják, de az nem fogadja el a jelölést. Szűcs, a református konsistorium tanácsosa *Szoboszlai Pap István* debreceni professort ajánlja, ki tud németül s vállalná is az állást. A konszistoriumok ajánlják még a bécsi harmadik ev. lelkészt, Schönét, ki vállalná is az állást, de biztosítékot kér, mert máshová is elhelyezkedhetik.

Exegesisre a velencei Rinck F. Vilmos jön tekintetbe, ki hajlandó elfogadni a meghívást. Ajánlják még Petz Lipót magyar és Biberauer Mihály karinthiai tanárokat. Alkalmos volna még Kanka modori ev. gimnáziumi igazgató.

Újszövetségi exegesisre Szűcs a sárospataki Beregszászi Pál tanárt ajánlja, csak az a hiba, hogy ez már 60 éves.

Arra hajlandók a superintendensek, hogy az ószövetségi exegesiszt elválasszák az újszövetségtől, de azt nem tudják megérteni, hogy miért kell külön professzor az evangélikus és másik, külön tanár a református exegesis számára. Egyébként sürgetik az intézet megnyitását, mert Bécsben sok ifjú van, aki külföldre akart menni, de nem kapván engedélyt, itt töltik az időt. Ismételten hangoztatják, hogy külföldi professzort is jelölhessenek.¹⁷³

A tanulmányi bizottság javaslatára vallás szerinti exegesis lesz, azonban egyik professzor taníthatja a héber, a másik a görög nyelvet mind a két felekezeti hallgatónak. Elrendeli egyúttal a resolutio, hogy az állásokra a pályázatok meghirdetendők Bécs, Prága, Pozsony, Grác, Buda és Brünn újságjaiban. Majd a pályázatokra tegyenek aztán megjegyzést a superintendensek.

A tanulmányi bizottság 1820 február 20-án jelenti, hogy a theologiai fakultás számára 1820 április 1-től 1821 Szent György napjáig 3000 forint évi bérért bérelt helyiséget. A megnyitás most már csak Ófelségétől függ.¹⁷⁴ Ferenc ezen jelentés beérkezése után még Metternichet kérdezi meg a holland és svájci egyetemek szervezetére vonatkozólag. Akik kérvényezik a külföldre bocsátást, mind elutasítja. Mikor pedig Metternich megteszi a jelentést, mely szerint a holland egyetemeken 900 holland forint várja az érkezőket s szívesen adnak — Svájcban pedig, mint a német egyetemeken, a racionalizmus felé hajlanak s így nem javasolja, hogy bárkit is kiengedjenek, de azt ajánlja, hogy még a jőnevű holland egyetemekre se bocsásson Ófelsége senkit — Ferenc elutasítja a magyar evangélikus superintendensek kérését, hogy ifjaik külföldre bocsátását engedélyezze. Hasztalan érvelnek azzal, hogy még nem nyílt meg az egyetem s így nem tanulhatnak ifjaik, hiába hozzák fel, hogy kevés a professorok száma, Bécs drága, nincs ösztöndíj, konviktus. Nem talál meghallgatást ama érvelésük sem, hogy már megszűntek azok az okok, melyek az eddigi korlátozást és tilalmat indokolták.¹⁷⁵

Hogy az egyetem, illetőleg a theologiai fakultás megnyitása késett, azt az előbb vázoltakon kívül más körülmény is elősegítette. Ugyanis még nem tudtak meg-egyezni az előadások nyelvére vonatkozólag. A protestáns konszistoriumok a német nyelvet ajánlották, mert külföldön is németül adnak elő s a latin amellet sem kedvelt. A református konszistorium két tanácsosa, mivel sok magyar és szlavóniai hallgatóra számít s mivel a régi irodalom latin, az egyháztörténet, egyházjog, exegesis és dogmatika nyelvüül a latint kívánja.

A tanulmányi bizottság a nyelvre vonatkozólag a németet ajánlja. Hisz éppen az a cél, hogy a német kultúrát terjesszék. Az exegesis és dogmatika a reformátusok részére latinul tanítható, a többi tárgyak németül. A jelöltek közt találjuk: *egyháztörténetre*: Schöne Károly (Bécs), Kanka Dániel (Modor), Genersich János (Késmárk), Szoboszlai Pap István, Péczely József (Debrecen), Rummy Károly

¹⁷³ St. R. 529—1820.

¹⁷⁴ St. R. 1345—1820.

¹⁷⁵ St. R. 6851—1820.

(Karlóca), Sattler Károly (Szatmár), György József és Tóth Benjamin neveit. Ha német lesz a tanítás nyelve, a tanulmányi bizottság az 1—3. alattiakat ajánlja kinevezésre, ha ellenben latin, a 3. helyre Péczelyt jelöli, jóllehet ellene kifogás merül fel, hogy izgága, heves, beteges, szakjában nem jártas és világi tudományokkal foglalkozik. *Exegesisre*: Rinck F. Vilmos (Velece), Wenrich György János (N.-szeben) Schaberley Mátvás (Selmec), Rummy Károly. Itt a tanulmányi bizottság az első kettőt ajánlja jelölés sorrendjében. *Református exegesisre*: Szoboszlai Pap István, Varga István (Debrecen), Kocsi Sebestyén István (Pápa). Ha a latin nyelv mellett maradnak, jelölés sorrendjében ajánlja kinevezésre őket a tanulmányi bizottság, ha ellenben német lesz az előadás nyelve, egyik sem jöhet tekintetbe.¹⁷⁶

Szoboszlai Pap István, mivel a konzisztoriumok úgy nyilatkoztak, hogy betegség, rossz természet miatt nem jöhet senki tekintetbe, visszalép.

A superintendensek kéri Ferencet, hogy nyilják meg már az intézetet. — Novemberben, de legalább decemberben nyissák meg az intézetet, mert így a pályázók szándékuktól elállhatnak s amellet egy csomó fiatalember egy éve Bécsben van. Külföldre nem engedik őket, itthon pedig nincs intézet számukra. Tetemes kiadásba kerül s amellet a lelkészhiány is érezhető már.

A tanulmányi bizottság, ahelyett, hogy sürgetné a megnyitást, azt javasolja, hogy addig ne nyilják meg az intézetet, míg a rendőrhatalóság nem igazolja, hogy a pályázók valami tekintetben nem esnek-e kifogás alá? Január 1-re azonban meg kell nyitni az intézetet.

Ferenc, az államtanács meghallgatása után úgy dönt, hogy a tanítás nyelve a német lesz, hogy azonban a *protestánsok megerősödését ellensúlyozzák*, a református exegesis és dogmatika nyelvűül a latint vezeti be. Egyháztörténetre Generich Jánost, exegesisre Wenreich Gy. Jánost nevezi ki, református exegesisre pedig újabb javaslatot kér.

Az intézet azonban januárban sem nyilt meg, mire a protestánsok azt kéri, hogy március elsejével okvetlen nyilják meg az intézetet, mert máskülönb szept. 1-ig nem lehet befejezni az évet. Ha református exegesisre nem volna professzor, hallgassák az evang. exegesiszt a hallgatók, vagy pedig helyettesítsék egyelőre a Göttingenből most hazatért Szilágyi, kolozsvári ifjúval, ki exegesisrel foglalkozik. Esetleg tanár is lehetne belőle. Egyben kéri, hogy az intézet megnyitást Erdélyben és Magyarországon is hirdessék ki.¹⁷⁷

Ferenc, mivel Szilágyi Göttingenben tanult s a rendőrség véleménye szerint racionalista tanokat szívott magába, úgy dönt, hogy közösen kell hallgatni az evangélikus exegesiszt. Annál is inkább, mert a pár évvel fiatalabb emberek előtt Szilágyinak nem volna tekintélye.¹⁷⁸

A tanulmányi bizottság ugyan sürgeti, hogy a többi professorokat is nevezze ki Öfelsége, erre azonban nem került még sor. Arról ellenben tudomást szerezhetünk, hogy 1821 április 2-án ünnepélyesen megnyilt a bécsi protestáns theologiai fakultás. Az ünnepi beszédet Wächter tartotta. Hódolat, hála mellett megemlékezett az intézet korszerűségéről, jelentőségéről. Április 3-án ünnepélyesen felvették a tanulókat. 32 evangélikus és két református hallgató van. Meg is kezdődtek az előadások.¹⁷⁹

Az osztrák bürokrácia lassúságával végre megtestesült a gondolat. Csak az volt a kérdés, hogy amilyen nehezen indult meg az agyondicsért theologiai studium, vajjon a kiépítésben is olyan lassúsággal és nehézséggel fognak-e eljárni? Erre a feleletet az évi jelentések adják meg, arról is képet adva, hogy a protestánsok milyen fogadtatásban részesítették az új intézményt?

¹⁷⁶ St. R. 6971—1820.

¹⁷⁷ St. R. 819—1821.

¹⁷⁸ St. R. 1670—1821.

¹⁷⁹ St. R. 2621—1821.

VII. A bécsi protestáns theologiai fakultás.

Az új intézet 1821 április 2-án 32 evangélikus és 2 református tanulóval nyílt meg. Mire az intézet olyan állapotba jutott, hogy megnyithatták, külföldön már nem volt magyar protestáns tanuló. A magyar kancellária 1821 május 4-én arról számol be, hogy a tanulók a helytartótanács jelentése szerint mind visszatértek.¹⁸⁰

Az új intézet helyisége azonban alkalmatlan helyen volt, úgyhogy a következő évben már új helyiségről kellett gondoskodni, ami meg is történt. Itt a Palm herceg házában, Vordere Schenkenstrasse 15. szám alatt már hat évre nyert elhelyezést a theologiai fakultás.¹⁸¹

A dogmatikai tanszékek közül csak az evangélikus dogmatika tanszékét töltik be: kilenc pályázó közül Kanka Dánielt nevezi ki Ferenc, míg a református dogmatikára újabb pályázat kiírását rendeli el.¹⁸² A református exegesis tanárául Patay János sepsii papot ajánlja a tanulmányi bizottság.¹⁸³ Patay Patakon, Losoncon, Jénában. Göttingenben tanult, meg is felel az állásra, hajlandó is elfogadni a tanszékét. Ferenc azonban csak 1822 november 21-én nevezte ki.

Bár előzőleg már ama próbálkozás, hogy külföldi ösztöndíjakat az örökös tartományok területére áttelepítsenek, kudarcot vallott, az államtanács nem adja fel az eszmét. Minthogy a protestánsok legtöbb segélyt külföldön az államhatalomtól kaptak s arról is tudomást szerez az államtanács, hogy a 34,641 forintot kitevő alapítványtökből a bécsi bankban csak 16,000 forint van, diplomáciai úton kísérlék meg a tőkék áttelepítését. Koháry és Teleki pedig megkeresést kap, hogy az alapítóleveleket, vagy azok másolatát szerezzék be.¹⁸⁴

Minthogy Patayt csak 1822 november 21-én nevezte ki Ferenc a református exegesis tanárául, a református dogmatika tanszéke pedig betöltetlen volt, Wenrich és Genersich professorok helyettesítik a professort és látják el a teendőket. Ennek az lett a következménye, hogy az egyetemen levő két református hallgató is eltávozott s 1821 december 1-i jelentésében a tanulmányi bizottság arról számol be, hogy egyetlen református hallgató sincs Bécsben az egyetemen. A két professor pedig munkával túlterhelve, alig bírta ellátni a teendőket.

A beszámoló jelentésből kitűnik, hogy a növendékek szorgalmasak, azonban a keleti nyelvekben gyengék. Hogy ily kevés a tanulók száma (35 ev., 2 ref., 1 unitárius), okul azt hozza fel a tanulmányi bizottság, hogy csak két professort neveztek még ki s hogy a református exegesis s dogmatika tanszéke nincs betöltve.¹⁸⁵ Ha figyelembe vesszük, hogy a protestánsok maguk kérték, hogy ne legyen olyan megkülönböztetés, hogy evangélikus és református exegesis hanem, mint külföldön, itt is egyesítsék a kettőt, ellenben ószövetségi és újszövetségi exegesis megkülönböztetést szívesen vennének s maguk is megtennék a szétválasztást, ama megjegyzés, hogy azért nem jönnek az ifjak, különösen reformátusok, mert csak két profesora van és mert a református exegesis tanszéke nincs betöltve, nem egészen fedi a valóságot. Hogy súlyosan esett a laliba, az biztos, de nem csupán amiatt nem látogatták az intézetet. A távolmaradás oka abban keresendő, hogy egy-egy honi akadémián is volt talán annyi theológiát előadó tanár, mint a bécsi főiskolán, de míg ha idehaza maradtak, legalább nem kellett nyomorogni, míg a drága Bécsben a csupa szegény ifjak nem voltak képesek magukat fenntartani. Idehaza még részesülhettek támogatásban, de ott kinn nem. Itthon volt könyvtár, felszerelés, kinn semmit nem találtak. Így aztán aki a nívónak hirdetett főiskolán meg is jelent, rövid tapasztalat után eltávozott. A csalódott ifjak nem a jóhírnév emelői

¹⁸⁰ St. R. 2900—1821.

¹⁸¹ St. R. 3684—1821.

¹⁸² St. R. 5309—1821.

¹⁸³ St. R. 5312—1821.

¹⁸⁴ St. R. 5406—1821.

¹⁸⁵ St. R. 3883—1822.

voltak, amihez hozzájárult még, hogy dogmájuk számára sem volt tanszék s így nem hogy többet tanultak volna, mint otthon, hanem még elkeseredéssel kellett onnan távozniok, ahová más reménytől telve igyekeztek. A tanulmányi bizottság javasolja is, hogy a tanulók számát csak úgy lehet fokozni, ha, míg megfelelő alap nincs, államköltségen stipendiumokat létesítenek.

A bécsi konzisztoriumok a szabad asztalt sürgetik. Szerintük 100 tanuló esetén 60 rászorul a szabad asztalra. Legyen 30 egész, 20 fél szabad asztal kedvezmény s 10 stipendium. A szegény tanulók részesüljenek ingyenes ápolásban és gyógyításban az Allgemeines Krankenhausban. Az évi kiadás összege, melyet e célra kellene fordítani, így 4500 forintot tenne ki.¹⁸⁶

Az alsóausztriai kormányzóság viszont ellenzi a szabad asztal intézményét. Ott összejön hatvan tanuló s ez *politikai megbeszélésre ad alkalmat*. Azután az árak is változók, vállalkozó sem igen akad és pótköveteléseknek a lehetőségét teremti meg. Ehelyett ösztöndíjat javasol. A 30 ösztöndíjből 8 à 50 frt, 10 à 80 frt, 12 à 100 forint legyen. Kevesebb szám esetén kevesebb legyen az ösztöndíj is, de csak számban, nem pedig összegben. Csak másod- és harmadéves kapjon ösztöndíjat.

Stift tanácsos első évfolyamúak részére is javasol ösztöndíjat. Ferenc 30 ösztöndíj alapítását határozza el, az alsóausztriai kormányzóság által javasolt számban és összegben s minthogy a hallgatók túlnyomólag Magyarországról és Erdélyből vannak, utasítja ezek kancelláriáit, hogy szólítsák fel a magánosokat, hogy Bécsben alapítványokat létesítsenek.

A második évben, minthogy Patay kinevezése után rögtön nem foglalhatta el hivatalát, még mindig két professor tanít. Az I. évfolyamon 29, a másodéven 17 növendék van. Több református hallgató közül csak egy maradt meg, a többi eltávozott.¹⁸⁷ Ennek az az oka, hogy vallásukra nincs egyetlen professor sem, s hogy a fenntartásuk nincs biztosítva — az évi jelentés indokolása szerint.

1823-ban, tekintve, hogy már négy tanár van, a harmadik évfolyamot is megnyitják. Eddig is nehezen ment a tanítás, de három évfolyam katedráinak négy tanárral való ellátása még nagyobb megterhelést jelentett a tanároknak. Azok, bár emberfeletti munkát fejtettek ki, mégsem panaszkodtak. Annál inkább a tanulmányi bizottság, mely 1823 november 24-én kelt jelentésében kimutatja, hogy 1821-től kezdve beiktatott 99 tanuló közül 56 tanulmányának befejezte előtt elhagyta az intézetet s a beiratkozott 39 növendék közül csak 7 végzett. A meglevőkről sem lehet remélni, hogy kitartanak, mert szegény emberek gyermekei. Segítséget kér, mert így megszűnik az intézet, holott éppen a protestánsok javát van hivatva szolgálni.¹⁸⁸

A nagy és megerőltető munka siettetle Genersich halálát. Az egyháztörténet tanszékére meghirdetik a pályázatot, de az öt pályázót nem tartja megfelelőnek a tanulmányi bizottság. Helyettük inkább alkalmazná Schimkó Dániel Bécsben most végzett ifjút, mert ez megbízható. Kitűnő eredménnyel végzett. A helyettesítést elláthatja.¹⁸⁹ Ferenc alkalmazza is, minthogy az államtanács a belföldön tanult emberek gondolkozásmódjáról van csak jó véleményvel.

Három évnek kellett eltelni, míg a morális és pastoralis theologia tanszékének betöltésére sor került. Bár magyarországi pályázók is vannak a pályázók közt, Laitner Pál stájer jelöltet nevezi ki tanárrá Ferenc.¹⁹⁰

Az 1823-mas jelentésből megtudjuk, hogy a három évfolyam hallgatóinak a száma csupán hárommal múlja felül az előbbi évi két évfolyam számát. Ennek oka abban rejlett, hogy bár már papíron volt ösztöndíj, a valóságban még senki nem részesült abban. Reformátusok egyáltalán nem látogatják az intézetet. 1822-ben volt egy, 1823-ban négy, de egy félév múlva három eltávozott.¹⁹¹

¹⁸⁶ St. R. 5030—1822.

¹⁸⁷ St. R. 427—1823.

¹⁸⁸ St. R. 7524—1823.

¹⁸⁹ St. R. 8296—1823.

¹⁹⁰ St. R. 438—1824.

¹⁹¹ St. R. 3074—1824.

Minthogy református theologusok Bécsben egy cseppet sem tanultak többet, mint idehaza, nem mennek Bécsbe. Ott nyomorognának, idehaza pedig legalább ettől megmenekülnek.

Az államtanács számol azon ténnyel, hogy a jövőben sem lehet arra számítani, hogy református theologusok is legyenek, mert a magyarok nem jönnek, az örökös tartományokbeliek pedig nem jöhetnek. Egyetem ugyanis van, de nincs hozzá előkészítő iskola. Goess tanácsos szerint nem is az a cél, hogy sok növendék legyen, hanem, hogy az államcélok, politikai szempontok érvényesüljenek s paphiány ne legyen.

Amint ezen adatokból látjuk, a bécsi főiskola meglehetősen siralmas képet nyújt. Először nagy erővel igyekeznek előkészítő iskolát létesíteni Teschenben, mely egyúttal a kisebb gyülekezetek papjait képezné. Ezt az iskolát megszervezik, de csak négyosztályúvá építik ki. Így nem megfelelő arra sem, hogy kisebb gyülekezetek papjait képezze, előkészítő iskolául pedig nem alkalmas. Jóllehet nincs előkészítő iskola, főiskolát létesítenek. A cél ugyan az volt, hogy a magyar és erdélyi protestáns ifjak kimenetelét megakadályozzák s azok látogathatnák is előképzetségük után a bécsi főiskolát, de az örökös tartományok protestánsaira is figyelemmel kellett volna lenni. Így az örökös tartománybeli protestánsok, ha Bécsben akartak tanulni, magyarországi iskolákban voltak kénytelenek végezni előtanulmányaikat, a magyar és erdélyi ifjak pedig nem tanulhattak Bécsben, mert nem volt biztosítva megélhetésük, továbbá a bécsi iskola, melyet oly nagy jelentőségűnek hirdettek, mindjárt a kezdetén két tanárral, majd azután is csak tanerővel rendelkezik, kik hat professor teendőit kénytelenek ellátni. Azután a tanárok sem olyan képzettségűek, hogy az intézetnek európai nivót biztosítanának. És ilyen berendezés mellett nem átalotta Ferenc abban a hitben ringatni magát, hogy Bécsben épúgy tanítják a protestáns theológiát, mint a holland vagy német egyetemeken!

Az államtanács rájön arra, hogy nem csupán a szegénységben rejlik az elmaradás oka.¹⁹² Az ösztöndíjak növelése egyébként majd világosságot fog deríteni ez ügyben, vélte Stift tanácsos.

Bizony meg kellett érni, hogy az ösztöndíjak tényleges élvezete mellett is a reformátusok elmaradtak. Az államtanács és Ferenc abban a számításban is csalódott, hogy külföldön magyar emberek alapításai vannak s így azokat egyszerűen visszatelepítik. Csupán egy magyar alapítványról számolnak be a kancelláriák: a Menningen volt birodalmi város területére szülő Dobosi Sámuel-féle ösztöndíjról. De erről is le kellett mondani, mert a bajor kormány 1824 május 23-án arról értesítette az államtanácsot, hogy a három évre szóló stipendium csak azon nagyszombati ifjaknak adható ki, kik ott tanulnak. A többi alapítvány pedig idegelektől származik, főképp szabad asztalból áll s azok is helyhez kötöttek.¹⁹³

1825-ben a református dogmatikai, az egyházjogi és egyháztörténeti tanzsékek még mindig nincsenek betölthetve. Mindannak ellenére 1824-ben hét új hallgató jött. Egy pár református is van köztük, de beiktatásukra már nem került sor, mindjárt eltávoztak. Az államtanács már szinte újjong, hogy az előbbi évi három többletkez képest most héttel növekedett a tanulók száma, midőn mint a derült égből a villám csapott le a tiszai körzet evangélikus superintendenseinek a kérése, kik ismételten a külföldi iskolalátogatás engedélyezését kérik. Még jobban fájt, hogy az oly nagyrabecsült egyetemről megmondják, hogy nem felel meg a követelményeknek. Mert külföldön nemesak papi állásra, de tanári és tanítói hivatásra is kiképezhetik magukat az ifjak, amire Bécsben nincs alkalom. Bécs azonkívül drága.¹⁹⁴ Hogy pedig káros tanokat nem szívnak be, bizonyítja a porosz király

¹⁹² St. R. 3074—1824. Ob die a. bewilligten Stipendien die Anzahl der Schüler von d. helvetischen Konfession bedeutend vermehren, werden, wird sich zeigen. Ich möchte daran zweifeln. Der Grund des Wegbleibens liegt anderswo als in der Armuth. Indessen ist schon genug daran gewonnen, dass der Vorwand z. Besuche ausländischer Universitäten gehoben ist und sie gezwungen sind ihre Bildung im Innlande zu vollenden.

¹⁹³ St. R. 7728—1824.

¹⁹⁴ St. R. 6453—1825.

eljárása, ki, bár öt egyetem van országában, megengedte a jeni egyetem látogatását.¹⁹⁵

A protestánsok azonban panaszaikat az országgyűlés elé is vitték s Ferenc kénytelen újra megengedni a külföldi iskolák látogatását.¹⁹⁶ Ez észrevehető mindjárt a bécsi egyetemet látogató növendékek számáról. Míg ugyanis 1825-ben 52,¹⁹⁷ 1826-ban 74,¹⁹⁸ növendék van, 1827-ben már csak 59,¹⁹⁹ 1828-ban pedig csak 39 a növendékek száma.²⁰⁰ Az államtanács el is van készülve arra, hogy ez a szám ezután fogyni fog s azt a megoldást ajánlja, hogy a német provinciákban senki ne kap hasson állást, aki nem a bécsi egyetemen végzett.²⁰¹ Erre jött aztán válaszul és meglepetésképpen, hogy Wächter superintendens halálával a bécsiek a drezdai Francke Ágostot választják pappá.²⁰² Ezzel világos jelét adták, hogy mennyire becsülik a bécsi egyetemet s mennyire értékelik az onnan kikerült lelkészeket!

Követhetnénk tovább az évi jelentések alapján, hogy milyen látogatottságú volt a bécsi főiskola. Azonban fölösleges. 1826-ban Stift tanácsos, mikor a bécsi főiskola átszervezésének a kérdése feltétlenül szükségesnek bizonyult, mikor megtudta, hogy a megnyitás óta 177 tanuló iratkozott be, de ezek közt csak öt volt református, igen ütötte a vasat, hogy a theologiai fakultásnak nem szabad evangélikus jelleget adni, hanem a protestáns jelleget kell fenntartani s meg kell törni a makacs reformátusokat.²⁰³ Most aztán nem csak az derült ki, hogy nemcsak a magyar reformátusokat nem tudták megtörni s továbbra is meg kellett engedni a külföldi főiskolák látogatását, hanem még a saját és éppen a bécsi protestánsaikkal szemben is gyengének bizonyult az államtanács és tervével megbukott.

1825-től kezdve ismét találkozunk protestáns ifjakkal, kik külföldre mennek. Minden évben felmege a kiment ifjak jegyzéke s ebben szép számmal szerepelnek a meglévő főiskola ellenére is külföldre igyekvő s tágabb látkörre szert tenni és tanulni vágyó theologusok. Az alkotmányosság követelte, hogy az 1791. évi 26. tc.-nek érvénye legyen. Ferenc azonban ezt olyképen értelmezte ismét, hogy mehel nek külföldre magyar ifjak, de csak theologusok s azok is csak az általa engedélyezett területre. Így ismét korlátozza a látogatható egyetemek számát, de a szabadságot el nem vehette anélkül, hogy ismételt országgyűlési gravamen ne származzék belőle.

Az említett adatokból láthatjuk, hogy a protestáns theologiai fakultás létesítésével kapcsolatban is a Habsburgok nem tagadták meg önmagukat. A főcél az, hogy az abszolutizmus diadalra jusson. Minthogy abszolutisztikus törekvéseiknek csak a külföld szabad szellemétől áthatott protestáns ifjak útján vethettek gátat, ettől a veszélytől igyekeztek megszabadulni. Bár a pénz a Habsburgok háztartásában olyan tényező volt, amely a legüdvösebb intézmények megvalósításának tervét is megbuktatta s zavaros pénzügyi viszonyaik mellett mindig nehézségekkel küzdöttek, mégis, hogy abszolutisztikus törekvéseik hajótörést ne szenvedjenek, pénzáldozattól sem riadtak vissza. Az tény, hogy amit létesítettek, sok kívánni valót hagyott hátra. Nemkülönbén történt ez a protestáns theologiai fakultással sem.

Az volt a szándék, hogy olyan nívóra emeljék a létesítendő intézetet, mint amilyen magaslaton azon főiskolák állottak, melyeket a protestáns ifjak látogat-

¹⁹⁵ St. R. 819—1826.

¹⁹⁶ St. R. 623—1828.

¹⁹⁷ St. R. 2039—1826.

¹⁹⁸ St. R. 2422—1827.

¹⁹⁹ St. R. 7512.—1828.

²⁰⁰ St. R. 3563—1829.

²⁰¹ St. R. 7512—1828. Da die Ungarn nun wieder die ausländischen Lehranstalten besuchen dürfen: so müsste die Anzahl d. Schüler an d. Wiener protestantischen Lehranstalt sich notwendig mindern. Ein Mittel die Anzahl derselben zu vermehren dürfte darin liegen, wenn E. M. anzuordnen geruheten, dass nach einem bestimmten Zeitraume Niemand ein geistliches Vorsteheramt beiden Protestanten d. deutschen Provinzen erhalten werde, der nicht an der Wiener Lehranstalt gebildet würde.

²⁰² St. R. 7691—1827.

²⁰³ St. R. 7147—1826.

nak. Igen, de ez csak a feltétlen szabadság szellemében valósítható meg. Már pedig Ferenc attól is félt, hogyha az evangélikus és református ifjúság együtt hallgatja az exegézist, megerősödnek a protestánsok. Ezért kell külön református és evangélikus exegézis, melyeknek előadási nyelve is különböző.

Európai nivón álló intézetet akar s ezt úgy véli elérni, hogy egy főiskolán, ha csak egy fakultás is az, két professzorral láttatja el jó ideig hatnak az ügykörét. Professor pedig addig nem lehet senki, míg a rendőrhatalóság nem nyilatkozik, hogy felvilágosodott protestánsok hátat fordítottak az iskolának. Amily mértékben kar így az önkénynek s nem a felvilágosodásnak az iskolája volt, ami miatt a valami kifogásolni való nincs-e a jelöltekben? Az általa létesített hittudományi gyűlöletessé tette politikai rendszerét a nemzet előtt, oly megvetéssel tekintettek az általa létesített főiskolára a protestánsok, elsősorban a magyarok.

Protestáns teológiát akart s evangélikus hittudományi kar volt az, első perctől kezdve s az is maradt végig. A magyaroknak nem volt jó, mert silány volt a többi külföldi intézethez képest, az osztrák örökös tartománybeliek pedig csak úgy használhatták, ha az előképzettséget Magyarországon vagy Erdélyben szerzték. Van tehát főiskola, ha annak nevezhető, de nincs előkészítő tagozata.

Maguk a bécsiek, kik közreműködtek a létrejöttében, fényes tanúságtételt tettek, mikor idegenből hoztak papot maguknak, holott a főiskola azt a célt lett volna hivatva szolgálni, hogy idegen pap alkalmazásának a lehetősége megszűnjék. A magyar protestánsok pedig országgyűlésen kerestek orvoslást az országgyűlés által megerősített szabadságuk védelmére. Ennek következtében Ferenc kénytelen engedni s a protestánsoknak ismét szabad külföldi iskolákat látogatni. Mint-hogy a bécsi intézet főképpen és kimondottan azért létesült, hogy a protestánsok ne hivatkozhatnak arra, hogy nincs iskola itthon és emiatt mennek külföldre s így megakadályozza, hogy kinn szabadabb szellemtől átitatva, itthon abszolutizmusának gátul szolgálhassanak, — most, hogy ezt az álláspontot fel kellett adni, a feladás az államtanács és Ferenc bukását jelentette. Amint az 1825-i országgyűléssel megbukott politikai rendszere is és az alkotmányosság útjára kényszerült lépni, a protestánsokkal vívott lelkiismereti szabadság kivívására irányuló küzdelemben ugyancsak alul maradt.

Hogy Bécsben protestáns teológiai fakultást létesített, annak megmaradt ama haszna, hogy a protestánsoknak eggyel több főiskolájuk lett, az idővel teljes főiskola lett és államköltségen fenntartva, Bécsben, a császárvárosban, vallásuk szabad gyakorlatának erősségéül szolgált és az örökös tartományokbeli protestánsoknak kulturcentrumává válhatott. Mi, magyar protestánsok, nem sok hasznát láthattuk, de arra nagyon jó volt, hogy míg kezdetleges berendezése mellett messze maradván a külföldi intézetek nivója mögött, ráeszmélhettünk, hogy jogok elvételeivel az intézmény silány volta milyen célzatosságot rejt magában, az ellenállást fokozza és a törvény által biztosított szabadság megvédésre és visszavívására az aktivitást növelje.

VIII. Befejezés.

Protestáns egyetemtől protestáns egyetemig.

Ha az elmondottak során áttekintjük a protestáns egyetem eszméjének felvetődése és megvalósulása közé eső mozgalmat, a következő képet nyerhetjük.

A protestánsok részére egyetemet akar létesíteni Mária Theresia. Jóllehet, az örökös tartományokban is vannak protestánsok, kik már II. Miksa alatt mozgalmat indítanak hogy papjaik képzésére iskola létesüljön, — a magyar többségre való tekintettel Erdélyben óhajtja felállítani a királyné az egyetemet. Az eszmét hogy ki adhatta, eléggé nem világos. Az azonban tény, hogy Kaunitz számos ízben sikra száll a terv érdekében s az államtanács is támogatja a gondolatot.

A protestánsok közül a szászok voltak barátjai a gondolatnak, egyrészt, mivel tartozástól menekültek volna, az adó! saját céljaikat szolgálja s az ő jogi meggyőződésük sérelmet nem szenved. A magyar protestánsok tiltakoznak a ki-

vitel ellen, de a megvalósítás terve csak az erdélyi r. katolikus püspök tiltakozására kerül a súlyeszlőbe.

II. József nem ejtette el az eszmét, nála azonban a kivitel mikéntjére vonatkozólag biztos adatokkal nem rendelkezünk. Még Mária Theresia alatt négy karból álló protestáns egyetem létesült volna, II. József vegyes egyetemet akart, amint az adatokból kitűnik, úgy, hogy a r. katolikus theologia mellett protestáns theologiai fakultás is lett volna az egyetemen.

II. Lipót alatt a protestánsok maguk indítanak mozgalmat, hogy teljes theologiai fakultás létesüljön. Ez a szándék közös Magyarországon és az osztrák örökös tartományok protestánsainál. Csakhogy míg a magyar protestánsok megfelelő gimnáziumokkal, mint előkészítő iskolákkal és theologiai akadémiákkal rendelkeztek, addig az örökös tartományok protestánsainak csak elemi iskoláik voltak. Először tehát csak előkészítő iskoláról kellett gondoskodni, mert ifjaik így magyar előkészítő iskolába és akadémiákba kellett, hogy járjanak, ha kisebb gyülekezetek papjai akartak lenni, vagy külföldi egyetemen óhajtották folytatni tanulmányaikat.

A magyar intézeteket látogatják is örökös tartománybeli protestáns ifjak, azonban ez nagy nehézségekkel jár és költséges. A bajon úgy próbálnak segíteni, hogy külföldről hoznak papot, majd mikor ez ellen állást foglalnak az udvari hatóságok s Ferenc meg is tiltja, magyar és erdélyi akadémiát végzett ifjakat választanak lelkészül. Ezek, bár nehezen tudnak környezetükben feladatuknak megfelelni, idegen nyelvben járatlanok lévén, mégis nagy számmal találhatók az örökös tartományok protestáns gyülekezeteinél.²⁰⁴

Ilyen körülmények között természetesnek található a törekvés, hogy belföldön képzett, saját kebelükből való pap után vágnak. Tehát belföldi intézetet akarnak s arra gyűjtenek is.

Magyarországon és Erdélyben csak theologiai akadémiák vannak, melyek elvégzése után külföldi egyetemeken kell teljessé tenni a theologiai studiumot. Itthon is elférne egy teljes theologiai fakultás, amire gondolnak is s ugyancsak gyűjtés, illetve szolgáztatás útján akarnak alapot teremteni épen a protestánsok. Az egyetem a görög nem egyesültekkel volna közös, úgy, hogy hittudományi téren mindegyik felekezetnek külön theologiai fakultása volna. De ezen terv és a terv megvalósítására igyekvők egy szó említést sem tesznek arról, hogy ha az egyetem megvalósul, a külföldi iskolalátogatási szabadságról lemondanak.

Eme próbálgatások jámbor szándékok maradtak. Minden változás e téren csak az államhatalom magatartásától függött.

Az államhatalom nem jó szemmel nézi a külföld látogatását. A protestánsok ugyan tágabb látókör, alaposabb tudás szerzése végett mentek ki, de azért is, mert teljes theologiai fakultás idehaza nem volt. Az államtanács is kénytelen méltányolni az indokot s nolens-volens, korlátozásokkal ugyan, de lényegében mégis megengedi a külföldi iskolák látogatását.

Mikor azonban az ifjak következetesen kérik a kibocsátást, a szabadabb szellemtől való irtózás komolyabb ösztönzést ad. A pénzkérdés nehézségeket támaszt, azonban az abszolutisztikus törekvések biztosítása áldozatokat követelt. Az államtanács folytonos sürgetésére Ferenc magáévá tette az eszmét s annak keresztülvitelét sürgeti.

Az adminisztráció lassúsága két évig késlelteti ugyan a terv kivitelét, de meg nem akadályozhatja. Végre aztán kivitelre is kerül a sor, mire a magyar és erdélyi protestánsokat hazarendelik ama indoklással, hogy már itthon is tanulhatnak. A Borschenschaftok mozgalmái vörös posztóként meredtek az államtanács elé, úgyhogy még intézmény sem volt s máris hazarendelik a zavargásokban részt nem vett ifjakat.

Az örökös tartományokbeli protestánsok örömmel veszik tudomásul Ferenc szándékát, de annál kevésbbé örülnek annak a magyar protestánsok, kik hallják

²⁰⁴ St. R. 4677—1830., 2835—1831., 244—1831. L. még szerző: i. v. tanulmányát Prot. Szemle 1930. 1—16. l.

ugyan, hogy lesz már teljes theologiai fakultás, de az ifjak hazarendelése ízelítőt nyújt nekik, hogy az államtanács és Ferenc milyen intézkedésekkel óhajtja biztosítani a teljes theologiai kiképzést.

Az intézet mégis megnyílt. Minthogy külföldet többé nem látogathatják a protestánsok, mennek Bécsbe, de kiábrándulva távoznak onnan. Ugyanis nehéz a megélhetés, nincsenek ösztöndíjak, Bécs drága s nincsenek professzorok. Az egyetem tulajdonképpen evangélikus theologiai *tanintézet*, e tekintetben is hiányos, a reformátusok szükségleteit és követelményét kielégíteni nem képes. Így a református tanulók, ha meg is jelentek, csalódva eltávoztak, mielőtt beiktatták volna őket.

A theologiai intézet, jóllehet az örökös tartományokbeli protestánsoknak lett volna legkívánatosabb a megléte, mégis a magyar és erdélyi protestánsok ellen irányult. Látogatói is magyar és erdélyi protestánsok voltak csaknem kizárólag. Az örökös tartományok ifjai csak úgy használhatták, ha magyar vagy erdélyi előkészítő iskolába jártak. Volt tehát theologiai tanintézet, de nem volt előkészítő iskolája.

Folytonos sürgetésre is csak két tanár működik éveken keresztül, ami elősegítette, hogy a protestánsok meggyűlöljék az intézményt. A magyar protestánsok ki is jelentik, hogy nekik nem megfelelő az intézet s újra külföld látogatásának engedélyezését kérik. Mikor pedig kérésükre elutasító válasz jött, országgyűlés elé viszik a dolgot, melynek határozatára Ferenc ismét kénytelen megengedni a külföldi iskolák látogatását.

Az osztrák örökös tartományok protestánsai pedig, mikor pl. Bécsben a dresdeni Franckét választják lelkészükül, nyíltan kifejezésre juttatták, hogy a bécsi intézet mennyire felel meg az ő követelményüknek, s mennyire elégti ki vágyaikat.

Ferenc és az államtanács tehát tervével megbukott.

Annyi eredménye lett a bécsi theologiai tanintézet felállításának, hogy a magyar protestánsoknál ellenállást váltson ki, ami bizonyára elmaradt volna, ha egy tényleges theologiai fakultás létesül, ami teljes theologiai fakultásnak mondható a magyar és erdélyi akadémiákkal ellentétben s ha a külföld látogatásának lehetősége továbbra is megmarad. Az osztrák örökös tartománybelieknél pedig, hogy látogathassák, előkészítő intézetről is gondoskodni kellett.²⁰⁵ Így hozzájárult ahhoz, hogy a türt protestantizmus befogadott vallássá legyen s alárendeltségből egyenjogúságra emelkedjék. Ebben nagy szerepe volt a bécsi evangélikus theologiai fakultásnak.

A theologiai fakultás, mint protestáns theologiai tanintézet nyílt meg. Azonban látogatói evangélikusok voltak s a reformátusok elmaradása miatt tulajdonképpen evangélikus tanintézet volt. Ez a jellege meg is maradt, míg nem 1850 október 8-án tényleg theologiai, de evangélikus theologiai fakultás lett, de csak 1861 július 18-án nyert doktori diploma adására jogot.²⁰⁶

Dr. Klein Gáspár.

²⁰⁵ Előkészítő iskolául a tescheni gimnázium szolgált, melyet négy évfolyamról hatra építenek ki St. R. 2328—1832., 6790—1833., 1833-ban, de még 1842-ben is folyamatban van a szervezés!

²⁰⁶ G. Loesche: Z. Hundertjahrfeier d. evangelisch-theol. Fakultät in Wien 2. April 1921. (Jahrbuch d. Gesellsch. für die Gesch. des Protestantismus in Österreich 39. Jahrgang 7. I. [1920.]

Függelék.

I.

Barkóczy esztergomi érsek tanulmányi inspector javaslata Mária Theresiához a protestánsok külföldi iskolalátogatása tárgyában.

Ad Nrum 1638—1763. St. R. ad Protoc. 27. May 1763.

Opinio archiepiscopi Strigoniensis de studiosis acatholicis ad exterarum provinciarum studiorum causa exire volentibus.

Államtanácsi referendum:

Quod rex Hungariae subditis suis exitum hunc negare possit, putat archiepiscopus a nemine in dubium vocari posse, non solum quia regnum Hungariae nullam cum imperii Romani provinciis dependentiam, seu connexionem habens peculiaribus et absolutis suis legibus regitur, sed etiam, quia id genus prohibitiones in Hungaria jam factas fuisse exempla docent: ab actu autem ad potentiam legitima est illatio.

Quaestio solum est, an e republica sit, talem exitum negare acatholicis?

Affirmativam tenet archiepiscopus: *quia talis studiosorum exitus manifeste noxius est et religioni orthodoxae et rationi status politici.*

Barkóczy javaslata:

Quantum ad religionem: nemo catholicus ambiget, quia

1-mo: Ipsamet cancellaria in voto suo agnoscit, exitum hunc ab acatholicis haberi pro medio, vel necessario, vel certe valde conducente ad conservandam, augendam et ornandam ipsorum religionem et qua tale admittendum suadet, praetextu legum, religionem ipsorum sicut tolerantium, ita media necessaria admittentium, jam vero indubium est, quod noxium sit religioni orthodoxae quidquid promovet, aut conservat hereticam. Quod autem studia haec externa non solum cancellariae opinione, sed etiam reipsa valeant ad conservandam et firmandam acatholicorum religionem facile patet, quia

2-do Academiae acatholicae, quas Hungari adeunt, sunt in locis, in quibus praedominatur haeresis. Igitur et encomia haereseos et calumniae in nostram religionem orthodoxam venduntur illic audacius, etiam aptius, quod divites ac honorificas docentium cathedras plerumque occupent viri a naturali ingenii felicitate, eloquentia, industria et prudentia carnali celeberrimi. Multo magis ergo juvenes Hungari tam eorum magistrorum voce, quam contribulium illic praedominantium exemplo accendantur ad zelum sectae suae et ad catholicorum odium, quo turgentibus cum in patriam redeunt, maledictis suis miseram plebem errantem in tenebris eo pertinacius obfirmant, quo majorem eruditionis opinionem ipsis tam apud vulgus, quam apud (igy) nobilitatem conciliat haec per exterarum Academiae oberratio. Huc accedit

3-tio Quod hujusmodi academici plerumque referant vel libros pestilentes, quibus socios inficiunt, aut in pertinacia confirmant, vel saltem librorum catalogos, quorum postea laude hominum ditiorum ore provocant ad eos comparandos. Atque hinc potissimum fit, quod tam multi haeretici libri ad censuram deferantur, longe autem plures occultis viis in regnum inferantur. Sequitur

4-to. Quod cum haeretici professores et ministri excusso semel legitimo iudice controversiarum, solum privatae suae rationis criterium pro regula credendi habeant, pridem jam dimisso augustanae et helveticae confessionis systemate, deflexerint ad varios novos circa fidei dogmata errores, ut fere quot professores, tot sint novarum haeresum auctores. Hos ergo diversos, cum juvenes Hungari in diversis Academicis exteris audiant, variarum novarum opinionum monstra in patriam inferunt, sensimque efficient, ut loco augustanae et helveticae confessionis, *quae solae in Hungaria tolerantur*, omnium haeresum colluvies regnum inundet.

Cum vero apud catholicos in dubium sit, haeresim tam esse peccatum contra deum, quam furtum, adulterium, caeteraque crimina: illud quoque nemo

catholicus ambigere potest, peccare graviter omnem et privatum et publicum hominem, quicumque positiva juvandae, firmandae, ornandae aut in novos noxios foetus extendendae haereseos media suggerit, seu cum facile potest, non impedit. Peccat nempe in deum, ad cuius gloriam promovendam est conditus, quid si etiam ratione peculiaris officii adstrictus? peccat in proximum, sive dein ex justitia, sive ex sola charitate ejus saluti studere teneatur: *mandavit enim deus unicuique de proximo suo.*

Porro leges patriae quae augustanam et helveticam confessionem tolerant, si catholice sentire volumus, non eum sensum habent, Quod velint haeresim protegere, juvare, promovere et ad florentem statum perducere, sed quae natura tolerantiae est, id solum volunt, ut malum, quod temporum iniquitate emendari non potuit, impune permittatur, idque in iis limitibus, quibus per leges fuit circumscriptum, quos ipsos limites si tempora patiantur, omni meliore ratione restringere cum quivis suae proximorumque salutis amans catholicus optare tenetur, tum sane optant, optaruntque reges nostri apostolici, qui et legibus et benignis suis ordinationibus tristem particulam *adhuc* non sine sincero christiani cordis gemitu inserverunt, semper suspirantes, ut venial tandem tempus divini beneplaciti, in quo unus grex sub uno pastore, uno corde et ore laudet deum, cessentque haereses et schismata, tam temporalis quietis et felicitatis manifestae pestes, quam publicorum flagellorum incentiva.

Jam si attendamus limites, quibus tolerantia acatholicorum a lege patria circumscribitur, manifestum est, nihil plus eis permitti, quam.

Primo. Liberum religionis suae exercitium, privatum quidem ubivis et cuique, publicum vero in locis articularibus.

Secundo. Templum in locis per legem detarminatis.

Tertio. Scholas intra regnum, iuxta limitationem idacalium resolutionum erigendas, prouti haec constant ex articulo 26. 1681; ultra haec quidquid acatholicis nostris, sine evitabili necessitate datur, iam non ad tolerantiam lege permissam, sed ad favorem lege divina et naturali vetitum referri debet. Huc ergo referenda etiam est *licentia exeundi* ad academias externas, quam lex nulla (!) acatholicis nostris permittit, pro medio autem exercendae, atque etiam promovendae religionis suae ipsa cancellariae opinio ponit.

Neque metuendum est, ut exitu hoc negato adimantur necessaria toleratae eorum confessionis exercendae media. Etenim multae possent ostendi provinciae acatholicae, quae licet catholicos tolerant, nullas tamen publicas scholas eis admittunt. Igitur ipsorum acatholicarum opinioe scholae non sunt necessaria media exercendae religionis toleratae aut si putant eas esse medium necessarium et tamen a more suae sectae negant, cur quaeso minor sit noster erga orthodoxam religionem zelus? aut quomodo queri audeant nostri acatholici, si eis vicissim per nos id adiumentum denegetur.

Non negatur tamen, etenim acatholici Hungari tot in regno habent scholas, altiores et inter has aliquas, quae non pridem, uti Eperjesienses, aut certe sola via facti a grammatica ad summum apicem evectae sunt, ut bonis catholicis exigua spes sit semen hoc bono agro superseminatum ante messem extirpandi, nisi noxia illa seminaria sensim minuantur, restringantur. Helveticae confessioni addictae publicam Academiam habent Debreczini, Miskolczini, Patakini, Szikszoviae, Rima, Szombathini, Szatmarini, in quibus locis omnibus (restrictis aliquantum solis Szatmariensibus) togatos numerosos in philosophia et theologia instituunt, aut pro ministerio, aut pro aliarum inferiorum scholarum magisterio. Augustanae vero confessioni addicti altiora studia per tractam Posinii, Sopronii, Eperjessini, ubique cum liberrima potestate tradendi disciplinas, quas volunt, qui haec non sint satis ad toleratarum confessionum, exercitium, quando catholica dominans religio, publicas universitates tantum duas in regno numerat, nempe Tyrnaviensem et Cassoventem.

Quod autem in patriis his Academiis tantum domesticos professores habeant (utuntur etiam catholicae scholae domesticis et domi paratis professoribus) nihil

per id detrahitur necessitati, sed soli ornamento, aut forsán etiam firmamento haereseos ; ad quod pro viribus detrahendum, deus et natura omnem catholicum obligat : quamquam plerique harum academiarum professores ii sunt, qui in extéris academiis studuerunt, siquid ergo utile hi foris didicerunt, possunt id communicare suis discipulis et sic sucesseve omnibus, sin autem hi ipsi academici, quos professoratui admovent, ex provinciis externis rerum bonarum vacui rediverunt qua spe, quo fructu exmittentur alii ? Sane hoc solo, quod ad domesticos, hicque per omnes cathedras declamari solitos errores majorem sint pertinaciam allaturi quod unum vasutiores acatholici quaerunt, veri autem catholici multo studiosius, quam politica rei publicae damna impedire tenentur. Summa enim ratio status est, quae facit pro religione, qua vera placatur deus rex regum et dominus dominantium, omnis boni, totiusque felicitatis author, conservator et reparator.

Iam quod haec exmissio, etiam politici status rationi sit adversa facile concesserit, qui attendet, quanta sit nunc in provinciis acatholicis sentiendi, scribendi et loquendi licentia. Pleraque naturalistarum, materialistarum et deistarum principia eo tendunt, ut inducant Hobbessianum bellum omnium in omnes, regulamque iustitiae desumant a mensura potentiae, aut a cujusvis individui vita commoda, per corruptam rationem pro tali aginta, quod sensim ad anarchiam et ad excutiendam omnis legitimae potestatis auctoritatem manifeste disponit. Nota sunt etiam alia huius saeculi libertinorum placita, quae omni honestati et auctoritati bellum indixisse videntur, si ea propriae rationi, hoc est corruptae propensioni, aut consuetudini, in rationem tyrannice dominantem dissentiat. His perniciosis principiis si acatholici studiosi apud exteros imbuti fuerint, facile virus affricabunt suae sectae assectis qua sermone, qua pestilentiam libellorum illinc allatorum communicatione, seu etiam commendatione, ut eosdem subinde comparent, quemadmodum jam nunc, si quis curiose et caute indagare vellet, plerorumque sciorum nobilium acatholicorum bibliohecas hujus purpuris voluminibus scatentes inveniret.

Unde non est satis illa cautela, ne exmittantur nobiles, seu alii profanas sciencias percepturi, sed solum hi, qui dogmata suae religionis discere volunt. Primum enim quanto maiora sunt divina humanis spiritulais corporalibus aeterna transitoriis, tanto diligentiore cura, ac studio est illorum detrimentum avertendum. Deinde postquam aliquis sub specie discendorum dogmatum exiverit, quis ei foris attendet, ne etiam alia perniciosia principia discat ? quis prohibebit professorem, ne ea suis etiam dogmaticis lectionibus admisceat ? quis demum reducem hunc academicum coget, ut recte ministerio apud suos fungatur, non vero, si nobilis sit, publica regni negotia in comitatibus tractet, aut, aut, (igy) tractantibus noxia consilia suggerat ?

Sed ponamus, quod huiusmodi reduces solo ministerio sint functuri ; innegabile est, oves a pastorum suorum vocibus pendere, maxime autem ab horum de quorum scientia et eruditione publicam opinionem habent. Si itaque ob periculum perniciosorum principiorum acatholici nobiles, voto ipsius cancellariae arceundi sunt ab academiis externis, hi, qui publico ministerio apud eos functuri sunt, tanto diligentius ab eis arceri debent, quanto majus est periculum, ne occasione et auctoritate ministerii abusi, virus in plures spargant.

Etsi etiam nulla alia perversa principia domum referrent, referunt certo taedium rerum domesticarum, amorem et admirationem externarum, referunt amorem in principes acatholicos, erga suam sectam indulgentes ; quos effectus sensim suis instillant, cum manifesto praritu innovandi omnes leges et consuetudines patrias, cum assiduo nisu ad ea ornamenta suae religioni procuranda, quae foris ei attribui didicerunt, cum periculo item alienandi animos subditorum ab amore terrae principis ita quidem, ut ea alienatio etiam alta pace velut sub cinere gliscat, data vero modica libere loquendi et agendi occasione, facillime in apertam flammam erumpat, vel ne erumpat, mille cautelis et sollicitudinibus publicis anxie sit procurandum.

In detrimentum status vergit et id, quod hac exmissione notabilis pecunia ex haereditariis Suae Majestatis provinciis efferatur : vix enim exit aliquis, quin

ut minimum 300 fl.-os efferat. Quod autem hac ratione Hungari acatholici privandi sint lucro foundationum, quas foris pro studentibus habent constitutas, felix erit culpa et injuria, per quam manifesta et religionis orthodoxae damna et rei publicae pericula jam exposita redimentur. Alioqui lucri causa ad exterarum provincias exire, jam dudum lege patria est vetitum.

Nam articulo 13. 1609 post coron. diserte statuitur, quod „si qui regnicolarum turmatim, vel saltem frequentiori numero, absque praescitu et voluntate Suae Majestatis, ea vero absente, domini palatini, supremorumque regni capitaneorum, in Sclavonia vero domini bani, se ad exterarum provincias clam vel aperte regno adversantes, contempto solo natali, *lucri et stipendii cupiditate* inducti, contulerint, tales capitis poena per Suam Majestatem, vel dominum palatinum, in Sclavonia vero dominum banum jure mediante irremissibiliter puniantur“ quod innovatum est art. 14. 1613. ubi nomen *lucri et stipendii* est generale, adeoque etiam ad harum foundationum lucra et stipendia applicabile. Provinciae vero etsi declarentur, *clam vel aperte regno adversantes* quoad privatos tamen intelligendae sunt omnes ab haereditariis distinctae: cum nullus privatus, qui secretas rationes status non pertractat, possit scire an non haec vel illa provincia saltem *clam* regno adversetur, docente experientia quotidiana, momento fieri saltem *clam* inimicas, quae heri fuerant confoederatae.

Opinio: ex his rationibus coram deo et in conscientia sua censet archiepiscopus, *omnino nulli acatholicorum dandam esse facultatem exeundi ad exterarum provinciarum studiorum causa.*

II.

Az ágostai és helvéthitvallású evangélikusok és a görög nem egyesültek részére felállítandó közös egyetem tervezete 1796-ból.

Primae lineae Proiecti erigendae pro Evangelicis et G. R. non unitis Universitatis Scientiarum.

Immortalis memoriae Imperator, et Rex Josephus 2-dus pro illo, quo hominem aestimabat amorem, navim Reipublicae non vi, sed sapientia gubernari cupiens, firmiter sanxerat ne imposterum ulli alii Juvenum ad publica applicentur munia, quam qui de rite pertractatis Studiis Philosophicis, et Iuridicis legitimas producere valebunt Testimoniales. Hic idem praepudiciorum domitor, et humanitatis Iurium vindex scopum Civitatis felicitate Civium in hac vita absolvi sentiens, cunctos absque discrimine viae, quam sibi quisque ad illam, quae hanc vitam sequi debet felicitatem consequendam elegerunt, ad parem supportandorum Reipublicae onerum, et beneficiorum Participationis communionem vocare gestiebat. Interque praecipuas Regii sui muneris partes locaverat videre, ne talenta in quacunque demum unius ejusdemque Societatis Tribuum a ratione duntaxat eorum, quae felicitatis post hanc vitam assequendae modum spectant nata, per defectum sufficientis culturae, ac tandem Campi, quo se evolvant inaeestimabili Publicae Prosperitatis incrementi jactura foenoris omnis vacua sepeliantur.

Hunc in finem sapienti eius Consilio, Tyrnavia loco ad assequendum talem scopum incommodo, Universitas Regia Budam translata; illic ad Regium convictum Adolescentes post habito Religionis discrimine assumpti sunt; mox sola Talentorum et morum integritatis consideratione habita stipendiis aucti, *scholae mixtae erectae*, ac ut Parentes quibus vi naturalis obligaminis, Prolibus suis, Religionem cuique pro sua convictione optimam instillare strictissime incumbit; tuta conscientia illas e beneficiis in spem Patriae sucrescenti Juventuti benignitate tanti Principis paratis, participaturas, ad publica haec Seminaria transmittere valeant, in ipsa etiam Universitate Regia docentes absque discrimine Religionis constituti sunt.

Inperscrutabili Divini Numinis Iudicio, Princeps hic, non uno nomine magnus,

antequam ea, quae in communem sibi conceditorum populorum felicitatem animo conceperat in effectum deducere potuisset, antequam Pars eorum, in effectum deducta, solidas radices agere valuisset, humanis ereptus est.

Prius ac inter homines esse desiderat Scholarum mixtarum institutum, communem jam omnium Partium sollicitudinem excitaverat. Cum enim mixtura haec infelici quopiam fato, aut errore, non in altioribus Scholis, in quibus firmioribus jam animis, leetos latura erat fructus, sed in infimis introduci caepisset, metum causavit, ne primum quidem indifferentismo, mox irreligiositati ansam suppeditet.

Facile vitium quod in salutaris instituti erectionem irrepererat corrigi potuisset: Verum pro temporum circumstantiis Sapientissimus Princeps Leopoldus 2-dus importunis Precibus cedendum ratus, arbitrio Partium reliquit, an Scholas mixtas retinere cupiant?

Mox bilaterales de hujusmodi Scholis initi Contractus, ab alterutrius etiam Partis nutu suspensi sunt.

Tandem non Regii duntaxat Directores, sed universi qui e viris aliam, quam R. Catholicam Religionem profitentibus, ad educandam Juventutem, in Gymnasiis, aliisque minoribus Scholis appliciti fuerant. Professores, ob Religionem, quam profitebantur remoti, hocque facto, omni Parentes non R. Catholici circa Religiosam Prolium suarum educationem securitate orbati sunt.

Paulo post quamquam art. 26-o. 1791. ipsae etiam privatae Fundationes, ea lege prae manibus Actualium Possessorum relinquendae statuerentur, ut Fundationes R. Catholicae in Catholicos, Evangelicae in Evangelicos convertantur, sequaciter tantis beneficiis Evangelicorum, praesertim per Jesuitas occupatis, successive in Fundum Studiorum derivatis, suo jure Evangelici postulare potuissent, ut Jus administrandi, et disponendi, prae manibus actualium Possessorum permaneat quidem, fructus tamen hujusmodi fundationum Participes reddantur: Attamen ipsae etiam Regiae Fundationes, pro Fundationibus Catholicis declaratae, hocque pacto Regiae manus, ne fideli suae Juventuti, in re equidem Religionis aliter sentienti, sed omni conatu, ut aliquando utilia Reipublicae evadant membra nitenti, auxiliatrices esse queant, quasi colligabantur.

Neque tamen vel in his substitit, conceptum a beneficiis his cunctos, aliam quam R. Catholicam Religionem profitentes arcendi studium. Supererant adhuc in ipsa Universitate viri Publicis Cathedris admoti, quibus aliam, quam R. Catholicam Religionem Profitentes Patriae Cives, curam Religiosae Prolium suarum educationis concedere poterant. Ipsa Universitatis hujus Sedes in tali locata erat situ, in quo omnes receptae hoc in Regno Religiones suae fidei gaudebant exercitio. Modo proinde semet in cunctis, quae ad administrandam publicam rem praerquiruntur, disciplinis perficiendi, nondum penitus carebant Protestantes et Graeci Ritus non uniti Regni Incolae.

Nunc appropinquasse videntur tempora, in quibus nisi Divina Benignitas per Sapientissima optimi Principis nostri Consilia, malum hoc avertat: etiam haec, beneficiis supererant tabula Evangelici et Graeci Ritus non uniti Regni Cives quae haecenus post naufragium e tantis Benignitate Josephi 2-di Imper. acceptis beneficiis supererat tabula Evangelici et Graeci Ritus non uniti Regni Cives priventur.

Communi enim jam constat notorietate, id agi, ut Universitatis hujus sedes Strigonium transferatur; constat Projectum hoc, per ipsa etiam Dicasteria sustineri.

Dum Saeculo XVI-o Purioris Christianae Religionis Dogmata in hoc quoque penetrassent Regnum, Primae Majorum nostrorum curae erant, ut Scholas erigerent, in quibus omnis mentem suam excolendi Juventuti praeberetur occasio. Hoc potissimum instituto ipsi Civili Reipublicae per quam utili Res Evangelicorum sacra creverat. Ingenuae enim artes praejudiciorum opacam nubem pedetentim pellere caeperant, et cum Scholae hae meliori ac R. Catholicorum, eotum plerumque Claustris inclusae, starent loco, Primores Regni suas in his erudiri cupiebant Proles.

Versa nunc videtur alea: Scholae R. Catholicae liberalitate Regia abundant

fundo provisae, sub immediata directione, hunc in finem, ordinatae commissionis, et Directorum Regiorum florent. Ipsarum sícubi adhuc deficeret vernacularum Scholarum Dotatio : in Cameralibus, et Fundi Studiorum, ac vacantium Ecclesiasticorum Beneficiorum Bonis, magnam partem in Dominales assumpta est Cassas : Beneficium hoc Intimato de dato 27. Novembris 1795 No. 24,567. emanato, ad ipsos etiam Graeci Ritus non unitos extensum est.

Sed Evangelici pari licet fere. praesertim in disfavorabilibus cum Graeci Ritus non unitis tractari suerint ratione : neque hujus favoris Participes sunt redditi.

Tempus proinde Summum adesse videtur, ut cuncti diversam a R. Catholica Religionem profitentes, si modo rem suam salvam esse cupiant, ad Scholarum suarum incrementum animum adjiciant.

Atque necessitas haec, quod primum erat, ex sola hac simplici factorum deductione, clare adeo elucet, ut nulla ampliori egeat demonstratione.

Profecto nisi Scholam crexerint, in qua Juventus cunctis illis quae Benignae Normales Resolutiones ab officia gesturis exigunt, excoli queat Disciplinis : fiet, ut hoc sub Titulo ubivis excludantur.

Verum enim vero necessario huic et salutari conatui, Paupertas nostra obstare videtur : videndum proinde „fundus“.

An et qua ratione hunc in finem requisitus conflari possit.

E praeductis suapte consequitur, rem hanc immediate Securitatem Politicam existentiae cunctorum eorum, qui a R. Catholica Religione diversam profitentur Regni Incolarum tangere.

Etsi, proinde non omnes Proles suas, ad altiora Studia destinant, quia tamen nisi modus adsit, ut pars Civium in his quoque excolatur, securi esse nequeant, ex ipsa Socialitatis notione justum erit, ut cuncti ad Institutum singulorum securitati necessarium concurrant.

Concursus hic Proportioni facultatum, et beneficiorum abinde in hanc, aut illam Civium Classem redundaturorum deberet commensurari.

Verum Clavim Proportionis hujusmodi invenire perarduum, ac vel necessariorum hunc in finem adminiculorum praeparatio sumptuosa nimis foret.

Tutius proinde videretur, pro singula familia, et Conjugatorum pari, nimium quodpiam per singulos etiam debiliores, absque notabili quapiam jactura dependendum defigere ; ac tandem valentiorum piae liberalitati relinquere, quantum a ratione facultatum Divina benignitate acceptarum, salutarem hunc in scopum, ultra pensum singulis impositum posteritati elocare voluerint.

Tributum hujusmodi absque Regio indultu a Populo equidem exigí nequit ; sed dubitari vix potest, Suam Majestatem modo illud enervatione debiliorum careat, benignum suum assensum non denegaturam ; praesertim, si totum quod in paratis intraverit erga 5, pro Centuale Interusurium titulo irrenuntiabilis Capitalis altissimo Aerario ea lege inferatur, ut a Suae Majestatis benignitate pendeat, dum e re et tempore censuerit, Bonis ad vires Summarum hujusmodi conferendis, hoc Institutum dotare.

Atque uno facto hoc, omnis malevolis, de Fundorum talismodi abusu suspicandi metumque enasci queuntis Republicae detrimenti obvertendi ansa praescindetur.

Moderata hujusmodi *tributa* cum benigno indultu Regio in sumtus pro sustentatione Religionis exercitii necessarios Populo imponere apud G. R. non unitos insolitum nec hactenus fuit.

Evangelicis, a quo Seculum hoc adoleverat, donec benignitate Josephi 2-di Imp. et Regis, ac mox art. 26. 1790—1 ab observatione festorum R. Catholicorum relevarentur, dies hi, inaestimabili, tam publicae, quam privatae eorum rei jactura peribant ; detrimentumque hoc helluatio, naturalis otii sequela augebat.

Quodsi proinde nunc e diebus his, vel post reductionem Festorum R. Catholicorum, per pientissimam Dominam Mariam Theresiam provida adeo cura susceptam, undecim, annue unum diem Evangelici conservationi Religionis suae

sacraverint, seu quod idem est, Tributum unius diei laborum manualium mercedi aequivalens dependerint, nullo id pacto eorum enarvationem importabit.

Eo vero minus id sustineri poterit, si *Tributum* hoc ad certum duntaxat in antecessum defixum annorum numerum indicatur.

Summa hujusmodi unius diei laborum manualium mercedi, seu 15 Xr. aequivalens quantumvis exilis videatur, quantumvis decem nonnisi annorum curriculo exigatur, etiam si valentiores proportioni facultatum suarum correspondentem Symbolam collaturi non supponantur: tegendae necessitati unius Universitatis Scientiarum supparem praebebit fundum.

Evangelici Aug. Confess. numerantur in hoc Regno	1.000,000
Duplum circiter constituunt Helvet. Confess.	2.000,000
Graeci Ritus non uniti numerantur circiter	1.600,000

Faceret Summa 4.600,000

Sed ut Calculus certior sit ponamus trium harum Religionum Regni Incolas, non nisi 4. aequare millones, solito calculo Politico, per 5. dividendo dabit in familias 800,000

Qui si a 15. duntaxat Xr. assumantur prodibit annue Summa floren. Rhenen 200,000
Seu intra 10. annos 2.000,000

Augebit Summam hanc, quod secundum Projectum, hoc non capita duntaxat familiarum, sed etiam quodlibet Conjugatorum par *Tributum* istud dependere debet.

Quod valentiores non 15. Xr. sed longe majorem Summam sint certo sua sponte ablaturi, modo animarum Curatores, pro munere suo necessitatem, et utilitatem Instituti hujus curae suo comisso Populo, vividioribus ob oculos ponant coloribus: modo ab his non statim totum quod offere volent, in parata quae non raro deficit desideretur, sed etiam *obligatoriales* 5. per Centum fructificaturae, et quidem ea lege acceptentur, ut Summa Capitalis etiam in ratis pro lubitu offerentis partiendis deponi valeat.

Modus incassationis *Tributi* hujus talis erigi oporteret, qui nullam, aut exiguam saltem ejus partem absorbeat, quo sic totum immediate in finem destinatum converti queat.

Proinde Conscriptio animarum, quae rubricis hunc in scopum accommodatis, una et familiarum, et Conjugatorum numerum exhibere posset, earum Curatoribus, ea lege deferenda videretur, ut quilibet in Parochia sua, tam suae, quam si dantur alterutrius etiam illarum quibus Institutum hoc commune esset, Religionum Incolas, distinctim tamen conscribant, moxque relate ad eos, qui non in loco, eorum Residentiae, sed in filialibus degunt, mutuam, cum concernente Curione, ne seu quidam emanent, seu alii his conscriptionem ingredientur, correspondentiam foveant.

Incassatio Summae Curatoribus Ecclesiarum, aut hunc in finem, per ipsas locales Ecclesias nominandis Individuis sub immediata animarum Curatorum contraagentia, et localis Consistorii inspectione, ac assistentia concedi posset. Mox Summae collectae in quolibet Senioratu aut Diaconatu penes Quietantias et Contraquietantias recipi, ad concernentes Episcopos aut Superintendentias transmitti, abhinc vero ad Generalem Cassam, abinde Aerario Regio, ut jam attactum est inferendae, ultro promoveri possent.

Verum haec omnia ad particularem potius Instructionem pertinent. Projecto acceptato et accedente benigno annusu Regio facile haec elaborari poterunt, atque ea propter a minuta horum deductione, vel ut praematura praescinditur. Nunc sufficiat praeducta satis demonstrare, quod projectatus fundus, si cum florentium in exteris Ditionibus Dote comparetur, non tantum Universitatis, erectioni et sustentationi suffecturus sit, verum etiam pro stipendiis inter eos, qui profectu in studiis, et moribus eminebunt, distribuendis non nihil supermanebit.

Fundum stipendiorum huiusmodi, etiam si quoad G. R. non unitos Privilegium Novakovitsianum jam in Typografiam universitatis translatum obstaret non parum augere posset, si typografiae, alioquin in universitate hac erigendae ad impressionem librorum suorum scholasticorum et cancionalium ac aliorum liturgicorum exclusivum a sua majestate sacratissima impetraretur Privilegium. Duplex Privilegii huius esset Dos, nam et libri hi, longe viliori ac hactenus vendi possent praetio, et non exilis in sublevandos debiliores accederet fundus. Quod

quare sufficienti fundo iam indicato : quod

3-o. Phisicam erigendae, mixtae huius euniversity locum tradendas in illa sciencias, et professorum numerum, ac salaria successivam, ut fundus coalescet Cathedralium erectionem, ac demum directionem universitatis huius quod concernit.

a) Locus phisicus suo tempore communi partium consensu maxime commode defigetur. Hic regni sitas quasdam loci talis qualitates attigisse sufficiat. Supsistunt hae in sequentibus.

1-o. Ut quaelibet Religionum, quarum Iuventuti praesertim Universitas haec deserviet, suo illic gaudeat, Religionis exercitio, defectus exercitii Religionis facile teporem hac in parte causaret, mox in contemptum omnis externi religiosi cultus transiturum.

2-o. Ut vicinitas majoris alicuius fluvii, de certiori venturae quoque aetati in lignis quoque focalibus, aliisque ad sustentandam vitam necessariis provisione, cautionem praestet. Alias etenim, et si solum quodpiam pro tempore beneficiis his matura abundare, viliorique, ac in locis ad majores fluvios sitis nunc cedere videatur praetio ; lapsu tamen temporis ob difficultatem transportus difficultate subsistendi vix carebit.

3-o. Ne locus talis cultiorum Civium et commodorum hospitiorum copia careat: verendum est etenim, ne alias iuventu inpolitos hospitem mores imbibat. Sed et amicus musis secessus, vel in amplissimas urbe modo hospitia privata adsint, facilius reperitur, quam vel ruri si cum familia vivendum est.

4-o. Parentum et qui vices eorum supplent, Inspectio circa educationem Prolium maxime naturalis, maxime efficax est. Locus proinde, pro hoc Instituto talis eligendus videretur, in quem causa negotiorum et negotiationis parentes maximo numero et quam creberrime concurrunt. In quo Iuventus plurimum sub oculis talium versetur virorum, qui parentum populi vices subire debent.

5-o. Ut Seminarium hoc quo otius aperiri queat : paratis eget aedificiis. In defixione proinde loci, ad id quoque reflectendum foret, ut in loco tali, vacua quaequam immediatae dispositioni Regiae subiacta adsint aedificia scopo non incommoda. Sperari enim potest suam majestatem sacratissimam pro sua in populum Regimini suo conceditum benignitate utilitatis, in statum publicum, e huiusmodi Instituto redunduratae reflexione habita aedificia, si non plane gratis, moderatissimo tamen praetio hunc in finem assignari curaturam.

b) Tradendas in hac universitate sciencias, professorum numerum et salaria, successivam Cathedralium ; ut fundus coalescet, erectionem quod attinet. Mox ac proiectum hoc acceptabitur, benignus quae eatenus accedet assensus Regius, viri hac in re versati, praesertim qui suae ad educandam iuventutem naturalis inclinationis, et habilitatis practica etiam dederunt Documenta, audiendi consiliisque eorum tempus etiam, intra quod cuiuslibet scienciae Cursus per professores absolvatur defigi debet. Sed haec omnia ad specificum magis, quam ad generalia haec Principia pertinent.

Hic proinde in genere praestruxisse sufficiat, suo equidem tempore in hac universitate omnes illas sciencias tradi oportere, quae in aliis cultoribus Europaeis docentur universitatibus Sed cum fundus successive duntaxat coalescet : nec omnino expediat, seu salariis Professorum ipsam futurae Dotis massam exhaurire, seu vero eousque donec tota huius summa intra decennium confluat, beneficio provisionis, cuius necessitas urget, Iuventutem penitus privare : non omnes statim cum initio cathedras aperiri posse.

Quot et quanam in specie reliquas praecedere debeant ? Determinare in

antecessum non tam facile est ; eo, quod summae primo, ac secundo anno intraturae quantitas sciri nequeat. Quod si etenim visa instituti huius necessitate, et utilitate valentiores Cives majorem aliquanto Summam se collaturos, *ac interea donec illam in paratis Cassae inferre vellent, censum eius soluturos obligaverint* ; si quibus tantilli aeris depositio oneri, non est : fideli animarum Curatorum exhortatione moti, totam, quam intra decennium deponere tenerentur. 2. flor. 30. summam anticipato depensuri sunt, tum vero plures longe statim aperiri poterunt Cathedrae.

Inter im Medica et Theologica facultate, tantisper non exiguo equidem ; minimo tamen, si cum reliquis comparentur rei publicae detrimento careremus.

Medica, quia pauci illi, qui immediate salutarem hanc artem profiteri cupiunt, in Viennensi Universitate interea sua promovere quirent studia.

Theologica, quia haec in iis, quae praeexistunt Scholis meliori ac reliquae disciplinae hactenus quoque stetit loco.

Hanc dum erigetur ita institui oportebit, ut cuiuslibet, quae ad Dotationem concurreret religionis Consortes, suas in propria Religione erudiri facere possint Proles.

Illae nihilominus Theologicae facultatis accessoria, quae omnibus hiis Religionibus aequaliter communia sunt : sine etiam compendiandorum sumptum, per Professores, absque discrimine Religionis, sola Talentorum et probae vitae ratione habita, legendos doceri possent. Talia essent e. gr. Studium linguarum, quibus Sacer Codex scriptus est, Methodusque Concionandi. Nonnevero multum partium in erectionem Universitatis huius concurrentium interesset, *ut generalia Religionis Christianae fundamenta, unus aequae absque omni discrimine Religionis legendus animis Iuvenum instillet Professor* ; mox peculiaria cuiusque partium Religionis placita, singulus eiusdem Religionis Docens suis enucleet auditoribus ? Suo tempore communi partium Consilio tutius valebit determinari. Praeter salutaris animorum unionis, quae praesertim inter Religionum earundem sacrarum paginarum oraculo parere cupientium, eundem inter deum et hominem mediatorem invocantium assectas, nonnisi infelici humanitatis fato exularet, fructus, exinde cum fundamento sperari queunt commendare videretur id parsimoniae studium ; quinque enim aut ad summum sex professoribus vastus sic Theologiae facultatis ambitus, pro omnibus tribus his Religionibus satis provideri posse videretur.

Cummunem partium in eandem Societatem coalescentium promovet utilitatem, si ad assequendum praedefixum scopum, absque discrimine, maxime habilia applicantur individua. Immo si viri quos peculiariae distinctio animi Dotes, qui suam aptitudinem facto jam testati sunt, licet alias huiusmodi societatum membra non sint ; omni meliori ratione ut efficacem suam ad finem optinendum conferant operam alliciantur.

Natura numerorum, et corporum, a ratione viae quam quis docentum ad consequendam, quae hanc vitam sequetur felicitatem elegit, nunquam mutabitur. Sunt et aliae disciplinae, quae non nisi proclivis ad fanaticum animus religioni misceret.

Proinde excepta Theologica facultate, in qua sua Natura, Religionem, cuique partium propriam eiusdem Religionis docentes tradere debebunt, et Scienciis si quae immediatum cum Religione nexum habere videbuntur, reliqui Professores absque omni Religionis, et Status discrimine viderentur conquirendi.

Hi in principio, licet plurium horarum lectione defectum sufficientis docentum numeri supplere deberent, non nisi sumptibus ad moderatam subsistentiam (nam condigna conscientioso, et habili Iuvenum educatori merces vix unquam dabitur) absolute necessariis possent provideri. Mox crescente fundo, de commoda vitae eorum sustentatione prospiciendum foret.

Nonne mediocritatem Salarii, Minervale, quoddam moderatum per ipsos discipulos solvendum, cum publica utilitate supplere posset ? Aequae communi partium consilio, suo tempore tutius determinaretur. Haec et privata Collegia in exteris Universitatibus, et Docentum, et Discipulorum, industriam acuere videntur.

Parem subit Considerationem erectio Bibliothecae. Adminiculo hoc Universi-

tas carere non potest, sed modus illam erigendi, et successive ampliandi, ad specificam rei pertractationem pertinet. Cuius occasione perpendi poterit, nonne quae piam moderata immatriculationis Taxa, hunc in finem defigi deberet. Quod iam

c) Ad directionem Universitatis huius attinet. Huius normam § 5-tus art. 26. 1790. I. salva semper suprema inspectione Regia, iam defixit. Dispositio §-i huius pro securitate partium absolute necessaria est. Atque ideo in ipso illo, quo benignus annutus sollicitabitur, humillimo recursu, illa expresse provocari deberet. Ad mentem §-i huius, communi Consilio partium, locales Directores eligi poterunt. qui cum Rectore Universitatis, ac quibusdam Professorum, Senatam, Universitatis constituent, a quo immediata iuventutis directio dependeat. Suprema vero eius Curatela, sua natura Domino Metropolitanae G. R. non unitorum, et Generali Consistorio Evangelicorum actis Synodalibus confirmatis coalituro incumbet.

Si quando circa obiecta ad Directionem spectantia, e. gr. Professorum nominationem, aut amotionem, stipendiorum, dum fundus horum coalescet, distributionem, observandamque ne fors in hac si non proportionem, aliquam tamen partium reflexionem, dubiae exorirentur quaestiones, ut illae, in omni animorum unione decidi queant, modus praestabiliendus erit. Sed minuta huius deductio ad hanc primarum duntaxat Linearum ad umbrationem non pertinet longaeque securius mox dum res maturescere incipiet eatenus, ac circa specificas melioris Oeconomia internae administrationis, et disciplinae regulas, relationem item Universitatis huius ad iam praexistentes scholas Consilia iniri poterunt.

Hic Coronidis loco observasse sufficiat, non sine fundamento sperari posse : ex institutio hoc suo tempore exorituram eruditam societatem, quae aliquando gentem hanc, Marte ab olim inclitis ad numeratam Populis, nec Mansuetiorum Musarum cultu alteri ulli secundam esse sinat.

Sig. Miskolcz 20. Martii 1796.

Kívül : Felolvasódott április 25. napján 1796-ik esztendőben. 29.

Proiectum de universitate Mixta erigenda. Venerandae Superintendentiae Cis-tibiscanae de dato 20. Martii 1796. (debreceni református főiskolai irattár.)

A világnézet problémája.

1.

Világnézetről beszélni csaknem vakmerőségnek látszik : hogy foghatná össze a véges ember a maga parányi elméjébe a világot, a végtelent ? De kevés utána-gondolás meggyőz, hogy nem vakmerőség ez, hanem kényszerűség, mert a szónak tiszta szótári értelmében *világnézetté* kapcsolódnak, tömörülnek, ülepednek le az ember benyomásai, tapasztalatai és amennyire mélyek, igazak, hűek, színesek, étellel teljesek ezek a benyomások, és amennyire rendezettek, igazoltak : olyan lesz a belőlük összefonódó világgép is. Már pedig nem közömbös, hogy milyen a világgép, mert önkéntelen és ellenállhatatlan erővel az irányítja érzésvilágunkat, cselekvésünk módját, hordoz, mint tengerár a csöppet, meghatároz végzetes predes-tináló hatalommal; készen kapjuk, mint együttesét az ezerféle meghatározó tényezőnek, melyek mint természeti környezet, családi légkör, történelmi mult, véletlen benyomások tömege a kevés szándékolt és tervszerű behatás rendjében, úgy formálják az egyént, mint természeti hatalmak a növényt vagy kristályt. Hogy mekkora hatalom ez, csak akkor eszmélünk rá, mikor két produktumában, két egyénben, az ellentét sarkító erejével lobban fel, mikor egy ázsiai és egy európai, vagy akár egy európai és egy amerikai ember gondolkozásában, életnézetében, ugyanazon egyetemes értékek értékelésében igazán két világ különbségét kell meg-látnunk, vagy mikor egy-egy összeadásban kitüzesednek az ellentétek : azt hinnők, hogy két egyén csap össze és ime, ami bennük a legegységibb, az a leg-általánosabb : az egyénin keresztül éppen az egyetemes parancsolja a maga érvé-nyesülését, és a két egyénben bizony világok csapnak össze, mert az egyén egy-egy

világnézetté bontakozik ki és tömörül, s a világnézetnek más megvalósulási és érvényesülési módja nincs, mint hogy egyes emberekben lesz életformáló hatalom, amiből érthető, hogy új világlátási mód ellenállhatatlanul gyűjti a valamiképpen hasonló látásra berendezett lelkeket egy táborba és hogy az úttörők követői sokszor fanatikusabbak a mesternél és hogy ennél fogva a harmadik lépés már dekadencia, melyből csak egy új egyéni látási mód emeli ki a lelkeket, akár vallási, akár politikai, akár művészi, akár gazdasági pangás tespedéséből. Az úttörők körül forog a világ, akiket Nietzsche az értékek felfedezőjének ismert föl.

De ha ilyen végzetes hatalom a világnézet, van-e annak értelme, hogy az ember töprengjen rajta, hanemha azzal a tudattal, hogy megtudhatja, hogy miféle végzet uralma alatt él? Van értelme, nem is csak a fátumszerű alávettetés utánarajzolása eredményével. A világnézet ugyan kényszerűen alakul ki bennünk, önkénytelenül, a tudatos irányítás erejének érvényesülése előtt, mielőtt reflektálnánk rá, már készen van és sok esetben nincs is része az öntudatos megformálás és igazolás magasabb fórumának véglegesítő munkájában. De ez még csak a *naív világnézet*, amely kialakul a lélek funkcióinak természeti szükségességével, a képkapcsolás mechanizmusával, ahol az értelem még csak a részletek tatarozását és javítgatását végzi. Ezen a fokon egy érzelmi megrendüléssel és egy tovább nem elemezhető gyakorlati állásfoglalással intézi el az ember a világnézet problémáját: viteti magát a hatalommá nőni érzett objektív erőtlől, ami ott árad a világnézetben, mert valóban a *világ* tárgyi valóságának tömörített ereje az bennünk.

De ez a naív világnézet nem maradhat mindörökké az, mert az emberi lélek tevékenységében nem az az utolsó szó, hogy csak végezze a maga funkcióit, még csak az se, hogy az elébe álló temérdek jelenséget megismerje, összefüggéseiket kinyomozza, hanem, hogy a maga működése törvényeit is felkutassa, ezzel együtt megvilágítsa, hogy mi a vele szemben álló *tárgynak* természete általában; mit mondhat róla, mikor szemtől-szemben áll vele, hogy megismerje, átélje; és amint az értelem izmosodik, mégpedig, természetesen, egyesegyedül a valóságos világ dolgaival való derekas és komoly szemtől-szemben állás, azaz komoly megismerő és ezt megjutalmazó gyakorlati formálás által, úgy emelkedik e naív és gyermekded álláspont fölé, s mikor az értelem nagykorúságra érik, ezt azzal jelenti be, hogy bizonyítani is tudja és akarja, amit addig egy érzelmi megnyugvás szubjektív bizonyossága gyanánt átélt és ami szerint ösztönösen cselekedett.

Éppen ennek az értelmi munkának megteljesedése az, amit a szó magasabb értelmében világnézetnek nevezhetünk. Mikor ráeszmél az ember, hogy az érzelmi megrendülés még nem elég a bizonyossághoz, és hogy az intuíció, bármilyen áldott, mikor egy hirtelen megvillanással egy-egy jelenség vagy jelenségsomó értelmét megvilágítja, nem elég, mert az intuíció nem *módszer*, már pedig az intuitíve megpillantott igazságot igazolni kell — és ha csakugyan *igazság* volt, amit megragadott, igazolni is lehet: *csak* az igazságot lehet igazolni — igazolni pedig annyi, mint bekapcsolni az új gondolatot már bebizonyított vagy tovább nem bizonyítandó alaptételekbe, elvekbe, egy szóval, mikor ráeszmél az értelem, hogy a bizonyítás teszi *egyetemes érvényűvé* az egyénileg átélt igazságot és hogy az igazságnak nincs más útja, mint a logikailag helyes gondolkodás, akkor a legégetőbb feladatának ismeri ama végső kérdésekre felelni, melyektől éppen végleges megnyugvása, azaz bizonyossága függ, s amelynek egységét világnézetnek nevezzük.

Ez pedig azt teszi, hogy világnézetet egyetlen egy valami adhat, az értelmi munka legmagasabbrendű megteljesedése, a filozofia. Világnézet a „csak teázás” vagy a vegetáriánizmus „alapján” annyi, mintha valaki át akarná tekinteni az alföldet egy vakantúrásról. Mikor valaki a világnézetről beszél, filozofál és elmélkedése csakugyan világnézetté nemesedik, ha igazán az *egész* világról ad egységes és a valóság gazdagságát kimerítő és a benne élő értéket hiven értékelő értelmi képet. Ez viszont arra figyelmeztet, hogy a világnézetet nem a világ egyes valóságainak empirikus sommálásával lehet elérni, még csak nem is az egyes tudományok eredményeinek összegezésével, mert ez, ha egy ember elméje képes volna is rá, még nem filozofia, mert filozofiává csak a világmagyarázat elveinek igazolása

és rendszerezése teszi az értelem munkáját ; éppen ezért tetőződik a filozofia a világnézet megformálásában, anélkül, hogy szigorú tudományváltatást félteni kellene (mint Husserl)¹ ettől a *befejező* részlettől.

Ennek a munkának az a haszna is megvan, hogy megvilágítván a világnézet kialakulásának belső, *logikai* törvényszerűségét, mely a lélektanira nézve a természetfoglaltól fogva prius, kulcsot ad a sok tényleges világnézeti típus megértéséhez, amit ezek empirikus felsorakoztatása még nem adna meg. Van — éppen ennél fogva — egy más haszna is : felszabadít a világnézet naivul öntudatlan és azért zsarnoki uralma alól, mert felismeri az igazi uralkodót és elismeri szuverén jogait : a rajtunk keresztül érvényesülő *logos*, az egyetemes szellemiség életformáló jogát. A végső döntés ugyan mindíg ott történik az érzelmi megrendülés tovább nem elemezhető állásfoglalásában, de az öntudatos igazolás főlemel ebből a csupán szubjektív bizonyosságból az *egyetemes érvényűség* megerősítő tudatába, mert megvilágítja az objektív erőket, melyek mikor a legegényibb valamit, a világképet megformálják, a legegényesebb alaptényezőket szövök-fonják össze alapszövetül, melyre a legbámulatosabb sokféleségben minden egyénnel a maga páratlan, sehol sem ismétlődő egyéni színű, formájú ábráit himeztetik. Ezeknek az ábráknak átnézése, tanulmánya az egyéni lélektan s a belőle kisarjadó tudományok : karakterologia, tipologia és neveléstan fontos és hálás anyaga és tárgya ; minket itt nem ez érdekel, hanem annak az alapszövetnek természete, a világnézet logikai alkata.²

2.

Világnézetről szoktunk beszélni, de ezt a kényelmi okból talán érthető rövidítést ki kell egészíteniünk a hiányzó féllel, mely a sokkal fontosabb mozzanatot tartalmazza : az életnézettel. Mert az alaptény az, hogy elsősorban az élet kérdése érdekel, az, hogy mi teszi az életet igaz, szép, tartalmas, élni érdemes életté ; a világ értelmét azért szeretnők tudni, mert a mi életünk sorsát akarjuk tudni a világban. A kettő természetesen a legszorosabban összefügg, de a hangsúly nem azon van, hogy a világ alkatát önmagáért akarjuk ismerni, hanem, hogy azt tudjuk meg : hogy lehet benne az élet parancsát megvalósítani ; mit kell cselekednem, ez az első kérdés, melyet a Kant éles szeme fölfedezett minden világmagyarázat legmélyén, azután jön a másik : mit lehet tudnom, hogy betetőzze az egészet a legmélyebb : mit szabad remélnem. Mindezt természetesen az értelem, tehát az ismerő munka keresi föl és magyarázza, mert ez az egyetemes és egyetlen *magyarázó* tevékenység, de témáját az élet gyakorlati alapkérdése adja föl : mit cselekedjem, hogy az örök életet vehessem. Minden világnézeti töprengésnek ez a titkos belső motivuma, igazi *indító oka* ; az élet értelmének megnyerése a titkos középpont, minden egyéb e körül jegecesedik ki vagy szerveződik össze.

Ez pedig azt teszi, hogy — műszóval kifejezve — a világnézet középponti magja az *értékelő tudat* ; ez viszont azt jelenti továbbad, hogy a világnézet nem pusztán értelmi kedvtelés, nem is elvont elmélkedés, hanem a legkomolyabb gyakorlati érdek, az élet lehetőségének problémája keres benne megoldást, gyakorlatit, vagyis az élet biztosítására és megélésére használhatót, amit csak az ad meg, hogy az életformáló hatalmak belső törvényszerűségéből meríti erejét.

Az *értékelő tudat* pedig azt jelenti, hogy az ember nemcsak megállapítja a tényeket, hanem, valami önkéntelenül választott, éppen akkor *így* szükségképpen mértékkel önkéntelenül méri is a tényt és a ténymegállapítás csak akkor van befejezve, az értelem csak akkor nyugszik meg, mikor a tény értéke is meg van állapítva, mert az érték éppen úgy hozzátartozik a tény valóságához, mint egyéb

¹ Husserl Edmund : Philosophie als strenge Wissenschaft Logos I. 1910—11.

² A kérdésre vonatkozó, szinte beláthatatlan irodalomból itt és a következő fejtegetések során jegyzetben rámutatunk egy pár, az első tájékozódásra alkalmas műre. Tavaszy Sándor : Világnézeti kérdések. 1925. — Goedeckemeyer Albert : Zur Frage einer philosophischen Weltanschauung. 1926. — Tatarkiewicz W. : Über die natürliche Weltansicht (Philos. Abhandlungen, H. Cohen dargebracht. 1912.)

megállapítható tulajdonságai, az értéket nem mi adjuk a dolognak, mi éppen csak felismerjük, és ezért van, hogy minden *felismerés* egyszersmind *elismerés* is, a dolog önjelentésének és önértékének elismerése, és innen van, hogy a valóság teljes megértéséhez értékének megismerése a döntő előfeltétel. Azért teljesedik meg a valósághoz való viszonyunk egyáltalában az értékelő tudat tevékenységében; amíg azt a rangsört nem tudjuk, melyben minden dolognak természete által megkövetelt és biztosított helye van, addig félszeg és befejezetlen a dologról való ismeretünk; hogy tudnók akkor a világgépet hiven megszerkeszteni?

Értékel pedig az ember azért, mert nemcsak a valóságot tükröző gép, hanem érző lény is, nemcsak a dolog önalkatát akarja és tudja megérteni, hanem a maga jóllétére is vonatkoztatja a dolgok hatását. Az értékelés *motivuma*, vagyis indító oka az ember érző természete, az, hogy nemcsak szemléli a világ valóságait s a maga állapotait, hanem egy közvetlen és tovább nem elemezhető aktuussal átéli, hogy az ő személyes hogylétére mit jelentenek a dolgok; ez a színező élmény az érzés műve, eredménye az érzelem, és ez a forrása annak a szünetlenül folyó tevékenységnek, mellyel a lélek vagy a szellemiség azt a kétirányú munkát végzi, hogy a dolgokat az elérhető legteljesebb hűséggel ismerje meg, vagyis a legigazabb képet szerezze róluk, éppen azért, hogy ezáltal megnyugvást találjon értékelő tudata.

Az indító ok azonban magára nem magyarázza a jelenségeket, az értékelést sem, csak a *szülőök* gondolatával együtt. Szülőöke az értékelésnek az ember azon tapasztalata, hogy van benne egy valóság, amely azt az igényét jelenti ki, hogy minden más valóságnál magasabb, igazabb, értékesebb, annyira, hogy azt igényli, hogy ő el nem múlhatik, ha minden egyéb elmúlik is, neki az örökkévalóság az igazi világa és egymaga fölér az egész többi valósággal: ez az ember szellemi természete. Mikor még nem tudott nevet adni ennek az élménynek, se ama titokzatos valóságnak, mikor, mint a *Reményik* költeményében, csak idegingerület volt még a félelmetes élmény, melynek évezredek múlva ad majd egy késő utód nevet: *egyedül*, akkor is ennek a romolhatatlansága igényét megéreztető valóságnak engedelmeskedett, mikor meg akarta óvni a haláltól, mikor kifejezte, hogy azt az igényt elismeri, vallja, fenntartja; nem a szétmálló, eltűnő pornak szólt a dédélgetés, melyet a primitív ember a halottra pazarolt, hanem ami benne volt és belé visszajöhet, vagy, ha nem, ami éppen ezáltal jelenti magasabb, erősebb, kiválóbb voltát; nem a maga szegényes, nyomorult arasznyi életét akarta menteni az ember, hanem azt a magasabb valamit akarta behorgonyozni az egész világnál hatalmasabb erőbe és valóságba, mikor az élet örökké tartó voltát kigondolta. Azért volt kimondhatatlanul nagyjelentőségű pillanat, mikor az ember — akárhogyan, most nem ez érdekel — ráeszmélt a *lélek* gondolatára; az értékelő tudat proklamálta akkor a maga világmagyarázó és ezzel világformáló igényét és az ember akkor kezdte meg a maga világát *e körül a központ körül* kiépíteni.

És ezért igaza van *Niebergall*nak, mikor könyvének már címében is³ kifejezi, hogy minden világnézeti harc és töprengés ekörül folyik: a szellemiség körül, ami más szóval azt teszi, hogy a világnézetek közt az teszi a különbséget és egyszersmind az méri értéküket, hogy mennyire képesek a szellemiséget, az ember ezen abszolút és egyetlen feltétlen értékű valóságát biztosítani, *egészen* és szellemi természetéhez méltó eszközökkel, azaz tisztán *szellemi módon* biztosítani, úgy, hogy az ember élete számára biztos alapot, célt és értékmérőt tudjon adni.⁴

3.

Van pedig az embernek erre a nagy feladatra, a világnézet megalkotására két alaptevékenysége és azért a világnézet alkatának elemzésében első feladatunk ezeket az alapfunkciókat megismerni, hogy megtudjuk, mivel járulnak hozzá

³ *Niebergall*: Im Kampf um den Geist. Von Weltanschauungen und Religionen. 1927.

⁴ *Böhm* Károly: A filoz. irányok különbségének gyökereiről és megegyeztetésük lehetőségéről. Magyar Filoz. Társ. Közleményei II. füzet, 1902.

természetük szerint a világmagyarázat és a világnézet épületéhez és ezzel igényük területére szoríthatjuk őket, ha netalán túl akarnának terjeszkedni határaikon.

Az első ezek közül az, amely minden értelmi reflexió előtt, azaz logikailag megelőzve azt, egy ősi, közvetlen nekifeszüléssel behorgonyozza az embert a látható és tapasztalható világon keresztül egy nagyobb valóságba, ezzel kezdi meg tulajdonképpen a szellem a maga önálló működését a pusztá tengéleti funkciók fölött. Az intelligencia bizonyos tömörülése az előfeltétele ennek, de viszont az intelligencia tömörülésének nincs sikeresebb érlelője, mint mikor az ember egyszerre rádöbben arra, hogy neki valami véglegesen bizonyos, erős valóságba kell bekapcsolódnia ; és ezt a legkülönbözőbb módon átéli : egyszer úgy, hogy valami nagy veszedelemben egy szilárd, bizonyos, többé el nem múlt biztosság érzése támad benne, máskor úgy, hogy a legmegszokottabb jelenség vagy gondolatlor mögül egyszer csak kivillan egy új; amelyik tovább nem utal, amelyik azt az érzést kelti, hogy itt nincs tovább, *numinosum*nak nevezte találóan *Otto*,⁵ amivel szemben csak „abszolút állásfoglalás“ lehetséges, ahogy *Stavenhagen* helyesen mondja,⁶ akármiben találta legyen azt az abszolútumot az ember lelki érlelődése folyamán ; vagy megint máskor, dúlt lelkekben, akiket a büntudat gyötör, úgy, hogy egyszerre a gyötörődés megszűnik, újnak érzi magát, — mindenütt ugyanaz a folyamat ismétlődik, ugyanazzal az eredménnyel : az ember egyszer csak szilárd talajt érez maga alatt és valami megnyugtató bizalom önti el, az a bizalom, hogy a világnak *van* értelme, van benne rend, igazság, törvény, akármilyen dadogó és tökéletlen módon fejezze is ki ezt a bizalmát az ember.

A nyelv *hitnek* nevezi ezt a fundamentális és csodálatos tevékenységet, amelyről mindig sejtette a lélektan, hogy ez a lélek alapvető, vagyis minden mást megelőző és így lehetségessé tevő tevékenysége. Mielőtt értelme módszeresen igazolhatná a bizonyosságot, *hisz benne* az ember és ezzel indul meg a szellemiség önálló élete. A hit sokrétű és hajszál finom szálakból szövődő életét alig tette a tudomány akárcsak a művelt köztudat birtokává is, itt még sok hiányt kell pótolnia ; de egyet mindenek előtt bele kellene vésnie : hogy a hit legközepontibb mozzanata a bizalom, a *fides* lényegileg *fiducia* ; azért nyer a hit és csak a hit, bizonyosságot, mert bízik ; ez a bizalom abban nyilvánul, hogy az egész világ ellenes és gúnyos tanúságai ellenére is megtalálja ennek a világnak sarkpontját és behorgonyoz egy igazi valóságba. Ez a hit igazi csodatevő ereje, mikor olyan, hogy érdemes a hit névre ; ez a *fides*, *qua creditur*, az élő hit, amely a maga lényegét fejti ki, mikor hisz, amint a régi dogmatika bölcsen és szépen megkülönböztette a hittől, *melyet* hisz valaki : *fides*, *quae creditur*, ami nem egyéb, mint a hit élményének értelmi foglalata, kifejezve hittételekben, dogmákban — nélkülözhetetlen mozzanat a hit életében, de nem szabad árnyékot se vetnie arra az elsőre és főbbikre, amelyek mindig érlelhet hittételeket, de megfordítva, a hittétel nem fakaszt okvetlenül és magától értetődően hitet, hanem a hitnek inkább értelmezését —, bár az volna a hivatása, hogy mint a gránit tartó a drága olajat, úgy őrizze a hit életfakasztó tapasztalatát, amiből kitetszik, hogy a dogmákban az élő hit meg is találja, de csak az találja meg a beléje sűrített élő hitet, — enélkül azonban a dogma csak fanatizmust termel, ami a torzhit elvetélt szülőtte.

Ebből az is következik, hogy a hit e fundamentális tevékenysége nem is vonatkozhatik másra, mint hozzá méltó nagy tárgyra ; apró-cseprő kisszerű dolgokra nem pazaroljuk a hit horgonyvető erejét ; hitünk tárgya nem lehet kisebb, mint az életfenntartó, esszenciális valóság, a szentséges és rokonsága. A szellemiség az egyetlen tárgya a hitnek ; hiszünk a lélek halhatatlanságában, az igazság erejében ; hiszünk Jézus Krisztusban, mindez annyi, mint hinni a szellem isteni erejében, hinni az Istenben. Hinni, azt teszi, hogy feltétlenül, teljesen összeforrani azzal, amiben hiszünk, egy önkéntelen, minden elhatározást megelőző erőfeszítéssel, a vallásos érzés éppen ezért kegyelemnek mondja már csak azt is, hogy erre a hitre erőt érez az ember ; ebben az összeforrásban egyetlen visel-

⁵ *Otto R.* : Das Heilige. U. ö. : Aufsätze das Numinose betreffend.

⁶ *Stavenhagen* : Absolute Stellungnahmen. 1925.

kedési mód lehetséges : csak annak a szellemi valóságnak adni helyet a magunk életében, — éppen ezért nyeri meg az élet egyáltalában a maga értelmét a hit által ; aki átadja magát ennek az így és csak így, feltétlen bizalommal fogadandó hatalomnak, aki egy leírhatatlan belső élmény erejénél fogva a jó szolgálatába elpeccsételődik, aki képes önmaga fölött uralkodni a jó szolgálatában, aki az igazságot éhezi —, annak, de csak annak, meg is világosodik az élet értelme ; annak lesz része abban a felséges érzésben, hogy, amint elindul a tisztaság és jóság felé, mintha ezer segítőkéz nyulna feléje, hogy megsegítse és megérti a Pál mély értelmű tapasztalatának igazságát : az igaz ember hitből él. Nem bizonyítja neki semmi érzéki tapasztalat, hogy igaza van, mégis hisz, azaz, feltétlen bizalma van a láthatatlan valóságban, mert a hit éppen a szellemiség abszolút értékében és valóságában való meggyőződés, — nincs szüksége más eszközre, nem is lehet hozzáférni ehhez a bizonyossághoz másképpen, mint csak a hittel —, ez a szellemiség alapvető és a saját maga egész kibonakozását lehetővé tevő funkciója, hinnie kell, mielőtt akármilyen egyebet végezhetne, biznia kell — mindennek előtt saját magában, ennek szerve és feltétele a hit. Ezért van jogunk *a hit primátusáról* beszélni a világmagyarázat alaptényezői közt és a sokszor félreértett Kant egyik legmélyebb pillantása éppen az, amellyel a hitnek ezt a mélységes szerepét felismerte. Azért tette a Tiszta Ész Bírolatában azt a meglepő vallomást, hogy meg kellett szorjtnia az értelmet, hogy helyet csináljon a hitnek, — azaz, hogy hozzáfuttassa a hitet a világmagyarázatban az őt megillető szerephez.⁷

4.

Mit tesz már most a másik tényező, az értelem ? Olyan jelentős szerepe van, hogy nem csoda, ha sokan egyenesen teremtő hatalomnak gondolják, amit pedig nem bír ; az értelem szerepe az újjáteremtés : amit az egész szellemiség egy nemtudatos aktussal megalkotott, a tapasztalathól az értelem emeli ki a *jelentést*, a dolog mivoltát, *értelmét*, természetét ; nem kisebb amannál, *felismerni* a jelentést, mert ez annyi, mint az öntudat fényébe emelni, ezzel átvilágítani, ami addig nemtudatos birtok volt. Az öntudatlan tapasztalatba a szellemiség belefoglalja a maga szellemi szálait, ezeknél fogva lesz az egymást kergető ingerekből egyáltalában *tapasztalat*, tárgy és tárgyak kapcsolata ; az értelem utánamegy ennek az elsődleges alkotásnak, magához érteti, megérti, *magyarázza*, éppen egy sajátos lelki alkat szerint *értelmezi* az egyetemes jelentést ; *Sinndeutung* minden ismerés, középpontjában a megértés áll, ami éppen annyi, mint a nemtudatosan beletömörített jelentést kiemelni, tudatossá tenni, *ennél fogva* megérteni, mert a megértés annyi, mint a magunk szellemi funkcióit közvetlen intuícióval jelentésük szerint átélni, annyit értünk meg a dologból, amennyit azok a funkciók nemtudatosan belevittek a róluk reánkható ingerekbe. Azért értjük a dolgokat, mert a szellemiség nemtudatosan beléjük sűrítette a maga szellemi lényegét, újjászülte az ingert a maga természetében, az értelem aztán megtalálja bennük ezt a szellemi tartalmat, a jelentést és az öntudat fényébe emeli, ezzel befejezi a tapasztalat- és tárgyalakotás folyamatát.

Ezt a szerepet a hittel szemben is végeznie kell az értelemnek, ez az ő egyetemes, világos és magától értetődő szerepe a szellemiség oikonomiájában ; ő mondja meg, hogy mi a hit természete, mivolta, szerepe a szellem életében : ő magyarázza a hitet. Magyarázza : nem *kitalálja*, hanem *megtalálja* a hit értelmét és azért tudja értelmezni ; megtalálja, mert megfigyeli a hit életnyilvánulásait, mindennek előtt saját magában, az értelmező életében — ki magyarázza a hitet, ha nem az, akinek nagyon gazdag, nagyon mély hitbeli tapasztalatai vannak ? azért el tudja választani a lényegest a lényegtelenről s azért nem *előírja*, hogy milyen legyen a hit, hanem *leírja*, hogy milyen ténylegesen, azért tudja aztán a hitnek elébe-tárni igaz természetét és segíteni neki, hogy szüntelen tisztulással a saját szellemi

⁷ *Makkai Sándor* : A hit problémája. A hit világmagyarázó ereje. 1916. U. ö. : A vallás lényege és értéke. 1923. *Fosdick* : A hit értelme. Ford. ifj. Victor János. 1922.

természetét mindig tisztábban kifejthesse. Ez az értelem szolgálata a hitnek, ez az öntudatosító elmélyítés; minden szellemi funkciónak a maga lényege felismeréséhez ez az egyetlen eszköze. A hit lehet vak, az értelem soha, akármennyire álcázza magát a sacrificium intellectus szolgálataival, mert akkor is valamely értelem mondja ki az utolsó szót, legfőlegb hogy mások helyett is. Az értelem lehet tévedő, de nem lehet vak, hiszen ő éppen az intelligencia önmagát megértő, saját magára forduló világossága, a tudatossá tisztult szellemiség, amely először másról tud, de csak azért, mert önmagát közvetlenül érti és azért szerepének az a legmagasabb része, mikor az intelligencia a saját maga mivoltát és tevékenységét tudja és akarja megérteni, mikor azt az egész bámulatos alkotást, melynek eredménye a világkép, a magáénak ismeri föl és mint a művész a kész művet, úgy tudja nézni, hogy benne a maga művét látja, — vagy mintha a fényforrás a megvilágított területről visszafordulna magára és önmagát akarná megtekinteni: úgy tekinti meg saját magát az intelligencia a legmagasabb érettség, a legfőbb tömörültség fokán az öntudat tükrében.⁸

Igy dolgozik egymás keze alá ez a két eszköz a világmagyarázat megformálásában. Nem kell most már sok szóval bizonyítani, hogy ennek a munkának értelmezésében milyen nagy érdekek függenek attól, hogy mind a két tényező a maga természetes hivatását a maga természetének megfelelően töltse be, hogy egyik a másiknak ne prejudikáljon, mert könnyen ferde és hamis lesz a világkép, ha valamelyik a maga nélkülözhetetlen szerepét egyeduralomná dogmatizálná, vagy legalább a másikat éppen olyan természetes szerepből kitudná. A történelem éppen elég példát mutat erre, a hit és tudás súrlódásai, vagy összeütközései mind ilyen monopolizáló törekvésekből fakadtak valamelyik részről. A világmagyarázat alkatának elemzésében tehát az is fontos teendő, hogy ennek a bajnak elejét próbáljuk venni, ami akkor ígér sikert, ha a gyökérig juthatunk, melyből ez az úgy látszik, legmélyebb motívum fakad, amely világképünk megszerveződésében vezeti a nemtudatosan dolgozó szellemiséget.

A tény, melyet a történelem lépten-nyomon felmutat, az, hogy a hit és a tudás egyaránt hajlandók egyeduralomra tartani igényt, mind a kettő könnyen hangsúlyozza a maga fölényét, amiből egyetlenségét olvassa ki, vagy olvassa bele. A hit, minthogy bizonyosságát magában átéli és önkéntelenül kieri, hogy az értelem csak azt bizonyítja, amit ő már bír, elfeledi, hogy az a bizonyítás éppen olyan életbevágó valami, mint a hit és elutasítja az értelmet, mikor a maga természetes hivatásához fogna, a hit magyarázatához, vagy pedig elébe akarja írni, hogy mit találjon benne; azaz, a hit észrevétlenül a tudás szerepét is magának követeli, mint Zuboly a színjáték összes szerepeit és nem veszi észre, hogy ha sikerült, helyes értelmezést adnia, akkor nem azért sikerült, mert a hit dolgozott benne, hanem, mert az értelem érvényesülhetett, vagyis a tudás autonómiáját ismeri el és illusztrálja, fájdalom, ritkán, mert a hit tudóskodása éppen a tudás, a rendszeres ismerés természetes érvényesülését, vagyis szabadságát kötözi meg, akármilyen kenetes gesztusokkal történjék is az a megkötözés.

Az értelem viszont könnyen jut arra a gondolatra, hogy mivel ő találja meg és igazolja a jelentést, vagyis rajzolja meg azt a hálózatot, melyben a dolgok egyenként és együttesen értelmet nyernek, tehát ő a bizonyosság forrása és kegyelmes osztogatója, elfeledve, hogy a bizonyosság forrása mélyebb, vagy magasabb hatalom: az igazságban való részesedés az, az önmagával azonos, önmagához örökre hű szellemiséggel való összeforrásuk tudata, melyet — már tudjuk, — megél az ember egyszer egy közvetlen belső megbizonyosodással, a hittel, azután átismétel éppen ennek az élménynek hű utánarajzolásában, mert akkor is a szellemiség magával örökre azonos valóságával nyeri bizonyosságát, mikor megérti, amit átélt. Így történik, hogy az értelem a maga elbizakodottságában elfeledkezik magáról és ahelyett, hogy boldogan szolgálna, ami szuverén uralmát jelenti a

⁸ Böhm Károly : A megértés, mint a megismerés középponti mozzanata. (Akad.) — U. ö. : A logikai érték tana. Az ember és Világa IV. r. 1912. — Pauler Ákos : Bevezetés a filozófiába.

maga területén, parancsolni akar, — elő akarja írni, hogy milyen legyen a hit, hogy mit fogad ő el hitnek.

Ebben a versengésben azonban a legtisztább iskolai példában mutatja be az emberi lélek a maga legmélyebb, és legalapvetőbb kettősségét, mellyel világképe alapszövetét készíti — a filozofia a *tény megállapító* és a *tényértékelő* funkcióknak nevezte el őket; és az a versengés, mely a hit és tudás közt a történelmen végighúzódik, ennek a két alaptevékenységnek hajtása és legfeltűnőbb kicsattanása annak az ellentétességnek, amely abból támad, hogy vagy az értékelő tudat hatalmasodik el a ténymegállapító, — az *ontologiai* tudat — fölött, vagy emez zsarnokoskodik az értékelő fölött, ami a hit és tudás esetében azért olyan izgató és igazán az egész történelmet betöltő harc, mert értékre nézve mind a kettő fundamentális és nélkülözhetetlen; vitája azonban és így egész szerepének ismerete csak akkor vihető nyugvópontra, ha ezt a legmélyebb kettősséget sikerült egyszer fölismerni és ennek sarkító erejét figyelemmel kísérni a világkép kialakulásában.

5.

A modern filozofiának nincs jelentősebb fölfedezése, mint e kettősség felismerése, az *ontologiai* és *axiologiai* szálak fölfedezése világképünk alapszövetében. Szabatosan szólva, azt teszi ez a felismerés, hogy a tapasztalat értelmezése akkor teljes, ha hű ahhoz a tényhez, hogy ez a kétféle funkció *együtt* adja nekünk a tapasztalatot, vagyis, hogy tehát a tény megállapítása akkor van befejezve, ha értékét is megállapította az értelmező tevékenység, hogy a tény és értéke együtt a tapasztalat, a valóság, más szóval kifejezve, a valóságban ott van az érték is, a valóság értéke és azért megismerése hézagos, amíg azt az értéket is meg nem értettük; megértjük pedig, ha a dolog természetét, igazi mivoltát, lényegét megismertük, azt, ami benne állandó, lényeges, akkor bírhatjuk a valóság értékét, ha megértettük lényegét. Így adja a kétféle tevékenység *együtt* a tapasztalat egész lehetséges világát és azért nagy dolog erre az egyszerű tényre komolyan figyelni: mert minden világnézeti zavar abból támad, hogy ez a két okvetlenül különbözhető funkció észrevétlenül összezavarodik, akkor is, amikor titkos szövetségén szövi a világkép szövetét, akkor is, mikor az utólagos értelmi reflexió magyarázza azt a szövetet. Viszont minden zavar egyszerű nyitja megvilágosodik, ha a kétféle funkció összefonódásának természetes módját megismerjük, mert ezzel az is megvilágosodik, hogy milyen könnyű azt a természetes módot megzavarni, amivel a világkép maga lesz zavaros.⁹

Így zavarja meg az értékelő tudat a természetes egységet, ha éppen az értékelés sürgetőssége által ösztökélve, nem várja meg a ténymegállapító munka hűségese elvégzését, hanem elhamarkodva ítél, így értékelheti a hitet a tudás rovására, vagy megfordítva, csupán azért, mert értékelő vágya elragadja. Viszont az ontologiai tudat, a tény vastkos és úgy vélt kétségtelen valóságához tapadva, azzal okozhat zavart, hogy nem engedi szóhoz jutni az értékelő tudatot, holott az értékek világréndjében talán más hely illeti meg azt a valóságot és csak ezzel az érféltélettel volna teljes annak a dolognak értelmezése.

A leggyökeresebb zavart azonban olyan mélyen fekvő ok szüli, hogy felismerése igazán egész tapasztaló és világkép formáló lelki alkatunk legintimussab szerkezeti finomságainak észrevevését jelenti. A dolog megértéséhez talán a következő út viszen el a legegyszerűbben.

Az embernek okvetlenül szüksége van a legfőbb, a feltétlen, az abszolút érték gondolatára, mert nélkül nincs a világnak biztosító, összetartó valósága, se értelme, se becse, nincs középpont a szétomló egyes jelenségek számára se a valóságban, se a logikai, magyarázó utánarajzolásban. Nincs már most természe-

⁹ Böhm Károly: Az értékelmélet feladata és alapproblémája. 1900. U. ő.: Axiologia vagy Értéktan. (Az Ember és Világa III. r.) 1906. — U. ő.: Az értékelés phaenomenológiája a XV. századig. Athenaeum 1912. — U. ő.: Az „idea“ és „ideál“ értékelméleti fontossága. Magy. Filoz. Társ. Közl. 1905. — U. ő.: Mystika az értékelméletben. U. ott XXX. füzet.

tesebbnek látszó dolog, minthogy az értelem ezt az abszolút értéket *valóság*nak is akarja tudni, hogyne, hiszen ebben tetőződik az egész világmagyarázat, az abszolútumban; tehát valóságnak is veszi, nem vetve ügyet arra, hogy ezzel az abszolútum jelentését éppen úgy erőszakosan elmagyarázza, mint az értékét; prejudikál az érték fogalmának, mert az érték csak úgy *van*, hogy az ontologiai valóságban érvényesül, az érték létezési módja „csak” az érvényesülés; ez az ontologizmus pedig, — mert így lehetne nevezni — csak egy létmódot, vagy létformát akar ismerni, a vaskos, érzékelhető valóságét, ezt erőlteti az értékre: világos, hogy a létezés és a valóság fogalmába illetéktelen szempontot erőltet. Az abszolútum fogalmának pedig azzal prejudikál, hogy az abszolútum tisztán értékelő fogalom, mihelyt ontologiai kategóriának vesszük, soha meg nem oldható ellenmondásokba keveredünk, mert a valóságtól *abszolvál*t, azaz elszakított létező értelmetlen gondolat, hiszen ha igazán elszakadt, akkor nincs semmi köze a valósághoz, nem hogy a valóságot biztosíthatná, akkor nem is tudhatunk róla semmit, de nem is érdekel egy csöppet sem, ha pedig mégis tudhatunk róla bár annyit, hogy *van*, akkor már nem az az elszakadt valami, mert íme, a tapasztalás és ismerés egyetemes hálózatába került. Ellenben egyszerre világossá válik az abszolútum jelentése, ha arra figyelünk, hogy a tényleges ontologiai valóság valamely vonásában okvetlenül talál az értelem a többinél értékesebb, lényegesebb, a dolog létét és tevékenységét jellemzőbb mozzanatot, az értékelő tudat emeli ki ezt a vonást és az abszolútum csak azt teszi, hogy az ontologiai, tényleges alkotórészek egy értéksorba kívánkoznak, melynek tetején, vagy végén egy tovább nem utaló végső érték van, egy végső logikai mozzanat, egy további elemzést nem igénylő jelentés; de ez az abszolútum mindig csak úgy *van*, úgy létezik, mint az értékelő tudat egész értékvilága: úgy, hogy érvényesül az ontologiai valóságban, az *egyetlen* valóságban, mint annak alkotó mozzanata: mint szépség, vagy jóság, vagy haszon, vagy igazság, de amiknek létezési módja csak egy, éppen az, hogy érvényesülnek a konkrét tapasztalatban. Az az ontologizmus tehát megint megzavarja a valóság értelmezését, mikor az abszolútum létezési módját az ontologiai valóság mintájára gondolja el, vagyis, valahol *meglevő*, metafizikai entitássá transzcendálja, ami tisztán értékelő, még pedig logikai kategória.

Ez a dolog természete szerint elvont fejtegetés mindjárt élénkebb szint kap, ha ezt az alapvető és azért ezer konkrét kérdésbe belesugárzó kettősséget néhány példán tekintjük meg, vagyis azt, hogy az a késztetés, hogy az értéket valóságnak nézzük, hogy zavarja meg az alapvető fogalmak értelmezését. Így mindennek előtt a *lélek* fogalmát. A lélek létmódja, létformája az, hogy a maga létében másnak létét fejezi ki, azaz, jelentést ad a temérdek ingernek, mely a dolgokról éri és tárggyá tömöríti a benyomásokat a jelentés formáló erejével; *lelket* másképpen nem lehet „tapasztalni”, mint úgy, hogy a dolgok megértésében vagy megformálásában megnyilatkozó lelket vesszük észre; a lélek létmódja, ismétlem, az, hogy a maga létében másnak létét fejezi ki, ami éppen csak azért *van*, mert a „lélektől” nyeri a maga létét, — ez a Kant tanításának mély értelme, hogy a dolgoknak, a tapasztalatnak azért van empirikus realitása, mert egy ideális tényező, a tapasztaló szellem a maga szellemi realitásában formálja őket ilyen realitásokká, addig csak idegingerület volnának, nem megformált értelmes, azaz érthető tárgy.

Ámde a lélek olyan magasrendű valóság, hogy a gondolkodás nem nyugszik bele, hogy csak úgy „létezzék”, mint a dolgokon, a tapasztalat megformált valóságain keresztül sugárzó valami; nemcsak a köztudat, de még a tudományosan iskolázott értelem is nehezen nyugszik bele, hogy az igazság *csak* úgy van, mint az ismeretben érvényesülő logikum, hogy a szépség ne legyen valóság, valahol egy titkos helyen, akkor is, mikor az ember nem áll szemtől szemben a naplemente csodájával, vagy nem érzi közvetlen varázsát a Hamletnek. Az ősi ösztön azt a hiedelmet táplálja bennünk, hogy a lélek *valóságosabb* létező, hogysem valami légius létmódjával meg lehetne elégedni és azt hiszi, hogy akkor hű a lélek jelentőségéhez, ha valahol valamilyen módon külön önálló életet élő valóságnak tiszteli,

— így lesz a szépségből és az igazságból és mindabból, ami „lelki —, így lesz általában a lélekből metafizikai entitás, pedig csak az történt, hogy az értékelő és az ontológiai tudat határai összefolytak : olyan értékesnek tudunk valamit, hogy a kedvéért meghamisíttatni engedjük az értelemmel — természetesen önkéntelen nemtudatossággal — annak a valaminek természetes létezési formáját.

Már pedig, hogy milyen furesza és magát az első percben a közönséges józan gondolkozás előtt is eláruló képtelenséghez vihet ez az ősi késztetés, iskolás példán mutatja a *spiritizmus*. Ami az embernek olyan drága, hogy minden egyébről elfeledkezik miatta, a lelket, elhunyt kedvesei lelkét, érzékiileg megjelenő anyagi valaminek nézi és várja ; tisztán mutatva, hogy itt is az értékelő tudat, valami naív primitívségben elmaradt vagy visszaeső tudat zavarta meg a ténymegállapító munkát s ezzel az egész világmagyarázatot.¹⁰

Bár motivuma nemesebb, célzata magasabbrendű, tulajdonképpen ugyanez a késztetés dolgozik az emberben akkor is, mikor minden áron bizonyítani akarja az Isten létét. Ha utána gondolunk, ennek a szüntelen megújuló próbának eredetű gyökeréről azt a hitet találjuk, hogy *a hit nem elég* erre az óriási feladatra, pedig nincs más szerve az embernek ezen alapvető, az életet lehetségessé tevő bizonyosság elérésére, mint a hit, az Isten létének bizonyosságához nincs más út, az értelem nem tehet többet, mint hogy éppen azt világítja meg : mi a hit életfunkciója, melyet a maga természete és így autonómiaja szerint végez, amíg idegen szempont meg nem zavarja, ez volt a Kant nagy igazsága, mikor azt mondta, hogy multhatatlan szükség, hogy meg legyünk győződve Isten létéről, de nem okvetetlenül kell bizonyítani Isten létét ; annyira nem „istentelenség“ ez, aminek némelyek még ma is szeretnék kikiáltani, hogy éppen az egyetlen őszinte hódolat a vallásos lélek közvetlen ténye előtt, ezzel együtt az értelem szerepe előtt is ; az Isten léte kérdésében a bizonyosságot nem az értelem adja meg, hanem a hit ; rossz lélekten az és nem szolgál vele a vallásosságnak, amely lenézi a hit szerepét, mintha kisebb fajta és kisebb értékű bizonyosságot adna, mint az értelem ; „mert a *hitbeli* bizonyosság lehet erősebb, mint az, amely tudásban gyökerezik s látni fogjuk, hogy hit nélkül époly kevéssé élhetünk, mint tudás nélkül“, írja *Pauler Ákos* ;¹¹ igen, mert a hit *minőségileg más*, de nem kisebb jelentőségű bizonyosság, mint a tudásé, hiszen mind a kettő ugyanazon egységes emberi szellem öfenntartási szerve és ugyanazt az ősi és egyetlen valóságot ölelik át, hogy a maguk módján odasegítsék az embert a bizonyossághoz, — a szellemiséget. Éppen ezért kell gondosan szétválasztani itt is a kétféle szálát, hogy mind a kettő természetének megfelelően végezhesse a maga hivatását, s tehát az ontológiai tudat ne prejudikáljon az értékelő tudatnak.

Viszont a hányszor *csodáról* beszélt az ember, értékelő tudata prejudikált a lénymegállapítónak. Más szóval, a csoda, amit az ember a történelem folyamán annak mondott, sohasem egy tény *megállapítása* volt, hanem egy tény *értékelése*. Valami kimondhatatlanul nagy dolog történt vele, ennek a tapasztalatnak jelentőségét, értékét fejezi ki azzal, hogy a dolgok megszokott, ismerős, természetes rendjéből kivieszi azt az eseményt, még inkább azt, aki által vagy akinek jóvoltából része lett abban az egész életét megrázó, átformáló élményben. Inkább áttöri a természet rendjének nemcsak ismert törvényeit, hanem az elvet magát is, hogy a természetet — de éppenúgy a lelket is — törvény hatja át, mert értékelő hódolata egy magasabb hatalom előtt mindenestől fel akarja áldozni az egész tapasztalható valóságot, mindenesetre abban a tudatban, hogy úgy nyeri meg igazán ; nincs is baj vele, amíg az értékelő hódolat rajongása megelégszik a boldog újjongással : vak voltam és most látok, csak akkor támad szükségtelen bonyodalom, ha az értékelő tudat nem engedi szóhoz az egyetlen hivatott szervet, az értelmet, hogy megmondja, mi történik akkor, mikor az ember ilyen élményt él át, hanem rá akarja beszélni vagy talán rákényszeríteni az értelemre a maga értéképzeteit, nem látván be, hogy nem szolgál vele a célnak, mert a maga tapasztalata igazságát

¹⁰ *Dessoir* Max : Von Jenseits der Seele. 1920.

¹¹ *Pauler* : Bevezetés a filozófiába. 76—7.

bizonyítani egyetlen egy valaki képes, az értelem. Ennek pedig, most már az illuztráló példák alapján szabad talán ismételni, nincs nagyobb szolgálata, mint az, hogy a világmagyarázat alapszövetét tevő szálakat szétfejtji és megmutatja, hogy miből és hogyan épül ki a világnézet.

6.

A tanulságokat most már nem nehéz összefoglalni. A világgép kialakulásának titkos középponti mozgatója az az ellenállhatatlan követelmény, melyet az ember a maga öntudatára jutásával valamilyen formában okvetlenül megérez, hogy a szellemiséget biztosítva lássa, mert ebben éljük át az egyetlen abszolút értékű és annálfogva igaz valóságot. A szellem valóságát és értékét kell annálfogva biztosítva tudni az embernek. Ebben azonban az van kimondva, hogy a világnézet magja és jegecedő központja az értékelő tudat ; e körül szerveződik össze a világgép egész tartalma, akárminő funkció adja is azt a tartalmat, mint ahogy a Chladni lemezén *egy* törvény szerint alakul formába a temérdek porszem, ha egy bizonyos helyen húzom végig a vonót a lemezen. Azért kell a világmagyarázatnak megmutatnia a világ *igazi* valóságát és ennek *igaz* törvényeit, hogy a szellem abszolút értékű valóságáról nyerjen ezáltal igazolt ismeretet és ezzel megnyugvást.

Ezzel azonban minden konkrét világnézet megértéséhez és megítéléséhez megkaptuk a kulcsot, egyszersmind használatához az egyszerű útmutatást. Mert az most már világos, hogy csak az a világnézet elégíthet ki, mely az *egész* szellemiséget így tudja biztosítani, egész abszolút értékű valóságát, minden megnyilatkozását, még pedig tisztán a szellemiség méltóságához illő eszközökkel és hogy ahol elégedetlenséget érzünk, az azért van, mert az a világnézet vétkezik e követelmények valamelyike ellen : vagy nem látjuk benne biztosítva, azaz igazolva a szellemet, vagy nem hozzá méltó módon akarja biztosítani. Ha ebből a szempontból bár futó szemlét tartunk a világnézeti típusok fölött, a következő tanulságokat meríthetjük.

Két nagy csoportba tagozódnak ezek a típusok : *a naturalizmus* vagy *materializmus* az egyik, az *idealizmus* a másik. Csaknem pontosan meg lehet előre is mondani, hogy az elsőben az ontologiai, a másodikban az értékelő tudat prejudikáló hatása árulja el magát egy-egy észrevétlen nyomásban, melynek eredménye — a világgép egyoldalú vagy éppen torz alakja.

A materializmus abból a tényből indul ki, hogy nincsen szellem anyag nélkül, de aztán anélkül, vagy ahelyett, hogy e két törzsfogalom jelentését és magyarázó erejét tisztázná, hite szerint, magától értetődőleg, az anyagból, minthogy ez kézzel fogható, tehát, milyen könnyű azt hinni : az *igazi* valóság, — *le akarja vezetni* a szellemet, akár azt mondja, hogy anyagi alapja van a kultúrának, akár, hogy az anyagból lett a szellem, ami végre azt az első nézetet is tulajdonképpen hordozza. A szellem az anyag valamilyen produktuma, amilyen az epe is, vagy a nyál stb. Eközben azonban nem veszi észre, hogy a magyarázat nem sikerül, mert az analogiának felhasznált jelenség maga, fájdalom, éppen nincs magyarázva azzal, hogy az anyag váladékának mondja és így egy ismeretlen egy másik ismeretlennel akar magyarázni. De még ha maradék nélkül sikerülne is megérteni, hogy hogyan hoz létre az anyag magától annyira teljesen különböző valamit, mint a szellem (ami ellen az azonosság elve örökre tiltakozik : éppen ezen törik meg minden kísérlet, amely *minőségileg* mást akar kihozni az anyagból), akkor is kielégítetlen marad az ember értékelő tudata ; a szellem lebecsülésének érzi, ha azt kellene elfogadnia, hogy csak az anyag függvénye, ha ez volna az utolsó szó, vagy éppen az egyetlen szó a kérdésben. Ez pedig azt teszi, hogy a materializmus ellen az értékelő tudat tiltakozik, mert az érzi magát kijátszottnak ; — az értékelő tudat kalauzolja a logikai, ismerő, magyarázó munkát, mikor a tan tévedését nyomozza ki és mikor ráeszmél, hogy az alaptévedés az, hogy az ontologiai munka, a ténymegállapítás elhamarkodva ítél a tényről és értékéről egyaránt, azaz, rossz valóság fogalmat ad és rossz értékfogalmat. Ezért nem lehet megnyugtató és kielégítő az ilyen világnézet, akármilyen jóhiszeműen kínálják, akármilyen fényes elmék,

ezért nem sikerült *Haeckel*nek se elfogadtatni a régi gyökér különben színes és sokágú hajtását, mikor pedig ő éppen a szellemiség igazabb magyarázatával kecsegtette magát. A szellemiség nem juthat természetes jogaihoz ebben a világnézetben, mert az ontol. tudat megrontja a valóság fogalmát épúgy, mint az értékét; azért nem *igaz* ez a magyarázat, mert nem hű a valósághoz, melyben a szellemiség ténye és értéke más törvény szerint él — és az *igaz* is *értékjelző*, mert a valónak megfelelő ismeret értékét jelenti.¹²

Az idealizmus viszont a legtisztább iskolai példája annak, hogy milyen mélységes mélyről fakadó erővel befolyásolja az értékelő tudat a világnézetet, úgy hogy éppen olyan észrevétlenül, mint a párhuzamos tevékenység, de talán még gyökeresebben, mindenesetre a személyes viszonyulás színezőbb és színezettebb erejével, meg is zavarja természetes kialakulását. Az idealizmus minden alakja a világot alkotó tényezők közül a *nem anyagit* hangsúlyozza, ha nem nevezi is mindjárt nevén, szelleminek. Az európai gondolkozásban, vagyis a görög filozófiában a második lépésre már impozánsan megnyilatkozik ez a világmagyarázati mód: *Parmenidesnél* már olyan bámulatos önérettel szóal meg, hogy soha többé páriját nem lelhetjük annak az önbizalomnak, mellyel kimondja, hogy a valóság nem olyan, amilyennek az érzék látja, hanem amilyennek a szellem *gondolja*, úgyhogy az érzék tanúsága számba se vehető, csupa látszat, sőt végre *nem is létező*; ez folytatódik az egész görög gondolkozás folyamában, — éppen ezzel készíti elő magát arra, hogy egyszer, „az idők teljességében”, értelmi, azaz magyarázati eszközzé nemesedjék az evangélium tisztán szellemi értékelési elve igazolásának nagy művében; így *Platonban*, az *idea* csaknem kimeríthetetlen gondolatában, melynek azonban gyökere mégis kivehető: a nem anyagi valóság az, melyhez az értékelő szellemiség visz el; ez tetőződik *Aristotelesben*, aki az anyagi valóság, a *hülé* fölött a nem érzéki, nem anyagi mozzanatot, az *eidost* ismeri az igaz valóságnak, annyira, hogy ettől nyeri amaz a maga egész létét, az *eidos formálja a hülét*, és hogy mennyire szellemi valóság az *eidos*, klasszikus tisztasággal világlik ki, mikor a filozofus végig kíséri a két tényező világszerepét és a világ alkotmányának közepén ott találja a tiszta formát, amelynek már nincs többé mit formálnia, csak a maga lényegét fejt ki: a maga tiszta szellemiségét, abban, hogy örökösen gondolja maga magát, mert ő a tiszta szellem, — az Istenség. Végződik az egész sor *Plotinosban*, aki annyira *csak* a szellemi valóságot tartja valóságnak, hogy ami nem az, ami anyag, az *nincs is*, azaz nem érdemes arra, hogy legyen, mert értéktelen, tehát nincs és *Plotinos* végre szégyelli, hogy teste van. Nincs ennél csattanósabb bizonyossága annak, hogy a világnézet formálásában az értékelő tudat a primátus, de annak se, hogy ez az egyoldalúság még hamarabb elárulja magát, mint a másik és hogy az ember ebben se találhatja meg a maga megnyugvását, mert az értékelő tudat egyetemes előfeltételszerű funkciója, a logikai értékelés, mely az alapvető ítéletet mondja ki, az *igazat*, éppen olyan meg nem vesztegethető pártatlansággal ítél most is, mikor fölismeri, hogy itt a *valóság értelmezése* szenved esorbát, itt az értékelő tudat előre akarja írni, hogy milyen legyen a valóság, aminél fogva itt tulajdonképpen nem is lehet természettudomány, de lélektan se, általában a lét tudománya, az értékelő tudat prejudikáló hatása előre lehetetlenné teszi.

Még a legemelkedettebb, legmagasabbrendű idealizmusban is ott van az ontologiai tényező ez önkéntelen sérelme és meg is bosszulja magát, ennek bizonyossága a *Fichte* tana. A *Fichte* robusztus erkölcsi energiája megalkotta a legmagasabbrendű erkölcsi idealizmust, melynek a világ csak a kötelességteljesítés számára való anyag az én szuverén királyi birodalmában. Az én e fenségjoga abban nyilatkozik meg, hogy magából hozza elő a mást, a nem ént, tehát uralkodnia kell rajta. Arra azonban elég hamar ráeszmélt *Fichte*, hogy az éennek, fájdalom, nincs meg ez a képessége, hogy a *mást* magából hozza létre, be kellett ismernie, hogy az a más ott van az én előtt, tőle függetlenül, mint egy „brutale Tatsache”, ami ugyan egy hajszálnyira se csökkenti azt az igényét, hogy uralkodjék fölötte, hogy kötelessége

¹² Lange Fr. A. : Geschichte des Materialismus. — Paulsen Fr. : Philosophia militans. 5. c.

teljesítése számára az anyag legyen, csakhogy fölebbezésre készíti az értelmet egy magasabb fórumhoz, amely meg tudja mondani, hogy mi az a *más*, amit az én magával szemben talál, mert, hogy az anyag kialudt szellem, vagy zavaros szellem, ezek szép szavak, de nem mondanak semmit a valóság természetéről.

De az idealizmusnak minden formájában van egy óriási ereje. Az idealizmus a valósággal szemtől szembe álló öntudatos szellem világnézete; a *valósággal*, mert mikor a *megformált* valóval érzi magát szemközt, ebben éppen a valóság tárgyi és így autonóm mivoltát ismeri el, akár úgy érti a *forma* szerepét, mint Aristoteles, hogy a forma, mint egy metafizikai valóság adja meg az anyagnak konkrét létét, vagy mint *Goethe* a „geprägte Form, die lebend sich entwickelt“ nagyszerű gondolatával; akár mint *Platon*, mikor legalább érintőleg fölvetette és exponálta a nagy gondolatot, hogy a formáló erő a maga tapasztalatait formáló emberi szellem, az a gondolat, melyből *Kant* kibontakoztatja az idealizmus azon értelmét, hogy a valóságnak — mindig a tapasztalatnak — azért van empirikus realitása, mert ideális tényezők, trascendentális funkciók, azaz egyszerűen, szellemi tényezők teszik tapasztalattá, amit annak bír az ember: a legbizonyosabb és *legvalóbb* valóság; a szellemiség teszi tapasztalattá, tárggyá, ami nélküle legfőbb idegengerület volna. A megformált valóság tehát éppen az igaz, az autonóm valóság, így nyer csakugyan a forma által valóságot a világ, — ez a görög szellem felséges hagyatékának legmélyebb és legdrágább része. Nemcsak esztétikai idealizmus ez, ez sem abban a játékos értelemben, mintha valami esztétizáló theoretizálás volna, hanem a leggyakorlatibb etikai idealizmus is benne van, aminőt csak egy örökös aktivitásra berendezett szellemű nép alkothatott, mert lényege az, hogy mikor az ember a valósággal szemtől-szembe áll, nemcsak raktárt gyűjt magának a valóság benyomásaiból, hanem saját magát is, s zellemi természetét kibontakoztatja, magamagát fejti ki a szellem, amíg a dolgokat megismeri, azaz formálja és *csak így fejtheti ki magát*, azért a legpraktikusabb erő az idealizmus: a dolgok jelentését és valóságát engedelmesen elismerő viszonyulás a valósághoz, amely nem fél a valóságtól, mert benne éppen a maga megizmosodásának természetes eszközét és szervét látja.

A görög hagyatékunk ettől az európai gondolkozásra és életfelfogásra nézve egyetlen lehetőségessé vált világlátási módjától el nem szakadhatunk, ha nem akarjuk a saját lelki mivoltunkat megsemmisíteni.¹³ Ebből a szempontból kell azért néznünk, mikor európai emberek *keleti*, éppen *ázsiai* világnézetet és életfelfogást ajánlanak elmélyítőnek, orvosságnak, megújítóknak, mint *Keyserling*, ama nevezetes utazása óta.¹⁴ Semmi féle rábeszélésnek se volna azonban szabad eltakarnia a tényt, hogy az az elbelsőülés és belsőség tulajdonképpen menekvés a valóság elől, és bámulatatosan kiépített dialektikája és logikája a valóság tagadásának és illúzióvá lefokozásának bűvésze. Nem lehet csodálni, hogy olyan nagyszerű művészi ábrázoló erő, aminő a *Tagoreé*, vágyat kelthetett e különös világ után, melyben úgy látszik, megszűnt a harc és csupa béke van, de még ennyi művészet se fedheti el szemünk elől, hogy a békés felszín alatt a valóság illúzióvá foszlása folyik, hogy India a szertelenség, azaz formállanság világa, melyből hogy az európai embert kimentette, ez a görögnek világtörténeti jelentősége. Más belsőségre van szüksége az európai embernek és másutt is kell keresnie, ahol meg is találta, ahányszor kereste: a keresztyénségben.

Ugyanez a szempont kell, hogy kalauzoljon az újabban fel-felkínált *oros* „segítség” megítélésében. Van valami megvesztegető abban a misztikus rajongásban, mellyel pl. *Dolsztojev*szi viseltetik a végéremehetetlen Oroszország iránt, és érthető, ha itt-ott a fáradt európai lélek, nem tudva, hogy az újnak vajudási kínjai-e, amiket szenved, vagy a természetes halál fáradsága, legszívesebben elmerülne abban a határtalan, formálhatatlan, szertelen óceánban, amit a titokzatos

¹³ *Joël Karl*: Geschichte der antiken Philosophie I. k. — *Natorp Paul*: Platon. Eine Einführung in den Idealismus. — *U. ó.*: Platon a „Grosze Denker“ I. k.-ben.

¹⁴ *Keyserling Hermann Graf*: Das Reisetagebuch eines Philosophen (főleg az Indiáról szóló rész). — *U. ó.*: Philosophie als Kunst, VIII. cikk.

orosz föld akkor is termel, mikor a visszáját műveli annak, amit eddig tett ; de vigyázzunk : ez a szellem közelebb van Ázsiához, mint hozzánk és misztikus ködléseiben elvész az „egy szükséges dolog“ : a valóság komoly elismerése és értéke szerint való becslése.¹⁵

Vége az *okkultizmus* megajánlásait is ebből a szempontból kell néznünk. Ez alá a cím alá vehetjük mindazokat a törekvéseket, melyek a módszeres megvilágítás területén túl elképzelt valóságok birtoklásában kéjelegnek és irracionális eszközöket ígérnek e valós valóság megragadására, akár úgy, mint *Bergson*, aki az emberi szervezetben majdan kiképződő szervtől várja, hogy egyszer tetten éri majd a világ titkos lényegét, az örök Proteust, a mozgást, vagy mozgalmasságot, akár úgy, mint *Steiner*, aki szerint az ember szellemi tevékenységei fokozásával addig nem sejtett valóságokhoz jut el. Meddő remény, mert semmiféle új szerv se lesz valaha képes *más módon és egyebet* tapasztalni és megismerni, amint amit a tapasztaló szellem törvénye vagyis alkata elér és soha az ember az intuíciónak egyéb szerepet nem adhat, minthogy egy felséges megvillanással megragadja a dolgok jelenlését, de a szubjektív élményből csak az értelem bizonyító műfogásai tehetik egyetemes érvényű tapasztalattá és ismeretté az intuitíve megpillantott igazságot ; se egyebet nem érhet el az ember, szelleme akármilyen tömörítésével sem, mint amit az ismerés logikai természete előír és lehetségessé tesz, nem *másfajta tárgyat*, hanem igenis az ember számára lehetségessé váló tapasztalat mindig *mélyebb* ismeretét. „Magasabb“ világ, „természetfölötti“ világ csak egyet jelenthetnek : az értékelő tudat nevezi így *ennek a tapasztalati világnak*, a lehetséges tapasztalatnak valamely részét s ha azt kérdezzük : mi a tartalma e magasabb világnak, mi az érzékfeletti, a természetfeletti, csak egy választ kaphatunk : az érzéki fölötti a szellemi, a nem érzéki van, a metafizikum tehát, amelyről *Spranger* azt mondta egyszerűen,¹⁶ hogy csak a metafizikum üdvözít, nem más, mint a szellemi, mégpedig a rajtuk keresztül érvényesülő szellem, az egyetlen, amelyet ismerünk és amelynek valósága nekünk éppen elég alapvető és bizonyosságot adó erő. Ezért a pozitív valóságért nem kell az okkultus erőkhöz folyamodni, se belsőségért, se értelmi megvilágosodásért ; az utóbbit vagy magában találja az értelem, vagy sehol, az elsőt vagy újból megtalálja a keresztyénségben, az evangéliumban, vagy hiába keresi.

7.

Milyen értelemben világnézetképző hatalom a keresztyénség ? Hiszen nem *tan*, nem elméleti problémák megoldására készített rendszer, még csak nem is szociális kérdések gyakorlati rendezése ; éppen olyan rövidlátó tájékozatlanság ez, mint tudományos elégedetlenség gyümölcsének mondani a reformációt, minden reformációt. A keresztyénség egy páratlan életformáló gyakorlati viszonyulást jelentett születése percében és azt kell jelentenie ma is, azt, hogy az ember megtalálta Jézusban a Krisztust és ez a tapasztalat új embert formál belőle, nem mágikus módon, nem parafinba nyomódó ujjakkal, hanem úgy, hogy az a csodálatos személyi erő felszabadítja a lelki erőket és a test engedelmeskedik ennek a parancsnak, hogy az alacsonyosság kilúgozódik, vagy kiég, de eltűnik a lélekből és urrá lesz benne a felelősség és a kötelesség és átnemesíti, amit csak érint. Ezért formált a keresztyénség az új ember által új eget és új földet, új világlátási módot és új életrendet, ezzel új társadalmat és új célokat. Éppen itt dől el pedig a világnézet kérdése, ebben a döntő *gyakorlati élményben* ; ezért világnézetformáló hatalom a keresztyénség, nem annak ellenére, hanem éppen azért, mert az.

És ezért nem közömbös ránézve ennek az élmény-igazságnak értelmi igazolása sem, amely, mint már tudjuk, sohase tesz egyebet, mint hogy a kor és a történelmi meghatározottság szerint és az értelem mindenkori tömörültsége, azaz érettsége szerint magyarázza azt az alapvető élményt és igazolja szubjektív igazságát. Ezért a keresztyénség történetének legmélyebb és legszívósabb életmotívuma nem is volt más, mint a maga lényegének szüntelen tudatosítása nemcsak az értelmi fogalmazás

¹⁵ *Surányi* Miklós : Menekülés Keletről Nyugatra, Budapesti Hírlap 1930. III. 9.

¹⁶ *Lebensformen*, 1921. 291.

módján, de más eszköze neki se volt a tudatossá tételhez, mint az értelem és ennek rendszeres művelése, a tudomány. Azért alig van a keresztyénség történetének izgatóbb része, mint annak a törekvésnek rajza, mellyel a keresztyénség belekapcsolta és ötvözte a maga lényeges tartalmát a kultúra egyetemes életébe. Ezzel óriási feladatot oldott meg : mikor a maga új életelve számára megalkotta a kapcsoló formákat a szellem addigi kultúrájával, nemcsak a maga életét biztosította a merő szektává nyomorodás ellen, amit nem kerültek ki az esszénusok vagy az aethiopok és monofiziták vagy az újrakeresztelők, éppen, mert elzárták magukat a kultúra életétől,¹⁷ hanem megmentette a kultúrát is attól, ami már-már végzete lehetett volna : hogy biztos értékmérő és életelv híján kitért bolygó gyanánt keringjen egy légüres térben, a maga erejéből képtelenül arra, hogy új értékrendszer napjának megelevenítő hatása alá boldogan odaadja magát.

Azért volt olyan nagy alkotás az, melyet *Augustinusnak* köszön a világ, mikor elsőnek a nagyszabású előkészítések után egy bámulatos világmagyarázati egységbe fogta össze az evangéliumi hagyatékot, az akkorra már kilombosodott hajtásokkal és összeötvözte a görög világmagyarázat örökségével, felhasználva annak bámulatosan simulékonyá és kifejezővé finomodott értelmi rendszerét a világ legmélyebb élményének magyarázójául és beleszőve azt az élményt a világ életének kozmikus rendjébe, mint világfolyamatot s a *gratia irresistibilis* mélységesen szép gondolatával besugározva a világot a szellemiség diadalmas megvalósulása bizonyosságával. A szellemiség nemcsak az a természetes mozgató erő, ami Aristotelesnél volt, mikor púztán azzal, hogy *megvan*, úgy vonzza magához a lényeket, mint szerelmesét a szeretett lény, hanem ellenállhatatlan, mint egy boldog kényszer, mert abszolút hatalom és szuverén úr, aki szabad tetszése szerint választ ki némeleket üdvösségre, másokat kárhozatra.¹⁸

Ennek a folyamatnak pedig az a legnevezetesebb tanulsága, hogy az evangélium életformáló elve, melynek hatása ott dől el abban a tovább nem elemezhető végső állásfoglalásban, *akármilyen ontologiai világképpel összefér*, nem azért, mert a valóság értelmezése ránézve közömbös, hanem mert az értékelő tudat hiányos természet-ismeret mellett is feltétlen bizonyossággal meg tudja állapítani a *maga* abszolút érvényű igazságát és mert nyugodtan várhatja, hogy a világmagyarázó értelem, amely nem okvetlenül parallel érik az értékelő tudattal, rendre mind teljesebbé tegye az ontologiai világképet, azaz a természet és az ember magyarázatát. Így szépségesen összefért az az abszolút szellemi értékelő elv magának Jézusnak korától nem különböző bájosan primitív természet- és valóság szemléletével,¹⁹ összefért a középkor komplikált világképével, a Kopernikuséval, amint ma már senki se aggódik miatta, a Kant-Laplace félével ; nem veszélyezteti a relativitás tanának akármilyen fejlődése, amint nem érintette lényegét az evolúció tana, melytől pedig egyszer megriadtak a jámbor lelkek. Mert ezek az értelmi tételek benne voltak a magamagát kifejtő problematika alkatában, ki kellett bontakozniok és a maguk adalékával hozzá kellett járulniok a szellemiség egész kultúrájához, amiből a keresztyénség, mint katexochén értékelő elv, azt a nyereséget nyerte, hogy a maga autonómiáját mindig teljesebben, mindig több oldalról bizonyítva látta. Itt a keresztyénség szerepe csak egy lehetett : a maga értékelő elvét minden megalkuvás nélkül érvényesítve, tisztán megtartani és ezzel biztosítani az értelemnek, hogy ezt az elvet mindig tisztábban értelmezze is, azaz, a keresztyénségre nézve is az a mérték : mennyire tudta és tudja kielégíteni az ember legfőbb váradalmát, mellyel világ- és életnézetét akarja kiépíteni : hogy a szellemiség sorsát tisztán szellemi eszközökkel, vagyis a szellemhez méltó módon biztosítsa a világképben, ezzel együtt az értékelésben, azaz, az életfolytatásban.

A keresztyénségnek, azaz, a Jézus evangéliumának középponti és mindent meghatározó lényegessége pedig ez : Az Isten lélek és akik imádják, szükség, hogy

¹⁷ Troeltsch Ernst : Die alte Kirche, Logos VI. B.

¹⁸ Harnack Ad. : Dogmengeschichte (Augustinusról). — Babits Mihály : Ágoston (Gondolat és Írás) 1922. — Harnack : Das Wesen des Christentums (magyar ford. Rácz Lajostól). —

¹⁹ Wernle : Die Anfänge unserer Religion.

lélekben és igazságban imádják (János ev. 4, 24). Olyan magas és annyira csaknem emberfölöttinek tetsző feladat, hogy nem lehet csodálkozni, hogy az ember elfeledte, hogy Jézus az ember természetes létmódjának mutatta fel és annyira méltatta az embert, hogy otthonosnak érezte ebben a világban ; nem lehet csodálni, hogy visszadöbrent ettől a magasságtól, minél jobban érezte vonzó, sőt kötelező erejét és hogy ennél fogva megpróbált könnyíteni a nehéz feladaton. Ebből a szempontból és csak ebből lehet és kell megérteni a kialakuló egyház önkéntelenül kialakuló magatartását ebben az alapvető kérdésben, mely aztán a katolicussá szervezkedő egyházban elvvé tömörült. Félreértendő a katholicizmust, mint vallásos elvet, ha másként magyaráznók, mint abból a lélektani nézőpontból, hogy a legjobb szándékkal meg akarta könnyíteni az embernek a magas cél elérését, vagy megközelítését ; tehát felosztotta a nagy utat stációkra, mint ahogy aki messze cél felé menetel, gondolatban kisebb közőkre osztja az utat ; azokra a kisebb szakaszokra minden fordulónál odaállított egy-egy segítő, egy-egy közbenjárót, az önkéntelenül felkinálkozó minta és ösztöke ott volt a pogány kultuszok szélében ismert gyakorlatában ; a nehéz pontokon a tisztán szellemi istentisztelet egy-egy részét átvette valamely érzéki segítség, egy-egy szemléletes, talán jelképes gesztus, vagy éppen egy érzéki tárgy, minden esetre, ennek is ott voltak pogány előképei. A lelkek bizonyosan boldogan fogadták a jóhiszemű segítséget, észre se véve, hogy amíg a minden oldalú támogatók és közbenjárók buzgólkodnak érte, itt is, ott is elmarad az Isten lélekben és igazságban imáadásából egy-egy parányi foszlány, fennakadva valamelyik fordulónál valamelyik kődarabon és észrevétlenül elhatalmasodik, ami csak eszköznek volt szánva : a közvetítő, a gesztus, a szer-tartás, a szellem helyett a dolog.

Ugyanez a lélektani motívum, a segítő készség magyarázza a katolicum gondoskodását a világnézet kérdésében, mikor egy kész, zárt világnézet adásával meg akarja könnyíteni az embernek a legéletbevágóbb problémák tisztázását, fölmentve ezzel őt a problématudat nyugtalanító érzésétől és a biztosság érzését adva helyette. Mindennek jelentőségét a történelem eléggé illusztrálja, azokban a felszín alól felvetődő tusákban, amelyeknek akámi lett is egyenként sorsa, az az önkéntelen vallomás a tanulsága, hogy az értékelő tudat a maga igényét valahol megrövidítve érzi, amíg szemtől szembe nem állhat az ő legsóvárgottabb bizonyossága forrásával, ajtáját titkon bezárva, tisztán szellemi mivolta közvetlen megnyilatkozásával és amíg ezt szabadon nem teheti.²⁰

A protestantizmusnak, mint életelvnek és így történelmi hatalomnak éppen ez a kényszerűség adta létét, melyet meg kellett érezni, mihelyt az ember ráeszmélt arra, hogy Jézus Krisztus őt arra méltatta, vagyis természetesnek és egyedül lehetséges létformának érezte ránézve, hogy ő az Istent lélekben és igazságban imádjá, és hogy az Isten ígérete ránézve csak akkor lesz valóság, kegyelmes az Isten csak úgy lesz hozzá, ha *így* imádjá. A protestantizmus jelentősége az, hogy e felséges kényszer hatására volt bátorsága visszamenni az evangélium alapkövetelményéhez, és ezzel vállalni a kockázatot, de vissza is nyerni az isteni erőt, hogy a szellemiséget tisztán szellemi eszközökkel szolgálja, életfelfogásban, berendezésben, vagyis a kultúra egész szervezetében. Ennek a kulturális hivatásnak még csak érintése se lehet itt feladatunk, csak annyi, amennyi a világnézet alkotásának elemzésébe tartozik.²¹

Ennek tanulságait pedig kevés szóval össze lehet foglalni. A protestantizmus szerepét itt is az a lényeges mivolta határozza meg, hogy a szellemiségben, úgy, amint azt az evangélium tisztán szellemi életelvéből megismerte, uralkodó és lényeges, középponti valóságnak a szabadságot érzi, amely a legteljesebb megkötöttség, mert azt teszi, hogy a szellemet semmi más nem kötheti, mint csupán

²⁰ Heiler : Der Katholicismus. — Szabó Vendel : Katholicizmus. (Magy. Szemle kincsestára 71. sz.)

²¹ Ravasz László : Hitbizonyosság és reformáció (Orgonazúgás). Mi a reformáció ? (Az emberélet útjának felén). Kálvin és a kálvinizmus. (Látások könyve). A ker.-ség és az erkölcs (Tudom, kinek hittem). — Makkai Sándor : A vallás a protestantizmusban („Zörgesetek és megnyittatik néktek”). A diadalmas világnézet (Aratás).

a maga természete, se a gyakorlatban, aminl magamagát megvalósítja, se az elméleti munkában, ahol egyetlen egy parancs vezeti: az igazság, ami nem egyéb, mint megint a maga tiszta szellemi mívoltához való hűség. Ez a szabadság a természetes légkör és előfeltétel, melyben az ember a valóságot és értékét a dolgok örök világrendje szerint felismerheti és követheti. Balgaság és nevetség volna ezt a légkört *egy* történeti alakzat, netalán egy egyházi képződmény, egy felekezeti számára kiváltságul lefoglalni; ahol nagyot alkotott az ember, mindenütt ez volt egyetlen létesítő előfeltétele, amivel „előbbre vitte az embernemel”. De amíg el tudunk különíteni elvet történelmi konkretizált képződménytől, melyben megvalósulást kerestt, addig nyugodtan lehet azt mondani, hogy a keresztyénség értékelő elve oly hódítóan világos, annyira nem szorul semmiféle komplikált értelmi munkára, hogy amíg így áll vele szembe az ember, elfogulatlan, közvetlen fogékonysággal, a világnézet sorsa valóban el is dőlt abban az élményben, melylyel az ember boldogan átéli foglyulvitetését ahhoz, aki nemcsak ezt a tapasztalatot adja neki, hanem erőt is ad a csodálatos világ kiépítéséhez; — mikor azonban ennek az élménynek, az ő élete számára forduló pontnak, értelmezésére kerül a sor, akkor nyugodtan rá lehet bízni a magamagát komolyan vevő tapasztalatra, hogy vállalja-e azt a nagyszerű kockázatot, hogy rábízsa magát a szabadságra, amely amit átélt, mindazt szabadon át is akarja érteni, és a maga szemtől-szembe látásával akarja érvényesülni látni a valóság és értéke törvényeit, vagy visszadöbbsen ettől a jogától, melyet mihelyt jognak felismer, azonnal kötelességnek is elismer, akiben az élmény gyujtott. Ezt se hataiomszóval, se rábeszéléssel befolyásolni nem lehet; itt tisztán személyi alkat dönt, — de amennyire reflexiónak van irányító szerepe, az a magasrendű ideál érezteti felséges vonzó erejét, mely a szabadság misztériumából nőtt ki és amelynek értékét és jellemét azzal fejezte ki egyik legklasszikusabb képviselője ennek az ideálnak, (Molnár Albert) hogy „nemcsak gyermekded hitével, de értelmével, összes tudásával, tapasztalataival, egész fölvilágosultságával” imádjá az ember az Urat.²²

Tankó Béla.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

Dr. Tavasz Sándor három könyve.

1. A kijelentés feltétele alatt. Theologiai értekezések.

2. A dialektikai theologia problémája és problémái. A dialektikai theologia kritikai ismertetése.

E két mű „Dolgozatok a református theologiai tudomány köréből, kiadják; az erdélyi református egyházkerület kolozsvári theologiai fakultásának tanárai” c. sorozat 2. és 4. füzele. Cluj-Kolozsvár, Terminus 1929. 88. illetve 58 lap. 80.

3. A kálvinizmus világmissziója. Soli Deo Gloria kis könyvtár. Budapest—Mezőtúr, 1929. 52 l. Kis 80.

Egy régen hallott kis vers jut eszünkbe:

„Missbraucht doch nicht die hohe Wissenschaft
Um uns das bisschen Glauben zu verleiden;
Euer Diamant hat eine edlere Kraft
Als uns die Fenster zu zerschneiden.”

Egypár könnyű szóban arra üt rá találóan ez a kis vers, ami a „dialektikai”, „transzcendentális”, „reformátori” theologiai gondolkodásnak, a „hívó radikálizmus” theologiajának az eredtető oka volt.

Az „Aufklärung”-ból született tudományos felfogás és világszemlélet jellemző sajátosságait átvette a prot. theologiai gondolkozásmód több iránya, hogy korszerű maradjon, hogy tudományos jellegét megőrizze és bebizonyítsa. Saját módszerének földadásával (vagy meg nem léésével) azonban önmagát veszítette el. Elérte azt, hogy a korsellemmel (melyet mindinkább a természettudományi empirizmus és a történelmi relativizmus jellemez) lépés: tartott; hogy rengeteg tudományú¹ nőtte ki magát; hogy a tételes hittan helyét vallásfilozófia, vallástörténet, valláslélektan stb. foglalta el; a kardinális hittételek a racionalizmus, immanentizmus, vagy humanizmus kémlőcsövében színeződtek át és a theologia megszűnt tulajdonképpeni theologia lenni. A vallások fenomenológiájának hosszú sorában mint egyik tünet, ott áll a keresztyénség is s amennyi a vallásnak — az összes vallások tünetek tekintetbevételével az ember léleklani stb. ismerése alapján készült — defini-
¹ melynek „tudománytalansága”, bebizonyíthatatlan hittételeket állítása miatt nem kellett szűgyenkeznie — Troeltsch: „Apologetik ist ein scheussliches Wort, was wir behaupten, braucht nicht verteidigt werden” (Eldadásaiából az 1913—14. tanévben).

²² Molnár Albert: Egyházi beszédek, orációk, imák. 1907. 149.

ciójából ráillik, annyi benne a lényeges. A vizsgáló én *saját* vallásos öntudatának nincs köze a tárgyához, a kritikus én kívülről áll az adathalmazainak, — az ilyenképpen felfogott Bibliának is. A speciális kijelentést pótolja az értelem (lib. krit. theol.), a misztikus elmerülés (psych. theol.), vagy erkölcsi motívumok (neokant. theol.). — E futólagosan idevetett sorok is mutatják a pontot, ahova meg kellett érkeznünk: *Troeltsch* a háború előtt prorektori székfoglalójában a theol. fakultás „vallástudományi fakultássá” leendő átszervezésének a szükségéről beszélt.

Hogy aztán ez a kétségtelenül tudományá ett, de theológiának lenni megszűnt theologia — melynek felfogásában a keresztyénség egyszerűen humanizmus, a vallás pedig egyszerűen világnézetté vékonyodott el — mitől fosztotta meg az *életet*, sejtetik azok a szavak, melyeket a bázeli „Missionsanstalt”-ban hallottam: „a missziói területeken a kritizmus hitelenséget vált ki”. Hova lesz a ker. hit misszionáló, expanzív ereje, ha csak addig visz el bennünket a saját vallásos meggyőződésünk, hogy „ne kinözzük az embereket olyan örömmüzenettel, amely nekik nem örömmüzenet?”² *Wernle*³ nyíltan elismeri, hogy a ker. hit a maga erejében és fenségében nem az ő köreikben él... Csak természetesen, hogy a „theológiá”-nak, mint *tudománynak* s mint *praxisnak* (igehirdetés, gyülekezeti munkák) útjai kettéválnak; annak (a maga anthropocentrizmusával, immanentizmusával, kritizmusával) erre semmi megelevenítő, teremtő befolyása nincs, — ellenkezőleg csak gyengíteni, hűteni képes ennek erejét és hevét, — „gyémánt”, mely nem csinálja, hanem rontja a ker. lélek örökkévalóság felé néző ablakait...

Nem véletlen, hogy a sokféle theol. iskola egész armatúráját jól ismerő *Barth* Károly, mint *gyakorló lelképásztor* „döbönt rá”⁴ arra, hogy a theologus nem lehet esoterikus tudós, hanem éppen azért theologus, mert igehirdető. Lelkek vannak rábízva s „*existenciális*” kérdés számára a *saját* vallásos meggyőződés; nincs „theológiai” gondolkodás Istentől való *személyes* megragadottság, Isten *realitása* előtt való *személyes* megrendültség nélkül. Az „én” legszemélyesebb és legexistenciálisabb ügye, ha az Úristen *hozza szót* s neki *Istenről* (nem emberről, a benne lefolyó ismeretelméleti, lélektani stb. mozzanatokról) *kell* beszélnie s ráriad, hogy feladata elviselhetetlenül nagy, az ember — bűnös ember — Istenről beszélni *nem képes*. Amit az ember Istenről beszél, az csak *vallástörténet*, de nem *theologia*. Istenről csak Isten beszélhet s teszi is az *Ő Igéjében*. Az *Ige* az egyetlen forrása a „theo”-logiának, mely tehát nem emberről, vallásról, élményről, tapasztalatról stb. (ez: anthropologia) tanít, hanem a *velünk szemben álló és abszolút felettünk álló „egészen Más” Istenről*.

² Niebergall előadása 1913-ban.

³ Einführung in das theol. Studium. 2. Aufl. Tübingen, 1911. S. 252., 335. stb.

⁴ *Tavaszy*: A dial. theol. problémája és problémái 6. § cime.

E röviden jelzett dolgoknak az ismerése és átgondolása alapján lehet csak megérteni annak a dialektikai theológiának a *szükség-szerűségét*, melynek nálunk való megismeretetésére eddig *Tavaszy* a leghívatottabb, ki hatalmas felkészültségű s *Barth*ékhöz kapcsolódása ellenére sem önállóan tudósnek mutatkozik be a kezünk alatt levő dolgozataiban. Ezt a tanulmányorozatot *kötelessége* elolvasni mindenkinek, akinek az Isten Igéjéhez köze van. Nem azért, hogy minden állítását elfogadják — ezt mi sem tesszük —, hanem hogy elvitathatatlanul evangéliumi, tehát „reformátori” igazságai (melyeket még a barthi theológiáért nem lelkesedő kritikusok⁵ is elismernek) a különböző irányok útvesztőiből⁶ az egyetlen lehető, — életet az Örökkévalóságig kitágító út felé mutassanak neki biztos nyomokat. Meggyőződésünk, hogy a „dialektikai theológiának” hosszú utat kell megtennie, mely talán még *nevének a megváltoztatását* is hozni fogja, de az irány, amelyben halad, kétségtelenül helyes. — *Tavaszy* örömmel olvassa ki és pompásan részletezi a *Heidelbergi Káté* ugyanazon tanításából „kizárólag a mi tanbeli felfogásunk” (= dial. theol.) helyességét.⁷ Pedig a *Heidelbergi Káté* nem a dial. theol. *egész rendszerét* igazolja, hanem a dial. theol. *egyes tételei* szerencsésen hangsúlyozzák ki a *Heidelbergi Káté* evangéliumi = református keresztyén igazságait, ami viszont e theol. felfogásnak elvitathatatlan érdeme, jó úton járásának bizonyítéka és megmaradásának kezessége. Ily értelemben elismerjük, hogy a dial. theol. „több, mint a theologia akármelyik más irányva”, amelyeknek „korrektívuma” akar lenni, amelyeken „lül” akar vezetni. — sőt azt is, hogy tulajdonképpen nem is „irány”, mert „nem valamely újonnan feltalált princípiumból indult ki”,⁸ hanem éppen abból a *krízisből*, amelybe azok az „irányok” juttatták a vallást is, a keresztyénséget is, a theológiát is. Tilalomfakká minősíti azokat az „irányokat”, melyek minden erudíciójuk, adatgyűjtésük és szolgálatuk mellett is⁹ mellékvágányokra vezettek s visszazáll a schleiermacheri stb. subjektívizmus teljes kizárásával az egyetlen lehető fundamentumra: *Istennek az Ő Igéjében adott kijelentésére*, melynek foglalata a *Szentírás*, megszólítottjai az *Egyház* közösségében élők, felfogó szerve pedig az ajándékképpen kapott *hit*. Határozottan, szent komolysággal és hívő alázatossággal odaszegzi magát a theológiának azokhoz a szupranaturális feltételeihez, melyeket a liberális theologia elpárologtatott, — de teszi ezt anélkül, hogy az orthodoxia eljárása szerint — *végérvényesen*

⁵ Pl. *Girgensohn* — J. Vasady dolgozatát a Theol. Szemle 1929. 1-3. sz. 91. kk.; J. *Hoek*: Karl Barth. I. H. Kok. Kampen, 1929. 23. lap — stb.

⁶ hogy mennyire útvesztőben topogás volt ez irányok munkája, maga *Tavaszy* tesz róla bizonyosságot, mikor bizonyos melancholiával „teszi túl magát sok szép, nagy módszerességgel és akribiával felépített theologemán és elméleten (A kijel. felt. a. 10. l.), melyek egykor neki is a theológiát jelentették.

⁷ A *kijelentés feltétele* alatt 67. kk.

⁸ A *dial. theol. problémája és problémái*. 9. §. (24. k.)

⁹ miknek tudományos értékét és hasznát elfogulatlanul elismeri.

megfogalmazott, „az egyházat megbénító”¹⁰ lételekben („még ha hitvallási ítéletek és tételek is azok”. — mégis „emberiek”¹¹) merevítene meg magát.

Túlkicsiny a rendelkezésünkre bocsátott hely ahhoz, hogy *Tavaszy* dolgozatait sorra véve, azoknak tartalmi áttekintését adva, úgy vázoljuk fel a dial. theol. egész rendszerét, amint az a nagyérdemű kolozsvári professzor felfogásában megjelenik. Már csak azért sem sűrítethetjük ide pár sorba a hatalmas anyagot, mert amit *Tavaszy* „A dialektikai teológia problémája és problémái” c. füzetében (2.) nyújt, az maga sem több, mint éppen ez a *vázlat*. De *vázlatnak* annyira sikerült, hogy teljes otthonossággal egy markolásba fogja össze és szedi rendszerbe mindannak az essenciáját, amit a dial. theol. Mesterei¹² különböző könyvekben és cikkekben szórtak szét s amit maga *Barth* (pl. a „Römerbrief” egymás után következő kiadásaiiban) eddig nem változtatás nélkül tanított.

Sajnáljuk azt a tudatos és szándékos¹³ aránytalanságot, mely e dolgozat I. és II. része között fennáll. Ugyanis „a dial. theol. problémája” tárgyalása után „a dial. theol. problémái”-nak részletesebb kitergetésére volna szükség. Ezt részben pótolja „A kijelentés feltétele alatt” c. (1.) értekezésgyűjtemény, melyben éppen ezek a problémák képezik megbeszélés tárgyát, csak az a baj, hogy itt már nem rendszeresen és nem teljes számban kerülnek sorra az egyes kérdések, hanem egymástól különálló, részben már másutt is megjelent hat dolgozat az egész. Nyugodtan idesorolhatjuk hetediknek azt a balatonszárszói diáktáborban tartott hatalmas előadást, mely „A kálvinizmus világmissziója” címen a 3. előtűnk fekvő munka, amennyiben ez is — többször az előbbi művek megállapításait ismételve — a dial. theol. sajátos, tegyük hozzá: legértékesebb és legtermékenyebb szempontjait érvényesíti a kálvini felfogás páratlanságának bizonyításában.

A 2. helyen említett tanulmányról már jelent meg egy talpraesett ismertetés *Török István* tollából,¹⁴ aki azonban inkább összehasonlítást végez, mint *bírálatot* mond, amiben meg is akadályozza őt a *Tavaszy* (illetve a dial. theol.) nézeteit teljesen osztó állásfoglalása — s aminek elmondásánál a mi kardunk hegyét is leköszörüli az az érdekes eljárás, hogy — amikor *Tavaszy* a 22. §-ban a dial. theol. kritikáját ígéri s nem ezt adja, hanem egypár „kritikára” reflektál — voltaképpen már előre választ is adott némely ébredező gondolatunknak, még pedig nem minden meggyőző erő nélkül.

Kénytelenek vagyunk ilyen sajátságosan fejezni ki magunkat. Nem ingadozás és nem „mégis — csak — kapitulálás” ez részünkről, hanem annak a meglátás és elismerése, hogy ebben a theol. felfogásban nagyon

komoly elmélyüléssel van dolgunk, hogy itt nem polémiák, nem „irányok” apró cseleptéi folynak, hanem a *legnagyobb, a legszentebb ügy kényszeríti óriási antinomiák között való keserves vergődésre a lelket*; s ha a hívő, onnan felülről megragadott szív keresi azokat az értelmi kategóriákat és emberi szavakat, amelyekbe a *felfoghatatlant és elmondhatatlant beleöntse*: akkor ott, ha nem *adaequal* módon is (ami nem is lehet), ha nem *kész* kicsiszoltságban is (aminek az igényét a dial. theol. egyenesen elhárítja magától), de az *igazságból* való az, amit adni tud.

Ennek őszinte koncedálása után jó lenne tételről-tételre vitatni meg a *Tavaszy* tanításait. Keretünk kiszabott volta miatt azonban csak pár megjegyzésre szorítkozunk, melyekben kifogásainkat vázoljuk.

Félelmes titokzatossággal és lesújtó fönséggel mered elénk a „*Deus absconditus*”, a „*lávollévó*”, „az egészen Más” Isten, aki az egyetlen Valóság, az abszolút Szuverén. Vele szemben mi az elesettség, a romlás, a semmi vagyunk. Tőlünk Hozzá út nem vezet: a nagy úrt Ő üti át vertikálisan *kijelentése* (= őstörténet) által s a kijelentés tulajdonképpen nem más, mint az *inkarnáció*. Helyes, Isten hozzáférhetetlen Felségére rá kell mutatni minden antropocentrikus-liberális, szubjektivistikus-élmény felfogással szemben, — de azt a *radikális elváltottságot*, mely *elvé* fentáll Isten és az ember között, túlzásnak tartjuk. Kár szigorúbbnak lenni, mint maga az Isten. Ott látjuk a hibát, hogy a *bűneset* nem részesül kellő méltatásban, legalább a *Tavaszy* könyveiben a „*bűnös ember*” jelzésén túl a *bűnesetről* szóló fejtegetést hiába keressük. Az ember egyértelmű ezzel, hogy *Isten ellensége*. „*Nincs, ki jót cselekednék*” (Róm. 3₁₁). Ez a pesszimizmus teljesen jogosult, de az ember megromlása az *esettől* kezdődik.¹⁵ A *Saját* „*képére és hasonlatosságára*”¹⁶ „*teremtett*” „*emberrel*” szemben is, mint *egészen Más* áll ugyan, az Isten, hiszen Ő: „*Isten*” és „*Teremtő*” (a *qualitativ* különbség fentáll), — de ez még nem *ítélet* az emberre nézve, aki igenis képességekkel felruházva került ki Isten kezéből. Ha következetes a dial. theol., akkor nem az ember álláspontjáról mondja *más-nak* az Istent, hanem *Isten szempontjából* (= theocentr.) tartja *más-nak* a bűnös embert, mint amivé Isten teremtette, mint amivé tehát lennie kell. S a kijelentés sem korlátozható az inkarnációra csupán: ez a *teljes és az eset miatt szükségessé váló* kijelentés, de a kijelentés kezdetét vette már az ember *emberré*, élő lélekké (1. Móz. 2₇) teremtésének a tényében, hiszen, ilyen értelemben vett ember csak ott lehet, ahol Isten van s ahol Isten nincs, ott nincs „ember” sem, ott állat van a homo sapienstől a pokolgépes fenevadig, — s ebből az Istenközelségből a *bűnbeesés miatt* lett Istantávolság, melyet

¹⁰ 1. Móz. 36-19; Róm. 5:12; 1. Kor. 6:12; 10:20; Ef. 2:3; Gal. 5:13; 1. Tim. 2:14; Jak. 4:7; Pét. 2:16. stb.

¹¹ A dial. theol. problémája és problémái. 22. § (57. l.); 1. a 13 § is (35. l.).

¹² Barth, Thurneysen, Brunner, Gogarten.

¹³ A dial. theol. probl. . . 4. §. (11. l.)

¹⁴ Lelkészegyesület. 1929. 34-37. szám.

¹⁶ E bibliai igazságnak nem lehet kimerítő magyarázata az augusztinusi „ad Te”, mely csak azt jelenti, hogy az ember Isten számára van teremtve (l. *Mályas E.*: Ker. vall. és theol. a lelkeszképzésben. Theol. Szemle. 1927: 5-6. sz. 353. l.; *Tavaszy*: A kijel. felt. a. 18. l.).

nem Isten transcendenciája — ez megvolt az eset előtt is —, hanem az ember eredeti állapotának a magasságaról való lebukása okozott. Ellenkező esetben a Teremtő kezéből már a semmi jóra nem képes embernek kellett volna kikerülnie (*Tavaszy* érvét erre l. alább) s akkor a *Krisztusban történt kijelentésre mindenképpen, bűnbebukás nélkül is szükség lett volna, hogy Istent megismerhessük.* Tény, hogy Isten szentségének s Vele szemben az ember semmiségének a legkielezettebb rajzolását sem lehet református szempontból túlzásnak minősítenünk, de a *bűnbeesés* képezi azt a fordulópontot, mely miatt ez a szembekerülés megtörtént s amely az egész üdv történetet involválja. Így, dialektikai állásponton a *megtérs, újjászületés* tárgyalása sem lehet kielégítő és ami fő, teljesen írászerű. A minden élményszerűséggel és immanenciával való poláris szembehelyezkedés aztán megfosztja a *vallást* is igazi jelentőségétől, melyben igenis *van* élmény és immanencia is: *testimonium Spiritus Sancti internum.* „A *kijelentés feltétele alatt*“ c. művének 2. cikkében¹⁷ *Tavaszy* tulajdonképpen pathologikus jelenségekre épít: egyfelől a lib. keresztyénység racionális világnézetén, másfelől a közösségi mozgalmak szubj. érzelmi kegyességén mutatja ki, hogy „a vallás emberi alkotás“ s leszámol — nagyon helyesen — mindkét iránnyal. De nem bizonyít többet, mint azt, hogy a keresztyén életnek *ezek a formái* emberi alkotások. Valljuk az „isteni priust“ s hogy a vallás „Isten akaratának a visszhangja az emberben“, — de az *emberben*, aki visszhangot adni képes, aki tehát *konfessor, bizonyágtévő.*

Sajátságos, hogy az *irracionalizmus* (Isten valósága fogalmilag ki nem fejezhető, csak paradox módon, ellentétben beszélhetünk róla) és az *intellektualizmus* (a hozzáférhetetlen realitások „hitben... értelmileg“ = tanban kifejezhetők¹⁸) találkoznak. Ezért szükséges a *dialektikai módszer.* Nagy érdeme *Tavaszy*nak, hogy a *Barth* szokatlan paradoxonjait sokszor sikerülten oldja fel,¹⁹ de még mindig találkozunk nála a gondolatoknak olyan légtornászásával (igen = nem; Isten kijelenti magát = elrejtje magát; Isten annyira kijelentés, mint nem kijelentés stb.), amit — bár érezzük, hogy a legszentebb dolgokért birkózik — a „theologia“ természetében rejlő — mondjuk: paradoxonok előtt hitte meghajló szemléletünk sem bír elfogadni. A liberális theologia emberré tette *Krisztust*, hogy érthető legyen. A dialektikai theologia pedig úgy eldialektizálja, hogy e miatt nem értjük. Pedig „hinni csak abban a *Krisztusban* lehet, akiben a *gyermekek is hisznek*“.²⁰ Más ez a dialektika, mint a filozófiáé, de mégis filozófia, racionalizáló erőlködés,²¹

Csak utalunk arra az ellenmondásra, hogy a *Szentírás* az a hely, ahol Isten szavát hallatja, de ugyanakkor a történeti kritika úgy kezelheti azt, mint akármely más emberi

művet, mert nincs verbális inspiráció, — holott mi csak a litterális inspiráció ellen tiltakozunk. Az *agnoszticizmus* vádja ellen *Tavaszy* nem igazság nélkül érvel,²² de álláspontjából kifolyólag teljes cáfolatot nem adhat. Igaz, mi „nem tudunk feljutni a *theologia archetypa* (Isten önmagáról való ismerete) magasságaira, de a kegyelem által meg vagyunk ajándékozva a *theologia ectypa*val, melyben Isten az Ő önismeretének lenyomatát akarja adni. Isten megismerteti magát a természetben, mindenekelőtt Igéjében s az nem gőg, ha mi ezt az ilymódon nyert ismeretet hittel átgondoljuk és rendszerbe szedjük“.²³ Az *üdvbizonyosság*²⁴ hiányának vádjára (melynek állításánál *Pál, Kálvin* szinte quietistikus *feltétlen bizonyosságára* támaszkodhatnak) oly ügyes a *Tavaszy* próféta erejű válasza, hogy a református theologiai gondolkodás egyik legmélyebb vonása, az *adventi, eschatologiai jelleg* domborodik ki előttünk.

Külön kiemeljük „A *kijelentés feltétele alatt*“ c. füzet 5. és 6. dolgozatait. Az *előbbiben*²⁵ érinti fentebbi kifogásunkat: azzal, hogy a „törvény summája“ révén ismerteti meg a *Heidelbergi Kátét* az emberi nyomorúságot, „visszautasítja azt a közeleső (!) lázadó emberi vádat, mintha Isten az embert gonosszá, fonákká teremtette volna és ráutal arra, hogy a bűnnek az eredete, a forrása az ember engedetlenségében... önzésében rejlik“. Ezt értjük, de ez nem azonos a dial. theol. anthropológiájával, melyszerint az ember a halálvonal innenső oldalán, menthetetlenül krízis alatt áll, mert: „ember“. Az *utóbbiban* (melynek csak az a hibája, hogy igen komprimált s rövid) kiváló meghatározását kapjuk az Egyház dogmatikumának, amint a földön mindent megnyert, de a szuverén Istent elveszített római egyházzal ellentétben fölmagasodik az *Ige Egyháza* (látható Ige = sákramentum: hallható Ige = Igehirdetés: kulcsok hatalmával építő Ige = megfelmezés), mely mindent megnyert, mert *megtagadta magát*, sem a földtől, sem önmagától nem vár semmit.²⁶

E két utolsó cikkben, valamint „A *kálvinizmus világmisztója*“ c. előadásban a paradoxonok nem zavarnak s a dialektikai theologia egészséges transcendentálizmusát és mélységeit mégis érezzük. Mi ezekben a dolgozatokban gazdag ígérteit látjuk e theol. felfogás áldásos kibontakozásának, mely túlzásaitól s nehézségeitől meg kell, hogy szabadítsa magát. Hiszen, ez elve is: ha még a *Szentírásnak* is van kritizálható oldala, ha még a *hitvallási tételek* is tovább utalnak: akkor a *saját fogalmazása* sem lehet csálhatatlan doktrína. Erre példa maga az iskola feje, *Barth*, az önmaga folytonos korigálásával.

Nem hagyhatjuk el, hogy „A *kálvinizmus világmisztója*“ 25. és köv. lapjaira nyomtatékosan fel ne hívjuk a figyelmet,

¹⁷ 30. kk. 1.

¹⁸ A *kijel. felt.* a. 7. 1.

¹⁹ L. különösen A *dial. theol. probl.*... 9., 10. §§-t.

²⁰ *Cremer*: Das Wesen des Christentums.

²¹ L. A *dial. theol. probl.* 21. § (51. l.).

²² L. A *dial. theol. probl.*... 19. § (45. l.).

²³ I. *Hock*: Karl Barth. 30. l.

²⁴ L. A *dial. theol. probl.*... 22. § (56. k. l.).

²⁵ *Hitvallásunk igazsága*, i. m. 66. l.

²⁶ Az *egyház református dogmatikai felfogása*, i. m. 84. k. l.

ahol a nálunk *Lenz* professzor által képviselt „egyházak egyesítésére irányuló mozgalom”-ra vonatkozólag tűzi ki a legmagasabb szempontot: nem megalkuvás opportunitásból, hanem „az Isten Igéjéből folyó evangéliumi feladatok megoldásában” egyesíteni az egyházak erejét.

Végül két, tisztán alaki megjegyzést teszünk.

1. Kívánatos lenne a hivatkozott helyek s idézetek pontos megjelölése.

2. „*A kijelentés feltétele alatt*” c. mű egyes dolgozataiban a gondolatcsoportokat jelző számok nem haladnak együtt a kérdés elágaztatásából származó felosztással s így az áttekinthetőség szempontjából inkább zavarók, mint segítők.

A „*dialektikai teológiát*” nagyon komolyan kell venni. Sok dolgot fog még adni éppen legjobbjainknak. *Tavaszy* könyveinek tanulmányozását éppen ezért nyomatékosan ajánljuk.

Bányay Lajos.

A Cseh-Szlovákiai protestantizmus az újabb propaganda iratok tükrében.

Knight, G. A. Frank and Purves, J. W.: *The New Reformation among the Czechs. Publications Offices United Free Church of Scotland. Edinburgh. 12.-ed. 48 lap.*

Hrejsa Ferd.: *The Evangelical Church of Bohemian Brethren (Translation by Dr. J. S.). Praha, The Synodical Board of the Evangelical Church of Bohemian Brethren. 1928. 12.-ed. 19 lap.*

Janoska J.: *The Lutheran Church of Slovakia. Prague, 1927. Published by the Board of the Evangelical Church of Czech Brethren. 11.-ed. 18 lap.*

The Treatment of Minorities in Czechoslovakia and Hungary, Prague, 1927. negyed. 23 lap.

Az áruházból és forradalomból született cseh-szlovák állam csakhamar jelentős valóságos események színhelyévé lett, amelyek az elmúlt évtizednek a zavaros viszonyai közt sokszor nem váltak annyira ismeretessé, mintha nyugodt időkben játszódtak volna le. A hazai közvéleménynek és különösen a protestáns sajtónak meg sajátos helyzetéből kifolyólag éppenséggel nem volt módja arra, hogy azok felől megfelelő objektív tájékozódást szerezzen. A felsorolt iratok közül az első kettő ha nem is mondható „objektív” tájékoztatásnak a csehországi eseményekre vonatkozólag, mindkettő lényegileg propagandairat, mégis legalább a vázát adja meg a kérdéses eseményeknek és ily módon tanulmányos. Olvasóinkat az említett iratokból talán éppen ezek az események érdeklik leginkább és azért bizonyára hasznos lesz, ha azokat röviden összefoglaljuk.

Amíg a tulajdonképpeni Csehország a régi Ausztria tartománya volt, lakosainak 95.66%-a a r. kath. egyházhoz tartozott az 1910-i népszámlálás adatai szerint. Ezzel szemben 1921-ben lakosainak csak 78.2%-a volt róm. kath. Számszerűleg 1910-ben az összes lakosság száma 6.779.504, a róm. katolikusoké ebből 6.483.665, 1921-ben

pedig a 6.670.664 léleknyi összlakosságból 5.215.000 volt a katolikus. A protestáns lakosság száma 1910-ben 176.977 (2.6%), 1921-ben pedig 246.000 (3.7%). Az egész cseh-szlovák köztársaság lakosságának felekezeti összetétele az 1921-i népszámlálás szerint a következő képet adja: a 13.713.172 főnyi összlakosságból r. kath. volt 10.381.833, protestáns 990.319, g. kath. 555.543, az új cseh-szlovák egyházhoz tartozott 525.333, gör. kel. 75.097, ókath. 2255, izr. 354.342, egyéb felekezetekhez tartozott 1943, felekezeten kívüli volt 724.507. A közölt számszerű adatok mögött húzódik meg az új államalakulat első éveiben bekövetkezett nagy katolikus kitérés mozgalom, amely a római egyházat kb. háromnegyedmillió hívtől fosztotta meg. Ezen kitérés mozgalom oka elsősorban a forradalom hevében erősen fellángoló nacionalizmus volt, amely régi hagyományokból táplálkozva felhasználta a kath. egyháznak a háborús években tanúsított ismételt nem szerencsés eljárását. A róm. kath. egyház olybá tünt fel, mint az osztrák „elnyomás”-nak állandó szövetségese és mint a cseh függetlenségi törekvések esküdt ellensége és ez eredményezte, hogy amikor a Vatikán minden reformkísérlet elől mereven elzárkózott, a felizgatott tömeg ezrével hagyta ott egyházát. Knight ezt a mozgalmat „új reformáció”-nak nevezi: aligha joggal, az sokkal inkább a világszerte jelentkező saecularizmusnak egyik tipikus jelensége. Ezt mutatja az a körülmény is, hogy a kitérőknek csak egy nagyon kicsiny százaléka keresett felvételt más keresztyén közösségeknél, ill. az újonnan megalakult cseh nemzeti egyházban, míg a túlnyomó nagy többség felekezeten kívüli maradt. Ugyancsak Knight különben nagyon érdekes leírása mutatja azt is, hogy a mozgalom lényegileg Prágára és a többi ipari gőpontra szorítkozott, míg viszont a vidék lakosságához csak ritkán jutott el, hasonlóan nem terjedt ki az elszakított Felvidékre sem. Az említett mozgalomra irányuló megítélésünket ez a megállapítás csak alátámasztja és annak nem szólnak ellene Knight-nek sokszor színes és érdekes leírásai ezen mozgalomról, ill. az annak következtében alakult újabb prot. és nemzeti egyházbéli gyülekezetekről sem. A skót szabad egyházak megbízásából Csehországot járó Knight éppen csak azoknak a körébe került, akik nem maradtak felekezeten kívüliek és így a mozgalomnak csak egy kicsiny töredékét ismerte meg.

Már ebből, valamint a fentebb közölt statisztikai adatokból is látható azonban, hogy a kitérés mozgalom viszonylag nagy számszerű nyereséget hozott a cseh protestáns egyháznak. Közben, még 1918 dec. 18-án a csehországi evangélikus és református egyház kimondotta egyesülését és megalakította a „Cseh testvérek evangéliumi egyházát”-t, amelynek lélekszáma Hrejsa rőpirata szerint 1927-ig felszaporodott 253.054 lélekre. A nagy számszerű gyarapodás különösen ezen egyházat állította súlyos feladatok elé, mert könnyen végzetessé válható lelkészhiány fenyegett, amellet az

összes egyházi berendezkedések a megszapordott lélekszámhoz képest kicsinyeknek bizonyultak. Azonban az egyháznak legalább is Hrejsa tájékoztatása szerint a nehézségekkel sikerült megküzdeni, úgyhogy a konzolidáció útján van és mozgékony vezetősége széles látókörre mutató intézkedéseivel, szertartásintézmények létesítésével és az egyházi élet intenzív kiépítésével igyekszik feladatainak megfelelni. Lelkészeit a prágai egyetem mellett 1919-ben felállított theol. fakultás képezi, emellett azonban az egyház külön létesített Olmützben egy evangélista-képző iskolát. Hrejsa füzetében ezen egyház berendezkedéséről elég jó tájékoztatást ad: ezen tájékoztatásnak propaganda jellege azonban meglátszik annyiban, amennyiben mindenütt a helyzetnek lehető kedvező feltüntetésére törekszik.

Kevésbé tudunk magunknak a felsorolt füzetek alapján képzelni alkotni az újonnan alakult csehszlovák nemzeti egyházról, amelynek lélekszáma a közölt statisztikai adatok szerint meghaladja a félmilliót. Annyi azonban különösen Knight füzetéből mégis kitűnik, hogy az új alakulat több tekintetben a régi huszitizmusnak a felújítása. Első érseke az 1927-ben elhalt Farsky volt, aki a belgrádi metropolitával avatatta fel magát az apostoli successio megtartása érdekében, anélkül azonban, hogy a keleti egyházzal közelebbi érintkezést keresett volna.

Hrejsa füzetéből merítjük a következő, a cseh-szlovákiai protestantizmusra vonatkozó adatokat is. Az említett, leginkább csehekkel álló cseh testvérek egyházán kívül találjuk még a következő alakulatokat: a Csehországi ág. h. evang. egyház kb. 150,000 lélekkel (nemzetiségileg háromnegyed részben német, egynegyed részben lengyel): az ág. h. evang. egyház Szlovákiában közel 400,000 lélekkel, akik nemzetiség tekintetében tótok, németek és magyarok, a református egyház Szlovákiában kb. 200,000 legnagyobb részben magyar hívővel. Emellett természetesen vannak még a szektáknak is kisebb közösségeik.

Az elszakított Felvidék evangélikus gyülekezetei tömörültek a szlovákiai evang. egyházban. Ezen egyházi alakulat ismertetését célozza a minap elhunyt Janoska püspök röpirata, amely főtartalma szerint a régi magyarországi evang. egyházat gyalázza, illetve az abban uralkodó „elnyomás” képét lehetőleg sötét színekkel festi meg azon érdekből, hogy az elszakadt evangélikus tótok eljárását igazolja. Nem akarunk ezen pamfletnek propagandát csinálni az ismertetéssel, adatainak jellemzésére csak megemlítjük azt, hogy szerinte a forradalom előtti hazai egyházban kb. 150,000 magyar állott szemben 600,000 tóttal és 250,000 némettel: abból, hogy ez az egyház mégis magyar volt adminisztrációjában és különösen közép- és felsőbbfokú iskoláztatásában, a jámbor olvasó azután bőséggel kiszínezheti magának a magyar kisebbség terrorját. Igaz ugyan az, hogy a jelenlegi szlovákiai evang. egyház lélekszáma a Hrejsa által közölt statisztika szerint sem éri el a 400,000-et és tudvalevő az is, hogy ebben a lélekszámban benne vannak a németek és

— legkisebb számmal — a magyarok is. Ha azonban hozzávesszük ehhez, hogy az ország megcsönkítése után is maradt még hazánkban kb. 140,000 tót, akik azonban természetesen ugyancsak nem mind kivétel nélkül evangélikusok, akkor némi összeadási készséggel könnyen meg lehet állapítani, hogy Janoska statisztikai adatai nem éppen teljesen pontosak. De természetes, hogy az ilyen „nagyvonalú” tájékoztatásban ilyen „kicsinységeknek” nem szabad túlságos jelentőséget tulajdonítani. Igaz, hogy ez az igazság rovására is megy, de hát... az igazság talán nem volna olyan kedvező a tótoknak! Különben Janoska természetesen lelkiismeretesen összegyűjti a magyaroknak a tótokkal szemben gyakorolt elnyomására vonatkozó összes adatokat, nem mulasztván el több helyen is hozzátenni, hogy a példákat szaporítani lehetne. Jelen sorok írója sohasem foglalkozott részletesebben a magyar uralomnak a Felvidéken folytatott kisebbségi politikájával és így nem is tud a felsorolt esetekhez hozzászólni. De mégis: sőt éppen ezért meri magát e kérdésben elég objektíven mondani és megvallhatja, hogy némi megnyugvással tette le kezéből Janoska füzetét: ha csak ennyit lehet mondani a magyar kisebbségi politika és nevezetesen a magyarországi evangélikus egyház nemzetiségi politikája ellen, akkor az ott elmondott ténybeli esetek világitásánál — némi objektivitással tekintve a dolgokat és beállítva azokat a helyes összefüggésbe, amit Janoska ugyan nem tesz meg — jogosan nem lehet elnyomásról beszélni. Ez nem jelenti azt, hogy az elmúlt liberális éra nemzetiségi politikája minden tekintetben hibátlan lett volna: hogy voltak e tekintetben súlyos hibák, azt már olyan államférfiak is elismerték, mint Bethlen István gróf, sőt maga Apponyi Albert gróf is, akinek neve pedig ellenfeleink szemében egyenesen vörös posztó. Azonban ezen félszázadnak a hibái nem jogosíthatják fel a tótság vezetőit arra, hogy az első adódó alkalommal csúfosan hátra fordítsanak annak az országnak, amellyel egy ezeréves mult megszentelt hagyományai fűtétek össze. Nem vonjuk kétségbe, hogy egyes elhamarkodott intézkedések a tótság képviselőiben keserű érzéseket válthattak ki, azonban ez az ő eljárásukat nem tette mássá, mint ami volt, t. i. hazaárulás. Hasonló szempontok szerint kell megítélnünk azt a nyilván hivatalos támogatással készült propagandáratot is, amely szerző megnevezése nélkül szól a kisebbségek helyzetéről a csehszlovák köztársaságban és hazánkban. Az utóbbinak jellemzésére csak annyit, hogy szerinte a magyarok Cseh-Szlovákiában több szabadságot élveznek, mint saját hazájukban. Képzhető ily körülmények közt, hogy kicsoda sorsuk van a tótoknak hazánkban! Tagadhatatlan azonban az, hogy az említett röpirat sok ügyességgel készült és a kérdésben tájékozatlan olvasót könnyen megnyeri a cseh állam „igazságos” eljárásának és annak a meggyőződésnek, hogy Magyarország feldarabolására az európai béke érdekében szükség volt. Ennek a cseh propagandának a

jelentőségét általában nem szabad lebecsülni. Hogy az mit tud elérni, annak a szemléltetésére legyen szabad közölni a skót Knight füzetének egy szakaszát.

„A háború volt a játszma — írja Knight (4. lap) —, amely Csehországot lángba borította és előidézte a forradalmat és a reformációt. A római egyház teljes lélekkel Ausztria és Németország mellé állott, míg a cseheknek majd minden rokonszenve a szövetséggel hatalmak felé fordult. Mindenki ismeri a csehszlovák légiók ragyogó vitézségét, amellyel átpártoltak az oroszokhoz, kockáztatva az árulás miatt agyonlövését, hogy tartották sakkban az oroszokat, mikor azok megadták magukat Breszt-Litovszkban, hogyan törtek maguknak utat bajonettjükkel Oroszországon és Szibérián keresztül egészen Vladivosztokig. Itt átkeltek a Csendes-Oceánon Vancouverba, a Canadai Pacific vasúton eljutottak Montrealba, onnét szállították azután őket a nyugati harcvonalra, hogy a németek ellen küzdjenek. Ez egyike a történelem legsodálatosabb hősköztéményeinek és ezen derék csehek viselkedésének a története túltesz annak a 10,000 görögnek a regényén, aki Xenophon vezetése alatt Perzsián keresztül utat tört magának a Fekete tengerhez. Akik ezen félmillió legionárius közül még életben vannak, ma is városuknak ünnepeket hősei”. Ugyan-

csak Knight egy másik helyen (8. lap) kiemeli, hogy a csehek „erkölcsi érzékkel kiváló mértékben megáldott faj” (pre-eminently a moral race). Nehogy a kedves olvasó valamiképpen azt higgye, hogy ez gúny! Lábban az ítéletben nemcsak ellenségeink értékelése nyilatkozik meg, akik természet-szerűleg másként néznek bizonyos dolgokat, mint mi — amiből természetesen még egyáltalán nem következik, hogy az ő megítélésük helyesebb, mint a miénk —, hanem megnyilatkozik mindenekelőtt annak a propagandának az eredménye is, amellyel a csehek nem minden siker nélkül igyekeznek az idegenek rokonszenvét maguk iránt megnyerni. Hogy ez hogy történik, arra nézve Knight talán inkább önkénytelenül, mint szándékosan árul el egy jellemző vonást: azon idő alatt, amíg Csehországban tartózkodott, a kormány jóvoltából szabadjegyre volt az összes vasúton!

De legyen elég! Az említett füzetek tanulmányozása sok tekintetben sem nem kedves, sem nem építő olvasmány. Mégsem mondhatom azt feleslegesnek, hanem inkább tanulságosnak, mivel megismerteti velünk ellenségeinket, azoknak eszközeit és harcmodorát és ha kellő higgadsággal és objektivitással tanulmányozzuk azokat, az említett értelemben tágihatja a saját látókörünket is.

Lic. Dr. Karner Károly.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Biehlmaier, G. S. J.: *Urchristentum und katholische Kirche.* Verlagsanstalt Tyrolia. Innsbruck. Wien. München. Druck der Buchdruckerei Gottlieb Gistel & Cie. Wien.

Nagyon érdekes könyv. Terjedelme is nagy: 378 lap. A címe után lehetne apologetikus és lehetne történeti mű. Azonban nem ad sem tiszta apologetikát, sem tiszta történetet. Éppen abban van az érdekessége, hogy lelkigondozói műnek tartja magát és a lelkigondozás útjait akarja szolgálni.

Ami a történettudomány és apologetika köréből céljának megfelelően fel tud használni, azt ügyes kiválasztással, tetszetős csoportosítással és meleg lendülettel állítja a római katolikus hiterősítés szolgálatába. Az teszi forróvá szavait és élessé, metszővé polemiáját, hogy a római kath. hitnek szerezzen meggyőződéses híveket. A szerző nem csekély mértékben vakmerő. Az a gondolat fűti, hogy a ma történettudománya igazolta a római katolikus dogmát, pápás egyházat, annak szertartásait stb. És ezt az ismeretet be kell vésnia a római katolikus hívők lelkébe, hogy ne inogjanak. Így a mű tisztán felekezeti célzatú.

Tudományos értéke nincs. Mert mindent be tud bizonyítani, amit akar, még a legnagyobb képtelenséget is és a történeti anyag csak a bizonyíték szempontjából bír előtte értékkel. Azért a független, szabad tudás szintjéig felemelkedni nem tud. Nem hamisít. Nem ferdít. Ilyen szándékosság nincs

nála. Ellenben, mivel mindent a mai római egyház nézőpontja alá helyez, nem képes a mult objektív kutatására és egy grandiózus történethamisítássá lesz az, ami felfogása után a multra nézve élénk táru.

Hogy mennyire képtelen objektív történeti szemléletre és hogy a jesusita lélek profán, sőt szentségtörő jellege mennyire ott izzik művében, alig mutatja jobban, mint a Péter római püspökségének s a pápai primatus őseredetisége kérdésének a tárgyalása. Annak a bemutatása után, hogy Róma milyen vonzó erőt és hatalmas központot alkotott a Krisztus születése idején, vastag betűkkel nyomatja a tételt, hogy: „Aki az egész világ befolyásolására gondolt, annak arra kellett törekednie, hogy minél előbb Rómába jusson. Innen a legbiztosabban és leggyorsabban kisugározhatott a befolyása az egész világra.” (291. l.) S nem retten vissza attól sem, hogy a Megváltót is összeköttetésbe hozza Rómával. Felveti tehát a kérdést: „Nem kellett-e neki is minél előbb arra törekednie, hogy Rómába jusson? („Musste er nicht auch trachten möglichst bald nach Rom zu kommen.“ (191. l.)

De mégsem ragadtatja magát ennél a felvételnél tovább. Bevallja, hogy Krisztus életében nem volt Rómában! „Istenemberi működése titkaihoz tartozik — mondja —, hogy ezt az ígét kijelentette és megtartotta: „Nem küldtettem, csak az Izráel házának elvesztett juhaihoz.” Ami előttünk nem is

olyan nagy titok, mint az elfogult Rómavédő író előtt. Az Úr előtt nem volt olyan fontos a római püspöki jog igazolása, mint a jezsuita atya hiszi. De a mi történettudósunk nem jön zavarba. Ott van Péter. Elmegy ő Rómába. S a jezsuita megint nem tagadja meg magát, amikor ismét felveti a gondolatot: „Péter volt-e az, aki előbb Rómára gondolt, vagy a Szent-Lélek.” (War es Petrus der zuerst an Rom dachte, oder der heilige Geist. 292. l.) És azt állítja, hogy „alig tévedünk, ha azt mondjuk: Péter Krisztus parancsára, vagy a Szentlélek külön ihletésére ment Rómába” (292. l.). Azzal a bizonyítással természetesen adós marad, hogy mikor adta az Úr Péternek a parancsot, hogy Rómába menjen, vagy a Szent-Lélek mikor szemelte ki Pétert a római működésre? Ilyen vastag felekezeti elfogultság mellett történetet kutatni nem lehet.

Hasonló állításokkal tele az egész könyv.

Marton János.

Bruhn, W.: Vom Gott im Menschen. Ein Weg in metaphysisches Neuland. Aus der Welt der Religion. Religionsphilosophische Reihe Heft 2. 1926. Verlag von Alfred Töpelmann in Giessen. 64. lap.

Alig jelenik meg mostanában német theologiai munka, hogy azon a Barth teológiája ne érezetné hatását. Ha egyéb értéke nem volna ennek a teológiának, mint az, hogy minden más felfogást önszámításra indít, mérgőzésre készít, ez is szolgálatot jelentene a theologiai gondolatok tisztázása körül. A legtöbbit theologus elismer bizonyos értéket Barthéknál, Bruhn W. teljesen elutasító magatartást képvisel velük szemben, kritikája csaknem szenvedélyes kritika. Theologiai felfogását illetőleg az Otto Rudolf körül csoportosuló theologusok iskolájához tartozik. Barthék sok szempontjával polemizálva, azt hangsúlyozza mindenekfelett, hogy számukra a hit nem élet, hanem gondolkozás, töprengés. Dolgozatának a problémája is mutatja, hogy mily éles ellentétben áll a dialektikai teológia felfogásával, mert az isteni transcendenciájával szemben annak immanenciáját hangsúlyozza. A vallás szerinte Isten birtoklása, a hit kifejtése, tudatos élete a mibennünk levő rejtett isteninek, ami bizonyos feszültségekben történik, ami a birtoklás *fascinosum*-ja között áll fenn. Barth ama teologiai felfogásával polemizálva, amely szerint a teologia tárgya „Isten maga”, leszögezi azt az álláspontját, hogy az az ember „Isten *tapasztalásának*” tudományos módszerességgel való közvetítése s hogy a kijelentés sem más, mint az abszolútumnak az emberben kifejlődő folyamata. Bruhn dolgozatában kifejtett ez álláspontját nagy vallásos személyiségek, reformátorok, sőt bibliai személyiségek gondolataival is igyekeznek igazolni, ami azonban nem sikerül neki jól.

Mátyás Ernő.

Behm, Johannes: Pneumatische Exegese? Ein Wort Zur Methode der Schriftauslegung.

1929. Verlag Friedrich Bahn. Schwerin i. Meckl. 30 l.

Amióta a szubjektív élményről egyre inkább áttérődik a theologiai érdeklődés az Ige, a kijelentés objektív fundamentumára, azóta egyre inkább előtérbe kerül a theologiai problémák között az írásmagyarázatnak a problémája. Sőt a teológia egész Barth-féle felfogása bizonyos szempontból írásmagyarázatnak tekinthető. Különös érdeklődésre számíthat ezért ma minden dolgozat, ami az írásmagyarázat kérdésével foglalkozik.

A problémáknak ebből a köréből támadt a Behm kis dolgozata is. Abban előbb a Girgensohn sokat emlegetett „*pneumatikus exegeziséről*” szöveget megállapítja, hogy az minden történelmi és pszichológiai magyarázat jogosultságát, mint alapot, elismerve, arra törekszik, hogy az Ú. T. történetfeletti tartalmát hányássa ki, hogy a bibliát, mint Istennek ígését, értse meg, aminek a felfogására orgánumul az emberben működő Szentlélek szolgál. Majd a Barth-féle „*theologiai exegezis*” ismertet, aki azt hangsúlyozza, hogy a bibliáról való gyümölcsöző beszélgetés túl van minden történelmi és pszichológiai szemlélet-módon, mert ezeken túl az örökkévaló Igére kell szögeznünk tekintetünket. Az egyes ígéket pedig ahhoz kell mérnünk, amiről szólanak, „az idő és az örökkévalóság permanens kríziséhez”. Isten felőli bizonyoságtételnek kell tekintenünk az Igét, aki minden végessel szemben „egészen más”, aki „igen a nem-ünkben és nem az igen-ünkben”.

Behm e felfogásokkal szemben arra mutat rá, egyedül helyes magyarázat az írásnak önmagából való magyarázata, és pedig annak történelmi megragadása útján. Helyesen mutat rá arra, hogy semmi idegenszerűt nem szabad belevinni az írásba, olyant t. i., ami nincs benne abban, hogy a Barth által említett Isten és ember közötti kvalitatív differencia is benne van az Igében, hogy a Szentlélek bizonyoságtétele is az Ige tartalmához kapcsolódik. Azt is helyesen állapítja meg, hogy fontos feltétele a helyes írásmagyarázatnak az exegeta és az írás szellemi tartalma közötti belső rokonság, hogy vallásos személyiségek képesek annak magyarázatára. Mindezekkel a gondolatokkal azonban a súlyos problémát nem tudjuk megoldottnak tekinteni. Mert igazi vallásos személyiségek viszont az Igének helyes értelmezéséhez viszont nagy segítségünkre lehet annak bizonyos theologiai álláspontok szerint való szemlélete, főképpen ha ezek az álláspontok az Igéből merítették. A nagy egészről kell tekinteni tehát a részeket is, amivel korántsem mondjuk azt, hogy a részelemzés felesleges. Magunk is rendkívüli fontosságúnak és elengedhetetlen feltételnek tartjuk az ige történelmi magyarázatát, de ennek keretén belül mindig az örök jelentést és értéket keressük, „a mihozzánk szóló Igét” s abban a meggyőződésben vagyunk, hogy az Ige ilyen szemlélete mellett annak történelmi megértéséhez is közelebb jutunk.

Azt valljuk, az Igének történeti síkban való szemlélete és örök jelentésének kutatása párhuzamos kell, hogy legyen, mert ilyen kétoldali szemléletmód mellett bontakozik ki annak a tartalma. Ilyen kölcsönös szemléletmódok mellett remélhetjük az Ige mellett a Szentlélek bizonyosságát, ami által egyedül lesz az igazán a sajátunkká.

Mátyás Ernő.

Tillich, Paul: Die religiöse Lage der Gegenwart. Verlag Ullstein, Berlin, 153 lap.

Keveseknek van ma több képessége arra, hogy a jelenkor vallásos helyzete általános érdekű kérdésében tájékozódjon, mint éppen Tillich P.-nak. A problémának legmagasabb elvi álláspontjára való tekintése, széleskörű tudása, az események mélyére való tekintése, egyetemes, a tudomány, művészet, politika, erkölcsi világ, egyházon kívüli és belüli vallásos élet területeinek átfogására való képessége egyaránt képesítik őt arra, hogy biztos kalauz legyen ezekben a kérdésekben. A kép pedig, amit erről a dolgról megrajzol, minden vonatkozásban megnyugtató és reménykeltő.

Először a jelen jelentését fixirozza, amikor megállapítja, hogy minden korban van valami örökkévaló, ami a jelenben a múltból jövő megvalósulásra tör. Ennek az örökkévalónak hordozója a társadalom, így egykor vallási alaprajza a társadalom alaprajza. A jelenkor vallásos helyzetét a letűnt XIX század három tényezője határozza meg, ú. m. a matematikai természettudomány, a technika és a gazdaság. Ezeknek hordozója a polgári társadalom, ami így természeténél fogva vallásellenes.

A továbbiakban rámutat arra, hogy ma az élet minden területén vallásellenes áramlatok bomlasztják a polgári társadalomnak lstenellenes várát. Tillich úgy látja, hogy legerősebb az ellenáramlat a tudomány és a művészet területén. A tudományban u. i. nemcsak az egészre irányuló tekintet a jellemző (biológiában, orvostudományban, pszichológiában, szociológiában), nem is csupán e szellem önállóságára való törekvés (pszichológiában, historiában), hanem főképpen a filozófiában és a metafizikában, azután a képzőművészetben és költészetben vallásos szemléletek, közelebből egy hívő realizmus elhatalmasodása érezhető.

De sok körülményből kimutatja Tillich, hogy a polgári társadalom fenti felfogása ellen há kevesebb erővel is bomlasztó hatások érvényesülnek a politikai és az erkölcsi élet területén is.

Bár az egyházon kívüli misztikus és eschatológiai mozgalmak, valamint a római katolikus, zsidó és protestáns egyházak részéről is folyik ez a munka, mégis a legkisebb erejűnek itt látja ezt az oppozíciót a polgári társadalom ellen Tillich, miután a katolicizmusban a szellem a végesség kereteiben megmerevedett, a protestantizmus pedig elvi felfogása ellenére igen szoros kapcsolatba került a polgári társadalommal, illetve a lutheri egyházban az azt védő államhatalommal. De e tekintetben is bizta-

tónak látja Tillich a helyzetet s e tekintetben sokat vár az Otto R. és a Barth K. theologiai irányzatainak egyesítéséből s az ezek által munkálendő hívő realizmus terjedésétől.

Mátyás Ernő.

Köhler, Rudolf: Kritik der Theologie der Krisis. Eine Auseinandersetzung mit Karl Barth, Friedrich Gogarten, Emil Brunner und Ed. Thurneysen. 1929. Hutten Verlag, Berlin. 141.

Rudolf Köhlernek ez a Barth-féle theológiát világosan ismertető, nyugodtan kritizáló kis füzetek sok szempontból figyelemreméltó és helytálló. Mindjárt a kezdetben helyesen mutat rá arra, hogy a Krisis Theológiája, mint a theologia újjáteremtésének kísérlete egy olyan szituációból keletkezett, amelyben a theologia egyfelől mint a vallásos élet fenomenológiája, elveszítette sajátos területét, másfelől mint dogmatika, a tudománytalanság vádjának a gyanújába került. Azután helyesli, hogy ez a theologia az élmény-theologia szubjektivizmusával szakítva, objektív tények felé fordul. — Majd kritika tárgyává teszi a Barthék kultúrapesszimizmusát, radikális dualizmusát, transcendentálizmusát, biblicizmusát, dialektikai módszerét, a vallásról vallott eschatológiai felfogását, a fennálló szociális rend elleni radikális kritikáját. Bármilyen higgadt is azonban Köhler e theologiai kritikája, lényegében nem helytálló. A theologia, mint a hit felőli reflexió, mindig bizonyos hitfelfogáshoz alakul. Az az igazi theologia, amelyik a szubjektív és relatív értékű élményekből objektív normákhoz, a kijelentésben foglalt hitesszéményhez igazodik. — Köhler theologiai kritikájában nem e szerint a szempont szerint jár el s ezért nem tudja meglátni illetve értékelni Barthék profétizmusát, ebben életet újjáteremteni képes erejüket.

Mátyás Ernő.

D. Macholz, Waldemar: Die romantische Ehe und die lutherische Ehestand. L. Ungelenk. Dresden 1929. 62 o.

A Kirche und Gegenwart gyakorlati theologiai kiadványok egyik füzeteként jelent meg ez a kis könyv s célja bizonyára nem más, mint az, hogy egyfelől preventív védekezést nyújtson a gyakorlatban tevékenykedő lelkesítő kar részére az esketési beszédek tekintetében, másfelől válasz is akar lenni bizonyára abban a tekintetben is, hogy egyházunk felfogását megismertesse ősforrások alapján éppen a házasság megítélése tekintetében. Szemelvényei és idézetei ebből a szempontból kiválóak. A XIX. század elején elmondott esketési beszédek idézésével (Marheineke és Greiling) a homiletika történetét nem ismerők előtt úgy jelentette meg a romantícizmusnak ezt az idejét, amelyet gyakorlati theologiai szempontból ezek után senki követéseméltónak nem talál.

Mint valami láthatatlan gondolatsor húzódik az egész könyvön végig Kattenbusch: Die deutsche ev. Theologie seit Schleiermacher c. könyvének hatása s mégis azt álla-

píthatjuk meg, hogy nem Schleiermacher teológiáját értékeli le, hanem annak a kornak ideológiáit akarja az egyházi gyakorlatból száműzni.

Könyvében megemlíti azt is, hogy ebben a kérdésben német irodalom terén kik mit végeztek s ennél a pontnál sajnálattal állapítjuk meg, hogy sem meg nem említi, sem soha nem idézi Elert: *Die Ehe im Luthertum* című könyvét, mi pedig azt hisszük, hogy e mű áttanulmányozásával igen sikerült kincsekkel gazdagította volna értékes kis könyvét.

Jóleső érzéssel állapítjuk meg éppen e kiadványok vállalkozásával kapcsolatban azt, hogy a német theologia, úgy látszik, az utóbbi időben mindig a kellő pillanatban veti magát arra a veszélyeztetett területre, amelyen nagy harcot kell megvívnia. A magyar protestantizmusnak pedig ma, amikor a polgári házasság gondolatának a római egyház mind erősebben és erősebben hadat üzen, melegen ajánlható ez a könyv abból a célból is, ahogy azt fent említettük, de hasznára válik ez a könyv úgy is, ha e gondolatokat tovább fejlesztve és a gyakorlatba átvive világi és egyházi tagjaink egyaránt nagyobb gondot fordítanak majd a házasság kötésére és megítélésére, mert csak ebben az esetben változtatható meg az a szomorú statisztika, vagyis egyházunk helyzetképe, amelyet a *Protestáns Szemle* 1930. II. és III. számaiban olvashattunk.

Dr. Gaudy László.

Dr. iur. Meyer, Diedrich: Das geltende Mischehenrecht der katholischen Kirche. Ev. Bund. Berlin. 1929. 99 o.

Problematikus már maga az is, hogy egy jogi doktori értekezés keretei elég lehetőséget nyújtanak-e egy ilyen nagyfontosságú kérdés megismertetésére, de éppen olyan nagy kérdés az is, hogy maga az egész kérdés megítélhető-e már ma? S ha akármielyen magasra fokozzuk is a követeléseket, akkor is csak azt állapíthatjuk meg, hogy ez a könyv úgy a szakember, mint a hozzá nem értők részére nagy nyereség. Úgy a történeti áttekintése, mint a rendszeres beosztása sikerült s az a hang és módszer, ahogy ezt a kérdést tárgyalja, határozott, de semmiféle irányban sem bántó. Ebben a tekintetben még feléje is emelkedik v. d. Heydt hasonló című könyvének. A mű a vegyesházasságról szól, tulajdonképpen azonban a *Codex Juris Canonici* egyes lételeinek megvilágítása s ebben az eljárásában annyira részletező, amennyire a kérdés azt szükségessé teszi. A mixta religio és a disparitas cultus minden esetére kitérve, még gyakorlati theologiai szempontból is érdekes kérdésekre mutat rá s amikor a német politikai állapotok különböző felekezeti közötti helyzetjelenségeire reámutat, szinte megérzi az olvasó azt a ki nem mondott óhaját, hogy a vegyes házasság ezen legújabb és kegyetlen rendezése éles ellentétben van a mult megalkuvó politikájával szemben, de mégis az volt a helyesebb elv s az a reménység is kiérezhető fejtegetéséből, hogy a gyorsan változó idők azt teszik szük-

ségessé, hogy újra az a türelmesség térjen vissza, ami a mult század első évtizedeiben Németországban gyakorlatban volt.

A római egyház álláspontját épügy elénk tárja lélektani megalapozásaiban, mint ahogy megemlíti a német protestantizmus ellenakcióinak jogosultságát és felkészültségét is, de ebből a műből is arról győződünk meg, hogy a vegyesházassági rideg római álláspont ma már nem egyes egyházak, vagy államok szomorú belügye, hanem európai, vagy joggal mondhatnók azt is, világkérdés. S azt hisszük, hogy a világ protestantizmusának sikerül szerzőnkhez hasonló alapos művekkel elárasztani a világot, amelyek mind arra a szívtelességre mutatnának meg, ami a vegyesházassági törvényben van, akkor a művelt világ közvéle ményével találna szembe magát a sokszor rossz és sikerületlen törvényeket alkotó kúria.

Dr. Gaudy László.

Lie Brandenburg, Hans. Vom Dienst der Gemeinde. Leipzig, 1928.

A *Kirche und Gegenwart* Praktisch-theologisch Untersuchungen sorozatban jelent meg Brandenburg tanulmánya. Ez a mindössze 39 oldalnyi terjedelmű kis füzet Schlatter Adolf dogmatikai felfogásának igazolását, illetve annak a gyakorlati theológiában való alkalmazását és a belmissziói munkának konfessionális alapon és keretek között való kiépítését célozza. Brandenburg világosan látja a kérdést és az egyházi élet fejlődésének irányvonalait tömören, mondhatnók, hogy igen sok tekintetben kálvini értelemben rajzolja meg.

A népegyházzól adott bevezetés után három fejezetben tárgyalja a gyülekezeti munkát: 1. a szolgálat fogalma az újtestamentom szerint; 2. a szolgálat hiánya és 3. a gyülekezeti élet kiépítése. Megállapításai úgy hatnak, mintha csak a mi egyházi életünk ismerete alapján írta volna meg tanulmányát, annyira találnak azok a mi viszonyainkra is. Más szóval ebből a kis füzetből megállapíthatjuk azt, hogy az egyházi élet képe Németországban is ugyanazokat a hiányokat tünteti fel, amiket a mi viszonyainkból is jól ismerünk.

Az egyház nagyon eltávolodott a népegyház fogalmától; az lenne a hivatása, hogy az egész gyülekezetet világnézeti egységgé foglalja össze, sajnos, helyette a darabokra esés veszélyei fenyegetnek. Még a XIX. században megindult ébredési mozgalom sem tudott a bajon segíteni. Az eleven gyülekezeti élet eltompulásának oka egyrészt abban keresendő, hogy az egyházból kivészett a propagatív szellem, majdnem minden munka defenzív jellegű és csak a régi sáncok megtartására szorítkozik; másrészt az állam egyházfelettiségekben, mely minden tekintetben károsan befolyásolja az önálló és szabad gyülekezeti élet kifejlődését... Végül megemlíti az egyházi élet elvilágiasodását; az egyházi funkcionáriusok szolgálatukban a hívek elsekélyesedett ízléséhez alkalmazkodnak (szavaltatok, színdarabok), mert a gyülekezet attrakciókra vágyik. Akikben még megvan

a vallásos érzés — kisemberek, iparosok, földművesek —, hiányzik belőlük az aktív missziói lelkület, mely akar és tud valamit tenni az egyházért.

Az egyházi élet jövő kifejlődése szempontjából mindenekelőtt fontos az alapkérdés tisztázása. Mikor egyházzól van szó, igen sokan valami láthatatlan szervezetre, vagy plátói eszményre gondolnak, mások meg papi testületet értenek alatta. Dübélus szellemesen levezetett egyházfogalmának cáfolása után, Schlatterral megállapítja, hogy az egyház, illetve gyülekezet fogalmát csak az újtestamentumból ismerhetjük meg. I. Schmidt egyházfogalmával szemben, mely a profán görög nyelvhasználatban összehívott politikai gyűlést jelent, Brandenburg szerint az ekklesia fogalmában bentfoglaltatik az ótestamentumi „kahal”-nak a fogalma is: az egyház nem eszme, sem szociális társulás, hanem Isten népének közössége. Majd az újtestamentumból, közelebbről az apostoli levelekből vett bőséges idézetekkel támasztja alá, hogy az ekklesia Jézus teste, lelki ház, mely egyedül képes arra, hogy épüljön és e világon megvalósuljon. Ez a megvalósulás a gyülekezet, az egyház láthatósága, ami alatt nem organizáltságot, hanem szolgálatot kell értenünk. „Minél jobban megragadja a gyülekezetet a szolgálat gondolata és ha a szolgálat tettekben nyilvánkozik meg, annál világosabban áll a gyülekezet láthatósága mindenki előtt.” A szolgálat azonban a gyülekezetben egyedülálló lett, amennyiben az egyház a laikusok szolgálatát teljesen kikapcsolta. „A lelkész nélkülözhetetlensége és a gyülekezet nélkülözhetősége” elvnek térhódítása passzív gyülekezeti életre vezetett, minek eredménye lett a kényszerkeresztség, a kényszerkonfirmáció és az adókényszer.

Nem hozott megoldást a belmisszió sem, mely a gyülekezeti életet egyesületi életté tette. Az egyesület mindig magáért akar valamit. „*Wegen ist kollektive Ichsucht.*” Ebben bentfoglaltatik a szeparáció és kizárás gondolata is. A belmisszió sok hibája abból származik, hogy a keresztyén szolgálat szociológiai hordozójává az egyesületeket tette. Már pedig minden olyan szolgálat, mely eltávolodik az egész szolgálásától, tehát az anyatalajtól, a gyülekezettől, lehet értékes egyéni, vagy kollektív szolgálat, de nem gyülekezeti munka.

Csak a szolgálatot végző gyülekezet tudja legyőzni az individualizmust. „Az individualizmusnak helye van az egyesületekben, a pártokban, de nincs helye a keresztyén gyülekezetben.” A legnagyobb nehézségek közé tartozik az individualizmus és a subjektivizmus legyőzése. De legyőzhető a lelkipásztori hivatás betöltésével, a gyülekezet szolgálatával és a gyülekezeti közösségben az evangélizáció előtérbe állításával.

A munka értékes része a harmadik fejezet. Itt élénk fényvel világít rá a centralizáció veszélyeire. A centralizáció csak arra jó, hogy elmossa az ekklesia újtestamentomi jelentését. Jó arra, hogy az ekklesiából erős szociológiai formát csináljon, azonban nem alkalmas a gyülekezeti élet elmélyítésére.

Ebből a szempontból szüksége van az összes gyülekezeti tagok munkába állítására, mi alatt természetesen nem az értendő, hogy maga a lelkipásztor (episkopos = a munka vezetője) jelölje meg minden egyes munkakörét, hanem hogy úgy vezesse a gyülekezetet, hogy mindenki önként álljon munkába és maga találja meg a saját munkakörét. A másik fontos kívánalom a gyülekezeti tisztségek átszervezése. Az összes egyházi leendő egynéhány, vagy éppen egy emberre halmozása a szolgálat meggyengülésére vezet, különösen ma, amikor az szociális feladatok egész halmaza vár a gyülekezetre. Igen nagy szükség van diakonusok beállítására, nem mint „*clerus minor*”, hanem mint testvérek, akik szívesen hordozzák a munka terhé.

A gyülekezeti élet csak úgy lesz eleven és lüktető, ha két veszélyt ki tud kerülni. Az egyik a határok megszorítása, a másik a határok elmosódása. Amaz szektaszzerű jelenség, mely az önelégültségben jelentkezik, a határok elmosódása pedig a mechanikus funkciókban. Ezek mellett kívánalma az önkéntes egyháztagság. Csak az önkéntes tagokból összetoborozott gyülekezet fogja tudni betölteni azt a szerepet, amit ma egyesületek és intézmények végeznek. Erre vonatkozólag par excellence eszközül tartja az istenitizteletet. Minél több olyan istenitizteletre van szükség, mely felébreszti a saját felelősséget és a másokért való felelősséget. Vasárnapi istenitizteletek között hétköznapi istenitizteletek (bibliorák, bibliai megbeszélések) tartandók. „Szent körökre nincs szükség.” Csak így fejlődik ki az egyesekben is a gyülekezet missziói tudata, mely a mutua consolatio fratrumban és külmiszzióba való bekapcsolódásban találja meg a maga megvalósulását. Ha szolgálatnak ez a lelke lelkesíti úgy egészében, mint tagjaiban a gyülekezetet, lesz elkerülhető a romanizálódás veszélye és fog magától elesni az a vád, mely a keresztyéniséget nagyon gyakorlatiatlan és a nyilvános életre semmi jelentőséggel és hatással nem bíró intézménnyek állítja be.

Györy Elemér.

Dr. theol. Keller, A.: *Der Schweizerische Evangelische Kirchenbund*. Wanderer Verlag Zürich. 1928. 48. o.

Ezt a kis könyvet nyugodtan nevezhetjük az utolsó húsz év egyházi világgyűlések és szervezkedések kátéjának. Amikor Keller ezt a kis könyvét megírta, akkor még a szarvát bontogató fiatal sas volt, ma pedig úgy tanulmányaiban, cikkeiben, valamint beszédeiben és legfőképpen pozícióiban Svájc egyik nagyraihivatott lelkészértéke. S talán csak annyi hiba van benne, hogy olyannak mutatja magát, mint ennek az internacionális országnak a fiát, aki ezek dacára is komolyan nacionalista. Ugyanis, ahogy a működő protestáns világszervezeteket bemutatja, állandóan arra is utal, hogy a kiinduló pont, vagy a semlegesség idején az összekötő kapocs így minden felelősséget vállaló állam egyházi tekintetben is Svájc volt. Maga a svájci evangélikus szövetség, mint belmissziói célokat

szolgáló szerv működik, azonban ebben a tevékenységében annyira aktív, hogy mint ilyen, nyomást gyakorol még a parlamenti életre is s azzal s egyéni munkásságával is arra a célra tör, hogy az evangéliumi szellem diadalmaskodjék állami életünkben. A programadás minden sorában nem az agresszivitás, hanem az építés szelleme vezeti őket s talán ezért könnyebben valósíthatók is meg céljaik. Az egész könyv azonban arra is jó, hogy a jelenlegi svájci protestantizmus életébe és terveibe belepillanthassunk.

Dr. Gaudy László.

D. Meyer, Friedrich: Heroldsrufe und Hammerschlaege. Ev. Bund. Berlin. 1929. 140 o.

A német evangélikus szövetség volt elnökél és a szövetségi gondolat régi harcosát azzal tisztelte meg, hogy több mint három évtizeden át elmondott beszédeit, beszédvázlatait egy kötetbe összefoglalva kiadta s ezzel bemutatott egy érdekes lelkészegyéniséget a ma már elmultnak tekinthető időből. Ennek a multnak a lelkésze tisztos és theologiaiilag a kellő mértékben iskolázott pásztor a gyülekezetének és később már gyülekezeteknek, de inkább sokoldalú s a társadalom minden kérdésére kiterjedő figyelmes életet él. Királyhű s ezért sok olyan beszédét őrzi e könyv, amelyből a royalisták iskola-példákat találhatnak arra vonatkozólag, hogy miképpen kell császárt szeretni, nagy férfiakat, mint pl. Bismarckot dicsőíteni, a hadsereg fejlődését nemzeti és egyházi ügynek tekinteni s a szocializmusban azt a rosszat látni, amely mumus s amelyet utálni kell annyira, hogy rossz tulajdonságai láttán ne is foglalkozzunk vele. Kedves kortörténet mégis ez a könyv s mint két érdekességét iktatom ide. Az egyik az, hogy a német szocializmus szerinte a nyolcvanas évektől kezdve állandóan élvezte a francia szocializmus pénzbeli támogatását s a másik egy Bismarck beszédéből vett idézet, aki állítólag azt mondta volna valamikor (nem jelölte meg ezt a helyet), hogy elérkezik az az idő, amikor a jezsuiták lesznek a szocializmus vezetői.

Dr. Gaudy László.

D. Hochstetter, Fr.: Auf Vorposten. Erinnerung an Österreich. Ev. Bund Berlin. 1927. 108 o.

A Kirchenkunde, vagy Egyházisme vagy Egyháztan (Budai Gergely) szempontjából páratlanul érdekes ez a kis könyv. Az osztrák protestantizmus valamennyi neves lelkészének emlékezései és kisebb cikkei nyomán bepillantunk azokba a küzdelmekbe, amelyet az utolsó évtizedekben folytattak s az események vagy történelem ilyen leírása az egyes gyülekezeti lelkészek szempontjából azért nagyjelentőségű, mert így a bemutatott tényekből mindenki találhat és láthat olyan dolgokat, amelyek gyülekezetében vagy előfordultak már, vagy bekövetkezhetnek még. Az a diasporában élő protestantizmus, amely megharcolta a maga harcát sok tekintetben

jó példákat adott s tanításokat is adhat a lassan diasporikus jellegű magyar protestantizmusnak.

Dr. Gaudy László.

Witte, D. Dr. Prof.: Die katholische Weltmission als Lebensäußerung der Kirche, als Faktor für die Christianisierung der Menschheit. (Protestantische Studien Heft 14.) Verlag des Evangelischen Bundes.

Witte professzor, aki mind gyakorlati tevékenysége, mind irodalmi munkássága tekintetében a német misszió egyik vezérégyénisége, ebben a csodálatos tömörségű, de amellet roppant világos füzetében (mindössze 20 oldal!) olyan áttekintést ad a katolikus világmisszióról, amely egyben a protestáns világmisszióról is kitérő képet ad — a párhuzam kedvéért. Mindenkinek melegen ajánlhatjuk, aki tájékozódni akar a keresztényiség hatalmas arányú missziói tevékenysége felől. S jó volna, ha ez a szerény füzetke magára vonná róm. kath. olvasók figyelmét is. Tanulságos volna számukra annak a megfigyelése, hogy a protestáns ember még akkor is milyen elfogulatlan tud lenni a maga missziói munkájával szemben, milyen megértő és igazságos igyekszik lenni minden tekintetben a kath. misszióval szemben, ha egy tájékoztató füzetet ír, a különben ugyancsak harcos Evangelischer Bund számára. A füzetke jellemzésül, de különben is közérdekű voltánál fogva is, nagyon idekívánczozik legalább néhány adat. A szerző szomorúan, megalázkodottan állapítja meg, hogy a német katolicizmus, noha számbelíleg csak feleannyi, mint a német protestantizmus, mégis majdnem kétszerannyit áldoz a misszió céljaira. Amíg ugyanis a katolikus missziói adományok több mint 10 millióra rugnak évente, addig a német protestánsok 1927-ben csak 5.744,691 márkát adakoztak erre a célra. Az anyagiaknak megfelelő a missziói munkaterületeken munkálkodó missziói munkaerők száma. A német prot. misszióknak (Svájcot is számítva) 1265 munkása van, a német kath. misszióknak ellenben ép a kétszerese: 2621 (csak a német missziói szerveket véve tekintetbe). S az eredmény? Érdekes, hogy az szinte teljesen egyforma. A német misszió pogánykeresztényeinek száma 935,913, a német katolikus misszióé pedig 971,932! Ime, félannyi anyagiak, félannyi munkaerő mellett ugyanakkora eredmény! (A kath. misszió eredményéből különben leszámíthatnánk bizvást a régebbi missziói munkásság eredményének tekinthető indiánusokat és a missziói területeken élő európaiakat, számszerint 306,000 lelket. — A kath. misszió tehát tulajdonképpen eredmény tekintetében mélyen alatta áll a prot. misszióknak.) Nem bizonyítja ez fényesen az anyagiakban szegény, szervezetileg is, sajnos, szétszakadozott protestantizmus felsőbbtségét a katolicizmussal szemben? Jó lenne, ha már mi, magyarok, is felfigyelnénk végre arra, hogy milyen polemikus és apologetikus erő van a misszió tényeiben.

Dr. báró Podmaniczky Pál.

Zur Frage einer deutsch-protestantischen Politik: Von einem rheinischen Protestanten. Saemann-Verlag, Berlin. 1928. 158. o.

Olyan könyv ez, amely szokatlan tartalommal, váratlan célkitűzésekkel, és ami a legfontosabb, pompás argumentumokkal olyan lelkiismereti kérdést vitt bele a protestantizmus köztudatába, amelyet immár többé elhallgatni nem lehet. Az az ország, ahol valamikor a Kultúrkampf gondolata hajótörést tudott szenvedni a protestantizmus türelmén s az a nagy közösség, amely ereje tudatában óriási veszteségeket tudott elszenvedni, újra élni akar s az újjászületés lehetőségeit keresve olyan területre és programra akarja felépíteni jövőjét, amelyen és amelynek a segítségével eddig nem akart élni. Kiindulási gondolata az, ha a politikum győzte le vagy gyengítette meg a német protestantizmus erejét, akkor a politikum erővel kell visszaszerezni a régi hatalmat. S mint a lelkiismeretesség típusai, megállapítja szerzőnk is német emberként azt, hogy a mindenkori államiság gondolatával milyen összefüggésben áll a protestantizmus s összehasonlítva ezt az állandó véleményt a katolicizmus állandóan változó célkitűzéseivel s arra a konkluzióra jut, hogy az államhatalmak értékelték le a protestantizmus államfenntartó erejét s túlértékelték azt a katolicizmust, mely államhűség és önzetlen nacionalizmus tekintetében jóval a protestantizmus mögött jár. Nem gáncsol és nem vádaskodik tételeinek a megfogalmazásában, hanem történelmi éleslátásának objektivitásával ítél meg minden elszalasztott kedvező alkalmat s mint igazi rajnamenti protestáns, egy kissé leértékeli a német lutheránizmus kispolgári és állami viszonylatban sokszor vazallus állásfoglalását s kiemeli azt, hogy államjogi tekintetben bár Kálvin teljesen Luther nyomdokain járt, a református egyház volt az mégis, amely egyházi küzdelmeit oly ügyesen vívta meg a mindenkori államhatalmakkal, hogy eredményeik egyben követésre méltó tettekre kötelezik a ma protestantizmusát. Van ezekben a gondolatfűzésekben némi bántó él is a szigorú lutheránizmussal szemben, de az elérendő célok és a könyv nemes intenciói megbocsáttatják ezeket a kijelentéseit is.

A jövő szempontjából megadott programpontok rendszerében azután megállapíthatjuk azt, hogy azok inkább az elmélet, mint a gyakorlat számára értékes megjegyzések s a könyvnek ez a része az, amelyben némi csalódást tapasztalhattunk. De így is olyan érték és minket magyarokat is impulzusokkal gazdagító vállalkozásnak tekintjük ezt a könyvet, amelyet minden egyház-

politikuskunknak ismerni kell. Hisszük ugyanis azt, hogy amit ott a katolicizmus megvalósított a protestantizmus kárára ugyanazt akarja elvégezni nálunk is s habár pessimista közvéleményünk abban a hitben él is, hogy nálunk már a hivatalosan is támogatott katolicizmus mindent letarolt s további céljai a sok sikerük után nem lehetnek, jó lesz ebbe a könyvbe alaposan beletekinteni és megállapítani azt, hogy még milyen vonatkozásokban kell berendezkednünk a legracionálisabb önvédelmezésre a közös protestáns bizottságok és az általános és minden pontban összetartó szövetségében.

Dr. Gaudy László.

Prof. D. Zscharnack, Th.: Das Preussen-Konkordat. Ev. Bund, Berlin. 1929. 16 o.

A német egyházi sajtó központjában áll még mindig a konkordátum kérdése s ezzel kapcsolatban Pacelli és Becker szerződéfelek működésének megítélése. Akadnak kiváló protestáns theologusok (Hermelinek), akik a konkordátum létrejöttében nem látják a protestantizmus súlyos megsértését s vannak közéleti s nagynevű cikkírók is (Ottó Baumgarten), akik Becker érdemeit a protestantizmus szempontjából is nagyjelentőségűnek tartják. Ezzel szemben áll úgy elméletben, mint a gyakorlatban ez a kis füzet és főként annak írója s mi a nagy távolságból úgy látjuk, hogy nem az előbb nevezetteknek, hanem az utóbbinak van teljes igazsága s csak azon csodálkozunk, hogy ott, ahol az unionált egyház olyan nagy hatalom volt valamikor, ma már nem számít annyira sem közéleti tényezőnek, hogy a megakadályozást valamilyen formában megpróbálhatta volna s némi sikerre joga lett volna. E sorok írója jelen volt azon az ünnepi istentiszteleten, amikor a tiltakozás céljából összegyűlt gyűlés közönsége az igehirdetés gyűjtő hatásait is megérezhette volna s olyan néma volt a hatás is, mint amilyen csendes volt a porosz protestantizmus érdeklődése e kérdés iránt. E kis füzet hiába mutat rá azokra az ügyes diplomáciai sakkhúzásokra, amelyek mind Pacellit dicsérik, s amelyekben talán a porosz államiság szempontjából tényleg sok farkasverem van elrejtve, ma már a világ protestantizmusa csak arra lehet kíváncsi, hogy a konkordátum engedményeiként a katolicizmus szempontjából belmisszióilag jól megszervezett s újra éledvén, élni akaró katolikus akciókkal szemben mit tett s mit tud tenni a porosz protestantizmus belmissziójával és egyházi szervezeteivel. A sőtét és sivár helyzetet megrajzolja e kis füzet, de a jövőt még árnyalataiban sem sejteti.

Dr. Gaudy László.

FOLYÓIRATOK SZEMLEJE.

Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattár. Szerkeszti: Zsinka Ferenc. XIII. évfolyam. 1929. Budapest. A Magyar Protestáns Irodalmi Társaság kiadása. 3°. 247 lap.¹

A MPIT tudományos könyvsorozatának 32. kötete gyanánt előttünk fekvő, több mint 15 ives füzet ismét gazdag anyaggal gyarapította egyháztörténelmi ismereteinket. A hazai egyháztörténelmünk forráskiadványai között mindinkább tekintélyes helyet foglal el ez a régi, pár éve megújított folyóirat. Összinté elismeréssel is adózunk a MPIT-nak azért, hogy ezt a folyóiratát áldozatkész hűséggel fenntartani igyekszik. Szükségesnek látnánk azonban most már azt is, hogy e hovatovább nagy jelentőségű adattár szövegkiadásai egységes elvek szerint történjenek. Mert, ha ebből a szempontból végignézzük az összes, kezdettől fogva idáig megjelent köteteket, a legkülönbözőbb edicionális módzatokkal találkozunk. Aki kissé is ismeri a kérdés technikai oldalát, tudja, hogy ez a szemrehányás nem a szerkesztőkre vonatkozhatik, csupán azért említjük meg, mert éppen a *folyóirat jelentős fejlődése* következtében úgy érezzük, hogy itt lenne már az ideje ennek is, sőt ettől a folyóirattól várunk e tekintetben a kezdeményezést. Magából az itt évek óta közlött anyagból is le lehetne szűrni most már azokat a szabályokat, amelyek szerint hazai írott emlékeink közreadásának szabad vagy nem szabad történni. Nem egyszer e téren járta kutató is a sötétben tapogatózik, ha a szövegkiadás technikailag nem megfelelő.

Az ideai évfolyam három, részben nagyobb terjedelmű, kiadványt tartalmaz. Az elsőben *Zoványi Jenő* ad egy igen jelentős lelkészi névsort az *Országos Levéltár tizedjegyzékei alapján*, a XVI. század második és a XVII. század első feléből. Amint ismeretes ugyanis, a királyi Magyarország területén a tizedből a prot. lelkészek is részesültek jó ideig, akiknek nyugtái az Országos Levéltárban vannak s ezek, ha töredékesen is, elég tiszta képet adnak a protestantizmus elterjedéséről. Mindig nyomatékosan kiemelve természetesen azt, hogy csak a magyar korona területein, mert a hódoltságban természetesen más volt a helyzet. Nagyjában és egészében így az a munka, amit Zoványi Jenő végzett itt, rendkívüli jelentőségű és éppen annak a területnek egyháztörténetéhez közel bőséges adatot, amelyről szinte legkevesebbet tudunk. Világosan látjuk e közlemény nyomán magunk előtt a *hódoltság északi határait*, úgyhogy e publikációnak a politikai történelem is hasznát veheti. Egyháztörténelmi téren pedig számtalan kérdésre derül világosság. Így becses adalékokat kapunk már jól ismert egyházi férfiaink élettörténetéhez, úgyhogy számos kutató részére lesz nélkülözhetetlen ez a névsor. Amely különben a mutatóban alfabetikus sorrendben is össze lévén állítva,

¹ A két ismertetés egyszerre érkezett jóval a kiváló szerkesztő váratlan halála előtt és egymást kiegészítik külön kiemelt szempontjaikkal. Szerk.

legmesszebbmenő tudományos igényeknek is megfelel. Ugyancsak folytatja Zoványi a *Miskolczi Csulyak-féle esperesi napló és leveleskönyv* további közlését is.

Okleveles adatok a gyöngyösi református egyház történetéhez cím alatt a szerkesztő 41 oklevelet ad ki a gyöngyösi városi és más levéltárakból. Mintegy keresztmetszetben látjuk e végbeli református egyház történetében multunkat magunk előtt. Sok, általános érdekű tény ismeretéhez itt kapunk először világos magyarázatot, ami a kiadást lokális jelentőségéből erősen kiemeli. Mivel az adatok túlnyomóan hivatalos jellegűek, egyházunk közjogi helyzetének ismeretét mind magyar, mind török viszonylatban jelentősen gazdagítják.

Valóban érdemes munkát végzett a szerkesztő és közlőtársa ennek a kötetnek kiadásával. Áttanulmányozása után szinte azt mondhatnánk: fájdalmasan esik annak megállapítása, hogy a magyarországi református egyház a multjával még mindig oly keveset törődik, hogy csak néhány ember odaadó munkája is ilyen jelentős eredményeket hozhat felszínre!

Miklós Ödön.

A nagyon gondos összeállítású, pontos hely- és névmutatóval ellátott kötetben először a Zoványi Jenő fáradhatatlan kutató szenvedélyének egyik újabb értékes gyümölcsével találkozunk: az Országos Levéltárban őrzött régi tizedjegyzékek mellett található lelkészi nyugtatványokból állítja egybe aprólékos gondjal, községek és vármegyék szerint csoportosítva, a nyugtatványokban szereplő protestáns lelképásztorok, prédikátorok, kis részben tanítók neveit, a megfelelő dátumokkal, legnagyobb részben a XVI. század második s a XVII. század első feléből. Ez a publikáció a helytörténeti és általában a monografikus kutatásnak valódi kincseshányója lesz, annál inkább, mert a kütfejeül szolgáló levéltári anyag éppen prot. egyháztörténelmi szempontból eddig majdnem teljesen figyelmen kívül maradt. Ugyancsak a Zoványi közlésében folytatódik a Miskolczi Csulyak István esperesi naplója és leveleskönyve, most is igen érdekes kortörténeti anyaggal. Végül maga a szerkesztő a gyöngyösi levéltárból, meg jóval kisebb részben az Akadémia könyvtárának okleveles anyagából a gyöngyösi református egyház történetéhez közel eddig publikálatlan, vagy gyarlóan publikált és igazán rendkívüli értékű, szellemtörténeti szempontból is elsőrangú anyagot. E közel másfél századot (1566–1711) felölelő okleveles anyag a puszta helytörténetin jóval felülemelkedő történelmi beccsel bír, amennyiben kitűnő illusztrációját szolgáltatja egy konkrét metszetben a magyar valláspolitikai viszontagságos bonyodalmainak a mondott időszak folyamán. Pompás történelmi tanulságot nyújt arról, minő különféle módokon igye-

keztek megoldani, illetőleg kettévágni különböző keresztény vallásfelekezeti hívek azonegy politikai közösségben való együttélésének ama kor gyermekei számára új és egyetlenül nehéz problémáját: maga az érdekelt polgárság és helyi hatóság, a különböző vallású földesurak, a török hódító, a fölkelő erdélyi fejedelmek, meg a magyarországi állami és róm. kath. egyházi főhatóság (amely legutóbbinak akárhányszor sikerül az állami akaratot meghíúsítani éppen a gyöngyösi kérdésben is). Mellékesen megjegyezzük, hogy e nagyértékű, gazdag anyagközlés megcáfolhatatlan bizonyosság a mellett, hogy a református hitvallás híveinek manapság a magyar nyelvterületen eléggé nem sajnálható könnyelműséggel már csaknem kánoni érvényre emelkedett *kávinista* önnevezése csak a XVII. század végefelé kezd, mint *önnevezés* fölmerülni, de akkor sem a teljesen komoly, hivatalos egyházi és általában hatósági szóhasználatban, hanem csak a reflektálatlan köznyelvben. Ellenben annál fesztelenebbül használják a kávinista szót eleitől fogva a róm. *katholikus* főpapi és egyéb hatóságok, nyilván nem megtisztelésül.

Révész Imre.

Revue d'Histoire et de Philosophie religieuses.

1929. évfolyam, 4—5. (kettős) szám: Cook Stanley A. cambridgei egyet. tanár az Ószövetség történelmi háttérét fejtegeti. — Hering J. a nemrég elhunyt nagy francia protestáns patológus De Faye Eugén nagyszabású kutatásai alapján Origenes gondolatvilágát ismerteti. — Ehrhardt Eugén, a szintén nemrég elköltözött strasbourgi egyetemi theol. professzor és dékán egy kiválóan érdekes és eredeti posthumus dolgozatában (legutolsó művében) a kereszténység és a kommunista ideológia viszonyának igen alapos és tárgyilagos, a theologust nagyon erősen gondolkozásra készítő felfejtését kapjuk. — Marty J. befejezi tanulmányát az Újszövetség kultikus imádságszövegeiről. — Gagé J. egy afrikai keresztény epitaphiumot közöl és magyaráz. — Will R. Barth Medárd róm. kath. egyháztörténész: a Jézus szent szíve-kultusz elzászi meghonosodásáról szóló könyvének szentel terjedelmes kritikai tanulmányt.

1929. évfolyam, 6. szám: Lehmann Edvárd, a híres skandináv vallástörténész, egy, a lundi nemzetközi vallástörténeti konferencián elmondott megnyitói beszéd alakjában, röviden és nagyon világosan vázolja föl a vallástörténelemnek, mint tudománynak fejlődését. — Guignebert K., a másik kiváló vallástörténész, a lélek eredetére és lényegére vonatkozó ókeresztény fogalmakat vizsgálja. — Alphandéry P. a manichaeismuskak a középkori latin kereszténységben föltalálható nyomairól értekezik. (Ez a két utóbbi dolgozat is az említett lundi konferenciáról való.) — Jacobsen J. a Példabeszédek VIII. 22—31. verseinek új megvilágosítására törekszik, érdekes művészettörténeti kapcsolatban. — Leuilliot P. a genfi Réveil nagy

alakjának. Bost Aminak strasbourgi szerepléséről és zaklattatásáról közöl érdekes, új adatokat. — Will R. Gérolt Th. és Wagner E. legújabb művének (A strasbourgi prof. egyház legrégebb dallamai és szerzőik) kritikai méltatása alapján fejtegeti a strasbourgi liturgia eredetének a református kultusztörténet szempontjából annyira alapvető kérdését. Ugyanó a kultuszról szóló nagy műve második, nemrég megjelent kötetéről (Les formes du culte, Paris, 1929) ad tartalmi beszámolót. — Mind a két füzetet terjedelmes könyvismertetési rovat zárja be, az első ezenkívül még az ó- és a középkori egyháztörténelemre kiterjedő folyóiratszemlélt is tartalmaz.

Révész Imre.

Études Théologiques et Religieuses.

1929. évfolyam, 5. szám: Maury Leó a francia katolicizmus ifjúsági munkáit ismerteti és bírálja. — Clavier H. az evangélium apokalyptikus oldaláról értekezik igen alaposan, a mai apokalyptikus irányzatokra is kiterjeszkedve (szekták stb.). — Berton J. nagyon részletesen méltányló tanulmányt ír Doumergue Pálnak, az agg, de még mindig nagyszerűen tevékeny párisi lelkipásztornak (Émil testvéröccsének) a mult évben megjelent és igen nagy feltűnést keltett „Servir” című könyvéről, a Fosdick-féle „The Meaning of Service” francia protestáns paralleljéről. — A könyvismertetési rovat egyébként ez alkalommal igen sovány.

Révész Imre.

Life and Work. Bulletin des Internat. Sozialwissenschaftlichen Instituts der Stockholmer Weltkirchenkonferenz für prakt. Christentum.

1929. 9. szám. Keller Adolf, a fáradhatatlan szerkesztő-főtitkár, nagyon érdekesen számol be finn, skandináv, balti és lengyel tanulmányi és előadói körútjáról. Gondolkodóba ejtő az a megjegyzése, hogy a stockholmi mozgalom az ifjabb finn theologus generációban újra, meg újra ellenállásra talál a dialektikai theologia részéről (aminek azonban valószínűleg más, mélyebb oka is van, nemcsak az, amit K. felhoz, hogy t. i.: „a dial. theologia összetéveszti az újonnan fölébredő szociális felelősségérzetet a pusztá szociális sürgéssel-forgással”). — Következnek a stockholmi mozgalom különböző munkaágaiból való beszámolók, azután a nemzetközi és nemzeti vallásos mozgalmak nevezetesebb mozzanatainak ismertetése, ahol különösen figyelemreméltó ez alkalommal a német protestantizmusnak a lakásinség leküzdésére tett érdekes kísérlete (építőtakarékpénztár alapításával), továbbá a lillei kiváló protestáns lelkipásztornak, Nick Henriknek az ottani róm. kath. püspökkel karöltve megkísérelt közvetítő fellépése egy nagy textilsztrájkban (aminek, sajnos, az erkölcsi győzelmen kívül nem volt más eredménye, mint az, hogy a katolikus vallású munkaadók megfenyegették a püspököt, hogy ha tovább is a sztrájkoló mun-

kásoknak fogja pártját, megvonnak minden támogatást a lillei róm. kath. — egyetem-től!). — A róm. kath. egyház szociális törekvéseinek, a népszövetség szociális vonatkozású tárgyalásainak (amelyek közt jellemzőleg még mindig szőnyegen van a rabszolgaság eltörlése is!), a nemzetközi munkaügyi hivatal tevékenységének és egyéb nemzetközi szociális szervezetek munkájának ismertetése, meg egy kis könyvszemle zárja a mindig óriási anyagtömörítéssel dolgozó, nagyon tanulságos füzetet.

Révész Imre.

Die Wartburg. Deutsch-evangelische Monatschrift. 1929. 28. évfolyam 10. és 11. számai. Ev. Bund.

Az evangélikus szövetség hivatalos folyóirata az idézett folyóirat s a cikkírók s a cikkek nagyjában azok, akik a *Protestantische Revue* számaiban is állandóan visszatérnek. Örömmel állapítjuk meg, hogy ennek a folyóiratnak munkatársai: Wobbermin, Horst Stephan, Thimme, Ohlemüller, Klingemann. A témák, amelyeket fentnevezettek e két számban feldolgoznak, a protestantizmus aktuális theologiai és egyházpolitikai törekvései. Különösen érdekesnek tartjuk Hochstetter cikkét, amely a román konkordátum anyagát ismerteti s nagyon fontosnak tartanók, ha valamelyik egyházi lapunk ennek hatása alapján egyszer már megismertetné a magyar közvéleményt ezzel a mi szempontunkból is igen jelentős szerződéssel.

Dr. Gaudy László.

Archiv für Religionspsychologie und Seelenführung. In Verbindung mit S. Behn—Bonn, G. Berguer—Genf, K. Bühler—Wien, A. Dyroff—Bonn, A. Gemelli—Mailand, J. W. Hauer—Tübingen, H. Höfding—Kopenhagen, Felix Krueger—Leipzig, F. Künkel—Berlin, L. Levy—Brühl—Paris, J. Lindworsky—Prag, A. Messer—Giessen, H. Rendtorff—Kiel, J. H. Schultz—Berlin, C. Schweitzer—Spandau, R. Sommer—Giessen, E. Stange—Cassel, E. D. Starbuck—Iowa, W. Stählin—Münster, R. H. Thouless—Glasgow, B. Vasady—Sárospatak, G. Wunderle—Würzburg herausgegeben von Werner Gruehn. Organ der Gesellschaft für Religionspsychologie. Vierter Band. Leipzig, Verlagsbuchhandlung Eduard Pfeiffer, 1929. 409 lap.

1914-ben, a háború kitörésekor jelent meg *Stählin Vilmos* szerkesztésében az „*Archiv für Religionspsychologie*“, amelynek most a negyedik kötetét vehetjük kezünkbe. Az „*Archiv*“ második és harmadik kötete egyszerre jelent meg a háború után, 1921-ben, szintén *Stählin* szerkesztésében. Mint az 1914-ben megalakult *Valláslélektani Társaság* hivatalos organuma, ez „*Archiv*“ képviseli a német valláspszichológiai irodalom színvonalát. Maga a társaság a háború alatt és után, gazdasági okok miatt, nem tudott oly tevékeny működést kifejteni, mint amilyent egyesek vártak volna tőle, de most, úgy látszik, mintha új életre kelne. Az egykori

szerkesztő ugyan visszavonult az „*Archiv*“ szerkesztésével és kiadásával járó munkálatok végzésétől, azonban *Gruehn Werner* személyében az „*Archiv*“ új és tudományosan jól megalapozott szerkesztőhöz jutott. — *Gruehn* a valláspszichológiában a *Girgensohn-iskola* legkiválóbb képviselője s az „*Archiv*“ jelen kötetének minden egyes nagyobb tanulmánya kétségtelenül a *Girgensohn* korszakalkotó valláspszichológiai munkásságának hatását tükrözi vissza. A valláspszichológiának ma már nem kell küzdenie önállósága és függetlensége elismertetéséért, másfelől a hivatásos valláspszichológusoknak ma már nem kell harcolniok a dilettáns valláspszichológusok szélsőséges és meggondolatlan rajongásig fokozódó valláspszichológiai programadásai ellen sem, mely utóbbiak pedig az „*Archiv*“ első kötetének megjelenésekor még oly divatosak voltak. — Az „*Archiv*“ jelen kötete bizonyosság a mellett, hogy a valláslélektani vizsgálódások eddig elért eredményeit hasznosítani is lehet s hogy különösen a gyakorlati theologia és a gyakorlati apologetika nagyon hálásak lehetnek a modern valláslélektan minden tudományos úton nyert eredményéért. Az „alkalmazott“ valláslélektan mellett a legjobb „érv“ és „bizonyosság“ az „*Archiv*“ e negyedik kötete, amely az előbbiekhöz képest a címében is megváltozott, jelezni akarván azt, hogy nemcsak a valláspszichológia, hanem egyúttal a lelkigondozás problémáival is foglalkozni akar, természetesen pszichológiai alapvetéssel.

Az „*Archiv*“-hoz előzőt *Stählin Vilmos*, a volt szerkesztő írt. Tömör összefoglalásban, de nagyon találóan jellemzi a jelenkori theologiai gondolkozást s rámutat arra, hogy míg az „*Archiv*“ megindulásakor arra kellett vigyázniok, nehogy egyes rajongó lelkekre hallgatva a valláspszichológiai vizsgálódások jelentőségét és horderejét túlértékeljék, addig manapság az ellenkező veszedelem kísért: a theologiai gondolkozásban az élményellenesség s ezzel kapcsolatosan az antipszichológizmus lettek uralkodóvá, ami alapjában véve helyes dolog, csak arra kell vigyázni, hogy a komoly pszichológiai vizsgálódást össze ne tévesszük az ismeretelméletben és a dogmatikában jelentkező pszichológizmussal. Pszichológiai képzettségre minden egyes theologiai nemzedéknek szüksége lesz, mert sem az ifjak és gyermekek vallásos irányítása, nevelése, sem a lelkigondozói munka, sem a liturgia, sem pedig a prédikáció-írás és az igehirdetés sikeressége nem lehet el a pszichológiai iskolázottság, mint alapvető előfeltétel nélkül. Az emberek lelki-világának és vallásos életének ténymozzanatait feltétlenül ismernie kell annak, aki lelkipásztorokodással akarja életét tölteni.

Az „*Archiv*“ szerkesztője, *Gruehn Werner*, a valláslélektan fejlődését ismerteti egy hosszabb tanulmányban, röviden vázolja azt a fordulatot, amely a valláspszichológia fejlődésében 1914 óta beállott. Kétségtelenül korszakalkotó itt *Girgensohn* nagy valláslélektani munkássága, amelynek gyakorlati jelentőségét csak most kezdik igazán méltá-

nyolni. Az „Archiv” első nagyobb tanulmányát *Schneider Károly* írta, aki ez idő szerint rigai theologiai professzor: 1925-ben, Girgensohn halálakor pedig az utóbbinak asszisztense volt a leipzig-i valláslélektani intézetben. Tanulmánya a vallásos élmény sokféleségének pszichológiai leírását nyújtja. Lélektani elemzéséhez a szükséges anyagot a *Girgensohntól* tanult s *Gruehn* által tökéletesített kísérleti úton nyerve. A vallásos személyeknek tízennégy típusát sorolja fel, ügyesen elkerülvén úgy a karakterológiának, mint az elemző lélektannak szokásos egyoldalúságait. A második nagyobb tanulmány írója, *Lic. Nobiling E.*, a gyermekek és ifjak isten-fogalmának ügyes lélektani leírását és elemzését nyújtja. Alkalmazott módszere szintén a kísérleti módszer, munkájának a megírásához az indítást ő is közvetlenül *Girgensohntól* nyerte. Amit itt *Nobiling* a gyermekek istenképzetének anthropomorf voltáról mond, továbbá arról, hogy miképpen fejlődik át az ifjúkorban ez az anthropomorf isten-képzet mindinkább elvont isten-fogalomká, azt minden egyes valláspedagógusnak és hitoktatással gyakorlatilag is foglalkozónak meg kellene szívlelnie. De egyébként is hasznos utasításokat nyerünk tőle a gyermekek és serdülő ifjak sikeres vallásoktatását illetőleg. A *Nobiling* tanulmányához sok tekintetben hasonló *Knuth W.* tanulmánya, amelyben a konfirmándus növendékek korát teszi pszichológiai vizsgálódás tárgyává s ügyes lélektani tanácsokat ad arra vonatkozólag, hogy miképpen lehet a konfirmándus növendékekkel a legkönnyebben és leggyümölcsözőbben elsajátíttatni a katechizmusban nyújtott pneumatikus tartalmat. A konfirmándus növendék lelki alkotmány pszichológiai elemzése és ismerete a legfontosabb előfeltétel úgy a konfirmáció oktatás céljának, mint módszerének, valamint a konfirmáció oktatás anyagának a megválasztásához. Jó történeti összefoglalását nyújtja annak is, hogy a reformáció óta miként gondolkodtak a különböző korokban a konfirmáció oktatás jelentőségéről és módszeréről. *Gruehn Werner* egy nagyobb tanulmányban hasznosítható pszichológiai szempontokat és szemléltető anyagot nyújt a lelkigondozói munka sikeresebb végzéséhez. Különösen megszívlelésre méltó az, amit az egyik általa elemzett és leírt egyén személyiségének a réteges össze-

tételéről mond. Legfelső réteg az, amit páncélfedélként emleget s amelyet a legtöbb egyén azért von a lelke körül, hogy annak sebezhető pontjait és gyöngéit mások elől annál könnyebben elrejtse. Az igazi lelki-gondozónak át kell törnie e páncélos lélekburkon, le kell hatolnia a személyiség mélyebb rétegeihez s ha új életet akar belevinni az illetőbe, úgy tudatosítani kell újra számára személyiségének legrejtettebb, pneumatikus magvát, amely azután besugározhatja az illető vallásos, erkölcsi, esztétikai és intellektuális érték-realizációit egyaránt. Hasznos ismeretbővítés célját szolgálja *Kappnak*, a giesseni idegklinika asszisztensének, rövid tanulmánya a lelki higiéniáról. Az „Archiv”-ot végül fölöttébb értékesé teszi az a gazdag kritikai rész, amely több mint ötven oldalon az 1925 óta megjelent valláslélektani munkák alapos és ügyes recenzióját nyújtja. A valláslélektani vizsgálódás egyetlen munkatere sem kerülte el a szerkesztő figyelmét: a valláspszichológia minden ága: az individuális valláspszichológia, a vallás szociálpszichológiája, a vallás pszichopathológiája, a vallásos lélek fejlődésének lélektana, a gyermek, az ifjú és a felnőtt ember vallásának lélektana, a misztika, kultusz stb. lélektani leírásai, a valláslélektannal kapcsolatos elvi és módszertani kérdések, illetve a mindezekkel foglalkozó tudományos könyvek rövid ismertetését kapja itt az olvasó. Kár, hogy a külföldi szakirodalom megfelelő figyelemreméltatásával ez alkalommal még nem találkozunk. S kétségtelenül kár az is, hogy a német valláspszichológia Girgensohn-iskolája mellett pl a vallástörténeti-valláslélektani iskola s a vele kapcsolatos makroszkopikus-valláslélektani módszer alkalmazása nem jut kellőleg szóhoz az „Archiv” jelen kötetében. Egyébként az „Archiv” e negyedik kötete a legbeszédesebb bizonyossága annak, hogy a valláslélektani vizsgálódások ma sem szünetelnek és hogy még hatalmas feladatok előtt áll ez a legfiatalabb vallástudományi ág. Hogy pedig a gyakorlati téren foglalatostokodók számára (tehát a lelkigondozók, hitoktatók stb. számára) mily nagy jelentősége van a valláspszichológiának, azt e rövid recenzióból is könnyen kiolvashatja az, aki ismeri a hivatása teljesítése közben felmerülő megoldatlan problémák egész sorozatát.

Vasady Béla.

HAZAI IRODALOM.

A Márk Szerint Való Szent Evangélium Őseredeti alakjába visszaállítva, az eredeti hellén nyelvből magyarra fordította: Kecske-méthy István. Kolozsvár, 1927. 48 oldal. Ár jelzése nélkül.

Az utolsó évtizedben elég szép számmal megjelent magyarnyelvű újszövetségi fordítások között egészen különös hely illeti meg Kecske-méthy István sajátos fordítású kísérletét. Már maga a szokatlan cím is a leg-

nagyobb mértékben felkelti a figyelmet. Hiszen, bárkinek, bármilyen keveset vagy bármilyen sokat foglalkozott is legyen az újszövetségi tudományokkal, nem leghőbb vágya-e, hogy az evangéliumokat, de különösen Márk evangéliumát „őseredeti alakjába visszaállítva” ismerhesse? A baj csak az, hogy ez a nagy ígélet először nem is jelenthet sokat, de meg, őszintén megvallva, alig hisszük, hogy éppen fordító vállalkozhatnék ilyen visszaállító kísérletre.

A másfél oldalas rövid bevezetés zavarunkat méginkább növeli. Amit ad — mondja —, az a „lehető legeredetibb alakjába visszafordított szöveg, versforma és szöveg tekintetében egyaránt”. De hogy erre a bibliofilológiai szempontból hihetetlenül nagy feladatra micsoda eszközök használata alapján vállalkozott a fordító, arról semmit nem hajlandó elárulni. Hogy az evangéliumok, a szinoptikusok és János evangéliumának szövegében egyaránt, ott rejtezkedik az eredeti arám szöveg ritmus-üktetése, azt a néhai oxfordi professzor, C. F. Burney igyekezett két igen jelentős kötetben kimutatni.¹ Az eredeti ritmusnak a fordításban való visszaállítását pedig, igen aprólékos és nagy felkészültségű kutatás alapján, Alfred Loisy² kísérte meg, a modern újszövetségi fordítások között kétségtelenül legjelentősebb fordításban. Az elv tehát, ami Kecskeméthy Istvánt vezette, más oldalról is nyer és feltétlenül figyelemreméltó igazolást. A különbség az, hogy amíg Burney és Loisy egyaránt az őseredeti arám evangéliumban érzik a ritmusnak a természetete szerint prózai koiné szövegen is hallhatóan átcsengő zengését, Kecskeméthy István, hogy milyen alapon, közelebből egy szóval sem jelzi, arra hivatkozva, hogy „a szabad verselésnek az a formája, mely napjainkban a modern irodalomban újból kezd tért hódítani, a római császárság korában volt virágzó”, az evangélium görög szövegében véli megtalálni az „ősi prófétai verselés”-t és így distichonokból vagy tristichonokból álló strófákban fordítja le az egész evangéliumot az első versől az utolsóig. Eljárása azonban nem tud meggyőző lenni. Mindjárt az első fejezet 21. versénél kezdődő nagyobb prózai elbeszélés természeténél fogva rázza le magáról a „versbeszedés” kísérletét, ha még annyira szabad ritmusú szeretne is ez a vers lenni. De az elhibázottan alkalmazott elv könnyen érthető kudarcaitól eltekintve sem oldotta meg Kecskeméthy István a maga elé tűzött és hihetetlenül nehéz feladatot. Az eszchatologikus tartalmú 13. fejezet megragadó erejű jézusi poézisának ritmusa összetörik és erőtlenné válik a kezei között. Csak az utolsó öt vers (23—27.) fordításában érezzük, hogy megesezdül az a „mennyei muzsika”, amiről a fordítás előszavában van szó.

A fordításban azonban a szabad verselés alkalmazásával is több kárt tett az, amit Kecskeméthy István a bevezetésben a „valák” bátor visszaállításának nevez. Nemcsak azért, mert az eredeti koiné szöveg és a magyar nyelv természeténél fogva egyaránt lehetetlenség a valák-kal, lön-ökkel s a nyelvtankönyvek és pár jelentéktelen erdélyi nyelvjárási szept beszélő, vagy félmultjával az imperfectumok és aorisztosok szabatos megkülönböztetését végrehajtani,³

hanem egyszerűen azért, mert ezt a szabatos különbségtételt már maga a koiné sem ismeri. Deissmann volt az, aki felállította azt a tételt, hogy az Új Szövetség könyveit a nép közül kikerült apostolok és evangélisták a nép számára és a nép nyelvén írták⁴ és nem hisszük, hogy modern bibliafordításban bármiféle tudatos archaizálásnak helye lehetne. Amilyen hiba lenne szembehelyezkedni azzal a nyelv hűsává és vérévé lett archaizmussal, amit évszázadok hosszú formáló processzusa Károlyi fordításából a mai napig megőrzött, éppen olyan elhibázott az az archaizálás, amit itt találunk. Elvont és túlságosan meg sem indokolt filológiai elv kedvéért bibliafordításban lehetetlen olyan stílust használni, ami az élő és valóságosan beszélt nyelvtől teljesen idegen. Igen nagy kár, hogy Kecskeméthy István ezt az elhibázott elvet ráerőszakolta fordítására, mert ahol nyelve szabadulni tud a sok félmulttól és valától, fordítása erőteljes, tisztán csengő magyar nyelven szólal meg és ezek a részek, bátran elmerjük mondani, szebbek mint a megfelelő részek a többi új fordításban.⁵

A fordítás technikája ellen volna még néhány kifogásolni való apróság. Alig hisszük, hogy szükséges volna az eredeti szöveg laza, $\sigma\tau\iota\tau\iota$ -val kezdett és *oratio directa*-ban hagyott idézeteit a magyar nyelvben természetellenesen hangzó „hogy”-okkal szó szerinti lefordítani. Ezt a magyar revideált szöveg sem fordítja és a nyugati nyelvek modern fordításai sem használják. A szóhasználatnál seholyan sem tudjuk helyeselni a $\sigma\tau\iota\tau\iota$ -nak (VI. 22.) „asztaltársaság”-gal való fordítását. A $\pi\omega\mu\alpha$ szó a koiné használatban természetellenes halállal meghalt ember holttestét jelenti, de ez nem indokolja a szónak a „hullá”-val való fordítását (VI. 29.). A $\chi\lambda\epsilon\pi\mu\alpha$ (VI. 43.), amit pl Moffat „fragments of bread”-del fordít, nem morzsa, hanem kenyérdarab, amit az antik ember étkezésnél kezének tisztogatásához asztalkendő helyett használt. A VII. 3-ban a $\pi\alpha\rho\upsilon\eta$ -t valóban nagyon nehéz lefordítani. A „marokkal” fordítást magyarázat nélkül nem lehet érteni. Klostermann⁶ „mit einer Handvoll”-t fordít, de a kommentár szerint ez a szó a könyökig, vagy (Moffat szerint) csuklógig való mosakodást is jelent; Czeglédy szintén így fordítja, de a revideált szöveg „erősen megmossa” fordítása is érthetőbb. Belekerült a fordításba néhány olyan szó, ami jobb lett volna, ha elmarad. Az $\epsilon\nu\ \tau\omega\ \alpha\alpha\ \rho\omega\ \tau\omega\ \tau\omega$ -t erőltetett dolog „időkorszak”-nak fordítani. Lehet, hogy valamikor más-ként volt, de a mai magyar nyelv ezt a szót nem használja. Nem kellett volna a „vemhe” szót (XI. 3.) megtartani, mint ahogy Czeglédy „számár-csíkó”-t fordít. Ezt a szót legfeljebb melléknévi formájában ismeri a mai magyar nyelv, de mint főnevet

¹ The Aramaic Origin of the Fourth Gospel, 1922. The Poetry of Our Lord, 1925.

² Les Livres du Nouveau Testament, 1922.

³ A fordításnak az eredeti szöveggel való egybevetése erről bárkik nyomban meggyőzhető. De mint jellegzetes példát, a 3. fejezet 7—12. versét lehet idézni, ahol az eredeti szövegnek mult és félmultidővel való fordítása teljesen összekeveri az előforduló aorisztosokat és imperfectumokat.

⁴ Licht vom Osten, 48—115. o. 4. kiadás, 1923.

⁵ Ilyen részek pl.: IV. 26—29. az elvetett és kikéltő magról; VIII. 27. s. kl. cézárcai jelenet; IX. 42—50. megbotránkozások; X. 18—22. a gazdag ifjú története; X. 47—52. Bartimeus története; XII. 14—17. az adógaras stb.

⁶ Das Markus evangelium, 1926. 76—77. o.

semmiesetre sem. A „teljhatalom“ az εὐδοκία fordítása, ami sokszor előfordul, nemcsak hibásan képzett, de avult ízű szó is: a „teljes hatalom“ természetesebb is, szebben is hangzik. „Eredj a te házadhoz“ (II. 10.), ezt Loisy fordíthatja így: va dans ta maison, de magyarul bizony csak „eredj hazá“-t lehet fordítani. „Tépve tenni az utat“ (II. 23.) a ὁδὸν ποιεῖν-nek túlságosan szavakhoz tapadó fordítása, „menni az úton“ helyett; a főnévi igenév nem magyaros használata egyébként is elég gyakori a fordításban. Az „emberhalász“ (I. 17.), ezt (Zeglédy is használja) és „szövetségvér“ (XIV. 24.) valahogy nem jó összetételek; a rendes birtokviszony használata sokkal természetesebben hangzik. A zsólya (szandál, VI. 9.) és a kalló (ruhafestő, IX. 2.) annyira elévült, vagy legfeljebb csak provinciálisan használt szavak, hogy ezeknek bibliafordításban nem lehet helyük.

A fordító az evangéliumot, amit „szent eposz“-nak nevez (és ezt igazán megteheti, mert az evangéliumok valóban nem voltak pragmatikus életrajzok), két 3—3 könyvből álló főrésze osztja 24 „ének“-ben, 72 jelenéssel. Ezzel a szöveget, különösen az egyszerűbb, vagy az evangéliumot még nem ismerő olvasók számára vonzóbbá, érdekesebbé tudja tenni. Kár, hogy elgondolásának tipográfiai megoldása nem a legjobban sikerült, bár a könyv gondos szedése ellen alig lehet kifogást emelni: az egész szövegben mindössze két jelentéktelen sajtóhibát vettem észre.

Máthé Elek.

Dr. Radó Polikárp. A kereszténység szent könyvei. II. Újszövetség. Budapest, 1929. 8. r. 309. l. Ára 8:80 P. Szent-István könyvek. 64—65. szám.

A bencésrend, évszázados hagyományaihoz híven, korunkban is jelentős munkát végzett és végez az újszövetségi tudományok területén is. Nemzetközi viszonylatban csak a múlt évben elhunyt Gasquet bíboros nevét említtem, aki, mint a Rómában székelő Vulgata commissio elnöke, elévülhetetlen szolgálatakat tett a Vulgata kutatások terén. De Bruyne, akinek értekezései közül több jelenik meg protestáns folyóiratokban, szintén bencés.

A magyar bencésrend újszövetségi tudósai közül megemlítem Márkfi Sámuel, akinek Codex Graecus Quatuor Evangeliorum (Pest, 1860) című műve mindmáig az egyetlen, magyar embertől származó újszövetségi görög szövegkiadás. Ugyancsak Márkfi, mint budapesti egyetemi tanár adott ki újszövetségi bevezetést (Introductio in sacros libros Novi Testamenti, Buda, 1856—7. két kötet; még Rómában is tankönyvvül használták), melynek második kiadása is megjelent Győrben, 1877-ben.

A bencésrend tagja dr. Radó Polikárp is, aki a Szent-István Könyvek sorozatában, az ószövetségi bevezetés után, a jelen műben megírta az újszövetségi bevezetést. Márkfi, Dankó és Babura latin, Székely István ma-

gyar nyelvű munkái után örülhet a róm. katolikus papság és ez egyház művelt közönsége, hogy a kor színvonalán álló, értékes műből ismerheti meg az újszövetségi könyvekre vonatkozó mai felfogásokat. Székely könyve (A Szentírás apológiája, Nagyvárad) 1891-ben, Baburáé (Introductio in sacros libros N. T., Esztergom) 1910-ben jelent meg, azóta pedig úgy róm. katolikus, mint protestáns részről buzgó munka folyt az újszövetségi bevezetés területén is. Időnként elengedhetetlen szükség a sokszor ritkán hozzáférhető szakfolyóiratokban és idegen nyelveken megjelent irodalom magyar nyelvű összefoglalása.

Radó egyik nagy érdeme, hogy először mutat be magyar nyelven problémákat, melyek Nyugat tudósait foglalkoztatják. Hogy mást ne említsek, Schmidt Karl Ludwignak a Gunkel emlékkönyvben megjelent tanulmányát (Die Stellung der. Ev. in d. Allgem. Literaturgeschichte, Göttingen, 1923), Faschernek Die formgeschichtliche Methode (1924) című művét, Streeternek a synoptikus kérdés megoldására ajánlott új elméletét (The Four Gospels 2, London, 1926) ő használja fel irodalmunkban először. Kritikai érzékének erős voltát mutatja, hogy nem említ fel minden ujdonságot, hanem csak azt, amit értékesnek tart. Műve így némileg mozaikszerűnek tűnik fel, mert csaknem minden problémánál kikeresi a legjobb, modern megoldást és azt mutatja be, de az olvasó hálás ezért a kiválogatásért, mert így tényleg valami elfogadhatót kap.

Radó nem törekszik mindenáron eredetiségre; lelkiismeretesen felsorolja forrásait és bár sok helyről tanul, mégis végeredményben az a benyomás, hogy egy nagy készségtelű, rendje legjobb hagyományaihoz hű tudós önálló alkotásával állunk szemben, oly tudósával, aki minden problémát megfontolt, azokat is, amelyekről nem szól és a megoldások közül, ami neki legjobban megnyerte tetszését, azt mutatja be az olvasónak.

Örömmel állapítom meg, hogy a protestáns theologusok véleményét nagyon sok helyen szóhoz juttatja, ez nagyon helyes; a tárgyilagos, protestáns író mindig felhasználja a róm. katolikus tudósok kutatásait is: itt az ideje, hogy éppen az Újszövetség védelme érdekében folytatott protestáns kutatások róm. katolikus részről is figyelembe vétessenek. Külföldön ez régóta megvan és nagyon örülök, hogy Radó a legnagyobb róm. katolikus írókat követi e tekintetben is.

Eliismeréssel adózom szerzőnek azért is, hogy az idevágó magyar irodalmat csaknem teljességgel felhasználta. Éppen az újabb, magyar protestáns írók újszövetségi vonatkozású művei bizonyítják, hogy a protestantizmus nem okvetlen racionalizmus s Radó ezt örömmel értékeli azzal, hogy műveiket megemlíti, eredményeikre hivatkozik, sőt néhol el is fogadja azokat. Erdős József nagy bevezetését, Halmi János, Karner Károly, Kiss Jenő, Máthé Elek, Mátyás Ernő, Musnai László és Pongrácz József tanul-

mányait mind ismeri és felhasználja, a Theologiai Szemlét gyakran idézi.

Természetes azonban, hogy elsősorban a római katolikus egyház mai újszövetségi tudósait tartja szem előtt. A francia Jacquier és Lagrange épügy szóhoz jut, mint az olasz Musillo és Ruffini, nem is szólva a németekről.

Műve négy részre oszlik: I. A *synoptikusok művei* (8–110. ll.). Itt tárgyalja az evangélium-műfajt. Máté eredetijét arám nyelvűnek gondolja. Mk. 16₇₋₂₀-ról azt mondja, hogy „hitelessége mellett legalább is oly határozó érvek szólnak, mint ellene” (57. l.). Lukács evangéliuma után azonnal a Cselekedetek Könyvét tárgyalja és csak ennek tárgyalása után foglalkozik a *synoptikus* kérdéssel. E tárgyban eredményei a következők: „Mk. *irodalmi* függése Mt. arám eredetijétől biztosan nem mutatható ki. Kétségtelen, hogy ő volt az első, aki Jézus életének anyagát *görög* nyelven feldolgozta. Előtte azonban már Mt. megtette ezt *arám* nyelven. Lk.-nak legalább is a Mt. ev. egy görög kivonatát kellett használnia és Mk. evangéliumát, miközben nyelvileg folyton javítgatja a Mk.-tól átvett szakaszokat. Mt. görög fordítója hűen tolmácsolja az eredeti Mátét, de nyelvileg Márktól tanul esetleg Lukácstól is és ő is javítja a Mk. által az arám Mt.-ból átvett és most a Mt.-fordítás kapcsán újra előkerülő szakaszok görögségét. A görög Mt.-nál így nyelv szempontjából előbb keletkezett Mk., esetleg Lk. is, de időben az első evangélium a vele lényegében azonos eredeti arám Mt.” (110. l.).

A II. részben — az *Újszövetség levéltudalma* — (111–208. ll.) élvezetesen ismerteti Pál életét és világát, majd egyéniségét. Leveleit a „fogság előtt”, a „fogságból” és a „fogság után” írt levelekre osztja és végül szól a „katolikus” levelekről. A Gal. levélnél szerző az északgalatai elmélet híve (136. l.). A fogságból írt leveleket a római fogságból írta az apostol 61 és 63 között (160. l.). Az Ef. levél „külön címmel el nem látott körlevél volt, amelyet Tychikosnak kellett kisázsiai útjában egyházzal vinni... azonos azzal amelyet Kol. 4₁₆ említ az apostol, hogy a kol.-beliek olvassák el a „Laodikiából jövő levelet”, ami korántsem jelenti szükségképpen azt, hogy a laodikiak külön levelet kaptak, hanem, hogy onnan jön egy levél, amely nehézség nélkül lehet azonos Eph.-val, mint körlevéllel. Laodikiát talán a levél megőrzése helyének szánta az apostol (168. l.). A Zsid. levél szerzője Pál „de eltérően többi levélétől, nem ő fogalmazta azt, hanem egyik tanítványa. A nagy apostol elmondotta a közlendő gondolatokat, a tanítvány önállóan megfogalmazta, de Pál még azt is átnézte” (182. l.).

A III. részben — *Szent János írásai* — (210–276. ll.) elmondja János apostol életét, részletesebben foglalkozik a „presbyter”-kérdéssel, majd az evangélium és a jánosi levelek után hosszabban szól a Jel. könyvről. Valószínűnek tartja, „hogy Kisáziában valóban volt egy János presbyter, aki nem

azonos Jánossal, a kedves apostollal (220. l.), „János apostol kétségkívül élt Ephesosban. Kortársa volt, ha létezett, János presbyter. A János-iratokat azonban valamennyit János apostol írta” (225. l.). (A Ján. ev. hitelességénél használt belső érveket Lepinnek tulajdonítja (242. l.), de Sanday azokat előbb használta. Authorship of the Fourth Gospel, id. Plummer, St. John, Cambridge, 1902. 25. l., lehet azonban, hogy mindkettőnek közös forrása volt!) A 247. l. szerint elismeri, hogy „az evangelista Krisztus beszédeit saját stílusában mondja el”, de „kétségtelennek kell tartanunk, hogy értelmét tekintve minden egyes kijelentést, amelyet János az Urral mondott, Jézus valóban mondotta is.” A Jel. könyve szerinte időrendben is utolsó könyve a Szentírásnak (253. l.). Világos áttekintést ad szerző a Jel. értelmezésének történetéről (266–273. ll.), ő maga az eschatologikus egyháztudalmi magyarázat hívének vallja magát (271. l.).

A IV. rész *A szent könyvek összegyűjtése* címet viseli (277–299. ll.). Úgy látszik, itt erősen rövidíteni kellett, mert, főleg a legvégén, rendkívül vázlatosan ír.

A 301–306. lapon Könyvészet címen válogatott külföldi és relatíve teljes magyar irodalmat ad.

Teljes elismeréssel adózva a végzett, alapos munkáért, reámutatok néhány emelhető kifogásra, sajtóhibára és szerző némely állítására kiegészítő megjegyzést teszek. Az esetleges hiányok elsősorban a gyors munkának tulajdonítandók. Hisz óriási munka volt az újszövetségi rész után oly rövid idő alatt megírni ezt a II. részt.

A görög szavak, különösen általánosan ismert helynevek görögös írása csak zavarja az olvasót. Nem valószínű, hogy ezután Kolossabeliekhez és Plippói-beliekhez írt leveleket fogunk emlegetni. Bátran megmaradhatunk a régi elnevezések mellett.

A protestáns inspiratio-tanra és a Szentírás értékére nézve utalok McNeile újszövetségi bevezetésének (Oxford, 1927), melyet szerző is több helyen használt, utolsó fejezetére (443–471. ll.), ez összefoglalja sok modern kutató felfogását.

A 31. l-on Mt.-ról szólva azt írja szerző, hogy „a rabbinicus irodalom ebben a könyvben talál legtöbb magyarázni valót, amit csak az az egy tény is szemléltet, hogy H. Strack—P. Billerbecknek a rabbinikus irodalomból összeállított hatalmas újszövetség kommentárjában egy kötet jut (I. 1922. 1055. l.) egyedül Mt.-nak, míg a többi három evangélium anyaga az Aps.-vel együtt egy kisebb kötetben elfér (II. 1924., 853. l.); a második kötet rövidebb voltának egyik magyarázata az, hogy benne folytonosan a Mt. kötetre történik hivatkozás. Helykimérés szempontjából csak az új anyagot magyarázza, másutt egyszerűen utal a Mt.-nál mondottakra.

A 34. l-on azt írja, hogy a Panthera rágalom „valószínűleg már Jézus életében keletkezett”. En ezt nem állítanám. Krausz Sámuel szerint (Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen, Berlin, 1902., 246. l.) a Tol-

doth az 5. évszázadban keletkezett : szerintem még újabb korból való.

A 39. l.-on, elütően a könyv előkelő, higgadt stílusától, a racionalismus „silány” érveiről beszél.

A 40. l.-on, alulról a 11. sorban kimaradt : aki.

Krisztusnak megszerez helyett (42. l.) jobb : Krisztushoz vezet.

Hogy miért nem ment el Pál Egyiptomba (41. 15. ll.), arra nézve érdekes Deissmann véleménye, aki az 1924-ben publikált, Kr. u. 11-ből való Claudius levél fenyegetéseivel, mely megtiltja syriai zsidóknak Alexandriába özönlését, magyarázza azt a feltűnő tényt, hogy Pál sohasem járt Egyiptomban (Alhansiana The Expository Times Vol. XXXVI., 9. l.)

Mk. 10₁₇₋₂₅-ben erősen hangsúlyozza a róm. katolikus felfogást, mely szerint itt Jézus „az önkéntes szegénység érdemszerző voltát” tanítja, a protestáns felfogás, a következő. 26—27. versre támaszkodva, ez csupán az anyagi gazdagság nagy kísértésére vonatkoztatja.

Az 51. l.-on kissé nehézkes : „Aránylag sok esoda van Mk.-nál, míg a Mt. ev. terjedelme több mint kétannyi, 22 esodát közül, Mk. ellenben 19-et”. pár szóval kibővítve világosabb lenne az értelem.

A 60. l.-on a Prolog. Monarch.-ról már harmadszor említi meg, hogy a II. századból való (42., 53. ll.).

A 67. lapon szerző elfogadhatónak gondolja Zahn nézetét, aki szerint a *κατασκευασ* címzés azért hiányzik az Apoc.-ből, mert ekkor már Theophilus keresztény volt és Lk. nem akarta neki, mint testvérnek, ezt a címet megadni. Lehetséges más magyarázat is. J. Ironside Still skót lelkész azt az elméletet dolgozta ki — amit egyébként már a német Aberle is hangoztatott —, hogy a Csel. nem más, mint Pál pörének római tárgyalására írt védőírat, illetve memorandum. Szerinte Pál pörében Theophilus védőügyvédként szerepelt és Lk. az ő számára írta a könyvet, hogy Theophilus annak adatait a pör nyilvános főtárgyalásához feldolgozza és felhasználja (St. Paul on Trial. London, 1923). A *κατασκευασ* elhagyása ezzel is magyarázható. L. egyébként szerző ehhez hasonló véleményét a 86. l.-on (18. l.)

A 105., 170. és 202. ll.-on Erdős olvasandó Erdősi helyett.

A 120. l.-on korinthuskodni helyett jobb : korinthusi módon élni.

A 167. l.-on 1598 sajtóhiba 1588 helyett.

A 180. l.-on nem illik a komoly, értekező nyelvvezetthez a feszegetett szó („már szintén régóta feszegetett problémák”).

A 182. l.-on azt mondja szerző, hogy a „pásztor-levelek” elnevezés abból keletkezett, „mert mindháromnak címzettje egy meghatározott egyház főpásztor”. Az általános protestáns nézet az, hogy ezeket tartalmukra való tekintettel nevezik így (Erdős József : Újszöv. bevezetés, Pápa, 1911, 424. l.: Cheyne—Black : Encyclopaedia Biblica. III. Londoni. 1902, 3601. hasáb : „are called pastoral because they consist almost

exclusively of admonitions for the pastoral administration of Christian communities”). Róm. katolikus részről Babura szintén ezt a nézetet vallja (Introductio „Esztergom. 1910., 241. l. : „de munere pastoralis agunt”).

A 79. lapon Cadbury munkájának megjelenési helye Cambridge, *Mase*.

A 80. lapon az alulról való második sor egyetlen mondatánál bővebben kiemelném, hogy Lk. mennyiszor feljegyezi műveiben, hogy a szereplő személyek fontos alkalmakkor imádkoztak, Pál hasonlóképpen sokszor hangsúlyozza az imádkozást.

A 95. lapon nevezet helyett nevezett olvasandó.

A 96. lapon a Muratori-töredék sorrendjére is hivatkozik, mely Lk. ev.-át harmadiknak mondja. A Muratori-töredék sorrendje nem okvetlenül a keletkezési sorrendet jelenti. Pl. a leveleknél a Kor.-iakat teszi első helyre, a második helyre az El. levelet.

A 100. lapon célszerű lett volna a szöveget görögül idézni, mert akkor még feltűnőbb az egyezés.

Anton hallei tanár munkája : Exegetische Abhandlungen der Pastoralbriefe, amely először alkalmazta az elnevezést. Moffat szerint 1753-ban jelent meg (An Introduction to the Literature of the New Testament. Edinburgh, 1920, 396. l.).

A 292. lapon megemlíthette volna, hogy a Tótfalusi József református lelkész szerkesztésében, Kenessey Béla református püspök Előljáró beszédével megjelent Képes Szent Biblia szintén közli az apokrifusokat.

A 302. lapon Montefiore neve mellől a * törlendő, mert ő nem protestáns.

A 304. lapon Kiss Jenő munkájának teljes címe : Pál apostol theológiájának eredete : Karner műve Pécesett jelent meg.

A mű külső kiállítása a kényes, fejlett ízlést is kielégíti.

Dr. Radó Polikárptól, e műve után ítéelve, még sok szép és értékes alkotást várhatunk az újszövetségi tudományok területén.

Pongrácz József.

Isten országa. A mi Urunk Jézus Krisztus tanításainak rendszeres és teljes gyűjteménye a négy evangéliom isteni igéiből. Szerkesztette : dr. Bihari Károly. Próféta-iroda. Budapest. 130 lap.

Szerkesztő ebben a könyvben arra a nehéz feladatra vállalkozott, hogy a Jézus igéit úgy állítsa össze, hogy azok útján a Jézus evangéliomáról rendszeres képet nyújtsanak az építés céljára. Abban a meggyőződésben vagyunk általában, hogy a Jézus tanításai nem foglalhatók össze egységes rendszerbe, de ettől eltekintve sem tudjuk osztani azokat a szempontokat, amelyeket szerkesztő a Jézus Isten országáról való tanításában kiemel. Egyebekben készséggel állapítjuk meg, hogy szerkesztő a könyv részleteiben sok helyen helyes szempontokat alkalmaz és helytállóan hangsúlyoz ki Jézus tanításában lényeges részeket.

Mátyás Ernő.

Czeglédy Sándor: Az újszövetségi szent irodalom. Sylvester Bibliai Kézikönyve. II. kötet. 100 lap.

Ma, amikor református anyaszentegyházunkban évről-évre fokozódik az érdeklődés a biblia iránt, alig van szebb és magasabb tudományos feladat, mint annak minden oldalú megértését elősegíteni intelligens református társadalmunknál, amire *Czeglédy Sándor* a „Sylvester Bibliai Kézikönyve” szerkesztésével vállalkozott. És senkinek sincsen magyar viszonyaink között több karizmája ennek a tudományos szolgálatnak végzésére is, mint éppen neki, aki maga el is végzi ennek a munkának nagyrésztét. Ilyen szempontból értékeljük fentnevezett munkáját is. Kicsodát ne érdekelnének azok a történeti körülmények, motívumok, amelyekből megszületett az Újszövetség? *Czeglédy Sándor* az egyes könyvek keletkezését azok kanonikus sorrendje szerint adja elő. Könyvének minden részéből kiviláglik, hogy a tudományos kritika és általában a tudományos megállapítások birtokában van, de könyve építő célját tekintve, semmi kritikát nem ad, pusztán pozitívumokra mutat rá. Nagyjából a hagyomány álláspontján tárgyalja az egyes könyvek keletkezését, mindenki által hozzáférhető egyszerűséggel és világossággal. Vázlatosan foglalkozik az újszövetség nyelvével, a kánon létrejöttével, az újszövetségi kéziratokkal és nyomtatott kiadásokkal, fordításokkal. Könyve függelékében táblázatos kimutatásban közli Jézus példázatait, csodáteleit, az újszövetségi imádságokat. Jézus neveit s az újszövetségben található ószövetségi idézeteket, amelyekkel még fokozza könyve gyakorlati használhatóságát és értékét.

Mátyás Ernő.

Diószeghy Mihály: A test feltámadása. Debrecen. Hegedüs és Sándor. 1928. 71 lap.

A munka a test feltámadásának súlyos és sok mellékkérdést átfonó tanát vizsgálja három fejezetben. Az elsőben a biblia tanítását ismerteti. Az ótestamentumra nézve az a konkluziója, hogy annak feltámadási képletei nem általánosak s abban csak a tan kicsírázhatásának előfeltételei egyengetődtek észrevétlen bontakozással a próféták szövegeiben, ezt azonban életre a parsizmus költötte és nevelte meg. Az újtestamentumban külön vizsgálja az evangelisták, az apostoli levelek és a jánosi apokalipszis tanítását. A synoptikusoknak spirituálisztikusabb felfogást tulajdonít, mint János evangéliumának, amelynek felfogásával egyébként nagyon felületesen foglalkozik. Pál tanításának lényegét abban látja, hogy megtartja a hasonlóságot ezel a romlandó és halandó testtel s megállapítja szerző, hogy magára nézve a páli theologia felfogását tartja kötelező erejűnek. Sajnálata, hogy a chiliazmus tanításával egy színvonalra hoz és azonosít attól teljesen független és különböző nézeteket, így többek közt azt a ma nagyon elterjedt szociális kereszténységet, amelyik a Miatyánk eme tételére épül: „Jöjjön el a

te országod, legyen meg a te akaratod” miképpen mennyben, *azonképpen itt a földön is*”. Kár ezt összekeverni „Entwickelungs-Idee”-vel és pietisztikus chiliazmussal, vagy evolúciónizmussal, marxizmussal és idealisztikus kibontakozás-hit filozófiával. Ez a hit a kereszténység lényegéhez tartozik és egy felekezet tanításának se képezi annyira központi részét, mint ép a református kereszténységnek. Ez nem fantasztikum és nem chiliazmus, de kálvinista aktivizmus és református világnézet. Nem hisszük, hogy jól átgondolva, ez ellenkeznék szerző „keresztényi, józan felfogásával”. A második fejezet a feltámadás tanának irodalmi áttekintését adja. Itt a legrészletesebb és itt látszik a legexaktabbnak is. Azért mondjuk, hogy látszik, mert ritkán jelöli meg forrásainak és idézeteinek eredetét. A mű tudományos értékének feltétlenül kárára van az, hogy csak a fejezetek elején sorolja fel a vonatkozó irodalmat és itt se a teljes címmel és a hozzáférhetőség közelebbi megjelölésével. A harmadik, összefoglaló fejezetben a saját leszűrdött felfogását ismerteti, ami nagyjából azonos Páléval. Azt állítja, hogy a mi életünk, mely Isten által e földön testből és lélekből állítatott össze, örökkévaló céllal rendelkezik, tehát test és lélek egysége örökkévaló. E nélkül nincs öntudatos élet. Ez a masszív materializmus már nem páli, ezt szerző Schleiermarchertől kölcsönözte. És nem szerencsés argumentálás. Szemben áll vele mindaz, amit a szentírás az örökéletéről tanít és azt a gondolatot involválja, amit szerző elfogadni látszik, hogy a haláltól a feltámadásig nincs más, csak álom, ami megint ellenkezik a szentírással. Egyébként a lélek fogalmára és a testiséggel való viszonyára nézve nem ártott volna tanulmányozni a jelenkori pszichologia megállapításait. Ha ezt tette volna s ha figyelembe vette volna a test feltámadásának kérdésével kapcsolatos egyéb problémákat, közöttük elsősorban az örökélet problémáját, akkor e sem pszichológiai, sem biblikusan meg nem álló argumentálás helyett az eredeti páli gondolatot tudta volna kifejteni, azt, amit különben végeredményében ő is vall és hirdet: „a személyi élet és alak viszonyának megújulását és megdicsőülését”. Egyébként köszönjük szerzőnek, hogy felelevenítette ezt az újabb theológiában meglehetősen elhanyagolt kérdést.

Dr. Vass Vince.

Dr. Vass Vince: A kereszténység világnézete. (Református dogmatika). Sylvester rendszeres hittani kézikönyve. I. Tahitótfalu. 1927. I. kötet. VI+390. l.

Mint szerző művében írt előszavában is kijelenti, nem annyira és főleg tudományos igények, hanem inkább a bibliaolvasó kereszténynek szükségletének kielégítése a főszempont, hogy benne a hit kérdéseire nézve feleletet kaphassanak. Változatosan gazdag és mégis egyszerű nyelven tárgyalja református hitünk tételeit, miáltal a református kereszténység táborában régi hiányt hivatott betölteni, kik általa hitnézeteinket rövidebb

lélekzetű összefoglalásban kapják. Ehhez képest a 390 oldalas mű utánakövethetőleg a második helvét hitvallás és főleg Kálvin János: A keresztyén vallás rendszere I–II. kötet, a Dr. Antal Géza szerkesztésében megjelent: Református Egyházi Könyvtár V–VI köteteinek felhasználásával készült. Fenti művek hatása, eltekintve a beosztásban és kisebb módosításokban jelentkező változtatásoktól, inkább formailag érzik erősen, emellett azonban önálló dolgozatnak minősíthető, mert szerző itt a maga széles látókörével, tudományos felkészültségével s beható bibliai tájékozottságával kisebb dimenziójú, alapos munkát nyújt élvezetes nyelven. Tudományos rendszerezésében a református, ilyen irányú művek spekulatív synthetikus rendszerétől nem tér el, bárha könnyebb és szemléltetőbb megértés szempontjából a címek mások is, amik a módosításokat és formai változtatásokat, Kálvinhoz vonatkozásban, némileg indokolják. E szempont alatt azonban nélkülözzük első helyen az Istenre vonatkozó bizonyítékokat, amik bizonyára a laikus olvasó közönséget is érdekelték volna. Isten tulajdonságainak tárgyalásánál teljesen hiányzik az igazság-tulajdonság, mint Isten személyi tulajdonságának tárgyalása (jöllehet még erősebben alátámasztják ezt a szentírásbeli lokusok, mint a „szépség“-tulajdonságot), ami pedig a kegyelmi választás tekintetében dönt, minek alapján üdvözülnek az elhívottak. Ugyaninnen a szentség és szeretet kimaradnak s a következő részbe oszlatnak be, ami könnyebb áttekinthetőség szempontjából nem mondható éppen szerencsésnek. Igaz, hogy ezek a tulajdonságok főleg az emberrel vonatkozásban kapcsolódnak be, de nem pusztán viszonyfogalmak, hanem eminenter Isten személyi tulajdonságai is. A bűn megállapításánál nem csupán a negatív oldal vehető figyelembe, hogy az: Istentől elszakadás, hitetlenség, de általánosan elfogadott pozitív oldala is van: az érzéki én középpontba állítása öncélok szolgálata, az érzékiség uralomra jutása. Az idézett helyek s a felhasznált forrásművek közelebbi megjelölése mindenütt hiányzik. Eltekintve a kisebb, nem minden káknán csomót keresni akaró kifogásoktól: a mű minden tekintetben alapos tájékozottságra vall s az elébe tűzött várakozásnak maradék nélkül megfelel és bár laikus olvasóközönségnek készült: tudományos tekintetben is méltán elismerést s méltánylást érdemel.

Dr. Diószeghy Mihály.

Kierkegaard: 1. Önvizsgálat. 2. Isten változhatatlansága. Fordította Szeberényi Lajos Zs. Békéscsaba, 1929. 116. és 23 lap.

Kierkegaard (1813–1855) neve nagyon kevés ember előtt ismeretes Magyarországon. Azok között az írók közé tartozott, akiket legközvetlenebb környezetük és a saját koruk értett meg a legkevésbé és éppen ezért hatásuk más országok és más nemzetek körében is csak nehezen érvényesülhetett. Ugyanakkor azonban azon írók közé is tartozott, akik intuitív úton előre megérezték azt, hogy

irodalmi termelésük hatása egykor ellenállhatatlanná növi ki magát. Kierkegaard ma egyike a leglőbbit olvasott külföldi gondolkozóknak. Munkái, amelyek nem csupán filozófiai, etikai és esztétikai jellegűek, de a legkomolyabb és leghatározottabb keresztyén szellem tükröztetői is, egymásután jelennek meg német fordításokban s a saját korában meg nem értett dán gondolkozó ma a legnagyobb hatást gyakorolja különösen a theologiai gondolkozásra. Akik dán nyelven írt könyveit ismerik, azok a legnagyobb elragadtatással írják kifejező stílusáról, szemléltető képeiről és hasonlatairól. Theodor *Haecker*, Kierkegaard egyik német fordítója és filozófiai munkásságának egyik kiváló interpretálója mondja többek között a következőket Kierkegaard stílusáról: „Azt a dán nyelvet, amelyet Kierkegaard beszélt és amelyen ő írt, amelyet ő annyira szeretett és amely őt viszonszerette, egyetlen pillanat alatt a halhatatlanság régiójába emelte, mert ahhoz, hogy valaki Kierkegaardot igazán olvashassa, előbb meg kell tanulnia dánul, épúgy, mint ahogy meg kell tanulnia görögül annak, aki Plátót akarja olvasni.“ S nem egy kiváló svájci és német theologus, író és filozofus csakugyan meg is tanult dánul, csak azért, hogy Kierkegaardot eredetiben olvashassa és élvezhesse.

Kierkegaard életrajzát többen megírták már. *Höjffding*, a kiváló dán filozofus volt egyike az elsőeknek, aki Kierkegaard interpretálásával megpróbálkozott. Szerencsésebb interpretálója és megértője akadt Kierkegaardnak a svéd Torsten *Bohlin*-ben, aki ez idő szerint Finnországban, Aboban theologiai professzor. Nemesak életrajzát írta meg Kierkegaardnak, hanem munkáinak alapos áttanulmányozása után dogmatikai magyarázatát is nyújtotta az ő keresztyén theologiai gondolkodásának. Még kiválóbb interpretálója akadt legújabbban Kierkegaardnak *Geismar* koppenhágai theologiai professzor személyében, aki híressé vált Kierkegaard monográfiájáért doktorátust is kapott Németországban. Ez életrajzokban egy oly érdekes személyiség tárul elénk, akinek aránylag eseménytelen élete a legérdekesebb lelki fordulatokban bővölködik. Kierkegaard minden munkájában a legsubjektívebb módon egész-magát adta, úgy, hogy életrajzíróinak a legnagyobb élvezetet nyújthatta az ő lelki fejlődésének munkái alapján való utánélése és szemléltetése. Remélhetőleg magyar nyelven is nem sokára meg fog jelenni egy oly Kierkegaard életrajz, amely az ő eredeti munkáira támaszkodva, hamisítatlanul fogja interpretálni a magyar olvasók számára is Kierkegaardot, minden subjektivitásával, szellemességével, komorságával és ironiájával egyetemben. És e munka megírása alighanem theologus emberre vár nálunk is, miután Kierkegaard elsősorban mint keresztyén gondolkozó lett újra aktuálissá s a dialektikai theologია is a maga szárnyrakapását és meglepő újszerűségét sok tekintetben a múlt század közepén elhunyt dán Kierkegaardnak, illetve az ő akkor meg nem értett gondolatai időszerű felújításának köszönheti.

Addig is míg egy ily önálló munka Kierkegaardról megjelenhet, csak örömmel üdvözölhetjük Szeberényi Lajos Zs. nemes kísérletét, hogy megpróbálta a magyar olvasóközönséggel is megismertetni Kierkegaardot, két művének a lefordítása által. Amit Kierkegaard az *Önvizsgálat*-ban mond, azt minden magyar lekipásztornak el kell olvasnia, aki igehirdetői munkájában a szentírás pneumatikus jelentőségét a lehető legmélyebben át akarja érezni. De annak is, aki a keresztyén életfolytatást eddig merő konvencionálisnak tekintette s nem pedig mindennapos nehézségekkel s állandó kísértések fölött való győzedelmeskedésekkel telített életpályának. S végül annak is, aki eddig mindig csak a korszellem legújabb divatos áramlatai után szaladgált s romantikus dilettantizmusa miatt megfélemedezett arról a Szent Lélekről, aki azáltal elevenít és élte bennünket, hogy mindenekelőtt elcsigázta az önmagunk teljes megüresítésére és megalázására. Az *Isten változatlansága* egyike azon beszédeknek, amelyeket Kierkegaard csak megírt, de soha el nem mondott. Tanulságos megfigyelni e beszéd olvasása közben azt, hogy Isten egyik metafizikai tulajdonságának leírása közben mennyi valláserkölési indíttatást nyer és nyújt az élete végén lelkileg oly sokat szenvedő Kierkegaard.

Szeberényi Lajos Zs. igyekezett Kierkegaardot lehetőleg hűen fordítani. A könyvek második kiadásánál egyes értelemzavaró mondatok átszámítására mindenestre szükség lesz. De igen hálásak leszünk iránta, ha Kierkegaardnak egyéb írásait is lassanként le fogja fordítani magyarra. Nagy szükség van magyar földön is arra az őszinte és nem köntörfalazó hangra, amely Kierkegaard írásából sok helyen felénkcsendül.

Vasady Béla.

Hajnal István: Esterházy Miklós nádor lemondása. (Akadémiai székfoglaló értekezés.) Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. Budapest, 1929. 8°. 153 lap.

Esterházy Miklós nyitja meg a sorát azoknak a XVII. s részben XVIII. századi nagy magyaroknak, akik ugyan — az ellenreformáció gyümölcseként — meggyőződött hívei Róma egyházának és a magyarországi róm. katolikus restaurációnak, de nemzetük legmagasabb létérdekeire tekintve, többé-kevésbbé parancsolni tudnak személyes vallási meggyőződésüknek s a hazaszeretet és a politikai bölcsesség nevében a türelmesség egyházpolitikájának lesznek bátor szószólói. Ez az emelkedett álláspont általában a nemzet érdekeinek elszánt védelmezése már Esterházyt tragikus helyzetekbe és emésztő vívódásokba sodorta, amelyek odáig fejlődtek, hogy nádori méltóságáról ismételt is, legutoljára 1642-ben lemondott s csak kényszerűségből és főképen az I. Rákóczy György támadása folytán előállt nehéz helyzetre tekintettel tartotta meg azt további három évig, haláláig. Ennek a lemondásnak előzményeit és körülményeit tárgyalja a Hajnal István gazdagon dokumentált szép

értekezése, amely Esterházy nagyszabású egyéniségét és küzdelmes korát egyaránt pompás keresztmetszetben adja előnkbe. Az egyéni jellemrajz szempontjából különös érdekessége a dolgozatnak az Esterházy és Pázmány közti ellenségeskedés kitűnő rajza és annak kimutatása, hogy ez az ellenségeskedés a két nagy ember között nemcsak személyes ellenszenvből folyt, hanem mélyreható politikai s különösen valláspolitikai ellentétek is táplálták. Szellemtörténetileg pedig rendkívül érdekű a nagy nádor amaz eddig kiadatlan iratainak ismertetése, amelyekben, mintegy politikai végrendeletül, a türelmesség egyházpolitikája mellett tör lándzsát. „Nincs hatalmunk, hogy egymásnak hitet adjunk, a hit Isten ajándéka”: „a religioval együtt elvesz a regio is”: „Isten bizonyára csak egyetlen igaz vallást akarhat, de nem a világ elvesztésének árán, hanem mindenekelőtt mindeneket jórendben meg akar tartani, az utolsó napra halasztván az ítékezést”; „engedjen hát mindkét fél káros vakbuzgalmából, a buzgalomból, amely nem épít”; „ami nyilvánvalóan törvényes, ahhoz e kérdésben is szigorúan ragaszkodni kell, az ellene elkövetett vétségekre büntetést kell megállapítani, a képtelen, káros zélustól tartózkodni és az Egyház sérelmes terjesztését beszüntetni”: „a végek parancsnokainak megválogatásában ne a vallás legyen a mérvadó az érdem és arravalóság helyett”: „az ország rendjét fenntartani, egyenlő szívvel és lélekkel a közjón fáradni: ez legyen törekvésünk, a szívek meglágyítását inkább az Isten ígéjére bízván”. Esterházy Miklóst e fennkölt gondolataival méltán sorozhatjuk a modern Magyarországának ma is meghallgatást érdemlő úttörői közé, a Hajnal István dolgozatát pedig ama modern magyar történettudományi munkák közé, amelyeknek „modern” jelzője elfogulatlan tárgyilagosságot jelent mint minden más, úgy a vallási kérdésben is, méltóan ahhoz a nagy magyarhoz magához, akinek sok keserű csalódástól, az udvar és a küzdő országgyűlési pártok részéről való folytonos gyanakvó félreértéstől és tengernyi meddő tusától beárnyékoltt életalkonyát minden különösebb írásművészet nélkül is oly megkapóan mutatja be.

Révész Imre.

Balanyi György kegyesrendi tanár: A római kérdés. „Szent István-könyvek”, 77. szám. Budapest, 1929. 8°. 230 l.

A pápa 1870-ben „elrabolt” világi fejedelemisége s azon alapuló szuverénitása visszaállításának bonyolult problémáját fejti fel történelmileg és kánonjogilag s vezeti le a megoldásnak éppen a küszöbéig ez a könyv, amelynek megjelenése a problémát megoldott (vagy talán inkább csak ideiglenes nyugvópontra juttatott?) lateráni szerződés létrejöttének esztendejére, de még annak nyilvánosságra jutása előtti időre esik. — Balanyi igen ügyesen, nem közönséges írói készséggel, a figyelmet és érdeklődést mindvégig lekötve tárgyalja a pápa világi hatalmának elvi kérdéseit s adja elő annak tör-

ténelmi kialakulását és viszontagságait a századok során. A szerző papi és szerzetesi jellegére, a kiadvány mivoltára és az elején ott olvasható imprimatur-ra tekintve, nem szabad rossz néven vennünk, hogy a munka egyáltalában nem tekinthető tudományosan tárgyilagos elvi és történelmi dolgozatnak, hanem inkább csak a pápa világi szuverénitása lelkes és meggyőződött apológiájának, mely azonban természetesen csak a szerzővel azonos hitbéli és dogmatikai állásponton levők számára lehet meggyőző erejű. A tárgyilagosság hiánya különösen szembeszökő abban, hogy a könyv a pápáknak a világi uralom megszerzésére, fönntartására, növelésére, majd visszaszerzésére irányult törekvéseit teljesen idealizálva, a kritika legkisebb törekvése nélkül tünteti fel s viszont a világi uralom ellenzőinél mást, mint egyházellenes gyűlölködést és rosszhiszeműséget alig hajlandó föltételezni. Például előadja ugyan, de bírálni és értékelni meg sem kísérli a XIII. Leó nagyszabású, de szerencsétlen politikai játékát előbb a hármasszövetség, majd a francia-orosz orientációval (amellyel közvetve az 1911-ben kiobbant világválság előkészítésére is befolyt) — s viszont a római kérdés rendezésére őszinte és tárgyilagos jóakaratot mutatott Bismarckban is csak a „sok önzés” mögött hajlandó „bizonyos fokú önzetlenséget és eszményi lendületet is” észrevenni (113. lap). Aprioristikus álláspontja egyébként is ellenmondásokba sodorja: legfőképpen akkor, amikor a 7. lapon azt állítja, hogy a pápák *tisztán lelki hatalmuk alapján* kerültek élére a kialakuló új európai államrendnek, a 12. lapon pedig maga megcáfolja ezt a kategorikus kijelentését annak a történelmileg való ténynek előadásával és levezetésével, hogy már a VI. század végén a pápa volt Nyugat legnagyobb földbirtokosa. Ilyen egyoldalúság mellett csak annál nagyobb figyelmet érdemel a szerző ama kijelentése, melyet már a lateráni szerződés sovány eredményét előre sejtve tesz, hogy: „a katolicizmus lényegének meghamisítását jelentené, ha a primátust vagy éppen az egyház üdvét (az egyházi állam) lététől vagy nem lététől akarnók függővé tenni” (195. lap) — s még nagyobb az az egészen meglepő éleslátásról és őszinteségről tanuskodó másik, hogy: „a békekötés bizonyos értelemben sötétbe való ugrást jelent, melynek következményeit senki sem tudja előre kiszámítani” (204. lap). Hogy ebben a szerzőnek mennyire igaza van, azt mindenki látja, aki a „kibékült” Vatikán és Quirinal (helyesebben Fascio) közt a szerződés ratifikálása óta is szünetlenül folyó surlódásokat csak némi figyelemmel kíséri. A pápaságnak évezredek során kifinomult diplomáciai művészete ezután is nagyon sok nehézség fölött úrrá lehet ideig-óráig, de attól az örök tehertől, amelyet az Egyház egyetlen és örök Fejének a János 18:36-ban foglalt kijelentése jelent reá nézve, sohasem fog szabadulhatni. És ezért lesz a római kérdés minden látszólagos „megoldás” ellenére is mindig aktuális.

Révész Imre.

Montanus A. : Krisztus és egyháza. Németből lefordította: Szehtlo Kornél. Budapest, a Luther Társaság bizománya. Nyolcadéret. 110. lap.

Jelen könyv, mely alcíme szerint „elmékedéseket” tartalmaz „a keresztyén egyház eredetéről és jelenlegi állapotáról”, eredetileg 1876-ban jelent meg a fordító atyjának tollából. Már ez a körülmény is felment azon kötelezettség alól, hogy annak érdemi ismeretetésébe és kritikájába bocsátkozzunk. Elég annak megállapítása, hogy a könyvben a ma már teljesen meghaladott késői racionalizmusnak a képviselője, amely nemcsak a katolicizmus lényegéhez nem tud hozzáférni, hanem magát a protestantizmust is teljesen elferdítve állítja elének. Azért nem oszthatjuk a fordítónak azt az előszóban kifejezett véleményét sem, hogy a könyv egyházvédelmi szempontból némi értékkel bír. Megértjük az agg fordítónak kegyeletét atya iránt és azt őszintén tiszteljük, de a jelenlegi viszonyok közt ennek a kegyeletnek helyesebb kifejezést adott volna, ha ezen régen a sülyesztőben eltűnt könyvet nem vontatna a napvilágra. Ezt annál inkább is meg kell állapítanunk, mivel a jelenlegi nagyon is érzékeny, sőt feszült felekezeti közeli helyzetben nem jelent könnyebbedést, hanem azt inkább nehezíti: bármennyire is igazak legalább részben azok az adatok, amelyeket a szerző felhoz, a katolikus kegyesség lényegének meg nem értése ezeket az adatokat is teljesen hamis világításba állítja és így katolikus támadásokkal szemben a protestantizmust kedvezőtlen helyzetbe kényszeríti. Így a könyv megjelentetését semmiképpen sem érezzük nyereségnek. A fordítás gyenge, sok helyütt magyartalan. A kiállítás hanyag, telve van sokszor bosszantó sajtóhibákkal.

K.

Wolkenberg Alajos dr. : A katolikus világmísszió könyve. Budapest. A Szent István-ársulat kiadása. 1928.

Mindenekelőtt azt kell megállapítanunk, hogy ennek a könyvnek a megjelenése mindnyájunk számára fölülte öröndetes tény. Ha el kell is alább mindazt mondanunk, amit el nem hallgathatunk, teljes szívvel kell örülnünk annak, hogy a magyar katolicizmus missziói munkakészség tekintetében is talpraállott annak a száználmas korszaknak a posványából, amely — katolikus és protestáns területen egyaránt — tudva vagy nem tudva meghasonlott a keresztyén igazsággal és nem hitt annak propagatív erejében, sem itt a keresztyéniség belől, sem kinn a nem-keresztyének népek között. Mint magyar embereknek e tekintetben szolidárisaknak kell lennünk katolikus testvéreinkkel s örülnünk kell annak, hogy Wolkenberg könyve szerint Csonka-Magyarország katolikusága 1926-ban 100.000 pengőt áldozott a misszió céljaira s hogy a missziói munkamező legkülönbözőbb területein működnek magyar misszionárisok (430. s köv. o.). S mivel a theologia, a theologiai irodalom mindig megbízható fokmérője az egyház

életének, a magyar katolikus missziói munkásság komolyságára következtethetünk abból a tényből, hogy az ilyen impozáns, a katolikus világmissziót ismertető munka, mint Wolkenberg könyve, megértő olvasóközönségre számíthat. A lehető legnagyobb mértékben ajánljuk mindazok figyelmébe, akik megbízható képet akarnak maguknak alkotni a katholicizmusról. A keresztyénségnek olyan életmegnyilvánulása a misszió, amely által legbelsőbb lényegét jeleníti meg. Amint nem ismeri az a protestantizmust, aki nem ismeri a protestantizmus missziói munkáját, úgy a katholicizmusról sincs teljes képe annak, aki nincs tájékozva a katolikus misszió felől.

Mindennek őszinte elismerése után azonban azt is ki kell jelentenünk, hogy Wolkenberg könyve — éppen azért, mert a tiszteletreméltó szorgalommal egybehordott adatokból a katolikus misszió hű képe lép eléünk lapjairól — azt a mély szakadékot is megmutatja, amely bennünket Rómától elválaszt. Ezt a szakadékot kell látnunk mindenütt, az olyan elvi kijelentésen kezdve, amely a pápában látja a misszió alanyát (91. o.), végig a legaprólékosabb adatokon keresztül. Meg kell vallanunk, hogy Xavéri Ferenc, Nobili Róbert, Ricci Máté számunkra épp azért érthetetlenek, mert mi is látjuk egyben s másban emberi és keresztyéni nagyságukat s nem tudjuk megérteni, hogyan lehettek e mellett vakok a legelembb keresztyén alapelvekre nézve. Az alkalmazkodás törvénye — amely pápai döntés következtében már amúgy is csak a multnak szomorú emléke (102. o.) — nem az egyetlen ütközőpont közöttünk. Hogy mindenestre a legkényesebbet említsük, itt van a keresztség kiszolgáltatásának kérdése, amely természetesen a római katolikus szentségfogalomon épül föl. Szerintünk lehetetlenek az ilyen alapelvek: „Ha hitetlen kereszttel és babonás célból, de az anyag és alak alkalmazása helyes volt, a keresztség ismételnem nem kell.“ „Katholikus szülőknek gyermekeiket mindig és minél előbb meg kell keresztelni (a mondatnak ezt az elejét csak a teljesség kedvéért közöljük, számunkra a következő a fontos), hasonlóképpen pogány szülők gyermekeit is halálveszélyben, ha a keresztelestől botrány nem származik.“ I. 237. s köv. o. Talán mondanunk sem kell, hogy az ilyen elvek alkalmazása esetleg nagyon felszöktheti a keresztelest statisztikát, de aligha jelentheti minden esetben a keresztyénség terjedését. Amikor azonban szóvá tesszük ezeket az elvi ellentéteket, készséggel elismerjük, hogy Róma pl. módszerén némileg változtatott. Szerzőnk a 377. oldalon megállapítja, hogy Xavéri Ferencnek az imént említett elvek szerinti keresztelest gyakorlata („bővebb előkészítés nélkül is adta a keresztséget és társaira bizta az utólagos képzést“), „a mai fogalmaknak és kívánalmaknak nem felelt meg“. S minden további nélkül elismerjük, hogy a katolikus misszió a multban is, a jelenben is a legkülönbözőbb, a legnehezebb területeken is esodálatraméltó kulturális munkát végzett

s nem kételkedünk a felől, hogy Isten Lelke ott is fakasztott felülről való életet, ahol azt a mi olykor talán a katholicizmussal szemben nagyon is kiritkára beállított szemünk nem látja.

Mi örülnénk a legjobban, ha az illusztris szerző munkájának ezt az ismertetését ezzel, a katolikus misszió tisztelettel adózó kijelentésünkkel zárhatnók le. Sajnos, nem tehetjük. Rá kell mutatnunk arra, hogy ez a máskülönbben olyan bámulatos tudományos alaposággal készült munka a protestáns misszióval szemben megdöbbentő mértékben elfogult és igazságtalan. Jellemző e tekintetben már az is, hogy a protestáns missziói tudománynak olyan standard work-ját, mint a Warnéck: *Abriss einer Geschichte der protestantischen Missionen* című művét, a 13. oldalon, 8. kiadásában, az 500. oldalon meg éppen csak 7. kiadásában idézi, holott ilyen munkának feltétlenül tekintettel kellene lennie ennek a nagyfontosságú műnek legutolsó 10. kiadására, amely 1913-ban jelent meg. Jellemző, hogy önmagával ellenmondásba kerül, amikor a 12. oldalon azt állítja, hogy a protestantizmus figyelme tulajdonképpen csak a XIX. század első felében fordult a misszió felé, az 501. s köv. oldalon azonban maga is felsorolja azokat a tényeket, amelyek ennek ellenkezőjét bizonyítják.

A legjellemzőbb azonban és a legnagyobb súllyal esik a latba elfoglaltsága tekintetében az a tény, hogy könyvének olvasói nem a valóságnak megfelelő képet kapnak a protestáns misszió eredményeiről s nem látják meg azt, hogy a protestantizmus a maga missziói munkájára emelt fejjel mutathat rá és eredmény tekintetében egyáltalában nem áll a katolikus misszió mögött. Szerző szerint ugyanis (510. o.) a prot. misszió gyülekezeteiben jelenleg 6.540.830 a lélekszám. Ez helyes, mert az 1925-ben megjelent edinburghi atlasz összefoglaló statisztikájának 12. columnája ezt a számot közli. Ennyi ugyanis az eddig megkereszteltettek száma. A 13. columnában olvasható azonban, hogy ugyanezkor katechumen 1.680.118 volt s mivel a katechumenátus tagadhatatlanul már a pogánysággal való szakítást jelenti, a 9. columna teljes joggal 8.342.378 lélekszámot határozza meg a „christian community“ lélekszámát. Igaz ugyan, hogy a szerző a katolikus misszióról adott statisztikában sem foglalja bele a katolikusok számába a katechuménokat, de nagyon helyesen megemlíti azok számát. Ez fontos. Nagyon valószínű ugyanis, hogy az 1925-ben kiadott statisztika óta a katechumének legnagyobb része a prot. egyházak tagja lett a keresztség által, ami áll természetesen a katolikus katechuménekre nézve is s amit a kath. misszió statisztikájából mindenki megállapíthat, de a prot. táblázat hiányossága következtében rejtve marad az olvasók előtt. Arról nem is szólva, hogy a katechumének száma — különösen az egyes területeken — következtetni enged a misszió előrehaladására, vagy stagnálására. Ha már most valaki a szerző nyújtotta adatok alapján összehasonlíttja a katolikus és prot. missziói munkát, ez az összehasonlítás na-

gyon kedvezőtlen eredménnyel fog végződni a protestantizmusra nézve. Ez utóbbi, amint fentebb láttuk, csak szerző szerint 6.540.830 lélekről számolhat be, míg a katolikus missziói eredménye (684–685. o.) 13.602.631 lélek. Az aránytalanság tehát egyenest megdöbbentő. A helyzet azonban lényegesen másnak mutatkozik, ha tekintetbe vesszük mindazt, amit tekintetbe kellene vennie a szerzőnek is, ha elfogulatlanul vizsgálódnék. Kezdjük mindenekelőtt azon, hogy szerző a végösszegbe belefoglalja a goai és a kald-malabár egyházatartományt, amelyek pedig 1.054.518 lelket számlálnak, de nem számíthatók, mint ősrégi ker. egyházak, a pogány missziók közé, amint azt különben a szerző maga is elismeri a 685. oldalon. Igaz ugyan, hogy illetékmód a kath. missziói statisztika épp egymillió lélekkel csökkenék, de hagyjuk ezt, ne feszegetjük ezt a problémát. Vessük föl e helyett azt a kérdést, hogy miért nem szerepel szerzőnek a prot. misszióról adott statisztikájában az amerikai prot. négerség? A 653. s köv. oldal azt mutatja, hogy a szerző jól van tájékozva nemcsak az amerikai négerség, hanem a prot. négerség felől is. Kérdjük, ha szerepel a kath. misszió statisztikájában a kath. négerség, miért nem szerepel a prot. misszió statisztikájában a prot. négerség? Az edinburghi atlasz. igaz, nem említi, egyszerűen azért, mert az amerikai négerség ma már éppoly kevéssé missziói terület, mint a kath. goai és kald-malabári egyházatartomány, de a különben nagyon óvatlan Warneck beállítja statisztikájába. Az Abriss fent említett utolsó kiadása szerint (559. o.) az amerikai prot. négerség nem kevesebb, mint 8.988.500 lelket számlál. Mivel azonban a sajátos amerikai viszonyok következtében ezeknek egy jókora része nem csatlakozott tagja valamely egyháznak, noha különben keresztyén életet él, templomba jár stb., csatlakozzunk a pesszimista Richterhez (Ev. Missionskunde I. 272. o.), aki csak 5 millióra becsüli az egyházilag „beszervezett” prot. négerek számát. Ezeket feltétlenül tekintetbe kell vennie annak a statisztikának, amely a goai és kald-malabári egyházatartomány katolikus keresztyéneit szerepelteti statisztikájában. Ha tehát az 1925-ben megjelent edinburghi atlaszsal — egybefoglalva megkeresztelteteket s az azóta rég megkeresztelt katechuméneket — 8.342.378 főből állóknak tekintjük a misszió területének gyülekezeteit s ehhez hozzávesszük az amerikai négerek között a XVIII. században kezdett missziói munkának eredményét, a legalább is 5 millióra becsülhető amerikai négerséget, akkor legalább 13.300.000-re rug a prot. misszió eredményél kitevő keresztyénség, vagyis épp a kétszerese annak, amit Wolkenberg könyve kimutat. S ez a szám a minimum. Az amerikai négerség effective sokkal több — I. Warneck imént említett adatát — s nem számítjuk azokat a hollandus-indiai és délafrikai prot. pogánykeresztyéneket, akik azokon a területeken az egyházi életbe való bekapcsolódásuk következtében szintén a missziói statisztika határain kívül esnek, a szerzőnk alkal-

mazta elv alapján azonban odaszámíthatók volnának. Wolkenberg könyve alapján az olvasó fejcsóválva állapíthatja meg, hogy a protestáns misszió még 50%-át sem érte el annak az eredménynek, amelyre rámutathat a római katolikus missziói munka. Ezzel szemben kimutattuk, hogy a kerek 100 millióval kisebb táborat jelentő protestantizmus (67. o.) missziói munkája, noha fontos területeken, így Indiában és Kínában évszázadokkal megelőzte a katolicizmust, sőt számítva mindazt, amit joggal számíthatunk, 4–5 millióval nagyobb eredményt ért el, mint Róma hatalmas missziói apparátusa.

S noha az igazság kedvéért szóvá kellett ezt tennünk, mégsem ez fáj nekünk legjobban. A könyvben szétszórt apróbb vádak, lekicsinylések részben olyanok, hogy a szerző tájékozatlanságával menthető. Amit azonban a 65. oldalon olvasunk, az egyenest megdöbbent. Azt hisszük, hogy a leghelyesebben akkor cselekszünk, ha ezt a sajnálatos részletet itt egyszerűen leközöljük. „A protestantizmus — írja szerzőnk — nem áll megfosztottan a hitelesítés ajándékától. Szerzőinek nyilatkozata szerint bibliamissziót végez: ír, nyomtat, szerteosztja könyveit. Küldi hírhirdetőit, azonban nem válogatás nélkül akárhová, nem oda, ahol vért kellene ontani, hanem oda, ahová Anglia konzuljai mehetnek és a brit államfőtség, vagy az amerikai demokratikus állami elv nevében védhetik a hitelesítés munkáit és munkásait. Ez tény, de nem apostolság, nincs benne élő buzgalom és lendület. Mert a szó megy és hódít — az írás nehezen cammog: a szó az egész ember önátadása az embereknek —, az írás csak a szellem ajándéka: a szó áldozata ezer áldozatot követel, — az írásé vajmi keveset... Az írás, a könyv prozelitizmusa nem kíván az írótól semmiféle erényt, ellenben a beszéd, az, hogy valaki Isten nevében megjelenhessék az emberek előtt és szólhasson hozzájuk, az erkölcsi emelkedettség karakterét követeli.” — Rámutathatnánk arra is, hogy a protestáns misszió elsősorban ugyancsak élőszoval bizonyosságot tevő misszió, de főleg mártírjaink verítéke és vére kényszerít arra, hogy tiltakozzunk ez ellen az idézett szakasz ellen. Nem értjük, hogy írhatta le az, aki a több helyütt felsorolt irodalom alapján ismerhetné mindazokat a tényeket, amelyeket mi itt helyszúke miatt fel nem sorolhatunk. Nem idézhetjük föl vértanúink és hőseink emlékét. Csak megemlítjük, hogy a szerző által annyira lekicsinyelt (504. o.) oecániai misszió a szigetvilág nagy területein teljesen diadalra juttatta az evangéliumot s ezért az eredményért olyan vértanúkat ontották ki vérüket, mint Williams, Patterson, Chalmers. Csak megemlítjük, hogy Kínában a boxerlázadás idején 134 misszionárius és misszionáriusnő (részben misszionáriusok feleségei) és 52 misszionárius-gyermek halt vértanuhalált, amit már azért is megemlíthetünk, mert a prot. missziók nem követeltek s nem fogadtak el vértanúikért pénzbeli elégtételt s amit egyes társulatok anyagiakban szenvedett kárért kártérítést kaptak,

azt missziói intézményekre fordították. — Ezzel ellentétben a katolikus misszió ugyan csak nagy követelésekkel lépett föl, amint már 1898-ban Kiaucsou megszállása is részben mint két kath. misszionárius megöletéséért való elégtétel motiváltatott (mivel Németországnak engednie kellett Róma ilyen természetű követeléseinek), S aki ismeri a kínai misszió történetét, az tudja, hogy a vértanuk helyére rögtön jelentkeztek az angol-amerikai és német protestantizmus legkiválóbb ifjai és leányai. S ha ma Afrika nyitva áll a kath. misszió számára is, nem lekötöztetjük azért annak a Livingstonnak, akiben munkásságának, iratainak tanúsága szerint egyáltalában nem maradt el „messze” a misszionárius a kutató mögött (501. o.)? A Kilimandzsaro alján nem adták oda életüket Ovir és Segebrock? Nem, meg sem kísérelhetjük, hogy itt felsoroljuk, csak megközelítőleg akár Afrikának, akár egyéb területeknek nagy úttörőit, akik sorában annyi a vértanú s akiknek — a szónak természetesen evangéliumi értelemben vett — életszentségéről a legtöbbször maguknak a nemkeresztlyén népeknek széles rétegei tettek impozáns bizonyosságot. Mi nem kívánhatjuk természetesen senkitől, hogy lelkesedjék azokért, akikért mi lelkesedünk. Annyit azonban, azt hisszük, a tudomány terén megkövetelhetünk mindenkitől, hogy tüzetes tájékozódás alapján állapítsa meg ítéleteit. Hiszünk is, hogy az illusztris szerző, aki a magyar tudománynak a felekezeti határokon innen és túl őszintén tisztelt munkása, a rendelkezésére áll a bő anyag alapján revízió alá veszi mindenekelőtt ezt az általunk különös nyomtatékkal szóvatott kijelentését s elégtételt fog szolgáltatni nemcsak a vértanuknak, hanem azoknak is, akik könnyet, verítéket, az emberi átlagot messze meghaladó fáradsalmakat áldoztak s áldoznak Krisztus ügyéért, talán mint egyszerű névtelenek, talán mint egyszerű, de életüket azért nap-nap mellett áldozatraszánó bibliaterjesztők. Ezt az elégtételt várjuk és bizton reméljük.

Dr. báró Podmaniczky Pál.

Szász Károly művel. Centenárium kiadás. Öt kötet.

Az irodalom jeles művelőinek életéhez fűződő nagy évfordulókat az illető írók műveinek új kiadásával lehet legszebben és leggyümölcsözőbben megünnepelni. Az ünnepelésnek ez a módja nemcsak visszatekintő kegyeletet jelent az elmúlt iránt, hanem reménységet és bizonyágtételt is az ünnepelt költő műveinek időálló értékéről.

A Szász Károly-centenárium elröppenő alkalmának is az ad hosszú időre kiható jelentőséget, hogy meghozta a nagyérdemű néhai költő válogatott műveinek öt díszes kötetben való új kiadását.

Szász Károly nem volt elsőrendű költői lángelme, de a sokoldalú fogékonyság és a szünetel nem ismerő munkakedv terén senki sem mérhető hozzá irodalmunkban. Vannak zsenik, akik elkeseredett pártokra szakítják a közvéleményt s talán centenáriumuk alkal-

mával sem képes még közös ünneplő alapra helyezkedni a legilletékesebb emberek kised csoportja sem. Viszont az igazi teremtő lángelmének híjával levő írók némelyike osztatlan elismerést kap kortársaktól és utódoktól, mert tehetsége a kiegyenlítés és áthidalás nagyfontosságú szerepét kapta hivatásul.

Felemelően szép példáit nyújtotta Szász Károly annak, hogyan merülhet el egy református püspök a világköltészet legkatolikusabb remekművének (Dante Isteni Színjátékának) évtizedes tanulmányozásába és hősiesség küzdelmet igénylő átültetésébe: — hogyan közeledhetik valaki egyforma áhítattal, csupán a művészi szempont csillagát követve, a világirodalom legkülönbözőbb műfajaihoz, legellentétebb költői egyéniségekhez, legspeciálisabb faji, nyelvi, eszmei fogantatású termékeihez, hogy mindezt honfitársainak közös kincsévé tehesse: hogyan lehet általában a költészet szépségeit a prédikatori hivatás eszközeiül felhasználni s viszont az irodalmi munkálkodást mintegy Isten dicsőségére váló, magasztos papi szolgálatként fogni fel és végezni.

Szász Károly irodalmi tevékenységének kétségtelenül a műfordítások hatalmas tömege jelenti a korszakalkotó fontosságú oldalát. Ezért a mostani új kiadásra való rápillantáskor mindjárt az ötlük a szemünkbe, hogy az öt kötet közül csak egy félkötet jutott a műfordításoknak. Igaz viszont, hogy *A világirodalom nagy eposzai* című, két kötetre terjedő munka is részben úgy tekinthető, mint a nagy hősséggel közölt műfordítású idézetek gazdag tárháza... Az *Egyházi beszédek* c. kötetet most figyelmen kívül hagyva, a következő négy kötet jelent meg ez új kiadásban: *Salamon*, eredeti és fordított *Versek* s az említett kétkötetes irodalomtörténeti-esztétikai mű. A *Salamon* c. hősköltemény szövege, hogy maga megtöltsön egy egész kötetet, óriási betűkkel van szedve. Mindenestre helyesebb lett volna apróbb betűkből szedni s az eredeti versekkel együtt *egy* kötetbe foglalni, hogy egy másik egész kötet a műfordítási szemelvények számára maradt volna meg. Egyébként szívesen elismerjük, hogy a mintegy ötven eredeti és mintegy hetven fordított darabot hivatott kéz válogatta össze szerencsésen.

Zsigmond Ferenc.

Paulik János: Isten felé. Egyházi és hazafias beszédek. Nyíregyháza, 1929.

Paulik János, ha nem is írta volna meg kötete előszavában, hogy 40 éves lelkipásztori működése alatt elmondott beszédeiből válogatta össze ezt a „csokrot”, a kötet átolvasása után minden kétséget kizárólag megállapíthatjuk volna. És pedig két tényből: a beszédek végigvonuló életfilozófiából és homiletikai nézetéből. Amaz adja meg a kötet értékét, emeből erednek igazhirdetésének fogyatékosságai.

Nem bocsátkozunk a beszédek egyenként való tárgyalásába, mert alig van a kötetben három-négy beszéd, melyekkel külön kellene foglalkozni. Valamennyi beszéde egy

tőről fakadt, a különbség csak annyi közöttük, mint ugyanazon rózsató virágai között. Azért egységes szempont alá helyezük a kötetről mondani valónkat és azokat az észrevételeinket, amelyek a kötet olvasása közben általános értékelési szempontból bennünk támadtak.

Megállapodott és kialakult életfelfogás kissé racionalista íztű, de a legfőbb jót kereső, megféle és másokra is kiárasztani igyekvő világnézet szülöttei e beszédek. Gondos építőmester kezének munkája látszik az egészen. Skrupulozusan ügyel a mértékre és megtartja az arányokat. Bölcs tanító szólal meg bennük tanítványaihoz, aki mindig tudja, hogy mit és miért mond és ügyel arra, hogy félreérthetetlenül szabatosan fejezze ki magát: ezért nyelvezete egyszerű, szabatos és világos, néha túlnépies. Forrón szerető szív, féltőn őrködő s folyton kísérő apai lélek jó-ságos intelmei, bölcs tanácsai, esdeklő kérései csendülnek ki szavaiból. Bár mindenki haszonnal olvasgathatja, azonban gyülekezete tudja igazán értékelni; azzal a céllal is készült, hogy lelkének eme hajtásait híveinek kezébe adja. Paulik nagyon jól ismeri gyülekezetét. S beszédeiből megalkothatjuk gyülekezetének képét.

Ha kritikai alapon vizsgáljuk a kötetet, az a nézetünk, hogy az igehirdetésről alkotott nézete a 40 esztendő alatt nem sokat fejlődött. Megmaradt moralizáló predikátornak, pedig Paulik nagy erudíciójával lehetett volna psychologus igehirdető is, ha nem áll meg Achelísnél, hanem az újabb homilétákon, különösen Niebergallon és Ravasz Lászlón keresztül eljut a sermotól, a szinhetikai predikációtól a prófétai igehirdetéshez. Mivel nem célunk ezen újabb homilétikai iránynak a fejtegetése, a kötetet nézzük úgy, amint van. A maga homilétikai szemszögéből mindegyik beszéd befejezett egész; nem „műalkotás” ugyan, hogy Ravasz László kifejezésével éljünk, de művész-munka. Kiss Ádám óta hazai igehirdetésünk történetében nem ismerünk igehirdetőt, aki olyan művész lenne a téma megfogalmazásában és a „felosztásban”, mint Paulik. A jobbnál jobb partitioi közül álljon itt egynéhány: karácsonykor erről predikál: Krisztus tüzet dobott a földre (Luk. 12:49.), és pedig 1. az igazságnak világító tüzeit; 2. a bűnbánatnak tisztító tüzeit; 3. a szeretetnek melegítő tüzeit. Ó-esztendő estéjén a XXXIX. zsolt. 6-8. versei alapján arról elmélkedik: milyen érzésekkel állhat meg ma a föld vándora az Úr tornácában? 1. a fájdalom érzetével, ha a világon széttekint; 2. a bűnbánat érzetével, ha önmagába tekint; 3. az elmúlás érzetével, ha előre tekint; 4. a remény érzetével, ha Istenre tekint. 1. Tim. 4:7-8. alapján beszél a vallásosságról, mely: 1. megszépíti az életet; 2. megkönnyíti az élet terheit; 3. ajtót nyit a mennybe.

Kidolgozásában nagyon ügyel arra, hogy — szerintünk ugyan helytelenül, a lutheránus homiléták többsége által azonban a jó beszéd elengedhetetlen feltételeként — legyen exordium generale és exordium speciale.

Geometria pontossággal szerkeszti meg a részeket formailag és tárgyilag, bár éppen a beszéd gerincében nagyobb elmélyülést szeretnénk látni.

Az üdvtörténeti igazságok mellett foglalkozik filozofiai, etikai és szociális problémákkal. (Egy beszédet írt a misszióról, ami azonban sem történetileg, sem tárgyilag nem kifogástalan.) A szociális problémákra nem tud kielégítő választ adni. Nagy szeretettel és fájó lélekkel emlegeti igen sűrűn a régi, jó időköt és szomorúan kesereg a mai kor emberének nagy megromlottóságán. Megtörténik az is, hogy csak felveti a problémát, megoldása elől azonban határozottan kitér: legjobb, ha nem töprengünk felettébb e csoda felett, hanem hívő lélekkel fogadjuk az Irásnak róla való bizonyágtételét. (213. lap.) Más variációban ez a nehézségek elől való kitérés vissza-visszatér. Pedig ezek s az ezekhez hasonló kérdések azok, melyek felett töprenkednünk kell s ezekre biztos választ kell adnunk, hogy nyilvánvalóvá legyen a hívő lélek előtt az, ami elrejtett a világ fiai előtt. Ez a kitérő anyagkezelés érteti meg velünk homilétikai felfogása mellett azt, hogy állandóan quietivumokkal operál, ami azután nem egyszer a bizonytalanság és határozatlanság sarkantyújával vág bele a lélekbe: *talán* a kegyelmek Isten nem fogja rossz néven venni nekünk az e téren való elmaradottságunkat.

Az igehirdetés psychologiai követelményei ellen legtöbbet azzal vét, hogy általánosságban mozog. Nagy igazságok hirdetője Paulik, de kellő konkretizálás nélkül. Általánosságban beszél a szegénységről, a gazdagságról, korunk bálványairól, Isten áldásairól stb. Felvonultatja az özvegyek, árvák, szegények ismert sorát: meghat, de nem tud megragadni, még kevésbé elindítani. Tanít (Vinet), de csak tanít. Illusztrációi is, melyek között van néhány jól sikerült, pl Doré Gusztáv, a feleségét bátorító katonatiszt, inkább argumentumok. Argumentumként bőven idéz a világirodalom különféle képviselőitől, így Arisztoteleztől, Platóntól, a görög mythológiából, Archimedesztől, Jozephus Flaviustól, Euzebiusztól, Tolstojtól, Dantetól, Goethetól, Eötvöstől, Tompától, Karlyltól, Hugótól, Drummondtól, Koleriggetől, Rákosi Jenőtől, Szabolcskától, Endrődötől stb., a keresztyén egyház nagy alakjai közül azonban Lutheren kívül alig hivatkozik másra.

Mint említettük, Paulik köteté igen értékes és drága kincs hívei kezében, de nyereséget jelent igehirdetői irodalmunkra is, mert ez a 71 ünnepi és vasárnapi és 3 alkalmi beszédet magában foglaló kötet gondolatot bőven nyújt a gyakorló lelkipásztoroknak. Megemlítjük, hogy hiányzik a virágvasárnapi és nagypénteki beszéd: a teljesség szempontjából is kár volt elhagyni; végül azt, hogy az újtestamentumi textusokat a Masznyik-féle újszövetség fordításból veszi. Paulik ezt azzal indokolja, hogy ez a fordítás nyelvezetére nézve közelebb áll a ma beszélt magyar nyelvhez, népies zamatú és az apostoli iratokban világosabb minden eddigi

fordításnál. Ebben igaza lehet, de mi a magunk részéről helyesebbnek találjuk a szövegnek a nép kezében levő bibliából való felvételét. Azt hisszük, hogy ennek az okait itt fölösleges tovább fejtegetni.

Györy Elemér.

Batiz Dénes dr. : Egészséges élet. Az ifjúság egészségügyi képzésére való különös tekintettel. (Budapest, 1929. A m. kir. népjóléti és munkaügyi miniszterium egészségügyi propaganda központjának kiadása. 8°. 134 l.)

Hála Istennek, mindjobban szaporodik Magyarországon azoknak az orvosoknak a száma, akik öntudatosan leteszik Isten kezébe életüket s Neki kívánnak szolgálni. Batiz Dénes dr. személyében ilyen orvost bízott meg a népjóléti miniszterium propaganda központja e mű megírásával.

A munka tulajdonképpen népszerű egészségtan volna. Először az egészségről szól általában, azután sorra ismerteti viszonyosságait (érzék-) szervek, az önfenntartó és a fajfenntartó szervek egészségtanát, végül a lakás és környezet, valamint a foglalkozás egészségügyével, a mérgezésekkel és az egyes szerveknél nem tárgyalt fertőző betegségekkel, a betegápolással és a közegészségüggyel foglalkozik.

Minden fejtegetésnek egy a célja azonban: az élet testi vonatkozásainak megismertetése útján a testet megóvni s ezáltal „a Szentlélek templomává” tenni. Oda vezetni az olvasót, hogy „Isten dicsőségére” kialakuljon benne „a Krisztus tökéletessége”. S erre a könyv valóban nagyon alkalmas is. Miközben a természettudományok és az orvostudomány legmodernebb színvonalán mozogva a hasznos és érdekes tudnivalók gazdag tárházát nyújtja, az alatt minden sorát áthatja a bibliai komolyság: „akár élünk, akár halunk, az Istenéi vagyunk”.

Különösen érdekes és szép az, amit a fajfenntartásról mond. Az ezzel foglalkozó pár oldal a legszükségesebb orvosi ismeretek tömör, tapintatos összefoglalásán kívül, a nemi élet etikájának szinte költői lendületű ismertetését adja. A „józsanságról” frott fejezetben az élvezeti mérgek rombolásáról fest világos, határozott képet.

Az idegen szavakat mindenütt gondosan kerüli, irálya világos, magyaros, elég gördülékeny, amellettt tömör.

A munka megérdemli a legszélesebbkörű elterjedést, szakember és laikus egyformán élvezettel, haszonnal és lelki áldással fogja olvasni. Különösen fontos az ifjúság körében való terjesztése.

Vitéz Csia Sándor dr.

Dr. Nagy Sándor : Rövid zenetörténet a református gimnáziumok VII. és VIII. osztálya, valamint a református teológiák használatára. A magyarországi református egyház Egyetemes Konventjének 1908. évi Tanterve alapján. Hajdúhadház 1930. 63. l.

A könyvecske a szó legtisztább értelmében úttörő munka és szerzője teljes joggal

utalhat rá, hogy az úttörő vállalkozásokat megillető értékelésre számít. Bizonyos, hogy rég érzett hiány pótlására vállalkozott, mert a Konvent több mint két évtizede megalkotta ugyan a nevezetes tantervet, mellyel régi és egyedül álló gyakorlatunkat, a református középiskolák egyik komoly értékét, az ének tanítását, jelentőségének megfelelő szervezéssel kívánta gyümölcsözővé tenni, — de, sajátos módon, tankönyv készítéséről vagy készítettetéséről nem gondoskodott, csak kéziratot vezérfonalfélék segítették úgy, ahogy, a tanítót és a tanulót a vonzó, de sokszor a pedagógiai feldolgozáson keresztül nem ment anyag rejtelméin. A szerzőt erre a rég várt kalauz elkészítésére sokoldalú képességei közt rég előnyösen ismert zeneelméleti és zeneszerzői jártassága természetesen minősítette és amit ilyen műtől várni lehet és kell, mind meg is találjuk benne: a csaknem átfoghatatlan anyagból szerencsés érzékkel válogatja ki a pedagógiailag szükséges és nem mellőzhető részeket, s ezt olyan közel tudja hozni a tanulóhoz, hogy tárgyát szerető és ismerő szakember kezében a könyv igazán teljes értékű kalauzzá és barátta válhatik. A roppant anyagot egy-egy évre csaknem pontosan egyenlően 33 oldalra tömöríti össze, ami megengedi, hogy a szükséges zenei illusztrációkat bőven melléje vehesse a tanár: a theol. ifjúságnak azonban talán mégis részletesebb tárgyalás kellene, bár vezérfonalnak itt is használható lesz a könyv, csak több illusztráló anyagot követel.

Ezek előre bocsátásával talán a könyv használhatóságának a szerző által is kívánt célját szolgálja, ha a következőkben részletesebben megjelöljük azokat a részeket, ahol nézetünk szerint a mindenesetre nem is sokára szükségessé váló új kiadásban akár az anyag, akár a kifejezés szempontjából további esiszólásra van szükség, megjegyezve, hogy ezek az egészen egyéni nézetek nem kívánnak prejudikálni semmiféle hivatalos jellegű bírálatnak.

Érthető, hogy ilyen korrektív jellemű megjegyzéseket az első rész vált ki fölös számmal, hiszen itt igazán csaknem förtelen úton kellett járnia a szerzőnek és bizony, még a zenetörténelem-írás sincs minden részletre nézve megállapodott és fogalmilag véglegesített meghatározások birtokában. Így mindjárt a bevezető kikezdesben, melyet túltömörnek és azért valamelyest elvontnak érez bizonyosan a diák is, de a dologgal ismerős olvasó is. A korszakokra való felosztás is tovább differenciálendő.

A zene leszármaztatása az *utánzásból* (6. l.) alig tartható, sokkal jobb volna a zenei hangok felfedezését a *hívó hangok* észrevételéből stb. magyarázni (Stumpf és Hornbostel). Ezzel az is megdől, hogy előbb volt a hangszer, azután az ének (7. l.). Egyiptom *elméleti* zenéjét talán más kifejezéssel kellene felcserélni.

A sémiták hangrendszeréről mondtak nincsenek előkészítve, hasonlóan a görög szertartási zenéről írtak. A rómaiakról szóló néhány szót másképpen kell fogalmazni. Nem szerencsés a ker. egyház és művészetek

viszonyának értelmezése sem (9. l.). A közép-kori hangnemeket talán egyszerűbb volna a mai skálákkal vetni össze és képzésük szabályait ezután világítani meg. A *szertartásos* énekek cím és szakasz átdolgozandó. A *Komolytalan szót* (11. és 21. l.) legjobb volna egészen elhagyni.

A *trubadur* és *minnesenger* neveket jó volna etimológiailag is értelmezni. A „saját témákkal” gyötrelmes kifejezés a szerző tiszta magyar nyelvérzékét is megejtette (17. l.). Palestrina mellől nem volna szabad hiányoznia annak a tudomásnak, hogy P. a *Goudimel* tanítványa volt.

A *prot. zene* cikkben még az *egyelőre* megszorítással sem szabad csak annyit mondani, hogy az éneklést általánosabbá tette (17). „Amiatt a szempont miatt” helyett: abból a célból irandó (18.).

A „klasszikusok” értelmezése alig tartható, mert két jelentést vegyít össze: a történelmi vagyis *kor* meghatározást az *értékelővel*, már pedig világos, hogy az utóbbi értelmet minden kor és irány és iskola képviselőjére lehet és szokták is alkalmazni. Van „klaszszikusa” a realizmusnak is és a modernségnek is.

Stanitz neve helyesen *Stamitz* (23).

A romantika zenei értelmezése régi nehézsége az esztétikának általában, de még a Molnár A. tekintélye se tesz elfogadhatóvá olyan meghatározást, hogy romantikus a zenemű, ha valamely részletét ki lehet hagyni, persze a „formai összhangulat sérelme nélkül” (26.), mert semmiféle műből se lehet *kihagyni* egyetlen részecskét se, ha igazán műalkotás, vagy pedig mindenikből ki lehet hagyni hosszú részeket is, amint a mindenféle „húzások” gyakorlata mutatja, ez azonban azt teszi, hogy ez a technikai műtét nem lehet *stílus meghatározó* elv és minden más részről előbb hagyandó ki a jövő kiadásból.

A Lisztől szóló cikkben legjobb volna elhagyni a cigányzenéről írt könyve említését is, mert tévedését később, a II. részben (63. l.) helyesen világítja meg, elég ennyi. A Wagner műveinek sorrendjében az időrend lehet a legjobb kalauz, éppúgy a 32. lapon felsorolt nevekre nézve is.

A 32. lap utolsó cikkében, a legújabb zenei irányok értelmezése és becslése nem hű a történelmi tényekhez, mert a naturalizmus, impresszionizmus stb. éppen úgy benne voltak a művészi kifejezés lehetőségei közt és éppen úgy ki kellett bontakozniuk, mint akármelyik előző mozzanatnak, melyet valamikor éppen olyan forradalomnak néztek és amely éppen olyan nagy művészi gyarapodást hozott, mint azok akármelyike. Inkább ezen irányok obj. jellemzését várnók, zenei tekintetben, mert amit most ad a cikk, inkább ált. és a képzőművészeteket inkább jellemző, mint a zenét, másfelől pedig valószínűleg meghaladja a középiskolás diák zenei érettsége fokát (VII. oszt.). Hogy *Strauss* Richard operáiban „korunk beteges ízlésének hódol”, ezt nem lehet mondani. Az időrend Mascagni, Leoncavallo és Strauss közt megint szem előtt tartandó. Debussy szólamai nem azért

inkább recitativók, mint dallamok, mert impresszionista, ha csakugyan az, hanem mert egyénisége olyan. A „titokzatosságig elmélyedő alaposság” dicsérete talán átformalható a helyes alapgondolat helyesebb kifejezésévé (33.).

A dolog természete szerint sokkal egysegebb és kerekesebb a magyar zenei történelmi rész. A felosztás I. szakaszát azonban igen lazán jellemzi az *általános művelődés* kifejezés. A „meglátás” kifejezést is legjobb átengedni a megérdemelt feledésnek. Hát az „eladdig lopvanószó virágének” maradhat-e? (36.)

A 18. lapon „hanem” helyett inkább *pedig* kíváncsodik. Az 52-iken a „későbbi idők neves primásai” közt megint az időrend „évszámokkal” is jelezhető volna. Fráter Loránt hegedűjátékának becslése („elég jó”) talán elmaradhat. A 64. lapon a Bertha és Nikolics úttörő munkájáról mondottakat kissé részletezni kellene, mert így alig érte meg a diák.

Egy hiányt kell még jelezni: ez az egyházi ének és énekeskönyvek történetének teljes hiánya. Talán valahol egyebütt elvégezhető feladatnak ismeri a szerző, de innen se maradhat ki. Végül, az illusztrált arcképek közül egyiket-másikat jellemzőbb és talán művészileg is sikerültebb képpel kellene kicserélni.

Ezek a részletes megjegyzések mindenképp föltét az akarják illusztrálni, hogy milyen komolyan nyereségnek érezzük a művet, melynek minél hasznavehetőbbé tételéhez hozzájárulni volt éppen céljuk. Sok kitűnő szakaszt nem lehet külön megnevezni, viszont azt se tarthatjuk feladatunknak, hogy egyes részek elhelyezéséről és a felölt anyag természetéről elmondjuk a magunk nézetét, mert ez annyi volna, mint egy új könyv tervét vagy vázát tárnunk elő, amire semmi szükség sincs, hanem csak arra, hogy erre a maga nemében minden figyelmet és elismerést érdemlő úttörő könyvre felhívjuk mindazok figyelmét, akikre tartozik és akiknek ösztönző segítő munkájával szeretnők mindig érettebbé és esziszoltabbá tétve tudni ezt az első alakjában is érett munkát.

Tankó Béla.

Böszörményi Jenő: Magyar ég alatt. Elbeszélések. Szentes, 1929. 3. r. 125 lap.

E tizenhat kis elbeszélést tartalmazó kötet címét két szempontból is találónak érezzük. Egyrészt csakugyan magyar talajban gyökerezik mindenik darabnak a témája, másrészt az előadásmód valami — hogy úgy mondjuk — szabad ég alatti üdeséget lehell magából, sehol sem érzik rajta a könyvtárszobák és íróasztalok szaga.

Ha valakiről a rajzszerű, apró elbeszélés műfaja terén éppen az említett két jellemvonást állapítjuk meg az írói egyéniség lényeges jegyeiként, akkor szinte lehetetlen, hogy föl ne vetődjék bennünk a XX. századi két nagy „előd”-höz, Mikszáthhoz és Gárdonyihoz való viszonyunk a kérdése. Hogy melyikhez áll közelebb szerzőnk, ezt a kérdést a világnézet szempontja dönti el.

Böszörményi Jenő szemléletmódja, különösen a falusi magyar parasztéletre vonat-

kozólag, a Gárdonyiéval rokon, néha egyenesen ráemlékeztet. Ez a látásmód szereti az adomai csattanókat, de azért sem ezeket nem viszi túlzásba, sem általában az adomaszerűségnek nincs meg nála az a mindent lemosolygó, ironikus-szkeptikus oldala, mely Mikszáth költészetének tükörüvegét bizonyos mértékig menthetetlenül torzítóvá teszi. — Böszörményi szemlencséje nem ilyen fénytörésű, inkább a Gárdonyiéhoz hasonlít, de a Gárdonyiéénál is szelidebb az a humor, melynek a közegén átszűrődnek a külső világ benyomásai. A Gárdonyi melancholiája és egyre súlyosodó pesszimizmusa Böszörményi-ből egészen hiányzik. — majdnem azt mondjuk, hogy: túlságosan. Optimizmusa néha olyan fokú, hogy ez már a valóságosság- nek a rovására megy: ilyenkor mintha nem a költő tapasztalati meggyőződése szólna hozzánk, hanem a *papnak* a vallásos hite, vagy éppen csak kegyes óhajtása.

Az egyik elbeszélés így végződik: „A legszegényebb embernek is gyönyörűvé lehet az élete, ha a szívében igaz szeretet lakozik, mely mindent megaranyoz: hétköznapot, földet és mennyet egyaránt” (63. l.). Egy másik elbeszélésnek meg ezek a befejező sorai: „Milyen szép is lenne, ha ezen a világon mindenki arra törekednék, hogy ne bánatot, hanem örömet szerezzen a másikkal!” (109.) Bizony, az szépe lenne. Nohát a kötet darabjainak a többsége mintegy igazoló példaként szolgálja és hirdeti ezt a kegyes óhajtással „megaranyozott”, optimista eszményiségű világnézeti álláspontot. Egy árvaházi kis leány az anyjáról reámaradt örökséget, egy darab tízkoronás aranyat rögtön a városházára viszi és az inségesek javára áldozza. (*Az árva*) A méltóságos miniszteri tanácsos úr a nyomorúságos tanyasi iskola kis parasztgyermekében boldog közvetlenséggel gyönyörködik, „tapsolt örömeiben ömeltősága”, mikor a gyerekekkel együtt nézegette az iskola eresze alá fészkelte fecske-családot s lelkesen üzeni a gyerekek szüleinek, hogy új iskola épül, új vár a magyarságnak. (*A tatárhalmi kis fecske.*) A talált escesemőt a falu neveli fel: beosztja a kupaktanács szépen, igazságosan: mikor melyik familiának lesz a vendége. Tíz éves korában kanásznak szegődött el, de húsz éves korára tüdővész támadta meg s kórházba került. A kórházban az ápoló külön párnát, az orvos ezüstörát ajándékoz neki, a főorvos, aki a feleségének soha még nem vitt egy szál virágot sem, most a kertésztől rendelt ibolyacsokorral kedveskedik az árva kanászleánynek, úgyhogy ez boldogan hal meg a feléje áradó sok-sok szeretet drága ölében. (*Árva Péter húsvétja.*) A dúsgazdag nagy úr eleinte érzéketlen az általa csupán hírből ismert szegénység és nyomorúság iránt, de aztán az okos papi beavatkozás megolvasztja a jégkérget s a gazdag úr megkezdí a jótékonykodást. (*Tavasza a télben.*) És így tovább.

Vannak azonban olyan darabjai is a kötetnek, amelyekben az erkölcsi célzat nem lép ennyire előtérbe, hanem csupán jóízű, élethű arcképet rajzol az író egy-két falusi (ritkábban városi) leányról, asszonyról, férfiről. (*Az igazi Szabó János, A házasság nem sem-*

misül meg, Mihály meg Kovács Eszti.) De nemcsak ezeket a darabokat, hanem a fentebb említetteket is egytől-egyig ügyes elevenség, zamatos magyarság, határos hangulati kedvesség jellemzi. Csak a legutolsó darab rí ki a kötet egészének összhangjából főalakjának ellenszenves jellemével s az elbeszélés keserynés hangjával.

Zsigmond Ferenc.

Kovácsné Huszár Jolán: Beszélgetéseim. Versek. 1929. Nyolcadrét. 80 lap.

E jótékonycélra szánt jövedelmű verses-kötet, tartalmát, illető érzelemforrását tekintve, valóban nem közönséges manifesztációja egy buzgó református női léleknek. Formai, esztétikai vonatkozásban nem mutat figyelemreméltó értékeket, de e zsoldárszerű vallomások és önjellemzések belső heve úgy áttüzesíti a nyelvi tartályt, hogy ez utóbbi szinte mellékessé válhatik az olyan olvasók számára, akik a hívő lélek tüzenél akarnak melegedni, már pedig ezek kedvéért adta ki e kötetet.

Zsigmond Ferenc.

Vargha Tamásné: Vándormadár útja. Regényes rajz Szenci Molnár Albert ifjúságról. Sylvester-kiadás. Év nélkül. Nagy nyolcadrét. 160 lap.

A XX. század a nivellálódás kora. Nemcsak a különféle költői műfajok határvonalai olvadnak át meg át egymásba, hanem a tudomány és a költészet fogalmi köre is az egymással való legkülönfélébb árnyalatú vegyülésekre mutat példákat. Különösen gyakori a történelmenek és irodalomtörténetnek a szépirodalommal való összepárosítása: az előbbi eljárásnak korszerűségét Ludwig Emil kamatoztatja roppant sikerrel (Goethe, Napoleon stb.), követője nálunk pl Balassa Imre Kossuthja), nálunk inkább az utóbbifajta határvegyülés mondható az újabb időkben mindennapi jelenségnek (Mikszáth Jókaija, Szini Gyula Jókaija, Laczkó Géza Zrinyije, Dormándy László, Somfay Margit, Vándor Iván Balassa Bálintja, Ferenczi Sári Jósika Miklósa, Dóczy Jenő Arany Jánosa stb.)

Vargha Tamásné *Vándormadár útja* című munkája is szépirodalomban felolvasztott irodalomtörténet, úgynevezett regényes életrajz. Nem lép fel nagy igényekkel, de éppen szerénysége és szoliditása teszi rokonszenvesé. Szenci Molnár Albert élete pereg le előttünk házasságáig. Hálás téma, mert a történeti valóság magában is érdekes, helyváltozásokban, küzdelmekben, eredményekben gazdag: Molnár Albert naplója és a Dézsi-féle életrajz bőséges anyagát csak fel kell olvasztani a költői mesterség eszközeivel: a leíró és beszéltető ábrázolásmóddal s ehhez úgyszólván csak ízlésbeli rátermettség szükséges. Szerzőnkben ez a kellék megvan s munkája „miscuit utile dulci”, igen alkalmas olvasmány az ifjúság és általában a nagyközönség számára, mely a tudományos ismeretanyag

orvosságát a szórakozás ostyájában fogadja el legszívesebben. Vargha Tamásné munkája lanítja, gyönyörködteti és református hitében erősíti az olvasót... A könyvhöz Ravasz László írt előszót.

Zsigmond Ferenc.

V. Sipos Ida: Az örök nap. Regény a magyarországi reformáció első perceiből. 1927. Sylvester-kiadás. Kis nyolecadrét. 69 lap.

Ez a regénynek nevezett elbeszélés nem üti meg az irodalmiság mértékét. A túlság-zott jellemek, a naív valószínűtlenségű cselekvény, a fellengzően patétikus előadás mód együttvéve olyan benyomást tesz reánk, mintha a múlt század negyvenes éveinek romantikában túltelgő novella-műfaji átlagából került volna valamelyik darab a kezünkbe. Már maga az alcím („A magyarországi reformáció első perceiből”) úgy van megfogalmazva, hogy mosolyt kelt az olvasóban. A reformációval egyébként csak negatív értelemben kerül kapcsolatba ez az elbeszélés: a mohácsi vész korabeli katolicizmus romlottsága van benne rikító módon megvilágítva. Szerzőnk stílusa — különösen az első néhány lapon — a -ván-vén-es igenévi szerkezet halmozásával a magyarosság ellen is feltűnő vétségeket követ el: az elbeszélésnek mindjárt a legelső sorai úgy hangzanak, mint valami német szöveg szolgai hűségű fordítása: „Mohács siralma végigzúgott az országon. Vérbe, sárba gázolva az áldott termőföldek, virágos mezők szépsége oda. Fedező hajlékok feldúlva, büszke városok megalázva, megrabolva, földdel egyenlővé léve...” Költői művet ma már igazán nem szabad *ilyen* magyar nyelven írni.

Zsigmond Ferenc.

Árkossy Károly: A gondolatszabadság nevében. Budapest. 1928.

E 317 oldalas, vaskos könyv öt tárgykörből veszi anyagát: I. A gondolkodásról; II. Az igazságokról; III. Egyénet; IV. Közélet; V. Eszmeélet. Tömérdek gondolat. Bevezetésében hangsúlyozza, hogy teljesen eredeti gondolat nincsen. De ez nem baj. Előszavában elmondja, hogy sokesztendő gondolkodásának I. részét bocsátja itt közre s noha több más műve van, mégis ezzel lép elő először, mert egy percet sem akar késni a felvilágosítással a *világnézésük* miatt üldözöttek érdekében. Tudja, hogy könyve e rákfenés maradiság ellenvéleményét hívja ki, de nem bánja. Forradalmi szellemének állított könyve a saját kiadásában jelent meg. Gondolatai kissé távoljárnak Eötvös gondolatának szépségétől és szabotosságától, sőt olykor érthetetlenek. Bárminek a fogalmát bármikor is, mindig csak hiányosan és részlegesen *vonatkoztatathatjuk* le (?). A gondolatok ekkora tömegének olvasása fárasztó ugyan, de mégis vigasztaló, hogy van ember, aki a mai nehéz időkben még gondolkodni is szeret.

Gulyás József.

Nyireő István: A Magyar Nemzeti Múzeum Országos Széchényi-Könyvtárának átszervezési munkálatai. Budapest. 1928. 36 l.

Szerző (jelenleg a debreceni egyetem könyvtárosa) e könyvben röviden beszámol a múzeumi könyvtár történetéről s átszervezéséről. A levéltári osztályt áttették az Országos levéltárba, de elkülönítve. A hírlapanyag a II. emeletre került, a Festetich-istállóból, a régészeti osztály tovább költözött s így a könyvtár újabb teret nyert. Így fogtak hozzá a könyvtár átszervezéséhez, amelynek sok fázisa volt. Fontosabbak: helykímélés, a kézikönyvtár számára 30,000 kötet kiválasztása, vasállványok stb. A ritkábban használt szakok felvitele az emeletre. Az olvasóterem is átalakult. A legfontosabb művek *másodpéldányban* is rendelkezésre állnak. Végtelen számozást léptettek életbe. A kézikönyvtárban ugrásszámozás van (régén Patakon is így volt). Szól a Todorescu-és az Apponyi-könyvtárról is. — Szorgos munka folyt, remélhetőleg meglesz az eredménye is.

Gulyás József.

Musnai László: Károlyi Gáspár, a bibliafordító. Cluj-Kolozsvár. 1929.

E kis, 47 lapos füzet a legáltalánosabban elterjedt magyar könyv szerzőjéről szól. Bemutatja a magyar bibliafordítók történetét Károliig, majd rátér Károli életrajzára. Hangot ad abbeli sejtelmének is, hogy Kopácsi Istvánnak is tanítványa volt s öccse is a bibliafordítás névtelen munkái közé tartozott. Végigkíséri további életútján. Felhasználja az újabban előkerült adatokat is (tállyai papságáról). E becses adatokat ő is értékesíti, sőt az okmányokat szöszterint átveszi Gulyás József fordításában. Amilyen helyes ez, éppoly helytelen, hogy kritika nélkül átvette a Harsányi-féle Biblia-történetből a Náprágyi-levelet, mely csak S. Szabó József szellemes tréfája. A végéhez bő jegyzeteket csatolt.

Gulyás József.

Dajka András: Magyar lelkivergődések a magyar szociális reformpárt alakulásakor. 20 l.

A kis, 20 lapos füzetke Koppány vezér emlékének van ajánlva s homlokán Adyól vett jeligét visel. Előszavában elmondja, hogy Szabó Dezsőt felszólította, mint a *magyar fajtság hivatalos* apostolát, alakítson politikai pártot. (Erre a kitételre Sz. D. alaposan rászolgált: oláh fog lenni.) Második előszavában Herczeg, Szekfű esetét említi fel. Sorait a magyar diplomás nemzedék megmozdulása ihlette. Az idegen származásúak ellen foglal állást. A Bartha Miklós Társaságtól vár kezdeményezést.

Gulyás József.

Törös László: Kik írták a Debreceni grammatikát. Külön nyomat a Magyar Nyelvből. 7 lap.

A kérdés eddigi irodalmát felsorolva és bírálva, áttér a kérdés megfejtésére: Bene-

dek Mihály, Szikszai György, Domokos Lajos. A legnagyobb rész Benedek szerkesztő munkája. A negyedik bíráló Gál András volt. Hunyadit elejti. Azóta előkerült bizonyítékok (Irod. Közl. 1929. 228. l.) szerint Gált kell elejteni s Hunyadit beiktatni. Kár, hogy a dolgozat csak egy rész a pályaműből.

Gulyás József.

Oláh Gábor: Válogatott költeményei. Csokonai-könyvtár. 1. szám. 1928. Debrecen. Kiadja a Csokonai-kör.

A „Debreceni Csokonai-kör” nagyon szép, elismerésre méltó célt tűzött ki maga elé. Megindított egy vállalatot, mely „Csokonai-könyvtár” címen eddig négy könyvet bocsájtott közre s előkészületben levőknek irodalomtörténeti s esztetikai tanulmányokat, verseket, elbeszéléseket jelez. Talán nem is lett volna stílszerűbb másként, mint Oláh Gábor válogatott költeményeivel kezdeni a vállalatot, aki Csokonairól több tanulmányt írt.

Jelen kötetéhez Csobán Endre, a könyvtár szerkesztője írt előszót (3–22. l.). Ez a kötet terjedelméhez viszonyítva, kissé bő bevezetés szemlét tart Oláh Gábor fejlődésén a Bokrétától legutolsó kötetéig. Felsorakoztatja a különféle véleményeket, melyeket költészetéről nyilvánítottak. Ő hősét forradalmárnak mondja, de forradalmársága belső világában zajlik le. Szomorú ember, pessimista költő, akit az elmúlás gondolata is bánt. Szereti embertársait, de azok nem értik meg őt. Magányos ember, de vágyik a családi élet után. Passiv lélek, aki csak ábrándozni tud. Az erkölcsnek nem enged beleszólást a költészetbe. Párizst imádja, de magyar lélek. Ragyogó képzelete a nőt bálványának állítja maga elé. Látása sajátos. Hasonlataiban is benne van pessimista lelke. Sötét magyar pessimismust hozott, amely látja a társadalom korlátjait: a szépség vágyát hozta s egy hajlékony és zengő nyelvet.

Ezután jönnek a költemények, amelyeket Oláh Gábor maga válogatott ki. Hetvenkét vers van a kötetben, tizenegy gyűjteményből összeválogatva. Az Istenek alkonyatából 1+13=14, a Bokréta I. kötetéből egy, a másodikból három, a harmadikból öt, a Költeményekből öt, az Élet lobogója alatt műből tizenkettő, a Gondolatok felhőfutásából nyolc, a Laura fátyolából tizenegy, a Háborús versekből egy, a Forradalmi versekből egy, a Patkánybűvölőkből három, Isten kémje című kötetből öt. Tíz verses kötetből van tehát összeválogatva a hetvenkét költemény. A kiválogatás a kötetek sorrendjében halad: csak az Istenek alkonyatából van kiszakítva egy vers s az élre téve. Talán jellemzőnek szánta az író, magányos élete tragédiájának magyarázatául adván előre, bevezetőképpen, a verset. S csakugyan, a közölt versekben sok van, ami hasonló hangot üt meg. Többen gyermekemlékein mereng (Arany idők. Új lakás, Két szürke lófej, Anyám dalol, Vesztett csaták). Néhányban saját sorsán búsul (Akinek minden fáj, Birkozom a sorssal, Ellentmondások embere,

Öreg legény, Vágtatunk a semmibe, Keresztre feszített ember). Különösen kiemeljük itt Oláh Gábor zengő nyelvét. Nehéz, pompázatos selyem kárpit ez, mely suhogva omlik alá, akár magyaros kiejtésű szavakban szólal meg (Hortobágy, Szegény ember zsoldára), akár szabad versekben ír, melyben ő időbelileg is megelőzte Kassák Lajost (A gyermek apotheosisa). Szép a Fekete királyfi c. verse is. A 144 lapnyi kötetből ugyan egységes írói kép nem alakul ki, mert hiszen Oláh Gábor sokoldalúságát ez egy kötet, s hozzá válogatott versekkel, nem tudja előtűntetni, de annyit mégis megállapíthatunk, hogy nagytehetségű, magányos magyar, akinek bűvös eszköze a nyelv, szinte páratlan engedelmisséggel követi magasröptű gondolatait. (És e nagy nyelv művészenek írásbeli dolgozatokat kell javitnia!)

Gulyás József.

Bokréta. (Csokonai könyvtár, 4. szám.)

Ez már a negyedik könyv a Bokrétából, melynek szerzői közül Gulyás József már az idvezültek hónapban zengi az örök Isten dicséretét. Kíváncsian vesszük a negyedik könyvet kezünkbe, mivé fejlődtek 1902 óta írói? Az előszót Pintér Jenő írta e kötethez, végigpillant benne az 1902., 1904., 1908-i köteteken. Az utolsóban (1928.) az élő négy költő közreadatta halott társuk írói hagyatékát.

Első helyen vannak közölve Baja Mihály költeményei: 11 cím alatt 21 költemény. Az egyikben a hollandusokhoz szól, akik segítő kezet nyújtottak a magyarok felé. Levelét ír a távolba Madai Gyulának; nyár végén érzi az ősz közeledését; házasuló barátjának írt költeményében társtalan életének képét festi meg; Három közismert dalában futó érzelmek felhője van; a Fürdőn írt három másik dalában magános voltának fájdalma sír. Sikerült versek a magyar nőtárol írt nyolc könnyű lejtésű, megenyészésre váro kis dala, főleg az első: Keresi élettársát, akiért odaadná a világot. Vágyik újra diákorába vissza. Dalos természet. A másik költő, Gulyás József (1881–1924) már posthumos versekbe szerepel: 19 cím alatt 21 verssel. A szomorúság hangja zeng ezekben. Még a derűsebbek is tele vannak a komor jövő sejtelmével (Angyal vagy), „Immaculata” eszményképe, a halál ölelő karjában: a esontaréú rém viszi, viszi. Bús bánata a Halál küszöbén s Páros csillag címűekben telőződik. Talán sejtette korai halálát.

Gyökössy Endre 11 cím alatt 23 költeménnyel szerepel a kötetben. A nagyváros benyomásai s a nagyvárosból kimenekülő ember érzései fonódnak össze harmonikus összhangban, amelyet a mai nehéz viszonyok súlya s a haza állapota zavar csak (Keserű magyar éneke, Ki ez az ember?). Hasonlóan erő nyilatkozik az Ég az erdő című versében, mely dikió szempontjából is egyike e kötet legerőteljesebb verseinek.

A következő költő, Madai Gyula, 12 költeménnyel szerepel. Ő már nem szereti a nagyvárost, s haza vágyódik. Szereti mesterét,

Beöthy Zsoltot: baráti és testvéri hangon szól a finnekhez; a hazafias érzés talál hangot a Magyar ágyúk-ban. Nagyatádiról szól az utolsó verse. Sikerült vers a Harangozó című. Oláh Gábor, az utolsó, itt is a rithmus virtuózána bizonyult. Tizenhárom költeményét kapjuk itt. Schubert, Csokonai, Horthy Miklós, Dante megénekelésre méltó emberek. A debreceni Nagyerdő, a halhatatlan magyarság, a lépett sorsú magyarok figyelmeztetése: megénekelésre méltó tárgyak. Dicsőség, Igazság, Feledés, Megváltó szerelem, Az őszi elmulás: megénekelésre méltó eszmék. Látja édes anyja egész sorsát, ki életet adott neki. „Elhagyatva élni jó” című költeményének dübörgő zenéje után a „Debreceni Nagyerdő ősszel” múltó remek parodiája megkapó ellentét! Oláh Gábor nagy nyelvűművész. Ez a kötet gyarapítja eddigi babérainak sorát.

Gulyás József.

Szondy György: *Állatok, virágok. Cluj-Kolozsvár, 1930. Minerva. (A „Magyar Nép” könyvtára. Szerk. Gyallay Domokos. 39. sz.) 16°. 96 lap.*

Örvendtes körülmény, ha Csonkamagyarország írói közül egyiknek-másiknak sikerül az elszakított területeken is találnia kiadót és közönséget. Viszont, ha íróink azért szorúlnak „idegenbe”, mert itthon nem tudnak szóhoz jutni — ez már annál elszomorítóbb jelenség.

Szellemi életünk egyik nagyfontosságú, de meglehetősen kényes természetű és nem valami szapora természetű területének, az ú. n. ifjúsági irodalomnak leghívatottabb művelői közé tartozik dr. Szondy György, a debreceni református leánygimnázium tanára: sok szép kisebb-nagyobb dolgozat jelent meg már tőle, de a megérdemelt általánosabb elismertetés mégsem jutott neki ezideig osztályrésztül, pedig maga Benedek Elek is, halála előtt kevéssel, magasztaló szavakban fejezte ki iránta érzett nagyrabecsülését s mintegy felhívta reá a magyarországi közvélemény figyelmét.

Szondy csakugyan szerencsés tehetséggel tudja megoldani az ifjúság nemes irányú szórakoztatására irányuló feladatot: amit ír, az érdekes és hasznos olvasmány egyszerre. Nem a régimódi, unalmas és helytelen módszert követi: elvont erkölcsi tanulság igazolására eszeli ki valószínűtlen történeteket, hanem az eleven élet tömkelegébe engedni bepillantást már a gyermek számára is, kézenfogni őt és hozzászoktatni a nyíltszemű megfigyeléshez, vonzalmat teremteni benne a Természet kézzelfogható és mégis titokzatos világa iránt. Nemesak az ötletesség és a képzelőerő van meg Szondyban, mely az előadás érdekességét tudja biztosítani, hanem a természettudományi alapos szakismeret is, amely szolid, precíz és hasznos nyersanyagot tud szolgáltatni a szép-irodalmi eszközöket alkalmazó előadás számára.

Mostani könyvecskéjében az állat- és növényvilág életét hozza közel apró mesékben a gyermeki lélek érdeklődéséhez. A köl-

lői látás- és megokolásmód antropomorfisztikus fogásaival mintegy átlekkesíti a külső természet életnyilvánulásait s még a véresejtjeinkben végbemenő biokémiai folyamatokat is fel tudja használni mesélő hangú történetecské lárgyául (*A vérpusztító törpék*). A gyermeki olvasók képzeletének ébrentartását a szöveg közötti — részben eredeti — ügyes illusztrációk is segítik.

Zsigmond Ferenc.

Csizmadia Lajos: *Bibliai földrajz és természetrajz. Sylvester Bibliai Kézikönyve. IV. kötet. 152. lap.*

Csizmadia Lajos, a pápai theologiai akadémia nem régen elhunyt bibliáslelkű, tudós professzora nagy szolgálatot végzett ennek a könyvnek a megírásával. Mert valóban úgy van, ahogyan ő könyve előszavában mondja, hogy „a helyismeret elősegíti az ott lezajlott események tisztább, helyesebb megértését”, hogy a „Biblia számos vonatkozása, mondása s az egyes feljegyzett szokások csak akkor válnak előttünk érthetőkké, ha a bibliai néplakóhelyének viszonyait ismerjük”. Minden látásunk, ismeretünk térhez és időhöz kötött s a szentírásban elbeszélte események annál inkább megtelnek élettel s így annál inkább megragadnak, minél inkább meg tudjuk jelelni azokat a területeket, ehhez pedig igen nagyrészt segítenek minket a földrajzi és természetrajzi ismeretek.

Csizmadia Lajos vállalt feladatát pedig pompásan megoldotta. Módszer szempontjából t. i. lehető leghelyesebben fogta fel feladatát, egyfelől u. i. egységes képet ad Palesztina földrajzi, természetrajzi viszonyairól, sőt rövid áttekintést nyújt az ország történetéről is: másfelől pedig külön fejezetek alatt felsorolja az ország földrajzi és természetrajzi neveit betűrendben, ami által a szentírás egyes részeinek megértése szempontjából nagymértékben fokozódik a könyv gyakorlati használhatósága. Alapos ismeret, gondos tájékozódás jellemzi a könyvet minden részében.

Mátyás Ernő.

Tihanyi Dezső: *„Mysterium Magnum” (A világ értelme.) 39 l.*

E munka Leibniz, Jakob Böhme, Baader és Schelling nyomain haladva azt a célt tűzi maga elé, hogy rávilágítson a világ bennrejlő értelmére és kimutassa a jó fölényt a rosszal szemben. Tehát a theodicea problémája körül forog s Leibniz felfogását a theozófiában előszeretettel alkalmazott evolúciós gondolattal kiegészítve megállapítja, hogy „a világ jónak mondható akkor is, ha a benne kifejezésre jutó eszme, jóllehet bizonyos benső hátrányok árán, bebizonyíthatólag megvalósul és azután e hátrányokat önmaga kiegyenlíti”. Alapgondolata, hogy a világ, amennyire csak betekintést enged a maga igazi mivoltába, célszerű összefüggést és határozott értelmet árul el, sőt ha a számunkra legmagasabb szempontból, a szeretet szempontjából ítéljük meg, legszárnyalóbb re-

ménységeinket is boldog beteljesedéssel biztatja. Gondolatmenete a jó meghatározása, az erkölcsi rossz jelentősége és keletkezése, a rosszal együttjáró szenvedés természete s végül annak kimutatása, hogy a világban miként kerekedik felül a jó. A jót azonosítja a szeretettel: a szeretet maga a tökéletes jószág és erkölcsileg jó mindaz, ami a szeretet érvényesülését szolgálja. Vallás és erkölcs a maga lényegében, a szeretetben, azonos egymással. Az erkölcsi rossz tökéletlenség. Minthogy az akarati aktus szigorúan a kauzalitásnak megfelelően jó létre, ennél fogva valamely sajátos vétkességről nem lehet igazán szó. Még az ú. n. radikális rossz is, amely szándékosan helyezkedik szembe a szeretet irányában haladó fejlődéssel, a világ befejezetlenségének és ideiglenes tökéletlenségének az eredménye. A gondolkodásban a tévedés. a testi életben a betegség az erkölcsi rosszal teljesen párhuzamos jelenségek. A bűn így szükségszerű és célszerű, a fejlődéssel együtt jár. Isten „egyesegyedül isteni humorral nézheti a bűnt”. A mindenség harmóniája úgy áll helyre, hogy a fejlődés befejeződik. Ekkor előáll egy oly maradandó állapot, amelyben a tökéletesség mindenben kizárja a rosszat. Ez azonban a mindenségben nem valósulhat meg: a fejlődés istenből ered és belé tér vissza, mint aki mindennek a végcélja. Az erkölcsi tökéletesség azonban nem esik egybe a világfejlődés végcéljával, hanem a világfolyamatnak közbenső célja, amelyet ez még jóval a befejeződés előtt valósít meg. Láthatjuk e rövid összefoglalásból, hogy e műnek gondolatvilága a vallástörténetben és a filozófiatörténetben százszor jelentkezett és ugyanannyiszor tévedésnek felismert önkényes és fantasztikus gondolatvilág. Ismerős minden állítása és elbukott már minden állítása. Ha a theozófia újra felújítja, ám tegye, de sem tudományos, sem filozófiai értéke nincs, a kijelentéssel pedig homlokegyenest ellenkezik.

Dr. Vass Vince.

Csobán Endre: Debrecen sz. kir. város levéltára. 1929. 36 l.

Az ősi civis város gazdag levéltárát ismerteti Csobán Endre városi levéltáros izléses könyve. Mellőzi a levéltár történetének elmondását, egyenesen a különböző részekre tér át: I. a városi tanács és a főbíró működése folytán keletkezett iratgyűjtemények; II. alárendelt városi hivatalok s tisztviselők iratgyűjteményei; III. felsőbb helyekről származó iratok gyűjteményei; IV. idegen hatóságok iratai; V. vegyes iratok. Ez öt

csoportban 136 kisebb csoport van, 1294-től 1919-ig. Nagyon érdekesek a Debrecen-környéki puszták, családok, vallási intézkedések, direktóriumi rendeletek aktái. Sok pontosan van rendezve, többhöz névmutató nincs. A direktóriumi iratok egy részét a h. törvényszék kikérte. Mennyi gazdag anyag egy dolgozó ember számára! A kutató munkáját kézikönyvtár is segíti.

Gulyás József.

Körmenői Horváth József: Szózat Magyarország minden lakójához. Az előszót írta: Urmánczy Nándor. Budapest, 1930.

A Honvédelmi párt kiadásában egy 70 oldalas könyv jelent meg, mely három beszédet tartalmaz. Az első a trianoni békeparancsot ismerteti, a második hazánk jelenlegi helyzetét rajzolja, a harmadik Magyarország feltámadásáról beszél. Röpirat ez, melynek gondolatait a szerző vagy 600 községben elmondta, mielőtt összefoglalva kiadta volna. Tüzeshangú beszédek olvashatunk itt, melyek idézetei csaknem mind Végváriból vannak véve.

Gulyás József.

Skultéty József: A volt Felső-Magyarországról. Túrőcsentmárton. 1930. 39 l.

Komoly érdeklődéssel vesszük kezünkbe e könyvet. Az elszakított területről jön, magyar nyelven szól hozzánk, válaszul Iványi Béla könyvére. Védelmébe veszi a tótokat vele szemben s ezt nyelvészeti s történeti érvekkel bizonyítja. A magyar kérdést elintéztettek tartották 1919-ben s nem is figyeltek rá, nem is törődtek vele, míg irnak róluk Budapesten. Így csak most tudta meg, amit írt róluk 1919-ben Iványi s most válaszol rá. Őket nem pánszláv s cseh ügynökök s guruló rubel s magyar gyűlölet szakította el, hanem az ősi birtokhoz való ragaszkodás s a magyar nyelv uralmától való félelem. A tótok gyűlölték a magyart. Mert ők is részt vettek a magyar szellem fejlesztésében (Mossóczy, Komjáthi Benedek, Káldy György stb. Nagyszombatban nem voltak, nem születtek magyarok. Petőfi anyja tót volt. A nevekben az *y* tót eredetre mutat; a felvidéki megyék elleneztek a magyar nyelv behozatalát a közigazgatásba, a tótokat elnyomták. Mocsáry is ezt mondja.) A szlávokról nem vettek tudomást. A világháború a szlávok felszabadítására volt. Zsibbadt kézzel tesszük le a könyvet. Lesz-e ebből magyar feltámadás?

Gulyás József.

PUBLIKÁCIÓ.

Keresztesi József akadémiai utazása a külső országokban. (Autobiographiából.)

(Folytatás.)

γ) Ezzel általellenben Abraham van der Hulst.

ε) Vilhelm van der Zaan, mind igen szépek.

ζ) Fortunae et Martis soboles Equitumq. Magister Wirtzius Invictus Regibus hic situs est.

Itt vagyom a' Nap rézből, alatta v. környüle ez :

Major ab Occasu, postquam, praeluxit ubique.

3. Van Amsterdamban 1 Templom az Égnek 1 szegeletje szerint, mint Vest Kerk 2 napnyugoti, itt van igen magas Torony, mely legszebb Amsterdamban, épült A. 1638. Noord Kerk, Ost Kerk &c. Vagyom az Anabaptistáknak, Remonstransoknak, Lutheránusoknak is &c. ez utolsóké tornyos, mellyen egy Hattyú van. A' Nieuwenbrugstegben a' Sinus mellett egy Templom, mellynek ajtaja felett az Halál Alabastromból kifaragva ; és ez : *Spes altera vitae.*

IV. A' Portusa leghíresebb Európában, nemcsak a' benne lévő mindenféle Nemzettségekre : hanem a' sok épületire s' minden készületire nézve. A' szélessége ezer lépésnek, az hossza pedig fél mértföldnek tartatik : ezen nagy hely mindazáltal úgy még van rakva a' sok nagyobb és kisebb, pompás, gazdag kereskedő és más hajókkal, hogy az Árbótzfák mint a' sűrű erdő úgy állanak : a' sok kötelek, tsigák közt a' sűrűség miatt nem lehet látni. A' sokféle színű zászlóknak s' Vitorláknak forgatásokban kedvekre jádznak a' szelek. A' Portust őrző Gályákon nem lehet eléggé bámulni. Úgy tartják, hogy magoknak a' Belgáknak több hajójok van, mint a' Európai minden királyoknak, kivéven Az Anglust.

V. A' napkeleti Indiai Societas Háza : ez olly roppant épület, hogy e'hez fogható egy sints Amsterdamban. Épült a' Víz közepén. Vagyom rajta szép torony. Ebben lehet látni majd hitel felett való sok készületeket, mellyek a' kereskedésre tartoznak. Hajóknak való sok és nagy fákat, számtalan vasmatskákat. Köteleket, lapátokat. Csigákat, Vitorlákat. Ágyúkat, golyóbisokat. A' sok hajóknak pedig száma sints.

VI. E'hez nem messze vagyom a' Tengeri Hajók Magazinja, vagy Tengeri Fegyveres ház, ez is Vízben lévő rettentő épület. — A' Frontispiciumán áll egy nagy Asszony, a' hóna alatt hajót tart. Neptunus Fhetist ölelget ; Triton egy nagy tsomó kötelet vetett a' vállára &c. Itt találhatnák minden tengeri hadakozásra való készületek. Erre pedig

gondja van a' Senatus Maritimusnak, mellynek Praesese az Amiral. Van pedig illy Senatus Belgiumban öt Amsterdamban, Rotterdam, Horna, Middelburg és Harlingában.

VII. Amsterdamban nevezetesebb úttzái : Varmaestrat Zedich. Brestrat. Calvestrat. Nievedik &c. és ámbár az egész Város inkább csak vízbe van, mindazáltal egy része tulajdonképpen a' Sinusban van építve, az hol szükség megfordulni azért, hogy lássa az ember a' nagy töltéseket, egymást érő hídakat. Nagy hajóknak tsinálását. Láttam itt egyet, mellynek hossza 78 lépés volt. A' Portust őrző Fregátokat, vagy 30 's 10 ágyús hajókat. Amsterdamban a' Sinus felől való kerítését, melly a' tengerben van. Az ágyúkat &c.

Niuwenbrugstég egy darab része Amsterdamban a' Sinus mellett. Egész Városban is ugyan : de kivált itt lehet látni a' sok kurvákat, kiknek bordélyházaik keskeny apró közökön lévén, egész nap az ajtó előtt árulják magokat. Emberséges ember, a' ki reájok sem hunyorít, elmehet köztök úgy, hogy nem szóllanak. Szánakozásra méltó az ilyen állapot.

VIII. 'Sidó Város esik Napkelet és Dél közt. Alig lehetne elhinni, melly nagy részét lakják a' Sidók Amsterdamban. Az házaik színe olly szépek : az úttzáik egyenesek, sok apró közök is lévén benne. Tsak ezzel különboz, hogy tisztátalanok az úttzak, sőt valahol laknak, majd elszenyvedhetetlen bűdös. Sohó Amsterdamban nem népesebb mint itt, a' sok 'Sidó szinte ugyan hems'eg. Lehet itt látni olly szép 'Sidó Ifjakat, kivált leányokat, hogy senki sem gondolná 'Sidónak. Számtalanok a' sok apró Gyermekeik, mellyből kiteltzik, hogy ez még ma is igen szapora nemzettség. Mindenféle adást, bevést, tsalást lehet köztök látni, kivált az idegen embert környékezik.

A' 'Sinagógáik 's Templomaik, mint valami Frontispicium, tsak nem a' Városok elein vagyom. Mondják, hogy sok vagyom én hétben voltam, először nem akartak béereszteni Spanyolnak gondolván : de midőn magamat Muszkának mondtam, örömet hordoztak, és midőn olvastam és írtam nagy sereggel körülvettek és mindent mutogattak. A' 'Sinagógáik közt pedig legnevezetesebb, nagyobb és pompásabb kettő :

⌘) A' Portugallus 'Sidóké, igen derék és gazdag épület, mellyet ők egész erősség formán kezdettek, de a' Tanács megtiltotta. Vagyom a' Jerusalemi Templom formájára úgy, hogy innen lehet gondolni mitsodás volt az. Az Atrium Gentium jó tágas, mellyben a' Templomot körül lehet jární, e' körül sok apró házak vagynak. Egy helyen egy kút, az hol a' bémenő 'Sidók mind megmosdottak. Ebben van a' Templom 1 Szegeletre ; a'

teteje pedig folyosós, melyen jární lehet. A' Templomnak vagy Sz. Helynek ajtaja felett illy írás :

בשתי ואני ברב הסדר אבי
ביתך לפק

Belől igen sok székek, benne a' Papoknak különös magassabb helyek. Öltöznek a' Papjaik úgy, mint a' Belga Papok, a' fejekre lepedőt teritenek és úgy olvasnak, a' többek pedig sikoltanak. Igen sok szép Gyertyatartók függenek rézből a' Templomban. Az Atrium Mulierum vagy Asszonyok helye két-felől magas kar, melynek elei sűrű rostély alá van véve. Ide a' tulsó végén lehet felmenni. A napkeleti résziben, mely a' Szentek Szente volna, aranyos betűkkel le van írva a' X parantsolat. A' hosszabb parantsolatoknak tsak a' kezdeti. A' Portugallus 'Sidók mind szakállatlanok, tzifrák, igen gazdagok.

E'hez közel vagyon a' Német 'Sidóké, mely sem olly gazdag, sem olly nagy nints. Belől ez is olly forma, tsak hogy a' közepi tornyosan megy fel. Ennek külső kapuján :

יכרי תורת משה עבדי אשר
צויתי אותו

A' Sz. Szente kárpitja skófiummal varrott veres bársony, rajta aranyos írások. Felette pedig ezen írás :

זה השער להצד יקימ יכאו בו

Itt akkor a' Papok igen jelesen trombitálván a' szájokkal, Jerusálemet siratták. A' nép mind Jerusálem felé fordult artzal. Olly sok 'Sidó volt ezen Templomban, hogy egy tőt sem lehetett volna levetni. Itt az Asszonyok közzé is felmentem. E' mellett ismét majd illyen 'Sinagóga van, azután apróbbak : mind dugva voltak. Hordoztak pedig ingyen, hanem hogy néhol a' Perselybe kellett valamit vetni. Annyira szeretik a' 'Sidók Amsterdámot, hogy talán Jerusálemért sem hagynák oda.

IX. Igen sok Ispotály vagyon ezen Városban, az hol az Erőtelenek és Betegek tartanak. Voltam a' legnagyobbikban, melyben tsak Asszonyok és Leányok 800 voltak. Külön vagyon a' Férfiaké. Az házak felette hosszak, kétfelől végig vagynak nyoszolyákkal egymás végiben, mind kék superláltal bévonva, minden ágy előtt egy karos szék, és egyéb szükséges edények. A' Ház közepin hosszú asztalok, melyek mellett a' kik jobban vagynak valamit dolgoznak : akkor Hiacintot fosztottak. Ezen házakat végig járván tsudálva szemlélttem sok külömb külömb betegségben lévőket, haldoklókat, sárgákat mint az halál : ökröndözöket, orvosságot ivókat &c. Lehet itt látni igen nagy réz kondérokot, melyekben ezeknek főznek. A' Szegények számára kell adni valamit.

X. Ezekén kívül vagynak minden kigondolható közönséges házak, mint Zuchthaus, a' Férfiaknak ; Spinnhaus az Asszonyoknak. Árvák házaik. Idegenek Ispotálya. Elszegényedett Öregek háza. Bolondok háza.

s a' t. A' Zuchthaus elég szép épület. A' kapuja felett szekérben fogott Oroszlánok vagynak illy írással : *Virtutis est domare, quae cuncti pavent.*

XI. A' sok apró Oskolákon kívül vagyon itt mind a' Remonstransoknak mind a' Reformátusoknak nevezetes Gymnasiumok, melyek az Academiától abban különböznek, hogy itt nem Doctorálnak. A' Reformatum Gymnasiumra e' vagyon írva : *Atheneum Illustre.* A' nagyobb Deák Oskola kapuja felibe pedig ezen Vers :

Disciplina vitae Scipio.

*Arte probus, probitate pius ; pietate beatus
Ut vere fias haec Schola culla dabit.*

XII. Theatrum Anatomicum, szép és sok Collectiók vagynak benne. Itt lehet látni sokféle Sceletonokat, nevezetes egy igen nagy emberé, ki mind feleségestől itt van. Egy ember vagyon fából tsinálvá úgy, hogy a' legkisebb ízei is, fagolyóbisokon forognak és könnyű rajta tanulni. Vagynak itt vademberek a' magok bőrökben. Spiritusban gyermekek, állatok. &c. Egy igen nagy és régi Múmia. Két szarv, melyben régen olajt tartottak. Arbel hal, mely tövisses. Elefánt, Oroszlán. Paizsok, nagy csontok. Állatok a' magok bőrökben. Belől a' Theatrum felett körül ezen versek íráttak :

Qui vivi nocuere mali, post funera prosunt.

Et petit ex ipsa comoda morte salus.

Exuviae sine voce docent ; et mortua quamvis

*Frustra vetant istá, nos ratione mori.
Frons, digiti, res, lingua, caput, cor pulmo,
cerebrum*

*Ossa, manus, vivo dant documenta tibi
Auditor tu disce, et dum per singula vadis
Credi vel in minimá parte latere Deum.*

XIII. Blaoján, vagy az eleven állatok háza, ide i Stif. lehet menni. Ekkor ezen állatok voltak egy udvaron különös rekeszekben : Rekon egy kerengő állat. Amerikai Fátzán. Áfrikai nagy fekete medve ; Tigris mint a' matska, de nagyobb. Disznó majom. Brazíliai füttyölő-majom ; Nyest ; Vad-disznó, Amerikai ürge, mint egy nyúl. Pápio. Szép fehér egerek.

Más különös házban egy, két esztendő nőstény Oroszlán fakalittkában. A' mikor nagyot ásítván, lefeküdt, lehetett gondolni mi a' bizakodó gyermekded Oroszlán. E' mellett üveg alatt egy igen derék más, mely ez előtt ezen Házban elevenen tartatott. Fejér eleven majom, Sinai apró veres halak. Különös lenglitzek &c.

Harmadik házban az eleven madarak, egy nagy kazuár, melynek toll helyett szőri van. Kakató igen hízelkedő fejr madár. Indiai veres, kék, zöld, sárga, tarka mérges madarak, Papagályok &c.

XIV. Vagyon Amsterdámnak i nevezetesebb kapuja, melyek mind szép tornyosok, órásk és erőssék.

2) Harlemi, e' körül lehet látni végnélkül

való sok Fábrikákat, szelmalmokat. mulató házakat. A' Sinus gátját.

3) Leidai. e' mellett egy igen nagy és fényes épület, komédiás ház leginkább Tra-goediákat tsinálnak benne. Kívül a' sok sétáló helyek. &c.

2) Utrechti ; itt lehet leginkább látni a' sokféle márványoknak. ástro¹ alabstknak fűrészelletésit, faragásit. Sok képfaragó műhelyeket. Voltam egy nehányban. Egyben Júnó, Pallás, Vénus meztelenen tsudálados szépséggel voltak kifaragva. Azt egész Bel-giumban lehet megjegyezni, hogy a' képeket minden szemérem nélkül faragják.

γ) Mindai kapu, a' 'Sidó városon túl. Itt van az Hortus Botanicus. Egyik P'egyveres ház. Itt lehet sok ágyúkat, vasmatskákat, hajóknak való gerendákat látni. &c.

XV. Amsterdámnak a' levegő ege egés-ségtelen. Az úttzái nem olly tiszták mint más Belga Városoké, a' kereskedés, Vásár és sok terhek hordás miatt. Hordják pedig a' nagy terheket is egy lovon, szánon, ennek elein kis lyukatsos vizes hordók vagynak, mellyek a' vizet szüntelen öntik, hogy a' szán könnyebben tsússon. A' sok Hidak nem állanak ellent, hogy az hajók magas árbótzfaikkal is ne járhasanak ; úgy lévén építve, hogy a' középit keskeny helyen felnyithatják.

A' Boltok előtt rettentő ijeszto emberfo képeket lehet látni. A' kémények tetejen nagy deszka kormányok vagynak, mellyek a' füstöt igazgatják. Legszebbé teszik pedig a' Belga házakat, a' nagy és drága üvegből való ablakok.

XVI. Amsterdámban 's más Belgiumi Városokban is esztendőben egyszer esik országos Vásár. Ámbár itt minden nap nagyobb vásár van, mint másutt az országos ; sőt mindég tsak Vásár. Ao. 1779. d. 21. Sept. volt, a' mikor ott lévén, a' Comédia-piatzon láttam olly Asszonyt, ki 4 sing és 3 Fertály volt. Mutogattak ollyat is, ki legszebbnek tartotta a' Világon. Láttam Sinai embereket. Olly tekenős békát egy nagy vizes kádban, mellyel magam mérvén, a' tekenője hossza 7 araszt és 2 ujnvi ; szélessége 6 araszt ; a' feje másfél fertály ; a' vastagsága fél réf, fél fertály. a' lábai minl egy süto lapát, mind össze volt 6 mázsa. Ugyan ekkor olly szörnyű nagy disznót, melly egy tehénnél nem volt kisebb. Kalitkákban sokféle apró madarakat, többet 6 ezernél. Egy piatz tsak kutyával volt tele. Sok Komédiák 's a'.

XVII. Amsterdántól fogva Utrechtig való Tractus a' szép kertekre nézve csupa paraditsom. Haza értünk d. 1. April. 15 nap múlva. Került pedig ezen út tsak maga 25 fl. 16 Stij.

XX. Utrecht. Ultrajectum. Trajectum ad Rhaenum. Belgiumnak nem legnagyobb, nem is legszebb. hanem kétségtől leg-egészségesebb Városa. Épült a' Rhénusnak régi folyása mellett, az honnan a' neve lett : Trajectus Rhaeni. most pedig távol, mintegy másfél órára, foly tőle. Erőssége nints, hanem

¹ E szó itten glossa A' másikat akarja kiegészíteni, képpen : alabastromnak.

jó kerítése, mellynek tetején nagy zöld fák vagynak körül ültetve és kedves járkalás esik alattok. Volt régen Vára is, mellyet Carolus V. Cs. építtetett : de ezt a' lakosok A. 1577. elrontottak és már ma alig tettik meg hol volt. Trajectumnak fekvése igen szép, lévén olly helyen, hogy egy nap 50 Városok köz-zül akármellyikbe gyalog el lehet menni, 's az nap haza is jöni. én nem próbáltam. A' formája majd ollyan, mint a Szív, sokkal hosszabb mint széles. Vagyon rajta négy szép Kapu az Égnek négy szegleti szerént. Két kanális foly benne végig a' Rhénusból, a' kerítést körülvevő vizen kívül, mellyek fával többnyire körül lévén ültetve, nagy szép-ségére szolgálnak. Az uttzákat feletto tisztán tartják. Meglehet azt ezen Városról jegyezni.

α) Hogy sehol Belgiumban egy Városban is olly sok és nagy úri Familiák, Grófok, Bárók nem lakkak, mint itt, ez lévén legegésze-sebb, az honnan a' képe felette lzifra, pompás és kevély ; a' Provincialis Urak többnyire, és Ordóbeli Személyek is itt lakkak. β) Hogy Trajectumnak a' Reformatio előtt nagy Fejedelmi Püspökje volt, ki a' kolóniai Érseknek suffragált. Volt itt híres Káptalan, és a' Canonicus titulust némelny nagy Urak mind e' mai napig viselik. A' Pápista Vallásnak olly nagy fészke volt régen Trajectum, hogy alig lehet mássát mondani, mint ez még ma is, a' sok és nagy Templomokból, Klastromokból megtetszik. Régen valami különös szent-séget is tulajdonítottak ezen Városnak, az honnan a' Császárok és más Fejedelmek, minden esztendőben legalább egy Sátoros innepet itt töltöttek el. Most is ezen Városban igen sok a' Pápistaság ; ezeken kívül vagy-nak majd minden vallásúak, Lutheránusok, Jansenisták, Mennoniták, Remonstránsok, 'Sidók &c. A' Dicasterium vagy Tanács benne háromféle α) a' Lakosoké. β) A' Neme-seké. γ) a' Mágnásoké. A' Város Czimere egy, két részre osztatott pai's, mellynek fele veres, fele fejér ; tartja két Orozslán, felette egy korona. Itt volt az a' Nevezetes Szövett-ség A. 1579. midőn az Hét Provinciák Sza-badságok felállítására öszveesküdtek a' Spanyol ellen melly nevezetetik *Unio-Trajectina*-nak. Ezen Várost a' Frantziák megvet-ték A. 1672. de nem sokára oda hagyták, igen sok pénzt kitsikarván belőle. Most is mutog-atják északra azon helyet, az hol bementek ; van ott egy régi Bástya, azon egy Ló, alatta illy írás Német forma betűkkel :

Ex hac aede ferox — — —
Procedet, muros hostis — — —

Trajectumban a' nevezetes dolgok ezek a' többek közt :

1. Az Académia, melly A. 1636. fundálta-tott. Voltak ebben eleitől fogva és vagynak híres Professorok.

2) A' régiek közül : Voltius. Vitsius. Graevius. Vesselingius. A. Voget. Fr. Lampe. Van Alphen. Leusden. Roell. Reland. David Millius. Elsner és egyebek ; kik közül né-melnyek a' Lejdai Akadémiába vitettek.

3) A' mostani Professorok ezek : a' Facultások szerint :

Theologiae et Philologiae :

1. Gisbertus Bonnet. S. S. Theol. Doct. et Prof. Ordin. Docet Theologiam Didacticam Elencticam, Moralem et Homileticam. A. 1779. Magnificus Rector.

2. Jac. Alb. Vos. SS. Theol. D. et Prof. Ord. Docet Theologiam System. Dogm. Elenct. et Propheticam.

3. Franc. Burmannus Fr. Fil. Fr. Nepos. SS. Th. D. et P. Ord. Docet Theologiam Didact. Elenct. ad ductum Sal. van Till. Hist. Ecclesiastic. Öreg Cocceanus. jó Poéta.

4. Sebalduus Ravius. SS. Th. D. Lingvar. Orient. et Antiq. Theologiae Typicae et Exeget. Pr. Ord. Docet ligvas orient. Explicat. Text. Jerem. et Ikenii Antiqu. Ao. 1779. Academiae Decanus.

5. Carol. Segaar Lingv. Graec. Pr. Ord.

Juris Professores :

6. Petr. Bondam I. M. D. Juris Civilis Publici Belgici ac Fludalis Pr. Ordin.

7. Joh. Henr. Voorda J. M. D. Juris Civ. Pr. Ord.

8. Meinardus Tydeman J. M. D. Juris Naturalis, Gentium ac Publici Romano Germanici P. Ord.

Medicinae Professores, Physices, Philosophiae :

9. Joh. Osterdyk Schacht. A. L. M. Philos. et Medic. Doct. Justitutionum Medicar. et Praxeos Pr. Ord. Senex.

10. Petr. Luchtman M. D. Medicinae, Anatomes et Chirurgiae Pr. Ord.

11. Alex. Petr. Nahuys A. L. M. Philos. et Medic. Doctor. Botanices, Chemiae, et Physiologi P. Ord. Ao. 1780. Academiae Rector Magnificus.

(Folytatjuk.)

TUDOMÁNYOS ÉLET.

Gróf Degenfeld Pál.

A Tiszántúli egyházkerület főgondnoki tisztébe június hó 11-én tartott kerületi gyűlésen iktattatott be meleg bensőséges ünnepeléssel gróf Degenfeld Pál. E páratlanul impozáns választás nemcsak a nagy történelmi név hordozójának szólt, kinek elődei az egyházkerület életével örök időkre egybeforrtak, hanem szólt annak a hűséges, kicsinyekre is vigyázó, nagy dolgokban is kipróbált szakadatlan szolgálatnak és református jellemnek, amelyek az ünnepelt a középszabolcsi egyházmegye körében s általában egész egyházkerületünk életében annyira fényes tanujelét adta. Személyes tapasztalatból is tudjuk, hogy egyházközségeink szellemi, erkölcsi és anyagi előhaladása mellett milyen nagyra értékeli a lelkeszek tudományos önképzésének és hittudományi fakultásunk tudományra nevelő munkájának ügyét s ezzel együtt ezt a kettőt intenzíven szolgáló „Theologiai Szemlét”. Áldáskívánsággal és jóreménységgel tekintünk főgondnoki működésé elé.

Dr. Szabó Aladár.

A budapesti református egyház a maga jubileumi ünnepeivel negyedszázadnyi hosszúságot mért le abból az életpályából, amelynek hatása a magyar református egyházra s általában a magyar protestáns világra évszázadra kiható erővel bír. A Budapest-Józsefvárosi gyülekezet történetébe kitorölhetetlenül be van írva ez a huszonöt esztendő. De ez a negyedszázad csak gyakorlati igazolása, egyházi intézményes formába öltöztetése volt az ezt megelőző, ifjúkori gigászi küzdelmekkel teljes huszonöt esztendőnek. Szabó Aladár diák korától a Józsefvárosi papságig terjedő negyedszázadnak, Ez a huszonöt esztendő volt tanuja

annak az áldott magvetésnek, melynek nyomán most mindenféle aratásra fehérednek a mezők. Ez a régen multtá vált huszonöt év cselekszi azt, hogy dr. Szabó Aladár neve ma élő és ható tényező és munkájának eredménye még életében történetivé vált. Egy olyan korban, amikor a magyar reformátusság csak a történelmi multja emlékein élt s az egyháziasság életereje kiszáradóban volt, megrohanta egyházunkat a külföldi revivalek golf-áramlata, anélkül azonban, hogy az egyházi élet történelmileg kifejlődött edényeit respektálta volna. Dr. Szabó Aladáré az érdem, hogy úgy az egyháziasság, mint a történetiesség bibliai próbán maradásonak bizonyult értékeit egybeforni segítette és így sikerült a magyar református egyháznak a belső megújulás útjára lépni anélkül, hogy történelmi keretei belső okokból szakadoztak volna szét. Áldjuk Istenünk jóságát, amelylyel gyarló földi eszközt ingyen kegyelméből úgy megáldotta, hogy munkássága első huszonöt évének szabad magvetését a második huszonöt esztendő hűséges pásztorkodása ápolhatta és újabb évtizedek szakadatlan sora igazolhatja.

Dr. Zsinka Ferenc. A Magyar Protestáns

Irodalmi Társaság zászlója Nagymagyarországgal egyszerre hanyatlott alá. Új működését az élniakarás vágyával a Csonka-országgal egyidőben kezdte. Ennek a reorganizáló munkának fáradhatatlan harcosa volt dr. Zsinka Ferenc, aki a történelemtudománynak és a Múzeum-könyvtárnak szentelt értékes munkásságán felül szórakozásra és üdülésre oly igen szükséges idejét adta önfeláldozó bőkezűséggel a Magyar Protestáns Irodalmi Társaságnak. A régi maecenasok a protestáns kultúra számára pénzt adtak. Sajnos ezek végképen elfogynak. Nyomukba az újabb maecenasok lépnek, akik emberfeletti munkával *idejüket*, szabad idejüket áldozzák, hogy mint egy-egy egyházi egyesület éltetői, mozgatói, szerkesztői, kiadói, agitátorai, életre galvanizálják a magyar protestáns

társadalmat. Akik szellemi kincseket tudnak termelni más téren is, azoknak a magyar protestántizmus szolgálatába áldozott idejük is drága arannyal felérő pénz. Így alakul ki korunkban az *idő-maecenások* kevésbé megbecsült és több tiszteletre méltó tábora. Ezek között az elsők közé tartozott dr. Zsinka Ferenc, aki a maga hivatásszerű munkakörében legpéldásabb kötelességteljesítés és a legfundamentumosabb hozzáértés példaképe volt, protestáns irodalomnak és tudományosságának föllendítésére szánt szabad idejében utólréhatetlen egységgel mutatta meg magát mint ezerfelé pillantó szerkesztőt, mint feltétlen pontos kiadót, mint mindent mérlegelő vezetőt, mint fáradhatatlan agitátort, mint beláthatatlan fejlődést ígérő alapvetőt. Amikor Isten bölcsessége a férfikor delén, ígéretes reményei kellős közepén ragadta ki őt közülünk, mély gyásszal fájjaljuk és siratjuk a hiányzó jövőt. De minden keserűségünknel sokkalta nagyobb a hálaadás, hogy eddig is a miénk volt. A régi Protestáns Szemle egyesítette magában úgy a világnézeti és belletristikái revűt, mint a theologia és rokontudományai területét, forrástanulmányok és beható tudományos kritika útján szolgáló szakfolyóirat feladatát. A Theologiai Szemle megindításakor éppen Zsinka Ferencsel egyeztünk meg abban, hogy az előbbi feladatkört vállalja és végezze a megújult Protestáns Szemle s legyen a protestáns világnézet és protestáns szellemű szépirodalom és kultúra széles rétegekre kiható revüje; a Theologiai Szemle pedig vegye át még súlyosabb feyverzettel és még magasabb szempontok szerint felállított eszményi mértékkel a protestáns theologia tudományos szolgálatát. Meghajtjuk a testvérlap zászlóját a testvérlap nagy halottja előtt. Az ugyanolyan nehézségekkel küzködő szerkesztő is hadd sirassa el az eltávozott társában azt a testvérszívet, amelynek melegét a magyar protestáns evangéliumi kultúráért önzetlenül buzgó minden szív boldogan tapasztalta.

Új theologiai disz doktor. A debreceni református hittudományi kar D. dr. Becker H. volt porosz közoktatásügyi minisztert a magyar protestáns theológusok németországi képzése és a berlini egyetem mellett felállított magyar intézet és Collegium Hungaricum útján ennek a tudományos képzésnek intézményes biztosítása terén szerzett érdemeiért a hittudományok honoris causa doktorává választotta s a díszdoktori oklevelet Csánky Benjámint rector magnificus és dr. Varga Zsigmond theol. dékán kári tagokból álló küldöttség útján dr. Klebelsberg Kuno miniszter vendégeként éppen hazánkban időző ünnepeltnek átnyújtotta június 5-én Szegeden.

Theologiai tanári konferencia székhelye az idén Debrecen volt. Január 30 - 31-én két napig tartó tanácskozáson résztvettek Debrecenből az egész hittudományi kar, Budapestről Bilkei Papp István, Hamar István, dr. Kovács J. István, Sebestyén Jenő dr. és Viktor János dr., Sárospatakról Marton János, dr. Mátyás Ernő, dr. Vasady Béla, dr. Rácz Lajos, dr. Trocsányi József, Szabó Zoltán és

Zsiros József, Páparól Pongrácz József és dr. Trácsányi Zoltán. Különös örömeinkre szolgált, hogy ez alkalommal a kolozsvári teol. fakultás képviselői is megjelentek közöttünk dr. Tavasz Sándor és dr. Gönczy Lajos személyében. A konferencia tagjai a Tiszántúli egyházkerület vendégei voltak. A konferencia leghövebben megvitatott tárgya a lelkésztanítóóság kérdésével kapcsolatos theologiai képzés problémája volt, amelyben végül is nem sikerült lehetővé tenni a lehetlent. A másik igen nagy fontosságú kérdés volt a protestáns theologiai lexikon ügye, melyben a gyűlés szerkesztőnk részletes előterjesztéséhez hozzájárult. Szeretnénk, ha erre az ügyre a parochiális könyvtárbizottság és az egyetemes konvent részéről nagyobb figyelem és viláosság áradna.

Új theologiai doktorok. Június hó 6-án avattattak a theologiai tudományok doktoráivá Soós Béla okleveles lelkész és debreceni kollégiumi r. tanár és Zsiros József sárospataki theol. akadémiái helyettes tanár. Soós Béla Melius Péter Szentháromság tana című dolgozatával az egyháztörténelmi szakcsoportból nyert képesítést magna cum laude eredménnyel. Zsiros József a Dávidi Zsoltárok szerzősége a zsoltárok első könyve alapján című. Sárospatakon megjelent disszertációja és az öszösvetségi tudományokból tett szóbeli szigorlata alapján nyert magna cum laude eredménnyel doktori oklevelet. Mind a két ifjú tudósunk további munkássága elé reménységgel tekintünk.

A Debreceni M. Kir. Tisza István Tudományegyetem évzáró ünnepélye június 3-án volt. A nagytemplomi évzáró istentiszteleten Csikesz Sándor professzor hirdette az Igét, a díszteremben megtartott évzáró közgyűlés legkiemelkedőbb pontja Csánky Benjámint rectori jelentése és dr. Varga Zsigmondnak dékáni szakértekezése volt.

A debreceni egyetem új vezetői. A jövő 1930-31. tanévre rector magnificussá dr. szentpéteri Kun Béla, theologiai dékánná dr. Pokoly József választottak. Pokoly József a választást köszönettel elhárítván magától, dékánná D. Dr. Kállay Kálmánt választott. Prorector Csánky Benjámint, theol. prodekan dr. Varga Zsigmond lesz.

DISPUTA.

I.

Perdöntő adatok Jézus halála napjának meghatározásához.

— Jézus halála napjának meghatározása körül folyó kritikai munkásságnak jelenlegi állapotáról igen alapos és hű képet adott lic. dr. Karner Károly kiváló professorunk, amellyel egyben a magyar theologus gárdának a tudományos munkába való bekapcsolódását is elő kívánta mozdítani.

Amennyiben a témát a Theol. Szemle illusztris szerkesztősége fontosnak tartja, úgy bizonyára nyilvánosságra fogja hozni a következő adatokat is.

A „modern theologiai criticizmus mondvasinált problémáinak egyik iskolapéldája éppen a szóbanforgó kérdés, amely a János evangéliuma és a szinoptikusok közt azon

az alapon állít fel ellentétet, mert az utóbbiak az utolsó vacsora napjára a *πρώτη των ἁρτύων*-t jelölik meg, amelyen a zsidó valási törvények szerint a páskavacsorát el kellett s el lehetett költeni s mert Jézus és a tanítványok valóban páskavacsorát fogyasztottak el, holott János evangéliuma szerint ebben az időben Jézust már a keresztfáról is levették.

Kétségtelen, hogy mindhárom szinoptikus evangélium kifejezetten a *πρώτη των ἁρτύων* kifejezést használja s határozottan páskavacsoráról szól. Jézus halálának a napját azonban nem ez határozhatja meg, hanem azok a szinoptikusoknál is megtalálható határozott kifejezések, amelyek mind a háromnál is fellelhetők. Erre vonatkozólag *Máté* 27. r. 62. versében a következő áll: *Ἡ δὲ ἐπιλόγιον ἦντις ἐστὶν μετὰ τῆς παρασκαυῆς, συνήχθησαν οἱ ἄρχιερεῖς πρὸς πειλῆτον*, hogy a sírhoz őrséget állíttassanak. Ebből világos, hogy Jézus halála a *παρασκευῆ*-n történt. *Márk* 15. r. 42. versében azt olvassuk, hogy József Pilátust a holttest levétele céljából azért keresi fel, mert *ἦν παρασκευῆ* azon a napon. *Lukács*-nál 23. r. 54. versében ugyancsak *ἤμερ παρασκευῆ*-szel jelöli József Pilátusnál járásának az idejét. Mindez pedig a legvilágosabb összhangban áll János evangéliumának az adataival. 19. r. 14. v. stb.

Ami ezek után a *πρώτη των ἁρτύων* kifejezést illeti, nem marad más hátra, mint elismerni azt, hogy ez a kifejezés nem az ünnep tényleges első napját, hanem a vele kapcsolatos napok elsőjét jelentheti.

Ami pedig a páskavacsora tényére vonatkozik, ebben csak akkor láthatnánk tárgyilagosan ellenmondást, ha nem ismernők a Lukács 6. r. 5. versében foglaltakat: *ἄρτις ἐστὶν τοῦ σαββάτου ὁ ἥλιος τοῦ ἁνθιζώπου*. Az a Jézus, a szombatnap nagy törvényéről így gondolkozott, minden különösebb nehézség nélkül tarthatta meg a páskavacsorát egy nappal előbb is, különösen, amikor az írások rajta való beteljesülésének végső, de egyben a legkomorabb akkordjai zúgtak feléje.

Minek következtében Jézus halála napjára vonatkozólag csak János evangéliumának híradását tekinthetjük elfogadhatónak, amivel egyébként — a modern kritika szemüvegétől eltekintve — a szinoptikusok is — a fenti idézetek szerint — *szó szerint* egyetértenek.

Dr. Csengődy Lajos.

II.

„Perdöntő adatok” Jézus halála napjának meghatározásához ?

Szívből örülök, hogy Jézus halála napjának kritikai kérdéséről kidolgozott tanulmányomnak ilyen hamaros visszhangja támadt, bárha azt lényeges tartalma szerint tévesnek is kell minősítenem.

Arról, hogy itt „a modern theologia kritikizmus mondvacsinált problémáinak egyik iskolapéldájáról” volna szó, alig fog beszélni az, aki az idevágó anyagot igazán átdolgozta s azt át is tekinti. „Mondvacsinált problémák” maguktól dőlnek össze és nem élhetnek évtizedekig. Lehetséges természetesen, hogy a tudományos kutatás terén valaki felállít tételeket, amelyek mögött nincs a keresett probléma, de az ilyen beállítások vagy hamarosan eltűnnek a haladó élet kegyetlen sülyesztőjében, vagy pedig redukálódnak abennük levő komoly magra. A theologiai tudományos kutatásnak is, bármelyik irányzatot képviselje is különben, sokkal súlyosabb teendői vannak, semhogy évtizedek munkáját szentelhetné mondvacsinált problémák feszegetésére. S ez áll a „modern theologiai kritikizmus”-ra is: ezt sem lehet csak egy közlegyintéssel elintézni. Még ha valaki ennek, amennyiben az bizonyos fokig egységes irányzatnak tekinthető, nem is híve, vagy barátja, mégis jól teszi, ha azt nem kicsinyeli le, hanem azt kérdezi, mi az igazságmomentum a munkájában. Aki dolgozatomat elolvasta, az könnyen meggyőződhet arról, hogy a saját álláspontomat széles úr választja el az említett theologiai kritikizmustól (a név ugyan nem teljesen helytálló). Ennek ellenére éppen tárgyi szempontokból kénytelen vagyok hangsúlyozni, hogy a kritikai irányú theol. iskolák munkáját lebecsülni és értéktelenséggel elintézni nem lehet. Különben pedig Jézus halála napjának kérdése nemcsak ezeknek az irányzatoknak a képviselőit foglalkoztatja: a cikkemben idézett erlangeni v. Hofmann, Zahn, vagy Billerbeck sőt Dalman is ennek az irányzatnak egyenesen az ellenlábasai, mégis hosszan és részletesen foglalkoznak a kérdéssel és tudják, hogy az nem „mondvacsinált probléma”.

Ami azután dr. Csengődy Lajos cikkében a tárgyi mozzanatot illeti, erre viszonylag röviden lehet felelni: az általa idézett helyek, amelyek különben az én figyelmemet sem kerülték el (v. ö. cikkemnek 293. és k. lapjait, az említett helyek felsorolva a 32. sz. jegyzetben), a kérdés eldöntésére vonatkozólag egyáltalán nem játszhatnak szerepet. A *παρασκευῆ* megjelölés t. i. mindhárom említett helyen (*Máté* 27, 62; *Mk* 15, 42 és *Lk* 23, 54) a pénteki napot jelöli meg Jézus halála napjaként. Hogy a kifejezésnek itt ez az értelme, azt tanulmányom idézett helyén igyekeztem elég világosan megmondani. Jóllehet helykímélés érdekében a kérdések helyek közül csak *Mk* 15, 42-vel foglalkoztam valamivel behatóbban. Az ott elmondottakhoz nincs semmi hozzátennivalóm. Az idézett helyek egyértelműen pénteki napnak mondják azt, amelyen Jézus meghalt. Ugyancsak péntekre teszi Jézus halálát *Ján* 19, 31 és 42. A heti dátumnak, a pénteki napnak a tekintetében tehát eltérés az első három és a negyedik evangélium által képviselt hagyományban nincs: ezt is hangsúlyoztam dolgozatomban (v. ö. 288. lap), azért erre nem is terjeszkedtem ki részletesebben.

A kérdés tulajdonképpen az, hogy Jézus halála niszán 14-ére, vagy 15-ére esik-e.

Ebben a kérdésben az említett helyek bizonyítékként általában nem szerepelhetnek, mivel Mát. 27, 62; Mk. 15, 42 és Luk. 23, 54 csak a pénteki napról szólnak, de a havi dátumnak a kérdése felől általában hallgatnak: nyilvánvaló, hogy az ott említett „péntek” magában véve egyaránt lehetett a hónapnak 14., vagy 15. napja. Helytelen azonban az említett helyeknek olyan értelmezése, hogy ott a *παρασκευή* megjelölés nem „péntek”-et, hanem „nizsán 14.”-ét jelöli meg: aminek azt dr. Csengődy Lajos úgy látszik — veszi: ez egyszerűen szótári tévedés és erre vonatkozólag csak utalhatok a tanulmányom 293. és k. lapjain elmondottakra. Mindebből következik, hogy a synoptikusok felsorakoztatott három helyét abban a formában, ahogyan azt dr. Csengődy Lajos tette, általában nem lehet belevonni a probléma tárgyalásába, még kevésbé lehet természetesen szó arról, hogy azok „perdöntők” volnának. Arra vonatkozólag, hogy Ján. 19, 14-ben a *παρασκευή* megjelölés más értelemben szerepel és nem pénteket, hanem a mellette levő genitívus miatt a havi dátumot, nizsán 14-ét jelöli meg, nem ismételhetem meg mindazt, amit már elmondottam, hanem csak utalhatok a tanulmányom 292. és k. lapjain elmondottakra.

Dr. Csengődy Lajos azzal érvel azután, hogy Jézus, aki magát a szombatnap urának tudta (v. ö. Mk. 2, 28; Mát. 12, 8; Lk. 6, 5.), ezen tudat alapján előrevonhatta egy nappal a páskavacsora naptári terminusát. Jézus ezen mondásának azonban a kérdéses problémához semmi köze sincs és azt ebben az összefüggésben érvként felsorakoztatni általában helytelen. Mert igaz ugyan, hogy sokszor hallható annak olyan értelmezése, amely éppen Jézusnak ezen mondásában kifejezésre jutó tudatával igazolja a kereszténységnek a zsidóságtól eltérő ünnepszentelési rendjét, azaz a vasárnap megünneplését a szombat helyett. Ezen érvelés alapján mi sem látszik természetesebbnek, minthogy ugyanezen szempontot átvigyük a páskaünnepre és azon eljárásra, amelyet Jézus közvetlenül halálát megelőzően tanúsított. Azonban ez az érvelés nemcsak történeti szempontból helytelen, amennyiben a szombat megnemtartásának és a vasárnap megünneplésének az okai történetileg egészen más, itt közelebbről nem részletezhető körülményekre vezetendők vissza, hanem helytelen Jézus szavainak a tulajdonképpeni értelme miatt is. Ha t. i. Jézus szavait fel lehetne használni olyan értelemben, mint azt dr. Csengődy Lajos teszi, akkor azok azt jelentenék, hogy Jézus önmagát, azaz a saját szubjektivitását szembehelyezi az ószövetséggel, nevezetesen a törvénynek a szombatnap megünneplésére vonatkozó rendelkezésével és az ószövetségi törvény helyett a maga szubjektivitását állítja oda törvényként. Végeredményben e tekintetben nem lényeges, hogy az éppen Jézus szubjektivitása, a lényeges az, hogy valaki bármiféle belső meggyőződés alapján önmagát az Isten kinyilatkoztatott törvénye felett állónak jelenti ki. Nyilvánvaló, hogy ez az eljárás illik egy modern reformerhez, vagy

szektaalapítóhoz, aki a modern individualizmus talajában gyökerezve, elviselhetetlennek érez minden korlátot, törvényt, de nem illik ahhoz a Jézushoz, aki saját szavai szerint nem a törvény és próféták eltörlésére jött (Mát. 5, 17). De akkor mi az értelme annak, az igének, hogy az Embernek Fia ura a szombatnapnak is? Abban az összefüggésben, amelyben azt Jézus az első három evangélium egybehangzó bizonyossága szerint mondta, első sorban az ünnepszentelésnek a Jézus korában élő, az írástudomány által megállapított módjára vonatkozik, amit igazol Luk. 6, 4 D variáns lectioja is: Jézus tiltakozik az ünnepszentelés szokásos módja ellen, mivel az emberi hagyományt állít Isten törvénye fölé. Azonban Jézus szava nemcsak ezt a negatívumot, a tiltakozást foglalja magában, hanem pozitívumot is jelent: az Ember Fia az ura a szombatnak, azaz ahogyan ő ünnepli a szombatnapot, az az ószövetségi törvényben kifejezett isteni akaratnak a betöltése. Arra csak éppen utalhatok, hogy Jézusnak ez a Fiúi tudata más valami, mint egy modern reformernek vagy szektaalapítóknak a szubjektívizmusa, de erre itt nem térhetek ki.

Jézus szavának ezen értelme, amely összhangban van a Mk. 2, 23—28; Mát. 12, 1—8; Luk. 6, 1—5 ránk maradt egész elbeszéléssel, valamint Jézus egyéb szavaival is, mutatja együtt az is, hogy ezt az ígél helytelen kapcsolatba hozni azzal a kérdéssel, hogy adott esetben Jézus vajjon hogyan járt el: megfelelt-e a zsidó ünnepszentelés követelményeinek, vagy sem? Sőt amikor Jézus tanítványaival páskavacsora elköltésére gyülekezik egybe, akkor aláveti magát az ünnepszentelés szokásainak és ez azt jelenti, hogy a kialakult szokást megtartja, amint maga azt egész életében meg is tartotta.

Ami azután azon dr. Csengődy Lajos érvelésében megnyilatkozó feltevést illeti, hogy önkényesen lehetséges volt a páskavacsorát esetleg egy nappal előbbrevonni, erre nézve nem tehetek mást, minthogy kérem dr. Csengődy Lajost és mindazokat, akik a kérdés iránt érdeklődnek, olvassák el még egyszer figyelemmel a tanulmányom 309. lapján foglaltakat és ha azt talán túlságosan rövidnek találják, magát a Peszachim traktátust, valamint Dalman és Billerbeck idézett fejtegetéseit, az idevonatkozó irodalom tanulmányozását én a magam feldolgozásával természetesen nem akartam feleslegessé tenni. Hiszem, hogy akkor maguk is hamarosan rájönnek arra, hogy a páskavacsorát anticipálni Jézusnak és társainak egyszerűen nem volt módjában: a páskavacsora elköltésének mikéntje t. i. nemcsak Jézustól függött, hanem a szolgálatot tevő papságtól is, mivel a páskavacsorát megelőzte a páskabáránynak a templomban, istentisztelet keretében történt megáldozása: az érvényes páskaáldozatnak pedig a lényegéhez tartozott hozzá, hogy azt a templomban szigorúan körülírt feltételek mellett a synedrium naptárbizottsága által előre meghatározott időben mutassák be. Ha tehát Jézus esetleg gondolt is volna arra, hogy önkényesen egy nappal korábban mutassa be a páskaáldozatot, ezt nem tehet

volna meg, mert nem lett volna a templomban pap, aki az áldozatot átvegye és bemutassa. Ez természetes is: nálunk sem mehet senki sem nagycsüttlőkön nagypénteki istentiszteletre.

Dr. Csengődy Lajos idézi azután Mát. 27, 17 kifejezését is; ennek tárgyalásába nem bocsátkozhatom bele, mivel ismételnem kellene minazt, amit idevonatkozólag tanulmányomban már elmondottam, különben az a kifejezés a perdöntés szempontjából dr. Csengődy fejtegetéseiben sem kerül szóba.

A magam részéről még egyszer kifejezhetem azt az örömet, hogy dr. Csengődy Lajos hozzászólta a kérdéshez és pedig oly módon, amely a kérdés iránti komoly érdeklődésről tanuskodik. Nekem ez a hozzászólás alkalmat adott arra, hogy megvilágítsam a kérdésnek olyan oldalait is, amelyek talán tanulmányomnak figyelmes olvasásakor sem

tisztázódtak azok előtt, akik a problémának sokféle szempontját nem ismerik eléggé. — Az előadottak alapján nem kell már külön hangsúlyoznom azt, hogy a tanulmányom végén összefoglalt eredményből nem vonhatok vissza semmit és az igen tisztelt hozzászólónak fejtegetései erre nézve nem is adnak semmi tárgyi alapot. Válaszom talán hosszabb lett, mint gondolni lehetett volna és mint magam is szeretném. Szükségesnek tartom azonban, hogy rávilágítsak dr. Csengődy Lajos érvelésének a háttérére és végső előfeltételeire, amikre talán maga sem gondolt és amit nem is tekintek ő ellene irányuló polémiának. De ezek az előfeltételek ott állnak szóhasználatára és állásfoglalására mögött és a kérdésnek csak használhat, ha azt minden vonatkozásban elvi magaslatra igyekezünk emelni.

Ille. Dr. Karner Károly.

SZERKESZTŐ ÜZENETEI.

Lapunk jelen számával belépett a hatodik évfolyamba. Kérjük a Theologiai Szemle előfizetőit, hogy öt és fél év terhes, fáradhatatlan és küzdelmekben gazdag munkáját méltányolják a maguk részéről is azzal, hogy előfizetésüket sürgősen küldjék be a mellékelt csekkclapon. A Tiszántúli egyházkerület 1398—1928. sz. egyházkerületi határozattal kötelezett előfizetőinek, úgy az egyházközsegeknek, mint az intézeteknek szétküldött lappéldányokhoz 58.048. számú, *Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata, Debrecen* felírási csekkclapot, míg egyéb előfizetőinknek lappéldányaihoz 41,357. számú és *Csikesz Sándor, Debrecen* felírási csekkclapot mellékelünk. Minthogy a Theologiai Szemlének is súlyos és esedékes anyagi kötelezettségei vannak, kérjük az előfizetési hátralékok és a folyó évi előfizetés haladéktalan beküldését. Előfizetési díj évi húsz pengő, az ORLE és MELE tagjainak, református és evangélikus egyházi és iskolai könyvtáraknak pedig évi tizenyolek pengő. Ugyanezen összegért kapják a Theologiai Szemlét a Tiszántúli egyházkerület köteles előfizetői is. Theológusok, segédlelkészek, hitoktatók kedvezményes áru előfizetési díja évi tizenhárom pengő.

Theologiai Tanulmányok új füzetei. Lapunk jelen számában közölt két nagyobb tanulmányról különnyomatot is készítettünk és ezeket mint a „Theologiai Tanulmányok” 10. és 11-ik számát jelentettük meg a Theologiai Szemle papírján, kék felkemeny papírborítékkal ellátva. E tanulmányok: *Soós Béla: Melius Péter Szentháromságiana* (Theol. Tanulmányok, 10. szám) és *Dr. Klein Gáspár: Az állami protestáns egyetem eszméje a Habsburgok alatt a 18. és 19. században* (Theol. Tanulmányok, 11. szám). Megszerezhetők a szerzőknél: Soós Béla református főgimnáziumi tanárnál, Debrecen, Református főgimnázium; illetőleg: Dr. Klein Gáspár egyetemi tanársegédnél, Debrecen, Kollégium. - egyenként 2 pengő 30 fillér áron.

Kimutatás a „Theologiai Szemle” részére 41,357. számú csekkclapon érkezett pénzküldeményekről: Dr. Bányai Lajos, Tatabánya 18 P. Zsíros József, Sárospatak 9 P. Thuróczy Zoltán, Győr 18 P. Evang. egyetemes felügyelői hivatal 20 P. Hegyaljai Kiss Géza, Belsőbócs 32 P. Szabó Imre, Budapest 50 P. Dr. Csengődy Lajos, Salgótarján 20 P. B. Papp István, Budapest 20 P. Református leánygimnázium, Miskolc 20 P. Evang. vallásnári testület 20 P. Sütő Kálmán, Tiszalúc 18 P. Apátsági könyvtár, Zirc 20 P. Payr Sándor, Sopron 18 P. Illés Géza, Terehgy 18 P. Ráday könyvtár, Budapest 20 P. Berey József, Nagyecséd 18 P. Geduly Henrik, Nyíregyháza 20 P. Brózik Károly, Tiszaföldvár 18 P. Pasztorális Szeminárium, Debrecen 18 P. Antal Géza, Pápa 20 P. Egyetemi könyvtár, Budapest 20 P. Paulik János, Nyíregyháza 54 P. Rapos Viktor, Debrecen 18 P. Ravasz László, Budapest 20 P. Tóth Pál, Szigetszentmiklós 109.44 P. Városi könyvtár, Budapest 18 P. Protestáns városi püspökség 20 P. Faddi egyháztanács 10 P. Kiss Samu, Nagybarátfalu 18 P.

Kimutatás Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata számára az 58,048. számú csekkclapon érkezett pénzküldeményekről: Mezőtúr r. e. 36 P. Mezőtúr-újváros 18 P. Kisújszállás r. e. 36 P. Pocsaj r. e. 18 P. Körösladány r. e. 36 P. Gyula r. e. 20 P. Pasztorális szem. 18 P. Balmazújváros német r. e. 18 P. Nagyecséd r. e. 18 P. Gégény r. e. 18 P. Told r. e. 18 P. Tiszainoka r. e. 20 P. Kisújszállás r. e. 18 P. Vasmegeyer r. e. 18 P. Békés r. e. 20 P. B.-újfalú r. e. 18 P. Nagyaráb r. e. 20 P. Tiszarád r. e. 36 P. Dr. Antal Géza 20 P. Esztár r. e. 18 P. Bojt r. e. 36 P. Vésztő r. e. 36 P. Debrecen r. g. 20 P. Vértes r. e. 20 P. B.-újfalú r. polg. isk. 18 P. Hajdúszoboszló r. e. 18 P. Balogh Ambrus, Sarkad 20 P. Sáp r. e. 20 P. Szentpéterszeg r. e. 20 P. Nagylónya r. e. 36 P. Hajdúnánási református gimn. 9 P.

Charles Karner Dr. : Le protestantisme de Tchecoslovaquie représenté par des récents pamphlets de propagande. pp. 521—523.

Littérature étrangère : Voir le texte hongrois du Tableau des Matières („Külföldi Szemle“).

Revue des revues : Archives du protestantisme hongrois. pp. 530—531. — Revue d'histoire et de philosophie religieuses. *E. Révész*. p. 531. — Etudes théologiques et religieuses. *E. Révész*. p. 531. — Life and Work. *E. Révész*. pp. 531—532. — Die Wartburg. *L. Gaudy*. p. 532. — Archiv für Religionspsychologie und Seelenführung. *B. Vasady*. pp. 532—533.

Littérature hongroise : Le saint Évangile selon Marc. Trad. par Kecskeméthy. *E. Máthé*. pp. 533—535. — *P. Radó* : Les livres sacrés du Christianisme. *J. Pongrácz*. pp. 535—537. — *Bihari* : Le Royaume de Dieu. *E. Mátyás*. p. 537. — *Alex. Czeglédy* : La littérature du Nouveau Testament. *E. Mátyás*. p. 538. — *M. Diószeghy* : La résurrection du corps. *V. Vass*. p. 538. — *V. Vass* : La conception chrétienne du monde. *M. Diószeghy*. pp. 538—539. — *Kierkegaard* : L'examen de soi-même. L'invariabilité de Dieu. *B. Vasady*. pp. 539—540. — *Et. Hajnal* : La démission du Palatin Nic. Esterházy. *E. Révész*. p. 540. — *G. Balanyi* : Le problème de l'état papal. *E. Révész*. pp. 540—541. — *Montanus* : Christ et son Eglise. *K.* p. 541. — *A. Wolkenberg* : La mission mondiale catholique. *P. Podmaniczky*. pp. 541—544. — Oeuvres choisies de Charles Szász. *Fr. Zsigmond*. p. 544. — *J. Paulik* : Vers Dieu. *E. Györy*. pp. 544—546. — *D. Batiz* : La vie salutaire. *Al. Csia*. p. 546. — *Alex. Nagy* : Abrégé de l'histoire de la musique. *B. Tankó*. pp. 546—547. — *J. Böszörményi* : Sous le ciel hongrois. *Fr. Zsigmond*. pp. 547—548. — *Mme Kovács* : Mes entretiens. *F. Zsigmond*. p. 548. — *Mme Vargha* : La migration de l'Oiseau. *F. Zsigmond*. pp. 548—549. — *Ida Sipos* : Le soleil éternel. *F. Zsigmond*. p. 549. — *Ch. Árkossy* : Au nom de la liberté de la Pensée. *J. Gulyás*. p. 549. — *Ét. Nyireő* : Travaux pour la réorganisation de la Bibliothèque du Musée National de Hongrie. *J. Gulyás*. p. 549. — *L. Musnai* : Caspar Károlyi, traducteur de la Bible hongroise. *J. Gulyás*. p. 549. — *A. Dajka* : Convulsions de l'âme hongroise. *J. Gulyás*. p. 549. — *L. Törös* : Sur les auteurs de la Grammaire de Debrecen. *J. Gulyás*. pp. 549—550. — Poèmes choisis de Gabriel Oláh. *J. Gulyás*. p. 550. — Un volume de poèmes. *J. Gulyás*. p. 550. — *G. Szondy* : Le monde des animaux. *F. Zsigmond*. p. 551. — *L. Csizmadia* : Géographie et histoire naturelle de la Bible. *E. Mátyás*. p. 551. — *D. Tihanyi* : *Mysterium magnum*. *V. Vass*. pp. 551—552. — *A. Csobán* : Les archives de la Cité de Debrecen. *J. Gulyás*. p. 552. — *J. Körmendi Horváth* : Appel à tous les habitants de la Hongrie. *J. Gulyás*. p. 552. — *J. Skultéty* : Sur l'ancienne Hongrie Supérieure. *J. Gulyás*. p. 552.

Documents inédits : Journal de voyage académique de J. Keresztesi. 15-me suite. pp. 553—556.

Vie scientifique : pp. 556—560.

Editorial : p. 560.

M A G Y A R Á L L A M V A S U T A K.

Debrecenből induló és oda érkező vonatok.

Kivonat a nyári menetrendből.

Debrecen állomásról indul mikor, hova ?
0-16 Budapest ny. pu. 3-13 Szerencs. 3-50 Nyírábrány. 4-00 Fűzesabony. 5-17 Tiszalök. 5-29 Téglás. 6-00 Püspökladány. 6-05 Derecske. 6-23 Balmazújváros. **7-06 Bpest ny. pu.** 7-32 Szerencs. 7-35 Tiszafüred. 7-52 Nagyléta—Vértés. 8-00 Nyírábrány—Érmihályfalva. 8-02 Hajdúnánás. 8-20 Nagykeréki. 9-32 Hajdúszoboszló. 10-00 Hajdúnánás. 10-42 Derecske. 12-05 Polgár. **12-10 Budapest ny. pu.** **12-14 Nyíregyháza—Záhony (Ungvár).** 12-18 Bajonta. 12-21 Tiszalök. 12-25 Nyírábrány—Érmihályfalva. 12-30 Budapest ny. pu. 12-32 Nagyléta—Vértés. 14-31 Szerencs. 14-35 Tiszalök. 14-40 Nyírábrány. 14-46 Nagykeréki. **17-18 Budapest kel. pu.** 17-33 Hajdúnánás. 18-10 Nyíregyháza. 18-15 Nyírábrány. 18-30 Szerencs. 18-31 Tiszafüred. 18-36 Nagykeréki. 18-58 Nagyléta—Vértés. 19-10 Tiszalök. **22-05 Nyíregyháza.** 22-10 Budapest ny. pu. 23-15 Tiszalök.

Debrecen állomásra érkezik mikor, honnan ? 2-41 Budapest ny. pu. 6-31 Tiszalök. 6-42 Nagykeréki. 6-43 Nyírábrány. 6-52 Tisza-

füred. **6-54 Nyíregyháza.** 7-03 Budapest ny. pu. 7-22 Nagyléta—Vértés. 7-30 Téglás. 7-34 Hajdúnánás. 7-44 Derecske. 8-41 B. újváros. 8-51 Püspökladány. 9-01 Tiszalök. 9-12 Miskolc (Szerencs). 10-17 Tiszafüred. 10-52 Hajdúszoboszló. 11-32 Nagyléta—Vértés. 11-33 Nyírábrány—Érmihályfalva. 11-42 Hajdúnánás. 11-43 Szerencs. 11-52 Derecske. **12-02 Budapest kel. pu.** **12-03 Nyíregyháza.** 13-30 Hajdúnánás. 14-08 Budapest ny. pu. 14-19 Fűzesabony. 14-29 Bajonta. 16-09 Nagykeréki. 16-32 Balmazújváros. 16-42 Tiszalök. 16-55 Nagyléta—Vértés. 16-58 Nyírábrány. **17-08 (Ungvár) Záhony—Nyíregyháza.** **18-03 Budapest.** 19-07 Nyírábrány. 19-24 Szerencs. 19-26 Tiszalök. 19-53 Nagykeréki. (Vasár- és ünnepnap nem közlekedik.) 20-16 Püspökladány. 20-45 Polgár. 21-19 Tiszalök. 21-33 Szerencs. 21-37 Nagykeréki. (Csak vasár- és ünnepnap.) 21-50 Nyírábrány—Érmihályfalva. **21-58 Budapest ny. pu.** 23-06 Záhony—Nyíregyháza.

A vastag betűsök : gyorsvonatok.

Editor: ALEXANDER CSIKESZ university-professor Debrecen, Hungary.

Chief-contributor Emerle Révész Lecturer at the University. John Deák university-professor.

Subscription price 16 s. or 4 Dollar.

Bimonthly periodical. — Published by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS :

The Word : Alex. Csikesz. pp. 385—387.

Studies : B. Soós : Peter Melius, doctrin of the Holy Trinity. pp. 388—442. — G. Klein, Dr. Phil. : The idea of a protestant State University under the Habsbours in the XVIII. and XIX. century. pp. 443—501. — B. Tankó : The problem of the world's conception. pp. 501—517.

Smaller articles : L. Bányay Dr. : Three books of A. Tavaszy. pp. 517—521. — Ch. Karner D. D. : The Protestantism of the Cecho-Slovakie as mirrored by the newer Propaganda papers. pp. 521—523.

Foreign Review : (See Hungarian Text : Külföldi Szemle.)

Review of Review : Materials for Hungarian Prot. Church History, by E. Révész. pp. 530—531. — Revue d'histoire et de philosophie religieuses, by E. Révész. p. 531. — Études théologiques et religieuses, by E. Révész. p. 531. — Life and Work, by E. Révész. p. 531—532. — Die Wartburg, by L. Gaudy. p. 532. — Archiv für Religionspsychologie und Seelenführung, by B. Vasady. pp. 532—533.

Home litterature : St. Kecskeméthy : The Holy Gospel according to St. Marc translated. By E. Máthé. pp. 533—535. — P. Radó : The Sacred Books of the Christendom. By J. Pongrácz. pp. 535—537. — Bihari : The Kingdom of God. By E. Mátyás. p. 537. — A. Czeglédy : The Holy Literature of the New Testament. By E. Mátyás. p. 538. — M. Diószeghy : The Resurrection of the body. By V. Vass. p. 538. — V. Vass : The world's conception of Christianity. By M. Diószeghy. pp. 538—539. — Kierkegaard : The scrutiny of the self. The Immutability of God. By B. Vasady. pp. 539—540. — I. Hajnal : The renouncement of Palatine Nicolaus Esterházy. By E. Révész. p. 540. — G. Balanyi : The Roman Question. By E. Révész. pp. 540—541. — Montanus : Christ and his Church. By K. p. 541. — A. Wolkenberg : The Roman-catholic World mission-book. By P. Podmaniczky. pp. 541—544. — The works of Charles Szász. By F. Zsigmond. p. 544. — J. Paulik : Towards God. By E. Györy. pp. 544—546. — D. Batiz : Healthy life. By A. Csia. p. 546. — A. Nagy : A short History of Musik. By B. Tankó. pp. 546—547. — E. Böszörményi : Under homely sky. By F. Zsigmond. pp. 547—548. — Jolanda K. Huszár : My talks. By F. Zsigmond. p. 548. — Mrs. Tomas Varga : The flight of the wandering bird. By F. Zsigmond. pp. 548—549. — Ida Siposs : The eternal sun. F. Zsigmond. p. 549. — Ch. Árkossy : In the name of the freedom of thought. By J. Gulyás. p. 549. — J. Nyireő : The proceeding of the rearrangements of the Széchény-Bibliothek of the Hungarian National Museum. By J. Gulyás. p. 549. — L. Musnai : Jaspers Károli the translator of the Bible. By J. Gulyás. p. 549. — A. Dajka : Hungarian strugglings. By J. Gulyás. p. 549. — L. Törös : Who were the authors of the „Grammar of Debrecen“? By J. Gulyás. pp. 549—550. — Selected Poems of Gabriel Oláh. By J. Gulyás. p. 550. — „Nosegay“ : a volume of poetry. By J. Gulyás. pp. 550—551. — G. Szondy : The world of animals. By F. Zsigmond. p. 551. — L. Cszimadia Biblical Geography and Natural History. By E. Mátyás. p. 551. — D. Tihanyi : Mysterium Magnum. By V. Vass. pp. 551—552. — E. Csobán : The Archiv of the Royal Free Town of Debrecen. By J. Gulyás. p. 552. — J. Körmendy Horváth : Message to all inhabitants of Hungary. By J. Gulyás. p. 552. — J. Skultéty : On the former Upper Hungary. By J. Gulyás. p. 552.

Publication : Notes from J. Keresztesi's Diary on his Academic. Tour. Abroad XV. pp. 553—556.

Scientifical Life pp. 556—560.

Editorial Messages : p. 560.

Directeur : ALÉXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen. Hongrie.

Comité de rédaction : Jean Deák, professeur d'université et Émerle Révész, chargé de cours à l'Université.

Abonnement : 20 francs suisses par an.

Paraissant tous les deux mois. — Publiée par l'Association Nationale de Pasteurs Réformés de Hongrie.

SOMMAIRE :

La Parole : A. Csikesz. pp. 385—387.

Etudes : Béla Soós : La doctrine de P. Melius, réformateur, sur la Trinité. pp. 388—442. — Caspar Klein Dr. : Plans concernant la fondation d'une Université protestante par l'État habsbourgien au 18. et 19. siècles. pp. 443—501. — Béla Tankó Dr. : Sur la conception du monde. pp. 501—517.

Articles et Notes : Louis Bányay Dr. : Trois livres d'Aléxandre Tavaszy. pp. 517—521. —

THEOLOGIAI SZEMLE

FŐMUNKATÁRS:
RÉVÉSZ IMRE.

SZERKESZTI:
CSIKESZ SÁNDOR.

FŐMUNKATÁRS:
DEÁK JÁNOS.

TARTALOM :

Az Ige. Krisztus levele. *Kapí B.* 561—562. l.

Nyílt kérelem a magyar református egyház vezetőihez. *Szerkesztő.* 562.

Tanulmányok. *Gáncs Aladár* : Mit tanulhatunk Barth Károlytól? 563—580. l. — *Dr. Nagy Géza* : Barth theológiájának előzményei, kritikája és jelentősége. 581—615. l. — *Lic. dr. Karner Károly* : A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában. 616—707. l.

Kisebb közlemények. *Révész Imre* : Harnack. 708—711. l. — *Dr. Deák János* : A babyloni fogság világtörténeti jelentősége. 711—714. l. — *Pongrácz J.* : Adatok a magyar gályarab lelkészek történetéhez. 714—719. l. — *Gulyás József* : Két ismeretlen vallásos költő (Bessenyei Anna és Bessenyei Boldizsár.) 719—721. l. — *Tankó Béla* : Művészet és vallás. (Von Ogden Vogt könyvéről.) 721—726. l.

Külföldi Szemle : 726—742. l. Häberlin, Paul : Die Suggestion. *Vasady B.* 726. l. — Deissner Kurt : Das Idealbild des stoischen Weisen. *Lic. dr. Karner K.* 728. l. — Deissmann Adolf : The new Testament in the Light of Modern research. *Lic. dr. Karner K.* — Bultmann Rudolf : Die Erforschung der synoptischen Evangelien. *Lic. dr. Karner K.* 729. l. — Windisch, Hans : Die katholischen Briefe. *Lic. dr. Karner K.* — Lic. Hoffmann G. : Das Problem der letzten Dinge in der neueren evangelischen Theologie. *Dr. Diószeghy M.* 730. l. — Girgensohn Karl : Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens. *Vasady B.* 731. l. — Duncan, George S. : St. Paul's Ephesian Ministry. A reconstruction with special reference to the Ephesian origin of the imprisonment epistles. *Pongrácz J.* — Glover T. R. The Influence of Christ in the Ancient World. *Pongrácz J.* 733. l. — Zankow Stefan : Das orthodoxe Christentum des Orients. *Lic. dr. Karner K.* 734. l. — Leube Hans : Reformation und Humanismus in England. *Wiczián D.* — Röttger Karl : Die Moderne Jesudichtung. *Lic. dr. Karner K.* 735. l. — D. Ihmels Ludwig : Die Aufgabe der Dogmatik in Lichte der Predigtaufgabe. *D. dr. Pröhle K.* — Peterson Erick : Die Kirche. *D. dr. Pröhle K.* D. E. Stange : Volkskirche als Organismus. *Gaudy L.* 736. l. — Die Frage nach der Kirche. A református szövetség theologiai hetében Elberfeldben tartott előadások. *Gaudy L.* — Lutherisches Hilfswerk : Deutsches Luthertum in Brasilien. Die Sterbensnot der Deutsch-lutherischen Kirche in Russland. *Gaudy L.* — Brunstaed F. : Die Soziale Aufgabe der Kirche. Ugyanaz : Das Eigentum und seine Ordnung. *Gaudy L.* — Dr. Phersson Per : Das Lutherische Einigungswerk. *Gaudy L.* — Lic. Dr. Werdermann H. : Zur Gemeindepredigt der Gegenwart. *Gaudy L.* — Lic. M. Staeglich : Warum evangelisch und nicht Katholisch? *Gaudy L.* 737. l. — Funke P. : Der Kommunion-Unterricht nach dem Einheitskatechismus. *Gaudy L.* — Kritische Stimmen zum paepstlichen Rundschreiben über die Einigungsfrage der Kirchen. *Gaudy L.* — Dr. Knack S. : Saekularismus und Missionen. *Gaudy L.* — Lic. Brandt Theodor : Werdeziele der Weiblichen Jugend. *Gaudy L.* — Az evangélikus szövetség népszerű kiadványai. *Gaudy L.* — Teachers and World Peace. *Dr. Kiss J.* — Schwartz Hermann : Aufgabe und Einrichtung der Paedagogischen Akademien. *Bartók J. M.* 738. l. — Pottag Alfred : Die Bestimmungen über die Volks- und Mittelschule und über die Ausbildung und die Prüfungen der Lehrer und Lehrerinnen in Preussen. *Bartók J. M.* 740. l. — Jugendschutz gegen Schundliteratur. Von dr. Albert Helwig. *Ferenczy K.* (Folyt. 2. lapon)

E KETTŐS SZÁM ÁRA 12 PENGŐ.

ELŐFIZETÉSI DÍJ EGY ÉVRE: 20 PENGŐ.

KÜLFÖLDI ELŐFIZETÉSEKNÉL A PORTÓ KÜLÖN FIZETENDŐ.

MEGJELENIK: KÉTHAVONKÉNT.

A LAP SZELLEMI ÉS ANYAGI ÜGYEIBEN CSIKESZ S. EGYETEMI TANÁRHOZ KELL FORDULNI,
DEBRECEN, KOLLÉGIUM.

ORSZÁGOS REFORMÁTUS LEKÉSZEGYESÜLET KIADÁSA.

Folyóiratok szemléje: 742—745. I. Zeitschrift für die Neutest. W. Kiss J. 742. I. — Revue ed Histoire de Philosophie Relig. *Révész I.* 743. I. — Etudes Theol. et Religieuses. *Révész I.* — Life and Work. *Révész I.* 744. I. — Die Wartburg. *Gaudy L.* — Orosz füzetek. Stenzel: Christenverfolgung in Russland: D. Schabert: Bolschewismus und Christentum, Russische Blaetter I—II. *Gaudy L.* — Karmel kiadványok: *Gaudy L.* — Ev. Missions-gesellschaft zu Basel. 112. Jb. *Gaudy L.* — M. Buday Julia: A magyar filozófiai irodalom bibliográfiája. *Tankó B.* 745. I.

Hazai irodalom: 745—764. I. Buday Gergely: Joannes Chrysostomos pedagogiája. *Trócsányi D.* 745. I. — Rác Lajos: Rousseau élete és művei. *Gulyás J.* 746. I. — Rác Lajos: Leibnitz. Újabb vizsgálódások az emberi értelemről. *Gulyás J.* 747. I. — Újtestamentum, vagyis Újszövetség. Görög eredetiből fordította D. Raffay Sándor. *Mátyás E.* — A mi Urunk Jézus Krisztusnak Újtestamentuma. (Czeglédy S. fordítása.) *Máthé E.* — Bartók György: Kant etikája és a német idealizmus erkölcsbölcselete. *Vasady B.* 748. I. — Musnay László: János evangéliomának és leveleinek magyarzata. *Kiss J.* 749. I. — Czeglédy Sándor: Jézus élete a négy evangélista előadásában. *Karner K.* — Vasady B.: A hit és hitetlenség pszichológiája és dogmatikája. *Pröhle K.* 750. I. — Botár Imre: A vallásszabadság és Dávid Ferenc. — Tóth György: Dávid Ferenc, az unitárius vallás megalapítójának emlékezete. *Wiczián D.* — Iványi Béla: Báró Sennyei László S. J. nagyszombati rektor római utazásai. *Wiczián D.* — Dr. Tóth Endre: A pápai református templom története. *Gulyás J.* 751. I. — Hastings: A szemünk fénye. Fordította: Erdős K. *Gaudy L.* 752. I. — Szele Miklós: Apologetika. *Gaudy L.* — Dr. Sebestyén Jenő: A református nő lelkivilága. *Dr. Tarczay Érszébet.* — Comenius: Anyaiskola. *Trócsányi D.* 753. I. — Bessenyei: Tarimenes utazása. *Gulyás J.* 754. I. — Győri Vilmos: A polgári iskola gondolatának kialakulása 1868-ig. *Ruzsás L.* — Győry Vilmos: 1876—1928 június végéig megjelent Polgári Iskolai Közlönyök Ismertetése, Repertórium, a Közlönyök cikkírójának névjegyzéke. *Ruzsás L.* — vitéz Sághegyi Lajos dr.: A magyar polgári iskola hatvanéves múltja. *Ruzsás L.* 755. I. — Az országos ág. hitv. evang. tanáregyesület X—XII. évkönyve. Szerkeszti: Szelényi Ö. *Gulyás J.* — Weszely Ödön: A pedagógiai alapfogalmak változása. *Bartók J. M.* 756. I. — Dr. Törös László: A német tanítóképzés főiskolai színvonalra emelése és tanulságai. *Bartók J. M.* 757. I. — Szontág Vilmos: Közjogi problémák, szuverenitásunk szempontjából. Szélgjegyzetek Molnár K. pécsi egyetemi tanár Magyar Közjogában foglalt fejtegetésekhez és megállapításokhoz. *Benedek Zs.* 759. I. — György Lajos: Egy középkori Sybilla-vers a régi magyar irodalomban. *Gulyás J.* — *Tisza István Tudományos Társaság kiadványai.* Ismerteti: *Gulyás J.* 760—761. I. — Révész Imre: A magyar protestantizmus történetírása. Eredmények és feladatok — Dr. Lósy Schmiedt Ede: A hortobágyi kőhid építése. — Császár Elemér: Arany János képelete. — Leffler Béla: Lagerlöf Zelma. — Josephus Szánkay: De Codice Ovidii et Horatii colligato Debreceniensi. — R. Kiss István: Az erdélyi fejedelmek nemzeti politikája. — Dezső Gyula: Ingó jelzalog. — Harsányi István: Miskolczy Csulyak István élete és munkái. — Perjessy Mihály: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvényről. — Papp Ferenc: Gyulai Pál és Pataky Emilia. — Oláh Gábor: A művészi alkotás lélektana. — Padányi Gulyás Jenő: Seregszemle. *Gulyás J.* — Gubányi Károly: Itthon és a nagyvilágban. I. és II. rész. *Dr. Ecsedi I.* 762. I. — Buday György: A tanyai agrár Settlement. *Wiczián D.* — Györfly István dr.: A szilajpáztörök. *Ecsedi I.* 763. I. — Temessy Győző: Cserkészkönyv. *Debreczeni F.*

Publikáció: Keresztesi József naplójegyzetei akadémiai útjáról. 764—765. I.

Tudományos élet: 765—767. I. **Dr. Dóczy Imre.** — Dr. Pokoly J. nyugalomba vonulása. —

Dr. Szilávik M. hetvenedik születésnapja. — Dr. Révész I. egyetemi tanári kinevezése. — Dr. Sebestyén J. díszdoktorsága. — Új theol. segédanyagok. — A soproni ev. theol. fakultás új székházának felavatása. — A budapesti ref. theol. akadémia 75 éves fennállása. — Az ORLE. szept. 16—17-iki konferenciája Balatonalmádiban. — Vasady B. kitüntetése.

Szerkesztő üzenetei: 767—768. I. Hatodik évfolyamunk befejezve. Nyugtázások. Istennek nagyságos dolgai. Csereajánlás. A Theol. Szemle terjesztése. Theol. Tanulmányok új füzetei.

M. Á. V. hirdetés.

Debrecen állomásról indul mikor, hová?
0:16 Budapest, nyugati p. u. 3:13 Nyíregyháza, Szerencs. 3:50 Nyírábrány, Érmihályfalva. 4:00 Tiszafüred, Füzesabony. 5:17 Hajdúböszörmény, Tiszalök. 5:29 Nyíregyháza. 6:00 Püspökladány, Biharkeresztes. 6:05 Derecske. 6:32 Balmazújváros. **7:06 Budapest, ny. p. u.** 7:32 Nyíregyháza, Szerencs, Miskolc. 7:35 Tiszafüred. 7:52 Nagyléta—Vértés. 8:00 Nyírábrány, Érmihályfalva. 8:02 Hajdúnánás. 8:20 Nagykereki. 10:42 Derecske. 12:05 Polgár. **12:14 Nyíregyháza.** 12:18 Konyár. 12:21 Hajdúböszörmény, Tiszalök. 12:25 Nyírábrány, Érmihályfalva. 12:30 Budapest ny. p. u. 13:32 Nagyléta—Vértés. 14:20 Balmazújváros. 14:30 Püspökladány. 14:31 Nyíregyháza, Szerencs. 14:35 Tiszalök. 14:40 Nyírábrány. 14:46 Nagykereki. — **17:18 Budapest, keleti p. u.** 17:33 Hajdúnánás. **18:10 Nyíregyháza.** 18:15 Nyírábrány. 18:30 Nyíregyháza, Szerencs. 18:31 Tiszafüred. 18:36 Nagykereki. 18:58 Nagyléta—Vértés. 19:20 Tiszalök. 22:10 Budapest, nyug.p.u.

Kivonat a téli menetrendből.

Debrecen állomásra érkezik, mikor, honnan? 2:41 Budapest, nyugati p. u. 6:31 Tiszalök. 6:42 Nagykereki. 6:43 Nyírábrány. 6:52 Tiszafüred. **6:54 Nyíregyháza.** 7:03 Budapest, nyugati p. u. 7:22 Nagyléta—Vértés. 7:30 Téglás. 7:34 Hajdúnánás. 7:44 Derecske. 8:41 Balmazújváros. 8:51 Püspökladány. 9:01 Tiszalök. 9:12 Nyíregyháza. 10:17 Tiszafüred. 11:32 Nagyléta—Vértés. 11:33 Nyírábrány. 11:42 Hajdúnánás. 11:43 Nyíregyháza. 11:52 Derecske. **12:02 Budapest, keleti p. u.** 14:08 Budapest, ny. p. u. 14:19 Füzesabony. 14:29 Konyár. 16:09 Nagykereki. 16:32 Balmazújváros. 16:42 Tiszalök, Hajdúböszörmény. 16:55 Nagyléta—Vértés. 16:58 Nyírábrány. **17:08 Nyíregyháza.** 18:03 Budapest, ny. p. u. 19:07 Nyírábrány. 19:24 Nyíregyháza. 19:53 Nagykereki. 20:45 Polgár. 21:07 Püspökladány. 21:19 Hajdúböszörmény, Tiszalök. 21:33 Nyíregyháza, Szerencs. 21:50 Nyírábrány, Érmihályfalva. 23:06 Nyíregyháza, Csap.

A vastagbetűsök: gyorsvonatok.

Az Ige.

Krisztus levele.

(Elmondattott a m. kir. Erzsébet-tudományegyetem evangélikus theologiai facultása új székházának felavatásakor a soproni evangélikus templomban 1930. okt. 19-én d. e. tartott ünnepi istentiszteleten.)

II. Kor. 3 : 2—3. „A mi levelünk ti vagytok, beírva a mi szívünkbe, amit ismer és olvas minden ember ; akik felől nyilvánvaló, hogy Krisztusnak a mi szolgálatunk által szerzettlevele vagytok, nem tantával, hanem az élő Isten lelkével írva, nem kőtáblákra, hanem a szívnek hústábláira írva.“

Virágkoszorúval homlokán, ünneplő köntösbe öltözött áll theologiai fakultásunk új épülete, mint vőlegényt váró, szépséges menyasszony.

Mi pedig templomoltárnál fejhajtva imádkozunk s a fakultás hivatásának aranykapuján át jövődő munkáját fürkesszük.

Ha az evangélikus keresztyén theológiát meg akarnám személyesíteni, királynői szépségében virágzó sudár nő alakját rajzolnám élénk. Testén könnyű omlású köntös. Nemes vonalú arcán az igazság méltósága, szemében a lélek tüze. Jobb kezében magasra emelt fáklya, baljában kebléhez szorított biblia. A képen csudálatos fény ömlik el. Nem felülről avagy oldalról sugárzik, hanem a bibliából árad ki a nagy napragyogás és pedig kettős fénytöréssel. Egyik lángragyujtja a magasra tartott fáklya rózsáját, a másik ezüstpatakként ráomlik a lábai előtt elterülő földre s fényözönbe von virágot, göröngyöt, szakadékat és hegyormot.

Ez az evangélikus keresztyén theologia. Isten kijelentéséből áramló napragyogás, mely két sugárra törik : az egyik a tudomány igazsága, a másik az igazság életté válása. A kettőt együtt egy névvel nevezem Krisztus levelének.

A theologia örök hivatása, hogy átvegye, őrizze és továbbadja Krisztus levelét.

Ezt a levelet maga Krisztus írja a lélek íróvesszőjével az emberszívek hústáblájára. Szenvedés-könnnyével írja, bűnbocsátó szerelme napfényével írja s megváltó piros vérét ráúti pecsétül. Az örökkévaló Istenről szól ez a levél. Egyedül Őröla és mégis benne foglaltatik ember, világ, élet, halál minden titka. A lélek suverenitása. Ember porbahullott királyi méltósága. Ember porból felemelt üdvösséges boldogsága. Lelket megváltó isteni kegyelem.

Az evangélikus keresztyén theologia megállapítja Krisztus eme levelét. Feltárja az isteni kijelentés közléseit : az isteni kegyelem titkait, a vallásos élet megtapasztalt és láthatatlan törvényeit, a vallás és egyház kapcsolatát, a vallási élet kivirágzását. Tudományos módszerekkel és eszközökkel kiépíti tudományos rendszerét, egy hatalmas oszloperdőt, melynek összessége a theologia igazság-tartalmát jelenti.

De a tudomány nemcsak a tudásért, hanem az életért van. Minden tudomány az életben gyökerezik s végső rendeltetésében azt szolgálja.

A theologia második sugara : a vallás életvalósága.

A theologiai fakultás munkája ne maradjon csupán tudományos igazságok rendszerezése és hirdetése, jóllehet tudományos hivatásának ez egyik alapvető igénye, hanem váljék valóságokat teremtő életté. Igazságtartalma nyerjen kiegészülést vallási élettartalmában. Teremtsen életet, lelkiületet, jellemet, Krisztus lelkét hordozó embereket. Befejezetlen marad minden munkája, ha csupán igazságtartalmának oszloperdejét adja. Rá kell borítania, mint hatalmas kupolát : vallási életrendszerét.

Világoljon tehát a theologiai fakultás mindkét fényugara. A tudományosság feltételével és kötelezésével, ígéréttével és felelősségével szolgálja a tudományos igazságot. Fényét nyerje minden vallási igazság első forrásából : a bibliából. De azután ragyogjon munkájában a második sugár is : váljék tudományos igazsága életteremtő vallásos életvalósággá.

Ragyogjon fel a theologiai fakultás fenséges missziója ! Írja Krisztus levelét fiai szívébe. Ne elégítse ki theologiai ismeret, tudás, tudományos munkálkodáshoz való felkészültsége, hanem ébresszen papi lelkiületet, formáljon krisztusi egyéniségeket, csiszolgasson pásztori jellemeket. Neveljen bűnt ostorozó prófétákat s gazdagítsa nemzetünket Isten igazságait hirdető apostolokkal. Ne elégédjék meg papirosra írt lelkészi diplomával, hanem követelje meg távozó fiaitól Krisztus ember-szívbe jegyzett levelét is. Krisztus levelét vigyék magukkal csendes életű falvak kunyhói közé s feszült idegzetű városok piaci lármájába. Legyen az mindenek számára : szeretet, igazság, békeesség !

Ezzel tölti be theologiai fakultásunk társadalmi és nemzeti hivatását. Egyetlen intézmény sem elégédhetik meg szűkkörű hivatásának szolgálásával. Theologiai fakultásunknak is önmagán kívül nemzeti társadalmunkat és nemzetünket is szolgálnia kell. Épületét a magyar állam emelte. Falaiba beleépült gazdagok aránya, szegények egyfillérje. A fakultásnak vissza kell adnia a nemzettől kapott építőköveket s építenie kell nemzetünk jövődőt

dicsőségét. Igazságot szolgáljon, szeretetet munkáljon, békességet virágoztasson. Írja a nemzet szívébe Krisztus levelét. Az épület falainak kőkoporsójában pihen Nagymagyarország sírbafektetett álma. Hallgatag kövei közt szendereg elnémult theologiai akadémiai szava : Eperjes és Pozsony proféciaja. Úgy írja theologiai fakultásunk Krisztus levelét, hogy az igazság elvarázsolt királyfia felébredjen halotti álmából s diadalmasan induljon nemzeti életünk jövődjéé felé.

Ebben a munkában egyesüljön tanár és hallgató.

Mondják a kathedrán ülők : ehhez a hivatáshoz nem elég tudás, ismeret, szorgalom és tehetség, „a mi alkalmas voltunk Istentől van”. Krisztus levelét csak az írhatja mások szívébe, ki azt saját szívében hordozza.

Jöjjenek a kathedra előtt ülők is aláztatosságuk szürke ruhájában. Jöjjenek égő lélekkel, igazság utáni szomjúhozástól üzelve, hozzák két kezükben vergődő szívüket s fektessék azt engedelmes vágyakozással a lélek íróvesszője alá. Hadd vésődjék szívükbe Krisztus levele.

Krisztus levele a fakultás elhivatásának és méltóságának levele. Egykor számadó levél lesz belőle. Munkálkodjék fakultásunk hűséggel a tudományos igazság és vallásos élet-szolgálatában, hogy midőn Isten keze rájegyzí számadó-levelére az utolsó sort : ne legyen az kárhoztatás, hanem Isten boldogító jóltetszése. Ámen.

Kapi Béla,
püspök.

Nyílt kérelem a magyar református egyház vezetőihez.

A jelen számmal lezártuk a *Theologiai Szemle* hatodik évfolyamát. A szerkesztőség legjobban ismeri a folyóirat hiányait, de még ezek tudatában is nyomatékkal mutathat arra, hogy a *Theologiai Szemle* hat impozáns kötete többet jelent a magyar protestáns szellemi életben, mint amennyit a reá fordított munka és fáradság együttvéve kitesz. Minden hivalkodás nélkül meg lehet állapítani, hogy a theologia majdminden problémájára igyekezett az érdeklődés fényét reá vetíteni és cikkei legnagyobb részében a külföldi átlagos színvonalat elérte, sőt voltak közleményei, amelyek úgy hazai, mint külföldi viszonylatban számottevők. Mindezekért Istené legyen a dicsőség.

De hála és köszönet illesse az *Országos Református Lelkész-Egyesület* azért, hogy e folyóiratot megalapította, két esztendeig egyedül vezette és azóta is égíse alatt tartja. Illesse hála és köszönet a *Tiszántúli Egyházkerület közgyűlését is*, hogy a legnehezebb négy esztendőben kötelező előfizetés elrendelésével a folyóirat munkája zavartalanságát biztosította. Méltó folytatása volt ez annak a theologiai irodalmat pártoló áldozatos munkának, mely a Tiszántúli Egyházkerületet eddig is díszítette.

A *Theologiai Szemle* ügyét szeretnők halálos komolysággal odahelyezni az egész magyar református egyház vezetését intéző *Egyetemes Konvent és egyházkerületek* asztalára. Az összefogásban van az erő. Ha minden magyar református egyházközség, református közép- és felsőfokú tanintézet kötelező előfizetővé tétetnék, akkor az előfizetési díjat (a terjedelem meghagyása mellett) felére lehetne szállítani. Ha pedig a magyar református egyház *Parochiális Könyvtár-Bizottsága* fedezné egy összegben a lap nyomdai és postai előállítását, akkor ez csak a mostani parochiális járuléknak cca kétharmadát venné igénybe. A megmaradt egyharmadrész a parochiális könyvtári járuléknak pár pengővel való csekély emelése mellett teljesen fedezné anyagilag a parochiális könyvtár eddigi céljait. Ehhez a csekélyebb mérvű emeléshez a hazai reformátusságnak majdnem felét kitevő Tiszántúli Egyházkerület kész hozzájárulni.

Kérjük egyházunk minden illetékes tényezőjét, hogy ezt a módozatot megvalósítani és a *Theologiai Szemle* fenntartásához lehetőséget nyújtani s a theologiai tudományosság S. O. S. jelét megérteni ne terheltesse. Mindenki érezze át a súlyos felelősséget, ha éppen az összetartás hiánya miatt most kellene kioltódnia a magyar theologiai tudomány és vizsgálódás fényének, amikor pedig a különböző ellentétek, világnézletek és áramlatok éppen ezen a téren olyan szervezett csatarendben fenyegetik egyházunkat.

Debrecen, 1930 karácsony.

A szerkesztő.

Mit tanulhatunk Barth Károlytól?¹

Egy ember, aki kétségbeesetten veszi észre, hogy igehirdetésének nincsen hatása s merészen elindul az okok felkutatására, — ez volt az első hír, amellyel figyelmem Bartha felhívódott. Egy darabig szinte megvonja magát Safenwyl-i kis gyülekezetétől, hogy Studierzimmer-jében nekifeküdjék a legtermékenyebb igehirdető legfőbb művének : a Római Levélnek. Elfogta ugyanis az a benyomás, hogy Pál valamit látott. Valamit, amiből minden mondata leszarmaztatható. S kereste, hogy mi lehet ez a valami ! Közben a háború évei folynak ! A nagy világégés ítéleti fénye egyre több éles sugárt lövel az egyébként hadiállapotonkívüli Svájc határain át a Safenwyl-i lelkész Studierzimmer-jének ablakain keresztül a Római Levél pergamentjeire. És 1918 augusztusára megszületik az ember teljes csődjét demonstráló „új“ *Római Levél*.²

Az összeomlás előtt — az összeomlás theológiája!³

Szerintem azonban nem lehet Barthot a világháborúból vezetni le. Sokkal inkább vezethető abból a százados krízisből, mely az egyházra és a theológiára a racionalizmus s még inkább a pietizmus kora óta reázuhan. Ehhez képest az egész világháború csak kis esemény. Maga Barth is a reformátoroktól származtatja magát. Főleg a Schleiermacherrel megindult theologiai eltévelyedés maig tartó korának teljes átugrását hangoztatja. Ha van egy láncszem, amelybe az ő theológiája bekapcsolható, akkor az a XVIII. századon innét semmikép nem kereshető.

Voltakép azonban Barth túlmegy a reformátorokon. Problémái visszanyúlnak nemcsak ahhoz a ponthoz, hol a keresztyénség államvallássá lett, hanem egészen ahhoz a ponthoz, ahol a keresztyénség egyáltalán vallássá lett s az első lélek a Krisztus Keresztjébe rejtett kijelentés hívójévé lett.

Barth ma mindössze 46 éves, 1920-ban a göttingai, 1925-ben a münsteri theologia katedrájára került. Legújabbban a bonni egyetemre hívták. Hatása rendkívüli. Már magában az, hogy egy kommentár, roppant nehéz nyelvezete ellenére, pár év alatt hét kiadást érjen el, majd az a tény, hogy nagyobb előadásait nemcsak theologusok, de a legkülönbözőbb emberek hallgatják, igehirdetéseit esemény-számba mennek, igen sokat mutat.⁴ Már pár év előtt az volt a véleménye tájékozott szakemberek közül többnek : „Barth ma az az ember, akivel szemben mindenkinek kell orientálódnia.“ A Gnadau-i konferencián,⁵ 1927-ben s egyebütt is,⁶ megállapították, hogy a fiatal lelkész-nemzedék legnagyobb része Barth hatása alatt van. Kevés azt mondani, hogy ma már egész Barth-iskolák találhatók min-

¹ Jelen tanulmány rövidebb és jegyzetek nélküli alakja egy lelkészekből álló konferencián tartott előadás volt. Igyekeztem a változtatásokat úgy végezni, hogy e dolgozat a közvetlenségéből ne sokat veszítsen. Az általam felhozottak elsősorban a gyakorló lelkészek működését óhajtják segíteni.

² Karl Barth. Der Römerbrief. Zweiter Abdruck der neuen Bearbeitung. 1923. Chr. Kaiser, Verlag in München. 4—7. Tausend. 586 oldal.

³ Dr. Wilhelm Knappe meghatározása. Karl Barth und der Pietismus. *Licht und Leben*. Evangelischen Wochenblatt. 39. Jahrgang. 467. oldal. Licht und Leben Verlag in Elberfeld.

⁴ Wilhelm Koljhaus. Die Botschaft des Karl Barth. Einführung. 11. *Für Christus und die Gemeinde*. Eine Schriftenreihe. Band I. 1927. Buchhandlung des Erziehungsvereins Neukirchen Kreis Mörs. 77 oldal. „Studenten aller Wissenschaften greifen zu seinen Büchern und hören im Kollegsaal seinen Erklärungen biblischen Bücher zu. Sie hatten nicht gedacht, dasz die Bibel auch das Buch sei für Mathematiker und Mediziner, für Naturwissenschaftler und Juristen.“

⁵ Gnadau. Die 29. Pfingstkonferenz des deutschen Verbandes für Gemeinschaftspflege und Evangelisation. *Licht und Leben*. 39. Jahrgang. 412., 414., 428.

⁶ Koljhaus idézett műve 11. oldal. Knappe idézett műve : *Licht und Leben*. 39. Jahrgang. 469. oldal.

denfelé ; nem is szólva arról, hogy Barth maga legjobban tiltakozik az ellen, hogy nevével kapcsolatban iskolák jöjjenek létre.

Ha lehet a jelekből ítélni, a *reformáció kora óta* nem volt ily nagy méretűnek ígérkező theologiai mozgalom.

Minek köszönheti Barth ezt a nagy hatását?

1927 augusztusában megjelent dogmatikájának⁷ előszavában⁸ Barth egy rendkívül kedves hasonlatot használ. „Ha utamra visszanézek, úgy látom magam, mint az, aki egy sötét toronyban felfelé tapogat a lépcsőn s a korlát helyett a harangkötélbe kap s nagy ijedelmében hallja, hogy a harang a feje felett megkondul, még pedig úgy, hogy azt most már nem csak ő hallja.“ Van valami gonviselésszerűség Barth jelentkezésében, amit épp azok a pietista körök, melyeket legtöbbször támad, teljes mértékben elismernek.⁹ Gondolhatjuk, hogy akkor rajongói keresnek, ünnepelnék, csinálnák benne a prófétát ! Ám épp ez az, amiről Barth hallani sem akar. Ő nem próféta ! S nem is akar próféta lenni ! Nem azért, mintha az ő rendszerébe nem volna beiktatható a próféta. Sőt bizonyos tekintetben nem is ismer más keresztyéniséget, mint *prófétikus*at.

Ugyancsak szokatlan jelenség ! A hang, amelyen szól, az igazságok, melyeket megszólaltat, a tünetek, melyek nyomában felsisteregnek, mind tipikusan prófétaiak. Prófétai tünetek, bizonyáglevelek, sőt szinte palást is, de próféta — az nincs ! A világ sokszor megérte már az ellenkezőjét. Akkor, amikor majd minden harmadik ember látásokat lát, reformer akar lenni s öntudat dolgában csak úgy duzzad a prófétaitól, valóban figyelemreméltó jelenség !

És ki tudja, nem éppen ebben van-e Barth hatásának titka és ereje?

Egyesek külső dolgokból vezetik le Barth nagy hatását. Barth nagyon egyoldalú, azaz nagy egyoldalúsággal világít meg egyes bibliai igazságokat. Ezért ragadja meg az embereket ! Stílusa szenvedélyes, képekkel teli ! Ezért tetszik ! Elsősorban theologus s elsősorban szakemberekhez ír, de, mint maga jelzi, ez nem zárja ki, hogy laikusok, kik fogalmilag fel tudják dolgozni magukat az ő mondani-valóig, ne értsék meg őt jobban, mint a skatulyás-agyú szakember. Sokaknak ez hízeleg ! Mások nagy jelentőséget tulajdonítanak annak, hogy Barth a modern ember problémákkal teli ingoványos talajáról indult meg s most is élénk kontaktusa van ennek a XX. századnak mindenből kiábrándult, cinikus, nyugtalan, minden felett pálcáttörő, de *valami mást* mégis kereső emberével !

Én a *hatás titkát* a következő három pontban látom : 1. A hitnél aprióri nem érdekelteték kíméletlen őszinteségével és szenvedélyes igazságszeretetével ragadja meg. Barth azok közé az emberek közé tartozik, akiknek egy gramm igazság több, mint száz mázsa máz, mellyel az embert és világát ki lehet készíteni, de szépre. 2. A sok szubjektivizmustól s a szubjektivizmus túltengésétől megundorodott hívő köröket azzal ragadja meg, hogy minden szubjektivizmust gyanú alá fog s Schleiermacher hatása alatt nagyon is az emberinek síkjába fektetett életet, organizmust és üzemeket szórólapátra veszi s átsejjezi. Az objektivitás kemény vastraverzeire helyez át minden keresztyén-életmegnyilvánulást. 3. Barth nem mondja magát befejezettnek. Dogmatikájának előszavában¹⁰ hosszan időz ennél a pontnál. Tudja, hogy barátai és ellenségei egyaránt meg fognak rökönyödni rajta. Azok azért, hogy az imént még oly reformátorinak ígérkező tavaszt hirtelen a skolasztikának korán beköszöntő őszével folytatja ! Ezek azért, hogy már is egy dogmatika megkísérlésével mer előállni ! De ő kénytelen dogmatikáját közreadni, mert nem meri az ott tárgyalt igazságokat s velük kapcsolatos kérdéseket önmaga érlelni. Azt, amiye van, nem tekinti magáénak ! Ezzel szemben mások is felelősek

⁷ *Die christliche Dogmatik im Entwurf von Karl Barth. Erster Band : Die Lehre vom Worte Gottes. Prolegomena zur christlichen Dogmatik. 1927. Chr. Kaiser Verlag München. 473 oldal.*

⁸ *Barth Dogmatik. Vorwort IX.*

⁹ „Wenn wir auch ganz anders denken über den Pietismus als Barth, wir wollen nicht wimmern und schelten über die starke Kritik, sondern vielmehr prüfen und anerkennen, was an ihr berechtigt ist, indem wir uns gerne auf „die Schlupfwinkel der pietistischen Dialektik“ aufmerksam machen lassen“. *Licht und Leben. 39. Jahrgang. 491.*

¹⁰ *Barth. Dogmatik. Vorwort. VIII.*

s szinte kéri, hogy vegyenek részt a műben mindazok, akiket a Lélek erre indít vagy kényszerít. Nem kívánja, hogy benne bízzanak. Maga sem bízik önmagában. Tudja, hogy amit csinál, földi dolog. Nem tulajdonít fontosságot annak, amit ő mond, de igenis felelőssé tesz mindenkit azért, amit a Lélek rajta keresztül, vagy mondjuk, vele kapcsolatban nekik mond. Ebben látom én harmadszor a nagy érdeklődésnek titkát, mely Barthot körülveszi.

Nagyon jellemző e tekintetben még egy mozzanat. Barth voltaképpen abban is, amit eddig nyújtott, nem tisztán a saját kitermelését hozza. A Römerbrief bevezetésében¹¹ előre exkuzálja, hogy könyvében sok olyan van, ami barátaitól való. Annyira egy velük, hogy a könyv kiadásakor már nem tudta megállapítani, hogy mi a tőle, mi a barátaitól való.¹² Pár éve Thurneysennel együtt egy prédikációs kötetet¹³ adott ki. Ez elég szokott dolog. Így tett annakidején Geyer és Rittelmeyer is. Szokatlan azonban az, hogy a 25 prédikáció közül egynél sincs jeleztve, hogy melyik a Thurneysentől, melyik a Barhtól való.

Az, amit még e ponttal kapcsolatosan kiegészítésül mondani szeretnék, egyelőre kockázatos megállapítás. Mióta épp az imént említett Rittelmeyer útja oly nagyot kanyarodott, az ember minden feltűnéstkeltő lelki matadorról kénytelen nagyobb fenntartással nyilatkozni. Mégis szeretnék rámutatni arra, hogy Barth erejét abban látom, amiben egy régebbi tanulmány kimutatása szerint Hofacker igehirdetését.¹⁴ Abban, hogy a saját személyét kikapcsolva, csupán a Lélek számára akar alkalommá lenni. Ha megmarad ezen a vonalon s ha fejlődése folytán később részben érintendő hiányai pótoltnak, Barth jelentősége beláthatatlan nagy lesz.

Ezzel megérkeztünk az első ponthoz.

I. Mit tanulhatunk Barhtól? A saját személyünk kikapcsolásának kiméretlen keresztülvételét. Nem hiszem, hogy túloznék, hogy egyházunk empirikus helyzetében s megújhódási törekvéseiben ennek a hiánya a legnagyobb baj. Még ennél nagyobb is lehet mondani! Az egyháznak minden megromlása, a reformáló kísérleteknek minden elfajulása s eltorzulása azon mulott, hogy a szereplők nem tudták kikapcsolni a saját személyüket. Isten eszközökkel dolgozik, de az eszköz semmi! Jaj, ha én azért látom magamat fontosnak, mert valmit tudok s nem azért, mert az Úr értem valamit tett! Barth ezt ilyenformán fejezi ki:¹⁵ Keresztységünk csak addig marad bibliai vonalakon, amíg a lelki jelentőségre való törekvést magunktól távoltartjuk. Majd egy más helyen:¹⁶ Az Istennek hozzám való viszonya a fontos, nem az a tudat, hogy kegyességünk hol áll.

Ez a pont azért is fontos, mert, aki nem tudja kikapcsolni a saját személyét, az nem tudja kikapcsolni a másét sem. Pedig ez utóbbi éppúgy gátja Istenországa eljövételének, mint amaz. Micsoda pazarlásokat követünk el e téren? Ahelyett, hogy felszívni az Úrnak másokon keresztül hozzánk való közeledését, mint fűszál csendeselen a reggeli harmatot, elkezdünk gyönyörködni, hogy mily szépen van hangszerezve ez az ember, mily imponáló az egyénisége! S ahelyt, hogy a szóra hallgatnánk, amit mond, azon gondolkozunk, vajjon ki slingelte olyan szépre a „Mózes-tábláját”? — vagy ki plisszizozta a palástját?

Abból, hogy másoknál sem tudjuk kikapcsolni a személyt, még több veszteségünk van, mint abból, hogy magunknál. Isten eszközöket használ velem szemben is. Az eszköz semmi, de mert a személyt nem tudom kikapcsolni, akár azért, mert nagyon silány, akár azért, mert felette impozáns, nem tud eszközzé

¹¹ Römerbrief. Vorwort. XIX.

¹² Kolffhaus—Barth. Einführung. 9.

¹³ „Komm Schöpfer Geist.“ Predigten von Karl Barth und Eduard Thurneysen. Dritte Auflage. 1926. Chr. Kaiser Verlag München.

¹⁴ Lásd szerző tanulmánya: „Az ébredés útja.“ *Evangélikusok Lapja*. 1929. 5—10. sz. Továbbá: „Ébresztő igehirdetés.“ *Leleképítés*. Homiletikai folyóirat. 1929. III. sz.

¹⁵ Kolffhaus—Barth. 60 oldal.

¹⁶ „Unsere Freudigkeit stammt aus der Beziehung zu Gott nicht aus einem Wissen um den Stand unserer Frömmigkeit.“ *Kolffhaus—Barth*. 52.

lenni számomra az eszköz. Ez az, amiről az Úr Jézus oly fájón azt mondja: „Nincsen próféta tisztesség nélkül, hanem csak az ő hazájában és házában.”¹⁷

A személy kikapcsolása Barthenál nem a jó modor, nem is taktika kérdése. 1926 májusában a münsteri Ev. Ker. Diákszövetség felkérésére tartott két bibliaórán a ker. élet fejlődéséről szólva mindjárt bevezetőleg a következőket hangsúlyozta: ¹⁸ „das christliche Leben im eigentlichen und wahren Sinn — leben nicht wir, sondern dieses christliche Leben lebt ein ganz anderer, lebt Gott in Jesus Christus durch seinen heiligen Geist für uns und in uns.”¹⁹ Egy helyen így szól: Jézus feltűnő gyorsan tovasiet korának ideális, vallásos és hazafias törekvései mellett, oda, ahol az emberben az utolsó meredek fal áll, amelyen nem tud túlhatolni, míg magát az embert meg nem támadja. Az ember megtámadása pedig egyenest az ő énjének szól.²⁰

Az „én”! Ez az, amivel az utóbbi idők megszentelődési mozgalmak, a különböző keresztyén közösségek is többé-kevésbé foglalkozni kezdtek. De csak, mint olyannal, ami a megszentelődési törekvések bizonyos ágazatában áll problémaként az ember elé. Az én-t a már folyamatos keskeny út problémájaként ismerték. Nos, Barth ezt az én-t kihozza a szoros kapu elé! Mintha azt mondaná: Itt nem a később jelentkező s így csak később tárgyalandó problémák egyikével állunk szemben, hanem magával a problémával. Az Úr Jézus követelményeit és intencióit elsősorban erre az én-re irányozza. Ennek az én-nek készíti el a keresztet s majd egyetlen további életlehetőségképpen a „feltámadást”.

Íme, a személy kikapcsolása Barthenál ennyire a *központi keresztyén valóságból folyó törvény*. Nem diplomácia, nem pedagógia, mint a jezsuitáknál! Nem stílus, nem ügyeskedés, mint némely sztoikus életművésznél! Nem defétizmus, mint a buddhistáknál. Nem új érvényesülni akarás, csalárd számítás, mint annyi középkori szentnél! Hanem felszabadulás! Felszabadulása egy olyanak, akinek a saját élete már kibírhatatlaná vált.

Két évvel ezelőtt a Gnadau-i konferencián, akkor, amikor az először foglalkozott pietista szempontból Barthtal, e témától függetlenül az egyik előadó azon nézetének adott kifejezést, hogy ma nem annyira azt kell kérni, hogy a Szentlélek új pünkösdi kitöltés: el kitöltessék, hanem azt, hogy a Szentlélek meglevő, köztünk ható erői keresztültörve kifejlésre jussanak!²¹

Visszhangot kelthet bennünk ez a gondolat. Mert valóban soha annyi világosság, az emberi szív, a Kereszt s a keresztyének hiányainak meglátásával szemben közkezen nem forgott, mint most. És mégis, mintha átok alatt lenne minden! Nem tudja szolgálatát végezni a világosság, mert nincs valóságos odaadás s ami van, eltorzult irányban! S mi hozza létre ezt a torzót? Az emberi én-nek kemény és titkos uralma, magunkban és másokban!

Nemrégiben egy kis cédulára azt a hevenyészett megjegyzést írtam, hogy Barth theológiája — *ébredési theologia*. Ha valamikor tényleg annak fog bizonyulni, úgy az ezen első ponton fordul meg. Azon, hogy a személyiség kikapcsolása hathat-e ébresztőleg hívő és hit nélküli körökre!

A napokban volt előttem János 13. kapcsán igen élénken a lábmosás jelenete. Mennyire keresi azóta az Úr, hogy tanítványain mi látszik abból, hogy ők egy az egymás lábának megmosására felszólító Úrnak a tanítványai! Egy bibliai jelenettel sem lehetne jobban jellemezni Barthot, mint ezzel az egymás személyéből teljesen tabula rasa-t csináló jelenettel. Óh, ha mi készek volnánk ezt így megtanulni!

¹⁷ Máté 13, 57.

¹⁸ Karl Barth. Vom christlichen Leben. Zweite Auflage. 1928. Chr. Kaiser Verlag in München. 48 oldal.

¹⁹ „In ihm, dem Sohn Gottes, haben wir Frieden mit Gott. Er hat genug getan für mich und tritt für mich ein vor dem ewigen Gott. Er ist mein Fürsprecher bei ihm selber: das ist sein Leben für mich, das ist das christliche Leben, das Christus lebt, gelebt hat und leben wird in Ewigkeit.“ Barth Vom christlichem Leben. 9. oldal.

²⁰ Kolthaus—Barth. 59—60.

²¹ Licht und Leben. 39. Jahrgang. 446.

II. Az Űr szavának nagyobb érvényre juttatását tanulhatjuk Barhtól.

Szerinte lelki élet, keresztyénség, theologia csupán azon az alapon lehetséges, hogy Isten szólt, szól és szólni fog. Dogmatikáját egyenesen az Űr szaváról szóló tannak lehetne nevezni. Ő maga így jelöli meg a dogmatika feladatát: Az Istenről és emberről szóló Krisztus szerinti beszéd megismerésére irányuló törekvés.²²

Barth, mint igehirdető kezdte munkásságát. Azóta is, hogy a legelméletibb katedrára lépett, mint gyakorlati igehirdető is folyton szolgál. Dogmatikájának konstrukciójából²³ az igehirdetés csödjé alól menekülő és az igehirdetés megmenntésére törekvő lelkipásztor vállalkozása látszik kitünni.²⁴ Dogmatikájának erősen gyakorlati tendenciája kétségtelen. Ehben magában is lehet tanulni Barhtól.

De mégis az, hogy Barth az Űr szavához s vele a Biblia nagy jelentőségének meglátáshoz jut el, nála nem az élet külső krónikájának terméke!

Barth rendkívül széleskörű filozófiai, speciálisan ismeretelméleti kutatásokat végzett. A legáltalánosabb emberi vizsgálódásokból indult ki s arra a horribilis nagy eredményre jutott, hogy egyedül annak van objektív valósága, ami egészen más, mint mi. Az, amivel nekünk dolgunk van, két síkban helyezhető el. Az egyik az emberinek síkja. Ebbe tartozik mindaz, amit a minden alatt érteni szoktunk. A világ, a természet, a történelem, az ember a maga immanens oldalával. Világ-nézetileg, erkölcsileg, ontológiailag és aksziológiailag egy kategóriába esik itt nemcsak a bestia, hanem a maga önsanyargatásával lelki gyakorlatot végző aszkéta, ide tartozik nemcsak a racionalista tudós, a liberális, szkeptikus, hitetlen vagy romantikus theologus, hanem a legtisztább idealista, moralista, misztikus, teozófus, vagy antropozófus. Valamennyinek összefoglalója, hogy csak azt veszik bizonyosságnak, ami az érzékek alá esik, ami az emberi természettel megegyezik, amit az emberi természet jóváhagy, ami alapjában az ő legbensőbb lényüket jóváhagyja; ami más szóval nem más, mint különböző variációkban az ő én-jüknek a figurája.²⁵

Ezt a vízszintes síkot azonban haránt metszi egy másik sík!

Das ganz Andere!

Ez az, amit lényegében erről a síkról mondani tudunk. Dolgunk van vele, kikerülni nem tudjuk, ez biztosítja realitását. Semmikép nem egyeztethető össze a másikkal. Nem fektethető takaróként föléje, vagy tartópole gyanánt alája. Mindig átszakítja, keresztezi, megítéli az emberit. Nem alkuszik meg vele, nem igazolja magát előtte, csak a csoda küszöbén keresztül jelentkezhetik.²⁶ S ez teszi félelme-sé, megfoghatatlanná s mégis feltétlen bizonyossá.

Ez a „Das ganz Andere“ az első síkon mozgó tünemény-és jelenség-tömegekkel szemben, amelyek autonom, tehát velünk azonos törvényűek, egy más atmoszferális létsíknak más szisztémás törvényrendszerét, szóval egy heteronom szövőd-ménynt állít elének.

Már most ez a Das ganz Andere főkép, *mint az Isten szava* lép fel velünk szemben.²⁷ A Das ganz Andere-nek vannak más figurális megnyilvánulásai is,

²² Dogmatik. Einleitung. 1. „Es gibt christliche Dogmatik, weil es christliche Rede gibt.“

²³ „Unsere Prolegomena werden — nicht nur beherrscht sein, sondern exklusiv bestehen in einer ausgeführten Lehre vom Worte Gottes.“ Dogmatik. Einleitung. 17.

²⁴ „Darum ist dem Prediger nicht aufgetragen, zu fallen, zu mimen, zu musizieren, sondern zu reden, weil das Wort Gottes, sein Auftrag, der ihn als Prediger allein möglich macht, selbst Rede ist.“ Dogmatik. Erste Kapitel. Die Wirklichkeit des Wortes Gottes. 62. o.

²⁵ „Es besteht keine Kontinuität zwischen dem Wirken Gottes und unserem Wirken: auch wenn unser Wirken das christlichste, gläubigste, beste wäre, bleibt es unser Wirken.“ Vom chistlichen Leben. 24.

²⁶ „Wahrheit ist und bleibt die uns zugewendete, göttliche Barmherzigkeit nur als Wunder („senkrecht von oben“), ihre geschichtliche und seelische Seite ist immer ihre Unwahrheit.“ Römerbrief. Jesus. 77.

²⁷ „Dasz Gott spricht, dasz wir von ihm erkannt, uns und die Welt in seinem Lichte sehen, das ist in und neben allen Religionen, allem Erleben, aller auf Gott gerichteten Haltung des Menschen etwas Anders, eigenes, Besonderes, Neues.“ Römerbrief. Jesus. 67. — „Aber das Wort Gottes steht den anderen weltlichen Ereignissen, die nicht das Wort Gottes

melyek közt legfontosabb a központi szerepet vivő a Krisztus. Az Ige testté lőn! Ez Krisztus, Akiben egyszersmind az első síknak a második által való átszakítása a legélesebben történt meg. Mégpedig nemcsak a földrejövetelkor! Történik ez folyton azóta is. Közelebről nézve Nála is a *Kereszt és Fellámadás* képezi a felülről lezuhanó síknak legtömörebb jelentkezését az emberinek a síkján.²⁸

A Das ganz Andere síkjába nyulnak bele szentségeink:²⁹ A keresztség és az úrvacsora, továbbá az új ember, a Szentlélek felénk irányuló munkája s minden ígéret, mely reményeink tárgyát képezi ezidőszerint. De bármily figurációkat vesz fel a Das ganz Andere, lényege, hogy kiinduló pontja az egyébként elrejtőző Isten s rendeltetése, hogy benne a kijelentés, az Úr Szava, az ő váltságtényei jussanak el hozzánk.

Mi teszi már most a Bibliát megkülönböztetett könyvvé? Tisztán az, hogy benne találkozunk a Das ganz Andere-vel a legtisztábban, sőt szinte kizárólagosan.

Barth a Ganz Andere-nek ismeretelméleti megalapozásához, mint maga sejteti, Pláton és Kant tanulmányozása közben³⁰ s az ő felhasználásával jutott el. Hivatkozik azután Kierkegaardra s igazoláskép Lutherre is. Nekem azonban úgy tetszik, hogy valakit kihagyott. S ez annál feltűnőbb, mert az illető kortárs.

Egyesek talán emlékeznek rá, mikor pár évvel ezelőtt Niebergall Magyarországon járva, a Deák-téri templomban azzal kezdte előadását, hogy Németországban nincs jelenleg olvasottabb könyv az ő marburgi tanártársa, Otto könyvé-nél, melynek a címe: *Das Heilige*.³¹ Ez a könyv azáltal vonta magára a figyelmet, hogy Isten irracionális tulajdonságainak vizsgálatába mélyedt. S ott, ahol valamikor a marburgi nagy kollokvium idején nem értették meg az úrvacsora irracionális felfogásához csupán hitbéli engedelmségből ragaszkodó Luthert, — éppen református talajról jön egy theologus, aki bocsánatot kér, azaz nem is kér, hanem tisztán a helyesebb meglátás és oknyomozás alapján helyet igényel a kijelentett és tapasztalatilag ellenőrizhető keresztyén Isten-képben az irracionális elemeknek, minő a Szentséges, a félelmetes, a csodálatos, a megrendítő, az összetörő.

Barth már most itt egy nagy lépéssel megy tovább. Nem elégedett meg azzal, hogy helyet adjanak az Istenképben az irracionális elemeknek. Ő annak lényegévé, központjává, szinte egyetlen jogos tartalmává tette az irracionális elemet: a Das ganz Andere-t.

Újból mondom, nem értem, hogy Barth az Ottóhoz való viszonyáról nem tesz említést s hogy mások sem utalnak erre. Legalább is miért nem teszi ezt ott, ahol szellemi rokonságát bemutatja, Dogmatikájának bevezetésében. Vagy Ottó vett volna Barhtól indításokat?

Egyet azonban szeretnék mondani. Ha lehetséges volt az, hogy száz és száz

sind, nicht in relativer, sondern prinzipieller Überlegenheit gegenüber... Es ist von der übrigen Geschichte aus und auf der Ebene der Geschichte überhaupt, als Wort Gottes nicht zu erkennen.“ Dogmatik. Erste Kapitel. Näherbestimmungen des Wortes Gottes. 81. oldal

²⁸ „Anschaulich wird das Leben des Christus, seine Auferstehung, in der der Glaube seine Quelle hat, in seiner oboedientia passiva, in seinem Tod und Kreuz: einzig und allein und ausschließlich in seinem Tod am Kreuz.“ Römerbrief. Der neue Mensch. 136. oldal.

²⁹ „es gibt eine sakramentale Selbsterkenntnis, eine Erkenntnis des Ich im Lichte des über ihm aufgerichteten sakramentalen Befehls- und Verheißungszeichens, die es letztlich allein möglich macht, jene Antwort, wie wir (a kijelentés lehetőségével kapcsolatban) selbst uns geben müssen, zu geben. Daz wir sie uns geben, dasz wir dazu kommen, sie uns zu geben, das schafft unsere Taufe so wenig, wie wir selbst oder so wenig, wie irgend etwas in der Welt es schaffen kann. Das Recht dazu uns selbst gegenüber... ist uns in der Taufe gegeben.“ Dogmatik. II. Kapitel Die Offenbarung Gottes. 301. „Predigt und Sakrament gehen die an, die sie angehen können, die Gottes Wort hören, weil sie ihm gehören, denen durch Predigt und Sakrament gezeigt werden soll, was für sie wahr und wirklich ist, weil erwähnende Gnade sie von Ewigkeit her gesucht und gefunden hat.“ Karl Barth. Die Lehre von den Sakramenten. Zwischen den Zeiten. 7. Jahrgang. 1929. Heft 5. 460. Chr. Kaiser Verlag. München.

³⁰ Römerbrief. Vorwort. VIII.

³¹ Das Heilige. Über das Irrationale in der Idee des Göttlichen und sein Verhältnis zum Rationalen. „Das Schaudern ist der Menschheit bestes Teil, wie auch die Welt ihm das Gefühl verteuere. Ergriffen fühlt er tief das Ungeheure.“ Rudolf Otto. Professor der Theologie in Marburg. Dreizehnte Auflage. Verlag Friedrich Andreas Terthes A. G. Gotha—Stuttgart, 1925. 258. oldal.

technikai vívmánynak egyidőben, egymástól függetlenül két külön feltalálója volt, miért ne lehetne, hogy a keresztyén theologia nagy krízisében lázasan kutatva, ketten is jussanak nagyjából ugyanazon eredményre! Hiszen, a krízis és az atmoszférális helyzet annyira egy s a valóság ható tényezői annyira azonosak egymással, hogy még itt, Magyarországon is, mi is, több olyan dologra bukkantunk reá, melyek Barth-i jellegűek, akkor, amikor Barthnak még csak a híreről is alig hallottunk.

Van-e ennél jobb kezelése az igazságnak?

Az Igének, mint „ganz Andere“-nek beállításával, felséges bevilágítást kap az egész Biblia. Tud is Barth nagyszerű tanácsokat adni a Biblia-olvasók számára! A Bibliának nem az a célja, hogy megtanítsa, miként beszéljünk Istennel. — A Biblia témája az, amit Isten szól mihozzánk.³² A Biblia nem egy könyv, melyben mi olvasunk valakiről; hanem egy könyv, amelyben azt olvassuk, ami valakihez szól! Mégpedig épp ahhoz, aki most Bibliája előtt ül, a maga nyomorúságával s bűneivel együtt. Ha megtermékenyítettés nélkül ülsz Bibliád mellett, ez azt jelenti, hogy Isten elzárta előled az ajtót. A terméketlen Biblia-olvasás Isten ítélete felettem. Megérdemelt és éppen számomra kirendelt ítélet. Ezen az, csak az segít, ha kellőleg tudatára ébredünk, mit jelent Isten szavát hallani. Az az Isten, Aki a Bibliában szól, szent Isten; Vele szemben meg kell tanulnunk alázállani, hogy felismerjük, mily szentségtelenek és Isten-ellenesek vagyunk lényünk legbensőjéig. Ki mer csodálkozni azon, hogy nem hallja az Igét? Inkább az a csodálatos, ha mégis meghallhatjuk!

Jó ezeket is megtanulni Barthtól! Szeretnék azonban még mindig e II. pontnál időzve, két gyakorlati konzekvenciát felmutatni.

Az egyik *Isten Igéjének elsőbbsége az imádsággal szemben*. Vannak liturgiák, melyek szerint az istentisztelet mindjárt az Isten Igéjének olvasásával kezdődik. Sem ima, sem ének nem előzi meg azt. Müller György³³ nagy, hatalmas imádkozó volt. Csendes óráit sohasem kezdte imádsággal, hanem csupán az Ige kapcsán vitette be magát az imádkozásba. Nem akar ez új kaptafa lenni! Csak tiltakozás az ellen, hogy csupán imádkozóvá neveljünk s nem egyszersmind Biblia-olvasóvá! Jaj, az olyan gyülekezeti munkának, mely megkíméli a lelkeket, annak a súlyos káprázatnak szétrobbantásától, mintha az imádság önmagában elég lenne s nem meri megszólaltatni nyíltan Példabeszédek 29 : 9-et : Valaki elfordítja fülét a törvény hallásától, annak könyörgése is utálatos.

A másik *Isten igéjének elsőbbsége az élménnyel, tapasztalattal, a bennem levő kegyes érzéssel szemben*. E téren Barth főleg a kegyes öntudat alapján kiépülő dogmatikák ellen s a jobbára egyes pietista körökben túltengő élmény-theológiával szemben képez hadüzenetet. Nagyon jó azonban, hogy ami a pietista köröket illeti, azok könnyen elfogadhatják mindazt az igazat, amit ő e téren joggal hangsúlyoz. Az „Ohne Fühlen will ich glauben“ egy olyan kitermelése éppen a pietista gyakorlati keresztyénségnek, melyre Hofacker,³⁴ Hehnhöfer és Stockmeyer—Barth acélos, dörgő riadója előtt jóval rájöttek.

A veszély tudatosításával és az ellenszer felmutatásával azért nagyon jó szolgálatot tesz e téren még soká Barth. Mert bizonyos, hogy az élmény-theologia a természeti embernek sokkal jobban imponál, mint a Kijelentés objektív oldalának fontosságát hirdető irány, melynek legfőbb s egyetlen bizonyítéka az volt :

³² „Der gewaltige Gegenstand der Bibel ist Offenbarung, nicht unsere Frömmigkeit... Um zu solchen Verstehen zu gelangen, bedarf es einer Reinigung von allem Verstehenwollen aus eigener Kraft, d. h. der Einsicht, dasz Offenbarung nötig ist.“ Kolfhaus—Barth. 29—30.

³³ Müller György. Pierson Arthur. 1921. Budapest, Bethánia.

³⁴ Leben von Ludwig Hofacker mit einer Auswahl aus seinen Briefen. Von Albert Knapp, weil. Stadtpfarrer zu St. Leonhard in Stuttgart. — Stuttgart. 1923. Calwer Vereinsbuchhandlung. 250. „Es braucht unsres Wirkens nimmermehr, wenn sich's um unsere Rechtfertigung vor Gott handelt... Ich wolle Ihm hinfort auf sein Wort und Evangelium hin glauben... Denn an Glauben legt es; vorher gibt es keine Ruhe und kann man nicht mit Gefühl glauben, so musz man's ohne Gefühl tun. Man ehrt Gott mehr mit bloßem Glauben auf sein heiliges Wort hin, als wenn man alles vorher fühlen will.“ 82—83. oldal.

Így van megírva. Sok édeskés vallásosság és titkos én-kultusz húzódnak meg így hívő kegyesség színe alatt.

Nálunk, magyar földön, kicsit még korai az élmények túltengése ellen beszélni! Mert nálunk inkább a gőgös, pogány élményellenesség van még uralmon. De azért jó, ha fiatal atlétáink, akik el vannak telve, nem annyira Isten Igéjétől, mint inkább annak bennük való csengés-bongásától, hangfogót tesznek élményeikre, jobban figyelnek Bartha s dicsekvésük tárgyává nem a lámpionos élményeket teszik, hanem a kis gyertyaszálat, mely bennük ég!

III. A harmadik, amit Barhtól tanulhatunk, ebbe a megdöbbenésbe foglalható össze: *Amilyen az ember, olyan az Istene*. Nem régiben egy konferencián, kiadósabb eszmecsereben szó volt a második hitágazat Luther-i magyarázatának *antropológiájáról*. Megállapították akkor az, hogy az antropológia feltárása és a hívő életben a maga helyére való eljuttatása egy olyan feladat, amely nélkül az evangéliumban való gyönyörködés s a Krisztus Golgothai áldozatán való, egyébként orthodox ujjongás, nem visz előbbre. A megújulás nem jön létre azzal, hogy leplezetlen éles fényel bevilágítjuk a Krisztológiát. Az ébredést előkészítő megaláztatásoknak nem elég azzal foglalkozni: „Ti pedig kinek mondotok engem?“, hanem azzal is: „Te pedig kinek mondod magadat?“

Az antropológiai oldal megrázó feltárásában van Barth biznyságtételének legperzselőbb ereje. Senki nála kérlelhetetlenebbül nem mondta ki Pál apostol óta az ember elveszettségének, romlottságának, hiábavalóságának s bűnösségének abszolút tényét, mint ő.³⁵ Nála az elveszettség nem egy állapot, melyből az ember megindul s melyet Isten kegyelmének munkája nyomán maga után hagy. Az elveszettség és romlottság egy olyan állapot, mely a kegyes lényre is kiterjed.³⁶ Lukács 16: 15. lehetne Dr. Knappe szerint Barth mottója: „Ami az ember előtt magasztos, az az Isten előtt utálatos.“³⁷

Az elveszettségnek és romlottságnak ebbe az állapotába némi változás csupán az összetörettetés, a kiüresedés, a lelki szegénység hoz. Az még nem elég, hogy repülőgépünk kezd alázuhanni. Azt gondoljuk, a következő pillanatban már utasával együtt összezúzódik a masina! S ekkor a csavarok újra belefogóznak a levegőbe s a gép és utasa megmenekül.³⁸ Ebben a hasonlatban szemlélhetni, hogy mi segítene az emberen. A masinástól együtt való összetörettetés. A Kereszten való helyfoglalás, más szóval az emberi önbizalom, erő, program és mérték abszolút csődjé. Ez azonban igen ritkán, legtöbbször sokára s teljesen csak pillanatnyi érvénnyel megy végbe. Az utas gépjével tovább-berreg, voltaképp folyik a régi utazás, csak most már eggyel több dicsekvése van az utasnak, az is, hogy mennyire lent volt s most megint fent jár! Ami pedig a legrettenetesebb, most még figyelemre, becslésre méltóbbnak tűnik fel önmaga előtt.

Ez az, amiért Barth azt mondja, hogy az én egy formájában sem oly gyanús, család és makacs, merész és visszataszító, mintha a kegyesség köntöse alatt szőhetné szét a maga szálait. Luthert idézi e pontnál, aki beszél a fehér ördögről. A fekete ördög a hitetlenek, a baloldaliak istentelenségének szállítója. A fehér ördög a hívők, a jobboldaliak istentelenségéé.³⁹

Ez az, amit Hofacker tiszta hitbeli alapon, önmagán, annyi keserves küzdelem közt élt át. Őt is az összetörettetés foglalkoztatta. Az Úr oly sokszor össze is

³⁵ „Gott sei Dank, wieviel mir sonst fehlen möge, ich gehöre doch nicht zu den Gesunden, die des Arztes nicht bedürfen. Ich bin doch nicht so reich, dasz ich nicht endlich und zuletzt über mich selbst und in mir selbst erschütterter wäre.“ Barth 1929 újév napján a münsteri diakonisszaház kápolnájában a 80. zsoltár 20. verséről tartott prédikációjából. Megjelent *Zwischen den Zeiten* 1929 februári számában. Chr. Kaiser Verlag, München.

³⁶ „Niemand stirbt an der Sünde und niemand wird gerettet durch die Gnade, sondern es bleibt bei einer fließenden Differenz, bei einem äusseren Oscillieren desselben, selbst nie in Frage gestellten Gefühls zwischen zwei äussersten Grenzpunkten.“ Dogmatik. II. Kapitel. Die Offenbarung Gottes. 314.

³⁷ Dr. Wilhelm Knappe. Karl Barth und der Pietismus. Licht und Leben. 39. Jahrgang. 467.

³⁸ Licht und Leben. 39. Jahrgang. 469. Knappe idézett cikke.

³⁹ Ugyanott 468. oldal.

törte. S íme, mit tapasztalt ? Azt, hogy az ember nem olyan, mint a kő, hanem olyan, mint a gummi. A kalapácsütés széjjelapítja, de még fel sem vésztetik róla a kalapács, már kezdi felvenni a gummi régi alakját!⁴⁰

Ezért jut Barth azon eredményhez, hogy *az ember számára nincs egyszersmindenkorra való elintézés*. Sem a megtérés sem a megszentelődés egyes állomásai végkép le nem tárgyalhatók. A keresztyén élet egy folyton rejtett élet. Garanciáját az adja, hogy Krisztussal Istenben van elrejtve, de úgy, hogy minden pillanatban olyanok vagyunk, mint akik a legelemibb dolgokban is irgalomra szorulunk. A megtérésnek Barthonál is van egy mozzanata, amely terminusszerű, kapu-jellegű, határozott initium. Semmikép sem akarja tehát fenti megállapításával támogatni azokat, akik a megtérés folyamatosságával úgy élnek vissza, hogy szeletekre vagdalják s mindennap le akarnak tudni belőle egy adagot. Mindig a teljes lépést kell megtenni a szoros kapu küszöbén át, sohasem okoskodhatom úgy: mára elég ennyi, holnapra is kell hagyni valamit. Mert ez épen paródiája a megtérésnek. Aki az északi sarkcsillag felé akar utazni, nem kell a hangyák lábaira cserélni lábait. Egész bátran ülhet fel a leggyorsabb repülőgépre, nem kell félni, hogy korábban talál célhoz érkezni, mint illenék.

Nincs senki, aki el ne fogadná, de mégis nagy szókimondás Barhtól a következő:⁴¹ Sohasem mondhatom: most már Isten számára vagyok és semmi sincs bennem Isten ellen. Emberileg nézve Isten előtti életünk egy lépcsőzet, mely mindjobban lefelé visz, melyben magunkat mindjobban felismerjük s magunktól megijedünk!⁴² Ép azért, mert ez így van, Barth gyűlöli azt a fesztenet tolkodást, amelylyel emberek azt hiszik, hogy parolázhatnak Istennel.⁴³ Isten félelme, a Tőle való távolságunk érzete, alázatosság, figyelés, engedelmesség — ez az a magatartás, mely a szuverén, szent Istennel szemben illik. A bibliai embereknél hiányzik, nincs semmi nyoma az Istennel való szerelletes, érzelmes érintkezésnek, hanem csak az alázatos engedelmességnek. Folyton gondolnak a saját bűneikre s halálraméltó voltokra. Ha magukról beszélnek, folyton arra emlékeztetnek, hogy az életük nem áll ott, ahol az emberek gondolják s nem abban, amit az emberek annak, tehát jónak gondolnak. Életük abban áll, amit róluk egyedül Isten lát.⁴⁴ A Biblia világában ép ezért egy embernek sem tulajdonítanak hízelnőn és magasztalon tulságos jelentőséget! Itt egy apostolnak sem szavaznak köszönetet azért, amit tett.

Barth anthropológiáját kiépíti egész *az új emberig*. Ez az új ember⁴⁵ — vagy mint inkább nevezi, a belső ember — nem valami felkutatásra váró szöglete a világnak, nem is a lelkünk legvégső mélye az, amelyet nagy megerőltetésekkel kell elérnünk. A belső ember a „Das ganz Andere“ mi bennünk, rajtunk — Istennek magának a mélysege. Semmiféle nevelő, etikus, lelki gondozó, vagy orvos nem léphet be ebbe a mélysegebe, még kevésbé érhet el ott valamit a maga methódusaival. Semmiféle kegyesség, hölcseség ki nem merítheti, nem éltetheti, teljességre

⁴⁰ Hofacker Lajos. Evangélikusok Lapja. XIV. évfolyam. 1928. 34—44. szám. — Szerző tanulmánya. Evangélikusok Lapja. 1928. 25—32. számok. Halálának 100. évfordulója alkalmából.

⁴¹ „Es bleibt dabei, dasz alles, was wir sind, gegen Gott ist und es gibt keine Stufe in unserem Leben, wo wir andere wüden, es kommt nicht dazu, dasz irgendwo in unserer Existenz ein Winkel entdeckt wird, wo wir sagen könnten: so gefährlich ist es jetzt nicht mehr, nun bin ich für Gott. Sondern, das rechte Ermahntsein besteht gerade darin, dasz wir es endgültig gesagt sein lassen: Du bist gegen Gott!“ Vom christlichen Leben. 17.

⁴² Vom christlichen Leben. 19.

⁴³ „Ich bin von Gott angesprochen, angenommen. Er sieht mich nicht gering an... Er scheint etwas an mir zu finden, das ich selber nicht finden kann. Es ist seine Güte.“ Vom christlichen Leben. 21.

⁴⁴ „Wer von Gott erwählt ist, der wird nie sagen, dasz er Gott erwählt hat.“ Römerbrief. Der Richter. 35.

⁴⁵ „Unter dem Zeichen des Sterbens und Auferstehens des Christus, in der Erkenntnis des Gottes, der die Toten lebendig macht und das Nicht Seiende ausspricht als Seiend, wird der neue Mensch, werde ich von oben geboren... Die Wahrheit, dasz wir neue Menschen sind, besteht für uns immer und überall nur in ihrem Ausgangspunkte. Und dieser Ausgangspunkt bedeutet für uns das Ende aller Anschaulichkeit und Begreiflichkeit.“ Römerbrief. Der neue Mensch. 125.

nem juttathatja a belső embert. Ott, ahol minden megszűnik, kezdődik a belső ember, az új teremtés, amik mi a Krisztusban vagyunk.

Nem hiánytalan a Barth anthropológiája. Ő maga tiltakozhatnék legkevésbé e megállapítás ellen. Vannak a Bibliának helyei, ép az ő kedvelt apostolának, Pálnak s ép az ő kedves levelének, a Római Levélnek helyei, amelyek a pozitívumok terén többet biztosítanak az ember számára, mint Barth. De kétségtelen, hogy sok hely igazolja Barth lehiggasztó feltárásait s akik tekepályának nézték a csillagos eget, ahova az ember nyugodtan kijárhat kényelmes kuglipartikra, azok jó lesz, ha pórásra köttetik magukat s nem tépdésik fel újból és újból merészen a járszalagot, amely a kijelentett Igében adatott számunkra.

IV. A negyedik bizonyoságtétel-komplekszum, amelyben meg kell hallgatnunk Barthot; *a hitre* vonatkozik. Három tendencia tűnik ki itt Barthnál: 1. A hit objektívizálása, 2. a hit kockázati jellegének kidomborítása s 3. a hit —, mint egy szüntelen nyugtalanított állomány — mondjuk: a hit perpetuum mobiléje.

1. A hit objektívizálását két oldalról munkálja Barth. Először azáltal, hogy elszakítja az értelemről, másodsor azáltal, hogy elszakítja az érzéstől és élménytől.

Mivel az ember abszolút romlott, a hit csak egy olyan megnyilvánulási formájában jelenthet számára segítséget, amely szembehelyezkedés minden emberrel szemben.

Barth itt nagy örömmel idézi Luthert:⁴⁶

„Keresztyén hitünk minden cikke tehát — ahogy azokat Isten számunkra Igéje által feltárja — az értelem előtt homlokegyenest lehetetlen; vele összeegyeztethetetlen. Számára koholt dolog. A hit azonban oly ügyes, hogy az értelemnek kicsavarja a nyakát, megfojtja ezt a bestiát, amelyet egyébként az egész világ összes teremtményeivel összefogva sem tudna megfojtani. Miként teszi ezt? Isten szavához tartja magát, engedi, hogy neki legyen igaza, ha még oly ostobául s abszurdumként hangzik is az. Így engedte foglyul ejtetni Ábrahám is az ő értelmét, így tesznek a többi hívő emberek is, akik Ábrahámmal a hitnek homályába s rejtett sötétjébe bemennek, megfojtják az észet és ezt mondják: „Hallod-e te, ész? Vak és ostoba jószág vagy te! Isten dolgához nem értesz egy fikarcnyit se! Azért ne komédiázzál itt a te kutyaugatásaiddal, hanem fogd be a szádát és hallgass! Ne próbálkozz bíraskodni Isten igéje felett, hanem ülj le és hallgass, mit mond az és higgy!” Így fojtják meg a hívők ezt a bestiát, melyet egyébként az egész világ sem fojthat meg. Épen ezáltal a legkívánatosabb Isten-tiszteletet épen ők végzik a mi Urunk ástenünk számára s bár csak azt mentől jobban végeznék! A hívőknek ehhez az áldozatához és Isten-tiszteletéhez képest minden más áldozat és Isten-tisztelet, Imik csak voltak pogányoknál, szerzeteseknél, cselekedeteik által szenteskedőknél széles e világ, mind merő hiábavalóság!”

Az ész alól felszabadult hitnek könnyű lesz hinni azt, hogy Jézus az Isten Fia, hogy a Kereszt az Ő legnagyobb ténye s a feltámadás az Ő legnagyobb eseménye. Amikor egy ember Jézus Krisztust megérti, ott nem kell az emberi szellemnek az értető szerepét játszani. Istennek Szentelke sokkal jobban elvégezi ezt. Így lesz a hit egy az észről független új magatartás, melyet mi a Krisztusban hozzánk szóló Istennel szemben felvesszünk. Igaz, hogy ezáltal a hit lélektani szempontból és logikailag mindig egy ugrás a bizonytalanba. De közvetlen, ugrásnélküli, szóval az emberi kontinuitás keretei közt mozgó megismeréssel csak bálványok ismerhetők meg, nem a Das ganz Andere, az igaz Isten megnyilvánulásai.⁴⁷

Az emberi romlottság kiterjedvén az egész érzés- és immanens élmény-világra is, Barth ettől is függetleníti a hitet. Az evangélium Isten üdvüzenete, nem élmény, nem érzés, hanem egyszerű ténybeli ismerete annak, amit szem nem látott. És itt

⁴⁶ Der Römerbrief. Vom Nutzen der Historie. 120.

⁴⁷ Der Römerbrief. Die Sache. 14. „Die Heilsbotschaft fordert „Glauben...“ Ihre Wahrheit ist also nicht direkt mitzuteilen und nicht direkt einzusehen... „Ist Christus wahrer Gott, so musz er in Unkenntlichkeit sein. D'ie direkte Kenntlichkeit ist gerade für die Götzen charakteristisch.“ Kierkegaard.

megint Lutherre hivatkozik Barth. Luther⁴⁸ sem nem élte, sem nem tapasztalta, hanem hitte a kegyelmet. Az élmény azzal veszélyeztet, hogy magunknál maradjunk. Holott a bibliai keresztyénség épen annyit jelent, mint a világot és emberi lényünket Istentől kiindulva nézni. Az élménynek kritikáját adva, Barth bizonyára nem gondol arra, hogy az élménynek ne volna meg a maga pedagógiai jelentősége, szerepe még Isten rendezésében is. Ami ellen tiltakozik, az az, hogy az élmény tekintessék az egyetlen és kikerülhetetlen hídnak s bárki számára teljesen a célig juttató útnak. Egy külföldi kollégával való eszmecserében, majd egy bibliatanulmányban ezt a gondolatot így próbáltam kifejezni :⁴⁹ „Az élmény csak olyan, mint a mandulavirág szirma. Szép, de elhervadásra van ítélve. A lényeges nem ő, hanem a mag.” Egy helyen így szól :⁵⁰ „Érzéseinket, elragadtatásainkat, megvilágosításainkat ne vegyük tulságosan fontosnak : jó néktek, hogy erre méltattatok ; de jó jaj nektek, ha arra vártok és nem tudjátok, hogy az csak férc, csak töredék.”

2. Az ész rabszíjja és az élmények kurta iránytűje alól felszabadítva, a mi Barthunk mintha a hit objektívítását már tulságosan is biztosította volna. A másik két tendencia azért gyors intézkedés az ellen, hogy ez a hit valami tulságosan kényelmes és hizodalmas ne legyen.

Ezért domborítja ki a hit kockázati jellegét. Épen azért, mert a hit számára nincs egy talpalatnyi hely, hol a mi bűnös lényünkbe horgonyát bizton leereszthetné s nincs egy paradicsomkerti bokormaradvány sem, ahol magának fészket hatna !

Egyre azonban nagyon jó ez a mi romlott emberi világunk ! Arra, hogy ugródeszka legyen a hit számára, amelyről elrughatja magát. Az ugrás ívelésszerű. De nem arravaló, hogy az ember közben élvezze a magas kilátást, vagy a leszállási pont folytonos közeledését, mert ez az ugrás — ugrás a sötétbe. Azon ugyan nem lehet okoskodni, hogy érdemes-e megtenni, mert más megoldás nincs. De azzal senki ne vigasztalja magát, hogy a túlsó part arany-ösvényei már most az ő ösvényei lesznek s küszöbön a boldog, új birtoklás ! Az érzés melegségét, a megőződéshévet, az erkölcsi téren elérhető eredményt se tekintsd kárpótlásnak, mert mindez a hitnek lényegtelen kísérő tünete !⁵¹ Lényegtelen jelzője a tulajdonképeni folyamatnak, annak a merészségnek, hogy magunkat úgy tekintsük, mint Isten minket a Krisztusban tekint. A hitnek mindig üres a keze — mondja Barth. S mi hozzátehetjük, hogy Barth semmi ellen sem tiltakoznék oly nagyon, mint az ellen, hogy a hitnek sétatálcát nyomjanak kezébe.⁵² Életünknek teljesen a láthatatlan felé irányulása : ez a keresztyénség. És ez a hit is.

Am e ponton, a hit ugrási ívének megérkezési oldalán mégis akad valami, amivel Barth a hit pozitívítását, tartalmi készletét előmozdítja. Róma 1, 16—17-et Barth a következőképp fordítja : „Nem szégyenlem az üdvről szóló üzenetet. Hisz, végül is ez Istennek ereje mindenegyes számára, aki hisz, a zsidó számára és a görög

⁴⁸ U. o. „Der Glaube richtet sich auf die unsichtbaren Dinge. Damit also Gelegenheit für den Glauben ist, musz alles, was geglaubt wird, verborgen sein. Es wird aber am tiefsten verborgen, wenn es dem Augenschein den Sinnen und der Erfahrung gerade entgegengesetzt ist.“ Luther.

⁴⁹ Harangszó. „Olvassuk a Bibliát !“ „Teljes fényben.“ 1929 június 16.

⁵⁰ „Dasz wir meinen, in eigener Kraft leben und sterben zu können, ist das Rätsel aller Rätsel, über das im Himmel unbedingt ein einziges groszes, trauriges Erstaunen herrscht. Damit wir unsere Empfindungen, Entzückungen, Erleuchtungen nicht allzu wichtig nehmen, ruft uns die moderne Theologie zu : wohl euch, wenn ihr solcher gewürdigt werdet ! aber wehe euch, wenn ihr darauf wartet, nicht wiszt, dasz sie Beiwerk und Stückwerk sind !“ Kolfhaus—Barth. 59. oldal.

⁵¹ „Und es sind, wo es zum Glauben kommt, die Wärme der Empfindung, die Wucht der Überzeugung, die erreichte Stufe von Gesinnung und Gesittung immer nur begleitende, diesseitige und darum an sich unwichtige Merkmale des eigentliche Vorgangs. Merkmale des Glaubensvorgangs werden auch sie nicht als positive Gröszen, sondern als Negationen anderer positiven Gröszen.“ Römerbrief. Die Sache. 15.

⁵² „Verdächtig müssen wir uns selbst in jedem Augenblick sein, wo wir es wagen damit zu rechnen, dasz wir glauben.“ Römerbrief. Der neue Mensch. 126.

számára is. Mert Isten igazsága tárul ki abból, hűségéből kifolyólag a hit számára, mint meg van írva: „Az igaz az ő hűsége folytán fog élni.”⁵³

Barth a hit szót többször hűséggel fordítja. Ez nem az ő felfedezése, melynek exegetikai jogosultságát vitatni különben sem lehet. De tényleg ő volt az, aki egy kevésbé ismert exegetának ezen felfedezését közismertté tette s ezt kivált eleinte a legmerészebben alkalmazta. Maga Barth nem tulajdonít e mozzanatnak nagy jelentőséget, de tény az, hogy nagyon beillik az ő egész rendszerébe. Szerinte Glaube és Treue voltaképp ugyanazt jelentik. A hit a dolog emberi oldalát, a hűség a dolog isteni oldalát.⁵⁴ Súlyt helyez azonban arra, hogy vannak a Bibliának olyan helyei, ahol az Ige tartalma megsérül, ha a Glaube alatt csak az emberi oldal, vagy csupán az isteni oldal gondoltatik.

Visszatérve már most ebből az exegetikai exkurzióból, arra mutatunk rá, hogy a hit kikötőhelye, az egyetlen pozitívum, amely számára már most fennáll: Isten hűsége.⁵⁵ Éppen e ért Istennek a hívővel szembeni hűsége az egyetlen vígasztalás, amit a hit állandóan birtokolhat.⁵⁶ A többi ígélet és tartozék, melyet egyéb theologiák a hithez kapcsolnak, Barth rendszerében szigorúan a reménység határai közé vonulnak vissza.⁵⁷ Ezt oly fontos mozzanatnak tartja Barth, hogy a modern theologia specialitását éppen abban látja, hogy mindjobban a remény theológiájának karakterét veszi fel.⁵⁸ „Mi a Jézus halálának⁵⁹ és feltámadásának fényében járunk — foglalhatjuk így egybe két mondatát — és ez lehetetlenné teszi, hogy legyen valaminck.”⁶⁰

Ime, a hit kockázati jellegének kidomborítása! Úgy, hogy ezt a hitet kiüresítő, kifosztó hitnek, a nincstelenség hitének nevezhetjük; olyanokénak, akiknek nincstelenségén még a hit sem változtat, legfeljebb azáltal, hogy az a nincstelenséget még jobban biztosítja.⁶¹ Boldogok a lelki szegények, mert övék lesz a mennyeknek országa!

Ez a „lesz”, ez Barth.

3. Könnyű lesz már most a harmadik bizonyásgtétel-tömböt megszólaltatni: *a hit perpetuum mobilejét.*

⁵³ „Denn ich schäme mich der Heilsbotschaft nicht. Ist sie doch die Kraft Gottes zur Errettung für jeden, der glaubt, für den Juden zuerst und auch für den Griechen. Denn die Gerechtigkeit Gottes enthüllt sich in ihr: aus Treue dem Glauben, wie geschrieben steht: Der Gerechte wird leben aus meiner Treue.“ Römerbrief. 10.

⁵⁴ „Wo der Glaube ist, da ist die Treue Gottes.“ Römerbrief, Allein durch Glauben. 89.

⁵⁵ „Die Treue Gottes bewährt sich darin, dass uns in Jesus der Christus begegnet.“ Römerbrief. Jesus. 70–71.

⁵⁶ „Gottes Treue kann getäuscht, aber nicht aufgehoben werden. Gottes Angebot kann Undank finden, aber es wird nicht zurückgezogen.“ Römerbrief. Das Gesetz. 54.

⁵⁷ „Es bezöge sich alles“ christliche“ Wesen nicht auf die Heilsbotschaft, es wäre menschliches Beiwerk, gefährlicher religiöser Rest, bedauerliches Missverständnis, sofern es allenfalls statt Hohlraum Inhalt, statt konkav konvex, statt negativ positiv, statt Ausdruck des Entbehrens und der Hoffnung Ausdruck eines Habens und Seins sein wollte. Wollte es das, würde es aus Christus-tum zum Christen-tum, zu einem Friedenschluss oder nur zu einem modus vivendi mit der diesseits der Auferstehung in sich selbst schwingenden Weltwirklichkeit, so hätte es mit der Kraft Gottes nichts mehr zutun.“ Römerbrief. Die Sache. 12.

⁵⁸ „Hoffnung als Ziel und Inhalt „lässt nicht zuschanden werden“ (Ps. 22, 5–6. 25, 20.), auch wenn alles Hoffnungsvolle zuschanden wird. Sie beharrt, auch wenn wir nicht beharren. Sie bewährt sich, auch wenn wir uns nicht bewähren. Und darum rühmen wir uns der Hoffnung: weil sie nicht in einer Tat unseres kreatürlichen Geistes, sondern in einer Tat des heiligen Geistes begründet ist...“ Römerbrief. Der neue Mensch. 134.

⁵⁹ „Christen sind nur zu verstehen vom Kreuz aus, so wie in den Evangelien keine Seite zu verstehen ist ohne Beziehung auf das Kreuz Jesu, oder wie Paulus ein unmöglicher Mensch wird ohne den Hintergrund seines Lebens, seinen Herrn und Heiland, durch dessen Anschauung er geglaubt hat, glaubt und ist, was er ist und nicht ist.“ Kolfhaus—Barth. 39.

⁶⁰ „Denn sterben und immer wieder sterben muss um Jesus herum der Mensch, der nicht unterwegs ist von der Versöhnung („durch Blut“ 3, 25.) zur Erlösung, vom Kreuz zur Auferstehung, also der ungebrochene Mensch... der immer noch nicht, oder schon nicht mehr alle Gewisheiten, Sicherheiten, Anschaulichkeiten, Gemütlichkeiten fahren lassen will, um allein durch Gnade gerettet zu werden, der Mensch, der noch irgendeinen Anlass hätte, sich anders als „auf Hoffnung“ zu „rühmen.“ Römerbrief. Allein durch den Glauben. 82–83.

⁶¹ „Gleichnis des Todes ist im Lichte der Auferstehung zunächst Alles, was wir als Leben, Fülle, Größe, Gestalt und „Höhe“ kennen. Römerbrief. Negative Möglichkeiten. 446–47.

Isten és az Ő szava állandó nyugtalaníttatását jelenti minden emberi önbi-zonyosságnak.⁶² Az Ūr szava kénytelen állandó megtámadtatás, kétségbevonás lenni mindazzal szemben, amink van, még ha a hit útján véltünk is valamit meg-szerezhetni.⁶³ Mivel így Istennel szemben sohasem lehet szó valami emberi vívmány-ról: épp azért a hit sohasem kész, sohasem lehet egy nyugvó mennyiség. Amit hallok, azt holnap újból kell hallanom a mennyei Atyának ugyanazon szájából.

Ezzel rokon Barthnak az a másik állítása is,⁶⁴ melyszerint egy kor sem keres-heti meg a másik számára az igazságot, a Krisztust s én nem élhetek abból, amit a régi dogmatikák beraktároztak, helyesebben, belettároztak. Még ha azonosak is az eredmények, csak az az enyém, amit én magam kaptam meg az Ūr szava nyomán.

Még nem! Ebben a jegyben folyik a keresztyén élet, amelyet letárgyalni, elaktázni azért nem lehet, mert a keresztyén életet voltaképp nem mi éljük, hanem Isten — Jézus Krisztusban — a Szentlélek által mi értünk és mi bennünk.⁶⁵

Éppen azért a mi időnk olyan emberek után sóvárog, akik hisznek — nem magukban, nem abban, ami a legjobb bennük, nem az ő hitükben, hanem ebben a mi értünk és mi bennünk élni akaró Istenben. Minthogy ennek a bennünk való élésnek egyetlen akadálya a bűn s minthogy minden a mi Istent értünk való életé-ben akadályozza, az bűn: ezért a hit perpetuum mobilijét egy dolog foglalkoztatja folyton: a bűn és annak bocsánata. Oly sokan vannak, akik hitük számára nem tudnak elég izgató dolgot találni! Ezek megszügyenítésére mondja Barth még azt is: A mi időnk vár emberekre, akik újból tudják, mi a bűnbocsánat!⁶⁶

Aki már szenvedett a hit sok eltorzult, kínos felfogása alatt, aki látta altató-szernek, díványpárnának, melyre meleg nyári délután a fejünket tesszük s előzőleg jólesően leolvassuk a felírást: Szép álmokat! Aki már látta, hogy a hit mily türel-mesen viseli magát s hagyja magának bebeszélni: Ha akarom, vemhes; ha akarom, nem! Aki maga is érezte azt a zavart, hogy nem talált egy pontot önmagában, ahol a hite horgonyának legalább a tartóját megvethette volna s egy Ébenháéért sem oly értelemben, hogy lám, már mennyire vittem a hitben! — az nagyon hálás Barth szókimondó és kíméletlenül hangzó bizonyágtételeiért!!!

Lehet, hogy első hallásra megrendülünk, inogni látunk mindent, mindent; de, ha kivárjuk, míg a háborgó khaosz felett megszólal az Ūr szava, hálásak, leszünk s megértünk valamit abból, ami nem tejnek eledele, de érett férfiúság...

Nem jelenti mindez azt, hogy Barth mindenben kielégít. A hit birtokállo-mánya, ha nem is a tapasztalat, de az Ūr Igéje szerint, lehet valamivel nagyobb, de az bizonyos, hogy sokat tanulhatunk Barthtól! Keveset markol. De azt tapasztal-

⁶² „Eine anschauliche, historisch-psychologische Bestimmung und Abgrenzung der Glaubenden gegenüber den Nicht-Glaubenden ist unmöglich. Unser aller Hände sind und bleiben — anschaulich — leer.“ Römerbrief. Der neue Mensch. 126.

⁶³ „So scheint doch ein Punkt der Übereinstimmung gegeben zwischen mir und dem, was aus dem Geiste unfasslich, unnahbar, unübertragbar zu mir kommt: mein Hass, mein Protest gegen mein tatsächliches Leben, die Unruhe, mit der ich meinen eigenen Gang durch die Zeit begleite, mein Nicht-Wollen dessen, was ich tue. Bin ich nicht wenigstens kraft dieser Negation in Harmonie mit mir selber? Darf ich mich nicht wenigstens damit beruhigen, dasz ich ja unruhig bin? Wer konnte diesen Schlupfwinkel der pietistischen Dialektik nicht und wer nicht die gewisse, milde Abendröte von Beschwichtigung, Resignation, und Kompromisz, die sich leise, leise nach allerlei Gewissensstürmen gerade im Blick auf das Stattfinden solchen Streites einzustellen pflegt?“ Römerbrief. Die Wirklichkeit der Religion. 224.

⁶⁴ „Ernsthafte Beschäftigung mit Dogmatik bedeutet also, dasz die dogmatische Forschung, die Frage nach der Rechtmässigkeit des Inhalts der christlichen Rede — jedesmal von Grund aus neu aufgenommen wird, nicht als ob vorher nichts geschehen wäre, aber weil alles schon Geschehene durch uns noch einmal geschehen musz, damit es wirklich auch für uns geschehen sei.“ Dogmatik. Einleitung. Die Aufgabe der Dogmatik. 4.

⁶⁵ „Das christliche Leben im eigentlichen und wahren Sinn, das christliche Leben, das seinen Namen wesentlich und wahrhaftig verdient, dieses christliche Leben nicht wir, sondern dieses christliche Leben lebt ein ganz anderer, lebt Gott in Jesus Christus durch seinen heiligen Geist für uns und in uns.“ Vom christlichen Leben. 8.

⁶⁶ „Gerechtigkeit Gottes ist Vergebung, grundlegende Veränderung des Verhältnisses zwischen Gott und Mensch, Erklärung, dasz die menschliche Ehrfurchtlosigkeit ihn nicht hindert uns die Seinigen zu nennen, damit wir die Seinigen seien.“ Römerbrief. Yesus. 68.

talhatjuk, hogy a kevésben benne van a lényeg. S a végső képlet az, ki keveset markolt, többet szorított, mint a fordítottját művelő.

V. Hatalmas bizonyágtételekkel találkozunk Barthnál az egyházra vonatkozólag is. Ezek a bizonyágtételek jórészt az ő theologiai rendszeréből folynak. Lépten-nyomon gondol azonban az ember arra is, vajjon nem az egyházzal és hívőkkel kapcsolatban tett tapasztalatai hívták elő azokat a gondolatokat, látásokat és kutatásokat, melyek theológiáját elsősorban jellemzik?

E téren : a világhoz való viszony, a hívőknek egymáshoz és kiváló vezérégyéniségekhez való viszonya s az igehirdető feladatai foglalkoztatják.

Az egyháznak általában mindig nyakán ül a veszély, hogy vallássá merevedik s menedékkép azzá lesz.⁶⁷ Szeretné helyét biztosítani a világi berendezések közt s a polgári jólét kényelmes kandallójánál jobban reméli ezt elérhetni, mint a csipkebokor közelében. Az egyházak is az ideiglenes dolgok közé tartoznak s mindje elbukott eddig még abban, hogy magát mély értelmű tanaival és csodálatraméltó teljesítményeivel valami tekintélyes jelenséggé igyekezett kicsinosítani.⁶⁸

Bizonyos, hogy a keresztyén élet az ember csődjén alapulva, ijesztő hatással van a vidám és zavartalanul élni akaró kultúrember számára.⁶⁹ De azért egy imádkozó, Isten jelenlétében elhelyezkedő egyház nem ismeri azt a gondot, hogy az igazság hirdetésével elijeszti magától a társadalmat. Az emberi társadalom ne ijesszen meg ! Az a maga daca dacára vár e szolgálatra. Voltakép titkon tiszteletet fog érezni azon egyházzal szemben, amely meri őt zavarni, még a kockázat árán is, hogy magát ellenszenvenné teszi. S bármennyire tömjénezi, nem lesz tekintélye előtte annak az egyháznak, mely e ponton felmondja a szolgálatot !

Látnivaló, hogy Barth csupán prófétikus síkon elhelyezkedő egyházat ismer. Ő, aki maga nem akar próféta lenni, aki az emberrel szemben annyira bizalmatlan, az egyháztól várja, hogy a prófétikus méltóság dimenzióiban helyezkedjék el. Tiltakozik, hogy az egyházat azonos érzületűek közösségévé degradálják, a helyett, hogy fő lényegét az Úr szava adná meg.⁷⁰ Barth szerint az egyház lényege abban van, hogy ott az Úr szavát megszólaltatják s meghallgatják.⁷¹ Hisz az egyház épp azon beszéd alapján jött létre, amelyet Isten szólt.⁷² Ennek az egyháznak csak egytől kell félnie ! Attól, hogy Jézusról beszélve, ne Jézusról beszéljen, hanem valaki másról !

Ebben az egyházban csak olyanok hirdethetik az Igét, akik maguk is, mint halálból kihozottak és megelevenítettek szólnak a gyülekezethez. Minden más vallásosság ápolása alul felmentetteknek érezheti magukat, csak a Keresztétől nem.⁷³ A Kereszt pedig kijózanítást jelent minden általános, összetörettetés nélküli vallásos lelkesedésből s csődnélküli emberi optimizmusból.

⁶⁷ Kolffhaus—Barth. 33.

⁶⁸ Kolffhaus—Barth. 34.

⁶⁹ „...die Religion des 39. Psalms, Hiobs, Luthers und Kierkegaards, die Religion des Paulus — weisz sich selbst durchaus nicht als Krönung und Erfüllung wahrer Menschlichkeit, sondern als den bedenklichen, störenden, gefährlichen, als den schliessenden und eben darum heimlich offenen Punkt im Kreise der Humanität, als das allen Begebenheiten in der Welt, allem Tun des Menschen gegenüber Unbegreifliche, Unerträgliche, Unannehmliche als der Ort, wo nicht die Gesundheit, sondern die Krankheit des Menschen erkennbar wird, wo nicht die Harmonie, sondern die Disharmonie aller Dinge zum Klingen kommt“ Römerbrief. Die Wirklichkeit der Religion. 240.

⁷⁰ „Der Begriff Kirche und der Begriff Verkündigung, sie umfassen beide die ganze, eben präziserte Bestimmung des Begriffs“ christliche Rede.“ Dogmatik. Die Wirklichkeit des Wortes Gottes. 21.

⁷¹ „Der Raum der Kirchenautorität ist die Schrift als Wort Gottes.“ Dogmatik. Die heilige Schrift. 384.

⁷² „Das Thema der Kirche ist eben wirklich das Wort Gottes, als Wort des Endes und des Anfangs, des Schöpfers und Erlösers, des Gerichts und der Gerechtigkeit — aber das Wort Gottes gehört von Menschenohren und ausgesprochen von Menschenlippen ; denn die Kirche ist die immer wieder entstehende Gemeinschaft der Gottes Wort-hörenden und-aussprechenden Menschen.“ Römerbrief Der Gott Jakobs. 325.

⁷³ „Die Kirche wäre dann der Ort, wo im Unterschied zu allerlei andern Orten die angemessene Distanz gegenüber dem Allerhöchsten und Allertiefsten wahrgenommen, geschaffen und gewahrt wird, damit es endlich selbst zu Worte gelangen könne, der Ort, wo

Az Isten-tisztelet mindig valami jelentőségteljes történéis várásából és fel-fogásából áll. Az emberek várják, hogy mi jobban megértsük őket, mint ők maguk. Ez pedig csak az Úr szaván keresztül lehetséges. Mi arra törekszünk, hogy kegyes érzéseink ingereltesse nek s megragadó benyomásaink legyenek. De, aki ily feltételekkel közeledik Jézushoz, szükségszerűen csalódni fog. Az embereknek a teljesen megfoghatatlannal, az Istenivel kell találkozniok. Ezért az a fontos, hogy gondolkozásunkban s beszédünkben legyen szabad hely, ür, amelyen át maga Isten léphet elénk és mások elé. Sohasem hagyjon el az az aggodás, vajjon nem tesszük-e emberi szavunk által feleslegessé Isten szavát.

Barth voltaké a hívő gyülekezetnek óhajt segítségére lenni.⁷⁴ Ezért támadja legélesebb szavával azt. Rámutat a nagy hívő megmozdulások közismert hullámvonalaira. Először nagy reformokra vágyódnak. A lelkiismeret, az Úr szava dörög és parancsol. Lassacskán változik a kép. A lelkiismeret harsonája halkul. Már nem harsog semmi nyugtalanítót s az új világ felé való vágyódás hamarosan kiköt : bizottsági ülések, jegyzőkönyvek s évi értesítők lakályos révpartjainál.

A megrontáshoz külső, vagy belső személyek kultusza szokott hozzájárulni. A főszezpont Barth számára itt is : kérelhetetlen küzdelem az embernek minden dicsőítése ellen — épp a vallásos élet keretén belül. A hívőknek gyülekezetében, ahol az ember Isten világosságába állva, nem talál magán mást, csak tisztátalanságot, nincs hely a kegyes én-nel való lelki athletizálásra. Itt nem kérdezi az ember : Tőlem való, vagy tőled? — mert egyiknek sincsen semmije és mindent megkegyelmeztetésből fakadónak tudnak.

Minket két dolog tesz testvérekké. Az egyik : a mi bűnösségünk.⁷⁵ A másik — a mi szívünk nyitottsága : Vajjon nem jön-e a másikban a Krisztus, az Úr szava elem? És az Úr nincsen kiváltságosakhoz kötve ! Nincs kiválasztatás testvérelettségre. Még azok is, akiknek különös hivatásuk van : a próféta, a theologus, vagy igehirdető — illuziókká válnak, ha nincsenek így vonatkozásban a Krisztus láthatatlan testével. Keresztyénségünk csak addig marad bibliai vonalakon⁷⁶ — ismételjük itt Barth szavát —, míg a lelki jelentőségre való törekvést magunktól elhárítjuk. Az egyház csupán az örök igazság fényében élhet.⁷⁷ Mihelyest az igazság emberi nevet kap, kivált egy iskola, egy párt, egy irányzat formájában, amelynek már megvan a maga etikettje, konvenciója, — az igazság halott vagy súlyos beteg. Az igazság folyton kérdőre von és megrendít. Vele szemben nem juttathatjuk magunkat jobban biztónságba, mintha egy vagy más névvel lebélyegezzük azt. Ezért tiltakozik elsősorban maga Barth minden Barthizmus ellen.

Szeretné Barth távoltageartani az Úr gyülekezetét minden szűkkeblűségtől. Az egyház tartozik azzal mindenkinek, hogy bizonytságot tegyen a jelen világ ábrázata ellen, mely elmúlik — s ugyanakkor a jövő világ ábrázata mellett, mely egykor feltétlen eljövendő.⁷⁸ A Krisztushoz való teljes odakötözöttségéből adódik, hogy el vagyunk kötelezve mindazok számára, akik Krisztust éheznek és szomjú-

der Mensch die frohe Botschaft, das positive Wort Gottes vernimmt. gerade weil er hier (im Gegensatz zu allen gutgemeinten Sentimentalitäten und Moralitäten) das höchst negative Wort vom Kreuz und nur das zu vernehmen bekommt.“ Rómerbrief. Das Licht in der Finsternis. 362.

⁷⁴ Kolffhaus—Barth. 61. „Der gläubigen Gemeinde will Barth helfen, sich dieser Sonne zu freuen und mit ihrer Sehnsucht nach Erlösung, nach Auferstehung dem Herrn entgegenzueilen.“

⁷⁵ „Wir erkennen uns als Brüder, indem wir uns als Sünder erkennen.“ Kolffhaus—Barth. 23.

⁷⁶ Kolffhaus—Barth. 60. „Unser Christentum bleibt nur so lange in biblischen Linien, als wir uns das Streben nach geistlicher Bedeutung fernhalten und schlecht und recht sind, wozu Gott uns bestellt hat.“

⁷⁷ „Darum trifft Barth-s Wort am stärksten die Christenheit, in der die Krankheit zum Tode, nämlich das Lebenwollen in eigenen Licht am klarsten zum Ausdruck kommt.“ Kolffhaus—Barth. 58.

⁷⁸ „Man kann nicht das Reich Gottes bauen. Sondern wir wollen ehrlich sagen : da geht es um die Kirche, oder weniger theologisch ausgedrückt, um das Gute. Um das kann es gehen, nicht um das Reich Gottes, aber vielleicht um die Kirche Christi, die den Kampf der Abwendung von der alten, und der Zuwendung zur neuen Welt aufnehmen möchte.“ Vom christlichen Leben. 36.

hozzák, más szóval a mienkével azonos nyomortól s egyben egy megoldás reményességétől szorongattatnak. Már pedig ki ne lenne így?⁷⁹

E pontnál találkozunk egy nagyon merész Barth-i gondolattal, amelyet sem az Isten Igéje, sem a tapasztalat nem igazol. Összefüggésben van ez mindenesetre azzal, hogy az egyház nagyon könnyen napirendre tér a massa perditionis felett. Nem akarok itt most erre a nehéz kérdésre kitérni. Egyrészt, mert várom, hogy e pontnál Barth még fejlődni fog, talán már át is fejlődött s a dualizmus kétségtelen tüneteit az üdv és kárhozat kettőségét nem fogja kikerülni s egy olyan tanításnak helyt adni, mintha végül mindegy lenne minden. Hisz e tekintetben egy különbségtétel már is található irataiban! A halálról szólva, azt mondja, hogy az egyesek számára a semmiből való átmenést jelenti az életbe, ezek az üdvözülők; másoknak az életből való átmenést a semmibe, ezek az elkárhozók. Inkább az vezeti Barthot, hogy az üdvbizonyosságból is zsákmányt csináló hívóktól fél: holott szerinte, akik a Krisztus keresztje és feltámadás által vannak csupán lehetővé téve, nem szólhatnak egy szót sem.

Nem kell bővebben kitérnünk e pontokra azért sem, mert mi arról beszélünk, hogy mit tanulhatunk s nem arról, mit nem tanulhatunk — Barhtól. Annyit pedig itt is tanulhatunk, hogy az üdvbizonyosság, amely gögre vezet, rosszabb, mint az üdvben való bizonytalanság.

Ilyen értelemben szívesen halljuk Barhtól még a következőket is, melyekben az egyházzal való legmélyebb mondanivalóit juttatja kifejezésre: A Krisztus egyháza ház, melynek minden oldalról nagy nyitott ablakai vannak s ahol állandóan annál a gondolatnál maradnak: hogy Krisztus meghalt az istentelenekért. Ez az egyház a bűnösök egyháza, de ugyanakkor a megváltottaké s reménylőké is. Mereskovszki finom hasonlatával élve:⁸⁰ „Fűszálak vagyunk egy meredek szakadék legfelső szélén. Olyan magasságban, hol más már nem terem. Lent, a völgyekben, a nagy tölgyfák mélyen benne fészkelnek gyökereikkel a földben. Mi azonban a gyengék, kicsinyek, a földről alig láthatók vagyunk. Védtelenül állunk széllel, viharral szemben, majdnem gyökér nélkül, szinte hervadtan. Ezzel szemben már korán, mikor a tölgy koronája még sötét, napfényben fürdünk. Látjuk, amit senki nem lát. Mi vagyunk az elsők, akik ezt mondják: Igen, jövel Uram!“

Zwischen den Zeiten!⁸¹ — Ez a címe Barth és társai magasnívójú folyóiratának. A cím nem egyik történelmi korból a másikra való átmenetre céloz — mintha az időnek földi síkjában várhatnánk valami rendkívülit. *Zwischen den Zeiten* — az idő két egészen külön síkjára utal. Közülök az egyik a pillanatok, percek, órák, napok, évek és századok síkja. A másik pedig az e fölött elkülönített párhuzamosban fekvő, de másrészt ezt harántul is metsző örökkévalóságnak a síkja. E két sík között mozog a hívő ember, az Egyház s az a bizonyágtételes szolgálat is, mely Barhtot megszólaltatja. A II. Kor. levél 6. részéből ez jön elénk: „mint ismeretlenek és mégis ismeretesek, mint megholtak és im élők, mint bánkódók, noha mindig örvendezők, mint semmi nélkül valók és mindennel birők.“

Zwischen den Zeiten! Nem fejez-e ez ki egy intést, melyre nekünk, a földi üzelmekben oly könnyen elveszünknek, oly nagyon szükségünk van s viszont egy

⁷⁹ „Es darf jetzt einfach vorausgesetzt werden, dass die Menschheit in der Gewalt Gottes ist... Man darf davon ausgehen, dass jedem Menschen geholfen werden kann. Man darf davon ausgehen, dass es keine Gottlosen gibt. Nicht wegen der Güte der Menschen, nicht wegen der Fortschritte der Menschen, — aber wegen der Liebe Gottes, die in Christus auch die Gottlosen angerührt hat: „Ich habe die Schlüssel der Hölle und des Todes.“ Christus ist ja nicht dazu uns Menschen bis in letzte hinein gleich geworden, nur um uns zu zeigen, wie arm wir dran sind... nur um uns zu verkündigen, dass wir Sünder, nichts als Sünder sind... Sein Blut schreit nicht zum Himmel um Recht und Rache, wie das Blut Abels. Sein Blut schreit Barmherzigkeit. Die Schlüssel der Hölle und des Todes, die er an sich genommen hat, heißen Vergebung, Vergebung und nochmals Vergebung... Wir müssen uns nicht fürchten, wenn uns die Augen aufgehen und wir erkennen, dass das Blut, das am Karfreitag gelassen ist, von Ewigkeit zu Ewigkeit für uns spricht und nicht gegen uns.“ Komm Schöpfer Geist. Karfreitag. Predigt über Offenb. 1, 17—18. 135—136. oldal.

⁸⁰ Römerbrief. Der neue Mensch. 126.

⁸¹ *Zwischen den Zeiten*. Verantwortlicher Herausgeber: Pfarrer Georg Merz. — München 13. Arzisstasse 44. II. Abonnementspreis: halbjährlich Mk. 5.50.

kijózanítást azok számára, akik a másik végletben vannak s a csillagokat varrják fel pitykés-gombnak a dolmányukra.

Tanulhatunk, óh, igen tanulhatunk Barhtól !

Mikor még inkább csak hírből ismertem, azon félelemnek adtam kifejezést, hogy Barhtól a hívők sokat tanulhatnak, de mi lesz Barth hatása azokra, akik a hívő irányt csak kritizálni tudják. Most másképp mondom. Barhtól az alázatosak fognak tanulni. Lett légyenek bár a hitnek bármely álláspontján, Barth a liberális, racionálista, hitetlen, pietistaellenes köröket sem kalauzolja más irányban, mint a hívőket. Ez az út a kételkedő, kritizáló, pietistaellenes lelkeket elsősorban mégis csak azokra az állomásokra fogja irányítani, melyeket ők eddig, mert a hívők nem kedvük szerint képviselték, csak kerültek.

Mert, ne értsük félre a dolgot, Barth minden megsokszorozott támadása ellenére is a hívők barátja. A hívők érezhetik legközelebb magukhoz őt s a hívőkhöz érzi ő is magát legközelebb.⁸² A helyzet csak az, ami a jó magyar embernél, aki nem a csehek, románok, szerbek s osztrákok bűneiről beszél, hanem a magyarokról, mert azok vannak hozzá a legközelebb.

Barth ma még sok ponton egy forrongó világ. Keresés, érlelés, lezáratlanság. De lehet mondani, már is, hogy fejlődési iránya mind több pozitívum felé viszi őt.⁸³ Tavaly nyáron volt erről beszélgetésem egy kollégával, ki most két éve hallgatta Barhtot és beszélt is vele. Mikor túlságosan negatív jellegét fájlaltam, ő így felelt : „Lesz még Barth elég pozitív ahhoz, hogy megnyiljanak előtte a ti kapuitok is !“

Barth református ! Ám ez nem jelenti, hogy ő tisztán csak a reformátusokra tartozik. Egyesek azt mondják, hogy nem más ő, mint Kálvin Intitúciójának felévenítése !

Az bizonyos, hogy ő a reformátorokig megy vissza, de nem feltűnő-e Lutherrel együtt való sok felújongása. Azek közt is, akikkel bizonyos lelki rokonságban levőnek tartja magát, szintiszta hangzású lutheránus nevek vannak : Kierkegaard, Vilmar, Bengel stb. Azt is hallottam, hogy egy nagy vitakonferencián, mikor megkérdezték, mindenkiről meg merte mondani a véleményét ; de mikor a nagy lutheránus Schlatterről volt szó, egészen megkülönböztetett módon szólott róla. És viszont : szép számmal vannak Bartnak lutheránus barátai is.

Kolfhaus, Barthról írt ismertetésében idézi⁸⁴ D. Bachmannak, az erlangeni lutheránus professzornak sorait : „Ihr Kirchenchristen und Kirchen, ihr liberalen Theologen und Religionshistoriker, ihr Romantiker und Pietisten, nehmt die zürnenden Vorwürfe Barth-s mit ganzen Ernst in euch auf, beugt euch seiner

⁸² Már a Rómerbrief 1923-as kiadásában, a 448. oldalon így ír az igazi keresztyén-ségről : „Es fühlte sich den seltamen Bemühungen der Asketen und Pietisten mindestens verwandter als etwa „der gesunden evangelischen Volksfrömmigkeit“, verwandter dem russischen Menschen, als seinen westeuropäischen Brüdern. Es geht an keiner noch so kleinen oder noch so grossen Frage des Lebens ein, aber es interessiert sich eigentlich nur für die Frage in der Frage.“

⁸³ Örömmel olvastam e dolgozat befejezése után Theologiai Szemlének utolsó számában — V. évfolyam, 1—3. sz. — Vasady Béla Girgensohnról szóló tanulmányának azt a részletét, ahol Barth kritikájának lezárásaképpen közli Girgensohn következő nyilatkozatát : „Es, ha az eddig dialektikai feltételekhez kötött Isten iránti engedelmességük átalakul feltétlen engedelmességgé, úgy kimondhatatlan áldássá lesz a keresztyén egyházra nézve és sokakat el fog juttatni az Istenbe vetett hit verőfényes éghajlatába.“ 94. oldal.

Girgensohn 1925 szeptemberében halt meg. Barthnak mind több pozitívumot mutató művei azóta, így Dogmatikája két évvel később jelent meg. Folyton szaporodnak a jelek, hogy Girgensohn jóhiszemű várakozása beteljesülőben van, ha nem is egészen azon az úton, melyet ő közelebbről gondolt. Az idézett cikk szerzőjének a 95. oldal 123. sz. jegyzetében kifejezett megállapítása arra a Brunerre vonatkozik, akinek fejlődési vonala az utóbbi időkben Barhtól s kölcsönösen Barthé az övétől mindjobban eltért.

⁸⁴ Kolfhaus—Barth. 10—11. oldal. „Ti egyházas-keresztyének és egyházak, ti liberális theológusok és vallástörténészek, ti romantikusok és pietisták, vegyétek Barth ellenvetéseit egész komolysággal magatokra, engedjétek intő szavának. Ismerjétek el metsző igazságát s engedjétek lelketeken átfuvallni, átviharozni azt az erős, komoly szellemet, mely áthatja. Vegyétek őt egészen komolyan, ne igekezzetek a tudós kritika szórészalhasogatásával, csűrös-csavarásaival szabadulni tőle. Neki igazán van olyan mondanivalója mely szívekre hat és megszívlelést akar. Tekintsétek őt gyakorlatiasan mint ahogy ő is a Római levelet egészen gyakorlatiasan hozzátok írott levéllé alakította.“

Buszpredigt, erkennt ihre schneidende Wahrheit, laszt den starken, ernsten Geist, der sie erfüllt, euch durch die Seele wehen, stürmen, nehmt ihn ganz, ganz ernst, und schraubt euch nicht mit dem Mittel der gelehrten kritischen Zerfaserung von ihm los. Es ist euch hier etwas wirklich gesagt, was zu Herzen geht und zu Herzen genommen sein will. Nehmt ihn praktisch, wie er den Römerbrief praktisch zum Brief an euch gestaltet.“

Jövő fejlődési lehetőségeit mérlegelve, különösen két pont van, ami biztató Barthnál. Az egyik az, hogy ő a hívő gyülekezetnek óhajt segítségére lenni. A másik az, hogy imádkozó theológus. „Az Istenről és emberről való keresztyén beszéd a legveszélyesebb vállalkozás a földön.“ Nagyon megragadja őt, hogy Aquinói Tamás is, imádsággal fog dogmatikája megírásához. Ő is így tesz. Sőt még ennél többet!⁸⁵ „Az ember nem adhatja azt, ami a magáé s ami magából való.“ Ezért kell segítségül hívni az Urat Barthnak Dogmatikája elején, közepén és végén egyaránt.

Aki ilyen vágyakkal van eltelve, nem lehet-e attól jót várni?

Barth mindenesetre tiltakoznék az ellen, hogy tőle jót várjunk. De úgy-e azért értjük egymást?

Annyit bizton el lehet mondani, hogy Barth nem fél eredményeit s a neki feltárult igazságot kimondani akkor sem, ha ezáltal túlságosan hívőnek, sőt pietistának fog látszani! Az ember úgy érzi, hogy őt nem kell attól féltetni, hogy úgy tesz, mint azok az emberek, akik ébredésért imádkoznak, de csak addig, míg az be nem áll. Mihelyest komollyá válik a dolog, becsukják újból az ablaktáblákat.

Barth figyel. Nem a vadász, nem a halász, nem a demagóg, nem az őrálló, nem a szélkakas figyelésével, hanem a gazdáéval, aki az ő földébe jó magot vetett. A figyelés nála az alázatosságtól az engedelmességig vivő szoros úton egy nélkülözhetetlen felső vezeték. Figyeli, hogy mit tesz Isten azzal, amit ő mond.

Engedtessek meg, hogy e tanulmány készítője is ilyen figyelő legyen s nem több! Sokkal kevésbé tanulmányozhatta át Barth súlyos köteteit, semhogy azon a címen, az akadémikus kimerítő pontosságával végzett munka címen, kérhetne a maga számára figyelmet. Én csak megfigyeléseket tettem Barthtal kapcsolatban. Úgy vettem észre, hogy az ő megfigyelései kapcsolatban vannak a mi problémáinkkal és megoldásainkkal; azzal, ami nálunk is hiányzik s azzal, aminek eljövetele után mi is sóvárgunk.

Ezek a megfigyelések vannak itt.

Tartozom megvallásával nemcsak annak, hogy amit nyujtok, azok megfigyelések, hanem azzal is, hogy megfigyeléseim egy új körben folytatódnak: a Barth-i megfigyelések köztünk való hatásának megfigyelésével.

Barthnak van a magyar tájakon is mondanivalója. Vajha, e sorok is ezt igazolhatnák. S az tűnnék ki belőle, hogy a mi magyar evangéliumi keresztyén atmoszféránk is megérett egy ilyen biblikus, józan, Istenországát tisztábban megláttató s váratlanul theologus-jellegű lelki ébredésre.

Figyelek. Nem a vadász, nem a horgász, nem a lombikjában kísérletező, nem a szinpadi rendező, nem a demagóg, nem a szenzációéhes ujságíró, nem a politikus figyelésével, hanem az alázatosság és engedelmesség vonalába beiktatott figyeléssel! A gazdáéval, aki az ő földébe jó magot vetett.

Gáncs Aladár.

⁸⁵ „Wenn man das christliche Reden von Gott und vom Menschen, als das gefährlichste Tun, das es auf Erden gibt, bezeichnen darf, so ist das ihm auf dem Fusz folgende Unternehmen einer christlichen Dogmatik mindestens das zweitgefährlichste, ein Unternehmen, bei dem die ultima ratio der Anrufung des höchsten Namens, eben weil es nicht nur Arbeit, sondern auch Mühe ist, wirklich nicht nur am Anfang, sondern auch in der Mitte und am Ende sehr am Platze ist.“ Dogmatik. Einleitung 5. „Ha szabad az Istenről és emberről szóló keresztyén beszédet a föld kerekén a legveszedelmesebb tettek jelezni, úgy akkor a keresztyén dogmatikának az ezt nyomon követő vállalkozását legalább is a második legveszedelmesebb tettek kell tartani, olyan vállalkozásnak, amelynél épen azért, mert ez a vállalkozás nemcsak munka, hanem fáradság is, a legszentebb név segítségül hívásának ultimó ratiója nemcsak a kezdetkor, hanem munkaközben és bevezéskor is igazán helyén való.“

Barth theológiájának előzményei, kritikája és jelentősége.

Bevezetés.

1. Münsterben, Westfalia fővárosában, ahol 1648-ban kimondták Közép-európa számára a református vallás szabadságát, egy ifjú theológiai tanár 1927-ben kibocsátja dogmatikájának első kötetét¹ — és *három év múlva már Erdélyben vitakoznak rajta*. Nem első eset ez a magyar protestantizmus történetében. 1553-ban Kálvin leszámol Servettel, illetve az antitrinitarizmussal, két év múlva az erdélyiek a *széki* zsinaton kárhóztatják ennek az iránynak a pionirját, Stancarus Ferencet. 1559-ben megtörténik Franciországbán az első országos református zsinat, ugyan-ezen évben pedig az erdélyi reformátusok és az idetartozó királyhágóntúli részek „keresztyén tanítói” marosvásárhelyi zsinatjukon Kálvinhoz csatlakoznak. 1563 elején elkészül a Heidelbergi Káté s másfél év múlva már a kolozsvári papok kezében van. A holland remonstráns mozgalom idejében fejt ki nálunk Geleji Katona István nagyszabású polémikus működését, az ezzel fajrokonságban álló unitarizmussal szemben ; a westminsteri zsinattal párhuzamosan ülésezik a szatmárnémeti zsinat (1646) és mond ítéletet a szélsőséges puritánizmus felett. 1662-ben jelenik meg Coccejus főmunkája, a *Summa theologiae* és már hat év múlva Pataki István kolozsvári tanár ennek alapján adja elő a theológiát. Wolff Keresztély racionalista filozófust Franke közbenjárására 1723-ban elmozdítják a hallei egyetemről, tíz év múlva Huszti András kolozsvári jogtanár szintén racionalista szeltemben tanít, amíg 1742-ben *Jurisprudentia* c. műve előszaváért őt is megfosztják hivatalától. A XVIII. század folyamán itt találnak legmelegebb pártfogóra és legtermékenyebb talajra a német pietizmus építő írói, a XIX. század második felében pedig innen állanak elő a liberális theologia championjai, a két Kovács testvér, Albert és Ödön, akik Ballagi Mórral együtt hat évvel a német Protestáns Egylet megalapítása (1865) után nálunk is szervezik ezt a tudományos irányt. És kell-e utalnunk arra, hogy a *mai* Magyarország keresztyén szellemű restaurációja leginkább ismét egy erdélyi theologus nevéhez fűződik, aki legmélyebben élte át az evangélium nagy igazságait és legmélyebb módon tolmácsolja azokat ?

Vajjon mi ennek az oka ? Ha fizikai törvényszerűségeket akarnánk mindenben keresni, azt mondanánk, hogy az egymás mellé felfüggesztett rugalmas go-

¹ Die Lehre vom Worte Gottes, München 1927. Barth művei egy részének címét közli Dr. Tavaszy S. A dialektikai theologia problémája és problémái c. dolgozata 12. lapján. Kolozsvár, 1929. Korábbi és későbbi munkái a következők : Der Glaube an den persönlichen Gott Z. f. Th. K. 1914. évf. Ismertettem A keresztyénség jövője c. munkámban (34., 51., 55. l.) Sz.-udvarhely 1922. Christliches Leben 1927. Erklärung des Philipperbriefes 1928. Die Theologie und die Kirche 1928. Ezekon kívül számos kisebb tanulmány, cikk és vitairat különösen a *Zwischen den Zeiten*, *Die Christliche Welt* és *Ref. Kirchenzeitung* c. folyóiratokban. Munkái közül, sajnos, magyar nyelvre egyik sincs lefordítva, csak egyes részletek azokból. Így papságunk nagyrésze tájékozatlanul és tanácstalanul áll a B. theológiája fölött itt-ott fellobbanó vitában. Tavaszy mellett Dr. Mátyás Ernő és Dr. Bányay Lajos foglalkoznak e szemle hasábjain a B.-i theologia problémáival (1927. évf. 350—356. és 1930. évf. 517—521. l.) Mindketten igyekeznek felette megértő kritikát gyakorolni, míg Dr. Vasady B. (Dunántúli Prot. Lap 1927.) és Dr. Sebestyén J. (Kálv. Szemle 1929.) cikkei a limine elutasítják azt. Filozófiai alapon elítélő kritikát nyújt róla Dr. Borbély I. A duális létbölcsélet és theológiája, Kolozsvár, 1928. c. munkájában. A külföldi feldagadt B. irodalomból különösen kiemeljük a M. Strauch Die Theologie K. Barths c. congenialis munkáját, a *Harnack* (Chr. Welt 1923.) O. Ritschl (Theol. Literaturzeitung 1928.), G. Wobbermin (Chr. Welt 1928.), Th. Steinmann (Zf. Th. K. 1929.) kritikáit és *Kolfhaus* pompás helyzetképeit (Ref. Kirchenzeitung 1925. és 1928. évf.). Ez a dolgozat Barth ismeretét, legalább nagyjában, ellőfeltételezi. Az általa beindított pneumatikus exegézis lehetőségét és jogosultságát a kérdés nagysága miatt itt nem tárgyalhatjuk.

lyók esetével állunk szemben, ahol a legelső megmozdulása a legszélső kilengését is előidézi, míg a közbeesők nyugodtan maradnak. Ha az anthropológiára támaszkodnánk, akkor a jellegzetes erdélyi ember pszichéjéből magyaráznánk ezt a jelenséget. Elővennénk pl. egy olyan tyrust, mint Dávid Ferencet, akiről tudjuk, hogy „mirifice rerum novarum studiosus“ volt s az ő mintájára minden erdélyi theologusban egy-egy újításra vágyó, tetszetős ujdonságok után kapkodó, reklám-embert fedeznénk fel. Pedig e magyarázatok helyett mélyebb okokat kell keresnünk.

Erdély ethnográfiailag három töredék nemzet, egyházi tekintetben a „négy bevett vallás“ hazája. Ez a két tény egymással szorosan összefügg, hiszen komoly politikai okok, a századoknak a reformációhoz való egységes csatlakozása és az új politikai alakulat, az önálló Erdély *létérdeke* parancsolja itt a XVI. században az összes erők összefogását, egyensúlyát. Ez az érdek, ha idők folyamán eltolódást szenved is, az ezt az országot, meghódító egyik vagy másik nagyhatalom imperiálistmusa folytán, — fennáll mindig és az itt élő népfajokat arra ösztönzi, hogy a *külső*, hatalmi politika helyett az *egyetemes emberiség szellemi életszférájában* keressék elsőségüket, érvényesülésüket. Politikai és társadalmi reformeszmék, ideális filozófiai irányok, vallási mozgalmak itt találhatnak mindig leghamarább követőkre, apostolokra. A református fejedelmek idejében is elvileg fennáll a felekezetek egyensúlya s a mi ebből még hiányzik, azt megnyerik a római katolikusok a leopoldi diploma, a görögkeletiek pedig 1848 után.² Így a más országokban otthonos felekezeti harcok helyett itt az egyházak számára csak a *szellemi erők* mérkőzése marad fenn, amit mindenik egyház vezetősége úgy tudományos, mint építő téren igyekszik alaposan ki is használni, tudván azt, hogy ennek elhanyagolása az egész egyház szellemi értékében, sőt tagjainak számában és minőségében is visszaesést jelent.

Ez a tény rányomja bélyegét az itteni teológiai munkásságra is. Ha valahol, akkor itt kell ennek kihangsúlyoznia az egyetemes keresztyén érdekeket, igazságokat, anélkül azonban, hogy az *egyes egyházak speciális jellemvonásait, tanításait megtagadná*. Fűrkésző szemmel figyel mindenik egyház a másik életét s a hol valamelyik megbontja a békét, ott mindjárt kész a többiek tiltakozása és ahol valamelyik a másik rovására új erőkifejtésre készül, ott a többiek szintén résen állanak és fegyverkeznek.³ Vegyük még ehhez hozzá azt a közismert tény, hogy az erdélyi magyarság a székelység *egy részétől* eltekintve, éppen izolált helyzeténél, szegénységénél és súlyos megpróbáltatásainál fogva kiválóan alkalmas a vallásos elmélyedésre és akkor megértjük, hogy miért fordul tekintete olyan élénk érdeklődéssel az új keresztyéni igazságokat feltáró, hirdető tudományosság felé.

2. Ezek után mindenki azt várhatná, hogy a református teológia is Erdélyben eleitől fogva *jellegzetes szint* nyert és ezt a karaktert ma is féltékenyen őrzi. Hogy ennek a tételnek első fele tényleg igaz és hogy pl. Geleji Katona István vagy Bod Péter teológiai munkásságában a fenti érdekek (egyetemes és felekezeti keresztyén igazságok védelme) tényleg kiütköznek, arról nem szólhatunk bővebben. Szintén historiai kérdés az, hogy az XIX. század folyamán miért és mennyiben megy ez a jelleg veszendőbe. A végeredmény azonban az, hogy Erdély református püspöke éppen a barthi teológia felett tartott nagyenyedi vitatkozásban kénytelen sürgetni a *speciálisan erdélyi* teológiát.⁴ Hogy e követelményben ma minden komolyan gondolkozó erdélyi theologus a *teológiára* helyezi a fősúlyt, ennek minél gazdagabb, *életteljesebb* felfogását óhajtja és ezt semmiféle másodrendő érdek által

² A felekezeti egyensúlyra, különösen a leginkább megosztott magyarság annyira vigyáz, hogy minden társadalmi és tudományos alakulatban (Erd. Múzeum, Emke, Magyar Párt, Gazd. Egylet), irodalmi vállalkozásban (Erd. Irodalmi Társulat, Helikon, Magyar Nép stb.) a vezetőség sokszor kínos pontossággal képviseli az egyházak népességének számarányát.

³ Jellemző, hogy a barthi teológia *kritikáját* is leghamarább egy unitárius theologus bírálja megírni. L. 1. sz. jegyzet.

⁴ Az Út 1930. évf. 136—140. l.

nem engedi megkárosíttatni, csak *jellegetesen színezn*i, az a mondottak után egészen természetes.⁵

A barthi theologia ismertetésénél és bírálatánál tehát elsősorban annak theologiai, *tudományos* megalapozása, kifejtése, hordereje érdekel minket. Ha ennek vizsgálata kibírja az igazságos kritikát, s kiderül, hogy benne nemcsak elméleti okvetetlenkedésről van szó, hanem nagy *életigazságokról* is, akkor nyugodtan nézhetünk a gyakorlati életben reá váró építő tevékenysége felé. Világos dolog, hogy egészen más dolog egy tudományos felfogást elméletileg elbírálni és ismét más azt a gyakorlati élet számára gyümölcsöztetni. De egy *igazi* theologia nem maradhat sohasem az építő munka számára meddő, mint pl. egy tetszetős filozófiai elmélet. Nézzünk hát szembe röviden a theologia természetével és feladatával.

Mi a theologia? — hangzik fel a kérdés a laikus világ, a kezdő theologiai hallgató és a tudós theologus előtt újra meg újra. Feletetet bőven kapunk e kérdésre a régebbi és újabb időkben. Schleiermacher szerint a keresztyén *istentudatra* vonatkozó pozitív tudomány a keresztyén egyház vezetéséhez szükséges tudományos ismeretekkel és művészeti szabályokkal.⁶ Ritschl Albertnél a theologia ismereti alapja Krisztus személyének és munkájának biblika theologiai képe, mint *isteni kijelentés*, a keresztyén gyülekezet világ- és életfelfogása számára.⁷ A theologia alapja — írja Reischle⁸ — az a hitbéli előfeltétel, hogy a keresztyénségnek más vallásokkal szemben külön tudományos munkát kell szentelnie, mert őt *általános érvényesség* illeti meg, másfelől az a cél, hogy a keresztyén egyház építésén közreműködjék. A theologia Schäder szerint⁹ hittudomány, hitismeret. A hit pedig lényegében *Istenről való élmény*, de az Isten ígéje (=a Krisztus ígéje) által és Isten élő Lelke által. Dunkmann¹⁰: *A kijelentést* a vallással kapcsolatban a theologia magyarázza, biztosítja és aktuálizálja, tehát nem egyéb, mint a kijelentés történeti megértése. Végül Barth: *Isten ígéje* az époly szükséges, mint lehetetlen feladata a theológiának. Ez pedig nem jelent mást, mint *Isten* konkrét módon meg-történt és felfogott *megszólítása* megértésének absztrakt formulázását.¹¹

Szándékosan válogattuk össze az újabb theologiai irodalomból ezeket a meghatározásokat, amik a theológiával „szakszerűen“ foglalkozóktól erednek és hagy-tuk figyelmen kívül az inkább vallásfilozófiai gondolkozás által karakterizált tudósok véleményeit. Mit mutatnak a fenti definíciók?

Anélkül, hogy megpróbálnánk az összest egy közös nevezőre hozni, mégis lehetetlen nem látnunk mindenikben egy közös, több-kevesebb sikerrel megvalósított *törekvést*. Mindenik több-kevesebb erővel rámutat a theológiának a többi tudományokétól megkülönböztető legfőbb tárgyára: *Istenre*. A theologia Werle szerint¹² *arra segít rá minket, hogy jelnnyissuk szemünket egy darab valóság és így Isten számára. Felvilágosító munka, az az olyan munka, amivel utána járunk Isten kijelentése valóságos útainak s azokat az emberi költeményekből és hazugságokból kibontjuk*. Ez a Valóság, amint a fenti meghatározások mutatják, hol erősebb, hol halkabb hangon szól az egyes lélekhez. Némelyiknél olyan halkan, hogy nyugodtan el tudja helyezni állandó aktusként az ő tudatában, másoknál olyan bensőségesen, hogy élmény lesz belőle, vagy olyan megrázóan és parancsolólag, hogy mindig meg-őrzi az ő eredeti megszólító, fennsőbbiséges formáját. *De — és ezt jó tudni mindenki-nek — e nélkül a „konkrét“ isteni szó, üzenet nélkül nincs, nem lehet senki sem keresz-tyén theologus!* Ha nézzük a keresztyénség nagy theologusainak (Augustinus,

⁵ Meg vagyok győződve, hogy Makkay S. nak is csak ez a törekvése, amint ezt eddigi munkássága is mutatja.

⁶ Kurze Darstellung des theol. Studiums Hrsg. u. H. Scholz Leipzig, 1910. 2., 3. 1.

⁷ Theologie und Metaphysik, Göttingen, 1902. 30. 1.

⁸ Theologie und Religionsgeschichte, Tübingen, 1904. 22. 1.

⁹ Theozentrische Theologie, Leipzig, 1916. II. Aufl. 60., 23. 1.

¹⁰ Religionsphilosophie Gütersloh 1917. C. 2. Der christliche Göttersglaube Gütersloh, 1918. 166. 1.

¹¹ Das Wort Gottes und die Theologie, München, 1925. 175. 1. Die Lehre vom Worte Gottes München, 1927. 228. 1.

¹² Einführung in das theol. Studium, Tübingen, 1908. 14. 1.

Szt. Bernát, Kálvin, Amesius) írásait, nem száraz okoskodásokat találunk azokban, hanem az isteni kijelentés napfénye után küzködő lelkeket, akik elmondhatták magukról : hozzánk szólott az Úr. Ez a szó mindig egy bizonyos korban, egy bizonyos helyzetben, egy bizonyos ember számára kijelentett üzenet, aminek az irányában megindul valaki Isten földje felé. Így az igazi theologus lelke legmélyén próféta és apostol, ép mint az egyház gyakorlati építője, csak *más felszereléssel és feladattal, mint amaz.*¹³

De éppen ebből a prófétai jellemvonásból következik a theológiának egy fogyatkozása is, amivel állandóan számolnunk kell, és ez annak *töredékessége*, az isteni kijelentés plérómájával szemben. *Abszolút theologia épügy nincs, mint abszolút dogma.* Ha az isteni szó hozzám nem közvetlenül, hanem csak a Jézus Krisztus történeti személyén, a biblia történeti munkáin, végül keresztyén személyiségek tanításain, cselekedetein át tud hozzám hatolni, mennyi mellézköngét kell, hogy eltávolítsak, amíg azt tisztán hallhatom és kifejezhetem ? Ezért érthető, ha Barth a dogmatikai, illetve theologiai munkát csak „*fáradozásnak*“ nevezi, amivel soha senki sem lehet kész s amit csak komoly felelősségtudattal, alázatos imádsággal lehet végezni.¹⁴

Végül a theologia konkrét, jelenlegi jellemvonása kettős kötelességet állít elénk. Egyik az, hogy *minden megalkuvás nélkül* keressük és hirdessük Istennek a mai világ számára mondott üzenetét. Vagy megvagyunk gyűződve arról, amit Reischle fenti meghatározásában kifejez, hogy a keresztyénség általános érvényű, örök igazság s akkor mindig tudunk meríteni ennek kiapadhatatlan forrásából vagy pedig relativizáljuk azt s akkor, mint Jézus hitetlen tanítványai,¹⁵ tanácstalanul állunk a beteg világ ezernyi gyötrő kérdései mellett.¹⁶ A másik kötelesség az, hogy minden theologus a mai kor nyelvén, a mai gondolatvilág és szellemi mozgalmak tekintetbevételével, azok eluatsításával vagy *relativ* értékük elismerésével kell, hogy hirdesse a keresztyénség nagy igazságait. Isten világa a földön nem egy szent liget, amint azt Böcklin híres képén megfestette, hanem egy mindenre kiterjedő szent valóság, ami itt is, ott is emberi gondolatokban, cselekvésekben, közösségekben élénk ütközik, vagy legalább is kiábrázolódik. A liberális és modern pozitív theologia ezt az elvet a theologia vezető, meghatározó elvévé is tette, nekünk azonban elegendő ezt, mint másodrendű kötelességet hangsúlyozni.

3. Most már feleletet adhatunk röviden arra a kérdésre, hogy miért nincs nekünk jellegzetes erdélyi, vagy ha úgy tetszik, jellegzetesen magyar theológiánk. Nemcsak azért, hogy multunkat, különösen az előttünk élt theologusokat nem ismerjük, nem méltatjuk, nem becsüljük eléggé.¹⁷ Ez csak eredménye egy még mélyebben fekvő bajnak : *hozzánk vagy nem szólott, nekünk nem adott megbízást Isten, vagy pedig ha ez meg is történt, ezt a hangot valami módon magunkban eltompítottuk, elnémítottuk.*

Ha nézzük a nagy ker. theologusoknak életét, mindeniknél találunk egy olyan korszakot, amikor Isten szinte *döntést provokálólag* lép közel hozzá és egészen a maga számára veszi igénybe annak gondolkozását, életét. Egész további működésük nem egyéb, mint ennek a hívásnak a visszhangja, gyarló törlesztés a velük szemben támasztott nagy elkötelezésre. A „magyar és erdélyi ugaron“ azonban ez ritkán történik. Itt a theologizálás, ha a papságra való előkészület kötelességszerű formájától el is tekintünk, a legtöbbször szunnyadó ambíciók kielégítése vagy a szellemi arisztokrácia megőrzésére szolgáló luxus, amelynek magaslatáról szánakozva tekintünk le többi „elmaradt“ paptársainkra. Ennek a theologizálásnak a forrása nem Istennek *a való élet tüzében* kipróbált ígéje, vagy a reformátorok

¹³ L. erre vonatkozólag Barth Dogmatik 435 s köv. 1. Felfogásunkat l. később a II. R-ben.

¹⁴ U. o. 1—10. l.

¹⁵ Márk ev. 9₁₈

¹⁶ A vallástörténeti iskola minden tudományos eredményei mellett is így mond csődöt gyakorlati téren. L. A keresztyénség jövője c. munkám 121—122. l.

¹⁷ Dr. Makkai S. Az erdélyi ref. egyházi irodalom 1850-től napjainkig. Kolozsvár, 1925. 5., 6. l.

naiv, elavult írásai (ezek csak hadd pihenjenek a parokhiális könyvtárban!), hanem a külföldi tudományos könyvek légioja, amiket igyekszünk minél nagyobb számban, minél szorgalmasabban beszerezni, hogy „a külfölddel lépést tartsunk”. Ez a másod- vagy harmadrendű forrásból táplálkozó *könyvtheologizálás* épp olyan szegényes eredményeket szül, mint a mi prédikációs könyvekre támaszkodó igehirdetésünk. Problémáink és azok megoldásai az elméleti síkban maradnak és nemcsak egyházi életünk nem veszi hasznát ennek a munkásságnak (ez még szerencse!), hanem azok sem, akikkel a theologiai tudományos munkát meg kellene kedveltetnünk. Minden törekvés csak akkor talál lelkes, odaadó követésre, ha lélekből születik és magán viseli a komoly elhatározás, a fáradozás bélyegét. Ha csak az első feltétel van meg, theologusok helyett, amint azt a pietizmus példája mutatja, csak építő lelkipásztorokat nevelünk, ennek a típusnak minden fogyatkozásával, ha pedig csak a komolyság és szorgalom, akkor filozófiával, nyelvészettel vagy egyéb világi tudománnyal foglalkozó theol. magántanárokat.

A komoly hitbeli alap és tudományos fáradozás hiánya, illetve az ezekkel együtt járó *szellemi önállótlan*ság eredményezi azt, hogy nem tudjuk észrevenni, méltatni eléggé azokat, akik előttünk törték az ugart, hintették a magot a magyar theol. irodalomban. Ezért hasonlít ez a görög mythológiában Khronosz fiaihoz, akik apjukat falják fel. Minden külföldi ujdonság az ő tetszetős csillogásával annyira elvakítja szemünket, hogy nem akarjuk, nem tudjuk meglátni azokat, akiknek mi sok tekintetben örökösei, „aratói” vagyunk. S nem látszik meg viselkedésünkön annak a régi református igazságnak a tudata, hogy *abszolút theologia, éppen mivel ennek mindig prófétai jellege van, nincs*. Csak az hat, épít úgy gyakorlati, mint tudományos téren, ami a *mi* igazságunk is és nem csak a Schweizeré, Kaftané, Kuyperé vagy a Wobberminé.

Még két akadályát kell említenem annak, amik a magyar teológiának útjába állanak. Az egyik annak a szellemi *felkészültségnek* hiánya, ami nélkül egy tudományos kérdés sikeresen nem oldható meg. Nem állunk sokszor eleven kontaktusban a való élettel, nem érezzük át a kor, a mai társadalom ezernyi problémáját, fájalmát,¹⁸ s nem igyekszünk azokra feleletet keresni az evangéliumban. Igaz, hogy a bibliai és történeti tudományok a mai fejlett alakjukban sokak előtt a nyelvi nehézség miatt alig hozzáférhetőek. Ha valaki pl. a dogmafejlődést akarja tanulmányozni, még mindig csak a Prot. Egylet által lefordított és kiadott Baur, Schwarz vagy Hase-féle munkákra van utalva, hiszen ezek megjelenése óta még mindig csak készülődünk az újabb külföldi Standard work-ok lefordítására. Úgy hogy aki végre tanulmányai gazdagítása céljából külföldre is elvetődik, az *kezdheti elöl a teológiát*, ha abban mindent a saját, és nemcsak itthoni professzorai szemével akar látni, vizsgálat alá venni. És még csodálkozunk azon, ha magyar theologusaink nem tudnak résztvenni a külföldi tudományos munkában és ott rólunk nem vesznek tudomást!

A másik akadálya nálunk a theologia intenzív művelésének a gyakorlati egyházi élet vagy jobban mondva az *egyházi közigazgatás*, amelyik mindegyre elvonja, sokszor teljesen igénybe veszi egy-egy istenáldotta theologusunk munkásságát. Még mindig nem él elég élénken legjobbjaink lelkében sem az a tudat, hogy a *theol. katedra egyházépítő jelentősége versenyez a legelőkelőbb egyházi méltóságával is*. Mi megengedhettük magunknak azt a luxust, hogy egy Kenessey Bélával készítettük el a papi nyugdíjintézet számok labirintusába vesző tervezetét, egy debreceni ótestamentumi exegézis tanárral irattuk évtizedeken át a zsinati jegyzőkönyveket, egy Révész Imrével, mint főjegyzővel adminisztráltattuk sokáig a tiszántúli kerület népiskoláit, hogy sok tehetséges theol. tanárunkat püspökséggel tiszteltük meg, ami, ha nem is teljesen, de tartósan akadályozza őket szívükhöz nőtt tudományos programjuk megvalósításában. Mit tudtak volna és mit tudnának ezek most is dolgozni a theologia terén, ha idejüket nem foglalná le

¹⁸ A legtöbb nagy külföldi theologus vagy a gyakorló lelkipásztori munkásság (l. Tavaszly i. m. 12—14. l.), vagy alapos exegetikai és historiai tanulmányozás után mer rendszeres theol. kérdésekkel foglalkozni. (Harnack, Seeberg, Kuyper.)

olyan munkák és reprezentációk, amiket helyettük egy más, jó organizáló és igehirdetői képességgel megáldott lelkipásztor testvérük is el tudna végezni?...

Ezek azok az okok, amikért a magyar prot. teológia még mindig csak *függvénye* bizonyos külföldi irányzatoknak, amikért még mindig nem talált önmagára s amik miatt még mindig nem tudta áthatni a gyakorlati egyházi életet annyira, amint azt tőle elvárhatnánk. Még szerencse, hogy külföldre járó diákjaink — valami csodás isteni újmutatás folytán — mindig azokat az egyetemeket keresik fel, ahonnan a legértékesebb és legaktuálisabb prófétai ígéket, benyomásokat hozhatják haza magukkal és így, ha lassan és gyámkodás alatt is, de a külföldi protestantizmus tudományos és gyakorlati fejlődésével valahogyan lépést tartunk.

I. A teológia útja Schleiermachertől Barthig.

1. A XIX. század prot. teológiáját rendszeresen két ellentétes álláspontról szokták megítélni. Vannak, akik *pozitív* álláspontról abban a fejlődést, az egyik rendszernek a másik által való fokozatos korrekcióját látják és vannak, akik *negatív* álláspontról abban állandó destrukciót, megromlást fedeznek fel.¹⁹ Mondanunk sem kell, hogy mindkét álláspont lehet *kritikai*. Az első esetben megóv a kritika attól, hogy az egyes theologusok gondolkozásába a magunkét mindenáron belemagyarázzuk, a második esetben attól, hogy abban az értékest, a maradandót figyelmen kívül hagyjuk. Hogy mi az első álláspontot foglaljuk el, annak oka nem valamelyik XIX. századbeli theologus iránti rajongásunk — ilyent a fentiek után nem tűrhetünk meg magunkban! —, hanem az az egyszerű körülmény, ami minden tárgyilagosa ker. történetírásnak *előfeltétele* kell, hogy legyen: a történet célszerűségében, isteni igazságokat, értékeket kifejtő menetében való hit. A XIX. század, bárhogy is gondolkozzunk róla, dogmatikai szempontból, minden humanisztikus törekvése mellett is, *küzködött* a keresztyénséggel, az evangéliumot *kereste* s ha nem is találta meg mindig a maga tisztaságában, de azt töredékeiben napvilágra hozta és jól-rosszul tudományosan is *formulázta*. Amit Barth egy igazi teológiánál elengedhetetlennek tart: *az objektív iránti ízlést*,²⁰ t. i. az Isten és az ő mennyei világának valósága iránti érzéket, azt minden ellentmondó kritika mellett is fel lehet fedezni a XIX. század nagy theologusainál. Sőt, amint megpróbálom kimutatni, *ez a tendencia náluk fokozatosan érvényesül*.

Igaz, hogy ennek meglátásánál tisztában kell lennünk a teológiának két jellegzetes vonásával. Az egyik az, hogy szemben az élő hittel, amelyik üde, tudományos reflexiómentes felfogása az isteni hatásnak, az mindig csak másodlagos jelenség, „fáradozás“, sokszor gyarló és sikertelen fáradozás azért, hogy Isten világát valahogyan kiabrázolja. Ebből következik az, hogy sok theologus sokkal értékesebb és maradandóbb hatásokat vált ki, amint azt rendszerének gyarlóságai után gondolnánk. A másik vonás az, hogy a teológia, ha tetszik, ha nem, mindig bizonyos filozófiai rendszerrel, fogalmakkal, terminológiával dolgozik, amint ezt az ő *konkrét* jellemvonásának fejtegetésénél láttuk. Nagy tévedés volna tehát egy theologust az ő filozófiai premisszái vagy keretei szerint ítélni meg s azért, amiért pl. valaki neokantianus vagy Plato híve, már eleve pálcát törni felette. *Senkinél sem igaz* — mondja éppen Barth²¹ —, *hogy ő az evangéliumot nem keveri össze a filozófiával. Semmiestre sincs joga valakinek azzal dicsekedni, hogy ő az Új Testamentumot nem vegyíti össze az ő világnézetével. Valamilyen gondolkozási*

¹⁹ Pozitív szelleműek: F. Kattenbusch Von Schleiermacher zu Ritschl III. Aufl. Gieszen 1903, ahol már Tröltschig halad. H. Frank—Grützmacher Geschichte und Kritik der neueren Theologie IV. Aufl. Leipzig, 1908. R. Seeberg Die Kirche Deutschlands im XIX. Jhdt. Leipzig. 1910. *Negatív*ek: E. Schäfer Theozentrische Theologie I. Gesch. Teil. Leipzig, 1916. K. Barth Das Wort Gottes stb. 131, 164., 197. l. Dogmatik 51—55. l. és több más helyen. Persze tiszta negáció mellett teljesen érthetetlen volna a legközelebbi tört. fejlődés és ezért valójában, bevallottan, vagy mások által észrevehetően, megtartják abból ők is a pozitívumot.

²⁰ Das Wort Gottes stb. 168. l. Tk. *objektív ízt* = Geschmack an dem Objectiven.

²¹ Dogmatik 403—405. l. Ezért megértő pl. a vele annyira ellentétesnek látszó Wendttel szemben. U. o. 115. l. Hasonlóképp nyilatkozik Frank—Grützmacher i. m. 314. l.

rendszere, bizonyos filozófiája mindenkinek van. Ha ezeket tudjuk, mindjárt nem leszünk olyan kíméletlenek, intranszigensek egy-egy theol. rendszerrel szemben, különösen ha abban a fenti törekvést „az objektív után“ felfedezhetjük.

2. A XIX. század teológiájának atyja — minden tiltakozás ellenére is — Schleiermacher.²² Hogy jelentőségét tisztán lássuk, nézzük csak, mi a véleménye róla Barthnak, aki új kezdeményezést hirdet vele szemben. Minden genialitása mellett sem tartja őt jó theol. mesternek, „mivel nála a legvégzetesebb módon homályban marad, hogy az ember, mint ember, nyomorúságban, még pedig menthetetlen nyomorúságban él ; nem lesz világos, hogy az ú. n. vallás — még ha az a ker. vallás is — egész állományának része van e nyomorúságban, s ezért az sem, hogy Istenről beszélni valami egyebet jelent, mint kissé emelt hangon az emberről beszélni“.²³ Nála a vallás valósága és a kijelentés subj. lehetősége egy és ugyanaz, mivel a vallás mint kikerülhetetlen élmény a humanitás koronája, az emberi lét egyesülése az isteni léttel, miután e kettő közt csak kvantitatív különbség van. Sőt az ember *ennek alapján és az Isten világos ismerete hiányában az isteni szubjektivitást önmagának tulajdonítja* („fekszem a végtelen világ keblén stb.“), nincs vele semmi sem szemben s mivel a tudatban vagy érzésben „van adva“ Isten, ezért ennek a vallásnak „nincs tárgya“.²⁴ Ezért Schleiermacher nem más, mint egy *véletlenül* nagy hatású személyiség, véletlenül egy kornak nagyon jellegzetes exponense, egy véletlenül nagyon befolyásos theologus iskolavezér, akinek hangja, épp mint a háretikus Marcioné, Ariusé vagy Arminiusé egy ideig messze hangzik, de azután elnémul. Tehát ő Luther mellett *nem reformátor!*²⁵

Mindenki láthatja e mind szenvedélyesebbé váló kritikából, hogy itt a két theologus közt, legalább is az utóbbi részéről, kiegyenlíthetetlen ellentét áll fenn. S hogy mi is nehogyan beleessünk ebbe az elfogultságba, mindenekelőtt egyszerűen állapítsuk meg, hogy Schleiermacher *hatása*, ezt a szót a maga pozitív tartalmával véve, a múlt században mégis csak más, mint ahogy azt imént olvastuk. Nem azokra a romantikus megtérésekre gondolok, amiket az ő Reden-je idézett elő,²⁶ hiszen ezek sokszor hangulatszerűek és a korkép általános változásának függvényei voltak, hanem arra, hogy *az ő neve egy új konfesszionálizmus zászlójává is vált úgy lutheránus, mint református részen.* Ennek a konfesszionálizmusnak, bárhol is gondolkozzunk annak értékéről, a légkörében *élt és fejlődött az egyház* s ha nem is tudta régi erőit teljesen kifejtetni, mégis *állotta a harcot* a vele ellentétes szellemi és társadalmi irányzatokkal szemben. Mégis csak több kellett, hogy ő legyen, mint a dualista, antitrinitárius és pelagiánus eretnekek !

Hogy Schleiermacheri kellőképp méltassuk, tekintetbe kell vennünk azt, ami a barthi theologia megértésének is előfeltétele,²⁷ a *történelmi szituációt.* Bármerre nézett az ő korában is egy Isten ügyéért aggódó lélek, a látóhatárt annak számára mindenütt komornak, sötétnek látta. A világ első tudományos tekintélye, Kant az ő metafizika elleni támadásával kikritizálta a racionalizmus, az akkori egyetlen tudományos theologia desztillált igazságait is a szellemi élethől és csak mint lelki szükségleteket, előfeltételeket türte azokat meg gyakorlati életfilozófiájában, „*mintha*“ *azok realitások volnának*, de a pozitív vallás iránt annyira nem volt érzéke, hogy annak igazságait vagy elejtette vagy átformálta és „egyedül az ész határain belül“ *konstruálta* meg a „tisza hit“ vallását.²⁸ Az akkori „kék romantika“, épp mint egykor a renaissance, az élet, a *valóságos* élet után vágyott, *az embert, mint olyant*, vágyaival, ösztöneivel, szenvedélyeivel ünnepelte, genialitásának tudatában kigúnyolta „az erény grammatikáját“ s a test emancipációjáról

²² Természetesen a részletes ismertetés helyett mindenik teológiának csak a jellegzetes vonásait emeljük ki.

²³ Das W. Gottes 164. l.

²⁴ Dogmatik 306—311. l.

²⁵ U. o. 368., 376., 381. l.

²⁶ A legérdekesebb Claus Harmsnak, ennek a bátorhangú „stürmer“-nek az irányváltása. L. H. Frank i. m. 76—77. l.

²⁷ M. Strauch Die Theologie K. B. 5., 6. l.

²⁸ Ez a megállapítás nem érinti K. egyéb érdemeit a prot. theologia számára.

álmodozott (Schlegel) vagy legjobb esetben Máriáért, „a keresztyénség szent, csodaszép asszonyáért“ rajongott (Novalis).²⁹ A keresztyénség, mint *külső intézmény* még fennáll. Napoleon erős akarata gátat vet Franciaországban az atheista kilengéseknek, Poroszország és Ausztria szinte ráfekszik abszolút állami hatalmával az egyházi életre, hogy megvédelmezze azt s mégis egy 1801-i prédikáció szerint a templomok üresek, az istentiszteleti cselekményeket részvétlenség kíséri, a vallás leglényegesebb igazságaiban való hit nagyon sokak számára megrendült.³⁰ Még csak egy évtized — halljuk a jóslatot — s az egész jövő nemzedék a nyomor és hitetlenség áldozata lesz!...

Mit hozott ennek a beteg kornak a számára Schleiermacher? Minden elfogulatlan olvasója s a kor ismerője előtt világosan áll az ő teljesítménye vagy ahogy ő tekintette: szolgálata. *Reden*-jeiben leszámol széplelkű és tudóskodó kortársainak előítéletes felfuvalkodottságával s kimutatja, hogy csak akkor embe-
rek ők, ha a titán Prometheus szemtelensége helyett „korlátoltságukról, egész létformájuk esetleges voltáról, egész létüknek a megmérhetetlenségben való zajtalan elmúlásáról“ tudomással bírnak³¹ s feltárul lelkük a vallás végtelen világa számára. „Gyermeki passzivitás“ és „csöndes megadás“ szükséges ahhoz, hogy az Univerzum, ez az életteljes felsőbb világ, amely fölöttünk „*állandó tevékenységben van, kijelentse magát nekünk*“³² a természetben, a szellemi világban, a történetben s csak a sejtelem számára létező anyagok országában. Az Univerzum érintését egy-egy *röpke pillanatra* felfogja a lélek szemlélete és érzelmi világa, hogy azután ismét eltűnjék az. De akit megragad egyszer ez a Világszellem, felismeri annak vele rokon szellemi tartalmát, megszereti és cselekvéseivel minden morális kényszerítés nélkül, készségesen vesz részt annak életében.³³ Így áll elő bennünk a tiszteltteljes alázat, a szeretet, hála, részvét, bűnbánat.

Tekintsünk el egyelőre az előttünk már annyira idegenné lett Univerzum fogalmától³⁴ s a vele való érintkezés leírásának romantikus mellézköngéitől s vessük fel a kérdést: vajjon itt nem a vallás abszolút világa, a kegyelem világa tárul-e fel előttünk a maga üdeségében, primár jelentkezési formájában, amit letagadni még egy komoly keresztyén theologusnak sem jutott eszébe,³⁵ — minden mesterkelt „természeti és észvallással“ vagy egyházi, intézményes, ú. n. keresztyénséggel szemben? Milyen könnyen és bátran veszi fel ezekkel szemben a harcot Schleiermacher s mutatja ki ezeknek emberi gondolatjátékból vagy földi érdekből származó eredetét! Milyen biztos fölénnyel mutat rá az igazi egyház képére, ahol a felsőbb világ érintése és az ő *ellenállhatatlan, kimerítheletlen* hatásának kényszere alatt mindenik hívő pappá lesz s ahol mindenik tag csak *kereső, elfogadó* Attól, akinek mindnyájunk számára adni kell. Csak ilyen előfeltételek után érthető, ha a vérszegény produktum vallás helyett az erőteljes, valóságos, pozitív vallásoknak adja az előnyt, ahol az isteni emberi, sőt gyakran szolgálai alakba öltözik. Ezek közt a keresztyénség az, ahol a véges és az istenség közti ellentét olyan radikális lesz (*megromlik a fizikai, az erkölcsi, sőt a vallási világ is!*), hogy ezt csak egyedül Isten tudja önmagával szemben közvetíteni, kiegyenlíteni! *Éppen ez alapjelménél fogva lesz a keresztyénség szakadatlan harc, polemia* az erkölcs, a gondolkodás romlása ellen, sőt önmaga ellen is, mivel soha sincs megelégedve az elérttel, hanem végetlen szentségre törekszik.³⁶

Igaz, hogy ezután a biztató bevezetés után meglehetősen kiábrándítólag hat minden komoly keresztyén lélekre, ha a nagy keresztyén igazságok bibliai szellemű

²⁹ R. Seeberg i. m. 39., 44.

³⁰ U. o. 3. l.

³¹ R. Otto-féle kiadás. Göttingen, 1920. 33., 34. l.

³² U. o. 36. l.

³³ U. o. 68. s köv. l.

³⁴ Tk. ma nem más, mint az ideális filozofia Logosa, ami *ker. tartalom nélkül* könnyen lehet bálvány, félisten.

³⁵ *Kálvin* Institúció II. kötet, 40. s köv. l. Barth Römerbrief 22—23. Utóbbinál az egyezés formális. L. II. szakaszban.

³⁶ Reden 111., 120—121., 171., 172., 178—183. l.

kifejtése, formulázása helyett úgy a Redenben, mint a Der chirstliche Glaube c. munkában lépten-nyomon azok átfőrmálásával, eltűntetésével vagy letompításával találkozunk. Gondoljunk csak az Istennek az Univerzummal való, említett azonosítására, az ő személytelen lényének az emberi szemléletben, vagy a teljes függés érzésébe, a keresztyén kegyes kedély állapotba való beolvasztására, a Szentháromság, Krisztus präexistenciája az eredendő bűn, a helyettes elégtétel és a személyes halhatatlanság tanainak elvetésére, a kijelentés, csoda, ima meghallgatás stb. valódi lényegének, igazságának kiforgatására! Mindezekre bírálói már többször reámutattak.³⁷ Mentségül talán ezeket hozhatnánk fel:

a) Schleiermacher a művelt világ prófétájának érezte magát s ennek kedvéért állandóan ragaszkodott a Kant által napvilágra hozott modern dogmához: *minden csak annyiban igaz, valódi, amennyiben az én tudatom tartalmává lesz!* Ez volt akkor a komoly tudományosság alapfeltétele s ezért lesz Schleiermacher teológiája is, minden magasba szárnyaló nyitánya mellett is metafizikaellenes, emberhez kötött, anthropocentrikus.

b) A nála kétségtelenül meglevő keresztyén hitet, az objektív szempontok érvényesítését ez a külső akadály állandóan gátolja, alterálja. Jól látja pl., hogy a dogmatikának csak egy forrása van: a *Krisztus önkijelentése* és hogy a hitvallási iratok bizonyossága ennek felépítésénél épúgy tekintetbe jön, mint a biblia (= új testamentum), mégis a *forrás* megmarad a keresztyén kegyes kedélyállapot és a *kritérium* az egyes tételeknek a *keresztyén öntudattal való* szerves összefüggése.³⁸ Az ő pietista-romantikus gondolkozása előtt tehát az *értéksorrend* ez: keresztyén kegyesség, hitvallás, biblia, holott ez csak a lélektani sorrend, de nem a tényleges genezisé is.

c) A vallás szempontjából akarta megérteni a keresztyénséget és nem megfordítva. Ezért siklanak át ennek nagy igazságai lefokozott alakban az előbbinek a területére³⁹ s ezért rövidíti meg azokat a keresztyénségben is.⁴⁰

d) Összetalálkozik nála a Kant-féle tudat-filozofia a református finitum non capax infiniti elvével s ezért Istenről *önmagában* (an sich) nem akar tudni. A Szentháromság, isteni tulajdonok tehát csak szubjektív reflexek lesznek, amik feloldhatók, átalakíthatók, de nem Isten lényegének adäquat kifejezései.

Mindezek mellett meg kell látnunk az ő elvitatathatlan érdemeit és nem szabad egyes kiszakított romantikus elszólásai vagy kegyességének *inkább* nyugvó, esztetikai jellemvonása miatt⁴¹ karrikaturát csinálni belőle. Ne feledjük el, hogy egy hanyatló, sivár lelkű korban *ő teremtette meg a vallás abszolút világának feltárással ismét azt az atmoszférát*, ahol nemcsak a komoly keresztyén theologia, hanem az ébredő, építő munka is megindulhatott. Hogy a vallásos élet történeti jellegének értékelése a keresztyénségnek a Jézus Krisztus személyével és munkájával való összekapcsolása által ismét felfedte azt a forrást, ahonnan az egyházi élet újból megújulhatott. S ha ezt a forrást ő maga nem is vette igénybe a maga gazdagságában és így a reformátorok mellé e tekintetben nem is állítható, egyben mégis egyezik azokkal, *s ez szerintünk az ő igazi jelentősége*, hogy a keresztyénséget filozófálásból és tekintély-hitből ismét *személyivé tette*.⁴² Hogy emellett ő a tk. tudományos, dialektikailag formulázó⁴³ teológiának a beindítója és egyúttal mégis a theologia relativ, fragmentárius jellegének az állandó hangoztatója a keresztyén hit és

³⁷ Frank i. m. 94—108. l.

³⁸ Der chr. Glaube, Halle. I. k. 100., 122., 84., 93. l. Teljesen félreértik őt azok, akik nála logikai vagy esztetikai rendszerhajszolást tételeznek fel.

³⁹ Reden 74., 75. l.

⁴⁰ Der chr. Glaube I. 320., II. 25., 240. stb.

⁴¹ Ő maga is érzi, tudja, hogy nem ez az *igazi* keresztyénség. V. ö. a Redenben a keresztyén *polemikus* (180. s köv. l.) s a Glaubenslehreben ennek *teleologikus* jellegére (57. s köv. l.) vonatkozó fejtegetéseit.

⁴² V. ö. Barth Dogmatik 381. l. Csak akkor lehet az egyház hitvallásának tekintélye, ha az nemcsak egy kegyesen megőrzött . . . hist. nagyság, hanem egy *jelenlegi hitaktus* is!

⁴³ A kifejezés tényleg előfordul nála (Der chr. Gl. I. k. 95. l.), csak természetesen más értelemben, mintahogy ezt Barth használja.

élet abszolút normái mellett, ezt a teljesítményét ma már nem szükséges különösen kiemelniük.

3. A theologia továbbfejlődése Schleiermacher rendszerének két ellentétes és egymással ki nem egyenlített pontjából, illetve ezeknek újabb egyesítési törekvéséből indul meg. Ezek, amint láttuk, a keresztyén tudat és a történetté lett keresztyénség (Szentírás, hitvallás) két dátuma. A feladat már most az, hogy mindkettőnek helyet biztosítsanak a theológiában, anélkül, hogy valamelyiknek az értéke, jelentősége veszendőbe menne. Ez pedig az ú. n. *közvetítő theológiában* kétféleképp megy végbe. *Vagy a keresztyén hittudat méreteinek kitágításával, úgyhogy az magába foglalhassa megrövidítés nélkül a bibliai és hitvallási igazságokat vagy az utóbbiak leegyszerűsítésével, történelmi és világnézeti kritikájával, hogy azok az átlag keresztyéni tudatnak a tartalmává is lehessenek.*

Az elsőt az ú. n. erlangeni iskola végezte. Történelmi előfeltétele a mult század közepén lezajlott szabadságharcok után fellépő reakció, az a nagyszabású réveil, ami Németországban a Wichern nevéhez és az általa beindított belmissziói munkássághoz fűződik.⁴⁴ Az orthodoxia által divatba hozott konfesszionális iratok és a pietizmus által ismét felkarolt biblia tanulmányozása meggazdagítják ismét a lelkeket, úgyhogy most már egyes theologusok arra a hihetetlenül merész feladatra vállalkoznak, hogy ebből a meggazdagodott hittudatból vezessék le az egész üdv-történetet és egyházi tant. Az elsőt Hoffmann végzi, akinél a biblika theologia és dogmatika, kijelentés és keresztyén bizonyosság egészen egybeesnek, a másodikat Frank, aki már szerényebb és megelégszik azzal, hogy az ujjászületett ember tapasztalatából az emberi büntudatot és megváltási utáni vágyat (immanens tárgyak), majd az ezek felszabadítására szolgáló isteni tevékenységet, ennek okait (Isten, Krisztus transcendens tárgyak) illetve ennek közvetítőjét (egyház) levezesse. Minden különlegességük mellett sem vonhatjuk kétségbe náluk, különösen Franknál, hogy úgy a kijelentést (=Isten üdvtényeit), mint az egyházi tant *magasabb rendű, objektív valóságoknak* veszik, amiket a keresztyén hittudat csak kipróbál, igazol, de annyi tény, hogy a Schleiermacher rendszeréhez hozzátapadó szubjektívizmust nem sikerült legyőzniök.⁴⁵

Református részen ideorozhatjuk Schweizer Sándornak Erdélyben szinte felszázadon át használt dogmatikáját,⁴⁶ amelyik az erlangeni iskolával ellentétben Schleiermachernek a református hitvallással egyező gondolatait akarja gyümölcsöztetni. Kiinduló pontja, a dogmatika forrása, uralkodó elve tehát a *teljes függés-érzet*, ez a „vallási determinizmus, mint a református keresztyénség alapdogmája“⁴⁷ s kiváló eruditioval építi fel ezen az alapgondolaton a régi foederális methodus felelevenítésével a theologiai naturalis (természeti és erkölcsi világregd) és a theologia revelata (Isten országának rendje) két emeletét.⁴⁸ Az alapgondolat kétségtelenül Kálviné, aki az Institúcióban különbséget tesz a teremtő és megváltó Isten ismerete közt s mégis egy fontos, elvi ellentét áll fenn a két rendszer közt. Kálvin a *keresztyén egyházban, a bibliai kijelentés fényében élő*, de még nagykorúságra nem jutott lélek állapotát rajzolja a Inst. I. k.-ben, míg Schweizer a vallási tehetség (rel. Anlage) és erkölcsi tudat immanens forrásaiból származó ismereteket (önismeret = Istenismeret és nem megfordítva !) foglalja rendszerbe. Így lesz nála ezen a fokon Isten szabad világából⁴⁹ vallási determinizmus, naturalizmus, ahol „a mesés elbeszélések és csupán történelmi események“ nem lesznek „tárgyai“ a hitnek⁵⁰ s ahol a biblia felett is tk. a modern világnézet dönt. Nagy kálvini igazság az is, hogy Isten országának, az üdvországának eseményei is rendben történ-

⁴⁴ Kattenbusch i. m. 28—30

⁴⁵ L. R. Seeberg ismertetését a Frank i. m. 265 s köv. l.

⁴⁶ Die Glaubenslehre der ev. ref. Kirche, Zürich 1844. Az inkább spekulatív szempon-
tokkal dolgozó liberálizmussal itt nem foglalkozom.

⁴⁷ I. k. 40. s köv. l.

⁴⁸ 107. s köv. l.

⁴⁹ V. ö. Jer. 49. 19. b.

⁵⁰ II. 101.

nek⁵¹, de ezt a rendet ismét nem mi írjuk elő, hanem egyedül Ő. Nincs jogunk tehát megváltoztatni semmiféle „fromme Betrachtung“ kedvéért sem a Krisztus istenségéről, sem a helyettes elégtételről szóló bibliai tanokat, hanem alázatos hittel kell keresnünk a kijelentés megértéséhez vezető utat. Nem lehet tagadni, hogy Schweizer komolyan és alaposan foglalkozik a református egyház konfesszióival s azokból mindazt, ami az ő kriteriumainak megfelel (pl. Isten minden téren a kezdeményező, csak a „magasabb kedélyi élelnek jelentődnek ki az ő kegyelmi tulajdonságai, a Szentlélek ökonomiájának kálvinista rajza) nagy congenialitással emeli ki s mégis minden részletigazság mellett is hiányzik rendszeréből az épület alapköve : a legbiztosabb és legobjektívebb forrása a theológiának : *az élő, szuverén és Krisztusban megtestesülő Isten*. Ezért lesz rendszere inkább tudományos és művészi teljesítmény, mint új, termékeny gondolatok és elszánt tettek forrása.

4. Közben megváltozik a világkép és a nagy, világrengető események után egész Európában évtizedeken át tartó relatív békesség, biztonság kora következik be. Az anyagi jólét, a technika és kereskedelem fellendülése, a természettudományok előretörése maguk után vonják az ideálok elhalványulását, a túlvilági realitások iránti érzéktelenséget, a pietizmus és minden vallás rajongás iránti ellenszenvet. A filozófiában a materializmus, pozitivismus és a Lotze-féle neokantianizmus uralkodnak. Mindenik kiindulási pontja immanens : vagy fizikai vagy lélektani vagy tudatbeli tények. A kor jelszava : *tárgyilagosság !* Ehhez a jelszóhoz akar simulni, hű lenni a Ritschl theológiája.

Benne egyesek azt a theologust ünneplik, akia Szentírás és a Kijelentés uralkodó helyre tételével végre legyőzte a Schleiermacher-féle tudattheológiát, anélkül, hogy azt orthodox mechanizmussá praeparálta volna.⁵² Mások ellenben érdemei elismerése mellett is erős aggodalmakat támasztanak az ő Kijelentés tanával szemben s ennek értéktermészete miatt hibáztatják a nála kétségkívül még mindig uralkodó anthropocentrizmust.⁵³

Ma már minden elfogulatlan kritikusa előtt az utóbbi szempont a helytálló.⁵⁴ Az ő rendszerének *kiindulási pontja* is épp mint az előtte élő theologusoké, bevallottan filozófiai. „Egy más ismeretelméletet, az ismerettárgyaknak más fixírozását gyakorlom, mint a hagyományosnak (= a metafizikainak) képviselője“ mondja a Luthard elleni polemikájában és főmunkájában *vallási ismeretelméletét* több helyen részletesen kifejti.⁵⁵ Jellegzetes ebben az, hogy a metafizika általános, csak elméleti érdekekkel bíró fogalmai vagy fantasztikus tárgyai helyett a vallás „tárgyaiban“ inkább értékeket lát, akik az emberi lélek válságának megszüntetésében és új tartalommal való megtöltésében manifesztálják felsőbbrendűségüket és *valóságukat*. Az illuzionizmus és vallásos egoizmus Scyllája és Charybdise így tényleg elkerültetnek, sőt egy nagy, theologiai igazságra is rábukkan, amit eddig nem láttak meg és ez az, hogy *Isten világa, mint rajtunk kívül levő valóság nagyobb, több, értékesebb, mint mi !* Olyan igazság volt ez, ami a ritschli theológiát minden filozófiai ügyefogyottsága és theologiai szegénysége mellett is évtizedeken át életben tartotta, sőt újabb rendszereknek is kiindulási pontjává tette. Az az önmagára utalt „kegyes lélek“, aki eddig minden hitigazságot csak magából akart kifejteni s ezért vagy képmutató módon élményeket hajszolt vagy megalkudott a modern világnézettel, itt egyszerre az ő hitéletének kiapadhatatlanul gazdag realitásai előtt találja magát, akik újabb meg újabb lelkierőkkel ruházzák fel őt. Az embert ott ragadja meg, ahol tényleg leginkább eldől a sorsa, az ő ethikai minőségében, feltárja előtte — a Kant szerint interpretált evangélium alapján — az ő betölthetetlen erkölcsi rendeltetését, úgy egyéni, mint közösségi tekintetben (célok

⁵¹ Ezért lesz Schweizernél is e rend uralkodó alapgondolata a praedestináció. II. 251. s köv. l., habár szelídített formában. II. 257. s köv. l.

⁵² F. Kattenbusch i. m. 60—61. l. A tud. theologia elleni küzdelem, mint törekvés tehát Barth előtt évtizedekre nyulik vissza.

⁵³ E. Schaefer Theozentrische Theologie, Leipzig. 1916. 118. s köv. l.

⁵⁴ J. Wendland Ritschl und seine Schüler, Berlin. 1899.

⁵⁵ Theologie und Metaphysik 57. l. Rechtfertigung und Versöhnung. Bonn 1895. III. k. 14—15., 193—208. l.

országa = Jézus országa) és miután az ennek elérésére való tényleges képtelenségét s büntudatát megállapítja, a Jézus Krisztusnak az ő *gyülekezete útján* közölt váltóságában (= kijelentés) új reménységet, bátorságot nyújt neki. Ki tagadhatná, hogy ez nem Luther útja és a Speneré, akik Isten akaratának teljesítése közben jutottak el az ő kegyelmének megismeréséhez?⁵⁶

S mégis, ép mint ahogy a Schweizer rendszerében nem a teljes Kálvin, úgy itt sem a teljes Luther jut szóhoz. *Luther előbb megtalálta Istent, ép mint Augusztinus, mielőtt az ő kegyelmének világába felküzdötte volna magát.* Ritschl és tanítványai pedig előbb önmagukkal és embertársaikkal (erkölcsi közösség) akarnak leszámolni, hogy *azután* Istennek a Jézus Krisztusban való valóságára eljussanak.⁵⁷ A keresztyén élet normális útja tehát ez : 1. Isten, mint valóság ; 2. értékítélet és *nem megfordítva!*⁵⁸ Az eredményei ennek a *petitio principiinek* sokkal végzetesebb, mint ahogy gondolnánk :

a) Mivel Isten, illetve Krisztus elsősorban mint értékek jelennek meg előttünk, helyük nem annyira a transcendens, mennyei világ (természetesen ez is!), mint inkább a történelmi kijelentés és a gyülekezeti élet.⁵⁹ Krisztus kijelentése tehát, mint a hit forrása a bibliától és a konfesszióktól nem válik el annyira, mint ahogy azt az élő hittudat megköveteli.

b) A váltáság eredménye nem az Isten szférájába való felemelkedés, végeredményében túlvilági élet, mint inkább a világ feletti uralom.⁶⁰ Ebből következik Isten országának és az egyháznak egymástól alig különböző lapos meghatározása⁶¹ s az *egész keresztyénségnek az erkölcsi idealizmus javára való elvilágiasítása.*

Világos, hogy ennek a „legfőbb jónak“ az eléréséhez nincs szükségünk, sem egy elsősorban Isten szavaként megjelenő Szentírásra, sem az eredendő bűn mély-séges tanításának hangoztatására, sem a Jézus Krisztus *örökkévaló* istenségének és elégtévő szenvedésének alázatos, hívó elfogadására.⁶² A kijelentés, ez a gazdag forrás, be van zárva a *történelmi* Jézusban, illetve a róla szóló tudósításokban, — amiket minden theologusnak előfeltétel nélkül historiai-kritikai módszerrel lehet vizsgálni. Az egyházi tan, az egyházi közösség keresztyén ismeretelméleti kihangsúlyozása mellett is, csak „e világból való“, ahol a lelkeket a dogmák formulázásánál sokszor politikai vagy filozófiai és nem elsősorban vallási érdekek mozgatják. *A biblia és az egyház, mint a kijelentés eszközei végre normái lesznek a dogmatikának,* de ezeknek élettelen tartalma — éppen a lelki szükséglet sekélysege miatt — csak nagyon vékonyan ömlik át a mai hittudatba. Mindenesetre a komoly és igazságot őszintén szemjühozó lelkekre nem maradt hatás nélkül az objektív forrásokkal való foglalkozás és ezért fokozatos elmélyülést lehet konstatálni ennél az iskolánál. Azt a pietizmust, amit Ritschl, mint egészségtelen, érzéki, egoista irányú myszticizmust⁶³ keményen bírálgatott, megértő tanítványai a belmissziói mozgalmakkal együtt, ismét komoly egyházépítő tevékenységgé tették és a materialista szocializmussal szemben a társadalmi és egyházi élet *ev. szellemű* idealizmusát megőrizték. Így lett ez az először nagyon is kathedra szagú, tudományos theologia éppen kifejezetten objektív orientálódása folytán egyházfenntartó és *építő* theológiává.⁶⁴

5. Mielőtt további theologiai szynthezisére került volna a dolog, a keresztyén-ség megpróbálkozott azzal, hogy a Ritschl teológiájának egyik programmpontja szerint az evangélium számára egy *darab világot* hódítson meg. Az ú. n. *vallástörténelmi theologia*⁶⁵, a szellemi tudományokat, a *vallásos szocializmus* pedig a legújabb

⁵⁶ A név tk. *contradictio in adjecto*. L. később.

társadalmi mozgalmakat akarja a keresztyén-ség igazságaival, erőivel áthatni.

⁵⁶ Rechtf. u. Vers. 24., 25. l.

⁵⁷ Legklasszikusabban jut ez kifejezésre W. Hermannál. Ethik Tübingen. 1909. 15—86. l.

⁵⁸ J. Wendland i. m. E. Schaefer i. m. 137. l.

⁵⁹ Rechtf. u. Versöhn. 105.

⁶⁰ U. o. 474. l.

⁶¹ U. o. 271. l.

⁶² Ezek a r. i theologia sokak által kedvelt *modern* vonásai.

⁶³ Rechtf. u. Versöhn. 105—109. l. és A pietizmus története c. munkájában. Tehát a pietista-myszticizmus elleni küzdelmet ismét nem Barth kezdeményezi!

⁶⁴ A hit forrását a kijelentésből az *egyház útján* veszi és elsősorban *ennek építésére* siet.

a) A *vallástörténeti iskolát*, minden divatos lebecsülés mellett is, az *objektív isteni élet iránti erős érzék jellemzi*.⁶⁶ Teljesen tisztában van pl. Troeltsch azzal, hogy más a filozófia, mint a vallás. Ez utóbbi „nagy félelmes borzadály a minden értelmet és képzeletet felülhaladó előtt, megdöbbenés és hallgató félelem a kikutathatatlan előtt, az akarat alárendelése annak, amit az ember hisz, mert csak részben lát, vágyódó odaadás annak, ami e kikutathatatlanból bátorítólag és erősítőleg elénk lép.“ A metafizika, aminek a transzcendens iránti törekvését, illetve ennek határait, állandóan vizsgálja, végeredményében kénytelen elismerni egy darab irracionális valóságot, ami a racionalis mellett levezethetetlenül és nem logikai törvények szerint jelentkezik, működik. Így a vallás egyfelől az ideális filozófia végső pontján kikerülhetetlen *hypothesis*, másfelől az abszolút szellem cselekvő jelenléte a véges szellemben (vall. apriori).⁶⁷ Ez utóbbi tények azonban csak a vallástörténeti és lélektani vizsgálódásnál bírnak jelentőséggel, amik minden körülmények közt relatív eredményekre vezetnek. A vallás azonban „mindig az abszolút szükséges és értékes szférájában mozog“, ahol Istennek egy valóságos, sehol fel nem található kijelentésére támaszkodhatunk⁶⁸ s ebből meríti bizonyosságát. Így értjük meg Troeltschnek annyiszor félremagyarázott tételét, hogy *a keresztyénség, mint tudományos theologia formulázás, relativ, de az az Isten, akiben ő Krisztus által hisz és ő végleges kijelentése az egyedül abszolút, felülmúlhatatlan*. Ki ne fedezné fel ebben a legkomolyabb újabb theologusokon kívül magának Kálvinnak a hatását, aki Westphallal és a praedestináció titkainak kutatóival szemben annyiszor elítélte az emberi ész „féktelenségét“? Ki ne látná itt kiemelve a keresztyénségnek azt a prófétaí vonását, amelyik Istenben nemcsak a jelen, hanem a jövő Urát is látja, aki mozgásban tartja az egész történelmet?...

Troeltsch „theológiája“ akkor kezd aggasztó lenni, mikor e megállapítás dacára hozzányul a keresztyén abszolutsági hit legbizosabb fundamentumához : Jézus Krisztus isteni személyéhez. Az az ingadozó magatartás, midőn őt egyfelől „biztos csillagnak“, „minden legmagasabb isteni erő forrásának“, „a végső győzelem zálogának“ nevezi s másfelől — tudományos gondolkodásának erős befolyása alatt, az ő túlhaladásának lehetőségét is elismeri, sőt mindegyre hangoztatja, mutatja, hogy a keresztyénség nagy igazságainak meglátása mellett azok lealkudozásával egy rosszul sikerült apológiát folytat. Az ideális-történet filozófiával való kapcsolat helyreállítására való törekvés elnyomja benne a theologust s ezért lesz belőle csak vallásbölcész. Nem látta meg azt, hogy a theológiának épp mint a többi szellemi tudománynak megvan a maga, tárgyi sajátosságából származó módszere.⁶⁹ Miután azonban a „nervus theologicus“ soha sem tudta magában elfojtani s a *történeti valóságot igazi odaadással, egy szellem—történész congenialitásával vizsgálta*, ezért tudott ő és egy-egy theologiailag erőteljesebb tanítványa maradandó és a következő nemzedékek számára nagy értékű munkásságot kifejteni.⁷⁰

b) Miután a keresztyénség elméleti formulázása semmiképp sem vezetett annyi erőfeszítés után sem az ő szellemi tudományok *feletti* elsőségére, csak legfennebb annak előkelő helyen való elhelyezésére, társadalmi úton próbálkoznak meg ennek papjai az ő világhódító programját megvalósítani. A *vallásos szocializmus* tehát olyan talajon áll elő, ahol ez eddig is inkább gyakorlati probléma volt : a kálvinista Schweizban és Hollandiában.⁷¹

Világtörténeti előzménye ennek az, hogy a szociáldemokrácia úgyis mint társadalmi etikai mozgalom, úgyis, mint materialista világnézet rohamosan hódít.

⁶⁶ J. Wendland Philosophie und Christentum bei Troeltsch Z. f. Th. K. 1914. évf. A keresztyénség jövője c. munkám IV. részét (A ker.-ség, mint absz. vallás) s az ott felhasznált irodalmat.

⁶⁷ E két felfogás alapján különböztet meg Wendland két korszakot Tr. fejlődésében.

⁶⁸ Die Absolutheit 86. s köv. l.

⁶⁹ H. Stephan Dogmatik und Religionsphilosophie Z. f. Th. K. 1913. 137. l.

⁷⁰ Nem vagyok barátja annak, ha sokan Gunkelből és a vall. pszikh. törekvésekből akarják megítélni ezt az iskolát. Nem szabad mellettük Troeltschről, mint a kálvinizmus nagy történészéről, Wernléről és Deismannról sem elfeledkezni!

⁷¹ L. Szocializmus az egyházban c. hosszabb dolgozatomat és az ott felsorolt irodalmat. Ref. Szemle 1910. évf., különösen ami *Kutterről* szól. *Lhotzkyról* : A ker.-ség jövője 7—9. l.

Egyháztörténeti előzménye pedig az a modern keresztyén prófétai irodalom, amely Németországban egy Lhotzky Henrik, Müller János és Daab Frigyes nevéhez fűződik, Schweizban pedig Kutter Henrikben találta meg legerőteljesebb képviselőjét. Szerintük mindaz, amit eddig az emberiség fejlődése produkált : tudomány, morál, művészet, sőt vallás, keresztyénség és theologia is csak elvezették őt az igazi életforrástól, Istentől s belesodorták a tudatlanság, bűn, hazugság, gazdasági és erkölcsi nyomor útvesztőibe. A világ megítélése tehát náluk is épp oly pesszimizmus, mint a szocializmusban. Ők is csak egy radikális megújulástól várják az emberiség ujjászületését. De emellett egész világok választják el e két irányt egymástól. A vallásos szocializmus prófétáinál az őszállapot, ahonnan kiestünk : Istennek rendje, a szociáldemokráciáé pedig a természet rendje. Ott a megújulás forrása is tehát egyedül Isten és az ő Krisztusban megadott ereje, útja, itt pedig az emberi erő és tudás, mely felveszi a harcot a kapitalizmussal.

A két irány mélységét, horderejét, illetve a vall. szocializmus egyházi és gyakorlati programját itt nem részletezzük.⁷² Előttünk itt most csak az a kérdés fontos : *mít hozott ez az irodalom a legújabb theologia számára ?* A felelet pedig nem lehet kétseges : *nem kevesebbel, mint ennek új szempontjait és tartalmi meggazdagodását !* A csupán világnézeti, filozofiai orientáció helyett itt végre a keresztyénség, ill. ennek theológiája ismét odaáll az egyedüli, abszolút Valóság : Isten elé, aki Jézus Krisztusban önmagát közli. Vallás és evangélium tehát úgy viszonylanak egymáshoz, mint keresés és megtalálás, álom és felébredés, tévelygés és igazság. Isten uralma, ami így valósággá lesz, átfogja az *egész* világot, jelent és *jövőt* egyaránt, érvényt akar szerezni önmagának nemcsak a lélek, hanem a test felett is. Így lesz, ha élni akar, a keresztyénség újra világot átalakító hatalommá, az egyház a lehetetlenségek zászlóvivője, amíg Isten felállítja egyedül az ő országát. Ezért sürgetik az új prédikációt és az egyházi élet humanizálását.⁷³ A megtérés az egyéni életben Isten retalálás, megigazulás nemcsak egyéni, hanem kollektív értelemben is és sohasem befejezett, hanem mindegyre élénk álló feladat.

Ennek a prófétizmusnak az igehirdetés és humánus tevékenység mellett a theologia, különösen az ő spekuláló alakjában, nem lesz fontos. Az igazi valóság : Isten, ez az alaptétel megértővé teszi őt a világi tudományokkal szemben s legfennebb csak ezeknek ellenőrzését (elég nagy feladat !) ruhazza át a theológiára. S mégis, ha a közvetlen és reflexív élet közti bántó értékkülönbséget megszüntetjük (mindkettő lehet valódi és hazug !) s a theológiát a maga egész tartalmával vizsgálat alá vesszük, lehetetlen dolog, hogy e szempontok érvényesítése abban ne idézzenek elő gyökeres revíziót. *Itt már elközelget az az idő, amikor az egyoldaluan szoterologikus érdeklődésű Luther helyett ismét Kálvin theológiájának csillaga jöjjön fel az ő „átfogóbb kérdésfeltevéseivel”.*⁷⁴

6. Az eddig rajzolt theologiai fejlődés végén két olyan rendszer áll, amelyek közül egyik az összes eddigieket befejezi, a másik pedig azokon túl új utat vág a theol. gondolkodásnak. Az első *Dunkmann Károly*⁷⁵ modern pozitív, a második pedig *Schaeder Erich* theocentrikus rendszere.

a) Dunkmann megkísérli még egyszer a vallásfilozofia és dogmatika egyesítését anélkül, hogy valamelyik disciplinát megrövidítené. Meggyőződése, hogy az istentudatot, mivel a vallásfilozofia foglalkozik, csak a történetben megjelenő kijelentés viszi tökéletességre (theologia), viszont a dogmatika-theológiának, éppen mivel a keresztyén hit sajátosságát és igazságát akarja tudatossá tenni, szüksége van egy tágabbkörű szellemi tudomány, a vallásfilozofia általi megalapozottságára, ahol általában egy megadott (vall.) tapasztalatnak a kritikájáról van szó.⁷⁶

⁷² L. az idézett dolgozatot.

⁷³ Itt válnak el egymástól Kutternek és Ragaznak útjai. Utóbbinak a kanti erk.-i fel fogása, gyakorlati érteke jótékonyan egészíti ki az első *prófétai* mysticizmusát.

⁷⁴ *Barth*, Dogmatik. 375. l.

⁷⁵ *V. filozófiáját* legteljesebbnek és legbefejezettebbnek tekinti *Makkai S.* A vallás lényege és értéke c. munkájában. Torda, 1923. 64. l., de dogmatikáját itt természetesen nem ismerteti.

⁷⁶ *Der chr. Gottesglaube* Gütersloh. 1918. 38—40. l.

Vallásfilozófiájának⁷⁷ kiinduló pontja immanens, tapasztalati: a vallást, mint istentudatot, ennek önállóságát, feltételeit, tartalmát és egyéni megvalósulását veszi vizsgálat alá. Értékesíti az új német idealizmusnak már Troeltsch által is felhasznált gondolatát: a *norma tudatot*, mely szerint minden egyéni tudat egyénfeletti kényszernek van alávetve,⁷⁸ de ennek okát nemcsak a végső, feltétlenül érvényes értékekben (Rickert), sem nem ezeknek összegezésében (summitas) keresi, hanem a Windelbrand által olyan világosan meglátott Szentséges fogalmában.⁷⁹ Tőle eltérőleg azonban ezt nemcsak az erkölcsi, hanem a logikai és aeszthetikai tudatban is felfedezi, mint a három legfőbb érték egységét és normáik érvényességét *garantáló valóságot*. Világos dolog, hogy így a vallásfilozófia csak egy értékeket kapcsoló és azok igazságáért kezeskedő, de *minden véges elgondolástól spec. különböző* lény tudatára jut el, akiről az ő érzéki és világi tudata alapján csak negatív (meta logikus stb.) és formális nyilatkozatai lehetnek, mivel éppen transcendens voltánál fogva nem képes másképp róla beszélni.

Az idealizmus által előidézett, de meg nem oldott erkölcsi válság és ez életelen (*das Heilige!*) Istenfogalom mellett csak a *kijelentés*, ez a „transsubjectív élmény“ segíthet rajtunk.⁸⁰ Ennek alanya Isten, tárgya pedig az ember, tartalma egy eddig teljesen elrejtettnek megismertetése, apokalypsizise. *Valódi kijelentés semmi egyéb, mint tiszta Isten szemlélet, amely transcendentális ismeretforrásra megy vissza.*⁸¹ Ez a kijelentés közvetlenül a Szentírásban szól hozzánk, aminek tartalmát a ker. személyes vallás tapasztalattal, a hittel kell elsajátítanunk (notitia, assensus, fides stb.). Nagy körültekintéssel vizsgálja aztán a keresztyénséget, mint közvetlen tapasztalatot (hit a Jézus Krisztusban kijelentett Istenben, vagy hit a háromegy Istenben) s a Szentháromságnak, ennek a Jézus Krisztus szemléletén nyugvó, gyakorlati tapasztalásból is származó, de mindig objektív tartalmú (az *élő* Istent jelenti ki *nekünk!*) igazságnak a tartalmát és ennek a dogmatika beosztására való döntő jelentőségét.⁸² Az itt elkövetkező speciális részben különös figyelmet érdemel a teológiai formuláknak a Szentháromságtannal való összekapcsolása és azok az *antinomiák, paradoxonok, amikben a kijelentés igazságai egyedül formulázhatók.*⁸³ Ezeknek igazságát csak azzal tudjuk bizonyítani, hogy a vall. alaptapasztalatunk sajátos kiegészítését képezik, de feloldásuk csak Isten országának, Krisztus visszajövetelének és az örökélet eschatologikus bekövetkezésétől várható. A spec. ker. dogmák tehát csak elhatárolások a hamis tanok ellen s így az egész dogmatika eredménye negatív.⁸⁴

Dunkmann fáradozásának eredménye tehát első tekintetre lehangoló: Minden vallásfilozófiai kutatás, még ha azt a legszélesebb alapon is folytatjuk, csak *élettelen Istenfogalomban végződik*, ami kiegészíti ugyan világképünket, de az élet nagy válságának megoldására képtelen. Másfelől az a kijelentés, ami erre ráségit minket, egy olyan felsőbbrendű, más minőségű életnyilvánulás, *amit tudományosan, teológiailag megnyugtatóan soha sem tudunk fogalmi rendszerbe önteni.* Ez a komoly, alapos munka tehát egy ignoramus és ignorabimussal végződik, de csak a tudományra nézve. Annál világosabban felragyog e sötét alapon a kijelentés és a hit egyedüli mértékadó szerepe, forrása, páratlansága.

b) A tudattheológiának, különösen a vallástörténeti iskola egyes túlzásai által előidézett kríziséből keresi a kivezető utat *Schaeder* az ő theocentrikus teológiájával.⁸⁵ Kritikája, amellyel felfedezi Schleiermachtetől egész a vallástörténeti

⁷⁷ Religionsphilosophie Gütersloh. 1917.

⁷⁸ J. Wendland i. m. 148. l.

⁷⁹ L. Einleitung in die Philosophie 1914. végső szakaszát.

⁸⁰ Der Chr. Gottesglaube ezt így magyarázza: Az immanens vall. tapasztalat transcendens kiegészítése. 111. l.

⁸¹ U. o. 97. 113. l.

⁸² U. o. 97., 113. l.

⁸³ 225. s köv. l. Isten teremtő és megváltó, boldog és szenved, igaz és kegyelmes, Krisztus két természetes, paradox viselkedése. Szt. Lélek Úr és birtok. univerzális és partikularis stb.

⁸⁴ 154., 362—368. l.

⁸⁵ Theozentrische Theologie 1909. és 1916. Ismertetését és bírálatát l. *Titius*: Dogmatische Probleme der Gegenwart Theol. Rundschau Jhg. 1910. és Theocentrikus theologia c. dolgozatomat a Ref. Szemle 1912. évf.-ban Az ott adott szempontjaim részben elavultak.

iskoláig mindenütt az anthropocentrizmust, igen tanulságos, de — gondoljunk csak az elmondottakra! — egyuttal igen egyoldalú is. Tény, hogy a XIX. század spekulatív theológiájától (Marheineke, Rothe, Biedermann) eltekintve, ahol az abszolút szellem a kiindulási pont, mindenütt egy vallásos vagy ker. tudatból kiinduló és inductive a keresztyénség igazságaihoz eljutó theologiai gondolkodással találkozunk. De ez a tény épúgy nem zárja ki a theocentrizmust, mint ahogy Luthernek A keresztyén ember szabadságáról szóló iratát vagy a Heidelbergi Kátét nem tekinthetjük anthropocentrikusoknak, amiért a megigazulás kérdéséből vagy az emberi nyomorúságból indulnak ki. Láttuk, hogy az ilyen irányban haladó, szyntheticus gondolatmenet mellett is meg lehet látni azt, hogy a ker. hitnek nemcsak tőle *jüggellen* (Frank), hanem *nálánál nagyobb*, objektív forrásai, szabályozói (Ritschl és iskolája), sőt örökké kikutathatatlan (Troeltsch) és mindig paradox, ellentmondó természetű kijelentést adó ura, alanya (Dunkmann) is van. Nem is ez az, ami Schädert megkülönbözteti elődeitől, hanem a ker. theologia legfőbb tartalmának, az *élő, magát Jézus Krisztusban a Szent Lélek által kijelentő, szuverén, kegyelmes Istennek alázatos elismerése*, aki mint Hatalom minden hitnek és theologizálásnak a priusa, akinek váltsága nem a „történeti“, hanem az Isten szeretetét királyi, világot uraló hatalommal osztogató, megdicsőült Jézus Krisztusban és a nekünk bizonyosságot kölcsönző Szentlélekben objektíve adva van. Ebben a váltságban csak bízhatunk, hihetünk, de sohasem lehet ezt lelki életünk konstans tapasztalatának minősíteni.⁸⁶

Schäder azonban, fájdalom, ezt az objektív szempontok szerint való orientálódást nem tudja a szükséges mértékben megvalósítani. Barth hibáztatja nála, hogy Isten megéléséről beszél, ami pedig nála nem egyéb, mint az Istennel való valódi személyes érintkezés, ami nélkül csakugyan nincs keresztyén hit.⁸⁷ Sokkal aggasztóbb azonban az, hogy a hit által megragadott kegyelmet, ill. ennek munkáját magunkban megakadályozhatjuk és hogy Isten nála is tudat *nagysággá* lesz, akinek természetét a mi állandó ismereti eszközeinkkel is vizsgálhatjuk.⁸⁸ Ezeket az anthropocentrikus elhajlásokat azonban meg lehet érteni az ő lutheránus kegyességéből. Mindenesetre ő az, aki a theológiát ismét a szó igazi értelmében theológiává tette.

II. Barth rendszerének kritikája és jelentősége.

Aki az újabb theologiai fejlődést, legalább is az imént vázolt terjedelemben ismeri, az könnyen abba a kísértésbe esik, hogy Barth theológiájától az eredetiséget elvitassa.⁸⁹ Hiszen azokat a köveket, amiből ő építi rendszerét, amint láttuk, már előtte felszínre hozták, egyesek szinte csiszolt állapotban nyújtják neki feldolgozásra s csak az alaposabb vizsgálat győz meg arról, hogy *nála* ez az épületkő, ez az igazság *mássá* lesz. És ez nem is lehet máskép. Minden korszak és minden ember a maga szemével látja Isten dolgait és a maga gondolatvilágának segítségével magyarázza azt. Barthot pedig az ő prófétai kortudatával egy egész világ választja el az előtte élő theologusoktól.

Ez a világ a Spengler által megrajzolt „hanyatló nyugat“ háború utáni világa.⁹⁰ Külsőleg „háborúsvilág, pénzvilág, halálvilág“, ahol belül Isten nyugtalanítja az embert az ő Menetekel-jével, ítéletével s megrázza a világ alapjait, ahol a kultúra, technika, politika, sőt az erkölcsstan és vallás is, mint önmagukban való értékek, tehát maga az ember is önmagában, problematikussá lettek. Ezt a „halálosan beteg“ s megváltás után esengő világot semmiféle kábítószerral, injekcióval nem lehet meggyógyítani. Reformtörekvések, szanalások, az isteni csodának kézzel foghatóvá tétele a róm. katholicizmusban, protestáns evolúciós optimizmus, ünnepi beszédek, bizottsági ülések, 25 éves jubileumok stb. mind önmagunk és

⁸⁶ 60, 23., 157, 39., 42. l.

⁸⁷ Dogmatik 53. l. V. ö. Schäder 84. l. Barth álláspontját később bíráljuk.

⁸⁸ 77. l. Barth 92. s. köv. l.

⁸⁹ Így Ritschl Otto a Theol. Literaturzeitung 1928. évf. 217. l.

⁹⁰ Das Wort Gottes und die Theol. 212.

a világhelyzet nem ismeréséből fakadó látszatmegoldások az igazi gyógyszer : *az Istenhez való radikális megtérés, a benne való teljes bizalom, s a Vele való küzdelem merészsége helyett.*⁹¹

Az ítéletidők krízisét átéli Barth úgyis mint theologus, úgyis mint lelkipásztor. A theologia az ő módszerbeli tanácstalanságával, anthropocentrikus kiinduló pontjával (kegyes tudat, kedélyállapot, tanállomány, megélt realitások stb.), az Isten és ember közti minőségi távolság megszüntetésével, Isten és a tőle való élet lehetőségének bizonyítgatásával többet tett az Isten utáni kérdezősködés elaltatásáért, mint felébresztéséért.⁹³ Ezért lett a helyzete az egyetemen vitás és bizonytalan. A többi fakultás csak azért tűri, mert „tudománytalanul“ mer beszélni az általuk megoldhatatlan, végső kérdésekről. S ez a belső bizonytalanság reá nehezedik a lelkipásztorra is. Vasárnap reggel, mikor a harangok megszendülnek, ott áll a nagy, isteni csodát, manifesztációt váró gyülekezet előtt azzal a megbízással, hogy Istenről beszéljen, Istennel beszéljen s az ő lelkét tépi a kétely : *vajjon igaz-e, amit mondok ?* S a gyülekezet, amelyik ugyanerre a kérdésre keres feleletet, nem tud megnyugodni fél megoldásokkal, az elvárja, hogy őt kételyeivel komolyan vegyék és a biblia alapján határozott feleletet adjanak neki.⁹⁴

Íme, a Barth theológiája születésének nagy, komoly okai. Teljesen félreértik őt mindazok, akik nála csak az eddigi theologiai rendszerek kritikáját, túllicítalását, a theológiának egy bizonyos divatos, érdekes felfogását keresik, sőt többet mondhatunk, teljesen félreérti ő maga is magát, midőn ő tudományos törekvését glossának, széljegyzetnek, szerény kérdő- és felkiáltójelnek, korrekтивumnak stb. nevezi.⁹⁵ Ezt a theológiát nem elméleti érdek, nem kritizálási, foltozgatási vágy hozta létre, hanem ép mint a Kálvinét vagy — *a kellő távolság hangsúlyozásával* — a Schleiermacherét, Ritschlét és Schäderét, magának *az életnek a parancsszava*. A teljesen megváltozott világkép s az egyháznak és egyes keresztyén embernek ebből folyó bizonytalansága, nyomorult elhagyatottsága követelik tőle és vele együtt tőlünk is, hogy eddigi törekvéseinkkel, „álláspontjainkkal“ leszámoljunk s új utakat keressünk Istenhez. A feladat óriási, nem csodálkozhatunk, ha megoldásában hibák, tévedések is mutatkoznak. De ennek szem előtt tartása nélkül, Barhtal mindenki úgy jár, mint Harnack, aki fejcsoválva jelenti ki róla : *teljesen érthetetlen !*⁹⁶

a) Módszeres kérdések. Theologia és vallásfilozofia.

1. Annak a heves polemianak, amit Barth Schleiermacherrel szemben folytat, stb. az az oka, hogy amíg Schleiermacher *a vallás alapján* akarja megérteni a keresztyéniséget, addig ő a keresztyéniséget az őt létesítő isteni kijelentés alapján magyarázza és csak ezután jut el egy, még csak halványan körvonalozható vallásfilozófiához. Szerinte ezt parancsolja az a „helyzet“, ami az imént említettekben láthatóan nemcsak tudományos, hanem világi és egyházi konstelláció is, másfelől az a tárgy (Gegenstand !), amivel a theologia foglalkozik s ami meghatározza itt a tudományos módszert és *nem megfordítva*.⁹⁷ Aki a theológiának ezt a tárgya által parancsolt „szakszerűségét“ megveti, szégyenli ezt a tudományos petitio principiit, az „szégyenli az evangéliumot is és ennek úgy ezen, mint a másvilágon is csak veszedelmes következményei lehetnek“.⁹⁸

Ez a követelmény : a theologia visszahelyezése az ő eredeti méltóságába mindenféle vallástörténeti és valláspsychologiai „megalapozás“ helyett *teljesen jogosult*. Ha ma már a komoly filozófiai vizsgálódás is elismeri az előfeltételek

⁹¹ U. o. 16., 47., 132—134. Römerbrief 413. l.

⁹² Das W. Gottes stb. 9., 10., 109—111., 181., 210. Römerbrief 63. l.

⁹³ Dogmatik 11—14., 59. l. Das Wort Gottes 72. l.

⁹⁴ U. o. 162., 104—114. l.

⁹⁵ Zwischen den Zeiten 1923. 3. s köv. l. Dogmatik VIII. l.

⁹⁶ Die Christliche Welt 1923. Jhg. 142. l.

⁹⁷ U. o. 245. l. Dogmatik 96., 107., 108. l. Ugyanerre mutattam rá *M. Reischle* és *H. Stephan* i. d. alapján A vallástudományi fakultás c. dolgozatomban (Ref. Szemle 1913. évf. 557., 558. l. és a Keresztyéniség jövője c. munkámban 14., 15. l.

⁹⁸ Dogmatik 116—118., 107. l.

(axiomák, postulatumok) kikerülhetetlen szerepét a tények mellett a megismerésnél⁹⁹ és sürgeti azok kritikai vizsgálatát, miért ne vallja be a theologia is azt, hogy ő a valósággal élő, mindennél bizonyosabb Isten kijelentésének *előfeltétele* alapján dolgozott eddig és dolgozni fog ezután is? Ha valaki tudománytalansággal vádolja őt, magyarázza jobban a valóságot, mint ő!

Felvetődik azonban az a kérdés, hogy miért állott elő ez a vallásfilozófiai szempontok szerint igazodó theologia. Vajjon igaza van-e Barthnak, amikor ezért őt egyszerűen hitelenséggel, gyávasággal vádolja?

Szerintem a vallásfilozófiai szempont túltengése a theológiában a Barth által említett okon kívül két fontos körülményre vezethető vissza. Az első az, hogy a theologia, miután a dogmatizmusmentes tudomány részéről a XVIII. század óta mindegyre támadásban vagy negligálásban részesül s ezért létezése, az érdekelt egyházi köröktől eltekintve, sokszor problematikusává válik, akarva, nem akarva le kellett hogy számoljon a vele ellentétes vagy vele versenyző szellemi irányzatokkal és *bele kellett valahogyan illeszkednie a tudományok organizmusába*. Ez pedig mindig egyes tudományos igazságok ad hoc elfogadásával vagy elútasításával, egyszóval *az emberi szellemi élet kritikájával* történhetik.¹⁰⁰ E nélkül a fáradtságos és egyáltalán nem kellemes, sokszor veszedelmes munka nélkül nincs ma már egyáltalán tudomány. Maga Barth is minden prolegomena és vallásfilozófia ellenesége mellett is kritikai ítéletet mond a jelenkor kulturális és ethikai élete fölött, elismeri a materiális biblicizmus tarthatatlanságát és a filozófiai gondolkodásnak a theol. (exegetikai stb.) tudományban való *relatív* jogosultságát¹⁰¹, sőt elvtársai ennél tovább menve, kimondják azt is, hogy a bibliának s ezzel együtt a *theológiának a témája és a filozofia summája azonosak*, mindkettő az eredet ismeretére törekszik, tehát a transcendentális theologia mellett ott áll régi díszében a transcendentális filozofia is!¹⁰² Legfennebb tehát idői, átmeneti értéke lehet annak a heves tiltakozásnak, amit Barth a filozófiai premisszákkal is dolgozó theologia ellen folytat, de állandóan fenn nem tartható, sőt ő maga sem ragaszkodik hozzá. A ker. theológiának az ő önmagára eszmélése után ismét gondoskodnia kell az ő filozófiai relációkban való kiépítéséről is, ha nemcsak elszigetelt tudomány akar maradni.

A másik körülmény, amire régebben különös tekintettel voltak, de ami ellen Barth még energikusabban küzd: a vallásnak, különösen az ev. protestantizmusnak a *személyes* jellege.¹⁰³ Aki egész tárgyilagosan vizsgálja a keresztyénség történetét, az világosan látja, hogy a kijelentés nagy igazságainak dogmatikai tisztázása mellett ép olyan fontos mindig az is, hogy ezek az igazságok egy-egy nagy személyiségben *életté, kegyességgé is* változzanak át. A r. katholicizmust Augustinus, majd Clairvauxi Bernát és a nagy misztikusok személyes keresztyénsége óvja meg az institúciókban való teljes megmerevedéstől, a protestantizmust pedig egyenesen az ismét konkrétummá, a személyivé lett Ige teremti meg és hozza lendületes fejlődésbe. *A legújabb theológiát pedig éppen az különbözteti meg a scholasticizmustól és felvilágosult vagy fel nem világosult orthodoxiától, hogy ezt a személyes keresztyénséget — sokszor a kellő határokon túl is! — ismét visszahelyezi a reformáció óta jeledésbe ment, de a pietizmus által ismét hangoztatott, ősi jogaiba!* Barth érzi, hogy itt rendszere korrekcióra szorul s ezért Dogmatikájában már nála sem áll fenn *kizárólagos* ellentét Isten ígéje és a kegyesség közt, csak az ellen tiltakozik, hogy ez utóbbit a dogmatika forrásává tegyék, az igazi ism. principiummal, az Igével egy érték-sorba állítsuk.¹⁰⁴ Kifejezetten szól a kijelentés problémájának szubjektív, „jellegzetesen protestáns oldaláról, ahol mint szabad, felelős lények az ígét, utángerővel, együttgondoljuk, önmagunk gondoljuk“, tehát ha így, ha úgy, de magun-

⁹⁹ W. Windelband Einleitung in die Philosophie, Tübingen 1914., 12., 13. l.

¹⁰⁰ Hasonló álláspontot vall Ritschl Otto i. d. 221—222. l.

¹⁰¹ Das Wort Gottes 159—163. stb. Dogmatik 439., 403—406. l.

¹⁰² M. Strauch i. mm. 11—12. l.

¹⁰³ „Az örökös vélt birtoklás, dőzsölés és osztogatás, a vallásnak ez elvakultfajtája“ ellen l. Das Wort Gottes stb. 93. l. „Kegyesség és vall. személyiség“ ellen u. o. 192. l.

¹⁰⁴ Dogmatik 430., 431., 438. l. stb.

kévé is tesszük.¹⁰⁵ Ezzel az a bizonyos koordinata rendszer, ahol Isten és ember egymással abszolút ellentétben állanak, át van törve. Hogy is beszélhessek én Istenről, ha ő semmiféle formában nem lesz előttem *tudatos*? Így lesz a dogmatikai rendszer *kiinduló pontja* nála is, mint bármelyik, általa elítélt, újabb theologusnál az *ember*, akit Isten beszéltet, illetve az ezen aktusra való *ráeszmélés* (Besinnung).¹⁰⁶ De azért nagy távolság választja el e tekintetben is őt azoktól. A Schleiermacher iskolája a kegyes tudatra, erre a *constans*, döntő jelentőségű forrásra, Ritschl és iskolája az ember ideális s a keresztyénségben bevégzett, erkölcsi tudatára „eszmél reá”, Barth pedig a ker. tudatot egészen uraló, az egyedül mértékadó isteni forrásra: a kijelentésre. Így lesz nála ellentétben Ritschlékkal, akik szintén az obj. szempontot, a kijelentést hangsúlyozták, de azt állandóan a történetkritika mérővesszője alá helyezték, a theologia ismereti elve ismét reformátori: *az örökké titokzatos, a mi értelmünket és érzésvilágunkat mindig meghaladó isteni kijelentés.*

E régi „szempont” világosságra hozásának és energikus érvényesítésének azonban ára van. Itt kell szólnunk azokról a *fogyatkozásokról*, amik e küzdelem közben Barth rendszeréhez hozzátapadnak s amiket talán már csak tárgyilagosabban gondolkozó követői tudunk eliminálni.

a) Méltán vádolja őt Harnack azzal, hogy ha az emberi tudat és ész funkcióját rendszerében háttérbe akarja szorítani, elvágja a theológiának a kritikai filozófiával és történettudománnyal való kapcsolatát s átváltoztatja a theol. tanszéket predikáló katedrává. Igaz, hogy viszont ő Barhtal szemben az ellenkező végletbe esik s azt állítja, hogy a theologia feladata egy, általában véve, a tudományéval.¹⁰⁷ Mi fenntartjuk Barhtnak azt az igazságát, hogy a theologia ismereti elve, ami annak módszerét is döntően meghatározza, csak az isteni kijelentés lehet. De éppen az Isten által teremtett valóság megbízható tolmácsolása érdekében¹⁰⁸ szükségesnek tartjuk, hogy a theologia komolyan vegye az így is, úgy is kikerülhetetlenül felhasználandó szellemtudományi tényezőket s azoknak relatív értékét teljes komolysággal és pontossággal állapítsa is meg.¹⁰⁹ E nélkül nem csak tudományosság, hanem, és ebben ismét igaza van Harnacknak, komoly *nevelés* sem lehetséges.

b) A személyes tényezőnek a theológiában való elhalványítása ismét veszedelmes. Ritschl Otto ezért egyenesen azzal vádolja Barhtot, hogy intellektuális hittörvényszerűsége *szívtelen* és *fagyos*, mint bármelyik extrém orthodox vagy heterodox *doktrinárizmus*.¹¹⁰ Wobbermin pedig azzal, hogy Luthernek és így a reformációnak a meglátását elhomályosítja, sőt végül egészen el is nyomja.¹¹¹ Csakugyan, ha akár Luthernek A ker. ember szabadságáról írt munkáját (Krisztus és az egyes lélek közt fennálló boldogító csereviszonyt), akár Kálvinnak az Institúcióját (Krisztus magunkhoz ölelése, a vele való unio mystica, a hit, mint Isten jó akaratának erős és biztos megismerése és az ettől elválaszthatatlan üdvbizonyosság) s általában a reformátorok iratait olvassuk — egészen más világban találjuk magunkat, mint Barhtnál. Ha az ő rendszerét nem is mondhatjuk *szívtelennek* és *fagyosnak*, tagadhatatlanul *józanabb és hidegebb, mint a reformátoroké*. Mi nem írjuk alá, sem mint történeti tény, sem mint jelenlegi tapasztalatot, hogy a ref. tan előállításához Isten ígéjének Szentírás és Lélek általi ismeretének szabad és *éles léghuzama* szükséges, mert ha ilyen volna a Lélek szabad működése, nem kiálthatnánk fel *boldogan*: Abba, azaz szerelmes Atyám! (Róm. 8₁₅.) Ismerjük el nála azt az igazságot, hogy csakugyan Isten és az ő szava nagyobb, mint mi és ha kapunk is belőle, mégsem dicsekedhetünk annak teljes birtokával, de hangsúlyozzuk, hogy éppen a növekedés, az épülés feltételezi a meggyökerezést, az

¹⁰⁵ U. o. 390—396. l.

¹⁰⁶ U. o. 19—21., 112. s köv. l.

¹⁰⁷ Die Chr. Welt 1923. 8., 142. l.

¹⁰⁸ I. kijelentése a biblia és az egyház kettős *történeti* közegein keresztül jut el hozzánk!

¹⁰⁹ Hogy mennyire közel jut az ő gondolkodásához az általa lebecsült történetkritika, arra vonatkozólag l. Wernle P. Jesus c. értékes munkáját.

¹¹⁰ Theol. Lit. Ztg. 1928. évf. 226. l.

¹¹¹ Die Chr. Welt 1928. évf. 103—105. l.

alapra való ráhelyezkedést s enélkül a ref. élet és tan bizonytalan, vagy legfennebb csak intellektuális-morális színezetű.¹¹²

c) Ha hiányzik a theológiából a személyes elem kellő érvényesítése és szinte kizárólag a titokzatos isteni kijelentésből él, akkor ez utóbbinak tartalmát nem is tudjuk egy *szerves* egészbe összefoglalni. Igaz, hogy Barth a dogmatika alapjául a kijelentés organizációját: a Szentháromságot veszi fel s így az egyes részek módszeres elválasztását szerencsésen viszi keresztül, de az egyes igazságok formulálásában a legteljesebb önkény uralkodik. Itt érvényesül az *ő dialektikai módszere*, ez a „borzalomkeltő játék: mindkettőt, pozíciót és negációt kölcsönösen egymásra vonatkoztatni, a keskeny szikla élen való járás, ahol nincs megállás, különben leesünk“.¹¹³ Valljuk be, hogy Barth ezzel ugyanazt az igazságot látta meg, amit a nagy ker. lelkek, Augustinus, Luther, Pascal, az újabb theologusok közül pedig Dunkmann: *az isteni kijelentés annyira transcendentális, hogy a mi rendszerző elménkben nem fér el!* Erről csak antinomiákban lehet beszélni, amik véglegesen soha fel nem oldhatók, csak az örökkévalóságban. *Ez azonban nem menti fel a theológiát az alól a teendő alól, amihez szintén bátorság kell, hogy ezt a „rendszeretlen dogmatizálást,“ ami az igazi tudományosságnak előfeltétele, de nem igazi, komoly alakja, sőt ellenmondó tételei miatt kész veszedelem,*¹¹⁴ *beszüntesse és tudományos alakba öntse.* A paradoxonok oscilláló játéka megjár a gyakorlati életben, építő vagy személyes beszélgetésben, de ahol tanítani akarunk s erre van szüksége az egyháznak,¹¹⁵ ott rendet kell teremtenünk nemcsak az igazságok, hanem azok formulázása közt is. Tudnunk kell, hogy pl. Isten hozzánk fordulása inkább kiejelentésnek, vagy inkább titokzatoságnak (Verborgenheit), a mi hozzá való viszonyunk inkább elhívottságunk vagy inkább el nem hívottságunk, heteronomiánk vagy autonomiának nevezhető-e, *különbönbö nem tudjuk, hogy protestánsok vagyunk-e vagy nem* és mint Luther hívei a dogmatikai igazságok tisztázatlansága miatt a XVI. században egyszer r. kath., máskor kálvinista, vagy éppen socinianus-misztikus befolyások alá fogunk kerülni. A kálvinista tant, a praedestinációtól eltekintve, amint azt a lutheránus Ritschl Otto is elismeri, a lutheránus kétoldalú igazságok megengedésével szemben mindig előnyösen jellemezte a gondolkozás *szigorú egyértelműsége*.¹¹⁶ Mi pedig hozzátehetjük, hogy *éppen ebben volt a mi egyházunk életképességének egyik titka.* Tisztult hittudattal nyugodtabban és bátrabban vethettük kezünket a gyakorlati keresztyénség nagy kérdéseinek megoldására. Barth éles gondolkozásában ez nem egyéb, mint a lutheránizmusból Kierkegaard útján átjött káros hatás, amitől az általa képviselt komoly iránynak sürgősen meg kell szabadulnia. A dialektikát nekünk nem a szofistáktól kell tanulnunk, hanem Platontól, ahol a párbeszéd Sokrates és partnerei közt mindig az idea megszületésével végződik.¹¹⁷ Tehát áldozzuk fel azt a szellemességet és tetszetős látszatot, legalább akkor, mikor tudományosságra törekszünk, ami a paradoxonok használatával jár és maradjunk meg a Szentírásnak és Kálvinnak nyomán a fáradságos, szürke, *precizításra törekvő formulázások mellett*, tudván azt, hogy ez az öntudatosításhoz, még ha Isten kijelentéséről is van szó, s az ezzel együtt járó tanításhoz, neveléshez elengedhetetlenül szükséges.

Wobbermin a Barth rendszeréről szóló bírálatában azt a szellemes megjegyzést teszi, hogy ő a dialektika theológiájával szemben szintén dialektikai viszonyban

¹¹² Hogy B.-ot tényleg ez a veszély *fenyegetni*, azt később az ő hitfogalmának vizsgálataánál látjuk.

¹¹³ Das Wort Gottes 172. l. Klasszikus példák: A kijelentés nem kijelentés, Isten objectiv és subjectiv, közeli és távoli, a bátorság bátortalanság, fiduciaális desperáció, emberi autonomia és heteronomia, elhívás a mi el nem hívottságunk, a dogma abszolút és relatív stb., stb.

¹¹⁴ Dogmatik 114. l.

¹¹⁵ U. o.

¹¹⁶ I. d. 227. l.

¹¹⁷ Nem szeretném, ha e hasonlat miatt félremagaráznának. Én csak mint Kálvin méltatlan tanítványa, a dogm. igazságok világos és egyértelmű formulázását hangsúlyozom. L. Wobbermin Die Chr. W. 1928. 147., 148. l. Hasonlóképp ítél Kolfhaus (Ref. Kirchenzeitung 1925. 27. l.) a dial. módszerről s követeli a *szükséges világosságot*.

van, azaz igent és nem-et egyszerre mond reá vonatkozólag.¹¹⁸ Mégis az egy, kiinduló ponttól (a th. tárgya I. kijelentése), eltekintve, Barth legtöbb igazsága ellen tiltakozik és visszahajlik a vallásfilozofia által megalapozott theológiára, ahol a bibliai „vallástapasztalat” is vall. lélektani módszerrel vizsgálendő. Mindenki láthatja, hogy mi ezzel szemben mennyire igazat adunk Barthnak a kijelentés tőlünk független és kvalitatíve különböző, kimeríthetetlen tartalmának elismerésében. Csak az anthropológiában kívánjuk a fenti korrekciókat a már hangoztatott érdekekből. Kérdés, hogy hogy építhető fel az ő premisszái alapján a *vallásfilozofia*.

2. A *vallásfilozófia* Barthig kb. a következő utat tette meg: Kezdetben, a racionalizmus korában (Wolff, Baumgarten, Kant stb.) az képezi a vizsgálandó tárgyát, hogy a vallás realitásai: Isten, lélek, örökélet, mennyiben igazolhatók a gondolkozó ész előtt, vagy mennyiben nem. Ennek a meddő és már kiinduló pontjában elhibázott filozófálásnak vetett véget Schleiermacher, midőn minden metafizikai szempont félreterelésével egyenesen megállapítja azt, hogy a vallás *van, létezik*, mint sajátos megismerési aktus, *tehát* az ő tárgyai valóságok.¹¹⁹ A felfedezés annyira új és vonzó volt, hogy egész a legújabb korig uralta a vallásos filozófiai gondolkozást s pl egy olyan széles látókörű gondolkozó, mint Dunkmann, sem látja másban ennek célját s kimondja ezt a közismert tételt: a vallás sajátosága és önállósága indokolják az ő igazságát.¹²⁰ Ide tartozik a Troeltsch hatása alatt életre kelt „vallásos apriori” irodalom is, melynek művelői „hosszan kígyózó seregben vonulnak ki dorongokkal és fáklyákkal a vallásos apriorit, ezt a bölcsék követ keresni”.¹²¹ Ma már kb. tisztában van minden theologus ezeknek az eljárásoknak az értékével. A vallás realitása nagyon vonzó probléma, de ha a vallást egyszerűen biológiai, lélektani vagy ismerési ténynek vesszük anélkül, hogy ennek *értékét* vizsgálánánk, nem sokra megyünk vele. Ezen az alapon a vallást még mindig tekintheti az exakt tudomány lelki aberrációnak vagy legfennebb jótékony illúzióknak.¹²² Komolyabb megfontolást igényel a vallásos apriori. Ez, amint a strasburgi Mayer, Windelband után, kimutatja¹²³, épp, mint Kantnál, még nem jelenti egyáltalán bizonyos eszmék igazságát, csak az erre való igényt. A gyakorlati ész fogalmainak realitását, épp, mint az erkölcsi törvényét, Kant nem is bírja másképp bizonyítani, mint „a tény által”, s ha ezek legalább lehetségesek és szabályozók, elfogadhatóknak jelenti ki. A vallásos apriori sem lehet egyéb, mint a formális (a viláгурalmat lehetővé tevő) észelvek abszolút érvényességébe vetett *hit*. Ez pedig ismét csak egy egyén- és fajfölötti tudatban vagy egy intelligibilis világban birhatja eredetét. Itt is oda jut tehát a vallásos filozófia, ahol volt évszázadokon át: *a vallás sem az ő eredetében, sem az ő értékében, sem az ő indoklásában nem racionalizálható, ez egy felettünk levő világnak bennünk jelentkező, levezethetetlen aktusa.*

Barth vallásfilozófiája itt kapcsolódik bele az újabb theologiai fejlődésbe. Az ő gondolkozásának is megvan, mint bármelyik kortársának, a subjectív kiinduló pontja. Előtte is épp, mint Windelband előtt, a lelkiismeret „a mi életünk legmélyebb, legbensőbb, legbiztosabb ténye” s ő is épúgy látja ennek transzcendentális eredetét s azt a válságot, ami ezáltal bennünk előáll.¹²⁴ Nála is, legalább tehnikailag, első dátum az Isten szava által megzavart, Isten megbízatását felvevő s annak engedelmeskedő *ember*.¹²⁵ De szemben Windelbanddal s az összes reátámaszkodó vallásos filozófusokkal, ő egyszerűen csak konstatálja ezt a kétségtelen tényt, s nyugodtan megy tovább az itt feltoluló problémák megoldásához, *ami egészen más területen van*. Ha a vallásfilozófust megköti az ő anthropocentrikus,

¹¹⁸ U. o. 99. l.

¹¹⁹ Tk. a Kant álláspontjának (Kritik d. prakt. Verumft.) tovább fejteése.

¹²⁰ Religionsphilosophie. Einleitung.

¹²¹ E. W. Mayer Über den gegenwärtigen Stand der Religionsphilosophie Z. f. Th. u. K. 1912. 41. s köv. l.

¹²² Már 1913-ban rámutattam erre. Ref. Szemle, 558. l.

¹²³ U. o. 62—68. l.

¹²⁴ Das Wort Gottes 5. s köv. l. Dogmatik 53—59. l. A „vallás életkérdéséről”.

¹²⁵ Jól látja ezt Ritschl Ottó is: Az *alulról felfelé* vezető úton, a prédikáció analitikus szemlélete által nyeri meg azt a magaslatot, ahonnan aztán annál határozottabban lép rá a felülről lefelé vezető útra. Theol. Literaturztg. 1928. 218 l.

álláspontja, s nem tud tovább jutni az Isten és az ő világa *lehetőségének*, a van és kell örök *ellentétének* kimondásánál, ő, mint theologus, *Istenből indul ki*, az ő életének, világának bizonyosságából s ez lesz a rendszer alaptétele. *Mindenekelőtt az lesz fontos, hogy Istent ismét, mint Istent ismerjük el.*¹²⁶ Istennek ez a mindenekfelett való elsősege, hatalma, az ő önmagában nyugvó, önmagát bizonyító, önmaga által kijelentett igazsága ez a theologia végső tulajdonképpeni alapja és tárgya. Ez a theologia axiomája, ami szemben Isten létének filozófiai axiomájával, nem szorul semmiféle bizonyítgatásra, sem a vallásfilozófiai élmény fogalommal való indokolásra, mert ez önmagában indokolt, teljesen őseredeti igazság.¹²⁷

Ha azonban ennek az energikusan hangoztatott tételnek: *Isten—Isten*, alapjait vizsgálat alá vesszük, nem nehéz felfedezni a hit döntő jelentőségű momentuma mellett a vallásfilozófiai természetűeket sem. Ezek pedig a következők:

a) Isten valósága az általa kiválasztott ember megszólítása által egy világon belüli faktum, tény.¹²⁸

b) Isten valósága, az ő hatalmának stb. elismerése „csak forró, személyes, belső küzdelemben vívható ki és nyerhető meg”.¹²⁹

c) Istennek, mint Istennek elismerése felett véglegesen az incarnatio dönt, ahol Ő maga az ő megszólítása által előidézett ellenmondást kibékíti, s ahol a kijelentés, kibékülés lett.¹³⁰

Barthnak ez az eljárása világosan mutatja, hogy ő sem mellőzi, nem mellőzheti a legfőbb keresztyén igazság indokolásánál azt az érvet, amit már a II. századbéli apologeták gyakran alkalmaztak a keresztyénség igazságáért folytatott harcukban: *az életbizonyágtételét*. Igaz, hogy az evangéliumnak ezt az igazolását ismét Isten nyújtja, *de a történeti életben és a mi életünkben is nyújtja*, tehát ennek véges, humánus szempontok szerint való vizsgálata elől nincs elzárva a lehetőség. Ő maga is megpróbálja az incarnatio lehetőségét, szükségességét a posteriori bizonyítani; rámutat arra a belső fejlődésre, illetve leépítésre, aminek vége a kibékülés, tehát tudományos keretekben és fogalmakkal is dolgozik. Így nincs miért aggódnia egyik kritikusanak, Steinmannak¹³¹ amiatt, hogy a fenti theologiai axioma Barth előtt „*eleitől fogva bizonyos*”, hogy „nem veti fel egész komolyan a kérdést arra vonatkozólag, hogy mi az az önmagában bizonyos”, mert így csakhogy nem tudna tovább egy lépést sem tenni gondolkozásában, hanem kénytelen volna megmaradni kimondott alaptételénél. Barth itt semmi egyebet sem tesz, mint komolyan érvényesíti a régi protestáns theológiának azt az igazságát, hogy az egész keresztyén gondolkozás és élet tulajdonképpen egy hit-aktuson nyugszik s ez pedig ismét tőlünk függetlenül, Isten kegyelméből jön létre, de azért nem kell elzárkóznunk ennek a ténynek immanens igazolásától sem.¹³² Így lesz a vallásfilozófiából ismét az, ami Kálvinnál: *philosophia christiana* s lesz annak főkérdése a váltság, a kibékülés. Hogy aztán ennek a reálításokból kiinduló s reálításokkal dolgozó keresztyén vallásfilozófiának mennyire más, színesebb, életteljesebb világa lesz, mint a régebbi, sokszor abstrakciókba vesző vallásfilozófiának, azt mindenki elgondolhatja.

3. Barth az ő energikus theologiai gondolkozásánál fogva nem tudja, nem akarja *méltányolni* a vallásnak és a keresztyénségnek kívüli isteni kijelentésnek igazságát. A vallásról való felfogására nézve jellemző az, hogy abban tisztán *az Istenhez való viszony subjectív, emberi oldalát látja*. Az utolsó lehetőséget, amivel az ember az Isten általi megzavartságát meg akarja oldani, aminek, ha Isten nekünk életet akar adni, épp, mint a törvény munkáinak „meg kell halnia”. A vallás — ezt

¹²⁶ Das Wort Gottes 15. l.

¹²⁷ Dogmatik 54. s köv. l. 106, 107. l.

¹²⁸ U. o. 47, 49. l.

¹²⁹ Das Wort Gottes 15. l.

¹³⁰ Dogmatik 182. s köv. l.

¹³¹ Zur Auseinandersetzung ung. mit Gogarten, Brunner und Barth. Zf. Th. 1929. 456, 457. l.

¹³² Ezért nem látok abszolút ellentétet Hermann és Barth közt. Csak az utóbbi a helyes ref. sorrendet követi: 1. Igéje, 2. az ember megismertsége (tk. megítélése) I. igéjében, 3. I. igéjének ismerete az ember által. Dogmatik 109. l.

nem lehet eltagadni — valóság, de nemcsak tehetetlenség, hanem önkény, nyíltan kitörő lázadás, amikor az ember az Isten által feladott rejtélyt ő maga akarja megoldani, ő maga teremti meg Istent. Ezt a végső expedienst, ami Isten megigazító munkája nélkül a bűn tetőpontja, csak maga Isten igazolhatja, mint az istenfiúság *lehetőségét*, az emberi kegyességnek, mint *hitnek és engedelmességnek a minősítését*.¹³³

Barthot ebben a szenvedélyes polémiaiban két érdek vezeti: Az egyik a hité. Eszerint a vallás ceremonális vagy érzelmi élete minden kegyes színezete mellett is nagyon sokszor gát Isten kegyelmének kiáradása előtt (zsidóság, római katolicizmus, protestáns kegyeskedés). A másik pedig küzdelem az ellen, hogy valaki a theologia alapvetését a vallás realitásának tisztázásában lássa. Az első ellenvalójában minden öntudatos protestáns keresztyén mindig és ma is tiltakozik. A másodiknak a tarthatatlanságára már évekkel ezelőtt mi is rámutattunk s az imént is utaltunk. Kérdés azonban, hogy helyesen és igazságosan jár el Barth a vallás tartalmának és jelentőségének megítélésében.

Ő, mint annyiszor, itt is a Schleiermacher-féle vallásfogalmat veszi bírálat alá s elsősorban azt kárhóztatja. Már a dolgozat I. részében láttuk azonban, hogy kritikája nem mindig igazságos. Schleiermacherről nem lehet elfogultság nélkül azt állítani, hogy „az embernek kell *megtennie* a döntő „élményeket“, hogy „az emberi lét az öntudatban *egy* az isteni léttel“, hogy „az ember az isteni subjektivitást önmagának tulajdonítja“, hogy „a közvetlen öntudatban *be van zárva, kijelenti magát* Isten“, hogy „a hittanban a subjectum teljesen passzív, önmagában maradása a kegyesség“. Mindezekre vonatkozólag már rámutattunk arra, hogy Schleiermachernél a vallás felébredése kegyelmi aktus, hogy az univerzummal való egyesülés csak pillanatnyi, hogy Isten ügyis, mint a kegyes függés oka, ügyis, mint Krisztusban minket megváltó, rajtunk kívül is van, hogy a subjectivitás kihangsúlyozása egyfelől kanti hatás, másfelől a reformátosi hit reflexe, melyszerint Isten ismerete mindig inadäquat, s csak Krisztusban, illetve az ő jótéteményeiben ismerhető meg.¹³⁴

Fontosabb kérdés azonban, hogy tényleg *csak az-e a vallás, amit Barth annak elismer*? Tisztán csak emberi viszonylat-e, céltalan keresés és öntudatos bujkálás Isten színe előtt? Már rámutattunk arra, hogy Barth szerint csak Isten teheti a vallást igazzá, mint a fiúság lehetőségét, mint hitet és engedelmességet. Ezzel egész helyesen elzárta az útját annak, hogy a vallás önmagában véve, mint fantazirozás és sablonná vált kultuszgyakorlat, kegyeskedés, vagy moralizmus Istenhez vezethetne minket.¹⁻⁵ Abban is teljesen Kálvin nyomán jár, mikor Isten *első és egyszerű* ismeretének lehetőségét, az errevaló képességet is elvitatja az Ádám bűne által megromlott embertől.¹³⁶ *Ez azonban nem jelenti Kálvinnál azt, ami Barth műveiben mindegyre szemünkbe ötlük, hogy a bibliai kijelentésen kívüli világ Isten ismerete nélkül való volna, vagy vele csak negatív viszonyban élne.* Az istenség érzése, ismerete szerinte nemcsak adva van az emberi észben, hanem azt Isten szüntelen megújítja s mintegy új cseppekkel *növeli* is. Ezért hivatkozik a Krisztus előtti vallási fejlődés magaslataira Platónnál, Plutarchusnál stb., természetesen anélkül, hogy őket zwingliánus emfázissal keresztyéneknek tekintené. Világos, hogy ez az istenismeret, mely „egyidőre szünetel, de újra megjön és újra rájuk (a pogányokra) ront“, zavaros s a kijelentés, mint egy szemüveg, kell, hogy összegyűjtse, érthetővé tegye azt, de mégis *ismeret*.¹³⁷ S hozzátehetjük a mai vallástörténet megállapításai alapján, hogy ez nemcsak a végesség tudata, a távoli hazára való emlékezés, a végső ok felvétele, az isteni „nem!“ ami minket korlátaink közé s egyúttal korlátainkon túl is üz,¹³⁸ hanem *az Isten segítő, sőt megváltó hatalmának a töredékes ismerete is.* A mi számunkra a pogány vallástörténet csúc-

¹³³ Der Römerbrief. 164, 220, 221. I. Dogmatik 315—317. I.

¹³⁴ V. ö. Kálvin Institutiójának a kegyesség jelentőségére vonatkozó fejtegetéseit. I. k. 40. s köv. I. Schleiermacher Der chr. Glaube I. k. 218. s köv. I.-val.

¹³⁵ V. ö. Institúció I. k. 47—49. I.

¹³⁷ U. o. 42—64. I.

¹³⁶ U. o. 40. s köv. I.

¹³⁸ Der Römerbrief 21—22. I.

pontjai a babiloni bűnbánati zsoltárok és Zoroaster nagy világdráma kompozíciója, amik legalább az ótestamentum szomszédságában helyet foglalhatnak. Az utóbbiban pedig nem a Prédikátor és Jób a csúcspont, akikre Barth ismét nagy előszeretettel hivatkozik, mint a humanitás határainak legtudatosabb bizonyosságtevőire,¹³⁹ hanem Deütero-Ésaiás és a 23., vagy a 73. zsoltár írója, akik Istenisége mellett hittek az ő szabadító, megváltó közelségében is.

Ha a vallástörténetet nem ebben a pozitív megvilágításban nézzük, nemcsak a bibliával jövünk ellentétbe (Csel. 14. 17., 17. 27-28.), hanem megtagadjuk azt a keresztyénségen kívüli isteni *paedagógiát* is, amire, *hogy annál menthetlenebbek legyünk*, Kálvin is utal.

Itt vetődik fel az általános vagy természeti kijelentés kérdése is. Barth helyesen mutat rá arra, hogy ez csak Istennek, a Logosnak a kijelentése, ismerete lehet, vagy pedig nem igaz ismeret. Mi pedig hozzátehetjük Kaftan mélyértelmű megállapítását, hogy a ker. hit monotheizmusa és univerzalizmusa az általános vagy természeti kijelentést egyenesen magával hozza. Ha Isten egy, aki az egész világ ura és istene, akkor elutasíthatatlan, hogy ő magát sehol sem hagyta bizonyosság nélkül.¹⁴⁰ Abban azonban már ismét nem tudunk megegyezni Barthtal, hogy ez az univerzális kijelentés, vagy az egész igazság, vagy nem kijelentés.¹⁴¹ *Az univerzális kijelentés önmagában véve az egész igazság, de az ember számára nem mindig az.* Isten először sok rendben és *sokféleképpen* szólott az atyáknak a próféták által s csak azután küldte el az ő „valóságának képmását“, a Krisztust. (Zsid. 1. 1-3.) A kijelentés egy, de annak közlési módja és felvétele lehet emellett előkészítő jellegű és töredékes.

Szerintünk tehát nem áll fenn ez a merev ellentét, amire Barth mindegyre visszatér: a vallás (= emberi produktum) és kijelentés (= isteni aktus) közt. A minden téren való isteni kezdeményezés nagy, hitbéli érdekét úgyis megtudjuk óvni, ha elismerjük és bátran ki is mondjuk, hogy Isten hangja, ismerete nemcsak rajtunk kívül, hanem bennünk is adva van¹⁴² s a vallásban nemcsak lázadás, hanem isteni paedagogia is jelentkezik. A kijelentés páratlansága, egyedülisége pedig ismét nem zárja ki azt, hogy ez ne jelenjék meg idői, átmeneti alakban is és ennek elfogadásánál ne játszanának közre emberi, véges momentumok is.

4. Itt jutunk el az új theologiai irány egyik legnagyobb feltűnést keltő sajátosságához, a *vallási élmény* elleni energikus küzdelméhez. Mielőtt ennek jogosságát tárgyalnánk, állapítsuk meg, hogy már Ritschl Albert is állandóan tiltakozik az élmény misztikus alakja fogalmazása ellen, mert: 1. ez az Istennel való közvetlen egyesülés és egyenlőség hamis felvételére, extázisra vezet; 2. a Krisztussal való szentimentális közlekedést ajánlja; 3. az egyházban levő nyilvános kijelentésnek való engedelmességtől elvon; 4. a ker. élet célja nem az erkölcsi élet lesz, hanem a *contemplatio*.¹⁴³ *Amit tehát Barth és hívei e tekintetben mondanak, az jórésztben már egy félszázad óta a prot. theologia közkinccse.* Hozzátehetjük még azt is, hogy Ritschl legkomolyabb követője Herrmann, mindent elkövet az élmény szó használatának helyes, evangéliumi szellemű alkalmazása érdekében. Szerinte a fogalom megtartandó, mert: 1. Isten szellemi hatását fejezi ki a mi szellemiségünkre (és ez igen fontos a római katholicizmussal szemben!); 2. a mi szellemi, szabad engedelmeskedésünk megjelölésére szolgál.¹⁴⁴ De vele párhuzamosan használja ezeket a szavakat: önkéntes engedelmisség Istennek (Unterwerfung), tiszteletre és bizalomra kényszerítés (bezwingen), a Jézus személye általi megragadottság (Ergriffenheit). Tulajdonképpen itt a személyes Istennek az elevenen ható, lenyűgöző (überwältigende) hatalmas akaratát találjuk meg

¹³⁹ Das Wort Gottes 87, 88. l.

¹⁴⁰ Dogmatik, Tübingen 1909. 50, 51. l. Ezért ismeri el egy helyen B. is a logos spermatikost, Dogmatik 148. l.

¹⁴¹ U. o. 136, 137. l.

¹⁴² Institución I. k. 45. l. Th. Steinmann i. d. 460. l.

¹⁴³ Rechtfertigung und Versöhnung Bonn 1895. 95, 108, 109. 155. stb. Érdekes, hogy itt a reformátorok és ó-protestantizmus álláspontjáról harcol a ref. (holland) pietizmus ellen.

¹⁴⁴ Ethik 1909. 93. s köv. l.

és annak vetjük alá magunkat. Az élmény tehát nála Isten munkája s *forrása* a kijelentés.¹⁴⁵

Hermannak ezt az élmény fogalmát Shäder főként azért kifogásolja, ami általában a ritschli iskola fogyatkozása, hogy az *ember* Jézus páratlan, személyes élettartalmának, illetve az ő történeti voltának hangsúlyozása miatt az élő, jelenlegi Isten, a jelenlegi, megdicsőült Krisztus s ennek hozzánk való életteljes viszonya nála nem jut kifejezésre.¹⁴⁶ Hiányzik nála szerinte az, ami nélkül nincs keresztyén hit és gondolkodás, a Lélek tényezője. „A Lélek kérdése a theologia központi kérdése”.¹⁴⁷

Amint láthatjuk, Barth és társai jórészt készen kapták az élmény szokásos fogalmazása elleni küzdelem fegyvertárát. Miben áll mégis ennek a teológiának az újszerűsége és jelentősége? Abban, hogy energikusan felvette a harcot nemcsak a vallástörténeti historizizmussal, hanem a valláspszichológiai pragmatizmussal is s mindkettővel szemben érvényre juttatja a hit transcendentális jellegét, illetve az ezt eredményező objektív isteni tényezőt.¹⁴⁸ Másfelől, és ez reánk reformátusokra nézve különösen fontos, abban, hogy a vallás elsubjektívizálása elleni küzdelmet főként Isten hasonlíthatatlan *fennsége*, titokzatossága érdekében folytatja. Az élmény szerinte finom lélektani tárgyiasság (Dinglichkeit), az Isten tudatossá lételének *formája*, ami az egyes vallásokban egymás közt alig mutat fel különbséget, sőt éppen formai jellegénél fogva a vallási és szexuális folyamatok közti rokonságot tolja előtérbe s ezért az új élet tartalmának igazi transcendentáciáját nem pótolhatja s nem homályosíthatja el.¹⁴⁹

Ennek a polémiának, mivel kétségtelenül bibliai és reformátori alapokon nyugszik, megvan a maga jogosultsága. Kérdés azonban, hogy elmehet-e egészen addig, hogy az élmény kifejezést egészen kiszorítsa a vallási, illetve theologiai terminológiából?

Először is állapítsuk meg, hogy az *újabb, komolyan számbavehető, tulajdonképpen* protestáns teológiának soha sem jutott eszébe az, hogy a kijelentést és az élményt egymással egy sorba helyezze.¹⁵⁰ Az élmény pendantja itt mindenütt a *hit* és a dialektikai teológiának most már az a feladata, amint Brunner ezt helyesen meg is teszi, hogy e két jelenséget, ami a megelőző theologiai rendszerekben még egymás mellett áll s sokszor egymás helyett említetik, egymástól élesen elhatárolja. S itt merül aztán fel az a probléma, hogy vajjon lehetséges-e ez.

Az élmény, amint ezt Barthék Ritschl után nem győznek eléggé hangsúlyozni, azon a hamis előfeltételen nyugszik, hogy Isten és ember tulajdonképpen egy sorba tartoznak, Isten az ember által az ő közbelépése nélkül megközelíthető. Ez ellen Kálvin is tényleg a leghatározottabban tiltakozik. De tiltakozása sohasem megy annyira, hogy az *Isten szellemiségét a mi szellemiségünk által ne tartaná felfoghatónak*. A világ, úgy a Makrokosmos, mint a Mikrokosmos, szerinte Isten bölzsességét, hatalmát, igazságát sugározza s ha mi nem is fogjuk fel azt az eredendő bűn miatt tökéletesen, de legalább gyujtanak bennünk „nehány szikrát”. Igaz, hogy ezek múltó értékűek, kialusznak, mihelyt nagyobb világosságot terjeszthetnének, úgy, hogy végül is a hit általi *belső* kijelentésre van szükségünk.¹⁵¹ E fejtegetéseknél az isteni kezdeményezés mindenütt gondosan meg van őrizve. Hiszen Isten adja belénk a vallásnak a „magvát”, ő sugározta a számunkra a világ alkotmányában az ő szellemi mivoltát (a Logost). Kálvin előtt tehát mégis fennáll az Isten és ember közt egy híd, amelyet még a bűneset sem tud végkép megsemmisíteni s ez a *szellemiség*. Sem nálunk, sem a lutheránusoknál nem tudott gyökeret verni Flacius tulzó tanítása, hogy az ember a bűneset következtében a Sátán képe (imago Satae), vagy érzéketlen tuskó. Ha ez így volna, abszolút érthetetlen volna a keresz-

¹⁴⁵ Der Verkehr des Christen mit Gott. 1908. 140, 158. stb.

¹⁴⁶ I. m. 159—161. l.

¹⁴⁷ U. o. 11. l.

¹⁴⁸ E. Brunner Erleben, Erkenntnis und Glaube. Tübingen 1921. 1—5, 87. s köv. l.

¹⁴⁹ Das Wort Gottes 42. l.

¹⁵⁰ V. ö. Dr. Tavaszy S.: A kijelentés feltétele alatt 5. s köv. l.

¹⁵¹ Institucio I. k. 62. l.

tyenség előkészítése, elterjedése a világban és a reformátorok ragaszkodása a klaszrikus írók tanításához a középiskolai oktatásnál.

Isten pedig végül akkor lesz számunkra megközelíthető, s akkor élhetjük meg életének, hatalmának stb. egy részét, amikor Krisztusban hozzánk hasonló lett (Zsid. 2, 17), amikor elmondhatta Jézus Krisztus magáról : aki engem látott, látta az Atyát (Ján. 14, 9). Igaz, hogy ez a látás ismét nem a természetes látás, de mégis látás, Isten lelke által ajándékozott, *emberi* látás. Annyira emberi, hogy Pál meg is különbözteti a színről-színre való látástól (I. Kor. 13, 12). Egészen egy véleményen vagyunk tehát Kolfhaussal, aki helyesnek tartja Schlatternek a polemiáját Barth túlságosan transcendens Isten-tana ellen.¹⁵² „Isten az írás szerint *jelen van* az ő Fiának látásában. Istennek a Krisztusban vagy a Lélekben való jelenléte nem egy az immanencia filozófiai iskolásfogalmával, ez csak a hit számára valóság.” Ugyancsak ő helyesen kifogásolja Barthnál az Isten és ember ellentétének a megigazítás utáni túlságos ellentétbe állítását : „igaz, hogy ez az igazság, hogy mi új emberek vagyunk, számunkra mindig és mindentől csak az ő kiinduló pontjában áll fenn, de az is igaz, hogy a Jézus Krisztusban való hit nekünk azt a lehetőséget kölcsönzi, hogy magunkat mindig és mindenütt a kiinduló pont fényében lássuk, hogy mi seholy csak magunkat lássuk, hanem mindig és mindenütt a „*Krisztusban való emberi*”.

A legbiblikusabb és legenergikusabb teológiának sem sikerül a vallásfilozófiából és teológiából eltüntetni azt a pszichológiai strukturát, amiben a pogány vallásoknál a Logos spermatikus, és a keresztyénségben a testté lett Logos szállást vehet. Az ember *in abstracto* csakugyan nem élheti meg Isten életét egyáltalában, de *in concreto*, úgy ahogy Isten a vele való összeköttetést sohasem szakítja meg, végül pedig egészen elébe lép, igen. Amíg tehát róla beszélünk, a kijelentés mellett nem nélkülözhetjük az élmény és hittapasztalat terminusait sem, amennyiben ezek mögött is valóság, a valóságos Isten és valóságos ember áll. Ha tetszik, kereshetünk az élmény szó helyett másikat is. Hermann is megteszi ezt, s Barth éppen egy általa is használt kifejezést, a *rákényszerítést* (*bezwungen werden*) alkalmazza az élmény helyett s nagyon helyesen újra feleleveníti egykori mesterének az ezzel kapcsolatos küzdelmét a hit *szellemi* aktusának megvédelmezése érdekében.¹⁵³ Csakugyan itt nem kisebb érdek forog kockán, mint az evangéliumi, protestáns keresztyénség nagy igazsága, az, t. i., hogy *Isten reánk nem mágikus eszközökkel, nem fizikai kényszerrel, hanem szellemileg hat.* Vagy amint a dortrehti zsinat 4-ik és 5-ik kánonjai kifejezik : a kegyelem ellenállhatatlanul működik, de nem kényszerű módon. Ennek a nagy igazságnak a megőrzéséért még mindig elfogadhatónak találjuk az élő, szellemi valóságok egymással való elsődleges érintkezésének kifejezésére az élmény szót, míg a rákényszerítés sokszor a fizikai kényszert juttatja eszünkbe.¹⁵⁴ A protestantizmusnak nemcsak az immanens filozófia az ellensége, hanem a római katolicizmus is.

Végül meg kell állapítanunk azt, hogy Barth dogmatikájának vége felé maga is beletörődik az élmény és megrázó tapasztalatok lehetőségébe a biblia szerinti élet, magatartás esetében is.¹⁵⁵ Világos jele ez annak, hogy ő sem tud megmaradni az Isten és ember absztrakt ellentétének hangsúlyozásánál. Brunner pedig nyíltan kimondja, hogy a gondolat a tisztán ideálisnak, a transzsubjektívnek a betörési helye a lélektani ténylegességbe. A *világban van*, de nem e világból. Ezért a valláspszichológiát, mint *formai tudományt*, amely a hitről sok érdekes dolgot tud mondani, nélkül, hogy annak megértéséhez közelebb vinne¹⁵⁶, lehetségesnek tartja. Mi pedig hozzátehetjük, hogy mivel a vallásban mindig van és lesz élmény, a keresztyén teológiának az is a feladata, hogy ennek hitté való kitisztulását

¹⁵² I. d. Ref. Kirchenzeitung 1925. 26. l.

¹⁵³ Dogmatik 390. l.

¹⁵⁴ Th. Steinmann i. d. 458. Természetesen B. siet tiltakozni ez ellen, de a veszély a nem megfelelő terminus alkalmazása miatt fennáll.

¹⁵⁵ Dogmatik 438. l.

¹⁵⁶ I. m. 97. l. Hát ezt csak a leíró valláspszichológiáról mondhatja. Jamesről neki is más véleménye van. 49. l.

kimutassa.¹⁵⁷ A theologia tehát nem teszi feleslegessé soha a vallásfilozófiát, mert anélkül hogy annak joga volna beleszólani ennek igazságaiba, feltárhatja a történeti fejlődés és az emberi szellem kapcsolódási pontjait Isten életével, hogy így annál fényesebben felragyogjon ennek a Krisztus kijelentésében és a hit öntudotosságában megjelenő világossága.

b) A rendszer felépítése és alkatrészei.

1. Mióta a modern gondolkodás kikezdte a nagy, keresztyén igazságok abszolút érvényességét, a theologia aggodalmasan keresi azt az alapot, amelyre ezeket újra ráépítheti. Ezzel a törekvéssel egyúttal az a gond is jár, hogy miként lehetne a régi tradíció-hit megrendülése mellett is eredményesen bekapcsolni a theológiát az egyházi élet organizmusába. Ez a két érdek: a keresztyén tanrendszer elméleti védelme és gyakorlatiassága az egyes korszakok követelménye szerint felváltva határozta meg a theol. gondolkodást. Ha az első érdeket hangsúlyozták, létrejöttek a spekulatív rendszerek (liberális theologia, vallástört. iskola), ha a másodikat, akkor az egyházi életet ténylegesen szabályozó normák theológiája (orthodoxia v. helyesebben konfesszionálizmus és blicicizmus). Ritschl és követői megpróbálják e két véglettel szemben a theológiát ismét *egyszerre* tudományossá és gyakorlativá tenni. Ezért a spekuláció háttérbeszorításával a keresztyénség *tudományos* feladatait elsősorban az őt létesítő tények történeti vizsgálatában látják, másfelől a gyakorlati munkásság forrásaként az ezekben levő értékeket átélő *hittel* állították oda. Munkájuk azonban, amint láttuk, megállott félúton. Nem látták be azt, hogy azok a bizonyos „történeti tények” csak annyiban lesznek a theol. kutatás tárgyai, amennyiben Isten tényei,¹⁵⁸ sem azt, hogy a hit is éppen az ő esetleges és bevégtetlen voltánál fogva tulajdonképpen egy kegyelmi aktus eredménye, tehát ezt is tulajdonképpen Isten hordozza. Hiányzik tehát ebből a theológiából az a felső emelet, ami azt igazán *theológiává* teszi: Isten szabad, szuverén világa s ezért lesz végeredményében mégis *inkább* tudományos, mint hitérdekeket védő theol. gondolkodássá.¹⁵⁹ S hozzá tehetjük, hogy ezért nem találta meg ez a theologia a szükséges kontaktust minden építő tendenciája, színezete mellett az egyházzal és általában az egész való élettel. Az első a felelőtlen profétizmusnak, a másodikat pedig a világnézeti és társadalmi reformtörekvéseknek volt kénytelen kiszolgáltatni.¹⁶⁰

Ennek a „helyzetnek” a meglátása készíteti Barthot és társait új út keresésére. Nemcsak azért, hogy azon *valahogy* segítsenek, hanem azért, mert tisztában vannak az egyetlen szabadulás lehetőségével és módzataival. Ha a theologia fokozatos visszavonulása miatt Isten és az ő igéje nélkül maradt a világ, *most újra mindent Isten hatalmának átfogó, egyetemes szempontja alá kell helyezni s az így még problematikusabbá levő élet kérdéseire kell, hogy feleljen az ige, illetőleg a theologia.* Olyan univerzális tudomány lesz így a theologia, mint a róm. katholicizmusban, mert nemcsak az ember szívét és lelkiismeretét, hanem az Isten és ember ellentétében álló *egész* emberi életet igénybeveszi, magának az existenciának lesz a tudománya.¹⁶¹ Dehát, vajjon, megvannak-e ennek nálunk is az objektív lehetőségei? Állíthatunk-e oda egy olyan feltétlen tekintélyű ismeretforrást a hívő lélek elé, mint a pápizmus?

A reformáció Barth szerint *Isten igéjének*, mint egyedül szabályozó igazságnak érvényesítése.¹⁶² Ezzel azonban még nem mondtunk sokat, ha meggondoljuk, hogy ennek alapján mennyi szubjektívizmus burjánzott fel egyházainkban.

¹⁵⁷ V. ö. Kálvin örökszép fejtegetését a hit fokozatos kialakulására vonatkozólag. *Institutio* I. k. 538. s. köv. I. Barth hit fogalmát I. később.

¹⁵⁸ A tény szót B. minden tiltakozása ellenére is megtarthatónak tartom. Lehet, sőt a legtöbbször így áll a dolog, a tény nagyobb, mint mi, sőt kimeríthetetlen is.

¹⁵⁹ L. a Harnack—Barth vitát: *Die chr. W.* 1923. 142—144, 244—252. l.

¹⁶⁰ Ez nem jelenti a *synthesis kísérletének* a hiányát, csak ennek kevés eredményét. (Pl. *Ev. szoc. Kongresszus.*)

¹⁶¹ *Das Wort Gottes* 200. l. Dogmatik 70—73 l.

¹⁶² *Das Wort Gottes* 193 s. köv. I. Itt elsősorban a kálvini reformációról van szó.

Ezt az uralmat csak az biztosítja, ha : 1. teljes komolysággal hangsúlyozzuk, hogy Isten kijelentése nem üres, történelmi megállapítások által kitöltendő, biblia mögötti térben, hanem a *bibliában, a bibliai szövegekben, szavakban és tettekben történik*; 2. ha ugyanolyan energikusan érvényesítjük a kijelentésnek az *élő Istentől való származása állandó kiáradása igazságát*.¹⁶³ Ennek a két tételnek a felállításával a ref. theológiának nemcsak a reformátorokkal való összeköttetése és örök, biztos alapja van megadva, hanem meg van mentve három állandó veszedelmétől is : 1. a róm. kath. betűimádástól és az ezzel fajrokon, tartalmi, anyagi biblicizmustól ; 2. a biblia modern szellemű elmagyarázásától s ezentúl a subj. kegyességnek a biblia fölé, vagy azzal egysorba helyezésétől ; 3. a közvetlen kijelentést hangsúlyozó szektáskodástól. Itt a kálvini theologia egyetemes szempontja mellett annak örök biztosítékai fedeztetnek fel : a teljes Szentírás szabályozó volta és az az örök kijelentés, ami ebben emberek közvetítésével *Isten tulajdon ajakáról* folyt hozzánk.¹⁶⁴

Világos dolog, hogy ez alapvető tételek kimondása után más lesz a theol. tudományok organizmusa is, mint eddig. A legfelelősségteljesebb és legnehezebb munka lesz Isten igéjének közlése a mai halálosan beteg világ számára. Így lép ki a *gyakorlati theologia* és a lelkipásztori munka eddigi hamupipóke szerepéből, kazuisztikus egyoldalúságából az őt megillető *első csatasorba*.¹⁶⁵ Mivel azonban ez a munka kellő előkészítés és folytonos ellenőrzés, irányítás nélkül értéktelen, szükség van ennek egy hadtápterületre, illetve az ezt kitöltő *dogmatikai* munkára. Ez nyújtja az igehirdetőnek a *tiszta tant*, melyen, mint valami tiszta pohár falán át, kiragyog a Logos dicsősége. Ezt a munkát azonban a rendszeres theologia csak a bibliai kijelentés és az egyházi hit abszolút és relatív nagyságainak gondos kutatása, egybevetése, konkretizálása alapján végezheti. Mindkét tudomány, az *exegézis és egyháztörténel* csak akkor lesznek eredményesek, ha a *tárgy valósága* iránt érdeklődő magatartás párosul a tudós akribiával. Tehát a kijelentés meghallgatására való készség nélkül ezek sem lehetségesek.¹⁶⁶

A theológiának ez a felépítése a barthi theológiának szerintem egyik legnagyobb teljesítménye és boldogan állapíthatjuk meg, hogy ízig-vérig református. Nem is a rendszer és ennek megalapozása ellen hangzik fel újra, meg újra kifogás, hanem, amint láttuk, az egyes részeknek túlságos izoláltsága miatt. A rendszeres theologia nem méltányolja Istennek a bibliai kijelentésen kívüli univerzális munkásságát, az emberi szellem és vallásos élet fejlődésében nem lát egyebet, mint negatív eredményekben végződő szálnalmas, vagy vakmerő próbálkozást. — Az exegézis pedig nem értékesíti a vallástörténeti kutatásoknak a biblia külső kereteinek megértéséhez annyira szükséges eredményeit. (Deissmann !) E helyett kapunk egy állandóan vallásfilozófiai kategóriákkal dolgozó és azok igazságai ellen hadakozó, nehezen használható, hívő exegézist. *A való élet sokkal inkább áll Isten hatalma alatt, mintahogy azt Barth gondolja és sokkal ősbib, egyszerűbb formákban folyik le, mintahogy az a tudományos reflexiókban élénk csillog.* Hasonlítsuk csak össze a reformátoroknak, különösen Zwinglinek és Kálvinnak az egyetemes irányú érdeklődését a dogmatikában és az utóbbinak tiszta, egyszerű, hívő exegézisét a Barth munkáival s mindjárt meglátjuk mennyi kívánnivalót hagy még fenn az ő *reformátori* programja.¹⁶⁷

2. A theologia fundamentuma Isten kijelentése és ez három alakban lép elénk : 1. a prédikációban ; 2. a kánonban ; 3. az ezeket hitelesítő, örök isteni szóban. Mindhárom magán viseli a kijelentés vonását : *hatalmi szó, amelynek engedelmeskedni kell !* Mindhárom alanya tulajdonképpen Isten, de mivel a kánon és az igehirdetés relatív, történelmi jelenségek, az elsőt az azt létesítő Szentlélek, a másodikat a hozzá kapcsolódó konkrét isteni szó teszi feltétlen tekintéllyé. Mivel

¹⁶³ Dogmatik 344, 134. l.

¹⁶⁴ Institúció I. k. 73. s köv. l.

¹⁶⁵ Ennek nagy jelentőségére már 1913-ban rámutattam. Ref. Szemle 559. l.

¹⁶⁶ Dogmatik 420—422, 8—9. l. stb.

¹⁶⁷ Az idő és hely rövidsége miatt nem tárgyalhatom a B. jelentőségét és megítélését a történelmi theológiában. Amit lehetett, hasznosítottam belőle a Kálvinista Jellemképek c. munkámban. Kolozsvár, 1930.

pedig az egyház az ő evangéliumi alakjában a Szentlélek megbízhatóbb eszköze, mint az egyes keresztyén, ezért az általa elismert kánon és dogmák szabályozzák a hitet. A kánon terjedelmét és fordítását a Szentlélek parancsára az egyház állapítja meg s a hitvallások (dogmák) érvényét szintén.¹⁶⁸ Így nemcsak a reformációnak, hanem a theologizálásnak relatív joga is fennáll. Ezért feltűnő a *formális* egyezés Schleiermacherrel. Barth: Hitvallás a ker. egyház bizonyos időben, bizonyos módon a kijelentésbe való bepillantásának nyilvános formulázása.¹⁶⁹ Schleiermacher: Dogm. theologia a ker. egyházban *egy megadott időben érvényes* tan összefüggéséről való tudomány.¹⁷⁰ A különbség a két felfogás közt az elsőnél a kijelentés örök szabályozó, a másodiknál a formulázás relatív voltának hangsúlyozásában van.

A kijelentés aktusának örökkévaló és idői, *megkülönböztetett* lefolyása a Szentháromságban nyer kifejezést. Barth élesen hibáztatja a dogmatikusokat, hogy a reformáció kora (Kálvin) óta nem tették ezt a tant a rendszer alapjává, tudományos elvévé. Ez a vád azonban csak annyiban helytálló, hogy maga a keresztyén tan is háttérbe szorult a religio naturalissal szemben. Ahol azonban az elsőnek qualitativ különbségét hangsúlyozták, ott a ker. tanrendszernek ez mindenütt fundamentuma (Schweizer, Kaftan, Runze, Dunkmann stb.). Viszont, ha ez az univerzális kijelentés is, akkor nincs joga Barthnak azt a rendkívül szellemes, de alapjában véve elutasító kritikát mondani a Szentháromságról szóló tan Krisztus előtti nyomairól (vestigia trinitalis).¹⁷¹

Világosan látja a kijelentés isteni eredetének, minőségének és eleveenségének összefüggését ezzel a tannal s ezért utasítja el az ellene támasztott unitárius kételeyeket, sőt a tan túlcitálását is, a személyiségek különbözőségét hangsúlyozó tritheizmust. Minket itt különösen az ú. n. ökonomiai háromságban (Schleiermacher) bírálata érdekel. Helyesen mutat rá arra, hogy ennek alaptétele: *Isten önmagában megismerhetetlen*, mi őt csak megjelenési formáiban, személyekben láthatjuk, — mennyire ellenkezik a kijelentésnek azzal a természetével, hogy abban Isten önmagát közli velünk. Csakugyan ez az a pont, ahol Kálvin is túllépi azt a határt, amit ő az igaz kegyesség számára felállít¹⁷² és bátran mer beszélni Isten *lényegéről*, ennek önmaga által adott ismeretéről.¹⁷³

Barth Szentháromságтана az ő egész theológiájára nézve jellemző. Alig látjuk még valahol annak előnyeit és fogyatkozásait világosabban, mint itt. Az említett helyes szempont energikus érvényesítése mellett jellemző nála az is, hogy a Szentháromság mindenik személyében első az isteni prius, az ő meghatározó *akarata*. Az egy Isten három különböző módon *Űr*, s mint az *Űr* jelenti ki magát. Így a tan eleveenséget nyer a régi elméleti spekulációkkal szemben. Ezt az isteni oldalát a Szentháromságnak azonban annyira kiélezi, hogy nemcsak annak a kegyességben való felfogását, hanem még a róla való gondolkozást, a megmagyarázásra való készséget is eltiltja.¹⁷⁴ Alaptétele az, hogy Isten minden körülmények közt subjectum, aki sohasem lehet a feléje irányuló gondolkodásnak objektumává. Ő csak *Űr* lehet gondolatainkban.

Arról nem szólok bővebben, hogy ő maga is nevezi a kijelentést a református tan *objektumának*¹⁷⁵, sem arról, hogy Schleiermachernél éppen a tárgy (Gegenstand) hiányát, s így az istentisztelet *tárgytalanságát* hibáztatja¹⁷⁶, csak utalok arra, hogy ebből milyen nehézségek és bajok következnek. A Szentháromság ilyenformán egy, az isteni életben belül levő aktus lesz, amit 1. nem lehet hozzánk

¹⁶⁸ Dogmatik 386. l. 376. l.

¹⁶⁹ U. o. 376.

¹⁷⁰ Der chr. Glaube 96. l.

¹⁷¹ Dogmatik 140. s. köv. l.

¹⁷² Nem az a kérdés, hogy mi az Isten, hanem, hogy milyen ő, mik a jótéteményei. Inst. I. k. 41. l.

¹⁷³ U. o. 111. s. köv. l.

¹⁷⁴ U. o. 170, 171. l. Kivéve, ha azt az egyházi és tudományos *tradíció* vezeti, 155. l.

¹⁷⁵ Das Wort Gottes 190. l.

¹⁷⁶ Dogmatik 311. l. Itt a *Gegenstand* szó csakugyan nem sérti az isteni méltóságot sem. Az ellentét tehát relatív. V. ö. Dogmatik 96.

közel hozni, megvilágítani; 2. a hit és kegyesség számára elveszti jelentőségét. A Kálvin nagy igazságával, hogy ez Isten lényegének ismerete, nem áll ellentétben az a másik igazság sem, hogy ez Istennek a *mi számunkra*, a mi Szentlélek által megvilágosított elménk, hitünk számára adott ismeret. Igaz, feleli Barth, de ez az ismeret tulajdonképpen újra Istennek önismerete, ahol ő újra a nekünk adott Szentlelket ismeri meg. *Az ember alárendell szerepének hangsúlyozása (Erkannwerden I. Kor. 13, 12)* azonban sohasem mehet az ember teljes passzivitásának, életteleniségének kimondásáig (Dortr. Kánonok). Különösen a hit, mint szabadságaktus, mint tudatos, élő meghódolás az isteni tekintély előtt¹⁷⁷, kell felhatalmazzon arra, hogy Isten ismeretét a magunk ismeretének is mondjuk, amint Pál is a hivatkozott versben tényleg aktívumot is használ.

Ha Barthnál a Szentháromság inkább Isten életén belül tagozódik, hogy tud még is beszélni róla? A spekuláció már eleve ki van zárva, a hit szava, a kegyességé szintén. A bibliai és dogmatikai kifejezéseket azonban szeretné ő is megfoghatóbbá tenni. Nincs a kezében egyéb, mint ez az axioma: *deus dixit s ezt elemzi grammatikailag*. A három személy *logikailag egész egyszerűen(!)* e tételnek a lanya, állítmánya és tárgya. Az Atyában a kijelentő, a Fiúban a kijelentés (maga az aktus is!), a Szentlélekben a kijelentett (magának Istennek önismerete) Isten áll előttünk.¹⁷⁸ Vagy még világosabban: Amennyiben az Atya önmagát tételezi, ő az önmaga által tételezett, a Fiú stb. Az elhajlás a kijelentés és a hit által szabályozott úttól világos. Barth itt visszasülyed az ő intellektuális hajlandóságánál fogva a Biedermann, Frank és Rothe által felkarolt hegeli dialektikába. Nem osztja ezeknek spekulatív törekvéseit, de mivel e ponton a hit szavára nem hallgat, csak az ők terminológiájukkal tudja kifejezni magát.

Mennyire más egy olyan Szentháromságtan, ahol a megújult keresztyén élet nyilatkozataival is *illusztrálják* a kijelentésnek ezt a nagy igazságát?! Seeberg¹⁷⁹ az ő dogmatörténeti éleslátásával helyesen mondja, hogy a fogalom-mythologia helyett, amely a dolgok lényegét a róla való *gondolatokban* keresi, egyszerűen a kijelentéshez és annak *hatásaihoz* kell tartanunk magunkat. S a bibliai és dogmatikai anyag mellett nem mellőzi a keresztyén hittapasztalat megfigyeléseit sem, amely szerint a keresztyén ember testben-lélekben az Atya teremtményének, a Fiú által létrehozott egyházi közösség tagjának és a Szentlélek személyes hatásá alatt állónak érzi magát. Nála is az akarati momentum a fő, mindhárom személyben s ezeknek Istentől való *szabad* eredetével, egyszerre való végbemenetelével (simultaneitas) a modalizmus, a tritheizmus és az ökonomiai háromság veszélyeit ügyesen kikerüli. A földi uralkodóról vett hasonlatával pedig a tan egyik-másik vonását szintén közelebb tudja hozni a keresztyén gondolkozáshoz, mint egy tétel logikai elemzésével.

3. Az alapvető dogma után vessünk egy rövid pillantást a rendszer tartalmára, úgy amint az az Atyáról, a Fiúról és a Szentlélekről szóló külön fejezetekben előttünk áll. (Dogmatik 9—19. §.)

Az *Atyáról* szóló tanban felújítja Barth a ritschlianizmusnak azt a tételét, hogy a világt teremtésnek és fenntartásnak megértéséhez, a keresztyén világnézethez a Jézus Krisztusban adott kijelentés adja meg a kulcsot.¹⁸⁰ Tulmegy azonban ennek az iskolának egyoldalú hitbeli orientációján azzal, hogy a teremtésben már részt ad a kezdeményező Atya mellett az azt végrehajtó Fiúnak is. Ez tényleg nemcsak bibliai igazság (Jézus Krisztus = a teremtő Logos), hanem reformátori is. Ha a reformátorok kiinduló pontja sokszor szoteriologiai is, innen is oda jutnak. Hiszen az, aki az Atyához vezető *egyedüli* útnak mondotta magát (Ján. 14, 6), nem lehet más, mint örökkévaló Idvezítő. De éppen a Logos-Krisztusnak e koz-

¹⁷⁷ Dogmatik 400. s köv. l.

¹⁷⁸ U. o. 127. s köv. l.

¹⁷⁹ Zum dogmatischen Verständnis der Trinitätslehre. Leipzig 1908. Lutheránus létére közelebb áll Kálvinhoz e tekintetben, mint Barth. V. ö. Inst. I. k. 126. l. : „Ez a *gyakorlati* ismeret mindenesetre bizonyosabb és szilárdabb, mint bárminő tétlen szemlélődés“. S a Krisztus *jöttelményeiről* is beszél, ahol „Istent közvetlen közelből“ látjuk.

¹⁸⁰ Legklasszikusabban l. Kaftan Dogmatik 253. l. V. ö. Barth Dogmatik 176, 177. l.

mikus helyzeténél fogva több figyelemben kellene, hogy részeltesse Barth az Atyának a természeti világban visszatükröződő bölcsességét, gondviselését is. Erről azonban, mivel az Istent, mint Atyát, elsősorban a Jézus Krisztushoz való relációban szemléli, dogmatikájában alig mond valamit. Kálvin ellenben bőven tárgyalja az *egyetemes gondviselést* is, melynél fogva a világ és az emberek, még ha bűnösök is, Isten hatalma alatt állanak s az Ő céljait szolgálják.¹⁸¹ Ez egyfelől a hit eminens érdeke, másfelől ez az a pont, ahol a kálvinizmus, mint egyetemes világnézet, kiinduló pontja és védelmezője lesz a véges viszonylatok rendszeres, összefüggő, *igazi* tudományos kutatásának.¹⁸²

Feltűnő az Atyáról szóló tanban az is, amit Barthnak a bírálók mindegyre szemére vetnek, hogy Istennek atyai szeretete egészen háttérbe szorul, az ő hatalmának, titokzatosságának, sőt borzalmosságának hangsúlyozása mellett.¹⁸³ Mi, akik a horribile decretum világában élünk, megértjük ezt a túlzást; tudjuk, hogy ennek oka Isten szuverenitásának, elevenségének stb. megőrzése, s a szokásos „mennyei Atya”-hit gyermekes, bizalmaskodó, racionalista jellemvonásainak kiküszöbölése. De nem szabad felednünk azt sem, hogy Isten gyermekei előtt, legalább a hit számára, az Atyánál mindig a *kegyelem* az uralkodó vonás, s még a haragnak, a büntetésnek is ez az oka.¹⁸⁴

Ez vezet át minket a tulajdonképpeni Krisztológiára. Az a szempont, ami alatt ez tárgyalatik, szintén nem eredeti. Már Ritschl és tanítványai ezt teljesen a kijelentés uralkodó szempontja alá helyezték, s beszélnek, anélkül, hogy a tan jogi színezetét elfogadnák, a bűnösöknek Krisztus általi felmentéséről, adopióról, bevégzetlen kibékülésről stb. Barth itt is túlhaladja a szűk egyéni kereteket s Krisztust, illetve a benne levő kijelentést a maga teljes fenségében és gazdagságában látja meg. Krisztus az a *hid*, amelyet Isten a vele örök *ellentétben* élő világhoz ver, az a *felelet*, amelyet az Isten szava által megzavart, válságba jutott ember számára maga Isten ad, az isteni reakció a bűn ellen.¹⁸⁵ Tehát Isten beszéde, a Logos, aki, hogy érthető legyen testet ölt, halálában kárhoztatja a bűnt, feltámadásával új, isteni világot nyit meg számunkra.¹⁸⁶

Jellemző itt, hogy épmint az egyházi atyák (Irenaeus, Origenes) és Kálvin, ő is már az incarnatiót is a kegyelem nagy, sőt legnagyobb tényének tekinti, hiszen ez hidalja át azt a nagy szakadékot, ami Isten és a bűnös világ közt fennáll. Amíg azonban az ó-görög theológiában a váltság fizikai területre (aftharzia) eltolódik, addig itt éppen a Logos-jelleg hangsúlyozása következtében megmarad elsősorban szelleminek, valláserkölcseinek. Igaz, hogy ebből a csirából aztán nála is egy *új világ nő ki* s végeredményében a feltámadás és az újjászületés kozmikus tények lesznek.

Amennyire megkapó és széles horizontot nyitó igazságok ezek, éppen olyan meglepő az a noli me tangere, amit Barth a Krisztológia emberi megismerése, hitben való felfogása, magyarázata ellen is felállít. Krisztus személye pl nemcsak kijelentés, hanem egyúttal Isten elrejtőzése is. (Offenbarung—Verborgenheit.) A test felvétele, a szüztől való születés, a két természet együttléte, a kereszt értelme, az elégtétel és a feltámadás csodák, amik egy, a hétköznapi történet fölött levő s csak a hit számára hozzáférhető *őstörténet* alkatrészei. Ezt a tételt is megértjük, mint a vallástörténeti analogizáló eljárás reakcióját, de azért a kijelentésnek a *kijelentés jellegét* semmiféle paradoxon kedvéért nem engedhetjük elhomályosulni. Igaz, hogy Krisztus életének döntő tényei sohasem racionalizálhatók, ezek époly kimeríthetetlen gazdagok az ige hirdetés, mint a theologia számára, de mégis legalább azoknak *célját, értelmét, az ezek mögött levő Istent, amennyiben a Lélek azokat a hívő lélek számára kijelenti, megláthatjuk*. Tehát Jézus nem csak

¹⁸¹ Institució I. k. 182—222. l.

¹⁸² Dr. Kuyper Ábrahám: A kálvinizmus lényege ford. Csürös József. Nbánya, 1911. 132. s. köv. l.

¹⁸³ Das Wort Gottes 194. l.

¹⁸⁴ Institució I. k. 483. l. V. ö. Róm. 11.³².

¹⁸⁵ Der Römerbrief 261. Dogmatik 67—76. l. Itt a nagy „válság” megkapó rajza.

¹⁸⁶ Der Römerbrief 263—266.

ismeretlenségben járt, mint ahogy Barth Kierkegaard után mondja,¹⁸⁷ hanem azok előtt, akik hittek benne, mint Isten Fia is. (Ján. ev. 1. 34. Máté 16. 17-18. stb.) Krisztus földi élete nemcsak abban áll, hogy egy új, idegenszerű, meg nem értett fény rövid időre felvillan, majd gyors, borzasztó katasztrófában kilobban, majd újra feltűnik s a tanítványok „*félnek vala*“ (Mk. 16. 8.), hanem abban is, hogy feltámad, mennybe megy s ezeknek hatása alatt a tanítványok „*nagy örömmel*“ visszatérnek Jeruzsálembe (Luk. 24. 52.). Miért kell ezt a tényt elhomályosítani? Hiszen így sem fenyeget az elszubjektívizálás és elhistorizálás veszélye.

Amit itt Barth a historiai kutatás teljesen negatív eredményéről mond,¹⁸⁸ az legfennebb a tisztán immanens kategóriákkal dolgozó biblia- és történet-kritikára mondható. Harnack¹⁸⁹ ezzel szemben helyesen mutat arra rá, hogy a vall. skepticizmuson és a naív biblicizmuson kívül van még egy másik lehetőség is, az a tudományos theologia, amely tárgyának *tiszta* megismerésére törekszik. Ez a tárgyilagosság, ha őszinte, bárhogy is értelmezzük, mindenkép, előbb-utóbb a tények megmagyarázhatatlan, isteni jellege előtti meghódolásra kényszerít. A spekulatív magyarázatot pedig, mint említettük, a szűztől való születésnél Barth is alkalmazza.

4. A Krisztus által beindított új, isteni kezdeményezésnek folytatója, realizálója a *Szentlélek*. Feltűnő az ennek munkájáról szóló tan terjedelmessége a megelőző részekkel szemben. S ha elgondoljuk, hogy a dogmatika II. kötete is tulajdonképpen ennek a tannak folytatása lesz (ker. anthropologia v. ö. 1. §), mindjárt előttünk áll, ha más anyaggal is, az Institucio beosztása. Csakugyan nem is lehet más az igazi theologia, mint a Szentlélek theológiája s így Barth a Kálvin—Schäder-féle programot helyesen valósítja meg. Teljes öntudatossággal küzd itt az egyéni hit felébresztésénél és meggazdagodásánál működő isteni kezdeményezés, a kegyelem primatusa mellett. Ez azonban, amint rámutattam, nem zárja ki Istennek a bibliai kijelentésen kívüli kezdeményezését és az ennek hatása alatt felébredő vall. élmény lehetőségét sem.¹⁹⁰ Megnyugvással állapíthatjuk meg, hogy amíg korábban Barth az egyháznak véges vonásait (emberi szükségletek kielégítése, emberi átmeneti állomás, negáció,¹⁹¹ melynek képe a vándorló szentsátor, míg a templom csak a *támadás tárgya*)¹⁹² élezte ki és emiatt mindenféle földi egyházat egy kategóriába sorozott, dogmatikájában már számol ennek nagy jelentőségével a ker. életben. Az egyház az ő történeti mivoltában nyújtja a lehetőséget Isten igéjének konkrét közlésére, ez gondoskodik annak szabályozásáról a Kánon által, ez öntudatosítja hitvallásaiban annak konkretizált tartalmát s éppen ezért, épp mint Kálvinnál, nála is a földi egyház *anya*. Ennek tekintélye tartja az embereket korlátok közt s indítja az iránta, illetőleg Isten igéje iránt való *szabad* engedelmességre, a katolikus mult tiszteletben tartására.¹⁹³ Itt már annyira erős az egyetemes ker. szellem hangsúlyozása, hogy a reformációnak a speciális teljesítménye, theológiája szinte csak folytatása lesz a nagy, középkori egyházi atyák munkájának.¹⁹⁴ Pedig valójában a reformáció olyan igazságokat hozott napvilágra (és ezek a legfontosabbak!) az Írás *abszolút* tekintélyében és ennek *személyes* elismerésében, amik az egész középkori theológiában, egyes dicséretreméltó, de félreismert, nem méltányolt kivételektől eltekintve, homályban maradtak.

A legnagyobb és legelkeseredettebb támadást itt Barth hitfogalma idézett elő.¹⁹⁵ Ez éppen ismeretes koordinata rendszere alapján, bírálói szerint, túlzottan formális, negatív jellegű. Csakugyan találunk nála olyan kifejezéseket, amik erre

¹⁸⁷ U. o. 262. l.

¹⁸⁸ L. még különösen Die Chr. Welt 247. l.

¹⁸⁹ U. o. 305. l.

¹⁹⁰ Inst. I. k. 174, 175, 194. stb.

¹⁹¹ Römerbrief 359. l.

¹⁹² Das Wort Gottes 83. l. V. ö. az utóbbi állítás cáfolatául a 42. Zs., a 73. Zs. 17. v. Ez. 43. r. stb.

¹⁹³ Dogmatik 362. s köv. l.

¹⁹⁴ U. o. 197. l. stb.

¹⁹⁵ G. Wobbermin i. d. 100. s köv. l.

engednek következtetni. Az eddigi, leginkább lutheránus befolyás alatt álló teológiával szemben, mely a hit priusát és teremtő erejét hangsúlyozta az isteni kegyelem mellett, itt a leghatározottabban az utóbbinak az eshetősége emeltetik ki. *De félreértik Barthot mindazok, akik ebből kifolyólag az ő hitfogalmában a lelki ürességet (Hohlraum), a minden lélektani ténylegességet kizáró mennyei lábmegvetést (Fuszfassen in jenseits), az isteni inkognitó előtt való respektust emelik ki.*¹⁹⁶ Ezt a kezdetleges és csak az emberi bizakodásokkal való szakítást kifejező hitet, amit Barth jellegzetesen fiducialis desperációnak nevez (Mk. 9. 24.), sem a reformátorok, sem Barth nem tekintik a hit teljes alakjának. Luther (Wolherminnel szemben) minden szoteriologikus gondolkodása mellett is világosan mondja: Isten ígéje mindenek közt az első, aztán következik a hit, a hitre a szeretet. A hit amaz ígéletben erősen bíz és Krisztus ezen ígéit igaznak tartja és nem kételkedik afelett, hogy eme fölötté nagy jók neki ajándékozzák.¹⁹⁷ Kálvin pedig az isten igaz voltáról szóló *előleges meggyőződést*, ezt az üres edényt megtölti, épínt Luther, a notitia Christivel, a szív assensusával, az erős bizodalommal. Így lesz nála a hit: „Isten irántunk való jóakarátának erős és biztos megismerése, amelyet... a Szentlélek nyilatkozat ki a mi elménknek és pecsétel meg szíveinkben. S ez nem történhetik meg anélkül, hogy annak kellemességét valóban ne érezzük s önmagunkban ne tapasztaljuk.”¹⁹⁸ *A két reformátor tehát ma már nem állítható e ponton egymással szembe, hiszen, mindketten a szubjektívizmus ellenségei.*¹⁹⁹ Legfennebb annyi az eltérés, hogy Luther szerint a hit felébredése és kiteljesedése után „önmagától” hozza létre a hálát Krisztus iránt és a jócselekedeteket, míg Kálvinnál, itt is a Szentlélek működik állandóan, tehát a hitet kiegészíti az engedelmesség.²⁰⁰

Úgy látom, hogy Barth is ezen a reformátori úton halad. Amilyen fontos előtte az önmagunk megüresítése, éppoly fontos az is, hogy a hit ne maradjon csak ez, hanem *tartalom is legyen*, hit a Krisztus érettünk való halálában, az isteni hűségben, mely nekünk örök életet ad. *Ezért nem áll jenn az az ellentét nála hit és bizalom közt, amit ismertetői annyit hangoztatnak, sőt a fiduciának, mint Isten ígéletében való bizalomnak a szükségét, ennek a szívből való származását, ennek a belső tapasztalattal, az érzéssel való összefüggését* Kálvinra támaszkodva, ő is érvényesíti. Hiszen, amint jól látja, „az indulat (Affekt) és az existencia egymástól elválaszthatatlanok s a szív a főt a megragadtatás igenlésében mindig egy kevéssé megelőzi.”²⁰¹ Tehát használjuk csak épínt a reformátorok és a Heidelbergi Káté, egész nyugodtan a fiducia szót a hit jelölésére s ne feledjük el, hogy ez nem bizalmaskodást jelent, hanem az Isten örök ígéreiteire, a Krisztusra való erős, biztos támaszkodást.

A keresztyén élet csúcspontja Kálvin szerint nemcsak a Krisztus jótéteménye általi szabadulás, a váltság, hanem az, hogy aki ezt megértette, *abban erős és szilárd bizalommal megnyugodjék.*²⁰² Itt érünk el az ő egyik legfontosabb dogmájához, a praedestinációhoz. Hogy gondolkozik erről Barth? Természetesen az az Isten, akiben ő hisz, nem is lehet más, mint az emberi sors és a kegyelem-ítélet osztogatás szabados ura. Itt azonban, mint annyiszor, ismét túlmegy a Kálvin álláspontján. Szerinte a kiválasztás eredménye sohasem egy olyan állapot, amire nyugodtan tekinthetünk. A reformátorok felfogása erre vonatkozólag mythologia(!), mert Isten előtt Jákób a láthatatlan Ézsau, Ézsau a látható Jákób, tehát egyéniségük lélektani egységére a kiválasztás nem terjed ki.²⁰³ Az üdvbizonyosság idegenszerű (apokryph) érdekét csak Béza és az angol presbyterianusok(?) tolták a központba. A megváltás, újjászületés elvileg eljövendő dolgok, a remény tárgyai. A döntés

¹⁹⁶ M. Strauch i. m. 34, 35. l. E. Brunner i. m. 98. l. Tavaszy S. : A kijelentés feltétele alatt. 29, 47, 48. l.

¹⁹⁷ Luther M. művei ford. Masznyik E. Pozsony 1905. II. k. 118, 149. l.

¹⁹⁸ Institució I. k. 524, 525, 535. l. stb.

¹⁹⁹ Die chr. Welt 1928. évf. 155. l.

²⁰⁰ V. ö. Luther i. m. 149. l. Kálvin i. m. 580. l.

²⁰¹ Der Römerbrief 182. l. Dogmatik 89, 330, 331. l.

²⁰² Kisebb értekezések. Az egyház reformációjáról. Pápa, 1908. II. 14. l.

²⁰³ Der Römerbrief 332. Das Wort Gottes 208. Dogmatik 205, 206, 296.

sohasem pihen, ez mindig késhegyre megy, a keresztyén ember imája mindig az Istentől távol álló publikánusé és élete Jákób küzdelem, győzelem és vereség, állás és elbukás, élet és halál.

Mindezzel szemben elég utalnunk Kálvinnak arra a kijelentésére, hogy „nincs olyan ártalmas tévelygés... mint az, amely a lelkiismeret békéjét és az Istenben való nyugodalmat rontja és zavarja fel.“ Egyszerűen a „Sátán kísértésének“ tulajdonítja az elválasztás felőli kételkedést s hivatkozik, épp mint hú tanítványa Béza, ezzel szemben nemcsak a Szenlélek megvilágító hatására, hanem a tapasztalatra is: Istenben való békességünkre, Krisztussal való, nekünk *ajándékozott* egyesülésünkre, a mindvégig megmaradás adományára. Világos, hogy a teljes látást, a teljes megváltást a reménységnek tartja fenn, de igen helyesen itt nem engedi az idő kategóriáját *uralkodni* az Istentől származó örök élet felett, hanem hivatkozik Pálra: aki *elkezdette* bennetek a jó dolgot, elvégezi mind a Jézus Krisztusnak napjáig. (Fil. 1, 6).²⁰⁴ Igazat adunk tehát Kolfhausnak, aki a Róm. 5, 1-re hivatkozva védi Barthtal szemben azt az igazságot, hogy a Krisztussal való közösségünk a hit által helyre van állítva és Ritschl Ottónak, aki fejére olvassa, hogy a perseverantia sanctorum nélkül nincs református theologia.²⁰⁵ Isten Lelke működésének aktuálitását úgy is meglehet óvni, ha ez egy döntő mozzanatban az emberi életnek új irányt szab, viszont enélkül az elvettetés és elhívás, ó- és újember, próféta és apostol közti határozott bibliai ellentét (Luk. 7, 28., I. Pét. 2, 10) elmosódik, s hiányozni fog az, ami nélkül nincs igazi élet, a Krisztusban való meggyökerezés, a nagy pozitívumot is hangsúlyozó radikálizmus.²⁰⁶

III. Eredmények.

1. A Barth theológiájával való alapos foglalkozás mindenkit meggyőzhet arról, hogy itt nemcsak egy prófétai meglátásokat (Blumhardt, Kierkegaard, Dostojewski, Spengler) összegező, teljesen új theologiai rendszerrel van dolgunk²⁰⁷, hanem, amint ez nem is lehet másként, a közvetlenül előtte levő theologus generációnak, Ritschlnek, Kaftannak, Herrmannnak, Kutternek, Troeltschnek, Seebergnek, Dunkmannak, leginkább pedig Schädernek a munkásságához kapcsolódó gondolkozással. Ezeknek negatív és pozitív eredményeit dolgozza fel egy rendkívül grandiózus és szélsőségesen, még Kálvinon is túlmenő református tanrendszerben, mindenütt kiemelve az isteni objektív szempontot és soha meg nem szűnő aktualitást. Azt is megállapíthatja bárki, hogy Barth utóbbi művein Kálvin jó-tékony hatása, meleg, keresztyéni hitélete, egyháziassága fokozottabb mértékben érvényesül, mint első munkáiban. (Csak sajnálni lehet, hogy az üdvbizonyosság kérdését ismét olyan mostohán kezeli). E megállapításunk alapján nyugodtan elmondhatjuk, hogy *Barthert sem nem rajongunk, sem nem félünk tőle*. Elismerjük, hogy nagy missziója van a mai véges megoldásokból kifogyott világban és egyházban, de azt is látjuk, hogy mint minden próféta, ő is egyoldalú s a teljességet tartalmazó evangéliumból való helyesebb tanítatásra neki is még szüksége van. Theológiája még mindig nem a theologia, legfennebb célkitűzésében az, megoldásai azonban úgy világosság, mint tartalmi szempontból még sok kívánni valót hagynak hátra. Nem vagyunk hát felmentve sem az őt megelőző theologusok tanulmányozása, sem az önálló theologiai gondolkozás alól.

2. Kultúraellenes-e a dialektika theologia vagy a kultúrmunkára pozitív indításokat is ad? Ez volt a nagyenyedi theologus konferenciának az egyik legégetőbb kérdése. Az ellenfelek kölcsönösen egymást kultúraellenességgel (és ez ma Erdélyben nagy szó!) vagy pedig kultúrprotestantizmussal (ez pedig a theolo-

²⁰⁴ Institució II. k. 251—257. l.

²⁰⁵ Ref. Kirchenzeitung 1925. 27. Theol. Literaturzeitung 1928. 226. l.

²⁰⁶ V. ö. Róm. 7₂₄, 25, 8₁, 2.

²⁰⁷ Kolfhaus egyenesen zavarónak és ellenszenvesnek minősíti a Dostojewszkire való untalan hivatkozást. Regényeinek „természetellenes és elzüllött alakjai“ előtte unalmasok stb. i. h. 28. l.

giában veszedelmes!) vádolták.²⁰⁸ Szerintem ez az alternatíva a vitakozó heves-ségnek és nem a tárgyilagosságnak alternatívája. A kultúrának az evangéliumi keresztyénséghez illő viszonya kettős. *Negatív*, ha arról van szó, hogy a kultúrértékek segítségével eljussunk Istenhez, *pozitív*, ha arról van szó, hogy Isten kegyelmét és szent akaratát megtalálva, Őt a világ felett is, Úrrá tegyük. Épp, mint a lélekről, erről is elmondhatjuk: valaki a kultúrát megtalálja, elveszíti azt és valaki a kultúrát elveszti én érettem, megtalálja azt. A reformátorok is így gondolkodtak s ezért lettek ők, Isten igéje hősei, a legáldottabb kultúrmunka beindítói. Nem lehet tagadni, hogy mikor Barth Isten országát a társadalom elleni *támadásnak* tekinti s ezt a megromlott világot annyira problematikusnak, hogy benne új életet csak egyedül Isten irtalma, bocsánata kezdhet, midőn azt mondja, hogy nekünk meg kell elégednünk cselekvéseinknél a hálás, megértő és mosolygó *türelemmel*, egy közömbös *érvényesülni engedéssel* (Gelten lassen): veszedelmesen közel jár a lutheránus quietizmushoz és túlvilági irányú etikához.²⁰⁹ Addig, amíg a *gratia universalis* működését nem fogja fel olyan pozitív szellemben, mint Kálvin, nem is tudja a kultúrmunkákba úgy belekapcsolni gondolkozását, mint pl. Kuyper. De a szempont, ahonnan a kultúrát nézi: Isten szempontja, kétségtelenül reformátori. S ebben van etikájának ma igen nagy jelentősége.

3. Legfontosabb pedig az a kérdés, hogy mit jelent az a theologia az egyház gyakorlati élete számára. Hiszen mindenütt hevesen támadja ennek empirikus alakját. Az „ú. n. keresztyénséget“ egy sorba helyezi a vallással, az egyházat hibáztatja az ő kiegyensúlyozási törekvéseért, látszattmegoldásaiért, élmény-hajszolásáért, ápolásáért stb. és csak dogmatikájában tér rá a földi, a konkrét egyház nagy isteni missziójának kifejtésére. *Szerintem mégis ezért a prófétai feddésért lehetünk leghálásabbak Barthnak*. Amilyen komoly leszámolásra indít a teológiában az Istenhez való mélységes alárendelt viszonyunk hangsúlyozásával, éppen olyan megdöbbentő a figyelmeztetése, amikor az egyház öntudatosítására, az ígéhirdetés aeszthetikus és érzelgős alakjával való szakításra, az Istennel való komoly leszámolásra, az ő Igéje szilárd alapjára való helyezkedésre, az „Ő beszéltetésére“ int minket. Prédikációi methodusa sokkal konkrétebb és melegebb, mint ahogy tudományos munkái után gondolnánk. Azzal pedig, hogy a keresztelést az Isten részéről való kibékítés első tetteként fogja fel,²¹⁰ erős fegyvert nyújt nemcsak a szekták elleni küzdelemre, hanem egyúttal a lelkigondozó és belmissziói munkára is. A gyakorlati tevékenységet nem az én, hanem Isten folytatja, az ő Igéje által, az egyház elsősorban kegyelmi és csak azután hitközösség, munkásságom tárgya nemcsak az elválasztottak, hanem a reám bízott elhívottak is — ezek azok a gondolatok, amik rendszeresen feldolgozva megeleveníthetik a mi közönyösségben, öntudatlanságban, tanácstalanságban és reménytelenségben élő egyházainkat.

Dr. Nagy Géza.

²⁰⁸ Az Út 1930. 158. l.

²⁰⁹ L. különösen Der Christ in der Gesellschaft c. értekezését (Das Wort Gottes 47, 53. l.) és Das Problem der Ethik 142. s köv. l. A pozitív szempont helyett mindkét helyen a negatív a túlnyomó. Ezért emlegeti mindegyre a Prédikátor könyvét,

²¹⁰ Dogmatik 299–301. l.

A felekezetek Magyarországon a statisztika megvilágításában.

Bevezetés.

A statisztikáról azt szokták mondani, hogy az olyan tudomány, amellyel mindent lehet bizonyítani. Hallhatjuk ezt olyanok részéről is, akik nem teljesen tájékozatlanok a statisztikának a mibenléte felől. Csak aki a statisztikával, mint tudománnyal, komolyabban kezd foglalkozni, látja, hogy ennek a szállóigének alig van nagyobb jogosultsága, mintha ugyanezt mondanók akármely más tudományágról. Hogy ez a balvélemény mégis éppen a statisztikáról alakult ki, annak oka abban van, hogy a statisztika, mint tudomány, egyike a legfiatalabbaknak. Ezért módszere is csak újabban fejlődött ki, sőt részben még kialakulóban van. Természetes viszont, hogy módszertelen eljárásokkal esetleg egymással homlokegyenest ellenkező eredményekre lehet jutni. Hozzájárul ehhez, hogy a statisztika a jelenségeknek csak egy bizonyos, látszólag nagyon is esetleges oldalát teszi megfigyelése tárgyává. Éppen ezért megfigyelései és eredményei könnyen önkényeseknek látszanak.

Mindezen meggondolások alapján kockázatosnak látszik a hazai felekezetek viszonyainak statisztikai szempontból való vizsgálata. A vállalkozás kockázatos jellegét éppen e sorok írója erősen érzi. Hogy ennek ellenére ezen tanulmányok és vizsgálódások mégis napvilágra kerülnek, annak oka abban a meggyőződésében van, hogy a sokszor kicsinyesnek, unalmasnak és hálátlannak látszó munka mégsem felesleges, sőt szükséges. A statisztikai adatok halmazából ugyan csak nagyon fogyatékos és erősen egyoldalú kép rajzolható a hazai felekezetekről. Azonban ez a kép kiegészíti, helyenként korrigálja is az egyéb eszközök segítségével rajzolt képet. S hiszem, hogy ez a kiegészítés és helyesbítés nem felesleges és még kevésbé hiábavaló. Nemcsak egy, a hazai keresztyénség jelenlegi viszonyait és helyzetét feltáró „egyházrajz“ („Kirchenkunde“) szempontjából van szükség ezen munka elvégzésére: ez tisztára tudományos feladat volna. Hanem szükség van erre a munkára az egyházak gyakorlati munkájának a helyesebb és sokszor gazdaságosabb, a helyesen felismert célnak megfelelőbb elvégezhetőse, mondjuk egy szóval „reálisabb“ tétéle érdekében is. Hogy ez a tétel mennyire áll meg, azt ezen dolgozat vizsgálódásainak kell igazolni.

Jól tudom, hogy a statisztikai adatok maguk még nem adnak képet. Ezt az adatokból kell megrajzolni. Ezen kép helyességéről bizonyára lehet vitatkozni és pedig annál is inkább, mivel feltételezi a szerző állásfoglalását. Kétségtelen, hogy hozzájárul ehhez az a körülmény is, hogy a jelen vizsgálódások sokszor új utakon járnak. Nem olyan sokszor ugyan, mint első pillanatban gondolni hajlandók volnánk. Utalhatok egyfelől arra, hogy külföldön, különösen Németországban, az „egyházi statisztika“ már évtizedek óta művelt és megbecsült tudományágként szerepel. Csak a minap elhunyt Schneider és a Krosé által szerkesztett évkönyvekre kell utalni. De nálunk is ismételten igyekeztek a statisztikai adatok felekezeti vonatkozásaira fényt deríteni. A Központi Statisztikai Hivatalnak elismerten gondos és pontos adatgyűjtése erre kiválóan alkalmas is, alkalmasabb, mint akárhány külföldi országos statisztikai hivatal adatgyűjtése. A jelen vizsgálódások sem volnának lehetségesek a Központi Statisztikai Hivatal ezen adatgyűjtő munkája nélkül. Tudtommal ilyen összefoglaló módon azonban tanulmány a hazai felekezetek viszonyairól eddig nem jelent meg.

A következő vizsgálódások során mindenekelőtt a *felekezetek népesedési viszonyait*, azután az *átteréseket*, a *felekezetek demografiájának néhány fővonását*, a *felekezetek egyházi és kulturális szolgálatát*, *szociális munkáját* és végül a *morálstatisztika adatait* tesszük tanulmány tárgyává.*)

I. RÉSZ.

A felekezetek népessége.

1. A felekezetek lélekszáma.

a) Hogy mekkora volt az elmúlt évszázadok egyes korszakaiban hazánk lakossága és hogy ezen lakosság az utolsó négy évszázadban hogyan oszlott meg felekezetek szerint, erre nézve legfeljebb hozzávetőlegesen lehet véleményt nyilvánítani. Közlebbi adataink csak a XVIII. század végéről vannak, amikor II. József az első népszámlálást tartotta. Azonban ennek az adatai sem elég pontosak ahhoz, hogy vizsgálódásaink kiindulópontjául szolgálhassanak. Az abszolutizmus idején is volt hazánkban népszámlálás. Ennek az eredményei már pontosabbak. Rendszeres adatgyűjtésről azonban csak a kiegyezés óta lehet szó, úgyhogy ettől fogva a Központi Statisztikai Hivatal munkálatai alapján a felekezetek szám-szerű erőviszonyai jobban áttekinthetők.¹ De még így is megjegyzendő, hogy az egyes népszámlálások adatai nem egészen egyneműek, aszerint, amint részben csak a polgári, vagy a polgári és katonai, részben pedig a jogi, vagy tényleges népességet vették alapul. Azonban az ily módon létrejövő eltérések nem olyan nagyok, hogy az összehasonlítást lehetetlenné és az abból adódó képet hamissá tennék.

A következő két táblázat szemlélteti a felekezetek lélekszámának alakulását az egyes népszámlálások alapján. Tájékoztatásul felvesszük ebbe az 1857-i népszámlálásnak, valamint Fényes Elek statisztikusnak magánközlemények alapján készült s az 1840. évre vonatkozó adatait is, mivel azok általában megbízhatónak bizonyulnak.² A további megfigyelések kiindulópontjául azonban mindig az 1857., illetőleg 1869-i népszámlálás adatai szolgálnak.

Az 1920. évi népszámlálás adatai nem hasonlíthatók össze közvetlenül a régebbi népszámlálások eredményeivel, mivel közben bekövetkezett Magyarország megcsonkítása s így azok egészen más területre vonatkoznak, egészen más alapfeltételekből indulnak ki, mint a régebbi népszámlálások adatai. Mégis, hogy legalább némi összehasonlítást tehessünk, fentebb közöltük a Statisztikai Hivatal számításai alapján a megfelelő adatokat a megcsonkított ország területére vonatkozólag az 1910-i népszámlálás adataiból s így legalább egy évtizedre vonatkozólag lehetséges a mai Magyarország területén élő lakosság vallási megoszlásának változásait figyelemmel kísérni. Az 1920. évi népszámlálás eredményeit a következő (III. sz. kimutatás tárja elénk; ehhez még hozzávesszük a Statisztikai Hivatal által 1928-ra kiszámított népességet.

*) Nem mulaszthatom el e helyen, hogy nyilvánosan is ki ne fejezzem köszönetemet Sümeghy Dezső Sopronvármegye főlevéltárosának, aki nehéz és hosszadalmas munkámban mindenkor a legnagyobb készséggel volt segítségemre és a vármegyei levéltár könyvtárának a rendelkezésemre bocsátásával a szétszórt anyag összegyűjtését lényegesen megkönnyítette.

¹ Vizsgálódásaink alapját mindenütt a Központi Statisztikai Hivatal adatai teszik. A Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtő munkájának eredményei a hivatalos kiadványokban, nevezetesen összefoglaló és lezárt formában a Statisztikai Közleményekben és a Statisztikai Évkönyvekben találhatók meg. Ahol külön más munkára való utalás nincs, a következő vizsgálódások minden adata ezen hivatalos kiadványok valamelyikéből származik. Az egyes adatok részletes igazolására szolgáló utalástól eltekintettem, hogy a munkát nagyon meg ne terheljem és áttekinthetőbbé tegyem. Akik a Statisztikai Hivatal kiadványait forgatni szokták, ilyen utalások nélkül is hamarosan megtalálhatják a szükséges adatokat.

² Fényes Elek: Magyarországnak s a hozzákapcsolt tartományoknak mostani állapotja statisztikai és geográfiai tekintetben. Pesten, 1836—1840.

I. sz. táblázat.

A Magyar Birodalom népessége vallás szerint.³

Év, vallás	1840		1857		1869		1880		1890		1900		1910	
	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%
R. kath. . .	6.130,188	47·59	6.535,704	47·82	7.502,000	48·67	7.849,692	50·18	8.885,942	50·9	9.919,913	51·5	10.888,138	52·1
Gör. kath. . .	1.322,344	10·27	1.381,084	10·10	1.587,585	10·21	1.497,268	9·57	1.678,969	9·6	1.854,143	9·6	2.025,508	9·7
Reform. . .	1.846,844	14·34	1.828,043	13·38	2.024,332	13·13	2.031,803	12·98	2.239,197	12·8	2.441,142	12·7	2.621,329	12·6
Evang. . .	1.006,210	7·81	1.008,540	7·38	1.109,154	7·20	1.122,849	7·18	1.212,634	6·9	1.288,942	6·7	1.340,143	6·4
Gör. kel. . .	2.283,505	17·73	2.445,638	17·89	2.579,048	16·78	2.434,890	15·57	2.644,951	15·1	2.815,713	14·6	2.987,163	14·3
Unitárius . .	47,280	0·37	49,039	0·36	54,438	0·35	55,792	0·35	62,053	0·4	68,568	0·4	74,296	0·3
Izraelita . .	244,035	1·89	412,702	3·02	552,133	3·61	638,314	4·08	730,342	4·2	851,378	4·4	932,458	4·5
Egyéb . . .	—	—	7,118	0·00	8,637	0·02	9,822	0·06	9,703	0·1	14,760	0·1	17,452	0·1
Összes lélekszám	12.880,406	100·0	13.667,868	100·0	15.417,327	100·00	15.642,102	100·00	17.463,791	100·0	19.254,559	100·0	20.886,487	100·0

II. sz. táblázat.

Magyarország népessége vallás szerint (Horvát-Szlavonország nélkül).

Év, vallás	1857		1869		1880		1890		1900		1910		1910 ⁴	
	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%	szám szerint	%
R. kath. . .	5.414,708	44·74	6.197,582	45·68	6.482,595	47·22	7.239,212	47·8	8.198,497	48·7	9.010,305	49·3	4.778,421	62·8
Gör. kath. . .	1.374,754	11·36	1.578,039	11·65	1.486,598	10·83	1.655,600	11·0	1.841,272	10·9	2.007,916	11·0	165,238	2·2
Reform. . .	1.822,953	15·06	2.017,380	14·88	2.023,257	14·74	2.212,663	14·6	2.427,232	14·4	2.603,381	14·3	1.637,273	21·4
Evang. . .	1.002,943	8·29	1.096,143	8·08	1.107,515	8·07	1.180,489	7·8	1.258,860	7·5	1.306,384	7·1	485,036	6·4
Gör. kel. . .	2.023,416	16·72	2.067,227	15·25	1.937,105	14·11	2.064,715	13·6	2.199,195	13·1	2.333,979	12·8	61,468	0·8
Unitárius . .	49,006	0·40	54,345	0·40	55,787	0·40	61,617	0·4	68,551	0·4	74,275	0·4	5,099	0·1
Izraelita . .	407,798	3·37	543,186	4·00	624,737	4·55	707,472	4·7	831,162	4·9	911,227	5·0	475,355	6·2
Egyéb . . .	—	—	2,880	0·06	11,028	0·08	11,726	0·1	13,486	0·1	17,066	0·1	8,081	0·1
Összes lélekszám	—	—	13.579,129	100·00	13.728,622	100·00	15.133,494	100·0	16.838,255	100·0	20.886,487	100·0	7.606,971	100·0

³ 1880-ig a polgári, 1890-től a polgári és katonai népesség.⁴ A megcsonkított ország népessége.

III. sz. táblázat.

Magyarország népessége.

Vallás	1920		1928	
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban
Római katolikus	5.096,729	63·9	5.541,048	64·4
Görög katolikus	175,247	2·2	201,964	2·4
Református	1.670,144	21·0	1.786,340	20·8
Evangelikus	497,012	6·2	529,029	6·1
Görög keleti	50,990	0·6	53,257	0·6
Unitárius	6,224	0·1	6,297	0·1
Baptista	4,187	0·0	6,015	0·1
Anglikán	87	0·0	nincs adat	—
Izraelita	473,310	5·9	476,738	5·5
Mohamedán	468	0·1	3,234	0·0
Egyéb.	3,101			
Felekezeten kívüli	1,245			
Ismeretlen	1,399			
Összes népesség	7.980,143	100·0	8.603,922	100·0

Ha a közölt táblázatokon végigtekintünk, úgy azonnal feltűnik, hogy a legnagyobb mértékű szaporodást az elmúlt évtizedeken belül a zsidók és a katolikusok mutatják. A zsidóság az 1857. népszámlálás adataihoz viszonyítva 1910-ig több mint megkétszereződött, az 1869. lélekszámhoz viszonyítva pedig 58·88%-os szaporodást mutat fel. Ez a nagyfokú szaporodás nem írható tisztán a természetes szaporaság javára, hanem jórészt annak a lassú, de állandó bevándorlásnak tulajdonítandó, amely a galíciai, ill. lengyel zsidóság részéről különösen a kiegyezés óta irányult hazánk felé.

A katolikusok lélekszámának szaporodása az 1857-i adatokhoz viszonyítva 1910-ig a Magyar Birodalomra nézve 66·58%, Magyarországra magára 66·37%, külön Horvát-Szlavonországra 40·30%. Ha az 1869-i adatokat vesszük alapul, akkor az előbbi sorrendben a következő számokat nyerjük: 45·13; 45·38 és 43·96%. Ezek közt az adatok közt feltűnik, hogy Magyarországon a katolicizmus szaporodási arányszámai kedvezőbbek, mint Horvát-Szlavonországban, ahol a katolikusok nagy zárt területeket szinte kizárólagosan laknak. S ennek felel meg, hogy a társországbeli katolikusok arányszáma az egész ország katolikus lakosságának számában 1870 óta lassú csökkenést mutat: míg 1869-ben a 7.502,000 katolikusnak 18·66% lakott Horvát-Szlavonországban, addig 1910-ben 10.888,138-ból csak 17·25% s a közbeeső népszámlálások százalékszámái a következő görbét mutatják 17·41 (1880); 17·69 (1890); 17·35 (1900) %.

A többi nagyobb felekezet belső szaporodásáról az 1857., ill. 1869-i és 1910-i népszámlálás adatainak egymáshoz való viszonyítása alapján a következő összeállítás ad képet (a zárójelben levő adat Magyarországra a társországok nélkül vonatkozik):

	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.
1857—1910.	46·59 (46·07) %	43·39 (42·81) %	32·89 (30·25) %	22·14 (15·35) %
1869—1910.	27·47 (27·25) %	29·98 (29·10) %	19·94 (19·19) %	15·83 (12·91) %

Ha az 1869—1910. évekre terjedő összehasonlítást tekintjük, a legnagyobb szaporodást a reformátusok mutatják, utánuk következnek a görög katolikusok, míg az evangélikusok a harmadik helyre szorulnak. Leggyengébb a görög keleti egyház híveinek a szaporodása. De még a reformátusok is messze elmaradnak a katolikusok 45·13 (45·38) %-os szaporodása mögött. (IV. sz. táblázat.)

A katolikus egyháztól és a zsidóságtól eltekintve, a vizsgált időszakban az összes felekezetek százalékszerű veszteséget mutatnak fel a népesség felekezeti tagozódásában. A legnagyobb veszteséget a görög keleti egyház mutatja, amely 1857-től 1910-ig 17·89, ill. 16·72%-ról 14·3, ill. 12·8%-ra csökkent.⁵ Vesztesége tehát 3·5, ill. 3·9%. Utána következik az evangélikus egyház, amelynek viszonyszámai 7·38, ill. 8·29 és 6·4, ill. 7·2%, vesztesége pedig 1·0, ill. 1·1%. A református egyház 0·7, ill. 0·8%-os, a görög kat. egyház pedig az egész és az anyaországban egyaránt 0·4%-os veszteséget mutat. A zsidóság nyeresége százalékszerűen a nevezett időközben 1·3, ill. 1·7. Hogy ez nem mutatkozik nagyobb, bár mint láttuk, tényleges szaporodása az összes felekezetek közt a legnagyobb, annak az oka abban van, hogy hívei az össznépséphez való viszonyban mégis csak csekély számban vannak.

Az ország megcsonkítása által a felekezetek lélekszámának arányában nagy eltolódások állottak elő. A katolikus egyház a lakosságnak majdnem kétharmadát teszi, de erősen megnőtt a reformátusok arányszáma is: míg 1910-ben a reformátusok és evangélikusok együttes lélekszáma tett ki az anyaországban 21·6%-ot, addig most a reformátusok egyedül mutatnak 21·0%-ot. A görög kath. és különösen gör. keleti egyház ezek mellett szinte jelentéktelenné zsugorodott össze, míg a zsidóság némi nyereséggel, az evangélikus egyház pedig némi veszteséggel majdnem megtartotta a népesség tagozódásában régi számarányát. Az evangélikus egyház tehát az óriási vérvesztés ellenére is, amelyet a trianoni békediktátum neki okozott, az országban számarány szerint tényleg még ma is ugyanazt a helyet foglalja el, mint az utolsó békeévtizedekben. Talán lehet ebből azt a következtetést levonni, hogy az evangélikus lakosság az országban viszonylag egyenletesen oszlott el, így vesztesége is arányos az egész ország veszteségével. Viszont a katolikus és református egyházak vérbelileg viszonylag kevesebbet vesztek, mint az ország: ennek az oka is nyilván egyrészt a települési viszonyokban, másrészt pedig abban van, hogy a református lakosság csekély kivétellel a magyarsághoz tartozik.

Hazánknak, ill. a felekezeteknek az utolsó félszázad alatti népmozgalmi viszonyairól azonban még nem nyerünk elég világos képet, ha csak ezen eredményszámokat nézzük. A protestantizmusnak fokozatos háttérbe szorulása már ezekből az adatokból is látható, azonban teljes valóságában csak akkor lesz az világossá, ha a részleteket, nevezetesen egyes városok és vidékek szaporodási viszonyait is figyeljük.

b) Budapest lakosságának felekezeti összetételére és annak változásaira vonatkozólag nemcsak részletes adataink, hanem gondos vizsgálódások is állnak a rendelkezésünkre. Budapest lakosságának felekezetek szerinti megoszlását a következő táblázat mutatja.⁶

Év	Össznépség	Ebből			Izraelita %-ban
		Róm. kath.	Reform.	Evang.	
1880.	355,682	67·4	6·1	5·5	19·7
1890.	486,671	64·7	7·4	5·6	21·0
1900.	703,448	60·7	8·9	5·3	23·6
1906.	791,748	60·1	9·3	5·1	23·5
1910.	880,371	59·8	9·9	5·0	23·1
1920.	928,996	59·1	10·9	4·8	23·2
1925.	960,995	59·9	11·4	4·8	21·6

Ezek az adatok világosabbak lesznek, ha nézzük, hogy az egyes felekezetek milyen mértékű szaporodást mutatnak fel. Dr. Thirring Gusztáv⁷ Budapestre

⁵ Az első adat mindig a Magyar Birodalmat, a második az anyaországot a társországok nélkül jelenti.

⁶ V. ö. „Budapest székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyve“, XVI. évf. 1928. 55. l.

⁷ „Budapest befolyása a környék népesedésére“ (Magyar Statiszt. Szemle, 1926. IV. évf. 132. l.).

V. sz. táblázat.

Nagy-Budapest lakosságának megoszlása vallásfelekezetek szerint.⁸

Megnevezés, év	A népes- ség ösz- szes száma ⁹	S z á m s z e r i n t								S z á z a l é k o s a n							
		r. kath.	g. kath.	reform.	evang.	gör.kel.	unit.	izr.	egyéb	róm. kath.	gör. kath.	ref.	evang.	gör. kel.	unit.	izr.	egyéb
a) Budapest.																	
1869 . . .	270,685	195,826	638	13,013	14,318	1,838	59	44,890	103	72.1	0.2	1.8	5.3	0.7	0.0	16.6	0.0
1880 . . .	360,551	242,981	1,627	22,214	20,400	1,864	119	70,879	1,187	67.4	0.3	6.2	5.6	0.5	0.0	19.7	0.3
1890 . . .	491,938	316,057	2,752	37,895	28,018	2,218	460	103,317	1,221	64.3	0.5	7.7	5.7	0.5	0.1	21.0	0.2
1900 . . .	732,322	445,023	5,806	67,319	38,811	4,422	1,058	168,985	898	60.8	0.8	9.2	5.3	0.6	0.1	23.1	0.1
1910 . . .	886,371	526,175	9,428	86,990	43,562	6,962	2,120	203,687	1,417	59.8	1.1	9.9	5.0	0.8	0.2	23.1	0.1
1920 . . .	928,996	548,727	10,065	101,124	44,894	4,346	2,828	215,512	1,500	59.1	1.1	10.9	4.8	0.5	0.3	23.2	0.1
b) Szomszédos községek.																	
1869 . . .	26,482	19,388	7	2,022	2,958	18	1	2,082	6	73.2	0.0	7.6	11.2	0.1	0.0	7.9	0.0
1880 . . .	36,762	27,457	23	2,802	3,565	17	5	2,686	7	74.7	0.1	7.6	9.7	0.0	0.0	7.9	0.0
1890 . . .	61,289	45,267	161	5,627	5,163	65	18	5,289	59	73.9	0.3	8.6	8.4	0.1	0.0	8.6	0.1
1900 . . .	120,678	86,467	560	12,644	8,968	287	83	11,564	105	71.6	0.5	10.5	7.4	0.2	0.1	9.6	0.1
1910 . . .	217,666	155,589	1,507	25,478	13,890	910	265	19,622	405	71.5	0.7	11.7	6.4	0.4	0.1	9.0	0.2
1920 . . .	288,329	205,838	2,483	36,175	17,845	955	512	23,902	619	71.4	0.9	12.5	6.2	0.3	0.2	8.3	0.2
c) Nagy- Budapest.																	
1869 . . .	297,167	215,214	645	15,035	17,276	1,856	60	46,972	109	72.5	0.2	5.1	5.8	0.6	0.0	15.8	0.0
1880 . . .	397,313	270,438	1,290	25,016	23,605	1,881	124	73,765	1,194	68.1	0.3	6.3	5.9	0.5	0.0	18.6	0.3
1890 . . .	553,227	361,324	2,913	43,162	33,181	2,283	478	108,606	1,280	65.3	0.5	7.8	6.0	0.4	0.1	19.7	0.2
1900 . . .	853,000	531,490	6,366	79,963	47,779	4,709	1,141	180,549	1,003	62.3	0.7	9.4	5.6	0.6	0.1	21.2	0.1
1910 . . .	1,098,037	681,764	10,935	112,468	57,452	7,872	2,385	223,309	1,852	62.1	1.0	10.3	5.2	0.7	0.2	20.3	0.2
1920 . . .	1,217,325	754,565	12,548	137,299	62,739	5,301	3,340	239,414	2,119	62.0	1.0	11.3	5.1	0.4	0.3	19.7	0.2

⁸ V. ö. Thirring Gusztáv: Budapest befolyása a környék népesedésére. (Magy. Stat. Szemle, 1926. IV. évf. 138. lp.)⁹ 1880—1890. a polgári, 1900—1920. az összes népesség.

vonatkozólag ezt 1869 és 1920 közt a következőképpen számítja ki (szám szerint és százalékosan):

Róm. katolikus	352,901	180.2%
Gör. katolikus	9,427	1477.6%
Református	88,111	677.1%
Evangelikus	30,576	213.5%
Görög keleti	2,508	136.5%
Unitárius	2,769	4693.2%
Izraelita	170,622	380.1%
Egyéb	1,397	1356.3%
Összesen	658,311	243.2%

Ez a szaporulat természetesen legnagyobbat részben bevándorlás által állott elő. Viszonylag a legnagyobb volt a bevándorlás az unitáriusok és a görög katolikusok részéről, azonban a közölt adatok mutatják azt is, hogy a két említett felekezet ennek ellenére is a főváros lakosságában csak igen lényegtelen számú szerepet játszik. Viszonylag a legkisebb volt a szaporodás a görög keletieknél és római katolikusoknál, majd pedig az evangélikusoknál: ez a lakosság összetételében úgy jelenik meg, hogy a görög keletiek, valamint a görög keletiek a vizsgált időszakban általában, az evangélikusok pedig némi emelkedés után 1900 óta százalékos arányuk tekintetében fogynak.

Budapest lakosságának felekezeti megoszlását vizsgálva azonban nem szabad tisztán a szoros értelemben vett fővárost tekinteni. A fővárossal közvetlenül szomszédos községek lakossága t. i. a valóságos helyzetet tekintve ma már ugyancsak a fővároshoz tartozik, éppen csak hogy közigazgatásilag nincs vele egyesítve. Ma már Budapest körül két övet különböztethetünk meg. Az egyik a szomszédos községek köre (Alag, Újpest, Rákospalota, Pestújhely, Rákosszentmihály, Cinkota, Sashalom, Rákoscsaba, Rákosliget, Rákoskeresztúr, Rákoshegy, Pestszentlőrinc, Kispest, Pesterzsébet, Csepel, Nagytétény, Budatétény, Budafok, Albertfalva, Pesthidegkút és Békásmegyér). Ezen községek Budapest külvárosainak tekinthetők és a fővárossal együtt alkotják Nagy-Budapestet. Ezen utóbbinak vallásfelekezeti viszonyait a mellékelt (V. sz.) táblázat mutatja.

Ehhez azonban még hozzá kell venni Budapest távolabbi környékének az adatait is. Ezen körzetbe Thirring 48 községet és várost soroz be, melyek közt legészakabban Vác és Tahitótfalu, legdélebbre Tököl, Taksony, Dunaharaszti és Monor vannak; a keleti határon Veresegyház, Szada, Gödöllő, a nyugati határon pedig Érd, Törökbálint és Torbágy fekszenek.¹⁰ Ezen vidék népességének a megoszlását a következő táblázat szemlélteti, 1869. a polgári, 1900—1920 pedig az összes népességét számítva:

	1869		1900		1920	
	számsz.	%-osan	számsz.	%-osan	számsz.	%-osan
Róm. kath.	68,161	69.9	102,030	72.5	152,964	74.6
Gör. kath.	15	0.0	164	0.1	675	0.3
Református	18,988	19.4	24,306	17.2	33,050	16.1
Evangelikus	4,659	4.8	6,852	4.9	10,441	5.1
Görög keleti	2,468	2.5	2,231	1.6	1,735	0.8
Unitárius	—	—	24	0.0	140	0.1
Izraelita	3,277	3.4	5,078	3.6	5,757	2.8
Egyéb	18	0.0	97	0.1	380	0.2

¹⁰ „Budapest távolabbi környékének népessége”. (Magyar Statiszt. Szemle, 1927. V. évf. 1118. l.)

Ezen távolabbi környék adatait Nagy-Budapest lakosságához hozzászámítva 1869-re és 1920-ra a következő adatokat nyerjük¹¹:

	1869-ben		1920-ban	
	számsz.	%-osan	számsz.	%-osan
Róm. kath.	283,375	71·8	907,529	63·8
Gör. kath.	660	0·2	13,223	0·9
Református	34,033	8·6	170,349	12·0
Evangélikus	21,935	5·6	73,180	5·1
Görög keleti	4,324	1·1	7,036	0·5
Unitárius	60	0·0	3,480	0·2
Izraelita	50,249	12·7	245,171	17·2

Ha az adatokat jól megnézzük, akkor nemcsak a lakosság nagymértékű szaporodása mutatkozik azokban, hanem egyúttal észrevehetjük a közelben levő nagyváros erős felszívó jellegét is: hogy a távolabbi környéken a szaporodás az erős bevándorlás ellenére is messze elmarad Budapest szaporodásától, annak nemcsak az az oka, hogy a bevándorlás célpontja elsősorban Budapest maga, hanem az is, hogy a közelebbi és különösen a távolabbi környékről igen erős a vándorlás a főváros felé.

c) A vidéki városok közül gondos feldolgozásban részesült legutóbb *Debrecen* és *Pécs* statisztikája. A következő adatok dr. Kovács Alajos cikkeiből¹² valók. Eszerint Debrecen lakosságának a szaporodását immár kb. kétszáz év óta figyelhetjük. 1720-ban Acsádi Ignác szerint kb. 10,000, 1787-ben pedig 29,153 lélek volt a lakosság száma. A lakosság megoszlását a következő táblázat mutatja:

	Összes népesség	Róm. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.
1805.	27,563	724		26,612	203	24	—	—
1836	49,176	1,670	68	47,149	239	50	—	—
1869	46,111	5,887	416	37,239	564	84	2	1,919
1880	51,122	7,047	723	39,428	565	225	5	3,089
1890	56,940	8,725	1,029	42,208	905	58	15	3,999
1900	72,351	12,399	1,825	50,983	926	76	40	6,078
1910	92,729	16,584	2,655	63,318	1,274	386	54	8,406
1920	103,186	19,855	3,572	67,802	1,411	221	82	10,170

Ezen statisztikában az 1836-i adatok Fényes Elek könyvéből származnak, 1869—1920-ig pedig a magyar népszámlálások adatai. 1869—1900-ig a polgári népességet, 1910—1920-ig pedig a polgári és katonai népességet ölelik fel. Ugyanezen években a lakosság százalékos megoszlása Debrecenben a következő volt:

	Összes népesség	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.
1805	100·0	2·6		96·6	0·7	0·1	—	—
1836	100·0	3·4	0·1	95·9	0·5	0·1	—	—
1869	100·0	12·8	0·9	80·8	1·2	0·2	0·0	4·1
1880	100·0	13·8	1·4	77·2	1·1	0·4	0·0	6·1
1890	100·0	15·4	1·8	74·1	1·6	0·1	0·0	7·0
1900	100·0	17·1	2·5	70·5	1·3	0·1	0·1	8·4
1910	100·0	17·9	2·9	68·3	1·4	0·4	0·1	9·0
1920	100·0	19·2	3·5	65·7	1·4	0·2	0·1	9·8

¹¹ U. o. 1119. l.

¹² „Debrecen lakosságának összetétele“ (Magyar Statiszt. Szemle, 1927. V. évf. 375. k. lpk.) és „Pécs lakosságának összetétele“ (Magyar Statiszt. Szemle, 1928. VI. évf. 349. k. lpk.)

A közölt adatok tipikus módon mutatják, hogy hogyan keveredett a városokban a mult század közepétől fogva a különböző rétegekből a lakosság. Addig Debrecen majdnem tisztára református volt: nem hiába nevezték „kálvinista Rómá"-nak; ma lakosságának alig kétharmada református és van több alföldi város is (pl. a hajdúmegyei városok, azután Karcag, Kisújszállás, Mezőtúr, Túrkeve), amelyekben a református lakosság nagyobb százalékot mutat. A nem-református lakosságnak ez a megnövekedése természetesen a nagyfokú bevándorlásra vezetendő vissza. De a református lakosságnak a növekedése is jórészt bevándorlásból származik: Debrecen mint vidéki gócpont ugyanolyan vonzóerőt gyakorol, mint országos viszonylatban Budapest. Emellett azonban Debrecenben a református lakosság belső szaporodása távolról sincs a normálison alul, sőt Kovács Alajos hangsúlyozottan megállapítja, hogy a református lakosság szaporodása kedvezőbb, mint pl. a katolikusoké. Ennek ellenére is a református lakosság arányszám tekintetében állandóan csökken. Ezt a helyzetet világítja meg Kovács Alajos dr. következő kimutatása, amely a tényleges és természetes szaporodást hasonlítja össze a három legnagyobb felekezetre vonatkozólag:

	Összes szám	1901—1910. Ebből esett			Összes szám	1910—1920. Ebből esett		
		r.-kath.-okra	reform.-okra	izr.-ákra		r.-kath.-okra	reform.-okra	izr.-ákra
Tényleges szaporodás	17,723	3326	11,039	1214	10,457	3271	4484	1764
Term. szaporodás	7,482	1338	4,839	1050	3,479	513	2400	641
Bevándorlási többlet	10,291	1988	6,197	164	6,978	2758	2084	1123

Ennek a fejlődési vonalnak a következménye, hogy a lakosságnak nemcsak százalékos összetétele, hanem struktúrája tekintetében is nagy változások álltak elő, talán még nagyobbak, mint azt a felekezetek százalékos eloszlása sejteni engedné. A zsidóság nagymérvű betelepülésével különösen a kereskedelem mindjobban az utóbbinak a kezébe kerül és kiszorítja a régi református kereskedelmet. 1920-ban az önálló kereskedőknek általában 46-6, az önálló férfi kereskedőknek pedig 64-0%-a izraelita, mellettük a reformátusok csak 38-7, ill. 22-2%-kal vannak képviselve. Viszont a kath. bevándorlás nagyobb mértékben nyilvánul meg részben a gazdasági és ipari munkások, valamint iparosok, részben pedig a legnagyobb mértékben a közlekedés körében alkalmazott tisztviselők sorában. Kár, hogy az egyéb értelmiség felekezeti megoszlására vonatkozólag dr. Kovács Alajos nem számította ki az adatokat. Akkor valószínűleg látnók azt, hogy a katolikusok elsősorban a város értelmiségében foglalnak helyet. Hasonlóan hiányoznak az adatok az evangélikus lakosság megoszlásáról. Erre vonatkozólag tehát semmit sem mondhatunk, mert az a körülmény, hogy az írni-olvasni tudás tekintetében az evangélikus lakosság már 1880 óta állandóan a legkedvezőbb arányszámokat mutatja, még nem enged levonni semmi közelebbi következtetést. Mindenesetre mutatják ezek a számítások azt, hogy Debrecenben a bevándorolt lakosság a város szellemi és gazdasági életében számarányánál nagyobb és jelentősebb szerepet játszik. Ez viszont a régi református lakosság fokozatos háttérbe szorulását jelenti.

Debrecenhez hasonló, de éppen ellenkező irányú fejlődési vonalat mutat Pécs. A török idők alatt Pécsen a kath. lakosság teljesen kipusztult, a török kiűzése után azonban hamarosan megerősödött. „1703-ban a helyzet még az volt, hogy a lakosságnak háromnegyed része katolikus volt és egynegyed része görög hitű. A rákok nagy pusztítása után azonban a görög keletieket vagy kiűzték, vagy a katolikus hit felvételére kényszerítették, úgyhogy ettől kezdve Pécs város lakossága majdnem kizárólag katolikus vallásúvá lett.“ 1805-től fogva vannak azután részletes adataink a lakosság vallásfelekezeti megoszlására vonatkozólag. Ezeket a következő táblázat mutatja:

a) *abszolút számokban.*

Év	Összes népesség	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb
1805	8,402	8,333	—	15	23	13	—	18	—
1815	10,500	10,420	—	—	—	80	—	—	—
1825	11,322	11,245	—	—	46	6	—	16	—
1840	14,287	14,255	—	3	6	1	—	22	—
1842	14,616	14,244	—	65	65	55	—	187	—
1857	17,447	14,915	8	51	124	9	—	585	1755
1869	23,863	21,635	5	171	340	89	—	1623	—
1880	28,702	25,385	13	395	594	61	3	2244	7
1890	34,067	29,377	58	617	809	73	8	3124	1
1900	43,982	37,196	68	1460	1049	183	12	3973	41
1910	49,822	42,053	98	2173	1173	234	30	4026	35
1920	47,556	38,785	92	2232	1080	142	21	4292	912

b) *százalékosan.*

1805	—	99.2	—	0.2	0.3	0.1	—	0.2	—
1815	—	99.2	—	—	—	0.8	—	—	—
1825	—	99.4	—	—	0.4	0.1	—	0.1	—
1840	—	99.8	—	0.0	0.0	0.0	—	0.2	—
1842	—	97.5	—	0.4	0.4	0.4	—	1.3	—
1857	—	85.5	0.0	0.3	0.7	0.0	—	3.4	10.1
1869	—	90.7	0.0	0.7	1.4	0.4	—	6.8	—
1880	—	88.5	0.0	1.4	2.1	0.2	0.0	7.8	0.0
1890	—	86.2	0.2	1.8	2.4	0.2	0.0	9.2	0.0
1900	—	84.6	0.1	3.3	2.4	0.4	0.1	9.0	0.1
1910	—	84.4	0.2	4.3	2.3	0.5	0.1	8.1	0.1
1920	—	81.6	0.2	4.7	2.3	0.3	0.0	9.0	1.9

1857-ben az egyéb vallásúak közt az idegen honosok szerepelnek, 1920-ban pedig az egyéb vallásúak közül 854 egyénnek a felekezeti hovatartozandóságát nem lehetett megállapítani.

Ha az ezen számokban mutatkozó fejlődési irányvonalat közelebbről vizsgáljuk, úgy mint mondtam, szinte teljesen hasonló eredményeket állapíthatunk meg, mint Debrecenben, azzal a különbséggel, hogy Pécsen eredetileg a lakosság majdnem teljesen katolikus, Debrecenben pedig református. A lakosság szaporodása Pécsen is majdnem teljesen a bevándorlásból származik: Pécs mindig egyike volt azoknak a városoknak, amelyeknek a születési arányszáma a legalacsonyabb volt az országban. Azonban ezen részletektől itt eltekinthetünk. Aki ezek iránt érdeklődik, azt dr. Kovács Alajos idézett cikkére kell utalnunk.

d) Debrecen és Pécs viszonyainak az ismertetésére azért fordítottunk ennyi helyet, mivel viszonyaik tipikusak a magyar vidéki városok viszonyainak az alakulására nézve. A következő adatok sorozatos példáit mutatják ugyanazon folyamatnak, legfeljebb annyiban van eltérés, hogy az egyes felekezetek szerepet cserélnek.

A következőkben tehát néhány, különösen a protestáns lakosság eloszlása tekintetében fontos város lakosságának felekezeti összetételére vonatkozó adatokat állítottunk össze.

		1869.	1890.	1910.	1920.
Győr:	R. kath.	71.01%	69.30%	71.7%	72.5%
	Evangelikus	15.41%	14.08%	10.3%	9.8%
	Református	4.82%	5.27%	5.1%	5.5%

		1869.	1890	1910.	1920.
Pozsony :	R. kath.	74·59%	74·45%	75·7%	
	Evangélikus	15·12%	14·02%	11·5%	
	Református	0·38%	1·00%	1·9%	
Sopron :	R. kath.	60·15%	62·76%	64·1%	63·7%
	Evangélikus	35·61%	30·46%	27·8%	27·5%
	Református	0·14%	0·85%	1·2%	1·3%
Békéscsaba : ¹³	R. kath.	21·6 %	24·0 %		
	Evangélikus	68·3 %	61·1 %		
	Református	3·3 %	5·6 %		
Orosháza :	R. kath.	15·7 %	20·8 %		
	Evangélikus	70·5 %	62·4 %		
	Református	6·6 %	8·2 %		
Szarvas :	R. kath.	9·3 %	9·6 %		
	Evangélikus	85·1 %	84·3 %		
	Református	2·1 %	2·0 %		
Nyíregyháza :	R. kath.	24·5 %	25·5 %		
	Evangélikus	44·7 %	37·3 %		
	Református	10·2 %	13·9 %		
Szombathely :	R. kath.	82·1 %	80·0 %		
	Evangélikus	5·3 %	5·1 %		
	Református	1·7 %	1·9 %		

Egyházi népmozgalmi viszonyaink szempontjából legfontosabb megyéink adatait ugyancsak százalékos viszonyban a következő táblázat szemlélteti:

		1869.	1 90.	1910. ¹⁴	1910. ¹⁵	1920.
Liptó vm.	R. kath.	51·58%	52·24%	53·1%	—	—
	Evangélikus	44·00%	43·47%	39·1%	—	—
	Református	0·03%	0·07%	0·3%	—	—
Turócz vm.	R. kath.	38·72%	41·72%	47·7%	—	—
	Evangélikus	57·25%	53·67%	49·6%	—	—
	Református	0·02%	0·13%	0·5%	—	—
Pozsony vm.	R. kath.	83·18%	83·87%	84·1%	—	—
	Evangélikus	7·84%	7·35%	5·6%	—	—
	Református	2·38%	2·30%	2·4%	—	—
Győr m.	R. kath.	74·96%	74·91%	77·8%	78·8%	80·0%
	Evangélikus	13·14%	13·10%	13·1%	13·9%	13·1%
	Református	6·71%	6·64%	7·4%	5·7%	5·7%

¹³ A régebbi népszámlálásokról szóló statisztikai jelentések csak a törvényhatóságok felekezeti viszonyait részletezik s azért Békéscsaba, Nyíregyháza, Szarvas, Orosháza, Szombathely városokról, sajnos, csak az 1900. és 1920-i adatokat tudjuk összehasonlítani. Mindenestre ez utóbbiak is tanulságosak.

¹⁴ Nagy-Magyarország adatai.

¹⁵ Az 1910-i népszámlálás adatai átszámítva Csonka-Magyarországra, vagyis azon területre, mely a megcsonkítás után az illető megyéből megmaradt.

		1869.	1890.	1910. ¹⁴	1910. ¹⁵	1920.
Sopron vm.	R. kath.	84·07%	84·13%	87·3%	84·8%	85·7%
	Evangélikus	12·54%	12·22%	10·2%	12·9%	12·4%
	Református	0·03%	0·14%	0·1%	0·1%	0·2%
Tolna vm.	R. kath.	64·84%	66·48%	69·5%	—	71·3%
	Evangélikus	13·36%	13·17%	12·0%	—	11·7%
	Református	17·64%	15·97%	14·8%	—	14·0%
Vas vm.	R. kath.	73·01%	74·11%	76·0%	80·2%	81·0%
	Evangélikus	21·35%	20·54%	18·8%	12·5%	12·1%
	Református	3·02%	2·94%	2·9%	44·0%	3·8%
Békés vm.	R. kath.	21·63%	22·78%	25·3%	—	27·1%
	Evangélikus	35·58%	35·73%	35·4%	—	34·4%
	Református	36·82%	35·53%	33·0%	—	32·7%
Hajdú vm.	R. kath.	10·39%	11·41%	11·5%	—	12·7%
	Evangélikus	0·17%	0·58%	0·2%	—	0·2%
	Református	78·32%	77·05%	75·9%	—	74·6%
Brassó vm.	R. kath.	10·24%	11·34%	11·8%	—	—
	Evangélikus	47·11%	45·98%	42·5%	—	—
	Református	2·51%	4·02%	6·5%	—	—
Nagyküküllő vm.	R. kath.	2·58%	2·85%	3·3%	—	—
	Evangélikus	44·30%	43·97%	41·9%	—	—
	Református	4·03%	5·22%	5·5%	—	—

A protestánsokat kell, hogy megdöbbsentsék ezek a számsorok. Már az országos táblázatok is világosan mutatják ugyan azt a tény, hogy mennyire háttérbe szorulnak hazánkban az évtizedek folyamán a protestánsok s nevezetesen az evangélikusok, de ezek a részletekbe menő kimutatások még sokkal veszedelmesebbnek mutatják a helyzetet. Ezekből t. i. azt lehet kiolvasni, hogy az evang. egyház nemcsak a szórványban vesztett állandóan sokat, ahol híveik sokszor éveken és évtizedeken keresztül nem látnak lelkeszt és nem hallanak evangélikus istentiszteletet s így olvadnak fel a nagy többségben, hanem állandó és pedig feltűnően nagymértékű viszonylagos csökkenést mutat a hívek lélekszáma ott is, ahol többségben van, vagy legalább is a lakosságnak igen nagy százalékát teszi. A városok közül különösen Sopronnak és a nagy alföldi evangélikus központoknak, mint Békéscsabának, Orosházának, Nyíregyházának az adatai döbbsentenek¹⁶ meg, de erősen aggodalmat kelt Győr és a mindig virágzó egyházi

¹⁴ Nagy-Magyarország adatai.

¹⁵ Az 1910-i népszámlálás adatai átszámítva Csonka-Magyarországra, vagyis azon területre, mely a megcsonkítás után az illető megyéből megmaradt.

¹⁶ *Szeberényi*: Luther vagy Loyola c. művében, 227. l. ezt a jelenséget azzal magyarázza, hogy az említett alföldi parasztvárosok (Békéscsaba, Szarvas stb.) evang. lakossága nagy rajokat bocsátott ki magából, és ezek alkották az újonnan telepített Medgyesegyháza, Szapáryfalva stb. községeket. Ez mindenestre megmagyarázza a helyzetet. Az ország protestantizmusának a szempontjából azonban nem változtatja meg annak a jelenségnek a szomorú voltát, hogy az említett helyeken a katolicizmus a protestantizmus kárára hódított tért. Mert ahogy a bevándorolt kath. lakosság talált megélhetést az alföldi parasztvárosokban, úgy található volt ott megélhetést a kivándorló prot. lakosság is. Vagy pedig úgy áll a dolog, hogy a beköltöző kath. elem a hivatalnokosztály? Erre a kérdésre a statisztikai adatokban nem találunk feleletet. Ha így volna, akkor ez azt jelentené, hogy a különben nagyszámú intelligenciát adó protestantizmus ezeken a helyeken nem adott elegendő bennszülött középosztályt, vagy nem tudott odahatni, hogy a saját városaiba prot. hivatalnokokat küldjenek, ami mindenestre mutatja, hogy befolyását nem tudta, vagy nem akarta felekezeti érdekek javára kihasználni.

élettel rendelkező Pozsony gyülekezeteinek a fogyása is. Még szinte rosszabbul áll a helyzet azokban a megyékben, amelyek egy fél századdal ezelőtt evangélikus többséggel, vagy legalább is oly kisebbséggel rendelkeztek, hogy az a megyében domináló szerepet játszhatott. Ezt a számszerű vezető szerepet az evangélikusság nemcsak a felvidéki tót megyékben vesztette el, hanem az erdélyi szászok lakta területeken is: az evangélikus lakosság számának viszonylagos csökkenése az egész országban mindenütt egyformán mutatkozik. Nem jelentenek ezzel szemben számbavehető nyereséget az olyan újabban keletkezett gyülekezetek, mint Pécs, Szombathely, vagy Debrecen: a hetvenes évek gyarapodásával szemben a jelen század eleje óta ezeknél is stagnálás, sőt helyenként visszaesés tapasztalható.

Hasonló helyzetet mutat a református egyház képe is. Megjegyzem, hogy az arra nézve legveszedelmesebb vidékeket, mint az egykés Baranyát nem vettem figyelembe. Annnyiban azonban a református egyház kedvezőbb helyzetben van, hogy a veszteségekkel szemben viszonylag sok helyütt található életerős és állandóan növekvő diaspora: csak Pécsre, Győrrre, Nyíregyházára kell utalni, nem is szólva Budapestről, ahol 1869-ben százalékszerűen kisebb számot mutattak, mint az evangélikusok, de gyors szaporodással már 1890-ben messze elhagyták őket s azóta is állandóan előbbre haladnak. Viszont az evangélikus lakosság Budapesten még az elért legnagyobb százalékszámot sem tudta tartani.

Megjegyzem, hogy a fenti táblázat nem azokat a helyeket és vidékeket válogatja össze, amelyek a protestáns egyházakra nézve a leggyászosabb viszonyszámokat mutatják. Ugyanezt a képet nyerjük, bárhol ragadjunk is ki néhány várost, vagy megyét.

e) Az utóbbi emberöltőben semmi sem eredményezett olyan szemellátható eltolódásokat a népesség alakulásában, mint a világháború a maga milliónyi áldozatokat követelő pusztításaival. Hogy az egyes felekezetek milyen mértékben vették ki a részüket a véradóban, az alanti (VI és VII. sz.) táblázatok mutatják, amelyeket Mike Gyula¹⁷ állított össze. Ennek alapján megállapítható, hogy elhaltakban, holtányilvánítottakban és eltűntekben viszonylag a legnagyobb veszteséget az evangélikus egyház szenvedte, nem sokkal kisebb a reformátusok vesztesége, harmadik helyen következnek a katolikusok. Sebesülések tekintetében a legnagyobb arányszámot a görög katolikusok, majd a reformátusok és a katolikusok mutatják. Az evangélikusok itt negyedik helyre szorulnak. Hasonlóan azoknak a csoportjában is, akik sebesülés folytán lettek rokkanttá: itt első helyen a reformátusok és görög katolikusok állnak, majd a róm. katolikusok következnek és utánuk az evangélikusok. Hogy az evangélikusok e tekintetben negyedik helyre szorultak, talán éppen annak a következménye, hogy a halottak tekintetében a legnagyobb veszteséget mutatják. Feltűnően kedvező arányszámokkal szerepelnek minden csoportban az izraeliták.

2. A felekezetek szaporodása.

A felekezetek lélekszámának vizsgálata azt az eredményt mutatta, hogy a különféle felekezetek népessége nem egyforma módon növekszik. Különösen feltűnő, hogy a protestáns egyházak lélekszáma a katolikusokéhoz képest viszonylag állandóan csökken. Miben van ennek az oka? Erre a kérdésre kell a következőkben feleletet keresni.

Már itt meg kell jegyezni azonban, hogy végleges és teljes felelet a statisztika segítségével erre a kérdésre nem adható. Mert akármilyen szabályosságot mutassanak is fel a népmozgalmi adatok, az azokat meghatározó tényezők nem természeti erők, amelyeket a természettudományok módjára lehetne megragadni és

¹⁷ A Magyar Birodalom és Magyarország vérvesztése a világháborúban (Magyar Statiszt. Szemle, 1927. V. évf. 623—633. lpk.)

megérteni. Hiszen, ha ez lehetséges volna, akkor azoknak működését lehetne szabályozni, vagy legalább is lehetne annak a szabályozására törekedni. A tényleges helyzet inkább az, hogy a statisztikai adatok bizonyos tényezők működésének eredményeit mutatják csak, de még az sem mondható feltétlenül bizonyosnak, hogy melyik eredményt melyik tényező hozta létre, vagy annak a létrejöttéhez milyen mértékben járult hozzá. Még távolabb vagyunk attól, hogy az eredményeket a maguk teljessége szerint meg tudnók érteni. Ennek ellenére is azonban legalább kísérletet kell tenni arra, hogy az eredményeket megértsük és elfogadható okokra vezessük vissza.

Már a Statisztikai Közlemények azon munkatársai, akik az 1890-i népszámlálás adatait feldolgozták, gondos munkával kimutatták az egyes felekezetek szaporodását az egymáshoz való kölcsönös és az ország lakosságához való viszonyban s arra az eredményre jutottak, hogy a vizsgált időszakban valódi szaporodást csak a katolikus egyház mutat fel.¹⁹ A görög katolikusoknál ennek a hiányát az 1872—73. évi kolerajárvánnyal magyarázzák, mivel az különösen erősen pusz-

VI. sz. táblázat. A mai Magyarország veszteségei a világháborúban.

népesség száma 1910-ben		Az összes A férfi		Részletezve		Halott		Eltűnt		Sebesült		Betegség köv.-ében rokkantá lett		Hadi- fogságba jutott		Veszteség összesen	
				tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység	tiszt	legénység
s z á m a é s a r á n y s z á m a																	
7.606.971	3.789.868	A veszteség nagysága arány- számokban		Részle- tezve		2,803	113,959	458	40,961	19,574	348,099	1,651	37,662	6,564	167,863	31,050	708,544
				összesen		116,762		41,419		367,673		39,313		174,427		739,594	
		az összes- népességhez viszonyítva 1910-ben		15 35		5 44		48 32		5 16		22 93		97 20			
		a férfi- népességhez viszonyítva 1910-ben		10 81		10 93		97 02		10 37		46 02		195 15			

VII. sz. táblázat.

A mai Magyarország veszteségei a világháborúban, felekezetek szerint.

A felekezet megjelölése	A férfi lakosság száma 1910-ben	Meghalt, holttá nyilvánított, eltűnt		Megsebesült		A rokkantak közül sebesülés folytán vált rokkantá	
		összesen	‰-ben ¹⁸	összesen	‰-ben ¹⁸	összesen	‰-ben ¹⁸
Róm. kath.	2.380,037	99,881	41 97	224,497	94 32	47,327	19 88
Gör. kath.	83,377	2,977	35 72	8,399	100 73	1,705	20 46
Református	811,032	35,625	43 93	79,886	98 50	16,884	20 81
Evangélikus	242,552	11,291	46 54	21,139	87 14	4,536	18 70
Görög keleti	30,319	689	22 73	2,397	79 06	505	16 65
Izraelita	234,971	5,166	21 77	15,339	65 28	3,770	16 04
Egyéb	7,580	220	29 02	635	83 78	134	17 67
Összesen :	3.789,868	155,799	41 13	352,292	92 93	74,860	19 75

¹⁸ Az 1910. évi férfilakossághoz viszonyítva.

¹⁹ Statisztikai Közlemények. Új folyam, I. kötet. 1893. 113. lp.

tított azon vidékeken, ahol görög katolikusok laknak. A protestáns felekezeteknél azonban más okokat keresnek. „Kétségtelen — mondják —, hogy a szaporodásra a valláserkölségi érzületnek és talán még inkább a nép gondolkozásmódjában megnyilvánuló szociális felfogás különbözőségének is lényeges befolyása van, amint azt a vidékenként dívó egy-gyermek-rendszerre nézve bebizonyították. Ez lassítja meg sokfelé a két protestáns felekezet híveinek szaporodását.“ — Itt tűnik fel talán legelőször az a vád, amelyből a protestantizmus ellenségei a legújabb időben is oly jól értettek fegyvert kovácsolni s a sorok közt meghuzódik már az a gyanúsítás, mintha a protestáns ethika erkölcsi lazaságot hirdetne, vagy talán enyhébben ítélné meg a születések mesterséges korlátozását, mint a katolikus egyház. A következő fejtegetéseknek egyik célja lesz, hogy erre a kérdésre is megpróbáljunk világot vetni a statisztika adatainak a segítségével.

a) A népesség szaporodását a születések és halálozások számának az alakulása határozza meg. Hazánkban a népesség szaporodási viszonyainak felekezeti vonatkozásait a hivatalos statisztikai adatgyűjtés a múlt század nyolcvanas évei óta kezdte nagyobb figyelemben részesíteni, vannak azonban még régebbiről is, 1851-ből erre vonatkozó adataink. Az utóbbiak azonban más rendszer szerint vannak csoportosítva, mint a hivatalos adatfelvétel eredményei, úgyhogy az utóbbiakkal nem állíthatók teljesen egy sorba. Mindenekelőtt közöljük 1851-re vonatkozólag az 1000 lélekre számított ú. n. nyers születési és halálozási arányszámot:

a) Születések:

	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Izr.
Magyarország	52	35	41	42	45	30
Erdély	39	37	38	38	36	34
Határőrvidék	44	32	41	68	46	34

b) Halálozások:

Magyarország	38	24	31	31	30	14
Erdély	31	27	26	30	25	10
Határőrvidék	43	37	44	47	41	32

A következő táblázatokban helykimelés szempontjából egy kimutatásba foglaljuk egybe a háborúelőtti és háború utáni adatokat. Mivel a békekötés folytán hazánk területi viszonyai katasztrófális módon megváltoztak, azért az abszolút számok kimutatásaiban a két időszak adatait természetesen egyáltalán nem, az arányszámokat pedig csak nagy óvatossággal lehet egymással egybevetni.

A születések abszolút számát a következő összeállítás mutatja:

Felekezet	1896—1900. ²⁰	1906—10. ²⁰	1921—25. ²⁰	1926.	1927.	1928.
Róm. kath.	326,688	329,747	159,713	153,482	145,984	150,226
Gör. kath.	74,077	79,136	7,609	7,350	7,100	7,317
Református	85,933	89,917	49,973	48,044	46,080	47,373
Evangélikus	44,455	41,592	13,798	12,769	12,133	12,215
Görög keleti. . . .	80,777	82,516	1,365	1,129	988	1,051
Unitárius	2,314	2,385	127	98	87	76
Izraelita	28,282	25,767	7,203	6,188	5,741	5,979
Baptista	—	—	227	292	247	295
Egyéb	304	541	114	132	188	161
Összesen	642,830	648,603	240,129	229,484	218,548	224,693

²⁰ Évi átlagban.

Az 1000 lélekre kiszámított nyers születési arányszám hazánkban a következőképpen alakult :

	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Általában
1881—85 ²⁰	47·5	45·8	40·6	40·0	43·8	38·3	36·6	44·6
1886—90. ²⁰	45·8	47·1	40·2	38·5	42·6	36·8	37·6	43·7
1895	43·4	44·8	38·8	36·6	39·7	35·7	36·1	41·4
1900	40·7	41·6	36·0	36·3	38·9	35·5	34·0	39·3
1905	36·5	38·7	32·4	31·7	34·7	30·8	29·6	35·1
1910	36·7	38·8	33·6	31·5	34·7	33·5	27·8	35·4
1912	36·7	41·7	33·9	31·9	36·2	34·9	27·0	36·3
1919	30·1	34·6	25·5	26·7	32·0	15·1	14·0	28·6
1920	34·9	39·5	29·6	30·7	33·3	22·5	17·9	32·6
1921	33·3	44·2	31·6	30·1	32·6	24·2	16·4	31·8
1922	32·1	43·2	30·4	28·6	28·5	23·2	15·4	30·8
1923	30·3	42·1	29·3	27·0	25·8	19·7	14·9	29·2
1924	26·8	39·1	26·9	24·6	21·4	16·5	14·8	26·8
1925	29·4	38·6	28·3	25·7	23·5	17·4	14·3	28·3
1926	28·4	37·9	27·4	24·6	21·4	15·5	13·0	27·3
1927	26·7	36·0	26·1	23·2	18·7	13·8	12·0	25·7
1928	27·2	36·5	26·6	23·2	19·8	12·1	12·5	26·2

Születési statisztikánkat kiegészíti még a következő táblázat, amely mutatja, hogy 100 évesülött hogyan oszlott meg felekezet szerint.

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Összesen
1896—900 ²⁰	50·8	11·5	13·4	6·9	12·6	0·4	4·4	0·0	100·0
1905—10 ²⁰	50·8	12·2	13·4	6·4	12·7	0·4	4·0	0·1	100·0
1921—25 ²⁰	66·5	3·2	20·8	5·7	0·6	0·1	3·0	0·1	100·0
1926	66·9	3·2	20·9	5·6	0·5	0·0	2·9	0·2	100·0
1927	66·8	3·3	21·1	5·6	0·4	0·0	2·6	0·2	100·0
1928	66·9	3·2	21·1	5·4	0·5	0·0	2·7	0·2	100·0

A halálzási statisztikát abszolút számokban a következő kimutatás szemlélteti :

	1896—1900. ²⁰	1906—10. ²⁰	1921—25.	1926.	1927.	1928.
Róm. kath.	218,844	217,583	104,730	89,380	96,671	94,234
Gör. kath.	55,916	53,411	4,208	3,929	4,208	3,922
Református	62,489	62,260	35,728	31,296	33,076	32,155
Evangélikus	31,142	29,226	9,659	8,127	8,968	8,701
Görögkeleti	68,114	65,986	1,062	807	846	759
Unitárius	1,658	1,652	108	105	99	78
Izraelita	14,082	13,664	6,464	5,760	6,311	6,101
Baptista	—	—	149	178	168	206
Egyéb	738	766	395	323	328	340
Összesen	452,983	444,548	162,503	139,905	150,675	146,496

Az 1000 lélekre kiszámított halálzási nyers arányszámot a következő táblázat adja :

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Általában
1881—85 ²⁰	35·0	35·6	31·6	30·5	34·4	27·3	18·1	33·3
1886—90 ²⁰	33·7	33·4	30·6	30·1	34·1	25·9	19·3	32·3
1895	30·7	30·9	28·5	26·6	30·6	25·2	16·7	29·4
1900	27·0	29·1	25·9	24·6	30·1	25·3	17·2	26·9

²⁰ Évi átlagban.

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Általában
1905	28.0	28.7	27.3	25.5	29.8	23.9	11.5	27.5
1910	22.9	27.0	23.0	21.2	27.3	21.5	14.5	23.4
1912	22.8	25.5	22.8	21.2	26.2	21.4	14.3	23.0
1919	20.8	21.3	20.3	20.3	28.9	22.6	16.1	20.7
1920	23.1	23.5	20.7	21.6	24.7	22.2	15.7	22.2
1921	21.4	24.6	22.1	20.8	24.2	19.7	14.3	24.2
1922	21.5	24.1	22.8	20.6	23.8	18.8	14.3	21.2
1923	19.8	21.6	20.2	17.8	19.2	15.1	13.0	19.5
1924	20.4	23.8	21.5	19.8	18.6	18.7	13.9	20.3
1925	17.0	20.5	18.2	16.2	16.8	13.6	12.5	17.1
1926	16.5	20.3	17.9	15.6	15.3	16.6	12.1	16.6
1927	17.7	21.3	18.7	17.1	16.0	15.7	13.2	17.7
1928	17.1	19.6	18.1	16.5	14.3	12.4	12.8	17.1

A halálozási statisztikát még kiegészíti a következő összeállítás, amely mutatja, hogy minden 100 elhalt felekezet szerint hogyan oszlott meg:

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Összesen
1896—900. ²⁾	48.3	12.3	13.8	6.9	15.0	0.4	3.1	100.0
1906—10 ²⁰	49.0	12.2	14.0	6.8	14.5	0.4	3.1	100.0
1919—22 ²⁰	64.9	2.4	21.1	6.1	0.7	0.1	4.2	100.0
1923—25 ²⁰	64.5	2.6	22.0	5.8	0.6	0.1	4.0	100.0

A születési és halálozási statisztika nyers adatainak az egybevetése adja meg a népesség szaporodását. Ezt, az ú. n. természetes szaporodást mutatja a következő táblázat először abszolút számokban, azután 1000 lélekre számítva:

	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Összesen
1891—95 ²⁰	78,844	21,494	18,434	9,172	14,142	659	12,771	—49	155,467
1896—900 ²⁰	107,844	18,161	23,443	13,312	12,662	656	14,200	—432	189,846
1901—05 ²⁰	103,588	21,003	20,553	11,561	16,951	586	12,707	—283	186,666
1906—10 ²⁰	112,166	25,725	24,657	12,366	16,530	733	12,103	—225	201,055
1921—25 ²⁰	54,982	3,402	14,245	4,139	302	19	739	—280	77,626
1921	60,065	3,468	15,938	4,664	435	28	996	—272	85,394
1922	54,980	4,454	12,940	4,012	241	27	514	—303	75,928
1923	54,721	3,778	15,514	4,690	339	29	867	—346	79,684
1924	38,902	2,868	9,262	2,430	144	—14	449	—326	53,794
1925	66,244	3,441	17,572	4,900	352	24	867	—154	93,330
1926	64,102	3,421	16,748	4,642	322	—7	428	—191	89,579
1927	49,313	2,892	13,004	3,165	142	—12	—571	—140	67,873
1928	55,992	3,395	15,218	3,514	292	—2	—122	—179	78,197

A természetes szaporodás 1000 lélekre számítva volt:

	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Általában
1891—95 ²⁰	10.5	12.5	8.1	7.6	6.7	10.1	17.2	10.0
1896—900 ²⁰	13.6	10.1	9.9	10.8	5.8	9.8	17.8	11.5
1901—05 ²⁰	12.3	11.2	8.3	9.1	7.6	8.4	14.9	11.8
1906—10 ²⁰	12.7	13.1	9.7	9.6	7.2	10.1	13.6	11.4
1921—25 ²⁰	10.1	18.3	8.3	8.1	5.8	3.0	1.5	9.5
1921	11.7	19.6	9.5	9.3	8.4	4.5	2.1	10.6
1922	10.6	19.1	7.6	8.0	4.7	4.3	1.1	9.4
1923	10.5	20.6	9.1	9.2	6.6	4.6	1.8	9.7
1924	7.4	15.3	5.4	4.7	2.8	—2.2	0.9	6.5
1925	12.4	18.1	10.1	9.5	6.7	3.8	1.8	11.2
1926	11.9	17.6	9.5	9.0	6.1	—1.1	0.9	10.7
1927	9.0	14.7	7.4	6.1	2.7	—1.9	—1.2	8.0
1928	10.1	16.9	8.5	6.7	5.5	—0.3	—0.3	9.1

²⁰ Évi átlagban.

b) A születési és halálozási statisztika, valamint az annak alapján kiszámított természetes népszaporodás csak nagyon durva vonalú képet fest a népesség szaporodásának a viszonyairól. Különösen a természetes szaporodás adatai alkalmasak arra, hogy a szemléltet félrevezessék : a közölt táblázat szerint ugyan arra lehetne következtetni, hogy a r. katolikusok, reformátusok és evangélikusok szaporodási viszonyai a kilencvenes évek eleje óta, tehát kb. negyven év óta, alig mutattak lényeges változást és viszont, hogy a görög katolikusoknál némi javulás, az izraelitáknál pedig nagyfokú romlás állott elő. Ez a benyomás azonban jórészt látszat. Nem terjeszkedünk ki arra, hogy a háború előtti és utáni viszonyokat egymással összevetni a terület nagymértékű megváltozása miatt bajos dolog : a zsidóság körében észlelt nagyfokú eltolódás jórészt ebben a körülményben leli magyarázatát. De ettől eltekintve is optikai csalódás az, hogy pl. a katolikusoknál a kilencvenes évek első fele és a forradalom utáni évek (1921—1925) szaporodása között alig van lényeges eltérés, vagy hogy a reformátusoknál és evangélikusoknál egyenesen kedvező az eltolódás. Ennek az optikai csalódásnak az oka abban van, hogy azok a tényezők, amelyeknek közreműködéséből a természetes szaporodást ki szokták számítani, egyenként ugyan nagyon lényeges eltolódást mutatnak, azonban együttesen mégis olyan eredményt produkáltak, amely a fentebb vázolt benyomást kelti. Nevezetesen, amint a fentebb közölt táblázatokból könnyűszerrel megállapítható, a születések csökkenésével párhuzamosan haladt a halálozási arányszám csökkenése is. Ez a körülmény kelti azt a benyomást, mintha a népesség szaporodása ugyanakkora volna, mint volt évtizedekkel előbb, holott nem a népesség szaporodik a régi arányban, hanem a halálozások száma csökken és ezzel a népesség átlagos életkora növekszik. Ez a népesség összetételében is lassanként változást idéz elő : a fiatalok száma megcsappan, az idősebbek száma megnövekszik. Elhez járul, hogy a halálozások száma nem csökkenthető a végtelenségig, hanem viszonylag hamar eléri legfelső határát ; nálunk ugyan ettől még elég messze vagyunk, ha más nyugati országok példáját nézzük. De ha valamely ország ezt a felső határt elérte, akkor — ha a születések száma stagnál, vagy éppen csökken, — egy bizonyos idő múlva a halálozási arányszám is ismét megnő, akkor t. i., amikor a népesség bizonyos rétegei elérik azt az életkort, amikor a halál elviszi a maga martalékát. Ahogyan ezt az egyik kiváló német statisztikus kifejezi, ez „a halál jelzalogkölesőne”,²¹ amikor ez esedékessé válik, akkor nyilvánvalóvá lesz, hogy a magas szaporodási arányszám csak látszat, optikai csalódás.

Az utóbbi évek során nálunk is mind többet foglalkoznak a születések csökkenésének a problémájával, vagy amint azt népszerűen szokták mondani, az „egyke” kérdéssel. Az utóbbi név ugyan annyiban nem egészen megfelelő, mivel — történeti természetű okoknál fogva — azt a benyomást kelti, mintha bizonyos vidékek viszonyairól volna szó, — beszélnek „egykes vidékek”-ről —, holott a születések csökkenésének a jelensége az egész országban egyformán kezd jelentkezni. Ismeretes, hogy még a tudományos munka igényével fellépő pamfletek is a kérdést felekezeti érdekek és célok szempontjából igyekeztek kihasználni. Nekünk ilyen céljaink nincsenek, hanem ismerve a születések állandó csökkenéséből származó nagy nemzeti veszedelmet, tisztán a való helyzet tárgyilagos felismerése érdekében vizsgáljuk a kérdést. Akkor pedig mindenekelőtt arra kell ügyelnünk, hogy a születések abszolút száma, valamint a nyers születési arányszám magukban véve nem alkalmasak arra, hogy teljes és tiszta képet mutassanak. Ezt igen hamarosan megérti az, aki meggondolja, hogy népességgazdasági szempontból azonos eredményt jelent, ha egy anya öt gyermeknek ad ugyan életet, de abból kettő elhal és ha egy anya ugyan csak három gyermeknek ad életet, de mind a hármat felneveli. A születési arányszámot tehát lényegesen módosítja a csecsemő- és gyermekhalálozás. Különösen a csecsemőhalálozásnak van ebből a szempontból nagy jelentősége, azért a következő táblázat elénk tárja annak felekezetek szerinti eloszlását. — Viszonylag minden 100 élveszületésre esett felekezetek szerint 1 éven alul elhalt :

²¹ Burgdörfer : Der Geburtenrückgang, 1929, 27. l.

	1910.	1912.	1921—25. ²²	1926.	1927.	1928.
Róm. kath.	19·8	19·2	19·2	17·0	18·7	17·9
Gör. kath.	20·5	18·5	19·9	20·3	21·7	19·9
Református	19·4	18·1	18·7	16·8	18·5	18·0
Evangélikus	16·6	15·9	16·9	14·2	17·3	15·8
Gör. keleti	21·4	20·6	21·0	20·7	22·7	19·5
Izraelita	12·5	11·5	10·9	9·8	10·5	9·4
Általában	27·6	25·5	18·7	16·7	18·5	17·7

A csecsemőhalandóság, amint ebből a táblázatból kitűnik, teljesen párhuzamos a nyers születési arányszámmal: minél magasabb valamely felekezetenél a nyers születési arányszám, annál magasabb a csecsemőhalandóság is és fordítva. Valamely felekezet szaporodását tehát távolról sem mutatja még a nyers születési arányszám. A csecsemőhalandóság adatai igazolják azt is, hogy a megszületett gyermekkel szemben a felelősségtudat és az azokról való gondoskodás gondossága különböző fokokat mutat felekezetek szerint; ezt jó volna meggondolni azoknak, akik a nyers születési arányszámok eltéréseiből azonnal a népesség erkölcsi színvonalára nézve vonnak le következtetést. Hogy mennyire egyenlíti ki a csecsemő- és gyermekhalandóság különböző nagysága a születés gyakoriságának különbözőségét felekezetek szerint, azt akkor ismerjük meg, ha vizsgáljuk a férjes és özvegy nők házas termékenységét.

A következő táblázat az 1920-i népszámlálás adatai szerint mutatja, hogy a férjes nők házas termékenysége és a valóban felnevelt gyermekek száma, mindig az illető felekezet 1000 nőjét véve alapul, hogyan alakult.

1000 megfelelő vallású férjes nő							
	r. kath.	g. kath.	reform.	evang.	g. kel.	unit.	izr.
Gyermekeinek összes száma	3,720·8	4,103·7	3,459·0	3,545·4	3,624·5	2,488·9	2,974·2
Életben levő gyermekeinek összes száma	2,336·4	2,452·9	2,160·5	2,273·8	2,034·3	1,628·5	2,258·1

Az özvegy nőkre vonatkozólag ezen statisztika a következőképpen alakul:

1000 megfelelő vallású özvegy nő							
	r. kath.	g. kath.	reform.	evang.	g. kel.	unit.	izr.
Gyermekeinek összes száma	4,926·4	5,345·5	4,442·8	4,676·0	4,738·1	3,402·0	4,317·7
Életben levő gyermekeinek összes száma	2,542·9	2,648·3	2,311·0	2,450·2	2,096·5	1,888·5	2,852·2

Kiegészíti ezen képet még azon statisztikai táblázat, amely mutatja, hogy az 1919—1925-ben megszünt házasságokból átlag hány gyermek született, összevetve ezt az elhalt anya felekezeti hovatartozásával. Ezen táblázat annyival inkább is tanulságos, mivel a statisztikai hivatal az országos viszonylaton kívül kiszámította az adatokat a vármegyékre és törvényhatósági joggal felruházott városokra is.

²² Átlagban.

Év	Csoport	A született gyermekek átlagos száma azokban a megszűnt házasságokban, amelyekben az elhalt nő							A megszűnt házasságokban általában
		r. kath.	g. kath.	reform.	evang.	g. kel.	unit.	izr.	
		v a l l á s ú v o l t							
1919	Mindössze . . .	4-13	4-22	3-50	4-11	3-48	4-36	3-93	3-96
	Vármegyékben .	4-25	4-31	3-53	4-18	3-60	5-44	4-46	4-08
	Tj. városokban	3-31	2-73	3-19	3-39	2-08	2-40	3-43	3-28
1920	Mindössze . . .	3-99	3-95	3-45	4-04	3-30	3-27	3-89	3-87
	Vármegyékben .	4-10	4-04	3-48	4-08	3-41	3-00	4-56	3-97
	Tj. városokban	3-34	2-90	3-30	3-61	1-90	3-36	3-28	3-32
1921	Mindössze . . .	3-94	4-01	3-63	3-91	3-56	1-27	4-08	3-88
	Vármegyékben .	4-07	4-10	3-65	4-03	3-64	1-33	4-63	3-98
	Tj. városokban	3-15	2-85	3-51	2-70	2-71	1-20	3-51	3-24
1922	Mindössze . . .	3-99	4-13	3-39	3-91	3-25	2-79	3-56	3-83
	Vármegyékben .	4-11	4-24	3-43	4-05	3-31	4-00	4-25	3-95
	Tj. városokban	3-26	2-43	3-04	2-49	2-60	1-17	3-01	3-14
1923	Mindössze . . .	3-94	4-11	3-46	3-85	3-56	2-73	3-69	3-82
	Vármegyékben .	4-07	4-19	3-47	2-87	3-66	2-11	4-08	3-91
	Tj. városokban	3-08	2-74	3-40	3-57	2-29	5-50	3-27	2-17
1924	Mindössze . . .	3-96	4-39	3-48	4-02	3-72	3-50	3-86	3-84
	Vármegyékben .	4-09	4-50	3-54	4-06	3-80	5-00	4-55	3-99
	Tj. városokban	3-03	2-67	2-93	3-53	1-33	2-00	3-24	3-06
1925	Mindössze . . .	3-90	4-37	3-84	3-88	3-18	3-33	3-83	3-89
	Vármegyékben .	3-98	4-47	3-92	3-95	3-30	4-33	4-28	3-98
	Tj. városokban	3-49	2-64	3-20	3-26	1-43	2-33	3-51	3-43

Ezen táblázatok rövid megfigyelés után meggyőzhetnek bennünket arról, hogy hazánkban a különféle felekezetek termékenysége nem mutat olyan nagymértékű eltéréseket, mint azt a nyers születési arányszám következtetni engedné. Kétségtől van az egyes felekezetek közt eltérések : a legkedvezőbb képet a görög katolikusok, a legkedvezőtlenebbet az izraeliták mutatják. A megszűnt házasságok átlagos gyermekszámát mutató táblázat ezt különösen jellemzően igazolja. Kitűnik ebből is az, hogy a tj. városokban valamivel kisebb az átlagos gyermekszám, mint a megyék területén. Ha módunkban volna a városi és vidéki lakosságnak még pontosabb elkülönítése, úgy ez a különbség valószínűleg még jóval erősebben volna érzékelhető. A nem tj. városok közt is vannak t. i. olyanok, amelyek már erősen városi jelleget viselnek magukon és ez érzhető születési statisztikájukon is. Azonban a városias és vidéki jellegű lakosság elkülönítése és a megfelelő születési és halálozási viszonyok kiszámítása oly nagy és körültekintő munkálatokat és számításokat kíván meg, hogy azt a rendelkezésünkre álló eszközökkel elvégezni nem tudjuk. Azért erre ezen összefüggésben nem is térünk ki.

A közölt adatokból minden kétséget kizáró módon állapítható meg, hogy hazánkban az egyes felekezetek népességének a szaporodása tekintetében észrevehető és a jövő alakulásának szempontjából jelentős eltérések mutatkoznak. Mi ennek az eltérésnek az oka ? Lehetne gondolni talán arra, hogy a különböző felekezeteknél különböző a házasságkötések arányszáma és ez okozza az eltérést. Ezt a lehetőséget azonban kizárja azon táblázatunk, amely a házasságban élő és özvegy nők házas termékenységét vizsgálja. Különben a házasságkötések 1000 lélekre számított viszonyszámának alakulása hazánkban felekezetek szerint a következő volt :

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Általában
1906—10 ²³	8·9	9·6	9·3	8·9	9·6	9·6	8·2	9·1
1921—25 ²³	9·9	10·3	10·1	10·4	9·4	11·3	9·6	10·0
1926	9·2	9·0	9·1	9·6	7·5	10·8	8·1	9·1
1927	9·2	8·9	8·8	9·5	7·4	8·4	8·7	9·1
1928	9·4	9·3	9·2	9·4	7·7	8·6	8·8	9·3

Eszerint a prot. egyházak hívei közt nemcsak hogy nem csekélyebb a házasságkötések száma, mint pl. a nagyobb termékenységet mutató gör. katolikusoknál, vagy római katolikusoknál, hanem még valamivel nagyobb is. A házasságkötések gyakoriságának a kérdése a születési arányszám magasságának a kérdésénél teljesen számításon kívül maradhat.

Hazánkban politikusok, szociológusok, statisztikusok és más, közéletünk jelenségeivel foglalkozó vezetőférfiak már régen figyelnek a születések állandó csökkenésére. A köztudatban is benne él a kérdés, mint az „egyke“ problémája. Az összeomlás utáni első években Pezenhofer Antal „A demografiai viszonyok befolyása a nép szaporodására“ című terjedelmes, államférfiak figyelmébe ajánlott és azóta hirhedtté lett művével terelte a figyelmet és közérdeklődést a kérdésre. Műve azon a tételen épül fel, hogy az „egyke minden meglévő és képzelhető népbetegség között, faji szempontból, a legborzalmasabb és a nemzet létét veszélyeztető bajok közt a legvégzetesebb“ (18. l.). Pezenhofer szerint az egyke elsősorban erkölcsi természetű népbetegség: „nincs . . . még egy bűn, amelynek alapján oly biztos ítéletet lehetne mondani az emberek erkölcséről, mint az egyke, nincs is tehát alkalmasabb eszköz a vallás erkölcsi befolyásának kutatására, mint ez“ (39. l.). A részletes vizsgálódás során a szerző bizonyítási eljárásával igyekezik igazolni, hogy az egyke hazánkban majdnem kizárólagosan a protestantizmus és különösen a református lakosság körében lép fel. Elismeri ugyan, hogy „az utóbbi évtizedekben az egész országban rohamosan, sőt ijesztően csökken a katolikus nép szaporulata“ (147. l.). „Éz a romlás azonban a lehető legtermészetesebb valami: teljes erővel működő ezernyi oknak szükségszerű eredménye“ (u. o.). Nevezetesen a katolikus lakosság vallási gondozás tekintetében sokkal elhanyagoltabb viszonyokat mutat, mint a protestantizmus (v. ö. kül. 156. l.). Ily körülmények közt az egyke elsősorban a protestantizmus betegsége: „A nép szaporodásának legfontosabb tényezője, az egyke leghatásosabb, sőt egyetlen ellenszere a katolicizmus“ (243. l.), vele szemben „a protestantizmus . . . a jelen korban már a legjobb esetben egy tiszteletreméltó, hajdan jó szolgálatokat tett bütöndarab, amelyet hajdani értékes szolgálatai és az emlékek miatt, amelyek hozzá fűznek, kegyelettel őrzünk, de amelynek ma már semmi gyakorlati hasznát sem látjuk“ (252. és k. l.). Ha ily körülmények közt „a protestantizmusnak nincs hazánkban létjoga“, akkor csak természetes, hogy Pezenhofer felhívja a protestantizmus vezéreit, hogy híveikkel együtt térjenek vissza a római egyházba (6. l.). Ezen statisztikának indult, de apologiává, t. i. a magyar katolicizmus apologiájává lett (v. ö. 3. l.) munka statisztikai részének okfejtését dr. Schneller Károly²⁴ tette bírálat tárgyává és állapította meg statisztikai szempontból a Pezenhofer által elért „eredmények“ tartathatatlanságát. E helyen Schneller okfejtését nem reprodukálhatjuk, amint Pezenhoferét sem részleteztük, ez saját munkánknak csak felesleges megterhelését jelentené: Pezenhofer „teljesen hibás statisztikai módszere és könnyelmű következtetései“²⁵ nem is érdemlik meg, hogy könyvére sok szót vesztgessünk.

Pezenhofer műve azonban fontossá nem is tudományos szempontból tartathatatlanságát eredményei miatt lett, hanem azért, mivel újra erre a kérdésre terelte a figyelmet és alkalmat adott az ahhoz legkülönbébb szempontokból történt hozzá-

²³ Évi átlagban.

²⁴ „Születési arány és vallásfelekezet“, Pécs, 1923. (Különlenyomat a miskolci ev. jogakadémia 1922—23-i almanachjából.)

²⁵ V. ö. a „Társadalomtudomány“-ban P. P. aláírással megjelent cikknek megjegyzésél, 1926. 303. l.

szólásokra.²⁶ Ezen részben értékes, részben azonban nagyon is felületes és tisztán egyéni benyomások alapján ítélő hozzászólásokat itt nem tehetjük részletesebb vizsgálat tárgyává. A kérdésnek bennünket is érdeklő oldala az, hogy micsoda világosságot vet a hazai felekezetekre a hazánkban a születések csökkentésére irányuló, egyre nagyobb erővel jelentkező mozgalom.

A születések csökkenése ma már Európaszerte jelentkező probléma, mely a a szociológusok és statisztikusok figyelmét az utolsó emberöltőben mind erősebben foglalkoztatja.²⁷ Nem is lehet ma a kérdéshez érdemlegesen hozzászólani a külföldi viszonyok tüzetes ismerete nélkül: ennek híján állandóan abban a veszedelemben vagyunk, hogy a megfigyeléseink alapján rajzolt kép vonalai hibásak, mert nincsenek eléggé a perspektívába beállítva. Alig lehet ugyan azt állítani, hogy a születések csökkenése nálunk külföldi hatás alatt indult meg. Tudvalevőleg nálunk először kisgazdakörökben, falusi centrumokkal kezdődött a mozgalom és legalább is megindulásakor valószínűleg a birtokmegosztás szerencsétlen viszonyai szolgálták főokul, társulva a gazdatársadalomnak idegenkedésével az ipari és kereskedelmi pályák iránt. Ha a nagybirtok közé beékelte kisbirtokos gazdatársadalom idejében meg tudta volna találni azt a kivezető utat, hogy a gazdaságban el nem helyezhető fiait ipari és kereskedelmi pályákra adja és így a birtokmegosztást elkerülje, akkor ma talán az egykés vidékek másképpen festeneének. Utóbb azután természetesen már más okok is szerepeltek. Mindezeknek eredője az az erkölcsi lezúllás, amely e tekintetben az egykés falukban található.

Ez az „egyke” azonban még nem érteti meg a születési arányszámnak országszerte tapasztalható csökkenését. A születések nagyobb mérvű csökkenése hazánkban körülbelül a múlt század utolsó éveiben és a jelen század első tizedében indult meg. Már azelőtt is voltak ugyan egykés vidékek, — mint említettük, az 1890. évi népszámlálás adatainak a feldolgozásakor a protestáns felekezetek csekélyebb szaporodását ezzel hozták összefüggésbe,²⁸ — azonban akkor még a reformátusok és evangélikusok születési arányszáma hazánkban oly magas volt, hogy arra az egykének lényegesebb befolyása kizártnak mondható. Ez áll nevezetesen akkor, ha a születési arányszámot európai viszonylatban nézzük. Ha azonban az egyke kimondottan és lényegileg a protestáns lakosság körében indult volna meg, akkor ennek a nyers születési arányszámban olyképpen kellett volna jelentkezni, hogy a protestáns felekezetek születési arányszáma a többiektől, nevezetesen a katolikusokétól függetlenül csökken. Ehelyett azonban a születések csökkenése egyidőben és kb. egyforma viszonylagos erővel indul meg a római egyházban is. Az egyetlen felekezet, amelyet a mozgalom a háború kitöréséig nem, vagy csak nagyon kis mértékben érintett, a görög katolikus volt. A csökkenés 1895 és 1912 között, tehát 17 év alatt a katolikusoknál 5·7, a reformátusoknál 4·9, az evangélikusoknál 4·7 ezrelék. A háború után a századunk első tizedében megindult folyamat lényegesen

²⁶ V. ö. kül. a „Társadalomtudomány” körkérdésének eredményét: „Társadalomtudomány”, 1924. 11. k. lpk., azonkívül u. a. folyóirat még több cikkben is foglalkozott a kérdéssel, hasonlóan jelentek meg erre vonatkozó cikkek másutt is, pl. a „Protestáns Szemle” utolsó évfolyamaiban.

²⁷ Csak tájékoztatásul soroljuk fel a következő, a kérdésre nézve különösen fontos műveket: Wolf Julius: Der Geburtenrückgang, 1912.; Rost Hans: Geburtenrückgang und Konfession, 1913.; Kosic: Die soziologischen Grundlagen der Geburtenbeschränkung (Allgem. Statistisches Archiv, X. 1916—17. 427—483. lpk.); Müller Johannes: Der Geburtenrückgang, 1924.; Grotjahn: Geburtenrückgang und Geburtenregelung, 1921.; Burgdörfer Friedrich: Der Geburtenrückgang und die Zukunft des deutschen Volkes, 3. kiad., 1928.; Burgdörfer Friedrich: Der Geburtenrückgang und seine Bekämpfung, 1929.; Wolf Julius: Die neue Sexualmoral und das Geburtenproblem unserer Tage, 1928. Magyarul röviden Pusztér János értekezése: „A születések csökkenésének törvényszerűsége”, Pécs, 1926., tájékoztat a kérdés felől. Különösen Müller és Wolf művei részletesen tájékoztatnak az idevonatkozó irodalomról is. — A magyar viszonyokat tárgyalja Kosic értekezése: „Der Geburtenrückgang in Ungarn” (Allgemeines Statistisches Archiv, VIII. 1. 38. k. lpk.): ez az értekezés annyival inkább figyelemreméltó, mivel különös tekintettel van a felekezeti kérdésre. Kosic megállapításai szerint különben ugyancsak nem lehet a felekezetet felelőssé tenni a születések csökkenéséért.

²⁸ V. ö. Statisztikai Közlemények, Új folyam, I. kötet, 113. l.

gyorsított ütemben folytatódik: 1921 és 1928 közt a római katolikusoknál a nyers arányszám 6·1, a reformátusoknál 5·0, az evangélikusoknál 6·9 ezrelékkal csökkent. A mélypontot a statisztikailag jelentéktelen unitáriusoktól eltekintve, a zsidóság képviseli, amelynek születési arányszáma 1927-ben és 1928-ban már kisebb, mint halálozási arányszáma. Ha ezeket az adatokat mérlegeljük, úgy mindenekelőtt nyilvánvaló, hogy a születések csökkenése hazánkban is kezdettől fogva országos, minden felekezetet egyformán érdeklő jelenség. Az a beállítás tehát, mintha a kérdés a protestantizmusnak a speciális problémája volna, egyszerűen téves. Tulajdonképpen még csak azt sem lehet mondani, hogy a protestantizmusnak az nagyobb problémája, mint a katolicizmusnak: annyira egyformán, oly kimondott párhuzamossággal halad a születések számának viszonylagos csökkenése.

Ebből azonban könnyen levonható egy másik következtetés is. Az egész országban egy időben és nagyjában egyforma erővel fellépő folyamat alig tulajdonítható tisztára egyes eredetileg egymástól független gócpontok tovább terjedő hatásának: az utóbbi esetben t. i. a folyamat lassabban fejlődött volna ki. Ez természetesen csak valószínűségi ítélet, amelyet bizonyosságra emelni alig van mód, mert ennek a folyamatnak a részletes alakulása nemcsak a kutató történettudós számára láthatatlan, hanem bármily gondos statisztikai adatgyűjtés részére is hozzáférhetetlen. Megokolta ezt az ítéletet az a körülmény teszi, hogy külföldön, nevezetesen a szomszédos német és osztrák területeken is ebben az időben kezd szemmel láthatóan jelentkezni a születések csökkenése.²⁹ Ez ismét nem úgy értendő, mintha a külföldnek közvetlen befolyásától származtatnók a hazai jelenséget. Talán helyesebb arra gondolni, hogy a bennünket az említett kultúrterülettel összekötő kapcsok szorossága teremtett oly helyzetet, amely ezen folyamatnak a megindulását nálunk is megalapozta.

Ha már most további megfontolások érdekében akarjuk vizsgálni a születések csökkenésének kérdését hazánkban, mindenekelőtt szükséges, hogy a hazai viszonyokat beleillesszük az európai keretbe. Erre szolgál a következő táblázat, amely a nyers születési arányszám alakulását mutatja.

Az 1000 lélekre eső születési arányszám³⁰

Ország, év	1901—2.	1911—12.	1924.	1926.	1927.
Belgium	28·9	22·7	19·9	18·9	18·2
Németország	35·3	28·4	20·5	19·5	18·3
Svájc	28·7	24·1	18·8	18·2	17·4
Ausztria	37·0	31·3	21·7	19·2	—
Anglia—Wales	28·5	24·1	18·8	17·8	16·7
Franciaország	21·8	18·8	18·7	18·8	18·2
Hollandia	32·0	27·9	25·1	23·8	23·1
Norvégia	29·3	25·8	22·7	19·7	18·8
Svédország	26·7	23·9	18·1	16·9	16·1
Spanyolország	35·2	31·5	30·0	29·7	28·6
Finnország	31·7	29·1	22·4	21·3	—
Magyarország	38·3	35·6	26·8	27·3	25·7
Itália	32·9	31·9	28·4	27·2	27·6
Románia	39·1	42·8	37·2	—	35·8
Cseh-Szlovákia	—	—	25·8	24·6	23·3

Megjegyzendő, hogy ezen kimutatásban az egyes államok a megfelelő években akkori tényleges területükre eső születési hányadossal szerepelnek, úgyhogy ott, ahol nagyobb területi változások következtek be, az adatok nem mutatnak egymással összefüggő sort. Románia adatait a statisztikusok meg szokták kérdő-

²⁹ V. ö. Müller id. h. 1. k. lpk.

³⁰ A táblázat összeállítása Müller i. m. 11. l. és Wolf: Die neue Sexualmoral, 89. és 168. lapja alapján.

jelezni, amennyiben a világháború előtt az anyakönyvezési viszonyok rendezetlensége miatt pontatlanok. Lehetséges, hogy a születési hányados javulása Romániában 1901/2. és 1911/12. közt csak a születések számának pontosabb bejegyzéséből származik.

A születések csökkenésére vonatkozó irodalom a kérdést leginkább azon kétös szempontból tárgyalja, hogy micsoda okokból származtatandó a jelenség és hogy micsoda eszközök ígérnek a mozgalom elleni küzdelemben eredményt. Hogy mily bonyolult kérdéssel van dolgunk, azt leginkább az a körülmény mutatja, hogy a születések csökkenésének okára, illetőleg okaira vonatkozólag a hypothesisok egész sora keletkezett.³¹ Ezen hypothesisok közül a legjelentékenyebbek részben az anyagi jólét emelkedésében, részben a kultúra, illetőleg civilizáció terjedésében, részben általában a szociális viszonyok változásában, részben pedig a hitetlenség terjedésében keresik azon legfőbb vagy döntő okot, amely ezen mozgalmat előidézte. Az utolsó hypothesis megalapítója a francia Jean Maria *Guyau* és egyik legkarakterisztikusabb képviselője a fentebb említett *Wolf*. Az utóbbinak álláspontja érintkezik azon felekezeti érdekek szolgálatában álló vizsgálódásokkal, amelyek a születési arányszámoknak felekezetenként mutatkozó eltéréseiből a katolicizmus vallási és erkölcsi magasabbrendűségét vélik bizonyíthatni.³² *Wolf* is azon az állásponton van t. i., hogy a katolicizmus a népesség erkölcsi érzületének befolyásolása tekintetében hathatósabb eszközök felett rendelkezvén, mint a protestantizmus, az utóbbinál is hosszabb ideig tartó és erőteljesebb ellenálló erőt tud kifejteni a születések racionalizálására irányuló törekvések ellen. *Wolf* már eredetileg is nyilván csak relatív előnyt tulajdonított e tekintetben a katolicizmusnak: maga is kénytelen kivételeket megállapítani, ilyenek bizonyos fokig Belgium, de különösen Franciaország, ahol a katolikus egyház kimondottan vereséget szenvedett.³³ *Wolf* azonban a kérdés tárgyalásánál, illetve saját hypothesisának a megalkotásánál súlyos logikai tévedésbe keveredik: a katolicizmusról és annak ellenálló erejéről beszél, viszont a katolicizmus ellenálló erejének a bázisa nem a katolikus dogmatikai rendszer, mint olyan, vagy talán a katolikus „igazság” magában véve, hanem a hagyományhoz való ragaszkodás. Ennek alapján különböztet meg négy fokozatot.³⁴ Az első a majdnem ösztönös szexuális cselekvés, amely nem ismeri a felelősséget és az isteni parancsnak engedve, hozza a világra a nagyszámú gyermekseréget: ez a görög-keleti egyházak körében mutatkozó helyzet. A második fokozat a nemzési szándékkal kapcsolatos szexuális cselekvés, amely tudatosan az isteni parancsolatnak akar megfelelni és tagadja az embernek minden jogát arra nézve, hogy az isteni rendbe belenyuljon: ez a katolicizmus álláspontja. A harmadik az a szexuális cselekvés, amely a következményeket jobban tekintetbe véve egyúttal a gyermekért való felelősség tudatában cselekszik, úgyhogy ezen erkölcsi törvény konkurrál a bibliai paranccsal: ez a protestantizmus álláspontja. A negyedik fokozat az a szexuális cselekvés, amely teljesen figyelmen kívül hagyja az Isten ígétét és tisztára racionalis, számító szempontok alapján cselekszik: ez a vallástalanság álláspontja. Ezen sematizmus ellen már *Kosic* igen figyelemreméltó érveket hozott fel³⁵, amelyekben különösen azt igazolta, hogy a keleti egyházat távolról sem lehet olyan egységnek tekinteni, mint ahogyan azt *Wolf* teszi és hogy különösen az oroszok nagy termékenységét egyáltalán nem lehet közvetlen kapcsolatba hozni vallásosságukkal.

Újabbban *Wolf* változtatott is ezen elméletén, amennyiben a „nemzési akarat-

³¹ Az idevonatkozó irodalmat összefoglaló módon részletesen feldolgozza Müller id. művében.

³² Németországban ezen álláspontot kül. Rost képviseli id. munkájában, de vannak mások is (v. ö. Rost irodalmi tájékoztatását i. h. 94. k. l.), akik hasonlóan nyilatkoztak. — Nálunk Pezenhofer ismertetett könyve szóltatta meg ezt a felfogást, hogy mennyire a hasonló külföldi (német) munkák hatása alatt, könyvéből nem állapítható meg, bár a 129. l-on idézi *Wolf* nevét könyvének megjelölése nélkül.

³³ „Geburtenrückgang”, 74. k. és 94. k. lpk.

³⁴ U. o. 90. l.

³⁵ V. ö. Allg. Stat. Archiv, VIII., 40. k. lpk. és X. 469. k. lpk.

nak" három fokozatát különbözteti meg³³: az első, a naív, nem-reflektált, nemi ösztön fokozata, ahol az ember legfeljebb utólag védekezik a nem kívánatos szaporodás ellen; a második a tudatos nemzési akarat fokozata, amelyen az ember isteni parancs alapján számol a sexualis cselekvés következményeivel; a harmadik a felelősségteljes nemzésnek a fokozata, amikor a gazdasági és egyéb viszonyok szabályozzák az egyén nemzési akaratát. Ezen fokozatokat Wolf már nem hozza közvetlen viszonyba a felekezettel, jóllehet a katolicizmus előnyét ma is hangsúlyozza.³⁷ Ez a hangsúly azonban ma már csak azt jelenti, hogy a katolicizmus területén az „új szellem“, az „új sexualis morál“ kevésbé terjedt el, mint más, nevezetesen protestánsok lakta területen.

Hogy a katolicizmus távolról sem az a mindenható óvszer a születések csökkentésére irányuló mozgalom ellen, amelynek azt pl. Pezenhofer is igyekszik feltüntetni, azt legkönnyebben Franciaország példáján lehet igazolni. Hibás az az okoskodás, hogy Franciaország e tekintetben általában nem használható fel érvelésre, mivel lakosságának nagy része nem egyházas. Még hibásabb az az érvelés, amely Franciaországra ebben az összefüggésben oly módon mutat rá, hogy vele akarja igazolni, mennyire az erkölcsi züllés útjára kerül az a nép, amely lelkileg elszakad az egyháztól. Hibás, amennyiben ezzel az érveléssel le akarja venni a felelősséget a francia katolicizmus vállairól. Mert, ha ez a folyamat, amellyel a nép mindinkább az egyház ellen fordult, Franciaországban már több, mint száz évvel ezelőtt kezdődött is, a kérdés mégis csak az, hogy mimódon nem tudta megtartani az egyház azt a francia népet, amelyből a római egyházzal szövetséget világi hatalom olyan kíméletlen kegyetlenséggel pusztította ki a protestantizmust. Nem részletezhetjük ezt a problémát, de nyilvánvaló, hogy valahol mégis csak el kell jutnunk ahhoz a ponthoz, amelyen rábukkanunk a római egyház felelősségére. Ugyanez a helyzet a születések csökkenésének a kérdésénél is: ha ma a születési nyers arányszám kicsinységéért nem is lehet a mai katolicizmust felelőssé tenni, a Wolf—Pezenhoffer-féle elmélet szerint valahol, ha talán száz évvel ezelőtt is, de reá kell bukkannunk a katolicizmus felelősségére, illetve arra, hogy a katolikus egyház nem tudta megakadályozni a tőle függetlenül megindult folyamatot. Ez pedig történetileg is könnyen igazolható. Maga Wolf utal arra³⁸, hogy Franciaországban a születések szándékos korlátozása még a XVIII. században, a forradalom előtt indult meg. A mozgalom először a nemességnél állapítható meg, innét kiindulólágy terjedt el azután a polgári társadalom egyéb köreiben. Hogyan viselkedett ebben a kérdésben a katolikus egyház? Talán nem ismerte fel a veszedelmet, illetve nem jutott a tudomására? A gyóntatószék munkája természetszerűleg megismertette a való helyzetet az egyház vezetőségével. Az egyház küzdött is ellene éppen a sokat emlegetett gyóntatószék útján. Munkája eredménytelen maradt s végül is az egyház kimondottan feladta a harcot a mozgalom ellen. 1842-ben Bouvier, Le Mans-i püspök jelentést tett a római szentszéknek arról, hogy a fogamzás megakadályozása nagyon erősen elterjedőben van és ha azt halálos bűnként kezelik, legfeljebb elidegenítik a gyónókat a gyóntató széktől. Erre a Curia Sacra Poenitentiaría „alapos megfontolás alapján“ részletesen rendelkezett e kérdésben és pedig oly módon, hogy többek közt utalt Liguori-nak, „az ezen kérdésekben legjáratosabb és legtapasztaltabb férfiú“-nak azon „bölcshöz, amely szerint a gyóntató atya nem köteles olyan kényes dologra vonatkozólag, mint amilyen a debitum coniugale, kérdést feltenni és hogy amennyiben ez irányban a gyónó nem intéz hozzá kérdést, hallgatással mellőzze az ügyet.“³⁹ Wolf szerint ez a rendelkezés csak Franciországra és bizonyos korlátozással Belgiumra vonatkozik. Ez azonban mellékes dolog: a kérdésnek a lényege nem az, hogy milyen területeken adta fel a harcot a katolicizmus a születések tudatos korlátozása ellen. A lényeges az, hogy a katolikus egyház is kerülhet oly viszonyok közé, amelyek-

³⁶ V. ö. „Die neue Sexualmoral“, 19. k. 1.

³⁷ V. ö. „Die neue Sexualmoral“, 22. 1.

³⁸ V. ö. „Der Geburtenrückgang“. 95. k. lpk.

³⁹ Wolf: Geburtenrückgang 97. 1.

ben a rendelkezésére álló eszközök felmondják a szolgálatot, a harcba vitt fegyverek tompáknak bizonyulnak. Annyit ez a rendelkezés minden elfogulatlan szemlélőnek világosan mutat, hogy nem a katolicizmus az az óvszer, amely egyedül mutatkozik hatásosnak az „egyke“ elleni harcban.

Az eddigiekből is levonhatjuk már azt a következtetést, hogy a felekezeti elmélet a születések csökkenése kérdésének a megfejtése érdekében eddig ismeretett formájában nem használható. Erősíti ezt még a fentebb közölt statisztikai táblázat is,⁴⁰ amely azt mutatja, hogy a születések száma tisztán katolikus országokban is, mint amilyenek Belgium, Ausztria, Spanyolország vagy Itália igen erősen csökkent. Viszont ellenkezőleg kimutatható az is, hogy az orthodox zsidóság éppen olyan ellensége a születések korlátozásának, mint a katolicizmus. A prótáns ethika állásfoglalása sem igazolta sehol sem a születések korlátozására irányuló tendenciát: nemcsak az evangélikus és református papi családok ismeretesei a nagy gyermeklétszámról, hanem a hithű evangélikus és református vidékek is. A felekezeti hovatartozással ebben a kérdésben tehát legalább is ilyen általános formában nem lehet semmit sem kezdeni.

Azonban, ha nem is lehet egyik vagy másik felekezetet sajátos értelemben felelőssé tenni a születések korlátozásáért, annyi az eddigiekből is kitűnik, hogy a születések csökkentésére irányuló mozgalom mindenütt jelentkezik, ahol a vallásos élet ereje meggyengül és annál jobban erősödik, minél jobban meggyengül a vallásos élet intenzitása. Ez természetesnek is látszik annyiban, amennyiben az összes keresztyén felekezetek, valamint a zsidóság is egyetértenek abban, hogy a házassági együttélés feladata a gyermeknevelés és hogy a gyermekáldást Isten kezéből hálával kell fogadnunk; de egyetértenek a keresztyén felekezetek abban is, hogy a nemek közti érintkezésnek minden olyan alakítása, amely abban csak érzéki gyönyöröket és kívánságoknak a kielégítését keresi, az Isten által belénk oltott nemi ösztönnel való bűnös visszaélés.

Ezzel az erkölcsi felfogással szemben áll az „új sexualis morál“, ahogyan azt Wolf nevezi. Ennek az új erkölcsi felfogásnak a lényege az, hogy a nemi életet az értelem regulátorának rendeli alá és az utódok megszületését a különféle szociális viszonyokban adott feltételektől teszi függővé. A vallásos szempont alól ez a morál már teljesen emancipálódott és arról sem tud, hogy a nemi életnek az alakítása Isten előtt való felelősségben történik.

Bizonyára nem lehet azt mondani, hogy ez az új sexualis morál a legutolsó emberöltőnek a találmánya. Franciáországban, mint láttuk, már több, mint száz évvel ezelőtt jelentkezik és Franciaországon kívül is voltak már mindig képviselői. Tulajdonképpen nem is kell statisztika ezen morál felfedezéséhez és fellépésének a megállapításához. Csak végig kell tekinteni a mindennapi élet megnyilvánulásain, hogy azt mindenütt meg lehessen állapítani. Az újságok, filmek, a költészetnek és egyéb művészeteknek különböző fajtái, nevezetesen a modern regényirodalomnak és színdaraboknak számos megnyilatkozása világosan mutatja ennek az új erkölcsiségnek a meglétét és diadalmas előretörését. De éppen akkor, amikor a kérdést mindezeknek az említett, de részletesen nem tárgyalható dolgoknak a világitásába állítjuk, lesz nyilvánvalóvá az is, hogy ez az új sexualis morál csak egyik irányú megnyilatkozása egy új, a keresztyén moráltól független, sőt azzal sok tekintetben ellentétes értékelésű, „autonom“ erkölcsiségnek.⁴¹ Ez az új erkölcsiség kiterjed az összes életkörülményekre és viszonylatokra, csak kifejezője egy új életformának, amelynek a jeruzsálemi missziói konferencia a „saecularismus“ nevet adta. Itt a saecularismus problémájával nem foglalkozhatunk részletesebben.⁴² Legyen elég annak a megállapítása, hogy ezen életforma, mint a nemi élet „rationalizálása“ (Wolf) nyilvánul meg a születések csökkentésére irányuló mozgalom-

⁴⁰ V. ö. Müller : Der Geburtenrückgang, 96. k. lpk., aki a felekezeti hypothesis-t igen alapos kritikában részesíti.

⁴¹ Itt nem szabad természetesen a szót Kant értelmében venni, vagy legalább is nem szabad azt csak Kant értelmében venni.

⁴² V. ö. szerző dolgozatát : A saecularismus és a lelkészi munka. Szentgotthárd, 1930.

ban. Kitűnő példa erre a bolsevista Oroszország. A bolsevista életforma, többek közt egyik tipikus megjelenítése a vallás befolyása alól emancipált tisztán e világi életformának, a saecularismusnak. Oroszországban éppen ezen világnézet alapján a születések mesterséges korlátozása a törvényben megengedett dolog, sőt a törvény megengedi az abortus előidézését is. Általában hangoztatják azt az elvet, hogy minden asszonynak csak minden harmadik évben legyen gyermeke.⁴³ Oroszországban azonban ez egyelőre még nem jelenti a születések lényeges csökkentését, — ha ugyan a szovjet-statisztikának hinni lehet, — sőt jelenleg Oroszország a leg-erősebben szaporodó európai birodalom : természetes szaporodása évenként kb. három és félmillió lélek, holott az egész többi Európára csak kb. két és félmillió lélek esik.⁴⁴

Micsoda értelme és jelentősége van ily körülmények közt annak a statisztikai vizsgálódásnak, amely a szaporodást felekezetenként vizsgálja ? Semmiesetre sem lehet a szaporodás eltérő nagyságából az illető felekezet „spirituális valeur”-jére következtetni. Ellenben a vizsgálódás rendkívül fontos, mivel a születési nyers arányszám hullámzása a nép életének rendkívül finom szeizmográfja, amely már nagyon kis változásokat és eltolódásokat is megérez és megmutat. Jelenleg a legfontosabb és legelső tanulság, amelyet a fentebb közölt számsorokból levonhatunk, az, hogy az új sexualis erkölcsiség nálunk minden felekezet körében egyre diadalmasabban tör elő. Minden felekezet egyformán van érdekelve ebben a kérdésben, még ha egyik vagy másik pillanatnyilag látszólag előnyben van is. A protestantizmust korábban és erősebben ragadta meg a mozgalom. Ennek oka a protestantizmus világnézetével kapcsolatos nem vallásos tényezőknek és az általuk alakított életkörülményeknek sajátos jellegében van. De ma már hasonló erővel ragadta meg a katolikus lakosságot is és benne is feltartóztatlan erővel terjed.

A születések csökkenésében, mesterséges korlátozásában kétségekívül súlyos nemzeti veszedelem rejlik. Orvoslásának a lehetőségeiről itt nem szólhatunk. Annyi kétségtelen, hogy az orvosszerek csakis olyanok lehetnek, amelyek megfelelnek a betegség sajátos jellegének.

3. Vegyes házasságok és reverzálisok.

a) A felekezetek surlódásának egyik legkényesebb pontja a vegyes házasság. Régebben a vegyes házasság kötése erősen meg volt nehezítve. A katolikus egyház az őt is érintő vegyes házasságokból származó összes gyermekeket magának köve teli. Még a türelmi rendelet is csak azt engedte meg, hogy a leánygyermekek nevelkedjenek valamely protestáns vallásban, ha anyjuk protestáns volt. A törvényhozás e tekintetben csak lassan jutott el a felekezetek egyenjogúsításáig, amikor 1868-ban kimondta, hogy a gyermekek nemük szerint kövessék szüleik vallását. A gyermekek vallására vonatkozó megegyezést (reverzális) az 1894 : XXXI. tc. engedte meg. Ez a rendelkezés olyan fegyvert adott a harcias egyházak kezébe, amely a sokat hangoztatott felekezeti békének a legnagyobb ellensége. Míg azelőtt az ismételt úgynevezett elkeresztelési esetekkel tette a katolikus egyház lehetlenné a többi egyháznak a vele való békés együttműködést, most csakhamar törvényes keretek közt, de nem kisebb erővel indult meg a harc a még meg sem született gyermekekért. Hogyan tükröződnek ezek a viszonyok a statisztikában ?

A házasságkötések általános viszonyzáma felekezetek szerint nagyon kevés eltérést mutat. Ezer lélekre 1900-ban 8·9, 1910-ben pedig 8·7 házasságkötés esett. Az egyes felekezetek arányszámái is mind olyan közel járnak ezekhez az adatokhoz, hogy azoknak részletezésétől eltekinthetünk. Csonka-Magyarországon 1925-ben ezer lélekre ugyancsak 8·9 házasságkötés esett. Ennek felel meg az is, hogy 1910-ben

⁴³ V. ö. Hirschfeld : Sexualreform im neuen Russland, „Das neue Russland“, 1926., 11—12. szám, 40. l. Idézi Wolf : „Die neue Sexualmoral“, 106. l. is.

⁴⁴ V. ö. Feiler : Das Experiment des Bolschevismus, 1929. 41. l.

Magyarországon minden 100 lakos közül 40-2 élt házasságban s hogy a katolikusoknál 39,3, a reformátusoknál 41,9 és az evangélikusoknál 42,1% volt az arányszám. Hogy a protestánsoknál az arányszám magasabb, annak az oka valószínűleg az, hogy a kiskorúak a felnőttekkel szemben viszonylag kisebb számban vannak.

A házasságkötéseknek felekezetek szerint való megoszlását a kilencvenes évek óta kísérhetjük jobban figyelemmel. A következő táblázat először a házasságkötések abszolút számát, azután a vegyes házasságok abszolút és a házasságkötések számához mért százalékszámát mutatja. (Az adatok 1915-ig a szoros értelemben vett Magyarországra, 1920-tól Csonka-Magyarországra vonatkoznak.)

Év	Házasságkötések száma	Vegyes házasságkötések száma	százalékosan
1891	131,128	11,378	8·68
1895	134,356	13,114	9·78
1900	148,629	16,616	11·18
1905	147,553	17,588	11·92
1910	158,299	21,145	13·36
1915	60,948	13,882	22·8
1920	107,735	18,879	17·5
1921	93,310	17,578	18·8
1922	87,871	17,482	19·9
1923	78,706	16,324	20·7
1924	75,060	14,990	20·0
1925	74,382	14,893	20·0
1926	76,879	15,356	20·0
1927	77,026	15,539	20·2
1928	79,634	16,244	20·4

Ezek az adatok világosakká azonban akkor lesznek, ha figyelemmel kísérjük, hogy felekezetenként mennyi volt a tiszta házasságkötések száma és milyen százalékot tett ki ezzel szemben azoknak a vegyes házasságkötéseknek a száma, amelyekben az illető felekezet akár a völegény, akár a menyasszony révén érdekelt volt. A következőkben csak a római katolikus és a két legnagyobb protestáns felekezetre szorítkozunk. A százalékos szám azt jelenti, hogy az összes házasságkötéseknek, amelyekben az illető felekezet érdekelt volt, hány százaléka volt vegyes házasságkötés.

Év	Róm. kath.			Református			Evangélikus				
	tiszta	vegyes		tiszta	vegyes		tiszta	vegyes			
	h á z a s s á g k ö t é s e k										
	száma			% -ban			száma			% -ban	
1891	57,387	8,091	13·8	16,513	5,145	23·7	8,942	3,197	27·9		
1895	63,890	9,788	13·3	16,737	6,319	27·4	8,870	3,729	29·7		
1900	67,107	11,891	15·0	17,668	8,055	31·4	9,505	4,231	30·9		
1905	66,646	12,578	15·7	16,576	8,702	34·7	8,478	4,252	33·4		
1910	68,255	15,053	18·0	17,534	10,575	37·6	8,592	4,892	36·5		
1915	23,960	10,233	29·9	5,537	7,205	56·6	1,637	2,807	63·0		
1920	60,217	16,007	21·0	16,429	12,216	42·6	5,212	4,905	48·5		
1921	51,274	14,830	22·4	14,448	11,557	44·4	4,054	4,556	52·9		
1922	48,059	14,750	23·5	13,097	11,381	46·5	3,509	4,443	55·8		
1923	42,418	13,831	24·5	11,776	10,617	47·4	3,055	4,221	58·0		
1924	41,423	12,830	23·6	11,037	9,809	47·1	2,809	3,829	57·8		
1925	41,609	12,647	23·3	10,368	9,863	48·8	2,899	3,714	56·1		
1926	42,949	12,951	23·2	11,150	10,185	47·7	3,030	3,945	56·6		
1927	43,156	13,206	23·4	10,779	10,263	48·7	2,976	3,987	57·3		
1928	44,551	13,835	23·7	11,171	10,649	48·8	2,914	4,177	58·9		

Hogy ezen adatok az egyházak híveinek keveredését még világosabban mutassák, a következő táblázattal szemléltetjük, hogy minden felekezet 100,000 tagjára a megfelelő évben hány olyan tag esett, aki vegyes házasságot kötött.

Év	R. kath.	Reform.	Evang.	Az országban általában
1891	111·7	232·3	279·4	75·1
1900	144·9	336·0	336·2	98·7
1910	167·0	406·2	374·5	115·8
1920	314·0	731·4	986·9	236·5
1921	291·0	691·0	916·7	220·3
1922	283·0	669·9	876·6	214·7
1923	262·6	619·3	827·0	198·5
1924	241·8	569·0	746·7	181·1
1925	235·4	566·5	717·4	177·9
1926	238·2	579·3	755·2	181·5
1927	240·7	579·5	758·7	182·2
1928	249·7	596·2	787·7	188·8

(Az 1921-re vonatkozó adatok nem teljesen pontosak, mivel az 1920. évi népszámlálás adatait kellett a számítás alapjául venni a felekezetek lélekszámánál; a hiba azonban nem nagy.)

Ezek az adatok világosan mutatják, hogy a polgári házasságkötés törvényének életbeléptetése óta a vegyes házasságok száma állandóan és pedig fokozott arányban növekszik. Ennek oka jórészt az, hogy a polgári házasságkötés törvénye által a vegyes házasságok kötése lényegesen megkönnyített. Ez a tény figyelemreméltó abból a szempontból is, hogy az ország lakosságának olyan mértékű keveredését mutatja, amely a régebbi viszonyok közt lehetetlen volt. A keveredésben az összes keresztyén felekezetek részt vesznek, míg a zsidóság a legújabb időkig majdnem teljesen távol állott attól. Hiszen régebben a zsidók általában nem léphettek házasságra keresztyénekkal s csak a forradalom óta fordulnak elő ilyen házasságok viszonylag nagyobb számmal: 1925-ben azoknak a vegyes házasságoknak a száma, amelyekben zsidók érdekelve voltak, 951 volt, úgyhogy 100,000 izraelitára 199·3 olyan izraelita jutott, aki vegyes házasságot kötött s a vegyes házasságok az összes házasságkötéseknek 20·4%-át tették. Ha tekintetbe vesszük, hogy a többi kisebbségi felekezetnél mennyivel magasabbak a megfelelő arányszámok, akkor még mindig azt kell mondani, hogy a zsidóság a népesség általános keveredésétől távol tartja magát.

A közölt adatok szerint a legnagyobb fokú a keveredés az evangélikus lakosság és a többi felekezetek közt s ez a keveredés különösen nagy mértékben jelentkezik az ország megcsónkítása óta. Magyarországnak és Csonka-Magyarországnak az adatai azonban tulajdonképpen csak úgy volnának összehasonlíthatók, ha legalább 1910-re rendelkezésünkre állnának a megfelelő adatok a mai területre kiszámítva. De azért talán így is némi valószínűséggel bír az a feltevés, hogy a vegyes házasságok nagymértékű megnövekedése jórészt annak tulajdonítható, hogy azok a vidékek veszték el, amelyeknek felekezeti összetétele viszonylag homogén volt. Áll ez nevezetesen az evangélikus egyházra, amelynek a statisztikája talán azért romlott meg annyira, mivel a századoknak nagy homogén területe elesett.

Ezek a megfontolások azonban nem változtatják meg azt a tényt, hogy hazánk lakosságának igen nagy százaléka köt vegyes házasságot. S ha az utolsó évek adatai szerint az ilyen házasságok száma némileg csökken is, mégis oly nagy, hogy a vegyes házasságok száma a forradalom óta a reformátusoknál majdnem elérte, az evangélikusoknál pedig meg is haladta a tiszta házasságkötések számát. Aki előtt ideál az ország lakosságának lehetőleg nagyfokú elkeveredése, vagy aki úgy nézi a dolgot, hogy ebből a helyzetből a tényleges hasznót a többségi felekezet húzza, az ennek a ténynek örülhet. Bennünket, protestánsokat s nevezetesen evangélikusokat azonban ez a tény a legnagyobb aggodalommal kell, hogy el-

töltson. Mert ha lényeges javulás nem következik be, akkor a legközelebbi emberöltőben evangélikus egyházunk szinte kizárólag olyan hívekből fog állani, akik vegyes házasságban élnek, illetőleg nőnek fel. Hogy ez mit jelent egyházunk belső életére nézve, azt minden lelkész, de egyszerű hívő is tudja, akinek a gyülekezetében, illetőleg környezetében a vegyes házasságok nagyobb számban találhatók.

A vegyes házasság a vallási közönynek a legjobban termő melegágya és ennek következtében egyike azoknak a tényezőknek, amelyek a „saecularismus” elterjedését és megerősödését a legjobban elősegítik. Mert a vegyes házasságban élő házastársak egyike vagy lemond a maga meggyőződésének az érvényesítéséről, ami tulajdonképpen még a kedvezőbb helyzet, vagy pedig s ez a gyakoribb eset, egyáltalán felretolja vallásos meggyőződését és ugyanazt várja házastársától is; ebben az esetben a házastársak a személyes életnek épen legmélyebb és legfontosabb kérdését életközösségükből egyszerűen kikapcsolják és ez azt jelenti, hogy vallásukkal nem törődnek. Nyilvánvaló, hogy az a közöny, mely így kifejlődik, súlyosan érinti a felnövekvő családot is és eleve megnehezíti az ifjúságnak vallásos nevelését és befolyásolását.

Másfelől pedig jól tudjuk azt is, hogy mennyi szerencsétlenségnek és szenvedésnek a forrása a házastársak eltérő hite. Ha azután a meglévő nehézségeket még növeli valamelyik felekezet agresszív fellépése, akkor éppen a vegyes házasságok a felekezetek közti torzsalkodásoknak állandó forrásává lesznek, amint azt éppen napjaink tapasztalása a legkésebben bizonyítja.

Ha mindezeket számba vesszük, úgy alig lehet kétséges, hogy a hazai egyházaknak, különösen a protestantizmusnak napjainkban nincsen súlyosabb problémája, mint éppen a vegyes házasságoknak ijesztő mértékben történt elszaporodása. Nevezetesen az evangélikus egyházat érinti ez a kérdés súlyosan, mert mint láttuk, ha így fejlődnek a viszonyok tovább, mint ahogy azok a legutóbbi évtizedben alakultak, akkor alig egy emberöltő múltán keresni lehet majd azt az evangélikus egyháztagot, aki nem származik vegyes házasságból, vagy nem él abban. Egyenesen azt lehet mondani, hogy a vegyes házasság az evangélikus egyháznak jelenleg a legégetőbb problémája: mindenestre emellett a probléma mellett jelentőség tekintetében szinte eltörpül az a magában véve nagyon súlyos veszteség, amely az egyházat évről-évre a reverzálisok révén éri.

De hangsúlyoznunk kell, hogy a vegyes házasságok kérdése nemcsak az evangélikus egyházat érdekli. Majdnem ugyanolyan jelentősége van annak a református egyházra nézve is. A katolikusokat számszerűleg nem érdekli olyan mértékben, mint az említett két egyházat, de tévedés volna azt gondolni, hogy azért a kérdés rájuk nézve kevésbé fontos. Mert a vegyes házasságokból kiáradó vallási közönynek a mótelye ott is éppen olyan ragadós és éppen olyan veszedelmes, mint itt. Azért ez minden egyházat egyformán érdekel. Sőt nemcsak az egyházaknak, hanem tulajdonképpen a hazai keresztyénségnek közös problémája. Jaj ennek a hazai keresztyénségnek akkor, ha talán valamelyik felekezet arra igyekszik, hogy a másiknak a rovására szerezzen előnyt, éppen a vegyes házasságoknak a tekintetében, vagy esetleg éppenséggel titkos örömmel nézi, hogy a másik felekezet hogyan őrlődik fel az eredménytelen harcban. Ma megszűntek azok az idők, amikor a felekezetek megengedhetik maguknak azt a fényűzést, hogy egymással kis konkokon veszekedjenek: az európai keresztyénség válságos éveket él, kapuit minden oldalról ostromolják a saecularismusnak óriásira megdagadt hullámai. Ha az egyházak erre nem figyelnek, nemcsak maguk pusztulhatnak el, hanem belepusztulhat a torzsalkodásukba az egész magyar keresztyénség is.

Kétségtelen, hogy ennek a harcnak egyik legjobban veszedelmeztetett pontja a családi élet. Az igazi keresztyén családi életnek egyik legnagyobb ellenége a vegyes házasság. Ma talán még nem késő, ma talán kölcsönös megértéssel és jóakarattal, összefogó erővel és körültekintő céltudatos munkával lehet valamit tenni, sokat menteni. Talán már holnap késő lesz.

Hogy ennek a munkának hogyan és milyen irányban kell megindulnia, milyen szempontok és módszerek segítségével lehet haladnia és eredményt elérni, az nem tartozik vizsgálódásaink körébe. Lényeges az, hogy a kérdést felfogjuk egész súlyával és horderejével.

Csak utalhatunk arra a körülményre, hogy a vegyes házasságok kérdése nemzeti szempontból is fontos problémát jelent. Akinek eszménye a felekezetek keveredése, az természetesen örömmel üdvözli a dolgok jelenlegi alakulását. Aki előtt azonban világos, hogy a vallásosság magában is érték és pedig nemzeti érték, mert igazi nemzeti erő csak ott lehet, ahol a nép Isten előtt hajlik meg és Isten előtti felelőssége tudatában él s dolgozik : az nemzeti veszedelemnek ismer minden olyan mozgalmat, amely a nemzet vallásos életét alapjaiban támadja meg. A vegyes házasság pedig, mivel nyomában széles áradattal tör be a langy-meleg közöny s hitetlenség, alapjaiban támadja meg az egész nemzet hitéletét.

Ezen a ponton találkozni kellene minden keresztyénnek és minden nemzetét igazán szerető honpolgárnak.

b) Láttuk már a vegyes házasságok statisztikájának az alakulását. A következőkben vizsgálat tárgyává kell tennünk, hogy milyen viszonyokat tükröztenek a gyermekek vallására vonatkozólag létrejött megegyezések. Fontos mindenekelőtt az a megállapítás, hogy 1896-tól fogva állandóan nő azoknak a vegyes házasságoknak a száma, amelyekben valamiféle megegyezés létrejött az 1894 : 32. törvényeikk alapján. 1896-ban a kötött 14,362 vegyes házasságból csak 2,158 esetben (15·0%) jött létre megegyezés. 1900-ban a megegyezések az összes vegyes házasságokhoz való viszonyban már 21·4%-ot tesznek ki, 1910-ben pedig 28·9%-ot. Ez a viszonyszám az utolsó békeévekben sem változott lényegesen. Erősen módosult képet mutatnak azonban Csonka-Magyarország adatai. Itt a létrejött megegyezések száma a vegyes házasságok összes számához való viszonyban százalékszerűen a következő : 1919-ben 32·8 ; 1920-ben 34·4 ; 1921-ben 36·2 ; 1922-ben 35·4 ; 1923-ban 40·1 ; 1924-ben 40·2 ; 1925-ben 39·3 ; 1926-ban 42·3 ; 1927-ben 40·3 ; 1928-ben 41·9%. Aki tudja azt, hogy a felekezeti békesség egyik legkényesebb pontja a reverzálisok kérdése és hogy az mennyi visszavonásnak a szülőanyja az egyes családokban, az ezeknek az adatoknak az alapján elmélkedhetik arról, hogy van-e hazánkban felekezeti békesség, vagy pedig keresni és várni kell-e még az alkalmat, hogy felboruljon. A különféle felekezetek közt épített „aranyhidak“ értelmetlenek addig, amíg *mindegyik* felekezet nem törekszik *becsületesen* arra, hogy a surlódásokra alkalmas felületeket kiküszöbölje. Ez azonban mindegyik egyháztól a felekezeti egoizmuson való felülemelkedést tételeznél fel.

A „becsületes“ ebben az összefüggésben természetesen azt jelenti, hogy egyik felekezet sem folytat dogmatikai szempontokra hivatkozva olyan hatalmi politikát, amely a másikkal a legfontosabb életérdekeit sérti. Végre hazánkban a felekezetek évszázadok óta együtt élnek s ha a protestáns egyházakat a XVII. és XVIII. század viharai nem tudták kiirtani, akkor józan számítás szerint alig van remény arra, hogy egyik felekezet a másikat felszívja. S ha ezt a józan belátást az ember minden felekezet vezetőitől elvárhatná, akkor szeretné azt is hinni, hogy a szeretet parancsa, amelyet minden felekezet ajkán hord, ne maradjon csak üres szó, hanem valóságot öltön. És pedig valóságot öltön ne csak abban a formában, hogy egyik felekezet igyekezik a másikkal a híveit „megtéríteni“, hanem abban az értelemben is, hogy a másik meggyőződését és *életét* tiszteletben tartja és nem gázol bele annak elemi életérdekeibe. Sajnos, jelenleg a figyelmes szemlélő sokszor úgy érzi, hogy az immár évtizedek óta dúló harc *minden* felekezetet végleg elkésérett s hogy ezért eleve haszontalan minden szó, amely felekezetközi életünk ezen rákfénjére rávilágít. Mert ma már egy felekezet sem mondhatja magát büntelennel ebben a harcban.

Hogyan alakul azonban az egyes felekezetek nyeresége és vesztesége a reverzálisok alapján ? Mindjárt az első esztendő, amely erre nézve adatokkal szolgál,

t. i. 1896 azt mutatja, hogy abszolút számokban csak a katolikus egyháznak volt nyeresége. Az ő javára 1030-cal több reverzalist adtak a házasulandók, mint kárára. A reformátusok vesztesége hasonló módon számítva 484, az evangélikusoké 358. Amint azonban növekedett a megegyezések száma, úgy növekedett a katolikus egyház nyeresége is. Már 1890-ben meghaladta az 1200-at, 1904-ben pedig már 1300 fölé emelkedett. Némi visszaesés után ez a szám 1907-ben meghaladta az 1400-at s ettől fogva a világháború kitöréséig állandóan kb. 1200 és 1300 közt mozgott. Ehhez mérten növekedett természetesen a többi felekezet vesztesége is. 1903-ig a református egyház mutat nagyobb veszteségszámokat. Ettől fogva azonban az evangélikus egyház vesztesége hirtelen erősen meghaladja a reformátusokét és állandóan nagyobb is annál. 1904-ben a reformátusok kárára még 556-tal több megegyezés létesült, mint a javukra, ettől fogva azonban veszteségszámuk állandó csökkenést mutat (csak 1907 és 1910 kivétel) s az utolsó békeévig 127-re csökken. Az evangélikus egyház veszteségszámai viszont szinte állandó emelkedést mutatnak s 1912-ben érik el a csúcspontot 587-tel. Említésre méltó az a körülmény, hogy a görög katolikus egyház úgy, mint a római is, szinte állandóan nyereséget tud felmutatni a gyermekek vallására vonatkozó megegyezéseknél. Ennek az oka kétségkívül abban van, hogy a római egyház híveinek a görög katolikusokkal kötött házasságát nem tekinti vegyesházasságnak s megegyezést sem nem kér, sem el nem fogad.

Tanulságos volna, ha az említett nyereség- és veszteségszámokat részletesen tudnók közölni. Terünk ezt sajnos nem engedi meg. Ehelyett közöljük a Statisztikai Hivatal számítását, amely ezen adatokat összefoglalja. Eszerint a megegyezésekből

	R. kath.	G. kath.	G. kel.	Reform.	Evang.	Izr.
1896—1913 . . .	+10,882·0	+263·0	—2271·0	—3640·5	—4164·0	— 808·0
1896—1918 . . .	+13,159·0	+295·0	—2927·5	—4282·0	—4881·0	—1036·5

nyereség (+), ill. veszteség (—) esett az egyes felekezetekre. A Statisztikai Hivatal ehhez a táblázathoz a következő megjegyzést fűzi: „A nyereség az a szám, amennyivel több megegyezés esett az egyik hitfelekezetre, mint amennyi akkor esett volna, ha a megegyezések mindkét fél javára egyenlő számban történtek volna, más szóval amennyivel nagyobb az egyik felekezet javára történt megegyezések száma az összes megegyezések felénél. Amennyi az egyik felekezet nyeresége, ugyanannyi természetesen a másik fél felekezetének vesztesége. Ahol a megegyezések száma páratlan szám, ott a nyereség és veszteség csak törtszámokban fejezhető ki; ez a magyarázata annak, hogy a rovatokban törtszámok is szerepelnek.“

A Csonka-Magyarországra vonatkozó adatokat hasonló módszer szerint a Statisztikai Hivatal következő számítása szemlélteti.

Év	R. kat.	G. kath.	Reform.	Evang.	Baptista.	Izr.
1919	+710·0	+ 5·0	—242·0	—309·5	—0·5	—87·5
1920	+421·0	+ 7·5	— 70·5	—184·5	—	—57·5
1921	+346·5	—	+ 13·0	—191·0	—0·5	—58·0
1922	+304·5	— 9·0	+ 31·5	—172·0	—	—48·5
1923	+342·5	—18·5	+ 26·0	—149·0	—0·5	—96·5
1924	+264·5	+ 9·0	+ 20·5	—143·0	+0·5	—51·5
1925	+250·0	+17·0	+ 11·0	—131·5	—	—48·0
1926	+211·5	+18·5	+ 57·5	—124·5	—0·5	—61·0
1927	+148·0	+17·5	+104·5	—135·5	+0·5	—42·5
1928	+282·0	+16·0	+ 24·5	—158·0	—1·5	—60·0

A következő táblázat szám szerint és százalékokban is mutatja, hogy hogyan alakultak a születendő gyermekek vallására vonatkozó megegyezések 1919 óta.

A vegyes házasságok														
Év	száma, amelyekben a házasulók között a gyermekek vallása iránt													
	száma	nem létesült	szabályszerű megegyezés létesült											
			összesen	még pedig oly értelemben, hogy mindkétnemű gyermekek										
				az apa	az anya	róm. kath.	görög kath.	református	át. hitv. evang.	görög keleti	uni-tárius	baptista	izraelita	egyéb
				vallásában										v a l l á s b a n
fognak neveltetni														
s z á m s z e r i n t :														
1919	23,968	16,110	7,858	2,811	5,047	4,180	275	2,696	646	32	1	1	27	—
1920	18,879	12,381	6,498	2,331	4,167	3,312	201	2,345	591	19	3	1	26	—
1921	17,578	11,219	6,359	2,363	3,996	3,142	200	2,384	582	18	3	—	30	—
1922	17,482	11,300	6,182	2,279	3,903	3,020	202	2,332	578	9	2	—	39	—
1923	16,324	9,772	6,552	2,595	3,957	3,272	173	2,416	616	14	8	—	52	1
1924	14,990	8,972	6,018	2,277	3,741	2,950	170	2,263	564	13	4	1	53	—
1925	14,893	9,037	5,856	2,255	3,601	2,825	204	2,233	546	11	5	—	32	—
1926	15,356	8,866	6,490	2,620	3,869	3,038	229	2,516	634	9	4	—	60	—
1927	15,539	9,284	6,255	2,521	3,734	2,902	203	2,484	607	13	5	2	39	—
1928	16,244	9,435	6,809	2,761	4,048	3,258	241	2,608	657	6	—	—	39	—
s z á z a l é k b a n :														
1919	100-0	67-2	32-8	35-8	64-2	53-2	3-5	34-3	8-2	0-4	0-0	0-0	0-4	—
1920	100-0	65-6	34-4	35-9	64-1	51-0	3-1	36-1	9-1	0-3	0-0	0-0	0-4	—
1921	100-0	63-8	36-2	37-2	62-8	49-4	3-1	37-5	9-2	0-3	0-0	—	0-5	—
1922	100-0	64-6	35-4	36-9	63-1	48-9	3-3	37-7	9-4	0-1	0-0	—	0-6	—
1923	100-0	59-9	40-1	39-6	60-4	49-9	2-6	36-9	9-4	0-2	0-1	—	0-8	0-0
1924	100-0	59-8	40-2	37-8	62-2	49-0	2-8	37-6	9-4	0-2	0-1	0-0	0-9	—
1925	100-0	60-7	39-3	38-5	61-5	48-3	3-5	38-1	9-3	0-2	0-1	—	0-5	—
1926	100-0	57-7	42-3	40-4	59-6	46-8	3-5	38-8	9-8	0-1	0-1	—	0-9	—
1927	100-0	59-7	40-3	40-3	59-7	46-4	3-3	39-7	9-7	0-2	0-1	0-0	0-6	—
1928	100-0	58-1	41-9	40-5	59-5	47-8	3-5	38-3	9-7	0-1	—	—	0-6	—

Azonban ezek a számok még nem mutatják a protestáns egyházak veszteségének a teljes nagyságát. Mert kisebbségi voltuknál fogva a protestáns egyházak hívei a vegyes házasságok kötésénél mindig jóval nagyobb százalékos arányban szerepeltek, mint a katolikus egyház; ennek következtében a protestáns egyházak kárára adott megegyezések százalékszerűen még sokkal nagyobb számot kell, hogy adjanak, mint abszolút számokban. Ez azt jelenti, hogy százalékszerűen azoknak a házasságoknak a száma, amelyek a protestáns egyházak számára elvesztek, még sokkal nagyobb kell, hogy legyen, mint abszolút számokban. De világos az is, hogy csak ez a százalékos szám mutatja egész világosan a protestáns egyházak veszteségének a nagyságát. Ezt a százalékszámot azonban nem lehet az egész korszakra kiszámítani, hanem csak az egyes évekre. Eszerint az illető felekezet minden 100,000 lelkére a következő számban estek azok a házasságkötések, amelyekben az illető felekezet kárára történt a megegyezés:

Év	R. kath.	Reform.	Evang.
1900	11-8	53-7	62-7
1910	21-4	83-0	77-9
1920	48-5	148-9	193-1
1923	51-0	137-9	179-1
1924	46-0	129-0	161-8
1925	43-0	127-9	156-3

⁴⁵ 1 esetben a gyermekek sem az apa, sem az anya, hanem egy harmadik vallásban fognak neveltetni.

Nem volna teljesen igazságos ez a statisztika, ha nem állítanók melléje azoknak a megegyezéseknek a számát, amelyeket az illető felekezetek javára kötöttek. Ezeknek a számát ugyancsak mindig az illető felekezet 100,000 hívére számítjuk.

Év	R. kath.	Reform.	Evang.
1900	22·5	34·3	29·7
1910	36·0	67·4	46·1
1920	65·0	134·4	100·8
1923	61·6	140·9	120·6
1924	57·5	131·3	109·9
1925	52·6	128·3	105·5

Teljesség kedvéért figyelembe kell vennünk, hogy a megfelelő években az illető felekezet minden 100,000 hívére hány házassuló esett:

Év	R. kath.	Reform.	Evang.
1900	1782·1	1786·1	1846·3
1910	1697·7	1753·2	1689·9
1920	2677·0	2698·8	3084·2
1923	1873·5	1993·0	2024·1
1925	1784·6	1775·6	1837·3

Kiegészíti az ezen adatok segítségével nyerhető képet az a másik megfigyelés, amely azt vizsgálja, hogy a gyermekek vallására vonatkozólag létrejött összes megegyezéseknek hány százaléka esett az egyes felekezetek javára. Ezt akarja a következő táblázat szemléltetni.

Év	R. kath.	Reform.	Evang.
1900	59·4%	23·5%	10·5%
1910	53·1%	28·7%	9·8%
1920	51·0%	36·1%	9·1%
1923	49·9%	36·9%	9·4%
1925	48·3%	38·1%	9·3%

A közölt táblázatokból több fontos megfigyelés vonható le. Már a gyermekek vallására vonatkozó megállapodások számának a viszonylagos növekedése a vegyes házasságok számához való viszonyban is mutatja a felekezeteknek az erőlködését, amellyel a maguk számára minél több kedvező megállapodást igyekeztek elérni. A protestáns felekezetek abszolúte és viszonylagosan számítva egyaránt messze elmaradtak a versenyben a katolikusok mögött. Ezt különösen azt a tény mutatja, hogy a katolikusoknál még mindig sokkal kevesebb olyan házassuló esett 100,000 lélekre, aki egyháza kárára kötött volna megállapodást, mint a protestánsoknál. Azonban a katolikusok aktivitását ezen a téren nyomon követte a protestáns felekezetek elhárító tevékenysége. A közölt adatok vázlatos voltuknál fogva ezt aényt nem szemléltetik ugyan elég világosan, de azért még ezekből is megállapítható az. Teljesen világosan ezt csak akkor látnók, ha 1896-tól fogva minden évre vonatkozólag közölhetnők az adatokat. Így is látható azonban, hogy a protestáns felekezeteket a törvénynek az a rendelkezése, amely a gyermekek vallására vonatkozó megegyezéseket lehetővé tette, meglehetősen készületlenül találta, úgyhogy éveken keresztül szinte tehetetlenek voltak a katolikus egyház azon következetességével szemben, amely minden vegyes házastól megkívánta a katolikus gyermeknevelés biztosítását.

Az első veszteségekből való felelősségelést nyomon követte a protestáns egyházak fokozott igyekezete, amellyel biztosítani törekedtek a vegyes házasságok-

ban a protestáns gyermeknevelést. S bár a küzdelem váltakozó szerencsével folyik annak természete szerint, mégis az nem mondható olyan mértékben a katolikus egyházra kedvezőnek, mint azt a protestáns egyházak köztudata is gondolja. A gyermekek vallására vonatkozó megegyezéseknek viszonylagos növekedésével ugyanis nem halad párhuzamosan a katolikus egyház térnyerése, sőt, amíg 1900-ban a katolikus egyház javára adott megegyezések az összes megegyezéseknek még 59·4%-át tették ki, addig 1910-ben ez a szám 53·4%-ra apadt le. S bár a két évszám szembeállítására önkényesnek volna mondható, a katolikus egyház javára kötött megegyezések ezen viszonylagos csökkenése megállapítható itt helyszűke miatt nem közölt adatok alapján. Ez a tény abból magyarázható, hogy bár mint láttuk, a katolikus egyház javára kötött megállapodások száma a békeévekben állandóan növekszik, azonban a protestáns felekezetek javára kötött megegyezések száma még viszonylag nagyobb mértékben növekszik. Meg kell állapítani itt azt is, hogy a kedvezőbb eredményeket általában a reformátusok érték el, akik a katolikusokkal szemben ugyan mindig hátrányban voltak, de az evangélikus és görög keleti egyházzal szemben állandóan meglehetősen magas számú kedvező megegyezést értek el.

Az a folyamat, amely a békeévekben ezen a téren megindult, a forradalom után csak erősödött. Még 1910-ben a katolikus egyház javára adott kedvező megegyezések százalékszámára (53·4) meghaladta az összes katolikus lakosság százalékszámát (49·4). Már 1920-ban messze elmaradt emögött (51·0 és 63·9) és azóta is 1927-ig állandóan csökkent, csak 1928-ban emelkedett ismét. Ezzel szemben a reformátusok javára adott megegyezések százalékszámára messze meghaladja a reformátusok százalékszámát (1920-ban 36·1 és 21·0) s még az evangélikusok javára adott megegyezések százalékszámára is valamivel kedvezőbb, mint általános százalékszámuk (1920-ban 9·1 és 6·2).

Ezeket a megállapításokat még egy másik megfigyelés is erősíti. 1900-ban 100,000 evangélikusra kb. öt és félszer, 100,000 reformátusra pedig ötször annyi kedvezőtlen megegyezés esett, mint ugyanannyi katolikusra. A felekezetek versengése folytán azoknak a viszonyszámára, akik egyházuk kárára kötnek megállapodást, mindegyik felekezetnél általában növekvőben van, ami megfelel annak, hogy a megegyezések viszonyszáma a egyes házasságok számához viszonyítva is állandó növekvésben van. Azonban a protestánsoknál ez a növekvés viszonylag távolról sem oly nagy, mint a katolikusoknál. 1910-ben pl. 100,000 reformátusra kb. alig négyszer, 100,000 evangélikusra pedig kb. három és félszer annyi egyházukra kedvezőtlen megállapodás jött létre, mint ugyanannyi katolikusra. Megjegyzendő, hogy az 1910. év annyiban nem tükrözi az általános helyzetet, hogy az az evangélikusokra viszonylag feltűnően kedvező. Különben általában az evangélikusok viszonyszámai lényegesen kedvezőtlenebbek, mint a reformátusokéi. Csonka-Magyarország adataiban a megfelelő viszonyszámok mindegyik felekezetre jóval kedvezőtlenebbek, mint voltak az ország megcsonkítása előtt. Azonban a felekezetek egymáshoz való viszonyának belső helyzete körülbelül ugyanaz maradt. 1920-ban a reformátusokra több mint háromszor, az evangélikusokra pedig körülbelül négyszer annyi kedvezőtlen megegyezés esett, mint a katolikusokra, mindig az illető felekezetnek 100,000 hívét véve alapul. 1925-ig minden felekezetnél apadás tapasztalható, úgyhogy a reformátusok kárára adott megegyezések viszonylagos száma már nem is egészen háromszor annyi, mint a katolikusok kárára adottaké; az evangélikusoknál azonban még mindig majdnem négyszer akkora a viszonylagos veszteségmutató, mint a katolikusoknál.

Ezzel azonban szembe kell állítani a felekezetek javára adott megegyezések viszonyszámait. S itt azzal a feltűnő ténnyel találkozunk, hogy a protestáns lakosság minden 100,000 hívére kezdettől fogva az illető egyházra több kedvező megegyezés jut, mint a katolikus egyház ugyanannyi hívére. A békeévekben ugyan a különbség még nem valami nagy. Még a reformátusok arányszáma a legkedvezőbb, de az is csak kb. másfélszerese a katolikusokénak s még 1910-ben sem éri el az utóbbinak kétszeresét. Az ország megcsonkított területén azonban valamivel

kedvezőbb a fejlődés a protestánsokra: 1925-ben az evangélikusok viszony-száma (105·5) kétszeresen, a reformátusoké (128·3) pedig majdnem háromszorosán mulja felül a katolikusokét.

Hozzá kell venni azonban mindezekhez még egy tény, amely a tulajdonképpeni statisztikai megállapításokon ugyan túl esik, de a tárgyalt viszonyok megvilágításához lényegesen hozzátartozik. A katolikus egyház tudvalevőleg ragaszkodik ahhoz, hogy az őt érintő vegyes házasságokból származó minden gyermeknek katolikus vallásban kell neveltetnie. Ezért csak abban az esetben ad egyházi áldást a vegyes házásokra, ha azok az egyházra kedvező megállapodást mutatnak fel. Ennek következtében szigorúan véve a katolikus egyház veszteségként kell, hogy elkönyveljen minden olyan vegyes házasságot, amelyben nem történt ugyan kárára megállapodás, de ilyen általában véve nem is jött létre. Hogy az ilyen házasságok tényleg nem csekély morális veszteséget jelentenek a katolikus egyházra nézve, azt legjobban az a meggondoldás mutatja, hogy a katolikus vőlegény vagy menyasszony minden ilyen esetben hűtlenné lett egyházának követeléséhez, sőt azt megtagadta. A katolikus egyház belső erősödését ez a helyzet bizonyára nem szolgálja.

A közölt adatokból talán nem egészen jogtalanul próbálunk még egy másik megfigyelést is levonni. Minden figyelmes szemlélő előtt ismeretes az a nagyfokú mozgékony-ság és széleskörű aktivitás, amely a katolikus egyházban uralkodik. Megkezdődött még a háború előtt. A háború és az azt követő viszonyok, a gazdasági helyzet, valamint a nagy szellemi megrázkódtatás az addiginál lényegesen kedvezőbb helyzetet teremtettek a katolikus egyház számára. Hogy ennek a ténynek az okai miben vannak, annak a kutatása nem tartozik jelen vizsgálódásaink körébe. Kérdés azonban, hogy a katolikus egyháznak ez a szemmel látható és sokszor talán erősen mutatott megerősödése hogyan jelentkezik a vegyes házasságok statisztikájában. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a vegyes házasságok statisztikáján ez a belső megerősödés nem érezhető. A vegyes házasságok statisztikája nem alakul a katolikus egyházra kedvezőbben s ez azt jelenti, hogy jelenleg a katolikus mozgalmak erősödésével még nem jár együtt a vegyes házasságok terén a katolikus hívek egyházhoz való ragaszkodásának az erősödése. 1920 óta ugyan a katolikusoknál is tapasztalható némi apadás azoknak a viszonzyszámában, akik az egyház kárára kötöttek megállapodást, azonban ez még mindig messze meghaladja a békeidőkbeli viszonzyszámok átlagát. Ezt az utóbbi körülményt alig lehet tisztán annak a terhére róni, hogy a mai Magyarország felekezeti viszonyai sokkal nagyobb mértékben mutatják a kiegyenlítődés képét, mint a békebeli Magyarországiéi. Legalább is meggondolásra adhat okot az a tény, hogy 1927-ig a gyermekek vallására vonatkozó megegyezések összegének mindig kisebb százalékát tudta a katolikus egyház magának biztosítani. 1928-ban a viszonzyszám a katolikusok javára ismét valamivel kedvezőbben alakult. Ez a helyzet természetesen a protestáns egyházak fokozott éberségéről is tanuskodik.

Mindezek ellenére is kétségtelen, hogy a reverzális-statisztika adatai a maguk egészében a protestáns és különösen az evangélikus egyházra nézve általában véve lesújtók. Mert az a tény eltagadhatatlan, hogy nemcsak az abszolút, de a viszonylagos veszteség is mindkét felekezetenél s a kettő közt is különösen az evangélikus egyháznál óriási nagy. Könnyelműség és önmagunk ámitása volna ennek az okát a másik felekezet kíméletlenségében keresni s azt gondolni, hogy ezzel az egész kérdés felett napirendre lehet térni. S éppen olyan gyenge vigasztalás volna az, hogyha valaki viszonylag kedvező helyi eredmények hatása alatt azt gondolná, hogy ez a probléma ránézve nem aktuális, vagy éppen gyülekezetének kedvező eredményeit tekintve egyéb gyülekezeteket lenézne. A helyi eredmények sehol sem lehetnek annyira kedvezőek, hogy még kedvezőbbek ne lehetnének: ha más tekintetben nem, úgy a vegyes házasságok általános kerülésében.

Ha pedig önmagunknak ilyen módon való megnyugtatóására nem vagyunk hajlandók, akkor meglátjuk ennek a kérdésnek óriási horderejét egyházunkra nézve. Mert ha evangélikus egyházunk életereje, belső élete csak némileg is kielégítő volna,

akkor lehetetlen volna, hogy a statisztika ilyen szomorú képet fessen rólunk. Igaz ugyan, hogy a kisebbségi egyház helyzete a többséggel szemben mindig nehéz s a többségi helyzet már maga, mint olyan, előnyt jelent az illető egyházra nézve. Ezt a potenciális energiát azonban a kisebbségi egyházban lévő belső erő, vallásos élet, hit és önmegtartózkodás mindig le tudja gyűrni. Erre nézve a világtörténelemben és a nemzetek életében ismételtelen találunk példákat. Csak kettőt kell ezek közül említenem: a keresztyénség és a reformáció elterjedését. Mi lett volna mindkét mozgalomból, ha azok eredménye a többségi elvtől függött volna? S ne mondja senki azt, hogy azok a vallásos erők, amelyek a keresztyénséget és a reformációt diadalra vitték, ma erőtelenekek. Nem az erők erőtelenekek, hanem hiányoznak azok a lélektől ihletett férfiak, akik azokat az erőket képviselnék.

Egyházunk lélekszáma a csonkahazában alig tizedrészét teszi a katolikus egyház lélekszámának. Ha tehát egyházunk el tudná érni azt az eredményt, hogy a kárunkra adott megegyezések száma nem haladná már meg a javunkra adottaknak a számát, még akkor is tulajdonképpen egyházunk volna a vesztes, mert a fentebb alkalmazott módszer szerint — s csak ez a módszer ad némileg is igazságos képet, — egyházunkban még mindig lényegesen nagyobb volna azoknak a viszonzásúaknak a száma, akik ránk nézve káros megegyezést kötöttek, mint a katolikus egyház hasonló viszonzásúaknak a száma.

Az elmúlt évek adatai azt mutatják, hogy a protestáns egyházak hívei lassanként kezdenek magukra eszmélni. De még igen sok öntudatra ébredésre, belső megerősödésre van szükségünk, amíg egyházunk a győzelem reményében veheti fel a harcot a vegyes házasságok és a gyermekek vallására vonatkozólag kötött megegyezéseknek eddig oly gyászos csataterén.

4. Az áttérések.

A következőkben az áttérésekről akarunk szólni. Részletes statisztikai adatok 1896 óta állanak a rendelkezésünkre s ezekből kitűnik, hogy az áttérések statisztikai alakulása kevés szabályosságot mutat, hanem inkább az egyes felekezetek belső viszonyainak eltérő fejlődésében bírja a maga okát. A vizsgált békeévek (1896—1913) áttérési statisztikájából különösen két mozzanat ragadja a megfigyelőnk. Az egyik, hogy ezen korszak első éveiben a görög keleti egyház mutat erős kitérés mozgalmat és pedig leginkább a görög katolikus egyház javára. Hogy ez az áttérési mozgalom éppen 1896-ban érte volna el csúcspontját, vagy pedig akkor már apadófélben volt, azt megállapítani nem tudom, mivel az adatok csak 1896-tól fogva vannak birtokomban. Mindenesetre a vizsgált időszakban az 1896. év mutatja a görög keleti egyház legnagyobb veszteségét: 2600 kitérést. A következő évben már csak 1925 a kitérők száma, 1898-ban 993, 1899-ben pedig 941. A következő évben azonban újra felszökik 1500-ra, hogy azután ismét apadást mutasson: ezt a számot a békeévekben nem is érte el többé, bár 1902-ig és azután 1910-től fogva ismét 1000-en felül mozgott. A legalacsonyabb számmal 1905-ben találkozunk, amikor 677 egyént ért ki a görög keleti egyházból. Ha már most ennek alapján azt kérdezzük, hogy mekkora volt ezen kitérés mozgalom révén a görög keleti egyház vesztesége, úgy azt találjuk, hogy 1896-ban minden 100,000 görög keleti egyháztagra 41.0, 1905-ben pedig 13.6 kitérő esett. Valamivel világosabbak ezek a számok akkor lesznek, ha tudjuk, hogy 1896-ban az ország minden 100,000 lakosából 39.5, 1905-ben pedig 28.2 ember hagyta el a felekezetét. Azonban ez az összehasonlítás is csak relatív képet ad, mivel az első év nagy áttérési átlaga éppen a görög keleti egyház sok kitérése miatt keletkezett. Az alanti részletes statisztika (VIII. és IX. sz. táblázat) mutatja majd csak a viszonyokat megközelítőleg teljesen.

Hogy valamely felekezet nyereségét vagy veszteségét az áttérésekből helyesen lássuk, ahhoz természetesen össze kell hasonlítani azoknak a számát is, akik abba a felekezetbe betérnek. A tapasztalat ugyan általában azt mutatja, hogy minél

VIII. sz. táblázat.

Áttérési statisztika 1896—1913-ig.

A kitérő felekezete	Á t t é r t																		
	r. kath.		g. kath.		reform.		evang.		gör. kel.		unit.		izr.		bapt.		összesen		
	v a l l á s r a																		
	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi	nő	férfi és nőgyűtt
Róm. kath.	—	—	—	—	4,861	6,009	2,746	2,820	629	1,274	210	271	531	743	232	289	9,209	11,406	20,615
Gör. kath.	—	—	—	—	1,415	1,361	85	112	5,700	5,848	110	103	20	28	54	49	7,384	7,501	14,885
Református	9,502	12,658	610	801	—	—	618	818	104	172	776	1094	110	147	716	945	12,436	16,635	29,071
Evangélikus	4,172	5,401	123	166	775	876	—	—	31	103	368	315	52	87	180	223	5,701	7,171	12,872
Gör. kel.	1,874	1,800	7,874	7,456	678	667	113	100	—	—	78	85	15	30	258	199	10,890	10,337	21,227
Unitárius	489	890	72	48	561	970	61	78	14	26	—	—	4	5	10	22	1,211	2,039	3,250
Izraelita	2,720	2,673	62	71	938	794	287	285	19	61	39	19	—	—	3	1	4,068	3,904	7,972
Baptista	24	32	22	15	50	53	10	12	296	254	1	—	—	—	—	—	103	366	769
Egyéb	103	84	7	4	7	13	14	10	19	18	—	—	1	—	—	—	151	129	280
Összesen	18,824	23,538	8,770	8,561	9,285	10,743	3,934	4,235	6,812	7,756	1582	1887	733	1040	1453	1728	51,453	59,488	110,941
	42,422		17,331		20,028		8,169		14,568		2,469		1,743		3,181		110,941		

IX. sz. táblázat.

Áttérési statisztika 1914—1917-ig.

A kitérő felekezete	Á t t é r t											
	r. kath.	g. kath.	reform.	evang.	gör. kel.	unit.	izr.	bapt.	összesen			
	v a l l á s r a								férfi	nő	férfi és nőgyűtt	
Róm. kath.	—	—	1,665	690	123	60	217	131	1,162	1,754	2,916	
Gör. kath.	—	—	524	49	1,512	33	14	48	1,014	1,166	2,180	
Református	2,892	203	—	123	28	137	59	476	1,325	2,593	3,918	
Evangélikus	1,274	19	161	—	11	5	20	120	551	1,059	1,610	
Gör. kel.	818	698	798	41	—	88	7	256	1,268	1,538	2,806	
Unitárius	180	3	134	11	4	—	—	35	119	248	367	
Izraelita	1,354	9	495	163	11	39	—	1	1,027	1,045	2,072	
Baptista	23	18	28	10	82	1	—	—	59	103	162	
Egyéb	42	6	3	4	13	—	—	—	30	38	68	
Összesen	férfi	2,618	415	1,655	484	799	126	103	355	6,555	—	
	nő	3,965	641	2,153	607	985	237	244	712	—	9,544	
Együtt		6,583	1,056	3,808	1,091	1,784	463	347	1,067	6,555	9,544	16,099

lőbb ember hagy el valamely felekezetet, viszonylag annál kevesebb azoknak a száma, akik abba betérnek. S ez természetes is. Lehetnek azonban oly körülmények, amelyek valamely felekezetben erős pillanatnyi kitérésí mozgalmat idéznek elő. Ha ennek az okai megszűnnek, akkor nemcsak a kitérésí mozgalom szűnik meg, hanem a már kitérték egy nagy része is visszatér még abba a felekezetbe, amelyet elhagyott. A görög keleti egyházon tapasztalt kitérésí mozgalom ugyanezeket a szabályokat mutatja. Azoknak a száma, akik a görög keleti egyházba betérnek, azokéhoz képest, akik abból kitérnek, viszonylag csekély. 1896-ban a 2600 kitérővel szemben áll 966 betérő. Meglehetősen erős ingadozások után 1905-ben éri el a görög keleti egyház a legalacsonyabb számot : a betérők száma 541. Viszont ezzel szemben ugyanazon évben 677 kitérő áll. A következő évben azonban már 1057 ember lett görögkeletivé, s 1000-en felül emelkedett a betérők száma (eltekintve a régebbi 1898. évtől) 1910-ben és 1911-ben is. Viszont ha a görög keleti egyházból a görög katolikusra és viszont áttéréseket figyeljük, akkor a statisztika adatai is megengedik azt a következtetést, hogy a görög katolikus egyház a görög keletitől nyert híveinek csak egy csekély töredékét tudta megtartani. Mert amíg a görög keleti egyházból a görög katolikusba áttértek összes száma 1896—1913 7874 férfi és 7456 nő, addig fordítva a görög katolikusból a görög keleti egyházba 5700 férfi és 5848 nő tért át. A róm. kath. és görögkeleti egyházak közt ezek a viszonylatok a férfiaknál a katolikus egyházra nézve jóval kedvezőbbek, míg a nők közül alig egyharmadrészzel több nő lett katolikussá, mint görögkeletivé. Az utóbbi egyházzal szemben azonban meglehetősen nagy nyeresége volt a békeévekben a református egyháznak.

A másik feltűnő jelenség, amelyre figyelmünket irányítani kell, a baptisták erős térhódítása az utolsó békeévtizedben. Tudvalevőleg a baptista felekezet nem tartozik a törvényesen bevett, hanem csak a törvényesen elismert felekezetek közé (l. az 1905. évi 77,092. sz. vallás- és közoktatásügyi miniszteri rendeletet, amely a baptistákat az 1895 : 43. tc. alapján elismert felekezetté nyilvánította). Ennek következtében a statisztikai hivatal kimutatásai nem is tüntették fel a felekezet népmozgalmi adatait s amíg az a törvényesen elismert felekezetek sorába nem lépett, tagjait, mint felekezetenkülieket kezelték. A következő adatok teljességét ez a körülmény károsan befolyásolja. Ha tehát nem is lehetséges a felekezet növekedését statisztikailag a mozgalom kiindulópontjától fogva figyelemmel kíséreni, mégis annak alakulása az utolsó békeévekben is tanulságos.

Mielőtt ezen adatok tárgyalásához fognánk, megemlítjük, hogy a törvényesen megalakult budapesti magyar hitközséghez 1917 végén 6201 hívő tartozott, még pedig 18 éven felüli : 2534 férfi és 3463 nő, 18 éven aluli : 101 fiú és 103 leány ; a még meg nem keresztelt gyermekek száma 3464 volt (2008 fiú és 1456 leány).

A baptistákhoz való áttérések adataival először 1907-ben találkozunk a statisztikai kimutatásokban. Mindjárt ebben az első évben a baptista egyházba áttérőknek a száma 989, ebből 648 lélek a református egyházból tért át a baptista felekezetre. Alig csalódunk, ha úgy ítélünk, hogy ennek az évnek ezen feltűnő adatai csak úgy érthetőek, hogy az áttérők nagy része már régen a baptizmus híve volt, azonban régebbi felekezetét hivatalosan csak most hagyta le, amikor a baptizmus a törvényesen elismert felekezetek sorába lépett. Ennek felel meg az is, hogy a következő években a baptistákhoz áttérőknek a száma lényegesen kisebb. De még így is meglepően nagy számokkal találkozunk : 1910-ben 504, 1911-ben 494 ember lett baptistává ; a többi békeévek ugyan ennél lényegesen alacsonyabb számot mutatnak, de ennek ellenére 1908 kivételével, amikor 162 a betérők száma, ez a szám mindig 300 felett mozog. A legtöbb hívet a baptisták a református egyháztól hódították el : 1913 végéig összesen 716 református férfi és 945 református nő lett baptistává. Sorrendben ezután a róm. kath. egyház (232 férfi és 289 nő), a görög keleti (258 férfi 199 nő), majd az evangélikus egyház (180 férfi és 223 nő) következik. A viszonylagos veszteség nyilván a református egyházban a legnagyobb, de utána azonnal az evangélikus egyház következik s csak azután a görög keleti és róm. kath. egyház. Megállapítható az is, hogy a baptista felekezet híveit erősen tudja tartani :

a hozzá áttérők csak nagyon kis százalékban térnek vissza vagy át egy más felekezetre. Sajátságos csak az, hogy egyedül a görög keleti egyház mutathat fel a baptistákkal szemben nyereséget : 1913 végéig 296 baptista férfi és 254 baptista nő tért át a görög keleti egyházba. Ez a sajátságos helyzet bizonyára abból a körülményből adódik, hogy olyanok is tértek vissza nagyobb számmal a régebben elhagyott görög keleti egyházba, akiket eredetileg, mint felekezetenkülieket tartottak számon, mivel a baptista felekezet akkor még nem nyert törvényes elismerést. Mutatja azonban ez is azt, hogy a baptista felekezetet még távolról sem lehet statisztikai adatokkal ellenőrizni, mivel tagjai még nagy részben olyanokból kerülnek ki, akik valamikor s még napjainkban is, mint felekezetenküliek lesznek nyilvántartva.⁴⁶

Ha ezek után az áttérési statisztika egyéb adatait vizsgáljuk, mint már mondtuk, az áttérések számának erős ingadozása miatt bajos valamely kifejezett törvényszerűséget felfedezni. Határokként említhetjük meg, hogy az áttérők legkisebb száma (4989) 1905-ben, a legnagyobb száma (7117) pedig 1911-ben mutatkozik. A háborús évek ebben a tekintetben is abnormis viszonyokat teremtettek, amennyiben 1915-ben csak 2768, 1916-ban pedig 2858 ember tért ki felekezetéből. 1917-ben azonban ezeknek a száma ismét felszökött 4361-re, de ezzel még mindig nem érte el a békeévek minimumát.

A viszonylagos legnagyobb kilengéseket, mint már láttuk, a görög keleti egyház mutatja. Elég nagy a hullámlás a református egyháznál is, ahol a kitérők legcsekélyebb számával (1896-ban 806) 1905-ben azoknak majdnem háromszorosa áll szemben (2238). A katolikus egyházban a kitérők száma kezdetben viszonylag meglehetősen csekély : 1896-ban találjuk a békeévek minimumát 787 kitérővel ; azonban, ha némi ingadozásokkal is, ez a szám állandóan növekedőben van s 1913-ban éri el a maximumot (1852 kitérő). A görög katolikus egyház kitérési mozgalmát jórészt a görög keleti egyházba való visszatérések határozzák meg ; mindazáltal a határszámok nem mutatnak olyan feltűnően nagy ellentéteket : a minimális 595 kitérővel (1905) szemben a maximum 1091 (1910). Ezzel szemben áll azonban, hogy a kitérők számának az átlaga inkább hajlik a magas, mint az alacsony határszám felé s hogy a kitérők száma az 1896., 1897., 1898., 1906., 1910. és 1911. években meghaladja az 1000-et. Valamennyire emelkedő tendenciát mutat a zsidóság kitérőinek a száma is. A minimumot ennél a felekezetenél is 1896-ban találjuk (220 kitérő), a legmagasabb számot pedig 1909-ben éri el 545 kitérővel ; de a kitérők száma 1911 kivételével a következő békeévekben állandóan meghaladta az 500-at. A legegyszerűsebb képet az evangélikus egyház mutatja. Kitérőinek a száma állandóan 700 körül mozog. Legkevesebb (625) volt 1898-ban, legtöbb (785) pedig 1904-ben.

A kitérésekkel szemben állnak a betérések. A legnagyobb vonzóerőt kétségkívül a katolikus egyház gyakorolta, amelybe 1896-ban 1206 egyén tért be. Az ide betérőknek a száma azonban már a következő évben 2123 s ettől fogva meghaladja és pedig többnyire meglehetősen messze meghaladja a 2000-et. Legtöbb betérőt a katolikus egyház 1901-ben jegyezhetett fel (2855). Mint már említettük, a görög keleti egyház kebelében támadt kitérési mozgalom gyümölcseit leginkább a görög katolikus egyház aratta be s így 1896-ban 2557 volt betérőinek száma. Ezt az eredményt azonban azóta sem sikerült neki ismét megközelíteni, néhány évben a betérők száma felülemelkedett ugyan az 1000-en (1897-ben még 1703 volt), azonban általában jóval 1000 alatt mozgott : a legalacsonyabb számot az 1905. év mutatja 506 betérővel. Mint már ugyancsak említettük, a görög keleti egyháznak a kitérési mozgalmát sem sikerült megfelelő ellenmozgalommal ellensúlyozni : ezen adatokra itt azonban már nem kell kitérnünk, mivel azokat már fentebb felsorakoztattuk. A protestáns egyházak statisztikája is ugyancsak

⁴⁶ Az Országos Statisztikai Hivatal csak azokat a baptistákat tartja számon mint baptistákat, akik a törvényesen megalakult budapesti baptista hitközséghez tartoznak. Akik nem tartoznak ide, azok ma felekezetenküliekként szerepelnek a statisztikai kimutásokban.

kedvezőtlen képet mutat. A reformátusoknál a betérők száma 1896-ban 790 volt s 1898-ban érte el a minimumot (754 betérő). Azonban ez a szám emelkedik s 1903-tól fogva a békeévekben állandóan 1000 felett van; a csúcspontot 1911-ben érte el 1474 betérővel. Az evangélikus egyház nagy hullámzásokat mutat e téren. 1896-ban csak 283 lélek tért át az evangélikus vallásra: a figyelt időszakban ez a legalacsonyabb szám. Különbösen azonban az egyes évek statisztikája meglehetősen változatos számokat ad; állandóan 350 és 500 között van a betérők száma. A maximum 1913-ban jelentkezik 900 betérővel. Ezen áttérők legnagyobb részét (747) a róm. kath. egyházból, azután (75) a reformátusok közül kerültek ki. A kitérésekkel szemben a többi felekezetekkel összehasonlítva meglehetősen gyenge volt mindig a zsidósághoz való áttérés: a legtöbb (140) 1913-ban volt, a legkevesebb (73) 1904-ben.

Ezeknek előrebocsátása után térhetünk át az áttérésekre vonatkozó adatok részletesebb ismertetésére. Azoknak az összes száma, akik valamely felekezetből ki- és egy másik felekezetbe áttértek 1896—1913-ig 110,941 volt. Azok, akik felekezetnélküliek lettek, itt nem érdekelnek minket és ezen számban nem foglaltatnak benn. A következő táblázat mutatja, hogy a békebeli (tulajdonképpeni) Magyarországon minden felekezetből hány lélek tért ki az 1896—1913. terjedő években.

Róm. kath.	Gör. kat.	Református	Evangélikus	Gör. keleti	Baptista	Izraelita
20,615	14,885	31,071	12,872	21,227	769	6,972

Ezzel szemben áll azoknak a száma, akik ugyanazon idő alatt a megfelelő felekezetekbe betértek:

Róm. kath.	Gör. kath.	Református	Evangélikus	Gör. keleti	Baptista	Izraelita
42,522	17,431	19,038	8,169	14,568	3,181	1,773

Hogy ezen adatok világosabbak legyenek előttünk, azért a következőkben még egyes jellegzetes éveket külön is felsorakoztatunk és pedig először a ki, illetve betérők abszolút számait, azután pedig a százalékos számait közöljük. A kitérők statisztikája a következő képet adja:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Református	Evang.	Gör. keleti	Baptista	Izraelita
1896	787	1019	806	733	2600	—	220
1900	929	1651	1830	733	1500	—	441
1905	1049	595	1301	726	677	—	429
1907	1332	688	2238	706	908	70	462
1909	1252	759	1655	650	762	135	545
1911	1582	1062	1835	770	1120	95	473
1913	1852	803	1739	766	1060	84	517

Ugyanezen években a kitérők százalék szerint a következőképpen oszlottak meg:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Baptista	Izraelita
1896	12·4	16·0	12·7	11·5	41·0	—	3·6
1900	14·6	10·2	28·3	11·6	23·7	—	6·9
1905	21·0	11·9	26·0	14·5	13·6	—	8·6
1907	20·2	10·4	35·4	10·7	13·8	1·0	7·0
1909	20·9	12·7	27·7	10·9	12·7	2·2	9·1
1911	22·2	14·9	25·8	10·8	15·7	1·3	6·6
1913	26·2	11·3	25·3	10·8	15·0	1·1	7·2

Ha azt számítjuk, hogy minden felekezet 100,000 lelkére hány kitérő esik, úgy a következő adatokat nyerjük⁴⁷:

⁴⁷ A következő adatok mindig az ú. n. kiszámított népességen alapulnak. Mivel azonban ez a szám sohasem teljesen pontos, még annyira sem, mint a népszámlálás által elért adatok, azért a következő csoportokban nem az 1909., hanem az 1910. évet állítottam bet. Az a különbség, amely a tényleges és a kiszámított népesség közt van, azonban nem olyan

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Izraelita
1896	10·2	57·5	34·8	59·5	121·3	28·2
1900	11·3	35·0	75·4	58·3	68·3	53·0
1905	12·0	30·6	51·5	56·2	29·7	48·4
1907	15·0	34·8	88·0	53·9	39·3	50·9
1910	15·0	54·4	64·9	55·8	55·8	55·3
1913	19·9	38·8	65·5	58·0	44·5	55·5

Ezzel szemben az egyes egyházak ugyanezen években a következő betéréseket jegyezhetők fel (abszolút számokban):

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Baptista	Izraelita
1896	1206	2557	790	283	966	—	137
1900	2754	1419	939	430	552	—	74
1905	2280	506	1075	371	541	—	88
1907	2390	573	1196	440	671	989	116
1909	2333	558	1287	449	765	337	102
1911	2376	898	1474	483	1103	494	113
1913	2566	813	1411	900	763	373	140

Hogy a betérőknek évenként hány százaléka esett az egyes felekezetekre, azt a következő táblázat szemlélteti:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Baptista	Izraelita
1896	19·0%	40·3%	12·4%	4·4%	15·1%	—	2·1%
1900	43·5%	22·3%	14·8%	6·8%	8·8%	—	1·1%
1905	45·7%	10·1%	21·5%	7·4%	10·8%	—	1·7%
1907	36·3%	8·7%	18·2%	6·7%	10·2%	15·0%	1·7%
1909	39·0%	9·3%	21·5%	7·5%	12·8%	5·6%	1·7%
1911	33·4%	12·6%	20·7%	6·7%	15·5%	6·9%	1·5%
1913	36·2%	11·5%	19·9%	12·7%	10·8%	5·2%	1·9%

Ha azt nézzük, hogy az egyes felekezetek 100,000 hívére hány betérés esett, akkor a következő viszonyszámokat nyerjük:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Izraelita
1896	17·0	144·4	34·1	23·0	45·1	17·6
1900	33·6	77·0	38·7	34·2	25·1	8·9
1905	26·1	26·1	42·2	28·7	23·7	9·9
1907	26·9	29·0	45·7	33·6	29·0	12·8
1910	26·2	52·4	51·4	34·3	46·8	13·6
1913	27·6	39·3	52·9	68·1	31·6	15·0

Összehasonlítás kedvéért közöljük még itt azt is, hogy ezen években az ország minden 100,000 lakosára hány felekezetváltoztatás esett:

Év	Áttérés	Év	Áttérés
1896	39·5	1907	36·4
1900	37·6	1910	38·5
1905	28·2	1913	32·4

Mindezeket az adatokat összefoglalja a mellékelt (VIII. és IX. sz.) kimutató, amely az 1896—1913. terjedő időszakra csoportosítja az összes áttérések abszolút számait úgy, hogy abból megítélhető, hogy az áttérők mely felekezetből jöttek és mely felekezetbe mentek. Ehhez csatlakozik a háborús évek felekezet-

nagy, hogy a következő százalékos adatokra lényeges befolyást gyakorolhatna. A baptistákra ezt a számítást nem lehet alkalmazni, mivel azoknak általános lélekszámát statisztikailag még nem lehet eléggé ellenőrizni.

változtatásait feltüntető táblázat; a háborús éveknek a viszonyai e tekintetben is eltérnek a normálisaktól, aminthogy az nem is lehet másképpen. Részletesebb vizsgálatra azért itt nem térünk ki. Az 1918. évről hiányoznak a pontos adatok.

Részletesebben kell azonban ismét megvizsgálunk a háború óta eltelt évek áttérési mozgalmait.⁴⁸ Ezeknek az adatai sem mutatnak még egyenletes mozgalmat, de több tekintetben annál tanulságosabbak. Mindjárt az 1919. év az áttéréseknek igen erősen megnövekedett számát hozza: a csonkaországban, amelyhez azonban még hozzászámított az azóta elszakított Nyugat-Magyarország, a felekezetváltogatások száma 9387. Ilyen nagy számmal még a régi Magyarországon sem találkozunk: ott a legmagasabb számot 1911 mutatja 7117 áttérővel. Ennek a meglepően nagy számnak az oka a zsidóságnak a kommunizmus utáni nagy kitérés mozgalmában van: 1919-ben 7146 izraelita hagyta el felekezetét. Közülök a legtöbben, 4209-en katolikussá lettek, de elég tekintélyes számban mentek át a református és evangélikus egyházakba is (1944. ill. 865.), sőt még az unitáriusokhoz is 107-en tértek át. Ennek a kitérés mozgalmának a hatása áttérjed még legalább a két következő esztendőre, amikor még mindig 1925. ill. 827 izraelita keres felvételt a különféle keresztyén egyházakban.⁴⁹ Attól fogva esik az izraelita kitérők száma, 1922-ben 499-re s a következő években 430 és 450 körül mozog, majd lemegy 412-re. Ez azonban még mindig igen magas szám, ha meggondoljuk, hogy a régi Magyarországon a legtöbb kitérőt 1909-ben találjuk 545 lélekkel. Akkor 100,000 izraelita lakosból átlag 55·8 hagyta el felekezetét, 1925-ben pedig 86·4. A statisztikai kimutatás azonban nemcsak arról tanuskodik, hogy a zsidóság megnövekedett számban hagyja el felekezetét, hanem arról is, hogy a zsidóságba betérők száma feltűnően megnövekedett. Nagy-Magyarországon a zsidósághoz áttértek legnagyobb számát az 1913. év mutatja 140 lélekkel. 100,000 izraelitára akkor átlag 15·0 betérés esett. Csonka-Magyarországon már 1919-ben a 7146 kitérővel szemben ott áll 137 betérés és ez a szám 1922-ig 340-re növekszik, azóta ismét lassú fogyásban van: 1927-ben 279 volt. Mivel az ország tulajdonképpeni keresztyén lakosságában tudtommal nincs a zsidóság irányában érezhető áttérési mozgalom, a zsidóság nem is fejt ki ilyen irányú propagandát, azért alig lehet kétség az iránt, hogy ezek az áttérők nagyrészt tulajdonképpen visszatérnek eredetileg elhagyott felekezetükbe.⁵⁰ Ez viszont mutatja, hogy az áttérések nagy számát kizárólag külső körülményekben rejlő alkalmosság váltotta ki, nem pedig a meggyőződés. Ily körülmények közt ezek az áttérések csak ott számíthatók nyereségnek, ahol a számszerű gyarapodást, mint olyat, tekintik nyereségnek. Ahol azonban valamely egyház fontosabbnak tartja a meggyőződéses hitéletet, ott az ilyen áttéréseket nem nyereségnek, hanem inkább tehernek kell minősíteni.

A megcsonkított országban azonban nemcsak a zsidóságnak az áttérési mozgalmát mutat változást a békeévek adataihoz képest, hanem többé-kevésbé áll ez minden felekezetre. Legfeltűnőbb a mozgalom a baptisták javára jelentkezik. Amint már láttuk, a baptista gyülekezet 1907, azaz a törvény által is elismert megalkulása óta statisztikailag is megállapítható gyors gyarapodást mutat. Ezt a gyarapodást még a háború is csak átmenetileg akasztotta meg 1915-ben, amikor az áttérők száma csak 74 volt. Már a következő két évben ez a szám ismét 200 fölé emelkedik. Csak 1919-ben és 1920-ban találkozunk feltűnően kis számokkal: 29, illetve 74 áttérővel. Azonban ez csak látszat, mert ezek a számok a megcsonkított ország területére vonatkoznak s így aligha minősíthetők a baptista-mozgalom elhanyagolásának. Az azóta elmúlt évek adatai ezt a megállapítást igazolják, amennyiben a baptizmus hódító ereje állandóan növekvőben van: 1922. óta a

⁴⁸ A köv.-höz v. ö. dr. Kovács Alajos tanulmányát: „Áttérési mozgalom és felekezet-nélküliség az 1919—1924. években”. (Magyar Statiszt. Szemle, 1926. IV. évf. 183—192. lpk.)

⁴⁹ A legnagyobb a zsidók kitérés aránya Budapesten volt, ahol 1919. és 1920-ban 6915 izraelita keresztkelgett ki. (V. ö. D. S.: Budapest és Bécs lakosságának megoszlása felekezetek szerint, Magyar Statiszt. Szemle, 1925. III. évf. 239. l.)

⁵⁰ 1919—1924. az izraelita visszatérők száma 694, ami azt jelenti, hogy a zsidóságra áttérőknek 45·4%-a volt visszatérő. L. Dr. Kovács Alajos: Áttérési mozgalom. (Magyar Statiszt. Szemle, 1926. IV. évf. 186. l.)

X. sz. táblázat.

Áttérési statisztika 1919—1928-ig.

A kitérő felekezete	Á t t é r t																összesen			
	r. kath.		g. kath.		reform.		evang.		g. kel.		unit.		izr.		bapt.					
	v a l l á s r a																			
	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	szám szerint	%-ban	férfi	nő	együtt	%-ban
Róm. kath.	—	—	5	0-0	8,650	61-8	2,288	16-4	133	1-0	44	0-3	1,774	12-7	1,087	7-8	6,413	7,568	13,981	28-1
Gör. kath.	7	0-8	—	—	672	76-6	128	14-6	4	0-5	9	1-0	29	3-3	28	3-2	496	381	877	1-8
Református	8,882	64-2	348	2-5	—	—	1,504	10-9	9	0-0	302	2-2	526	3-8	2,264	16-4	5,981	7,854	13,835	27-8
Evangélikus	3,238	59-7	30	0-5	1,345	24-8	4	0-1	10	0-2	9	0-2	220	4-0	569	10-5	2,290	3,135	5,425	10-9
Gör. kel.	835	56-9	26	1-8	328	22-0	71	4-8	—	—	—	—	20	1-3	209	14-0	848	641	1,489	3-0
Unitárius	188	38-5	—	—	217	14-5	66	13-5	—	—	—	—	15	3-1	2	0-4	217	271	488	1-0
Izraelita	7,650	58-5	38	0-4	3,636	27-8	1,522	11-6	34	0-2	194	1-5	—	—	6	0-0	7,015	6,065	13,080	26-3
Baptista	125	34-6	—	—	134	37-1	101	28-0	—	—	—	—	1	0-3	—	—	147	214	361	0-7
Egyéb	139	66-8	1	0-5	32	15-4	16	7-7	—	—	1	0-5	4	1-9	15	7-2	116	92	208	0-4
Összesen	férfiak	9,774	41-5	208	0-9	7,589	32-3	2,899	12-3	39	0-2	355	1-5	970	4-1	1,688	7-2	23,523	—	—
	nők	11,290	43-0	240	0-9	7,425	28-3	2,801	10-7	151	0-6	204	0-8	1,619	6-2	2,492	9-5	—	26,221	—
Együtt	21,064	42-3	448	0-9	15,014	30-2	5,700	11-5	190	0-4	559	1-1	2,589	5-2	4,180	8-4	23,523	26,221	49,744	100-0

betérők száma 1926 kivételével, amikor 363 volt, állandóan 500 felett mozgott, sőt 1925-ben 753-ra ugrott fel. A legtöbb veszteséget a baptisták javára ismét a református egyház szenvedte, amennyiben 1919—1927-ig 1890 református lett baptistává. Az evangélikus egyház ebben a vonatkozásban 495 hívének elvesztését mutatja ki. Ha tekintetbe vesszük, hogy az országban a református lakosság az evangélikusnak több mint háromszorosa, akkor látnivalóan a református egyház falait döngeti inkább a baptizmus, de az evangélikus egyházra a veszedelem alig valamivel kisebb. Feltűnően meggyarapodott a baptizmusra áttérők száma a katolikus egyházban is : az említett időszakban 924 áttérést mutatnak adataink, holott 1907—1917-ig összesen 652 áttérés mutatható ki. Újra megállapítható az is, hogy a baptizmus erősen tartja híveit, a hozzá való áttérések nem valamely konjunktúra kihasználásának a következményei. Azoknak a száma, akik a baptizmusból visszatérnek, feltűnően csekély : 1919—1927-ig a baptistáknál 3545 betérővel csak 322 kitérő áll szemben, ebben a viszonylatban még az egyéb vonatkozásokban nyereségekre rámutató katolikus egyház is csak veszteségekről számolhat be.

Mindezekből az adatokból megállapítható, hogy a baptizmus nálunk jelenleg még mindig nem mutat megállapodott viszonyokat ; gyarapodását nem a természetes szaporodásnak, hanem elsősorban az áttéréseknek köszönheti. Még hozzá az itt közölt adatok nem is mutatják a baptista mozgalmat a maga teljes kiterjedése szerint.⁵¹ Egyrészt a Statisztikai Hivatal adataiban csak azokra a baptistákra van tekintettel, akik a hivatalosan megalakult budapesti baptista hitközséghez tartoznak, a többiek még mindig a felekezetnélküliek rovatában nyerne helyet és így statisztikailag nem foghatók meg. Másrészt a baptista propaganda ott is terjed és olyanokra is hat, ahol és akik hivatalosan és így statisztikailag kimutathatólag nem csatlakoznak a mozgalomhoz. Jellemző erre vonatkozólag, hogy a törvényesen megalakult budapesti magyar baptista hitközséghez tartozó állomáshelyek száma a Statisztikai Hivatal hivatalos kimutatása szerint 1927-ben 485, 1928-ban 501 volt. A körülbelül ugyanakkora lélekszámmal rendelkező unitáriusoknak ugyanekkor összesen öt anya- és hét leányegyházuk volt. Ez a szám is mutatja, hogy a baptista propaganda mozgékonyágát és intenzitását egyik keresztyén felekezet sem éri el.

Ami ezek után a történeti keresztyén egyházakat illeti, a körükben jelentkező áttérési mozgalom a háború után ugyancsak jóval nagyobb élénkséget mutat a háborúelőtti viszonyokhoz képest.⁵² Majdnem teljesen kikapcsolódott ezen mozgalomból a görögkeleti egyház, amely — mint láttuk — a háború előtt az áttérési mozgalomban olyan erősen érdekelve volt. Hasonlóan jelentéktelen számokat mutatnak az unitáriusok és természetesen megcsappant a görög kath. egyház szerepe is a mozgalomban. Az utóbbi 1919—1927-ig meglehetősen sok lelket vesztett a reformátusokkal szemben (585 lélek) ; összes kitérőinek jó háromnegyede a református egyházat gyarapította, viszont emez a görög kath. egyházzal szemben csak 290 lélek veszteséget mutat.

A katolikus egyháznak azon elég jelentős eredményeket mutató törekvése, hogy a keleti egyházzal való uniót legalább a görög kath. egyházba irányuló áttérési mozgalom révén munkálja, a csonka hazában a görög kath. egyház javára nem mutat számottevő eredményeket. Jóval nagyobb azoknak az orthodox keresztyéneknek a száma, akik magába a római egyházba tértek át : a vizsgált időszakban adataink 717 ilyen esetet mutatnak ki, amivel szemben 128 ellenkező irányú áttérés áll. Lényeges veszteségben van a görög keleti egyház a református és evan-

⁵¹ A Statisztikai Hivatal kimutatása szerint a törvényesen megalakult budapesti hitközséghez 1928-ban összesen 7382 hívő tartozik ; egy Kristóf Domokostól, a budapesti baptista theol. szeminárium igazgatójától nyert magánjellegű közlés a tagok számát jelenleg 12,500-ra teszi.

⁵² „Ha ... szorosan a mai területet vesszük, az áttérések számának — minthogy az ország népessége is a régi terület népességéhez képest körülbelül $\frac{4}{10}$ -re csökkent — szintén körülbelül $\frac{4}{10}$ -ére kellett volna apadnia, azaz (a 6000-nyi átlagot véve alapul) körülbelül 2400-at tehetne évente. Ezzel szemben az áttérések tényleges száma a mai területen ... jóval több (átlag 4000) volt évente.“ Dr. Kovács Alajos, id. h. 185. l.

gélíkus egyházakkal szemben is. Mindezek az adatok azonban a tulajdonképeni áttérési esetekhez viszonyítva csak kis töredéket jelentenek. A zsidóságnak fentebb vázolt és nagyon tekintélyes mozgalmától eltekintve, ez az összes felekezet-változtatási eseteknek több, mint negyedrészt teszi ki a vizsgált kilenc esztendőben. Az áttéréseknek a tulajdonképeni frontja a római kath., református és evangélikus egyházaknak egymáshoz való viszonyában található meg. Bizonyára mutatkozik a háború utáni izgalom ezekben az adatokban is. Kétségtelen, hogy a háború utáni nagyobb számokban, amelyek legalább részben a megcsönkített ország területén is meghaladják a békebeli számokat, mutatkozik az egyházak élénkebb propagandája. Még az 1919. és 1920. évek viszonylag alacsony számokat tüntetnek fel: a katolikus egyház 866, illetőleg 869 kitérőt jegyez fel, de már 1921-ben ez a szám 1000 fölé ugrik és azóta is állandó gyarapodást mutat. 1927-ben már 1878, 1928-ban 1953 volt. Utána azonnal a református egyház következik. 1919-ben és 1920-ban 771, illetőleg 981 kitérőt találunk, 1921-ben ez a szám hirtelen felszökik 1568-ra, hogy azután ismét süllyedjen; mélypontját 1924-ben éri el 1171 kitérővel, 1925-ben ismét felugrik 1645-re és némi csökkenés után 1927-ben újra 1632, 1928-ban pedig 1988 kitérőt találunk. Az evangélikus egyház kitérőinek a száma ugyancsak fokozatos emelkedést mutat. Kezdődik 1919-ben 326 kitérővel, de a következő év visszaesést hoz (285 kitérő), innét fogva fokozatosan emelkednek a számok 1924-ig 622-re, majd némi visszaesés után 1927-ben már 734, 1928-ban pedig 798 kitérővel találkozunk. Ezt a számot a régi Magyarországon is ritkán haladták meg az evangélikusok.

Valamivel világosabbá lesznek ezek az adatok a két protestáns egyházra vonatkozólag, ha tudjuk, hogy a vizsgált időszakban (1919—1928) a református egyház az evangélikussal szemben 1524 lelket és fordítva az evangélikus a reformátussal szemben 1344 lelket veszített. Ennek az oka nem az evangélikus egyház nagyobb propagandájában rejlik, hanem a reformátusok körében tapasztalható több olyan áttérési mozgalomban, amelynek nagyon különféle, csak nem vallásos meggyőződésbeli okai vannak. Így tért át a déli Baranyában az 1920. és 1921. években kb. 500 lélek az evangélikus egyházba, ezeknek egy része azután az utóbbi évek folyamán ismét visszatért elhagyott egyházába, innét a viszonylag nagy számok: belőlük legalább is az evangélikus egyház belső helyzetére vonatkozólag alig lehet lényeges következtetéseket levonni.

Nagyobb megfontolást igényelnek azok az adatok, amelyek a római egyházra egyfelől, másfelől pedig az evangélikus és református egyházakra vonatkoznak. A kath. egyházba kitérő reformátusoknak a száma 1919 óta ugyancsak emelkedő tendenciát mutat. A csonka országban a sor 685 kitérővel indul meg, 1921—1924-ig 730 körül mozog, de 1925-ben felszökik 973-ra és 1926-ban 1080-ra, 1927-ben 1220-ra, 1928-ban 1345-re emelkedik. Ezzel szemben a róm. kath. egyházból a reformátusba áttérők száma 1919-ben csak 554, de némi ingadozásokkal ez a szám is emelkedőben van. 1921-től fogva 700 körül mozog s amikor 1923-ban 764-re emelkedik, először haladja meg a róm. kath. egyházba kitérők számát. A következő évben némi visszaesés mutatkozik, azonban 1925-ben a református egyházba áttért katolikusok száma felugrik 1013-ra és így 40 lélekkel haladja meg azoknak a reformátusoknak a számát, akik katolikusokká lettek. 1926-ban még nagyobb a református egyház nyeresége: 1080 kitérővel szemben 1209 betérő áll és még 1927-ben is előnyben van, mert 1220 kitérővel szemben 1223 betérőt tud felmutatni. 1928-ban ismét a katolikusok jutnak előnybe, amennyiben a református egyház a katolikusokkal szemben 1345, a katolikus a reformátussal szemben pedig 1244 lelket veszít. Összefoglalólag tekintve, a református egyház a vizsgált időszakban csak az 1919. és 1920., valamint 1925. és 1926. években van előnyben. Az első két évben a nagyszámú zsidó-kikeresztelkedések lendítik fel a statisztikát, az utolsó két évben azonban már ettől független az egyház előnye. Nem kell hangsúlyozni, hogy egyelőre a református egyház nyeresége is csak színleges. Amint még az alább közlendő összeállításból látni fogjuk, a 100,000 reformátusra eső kitérőknek a száma még mindig jóval nagyobb, mint az ugyanannyi katolikusra

eső kitérőknek a száma. Nyilvánvaló, hogy helyes értelemben a református egyház nyereségéről a katolikussal szemben csak akkor lehetne szó, ha ezen viszonyszám tekintetében is előnyben volna a református egyház.

Sokkal szomorúbb képet mutat az evangélikus egyház áttérési statisztikája. A kitérőknek a száma itt is emelkedőben van. 1919-ben 256 evangélikus lesz katolikussá, a következő évben ez a szám visszaesik 203-ra, de már 1921-ben felszökik 300-ra. S bár a két azután következő évben, 1922. és 1923-ban némi visszaesés tapasztalható, 1924-ben 328-ra, 1925-ben 389-re, sőt 1927-ben 426-ra emelkedik és 1928-ban is 422. Igaz, hogy ezzel szemben a katolikus egyházból betérők száma is némi emelkedést mutat: 1919-ben még csak 168, valamelyes visszaesés után 1922-ben 210-re emelkedik és innét fogva 1923-tól eltekintve mindig 200 felett van; 1924-ben 221, 1925-ben 245, 1926-ban 261, sőt 1927-ben már 308, 1928-ban pedig 385. Nyilvánvaló ezen számokból, hogy a betérők száma nem emelkedik oly mértékben, mint a kitérőké. Ha ennek ellenére az 1919—1927-ig terjedő időközben az evangélikus egyházba betérők összes száma mégis még mindig valamivel magasabb, mint a kitérők összes száma (5700, illetve 5425), úgy ennek oka egyrészt a zsidóknak nagyszámú megkeresztelkedésében a kommunizmus utáni években, másrészt pedig az említett református kitérési mozgalmakban keresendő.

Legelőnyösebbnek áttérések tekintetében a római egyház helyzete mutatkozik. Amint a békeévekben, úgy most is minden esztendőnt nyereséggel zár. 1896—1917-ig ezen nyereségnek összefoglaló száma 25,648-at mutatott, a csonka ország vizsgált időszakában pedig 7,083-at. Ez a szám nem lepheti meg azt, aki tudja, hogy a katolikus egyház bevallottan törekszik a többi egyházak rovására menő hódításra. Legfeljebb abból a szempontból okozhat ez a szám meglepetést, hogy nem mutatja ennek a propaganda munkának egyenletes, vagy pedig felfelé menő eredményeit. Amint már említettük, hazánkban a felekezetek közti áramlás az utolsó évtizedben jelentékenyen megerősödött és abszolút számokban sem marad el a békeéveknek Nagy-Magyarországra vonatkozó eredményeitől. Ennek következtében azt kellene várni, hogy a katolikus egyház nyeresége az említett 10 évben legalább is ne sokkal maradjon el a megelőző 20 év nyereségének a felétől; e helyett azonban a felmutatott nyereség csak valamivel haladja meg a régi Magyarországon kimutatott 25,648 főnyi nyereség egynegyed részét. Már ez is arra enged következtetni, hogy a katolikus egyház aktivitása fokozott éberséget vált ki a többi egyházaknál és ezeknek az ellenállását nemcsak erősebbé, de sikeresebbé is teszi. Csak megerősít bennünket ezen feltevésben az adatok közelebbi vizsgálata. A békeévekben a katolikusok állandóan előnyben voltak a többi felekezetekkel szemben. A háború után mindenekelőtt a baptistáknak sikerült a katolicizmust kikezdeni és ennek a veszedelme talán még nagyobb, mint a számokból látszik. De továbbmenőleg a református egyház is kezd nyereséget felmutathatni a katolicizmussal való mérkőzésben, — ha az abszolút számokat tekintjük. Hogy a református egyház előnye a dolgok további folyamatában hogyan alakul, arról természetesen még korai volna ítéletet mondani. Annyit mindenesetre meg lehet állapítani, hogy a katolikus propagandának sokszor nagydobbal működő csalogatása és ország-világba kikiáltott eredményei a statisztikában nem mutatnak lényeges változást. Ez bizonyára nem jelenti azt, hogy a protestáns egyházak immár megnyugodhatnak és mint akiknek a dolga rendben van, semmibe vehetnék a katolikus propagandát. De jelenti azt, hogy bizvást vehetik fel a harcot és nyugodtan tekinthetnek a jövődőbe.

Az elmondottaknak részben összefoglalására, részben pedig közelebbi megvilágítására közöljük a következőkben a megfelelő adatokat. Ezek közt a teljesség okáért helyet adunk a kisebb felekezeteknek is, nevezetesen a hazánkban jelenleg szinte jelentéktelenné lett unitáriusoknak, görög keletieknek és görög katolikusoknak is. A reájuk vonatkozó viszonyszámok megítélésénél azonban nagy óvatosságra van szükség, mivel azok ezen felekezetek lélekszámának kicsinységénél fogva nem kicsinyítve, hanem nagyítva mutatják a helyzetet. Nevezetesen sem a görög keletieknek, sem az unitáriusoknak a lélekszáma nem éri el a 100,000-et, a görög

katholikusoké pedig még a 200,000 alatt van. Mégis az első két felekezetre vonatkozólag is alkalmazzuk az átszámítást 100,000 lélekre, hogy az adatokat a többi felekezetekkel egységes nevezőre hozzuk, de mindig szem előtt kell tartanunk, hogy az így nyert viszonyszámok nagyított adatot mutatnak, holott a 100,000-nél magasabb lélekszámmal rendelkező felekezeteknél a megfelelő viszonyszámok kicsinyített képet tükröztenek. A valóságnak tehát az előbbi adatok nem felelnek meg olyan értelemben, mint az utóbbi felekezetekre vonatkozó adatok. Ugyanez áll a baptistákra is, akiknek élénk propaganda-tevékenysége természetesen nem fogható fel a számok laza szövésű hálójában.

Az egyes felekezetekből kitérők abszolút számait a következő összeállítás mutatja:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Izraelita	Bapt.	Összesen
1919 . . .	866	59	771	326	101	66	7146	28	9387
1920 . . .	869	74	981	285	78	16	1925	35	4276
1921 . . .	1061	79	1568	436	100	30	827	35	4144
1922 . . .	1302	93	1340	495	143	62	499	30	3980
1923 . . .	1302	90	1268	522	151	50	458	25	3869
1924 . . .	1292	75	1171	622	191	56	433	57	3915
1925 . . .	1676	84	1645	592	154	49	412	32	4658
1926 . . .	1782	91	1471	615	152	46	451	39	4658
1927 . . .	1878	116	1632	734	218	31	412	41	5137
1928 . . .	1953	116	1988	798	211	82	517	39	5720

Néhány jellemző évre kiszámítva ezek az adatok százalék szerint a következőképpen oszlanak meg:

100 kitérő közül volt

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Izr.	Bapt.
1919 . .	9.2	0.6	8.2	3.5	1.1	0.7	75.0	0.3
1921 . .	25.6	2.0	37.8	10.5	2.4	0.7	20.0	0.8
1923 . .	34.6	2.3	32.7	13.4	3.6	1.2	11.7	0.6
1925 . .	35.9	1.8	35.3	12.7	3.3	1.0	8.8	0.6
1926 . .	38.3	2.0	31.6	13.2	3.3	1.0	9.7	0.9
1927 . .	36.5	2.3	31.8	14.3	4.2	0.6	8.0	0.8
1928 . .	34.1	2.0	34.8	13.9	3.7	1.4	9.0	0.7

A megfelelő felekezet 100,000 hívőjére elosztva esett kitérő:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Izr.	Bapt.
1919 . .	17.0	33.7	46.2	65.6	198.1	1060.4	1509.7	764.2
1923 . .	24.7	48.4	68.2	102.2	271.1	792.7	96.3	448.9
1925 . .	31.2	43.7	94.5	114.3	293.3	775.1	86.4	558.2
1926 . .	32.9	46.5	83.7	119.6	287.9	728.8	94.4	667.1
1927 . .	34.2	58.5	92.2	139.6	411.6	492.1	86.4	691.8
1928 . .	35.2	57.4	108.7	150.8	396.1	1302.2	108.4	515.5

Az egyes egyházakba betérőknek az adatait hasonló szempontok szerint állítjuk össze és mindenekelőtt az abszolút számokat közöljük.

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Izr.	Bapt.
1919 . . .	5227	28	2672	1092	41	114	137	29
1920 . . .	1923	25	1269	741	36	40	168	74
1921 . . .	1721	36	1175	692	17	112	243	148
1922 . . .	1473	39	1078	407	23	37	340	583
1923 . . .	1365	35	1166	317	12	136	326	512
1924 . . .	1417	47	1108	408	11	28	315	581

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Izr.	Bapt
1925 . . .	1742	46	1344	424	24	34	311	753
1926 . . .	1847	54	1654	448	8	13	271	363
1927 . . .	2077	62	1683	518	7	9	279	502
1928 . . .	2246	76	1865	652	11	36	199	635

A betérők százalékosan a következőképpen oszlottak meg:

100 betérő közül volt:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Izr.	Bapt.
1919	56·2	0·3	28·5	11·6	0·4	1·2	1·4	0·3
1921	41·5	0·9	28·3	16·7	0·4	2·7	5·8	3·6
1923	35·2	0·9	30·1	8·2	0·3	3·5	8·4	13·2
1925	36·9	1·0	28·9	9·1	0·5	0·7	6·7	16·2
1926	39·6	1·2	35·5	9·6	0·2	0·3	5·8	7·8
1927	40·4	1·2	32·8	10·1	0·1	0·2	5·4	9·8
1928	39·3	1·3	32·6	11·4	0·2	0·6	3·5	11·1

A megfelelő felekezet 100,000 hívére esett betérő:

Év	Róm. kath.	Gör. kath.	Reform.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Izr.	Bapt.
1919	103·4	16·0	160·0	219·9	80·4	1831·6	28·9	692·6
1923	25·9	18·9	66·5	62·1	23·0	2171·8	68·5	12,785·2
1925	32·0	23·9	77·7	82·0	45·7	538·1	65·2	13,136·7
1926	22·8	27·7	94·7	85·7	15·1	205·9	56·9	6,209·3
1927	37·8	31·2	95·0	98·5	13·2	134·8	58·5	8,471·1
1928	40·5	37·6	104·4	123·2	20·6	571·7	41·7	10,058·1

Átlagban a felekezetváltoztatások az ország minden 100,000 lakosára elosztva az egyes években a következőképpen oszlottak meg:

Év	Ev
1919	118·8
1923	47·0
1925	55·6
1926	55·0
1927	60·2
1928	66·5

Az áttérések összefoglalt eredményét dr. Kovács Alajos ismételtlen idézett cikke alapján a következő két táblázatban közölhetjük:⁵³

	Az oldalt nevezett vallásfelekezet népességében az áttérések folytán 1000 lélekre jutott nyereség (+), v. veszteség (—) összesen az		
	1908—1912.	1913—1917.	1920—1924.
	é v e k a l a t t		
Róm. kath.	+ 0·5	+ 0·5	+ 0·4
Gör. kath.	— 0·3	— 0·6	— 1·3
Református	— 0·6	— 0·2	— 0·3
Evangélikus	— 0·9	— 0·3	+ 0·4
Görög keleti	— 0·3	— 0·6	— 10·9
Unitárius	— 3·3	— 1·5	+ 22·3
Izraelita	— 2·2	— 2·3	— 5·8
Baptista	+160·3	+147·7	+321·2
Egyéb	— 8·2	— 11·4	— 13·2

⁵³ Id. h. 187. és 188. l.

	Az áttérések %-os megoszlása az áttértek						A népesség %-os megoszlása vallás szerint	
	elhagyott			új			1910-ben	1920-ban
	felekezete szerint az							
	1908— 1912.	1913— 1917.	1920— 1924.	1908— 1912.	1913— 1917.	1920— 1924.	Magyarországon	
	é v e k b e n							
Róm. kath.	20.9	20.6	28.9	36.7	39.3	39.1	49.3	63.9
Gör. kath.	13.9	12.9	2.0	11.7	8.6	0.9	11.0	2.2
Református	25.5	24.4	31.4	21.0	22.4	28.7	14.3	21.0
Evangélikus	10.9	10.2	11.7	7.1	8.5	12.7	7.1	6.2
Görög keleti	16.2	16.7	3.2	14.0	11.0	0.5	12.8	0.6
Unitárius	2.9	2.5	1.1	2.1	2.0	1.8	0.4	0.1
Izraelita	7.9	11.2	20.5	1.8	2.0	6.9	5.0	5.9
Baptista	1.6	1.1	0.9	5.6	6.2	9.4	0.1	0.1
Egyéb	0.2	0.4	0.3	—	—	—	0.0	0.0
Összesen	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0

Ha ezen két kimutatás közül különösen az elsőt közelebbről vizsgáljuk, úgy azonnal felötlük, hogy végeredményben mily csekély az egyes felekezetekre az áttérésekből eredő nyereség, illetve veszteség : a kath. egyház az összeomlást megelőző tíz évben minden 1000 hívére egy lélekkel gyarapodott és hasonló az arány 1920 óta is. Hasonlóan a többi felekezet vesztesége tíz év alatt 1000 lélekre alig tesz ki többet, mint egy főt, csak az unitáriusok és izraeliták, valamint az utolsó években a görögkeletiek vesztesége nagyobb. De látnivaló az is, hogy a zsidóság vesztesége a kommunizmust követő évek áttérése révén nem olyan nagy, mint azt a köztudat hajlandó elgondolni : 1000 lélekre számítva a feltüntetett öt év alatt hat hívőt sem tesz ki és ha 1919 nagyszámú kikeresztelkedettjeit számítjuk, akkor is csak hat év alatt 21 hívő. Lényeges nyereséget csak a baptisták tudnak felmutatni. Ezek az adatok elég világossá teszik, hogy az áttéréseknek a segítségével egyik felekezet sem szívhatja fel belátható időn belül a másikat, vagy a többieket.

*

Az áttérésekkel a felekezetváltoztatások hazánkban nincsenek még ki-merítve, mivel az 1895 : XLIII. tc. megengedi a felekezetnélkülséget. Ennek alapján a Központi Statisztikai Hivatal állandóan számon tartja a felekezetnélkülieket. Azonban a Statisztikai Hivatalnak ez a megjelölése félreértésekre nagyon alkalmas. A felekezetnélküliek rovatában nyernek t. i. elhelyezést nemcsak a tulajdonképpeni felekezetnélküliek, azaz azok, akik egyik felekezethez sem tartoznak, hanem azok is, akik nem tartoznak valamely törvényesen elismert felekezethez. Már említettük, hogy a baptistáknál a statisztikai adatok csak azokat számítják a baptisták közé, akik a törvényesen elismert budapesti magyar baptista hitközséghez tartoznak ; a többiek a felekezetnélküliek rovatában vannak nyilván- tartva. Hasonlóan felekezetnélkülieknek számítanak pl. a nazarénusok, methodisták, adventisták is, amennyiben kitérnek abból a felekezetből, amelynek eredetileg tagjai voltak. Ennek következtében ezen rovatban nagyon különböző elemek nyernek elhelyezést, ami természetesen a statisztika pontosságának és világosságának a rovására megy. Sokkal jobb volna, ha a Statisztikai Hivatal ezeket az adatokat felbontaná elemeire és külön venné számításba a methodistákat, nazarénusokat stb., tekintet nélkül arra, hogy az illető felekezet állami elismerést nyert-e vagy sem. Ebben az esetben az adatok a valóságnak sokkal jobban felel- nének meg és használhatók volnának. Mert a valóságon és a meglevő helyzeten nem javít a jelenleg érvényben levő eljárás sem. Azonban mindehhez még egy

körülmény járul hozzá, ami ennek az adatnak a használhatóságát még kétsége-
sebbé teszi. S ez az a körülmény, hogy a tapasztalat szerint azoknak nagy része,
akik valamely törvényesen el nem ismert szektához tartoznak, nem tér ki eredeti
egyházi közösségéből és így az ilyenek hivatalosan még azon egyház tagjai közé
számítanak, amelyhez nemcsak lelkileg, de még a valóság szerint is tulajdonképen
alig van már közülük. Az egyházak jelenlegi taglétszámánál ezeknek a száma való-
színűleg nem akkora, hogy leszámításukkal az illető egyház híveinek a száma lényeg-
esen megcsappanna. De ez a körülmény kétségkívül nem alkalmas arra, hogy
a felekezetek lényeges erőviszonyairól alkotott képet tisztábbá, világosabbá
tegye és mindenek előtt lehetetlenné teszi azt, hogy a terjedő szektákról statisztikailag
legalább a körülményekhez képest tiszta képet alkossunk magunknak.

Mindezek a megfontolások lényegesen csökkentik azoknak az adatoknak az értékét,
amelyek a felekezetnélküliségre vonatkozólag rendelkezésünkre állanak. Ennek
ellenére is az alanti kimutatásban közöljük a felekezetnélküliekké letteknek össze-
sített adatait egyrészt az 1896—1917., másrészt pedig az 1919—1927-ig terjedő
évekre vonatkozólag. A táblázat ha többet nem is, legalább valamelyes képet ad
arról, hogy mely egyházak ellen intézik a még törvényesen el nem ismert keresz-
tyén közösségek, a szekták a legsikeresebb rohamokat.

A felekezetekből kiléptettek és a felekezetek kötelékébe visszatért felekezetenkívüliek.

A felekezet, amelyhez a kiléptettek ki- lépésük előtt tartoztak	Az oldalt megnevezett felekezetből kitért						Az oldalt megnevezett felekezetbe visszatért					
	1896—1917-ig összesen			1919—1928-ig összesen			1896—1917-ig összesen			1919—1928-ig összesen		
	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt
Róm. kath.	2,425	2,557	4,982	410	504	914	527	335	862	70	49	119
Gör. kath.	852	525	1,377	16	21	37	49	7	56	1	—	1
Reform.	4,067	5,151	9,218	408	740	1,148	286	262	548	98	96	194
Ág. h. ev.	2,323	2,885	5,208	298	457	755	108	88	196	9	17	26
Gör. kel.	6,057	4,627	10,684	28	25	53	110	56	166	1	4	5
Unitárius	27	32	59	—	1	1	9	10	19	8	7	15
Izraelita	392	94	486	57	23	80	82	42	124	18	31	49
Baptista	—	—	—	14	6	20	207	160	367	56	17	73
Összesen	16,143	15,871	32,014	1,231	1,777	3,008	1,378	960	2,338	261	221	482

5. A felekezetek demográfiájának néhány fővonása.

Az elmondottakban igyekeztünk világot deríteni azokra a legfontosabb
tényezőkre, amelyek a keresztyén egyházak lélekszámának a változásait meg-
határozzák és befolyásolják. A felekezetek statisztikai képéhez azonban ezen vonat-
kozások ismertetése során megrajzolt vonásokon kívül még mások is hozzátartoz-
nak. A mult és jelen számos, statisztikailag nem is érzékelhető tényezője közre-
hatásának a következménye az egyházak jelenlegi belső strukturája. A statisztika
számára érzékelhetően ez a demográfiai adatokban tükröződik. A hazai népesség
demográfiájának felekezeti vonatkozásait a mellékelt táblázatok állítják elénk.
Ezeknek nyomán csak néhány fővonást emelünk ki.

A békebeli Magyarország egyházi demográfiájának a lényeges vonásait
a kereső népesség felekezeti megoszlását feltüntető, az 1910-i és 1920-i népszám-
lálás adatai alapján készült (XI—XV. sz.) táblázatok mutatják. A táblázatok
első része a különféle foglalkozási ágak körébe tartozó keresők felekezeti megoszlását
számszerint állítja össze. Ezen táblázatok adatai akkor nyerneket életet, ha százaléko-
átszámítást alkalmazva, azokat egybevetjük hazánk népességének a tagozódásával.

Az *östermelők* csoportjának összesített adatainál már feltűnik, hogy a katho-
likusok a keresők közt jóval kisebb arányban vannak képviselve, mint a népesség.

ben általában véve : arányuk 43·5%, míg a népességben 49·3%-ot tettek ki. Hasonló nagy eltérést mutat a zsidóság arányszáma : 0·4, illetve 5·0%. Viszont jóval magasabb arányszámot mutatnak a keresők közt, mint a lakosságban a görög katolikusok (14·7 és 11·0%) és a görög keletiek (17·7, illetve 12·8%). Meghaladják a népességben elfoglalt számarányukat a keresők közt a reformátusok (15·7, illetve 14·3%) és az evangélikusok (7·5, illetve 7·1%) is. De különösen az utóbbiaknál az eltérés nem olyan nagy. Ha az ezen csoportban foglalt adatok részletezését nézzük, úgy hamarosan rájöhettünk, hogy az őstermelés egyes ágai közt jelentékeny eltérések észlelhetők. Mindenekelőtt a nagybirtokosok közt viszonylag nagy számban vannak az izraeliták, a római katolikusok és reformátusok, de még az evangélikusok is meghaladják a népességben elfoglalt arányszámukat. A legkivívőbb a különbség az izraelitáknál. Ez még feltűnőbben mutatkozik, ha figyeljük, hogy a középbirtokosok közt is igen magas az izraeliták arányszáma, sőt a 100 holdon felüli haszonbérloknek majdnem fele (48·6%) volt 1910-ben zsidó. Mindenesetre ezzel van összefüggésben az is, hogy a gazdasági tisztviselők közt a zsidóság arányszáma ugyancsak igen magas : 26·5%. Elég magas a róm. kath. nagybirtokosok százalékszámja is. Alacsony viszont a középbirtokosok (40·6%) és 100 holdon felüli haszonbérlok közt (30·4%). Feltűnőbb ennél, hogy viszonylag alacsony a katolikusok arányszáma a kisbirtokosok és kisbérlok közt : 40·6%. Viszont az őstermelői foglalkozási ágak közt azokban, amelyek az alsóbb fokozatokat teszik és hajlanak a proletariatus felé, mint a gazdasági cselédek és mezőgazdasági munkások, továbbá az „egyéb“ önálló őstermelők sorában a katolikusok viszonylag magas arányszámokat mutatnak.

A két nagyobb protestáns felekezet sorában viszonylag magas arányszámokat különösen a középbirtokosok sorában látunk : a reformátusoknál 26·0, az evangélikusoknál 10·0%. Már a haszonbérlok sorában, úgy mint a katolikusok is, erősen elmaradnak az országos átlag mögött. Az evangélikusok még elég magas arányszámot mutatnak a kisbirtokosok sorában (9·0%). Viszont azokban a csoportokban, amelyek az őstermelők alsóbb kategóriáit teszik, a reformátusok körülbelül a népességben elfoglalt arányuknak megfelelő módon, az evangélikusok azonban ennél kisebb arányszámokkal vannak képviselve.

A görög katolikus egyház demografiai adataiból csak azt emeljük ki, hogy nagyobb, a népességben elfoglalt aránynak megfelelő, vagy azt meghaladó módon csak egyes csoportokban található : így a kisbirtokosoknak (15·2%), a részes földműveseknek (26·6%) és az „egyéb őstermelők“ segéd személyzetének (30·2%) csoportjaiban. Hasonlóan elég magas arányszámokat mutatnak még a mezőgazdasági munkások és gazdasági cselédek csoportjaiban : 14·1, illetve 12·8%. Mindezek mutatják, hogy a görög katolikusok a népességnek az őstermelők sorában is legalsó kategóriáiban található leginkább. Hasonló helyzetet mutatnak a görög keletiek : a kisbirtokosok közt 20·0, a majorosok és juhtenyésztők közt 45·3, az önálló kertészek közt 14·0, a gazdasági cselédek közt 11·0, a mezőgazdasági munkások közt 15·9, az „egyéb őstermelők“ segéd személyzetének körében 19·6%-kal vannak képviselve.

Mindezen adatok még az 1910-i népszámlálás alapján állítottak össze és így hazánk állapotát az utolsó békeévekben mutatják. Természetes, hogy a világháború nyomán bekövetkezett összeomlás, nevezetesen hazánk megcsönkítése a népesség strukturája tekintetében is nagy változásokat idézett elő. A görög katolikusok és görög keletiek jelentéktelen kisebbséggé lettek. Az előbbieket magas arányszámmal szerepelnek még a majorosok és juhtenyésztők (10·8%), valamint a részes földművesek (7·2%) sorában. Az összlakosságban mutatkozó arányuk mellett görög keletieknek még mindig elég magas a száma a majorosok és juhtenyésztők (4·2%), valamint az önálló kertészek (5·6%) sorában. Ettől a megjegyzéstől eltekintve a következőkben ezen törpe kisebbséggé lett felekezetektől eltekintettünk.

A régi területen talált viszonyokhoz képest a megcsönkített ország viszonyai elsősorban az abszolút számok tekintetében változtak meg. Nem olyan nagy,

bár elég jelentékeny az eltolódás viszonylagos tekintetben, — éppen, ha a törpe kisebbséggé lett felekezetektől eltekintünk.

A római katolikusok az 1920-i népszámlálás adatai szerint valamivel kisebb arányszámot mutatnak az őstermelői keresők közt, mint a népességben: ott 62·9, itt pedig 63·8%. Az egyes őstermelői csoportok közt a legkisebb arányszámot a részes földművesek csoportjában találjuk (38·5), de viszonylag igen kicsiny a római katolikusok számaránya a középbirtokosok (45·5) és 100 holdon felüli haszonbérletűk (43·0) közt is. Elég jelentékenyen maradnak el az országos aránytól a gazdasági tisztviselők (54·5%) és önálló kertészek (56·7%) csoportjaiban is. A többi csoportokban azonban vagy majdnem megközelítik az országos arányt, vagy pedig azt — helyenként erősen — meghaladják. A legmagasabb arányszámokat az „egyéb őstermelők“ három csoportja mutatja, ahol a keresőknek körülbelül háromnegyede római katolikus. Meglehetősen magas arányszámmal vannak még képviselve a katolikusok a gazdasági cselédek csoportjában (68·8%).

A két nagyobb protestáns felekezet az őstermelők sorában nagyobb százalékszámmal szerepel, mint a lakosságban: a reformátusoknál 26·0, illetve 21·0%, az evangélikusoknál 7·0, illetve 6·2%. A részleteket tekintve a két felekezet nem mutat teljesen megegyező képet. Abban megegyeznek, hogy — mint különben a katolikusok sem, — a nagybirtokosok közt nem érik el az országos arányt. Viszont a középbirtokosok sorában azt meghaladják (reformátusok 34·0, evangélikusok 7·8%). Hasonlóan magas az arányszámuk a kisbirtokosok csoportjában is (26·8 és 8·2%). A többi csoportban feltűnik, hogy a részes földműveseknek majdnem a fele, 46·5%, az önálló kertészeknek pedig igen magas százaléka 28·3%-a református. Elég nagy százalékot mutatnak az utóbbiak a gazdasági munkások sorában is (25·5). A többi csoportokban az országos arányt vagy éppen, hogy elérik, vagy pedig el is maradnak mögötte. Az evangélikusok az említetteken kívül még csak a gazdasági tisztviselők sorában mutatnak olyan arányszámot, amely a népességben elfoglalt arányt ha nem is sokkal, de meghaladja. Már itt megállapíthatjuk tehát, hogy a protestánsok sorában az őstermelők elsősorban a közép- és kisbirtokosok sorából kerülnek ki.

A zsidóság az őstermelők csoportjaiban jelenleg is nagyjában ugyanazt a képet mutatja, mint 1910-ben: igen magas arányszámmal van képviselve a nagy- és középbirtokosok, valamint különösen a 100 holdon felüli haszonbérletű csoportjaiban; hasonlóan nagy az arányszámuk a gazdasági tisztviselők sorában is. Mégis meg kell állapítanunk, hogy egyes csoportokban, különösen a 100 holdon felüli haszonbérletűk (33·6%), valamint a gazdasági tisztviselők² (22·3%) csoportjaiban némi csökkenés tapasztalható.

Az őstermelői néposztály demográfiai viszonyait kiegészítik azon táblázatok, melyek az 50 kat. holdas és ennél nagyobb kötött és szabad forgalmú földbirtokok tulajdonosainak a felekezeti megoszlását mutatják. (I. XIII. tábl.) A kimutatás értelmében az említett csoportba tartozó szabadforgalmú birtokok tulajdonosai közül országos viszonylatban róm. kath. 45·5, református 37·5, evangélikus 7·5 és izraelita 7·3%. Amíg tehát a római katolikusok országos arányuk mögött messze elmaradnak, a reformátusok azt erősen, az evangélikusok és izraeliták pedig valamivel meghaladják. Legkisebb a katolikusok arányszáma az Alföldön, legnagyobb a Dunántúlon. Viszont a reformátusok a legkisebb arányszámot a Dunántúlon, a legnagyobbat az Alföldön mutatják. Az evangélikusok a legnagyobb százalékkal a Dunántúlon, a legkisebbel az „Északi dombos vidéken“, szerepelnek. Az izraelita tulajdonosok a viszonylag legnagyobb arányszámot az „Északi dombos vidéken“, a legkisebbet a Dunántúlon mutatják. Más képet mutat azonban a földbirtok eloszlása, ha nemcsak a tulajdonosok megoszlását nézzük, hanem a kezükben levő birtoktestek nagyságát is. Akkor kitűnik, hogy a vizsgált anyagban a katolikusok birtoktestének a nagysága csak kevéssel marad el országos arányuk mögött, a református és evangélikus tulajdonosoké pedig nem sokkal haladja meg azt. Viszonylag a legnagyobb eltérést az izraeliták mutatják, akik 1928-ban 5·9%-át tették ki a lakosságnak, a szabadforgalmú birtokok említett csoportjában azonban a kezü-

kön levő birtoktestek nagysága az összes ilyen birtokoknak 10·4%-át teszi ki. A táblázatnak a közelebbi vizsgálata azután hamarosan meggyőzhet bennünket, hogy a szabadforgalmú birtokok közül a nagybirtokok túlnyomó többségben katolikus tulajdonosok kezén vannak. Így az összes 20,000 holdnál nagyobb birtokok. A 10,000—20,000 kat. hold nagyságú összesen 19 birtok közül 17 van katolikus tulajdonos kezében és 1—1 református, illetve evangélikus birtokos tulajdona. A hatvan 5,000—10,000 kat. holdas birtok közül 51 birtoknak a tulajdonosa katolikus, hasonlóan nagy katolikus többséget mutatnak a 2000—5000, sőt még az 1000—2000 kat. holdas birtokok tulajdonosai is. Csak a középbirtokok tulajdonosainak a sorában növekszik a protestánsok száma és pedig annál inkább, minél inkább kisebbedik a birtokok nagysága. Amint láttuk, viszonylag magas arányszámot mutatnak a protestánsok a kisbirtokosok sorában is. Ennek a sajátos jelenségnek mindenekelőtt történeti okai vannak: az ellenreformáció első sorban a nagybirtokok tulajdonosainak a rekatholizálására törekedett és csak azután gondolt a jóval nagyobb számú, de az egész ország rekatholizálása szempontjából jóval kisebb jelentőségű köznemességre. Így azután abban a társadalmi osztályban, amely ennek a régi köznemességnek a sarja, ma is viszonylag nagy számmal vannak a protestánsok, míg a főnemesség sorában ilyenek csak elvétve akadnak. Ugyanezzel a körülménnyel van összefüggésben, hogy a régi jobbágyság utódai nagyjából római katolikusok: ez a gazdasági cselédek kategóriájában jellegzetes módon nyilvánul meg.

Viszont a zsidóság földbirtokát csak újabban szerezte: ennek a következménye, hogy a kisbirtokosok sorában izraelitát alig találunk, de viszonylag annál nagyobb számmal vannak a középbirtokosok közt és elég sokat szereztek már meg a nagybirtokok közül is.

Az egyházak demográfiai viszonyaira vet világot az a táblázat is, amely a korlátolt forgalmú földbirtokokat mutatja jellegük szerint. Ennek alapján hamar megállapítható, hogy a kimondottan egyházi birtokok óriási nagy többsége a katolikus egyház tulajdonát teszi: a 915,982 kat. hold terjedelmű egyházi birtokok közül 848,378 kat. hold, azaz 92·62% katolikus egyházi birtok. A református egyházra 5·22, az evangélikusra 1·12, a többi felekezetre együtt pedig 1·04% jut az egyházi birtokok területéből. Ebben azonban még nincsenek benne sem a tanulmányi, sem pedig a vallásalap birtokai, amelyek ugyancsak kimondottan katolikus egyházi, illetve kulturális célokat szolgálnak. Ha ezeket hozzá vesszük, akkor a katolikus egyház fölénye a többi egyházak, illetve felekezetek fölélt vagyon tekintetében még sokkal nagyobb.⁵⁴

Az ország lakosságának a régi Magyarországon többségét alkották az őstermeléssel foglalkozók. 1910-ben átlag 1000 kereső közül 600·6 foglalkozott őstermeléssel. Még ezen aránynál is nagyobb számban voltak az őstermelők a görög katolikusok (808·5) és görög keletiek (807·3) sorában: ezen két egyház keresőinek tehát több, mint $\frac{8}{10}$ -e az őstermelők sorából került ki. De még a reformátusok is 641·5-del, az evangélikusok pedig 611·6-del meghaladják az országos átlagot, míg a római katolikusok átlagos 533·9 és az izraeliták 64·9^{0/100} őstermelői keresője az országos átlag mögött elmarad. Különösen feltűnő, hogy milyen kevés az izraeliták közt az őstermeléssel foglalkozó: mint említettük ez nálunk legalább is részben történeti okokkal függ össze.

Aki táblázatunkat figyelmesen végignézi, hamarosan észreveheti, hogy az őstermelői osztályon belül az egyes felekezetek csoportok szerint jellegzetes eltéréseket mutatnak. Nincs értelme annak, hogy itt minden egyes ponthoz külön megjegyzést fűzzünk. Ezzel jórészt csak megismételnők azt, amit már fentebb elmondottunk. Néhány mozzanatot mégis ki kell emelnünk. Így mindenekelőtt azt, hogy viszonylag a legtöbb kisbirtokos a görög katolikusok, görög keletiek és har-

⁵⁴ Hiányzanak a hitbizományi birtokok tulajdonosainak felekezeti megoszlására vonatkozó adatok. Ha ezeket és a szabadforgalmú birtokok tulajdonosainak fentebbi demográfiai adatait egybe lehetne foglalni, úgy bizonyára még erősebben kitűnne, hogy a földbirtokban levő vagyon óriási nagy többségében katolikus kezekben van.

XIV. sz. táblázat.

A korlátolt forgalmú földbirtokok jelleg- és művelési ágak szerint (1928).

A birtokok jellege	A birtokok			A birtokok egyes csoportjának területéből							
	száma	területe		szántó- föld	kert	rét	szőlő	legelő	erdő	nádas	földadó alá nem eső terület
		kat. hol- dakban ⁵⁵	%-ban								
Kincstári birtokok	51	200,597	5.2	57,724	857	5,487	461	23,127	100,550	213	12,178
Községi „	1,637	717,852	16.8	163,852	3,325	37,917	3,757	171,924	112,066	3,989	221,022
Közbirtokossági „	2,429	761,371	19.2	27,675	457	13,950	234	456,942	193,490	1,914	66,709
A vallás-alap birtokai	12	83,319	2.2	41,435	157	3,140	101	17,615	18,327	121	2,423
A tanulmányi alap „	4	31,885	0.8	13,314	44	1,924	42	3,390	5,715	349	7,107
Iskolai és egyéb alapítv. birtokok	83	68,406	1.8	35,023	270	3,470	207	6,668	17,808	276	4,684
Róm. katolikus	520	848,378	22.2	316,511	2,600	57,744	1,956	121,403	274,743	5,075	68,346
Gör. katolikus	40	7,753	0.2	4,184	23	879	36	652	1,538	42	399
Református	279	47,880	1.2	36,187	310	3,444	130	2,773	1,995	300	2,741
Evangélikus	36	10,216	0.3	7,363	75	866	115	287	1,084	1	425
Görög keleti	13	1,360	0.0	1,098	9	113	6	79	3	—	52
Unitárius	1	291	0.0	247	3	4	—	18	7	1	11
Izraelita	1	104	0.0	99	—	4	—	—	—	—	1
Egyházi birtokok együtt	890	915,982	23.9	365,689	3,020	63,054	2,243	125,212	279,370	5,419	71,975
Hitbizományi birtokok ⁵⁶	93	916,836	24.0	365,672	3,291	72,430	2,680	95,831	313,996	5,863	57,073
Részvénytársasági birtokok	237	130,780	3.4	35,777	1,009	5,860	3,780	14,331	27,867	929	41,227
Összesen	5,436	3,827,028	100.0	1,106,161	12,430	207,232	13,505	915,040	1,069,189	19,073	484,398

⁵⁵ Egy kataszteri hold 0.575,465 hektár.⁵⁶ A hitbizományok száma tulajdonképpen csak 59. Miután azonban az egy- és ugyanazon hitbizományi haszonélvezőnek több vármegyében fekvő hitbizományi birtokai vármegyénként külön-külön birtoknak vétettek, ez a magyarázata a hitbizományi birtokok itt kimutatott nagyobb számának.

madik helyen az evangélikusok közt található. Negyedik helyen következnek az unitáriusok, utánuk a reformátusok, míg a katolikusok ily módon a hatodik helyre szorulnak. Tekintve, hogy ezen kisbirtokos, vagy ahogy a köznapi szóhasználatban inkább mondani szoktuk, kisgazda osztály alkotja az őstermelők gerincét, fontos annak megállapítása, hogy milyen helyet foglal el az egyes felekezetek keresői közt. Azonban a statisztikai csoport éppen erre a kérdésre vonatkozólag nem ad teljesen kielégítő feleletet, mivel benne a 100 holdon aluli összes kisbirtokosok és kisbérletiek helyet foglalnak. Pedig tudjuk, hogy éppen ezen csoport területén belül még igen nagy differenciálódás van : a statisztika szerint már ide tartozik az a zsellér is, akinek néhány hold földcskéje van és ide tartozik a jó módú gazda is. Világosabb képet mutat az a két csoport, amely a falusi „nincsteleneket“ öleli fel : a gazdasági cselédek és mezőgazdasági munkások csoportja ; a legkevesebb ilyen keresőt — az izraelitáktól és az „egyéb“ nem-homogén csoportjától eltekintve — az evangélikusok mutatják, a legtöbbet a görög katolikusok, körülbelül egyformán állanak e tekintetben a reformátusok és görög keletiek, különösen mezőgazdasági munkások tekintetében előttük vannak azután még a katolikusok. Messzemenő következtetéseket természetesen ezekből az adatokból nem lehet levonni, annyit azonban mégis mutatnak, hogy az egyes felekezetek közt demografiai tekintetben vannak eltérések. Éppen az itt közölt adatok hozzájárulhatnak pl. a születési arányszám eltéréseinek a megértéséhez.

Ha ennyit már az 1910-i adatok alapján is megállapíthatunk, úgy a megcsonkított ország adatai ezt még jobban mutatják. A három nagyobb keresztyén egyházat tekintve a kisbirtokosok viszonyozása a keresők sorában ugyancsak a reformátusok körében maradt körülbelül egyforma : a katolikusok és evangélikusok körében jelentős esést tapasztalunk. Viszont a mezőgazdasági munkások csoportjában meglehetősen nagy eltolódást találunk és pedig olyformán, hogy az ezen csoportba tartozó keresők száma megnőtt ; 1910, illetve 1920-ra vonatkozólag ezen adatok a következő módon alakulnak : katolikusoknál 149·7, illetve 204·5, a reformátusoknál 195·9, illetve 237·4, az evangélikusoknál 111·1, illetve 186·9. A legnagyobb a lefelé való eltolódás az evangélikusoknál, a legkisebb a reformátusoknál. Valamivel kisebbek lettek a viszonyozások a gazdasági cselédek csoportjában.

A továbbiak során a *bányászat és kohászat* csoportjaival kell foglalkoznunk. 1910-ben az önálló bánya-, illetve kohótulajdonosok sorában feltűnően magas volt a görög keletiek és görög katolikusok száma, csekély a többi felekezetbelieké, még az izraelitáké is alacsony. 1920-ban a görög keleti és görög katolikus önálló keresők e csoportban egyáltalán nem szerepelnek, a katolikusok még mindig igen alacsony arányszámot mutatnak, annál jobban megnőtt az izraeliták arányszáma (32·7%) és az evangélikusoké is (11·3%) meghaladja a népességben elfoglalt arányszámukat. Viszont a bányászat és kohászat körében foglalkozó tisztviselők már 1910-ben sem igazodtak az e csoportba tartozó önálló keresők megoszlásához : körükben a görög keleti és görög katolikus egyházhoz tartozó tisztviselők aránya feltűnően kicsiny, míg a „segédszemélyzet“ csoportjában megfelel a népesség körében elfoglalt arányszámuknak. Már akkor igen magas volt az izraeliták száma a tisztviselők körében (18·0%) és ez csak nőtt 1920-ban : 21·3% ; viszont a „segédszemélyzet“ körében izraeliták alig találhatók. Elég magas volt a katolikusok száma 1910-ben a tisztviselők sorában (55·9%), viszonylag nem nagyon magas a háború után (62·2%); a katolikus segédszemélyzet viszonyozása 1910-ben (62·5%) és 1920-ban (85·0%) egyaránt magas. A reformátusok ezen foglalkozási ág körében általában nagyon kicsiny számban találhatók. Viszont az evangélikusok, különösen a tisztviselők sorában, már 1910-ben körülbelül kétszer olyan magas arányszámot mutatnak (13·7%), mint a lakosságban. A háború után ez lényegesen megcsökkent és 1920-ban az evangélikus bányászati és kohászati tisztviselők arányszáma (7·1%), alig valamivel volt magasabb a népességben elfoglalt arányuknál. Ez természetesen következménye annak, hogy a viszonylag elég nagy evangélikus lakossággal rendelkező bányavárosok elcsatoltattak. A segédszemélyzet körében

az evangélikusok már nem szerepelnek ilyen magas arányszámmal és sem 1910-ben, sem 1920-ban nem érték el a népességben elfoglalt arányszámukat. A munkások nagy tömege, a proletáriátus ennek alapján nyilván a katolikusok sorából kerül ki.

Ha a görög keleti és görög katolikus egyháztól eltekintünk, meglehetősen hasonló helyzetet találunk az ipar körében is. Az említett két felekezet ezen a téren békeidőben népessége számához viszonyítva csekély számmal volt érdekelve. Ez a helyzet a háború után sem mutat jellegzetes változást. A zsidóság viszont már a háború előtt is nagyrészt kezében tartotta ezt a foglalkozási ágat : az önálló keresők sorában körülbelül kétszer annyian vannak (12·50%), mint a lakosságban, a segédszemélyzet körében ugyancsak megfelelő arányszámot (6·4%) mutatnak, a tisztviselőknek pedig majdnem a fele (43·9%) izraelita. Az ország megcsonkítása után csak az ipari tisztviselők sorában mutat esőket a zsidóság arányszáma (39·0%), a segédszemélyzet körében valamivel emelkedett (7·6%), az önálló keresők sorában körülbelül azonos maradt (12·3%). A katolikusok arányszáma a régi Magyarországon az önállóan kereső iparosok és különösen a segédszemélyzet, tehát a munkások sorában volt magas. Az utóbbi tekintetben még 1920-ban is elég magas volt (69·6%), az önálló keresők sorában már alacsonyabb (61·7%), mint a lakosság arányában, de mindkét esetben alacsony a tisztviselők körében (39·9, ill. 45·5%). A reformátusok nem érik el egyik csoportban sem a lakosság sorában található arányszámukat és különösen kis mértékben vannak képviselve az ipari tisztviselők sorában. Meg kell azonban említeni azt is, hogy az ipari segédszemélyzet (munkásság) körében is kevesen vannak. Az evangélikusok még 1910-ben valamivel nagyobb mértékben vettek részt az ipari pályán, mint a lakosságban mutatkozó arányuk. Különösen a tisztviselők sorában volt elég magas az arányszámuk (8·4%), ha nem is özlönlötték úgy el ezt a pályát, mint az izraeliták. A háború után mindegyik csoportban valamivel kisebb arányszámokkal szerepelnek.

Ha már az ipari pályán feltűnően magas volt a zsidóság arányszáma, úgy még sokkal inkább a *kereskedelem és hitel* körében : az önálló keresőknek és tisztviselőknek 1910-ben több, mint a fele izraelita (54·1 és 53·3%) ; még az egyéb segédszemélyzet sorában is 34·9% volt az izraelita. Ez a helyzet a háború után is csak nagyon kevés változást szenved : a táblázat sorjában 53·6, 46·4 és 32·8%-ot mutat. Már ebből is érthető, hogy nevezetesen a katolikusok a kereskedelmi pályákon viszonylag is nagyon kevésé voltak képviselve. 1910-ben a legmagasabb arányszámot még a segédszemélyzet sorában érték el 41·7%-kal, de az önálló keresők körében csak 28·3, a tisztviselők körében pedig 30·3%-kal voltak képviselve. A háborúutána a helyzet valamivel javult elsősorban annak révén, hogy a görög katolikusok és görög keletiek majdnem teljesen kiváltak. Nagyon alacsony százalékkal szerepeltek a reformátusok is az önálló keresők (6·2%) és tisztviselők (6·3%) sorában ; még a segédszemélyzet körében is csak 9·3%-ot tudtak felmutatni. A megcsonkított országban itt is valamelyest javult a helyzet, talán leginkább az önálló keresők sorában, akik közt a reformátusok 1920-ban 9·1%-ot mutatnak ; a tisztviselők sorában 8·5, a segédszemélyzetében pedig 11·7%-kal szerepelnek. De még így sem érik el tulajdonképpen a népességben elfoglalt arányuknak a felét. Nem sokkal állottak jobban az evangélikusok sem. Különösen az önálló keresők körében volt arányszámuk gyenge (4·3%), a tisztviselőkében azonban 6·1%-kal majdnem elérte az országos arányt és a segédszemélyzet körében sem maradt el nagyon sokkal (5·8%). Az 1920-i népszámlálás adatai azonban jóval kedvezőtlenebb képet festenek az evangélikusokról ; az önálló keresők sorában csak 3·2, a tisztviselőkében 5·2, a segédszemélyzetében pedig 4·6%-kal szerepelnek. Úgy látszik, hogy az evangélikus lakosságnak jórészt azok a rétegei váltak le az ország megcsonkítása következtében, amelyek nagyobb számmal kerestek elhelyezkedést a kereskedelmi pályán.

A közlekedésügynél 1910-ben, mint önálló keresők az izraeliták mutatnak felűnően magas arányszámot : 18·7%-ot, alacsonyabban szerepelnek már a tisztviselők körében (12·9%), a segédszemélyzet körében pedig messze elmaradnak

az országos arányuk mögött (2·5%). Tíz évvel utóbb a közlekedésügy terén az önálló izraelita keresők arányszáma még magasabb : 21·8%, a tisztviselőké majdnem ugyanakkora (11·5%), a segédszemélyzetnél pedig mint tíz évvel azelőtt 2·5%. A másik kiemelkedő jelenség e csoportnál, hogy a katolikusok az önálló keresők körében 43·0%-kal az országos átlag mögött elmaradtak — hasonlóan 1920-ban is 54·7%-kal —, azonban a tisztviselők és a segédszemélyzet csoportjában 60·9, illetve 63·7%-kal messze meghaladták országos arányukat. 1920-ban arányuk viszonylag nem volt oly magas, de azért a tisztviselőknél 65·2, a segédszemélyzetnél 69·1%-kal még mindig magas volt. Ebben a csoportban a reformátusok is meglehetősen arányszámuknak megfelelő módon vettek részt (14·5, illetve 13·8%), illetve a segédszemélyzet keretében azt meg is haladták (19·5%). 1920-ban a reformátusok aránya az országoshoz viszonyítva nem volt ilyen kedvező (15·8% az önálló keresőknél és 14·4% a tisztviselőknél), csak a segédszemélyzet körében mondható körülbelül megfelelőnek (20·5%). Az evangélikusok csak a tisztviselői keresők csoportjában érték el és haladták is meg valamivel az országos arányt (8·2%), különben különösen az önálló keresők közt (4·9%), de a segédszemélyzetnél is (5·8%) elmaradtak amögött. 1920-ban a helyzet rájuk nézve annyiban mondható kedvezőbbnek, hogy az önálló keresők és a segédszemélyzet csoportjában arányszámuk már jobban megközelítette az országosat, viszont nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy a közlekedésügyi tisztviselők csoportjában 1910-hez képest valamelyes esést mutat.

A bányászat és kohászat az ipar, a kereskedelem és hitel, továbbá a közlekedésügy, valamint az őstermelésnek is némely osztályai körében megélhetést találó egyes csoportok már az ú. n. középosztályhoz számítanak. Ezt azonban tulajdonképpen a *közszolgálati és szabad pályákon működő keresők* és hozzátartozóik teszik. Ezen néposztály demografiai viszonyairól részletesen a mellékelt két (XV. és XVI. sz.) táblázat tájékoztat bennünket. A két táblázat annyiban teszi világosabbá a helyzetet, hogy nemcsak az 1920-i anyagot közli, hanem az 1910. évit is. Ha a két táblázat adatai nem is vethetők közvetlenül össze, mégis érthetőbbé teszik az adatakból adódó képet. Nem térhetünk ki ezen táblázat minden egyes csoportjára, hanem csak a legfontosabb mozzanatokat igyekezünk kiemelni inkább összefoglaló módon. A részletes képet a táblák önálló áttanulmányozása alapján mindenkinek magának kell megrajzolni.

Általában megállapítható, hogy a katolikusok a legtöbb csoportban arányszámuknak megfelelően szerepelnek. Ez áll mindenekelőtt a közigazgatási szolgálatra : ezen foglalkozási ágban 1910-ben átlag 57·7, 1920-ban pedig 65·9 volt a katolikus tisztviselők százaléka. Ha egyes alcsoportok ezen átlagnál valamivel kisebb arányszámot mutatnak, úgy viszont más csoportok azt meghaladják. — Hasonló a helyzet az igazságügyi tisztviselők csoportjaiban is. Az „Igazságszolgáltatás“ összefoglaló csoportjában ugyan a katolikusok 1910-ben csak 41·9, 1920-ban pedig 46·9%-ot mutatnak, ennek oka azonban abban a körülményben van, hogy a szabad pályán működő ügyvédeknek 45·3, illetve 50·6%-a izraelita volt. A bírák és ügyészek csoportjában a katolikusok 1910-ben 53·6%-kal meghaladták, 1920-ban pedig 58·2%-kal majdnem elérték az országos arányszámot. Még kedvezőbb a katolikusok számára az arányszám a kimondottan igazságügyi tisztviselők és díjnokok sorában. Nagyjában hasonló a helyzet a többi csoportokban is, csak egyes foglalkozási ágakban van eltérés. Így az orvosok és állatorvosok körében a katolikusok 1910-ben 25·7, illetve 38·4, 1920-ban 31·9, illetve 40·6%-kal, a szerkesztők és hírlapírók csoportjában pedig 34·9, illetve 42·7%-kal szerepeltek ; hasonlóan a magánmérnökök és magánvegyészek csoportjában is a két jelzett évben csak 39·7, illetve 39·4%-ot értek el. Nyilvánvaló ennek alapján, hogy a katolicizmus nagyjában a közszerződésügyi pályákon gondosan megővta azt a pozíciót, amely őt a népességben elfoglalt számaránya szerint megilleti : ha helyell közel valami keveset ettől az aránytól el is marad, viszont vannak csoportok, amelyekben számarányát erősen meghaladó mértékben foglal helyet (pl. a közoktatásügy terén a kisdédvók, elemi, felső nép- és polgári iskolák körében, vagy

az állami tisztviselők sorában). Csak a szabad pályák körében (orvosok, ügyvédek és mérnökök) szorult a katolicizmus nagyobb mértékben háttérbe.

Azt, amit a katolicizmusnál megfigyelhettünk, némileg kiegészíti, amit a zsidóságról kell megállapítanunk. Már említettük, hogy a szabad pályákon a katolicizmus többnyire csak alacsony arányszámokkal szerepel és hogy viszont a zsidóság arányszámai magasak. Kiegészíti ezt az a körülmény, hogy a hivatalnoki csoportokban a zsidóság többnyire nem éri el a népességben elfoglalt arányszámát: e téren csak kevés kivétel található: 1920-ban az igazságügyi tisztviselők sorában 7·1% volt az izraeliták száma, még ennél is magasabb arányszámokkal találkozunk a felső nép- és polgári iskoláknál (9·0%) és a szakiskoláknál (16·4%). Egyebütt azonban a hivatalnoki pályákon elmaradnak az országos arány mögött. Azokban a csoportokban pedig, ahol — a fentebb említett orvosoktól, ügyvédek-től, szerkesztőktől és hírlapíróktól eltekintve, — meghaladják az országos arányt, mint pl. a „közegészségügy“, „irodalom és művészet“, „tudományos és egyéb közérdekű társulatok stb.“ egyes csoportjaiban, előnyüket elsősorban nem a katolikusok kárára kell betudni, hanem a protestánsokéra, nevezetesen elsősorban a reformátusokéra, akik e csoportokban az országos arány mögött elmaradnak.

Ha azután még a két nagyobb protestáns egyházra vetünk egy pillantást, megállapítható, hogy a hivatalnoki pályákon elsősorban az evangélikusok nagyjában a népességben elfoglalt arányuknak megfelelően érvényesülnek. Vannak egyes csoportok, ahol az evangélikusok száma meghaladja a 8%-ot és így elég magas. Az egyetlen jelentősebb csoport, ahol az evangélikusok nem érik el országos arányszámukat, az ügyvédeké. Ehhez hasonló a helyzet a színészeknél. Viszont kiemelendő, hogy az evangélikusok igen magas százalékban szolgáltatják a főiskolai tanárokat (1910-ben 12·2, 1920-ban 13·4%), valamint hogy a közoktatásügy egyéb csoportjaiban (különösen a felső nép- és polgári iskoláknál, közép- és szakiskoláknál, óvó- és tanítóképzőknél) is magas arányszámmal szerepelnek.

Nem mondhatók el ugyanezek a reformátusokról. Még 1910-ben a közigazgatási szolgálat átlagában, de egyes csoportokban is jelentősen kedvezőbb arányt mutattak, mint a népességben. 1920-ban a helyzet egészen más volt: egyes alcsoportokat (mint a vármegyei tisztviselőket, városi díjnokokokat és a jegyzők és segédjegyzők csoportjait) kivéve, általában 20%-on alul maradtak. Az „Igazságszolgáltatás“ keretén belül is csak a „Bírák és ügyészek“ csoportjában mutatnak magasabb arányszámot, a többi ágakban, különösen az ügyvédek és velük kapcsolatos foglalkozások körében elmaradtak. Hasonló volt a helyzet 1920-ban a többi csoportoknál is. Ez annál feltűnőbb, mivel még 1910-ben egész más viszonyokat tükröztenek az adatok: akkor a reformátusok nagyon sok csoportban nemcsak elérték, hanem meg is haladták a 14·3%-ot, a reformátusok országos arányát. Talán nem eszalódunk, ha az itt mutatkozó különbséget az ország megcsonkításával hozzuk összefüggésbe és annak a véleménynek adunk kifejezést, hogy a református középosztálynak egy igen nagy része az elszakított Erdélyben maradt.

Ezzel le is zárhatnók, amit a felekezetek demográfiájának fővonásairól mondanunk kell: egyes kisebb csoportok részletezését, valamint az ország megcsonkítása következtében jelentéktelenségbe süllyedt felekezetek vizsgálatát az olvasóra kell bízunk. Mielőtt azonban tovább megyünk, mégis néhány fővonást, jellemző sajátosságot ki kell emelnünk. Hogy a zsidóság hazánkban elsősorban a kereskedelem és a szabad pályák terén igyekezik elhelyezkedni, a jelen statisztikai vizsgálódások nélkül is ismeretes. E tekintetben adataink legfeljebb megerősítik, ami egyébként is eléggé köztudomású.

A többi felekezet vizsgálatánál elsősorban az állapítható meg, hogy viszonylag a legtöbb tagjával szerepel az értelmiségi pályákon az evangélikus egyház. Még ennél is magasabb arányszámokat találunk ugyan az unitáriusoknál, azonban itt nemcsak azt kell tekintetbe venni, hogy ezen felekezet kb. 6000 lelket kitevő népességével az ország szellemi életében csak nagyon csekély szerepet játszik, hanem azt is, hogy híveinek több mint fele Budapesten és környékén lakik. Még 1910-ben az unitáriusok közt viszonylag nem volt kevesebb östermelő, mint az

evangélikusok közt : az ország megcsonkítása után ez a helyzet megváltozott, a megcsonkított hazában leginkább azok az unitáriusok maradtak, akik értelmiségi pályára menvén, elszakadtak szülőhelyükről. Mégis nem szabad elhallgatnunk, hogy az unitáriusok már 1910-ben is viszonylag nagy számban voltak találhatóak az értelmiségi pályákon. Ha azonban őket számításon kívül hagyjuk, úgy az evangélikusok közül kerül ki a legnagyobb számban az értelmiség. Ezt még jobban igazolja azon esatolt (XVII. sz.) táblázat, amely az 1920-i népszámlálás alapján veti egybe a vallást a műveltségi állapottal. Tanulságos ezen táblázat alapján vizsgálni a legmagasabb értelmiségi osztályok százalékszerű eloszlását. Ezt a következő kimutatás állítja elénk :

	R. kath.	G. kath.	Ref.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Összesen
Főiskolát végzetek . .	51.0	1.0	16.7	8.9	0.5	0.5	21.1	0.3	100.0%
Középiskola nyolc osztályát végzetek . . .	52.6	1.2	13.7	7.1	0.4	0.3	24.6	0.1	100.0%

Ezen adatok még világosabbak lesznek előttünk, ha vizsgáljuk azt is, hogy az egyes felekezetek körében hány ezreléket tesz ki a főiskolát, illetve a középiskola nyolc osztályát végzett egyének száma. A főiskolát végzetek száma volt 1920-ban ezrelékben :

Róm. kath.	Gör. kath.	Ref.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Általában
7.35	4.26	7.33	13.11	7.21	61.69	32.77	21.07	9.21

A középiskolát végezettek száma volt ezrelékben :

Róm. kath.	Gör. kath.	Ref.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Általában
14.06	8.82	11.19	19.42	11.39	72.14	70.93	17.07	17.09

Más szempontból egészíti ki ezen adatokat (XVII. sz.) táblázatunk, midőn mutatja, hogy hogyan oszlottak meg az írni-olvasni tudók felekezetek szerint. A táblázatból könnyen leolvasható, hogy a keresztyén felekezetek közt első helyen az unitáriusok, majd evangélikusok állanak. Utánuk következnek a reformátusok, majd a római katolikusok, végül pedig a görög katolikusok és görög keletiek. Az unitáriusok csak 1920-ban mutatnak jobb eredményt, mint az evangélikusok ; még 1910-ben az evangélikusok állottak a keresztyén felekezetek közt első helyen és az unitáriusok csak a római katolikusok után következtek negyediknek. Ez is mutatja, hogy igazunk volt azon megállapítással, amely szerint az unitáriusok egészen sajátos viszonyokat tükröztenek annak következtében, hogy az ország megcsonkításakor törzsnépességüket elvesztették. Meg kell állapítani ebben az összefüggésben azt is, hogy a zsidóság írni-olvasni tudás tekintetében állandóan első helyen volt és megelőzte az összes keresztyén felekezeteket. Alig lehet kétséges, hogy ennek a jelenségnek a főoka — a tanultságnak magas értékelésén kívül — a zsidóság sajátos települési viszonyaiban van : abban a körülményben t. i., hogy legnagyobb részt városban él és még amennyiben falusi lakos is, nem földműves, hanem leginkább kereskedést űz.

Nincs elegendő terünk ahhoz, hogy a közölt (XVII. sz.) táblázat minden adatát részletes vizsgálat tárgyává tegyük ; ezt a figyelmes olvasóra kell bízunk. Azonban mégis általánosságban utalhatunk arra, hogy mint a fentebbiekből is kitűnik, a keresztyén egyházak hívei közt az unitáriusoktól eltekintve, az evangélikusok képviselik egyaránt a legmagasabb és a legáltalánosabb kultúrát : egyrészt köztük van viszonylag a legtöbbnek magasabb műveltsége, másrészt viszonylag köztük tudnak legtöbbnek írni-olvasni és bírnak elemi népiskolai (hat osztályú) végzettséggel. Érdeemes azután megfigyelni azt is, hogy állandó és elég jelentős különbség van a férfiak és nők iskolai műveltsége közt : ha az unitáriusoktól eltekintünk, ami a fentebb kifejtettek alapján jogosult, úgy ismét az evangélikusok azok, akik a keresztyén felekezetek közt e tekintetben vezetnek. Köztük van viszonylag a leg-

több nőnek magasabb iskolai képzettsége és soraikban járják ki a nők leginkább a népiskola hat osztályát is.

Ugyancsak a népesség kulturális viszonyaira vet érdekes világot a következő táblázat, mely mutatja, hogy az elhaltak közül felekezetek szerint százalékszerűen hányan részesültek orvosi kezelésben:

Év	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb	Általában
1910	64.8	24.0	66.0	64.1	35.6	41.4	78.9	39.3	55.7
1920	69.0	63.2	70.8	74.6	70.0	90.6	90.2	48.2	70.3
1925	72.6	68.4	74.7	76.5	76.1	90.7	91.6	58.7	73.9

Az orvos hívása a beteghez elsősorban talán nem is annyira a pénznek és még kevésbé az élet megbebecsülésének és feltésének a kérdése, hanem a kulturális színvonallal függ össze. Éppen azért kiegészíti a felekezetekről eddig rajzolt képet és azt más oldalról igazolja.

Ha a három nagyobb keresztyén felekezet közt kulturáltság tekintetében első helyen az evangélikusok vannak, úgy viszont a református egyház tagjai képviselik körülbelül legnagyobb százalékban azt a kisbirtokos osztályt, amely az őstermelői foglalkozási ágak gerincét teszi. Ebben a tekintetben az eltérés a másik két felekezethez képest nem valami nagy. A katolikus és evangélikus lakosságnak nem sokkal kisebb százaléka foglalkozik őstermeléssel. De a katolikus lakosságból váltak le legnagyobb számban azok a csoportok, amelyek az utóbbi évtizedekben nálunk is meginduló industrializálódás számára az emberanyagot szállították. Ismét nem szabad azt gondolni, mintha ez a folyamat egyoldalú lett volna. A reformátusok és az evangélikusok közt is van elég sok munkás. De mivel az újabban erősen ipari fejlődésnek indult városok nagyrészt nagy katolikus többséggel rendelkeznek, azért valamivel viszonylag nagyobb a munkásosztály a kath. egyház körében, mint a két protestáns egyházban. Annyi bizonyos, hogy mindhárom egyháznak még erős tartaléka van a felfelé törekvő és a városi életben felörlődő rétegek számára. A zsidóságnak nálunk ez a tartaléka nem volt meg és nincs meg jelenleg sem. Ebben a tekintetben mutatja a zsidóság a keresztyén egyházaktól legélesebben eltérő strukturális tagozottságot. A háború után e tekintetben némileg a zsidósághoz hasonló helyzetbe kerültek az unitáriusok, de megkisebbsítették a görög keletiek is.

A jelzett demográfiai viszonyok még nem mutatják eléggé azt a súlyt, amelyvel az egyes egyházak mint társadalmi tagozódások a közéletben fellépnek. Aki ennek a megállapítása érdekében érdeklődik az adatokból indul ki és tisztára azokra támaszkodik, egyenesen hibás következtetésekre kell, hogy jusson. Ezen adatok t. i. teljesen figyelmen kívül hagynak egy szempontot, amely pedig a közéletnek a befolyásolása és irányítása szempontjából nagyon is jelentős, sőt egyike a legfontosabbaknak. Ez a hatalmi tényező a *vagyon megoszlása*. Sajnos, erre vonatkozólag a statisztikai adatok segítségével nincs módöm kielégítő kép megrajzolására. Valami keveset segít e tekintetben a fentebb közölt táblázat az 50 kataszteri holdas és annál nagyobb szabadforgalmú földbirtokok tulajdonosainak felekezeti megoszlására vonatkozólag. Ez mutatja, hogy a földbirtokok legnagyobb vagyonkomplexumai katolikus tulajdonosok kezében vannak. Ugyancsak viszonylag igen nagy vagyon van a földbirtokból a zsidóság kezén is. Különösen a kisebb birtokososztály nagy mértékben református. Az evangélikusság utolsó helyre szorul; viszonylag távolról sincs annyi földbirtok a kezén, mint a reformátusoknak.

De természetes, hogy a földbirtok eloszlásából nyert kép nagyon egyoldalú. Az ország vagyonának igen nagy részét az a tőke teszi, amely iparban és kereskedelemben dolgozik. Ennek a vagyonnak a megoszlására vonatkozólag nincsenek adataim. Bajos is volna erre a vagyonra nézve statisztikát felállítani, mivel az sokszor nem személyeknek, hanem társaságoknak a tulajdona és az utóbbiak nem sorolhatók egyik vagy másik felekezet keretébe. De ha ilyen módon ehhez a kérdéshez

nem is férhetünk hozzá, annak legalább egy részletvonására némi világosságot vet azon (XVIII. sz.) táblázatunk, amely a budapesti rendes lakásoknak a családfő hitfelekezete és a lakás nagysága szerinti, 1925-i megoszlását mutatja. Mielőtt ezen adatokról szólunk, két szempontot kell hangsúlyoznunk. Először azt, hogy Budapest nem tükrözteti mintegy az ország közviszonyait kicsinyítve. Mint láttuk, a főváros lakosságának felekezeti összetétele igen nagy különbségeket mutat az ország népességének felekezeti megoszlásához képest. De egyébként is: az eliparosodott és nagyforgalmú Budapest szociális tekintetben is más strukturájú, mint az ország egyéb széles területei. Ebből a szempontból sem szabad az itteni viszonyokat általánosítva az országra átvinni. A másik szempont, amelyet ki kell emelnünk, az, hogy a lakás nagysága még nem enged közvetlen következtetést a lakás birtokosának vagyoni viszonyaira: lehetnek magasrangú, de tisztán fizetésükből élő, különben vagyontalan tisztviselők, akik hivatásuknál fogva kénytelenek nagyobb lakást tartani, míg viszont mások vagyonuknál fogva megengedhetnének maguknak nagyobb lakást, de társadalmi igényeik nem olyanok, hogy nagy lakást tartanának. A lakásviszonyok ennél fogva inkább csak az életstandard különbségeit világítják meg. Azonban ebből is igen élénk világ vetődik az egyes statisztikai csoportok szociális tagozottságára.⁵⁷

Ha már most ezen szempontok figyelembe vételével vizsgáljuk a közölt táblázatot, úgy hamarosan megállapítható, hogy a fővárosban képviselt négy nagyobb felekezet közt a legkedvezőbb lakásviszonyok közt aránylag az izraeliták vannak. Közülök a tisztán konyhából vagy más egy helyiségből álló lakásban csak 0·05% lakik és egy szoba és konyhás lakásban is csak 25·28%. Viszont a két-négyszobás lakások viszonylag jóval nagyobb számban vannak az ő kezükön, mint más felekezetén. Még a kimondott nagy lakásoknak viszonylag igen nagy részében is ők laknak. Elég kedvező lakásviszonyokat mutatnak az evangélikusok is. Ugyan az evangélikusoknak is több, mint fele lakik az egy helyiségből (0·28%), vagy egy szobából és konyhából (55·71%) álló lakásokban, azonban úgy látszik Budapesten ezek a kis lakások teszik általában a lakások többségét. Az evangélikusok lakásviszonyai még mindig valamivel kedvezőbbek e tekintetben, mint a katolikusokéi vagy a reformátusokéi. Hogy az evangélikusok valóban lényegesen kedvezőbb helyzetben vannak, mint a másik két keresztyén felekezet, az különösen a két és ennél több szobából álló lakásoknál mutatkozik: ezek közül az evangélikusok viszonylag jóval többet bírnak, mint akár a katolikusok, akár a reformátusok. Már kedvezőtlenebb helyzetben vannak a katolikusok, akik csak az egészen nagy lakásokban emelkednek a többi felekezet fölé; ennek oka nyilván abban van, hogy ezen nagy lakások a főúri palotákban vannak, a főúrak pedig majdnem mind katolikusok. Viszonylag a legkedvezőtlenebb helyzetben a reformátusok vannak. Arányszám szerint egyik felekezetnek a hívei sem laknak olyan nagy számmal a csak egy helyiségből vagy pedig egy szobából és konyhából álló lakásokban, mint a reformátusok. Még a két- és háromszobás lakások tekintetében is a katolikusok vannak előnyben. Csak a négy-hétszobás lakásoknál mutatnak a reformátusok valamivel kedvezőbb képet, mint a katolikusok. Nyilvánvaló mindebből, hogy Budapesten a proletáriátus nem tekintve az ismeretlen vallásúakat viszonylag legnagyobb számban a reformátusok és római katolikusok köréből kerül ki; az evangélikus proletariátus viszonylag valamivel kisebb. A zsidóságban aránylag csak nagyon csekély proletariátus van. A legkedvezőbb viszont a zsidóság életstandardja, utána következnek az evangélikusok, majd a katolikusok és reformátusok.

A felekezetek demografiájának fővonásai közt kell röviden megemlékeznünk arról is, hogy az egyes felekezetek népessége milyen nemzetiségű. A Statisztikai Hivatal ezen kérdés anyagát a népesség anyanyelvére vonatkozó adatgyűjtés

⁵⁷ Ezt különösen Pálosi Ervinnel szemben kell hangsúlyozni, aki „Budapest kriminalitása és moralitása az 1909—1925. években“ c. munkájában (59. l.) hangsúlyozza ugyan, hogy a Budapesten levő vagyonok és tőkék eloszlásáról nincsenek közvetlen adataink, de részben a lakásviszonyokból, részben pedig a halandóságból von le erre vonatkozó következtetéseket.

XVIII. sz. táblázat. A rendes lakások a családfő hitfelekezete és a lakás nagysága szerint Budapesten 1925-ben.⁵⁸

Vallásfelekezet	A vallásfelekezet híveinek száma	A l a k á s á l l o t t										Összesen
		0	1	2	3	4	5	6	7	8	9 és több	
s z o b á b ó l												
a) Számokban:												
Róm. kath.	—	458	76,029	26,543	9,591	4,137	1,533	525	225	84	136	119,261
Gör. kath.	—	8	1,451	377	114	28	13	10	1	—	—	2,002
Református	—	94	15,340	4,681	1,850	987	390	140	63	16	16	23,577
Evangélikus	—	31	5,625	2,819	1,440	727	268	119	39	12	12	11,092
Gör. kel.	—	7	632	242	88	51	23	5	4	1	—	1,053
Unitárius	—	3	332	148	85	45	18	6	2	2	1	642
Anglikán	—	—	4	10	5	1	2	2	—	—	1	25
Skót reform.	—	—	1	—	—	—	—	—	—	—	—	1
Baptista	—	—	88	16	9	2	—	1	—	—	—	116
Nazarénus.	—	—	9	4	—	—	—	—	—	—	—	13
Izraelita	—	27	12,833	20,110	10,758	4,685	1,588	497	168	62	33	50,761
Mohamedán	—	—	24	2	2	—	—	—	—	—	—	28
Egyéb	—	1	35	16	4	1	1	1	—	1	—	60
Felekezetnélküli	—	—	74	44	43	11	3	6	3	3	1	186
Ismeretlen.	—	18	454	321	121	80	30	13	8	3	9	1,057
Összesen	—	647	112,931	55,333	24,110	10,755	3,869	1,325	513	183	208	209,874
b) A z e g y n e m ű l a k á s o k m e g o s z l á s a % - o s a n :												
Róm. kath.	59.9	70.8	67.3	48.0	39.8	38.5	39.6	39.6	43.9	45.9	65.4	56.8
Református	11.4	14.5	13.6	8.5	7.7	9.2	10.1	10.6	12.3	8.7	7.7	11.3
Evangélikus	4.8	4.8	5.0	5.1	6.0	6.7	6.9	9.0	7.6	6.6	5.8	5.3
Izraelita	21.6	4.2	11.4	36.3	44.6	43.6	41.1	37.5	32.7	33.9	15.8	24.2
Egyéb	2.3	5.7	2.7	2.1	1.9	2.0	2.3	3.3	3.5	4.9	5.3	2.4
Összesen	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0	100.0
c) A z e g y f e l e k e z e t b e l i c s a l á d f ő k á l t a l h a s z n á l t l a k á s o k m e g o s z l á s a % - o s a n :												
Róm. kath.	—	0.37	63.75	22.26	8.04	3.47	1.29	0.44	0.19	0.07	0.12	100.0
Református	—	0.40	65.06	19.85	7.85	4.19	1.65	0.59	0.27	0.07	0.07	100.0
Evangélikus	—	0.28	50.71	25.42	12.98	6.55	2.42	1.07	0.35	0.11	0.11	100.0
Izraelita	—	0.05	25.28	39.62	21.19	9.23	3.13	0.98	0.33	0.12	0.07	100.0
Egyéb	—	0.71	59.89	22.77	9.09	4.22	1.74	0.85	0.35	0.17	0.21	100.0
Összesen	—	0.31	53.81	26.37	11.49	5.13	1.84	0.63	0.25	0.07	0.10	100.0

⁵⁸ A „Budapest Székesfőváros statisztikai és közigazgatási évkönyvé“-ből (XVI. évf. 1928.)

XIX. sz. táblázat A jelenlevő népesség anyanyelve összevetve a vallással 1910-ben és 1920-ban.

Vallás, anyanyelv	Összesen	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Bapt.	Izraelita	Egyéb
1 9 1 0 - b e n :										
Magyar.	9.944,627	5.836,728	304,318	2.562,362	417,020	40,584	73,248	4,901	700,794	1,672
Német	1.903,357	1.268,092	1,734	22,556	410,663	2,204	168	479	196,967	494
Tót	1.946,357	1.397,622	79,152	10,085	451,708	680	64	468	5,778	800
Oláh	2.948,186	8,442	1.133,512	1,409	1,588	1.798,669	559	2,131	989	887
Ruthén.	464,270	4,541	456,027	55	52	868	4	2	2,699	22
Horvát	194,808	192,728	427	50	135	860	5	4	588	11
Szerb	461,516	3,892	1,908	49	128	454,431	21	9	91	987
Egyéb és ismeretlen anyanyelvű	401,412	298,260	30,838	6,815	25,090	35,683	206	79	3,321	1,120
Összesen	18.264,533	9.010,305	2.007,916	2.603,381	1.306,384	2.333,979	74,275	8,073	911,227	8,993
1 9 2 0 - b a n :										
Magyar.	7.147,053	4.501,689	163,791	1.661,420	342,428	13,675	6,173	3,320	450,562	3,995
Német	551,211	448,049	292	7,723	75,229	176	26	416	19,078	222
Tót	141,882	59,464	2,320	354	78,421	195	9	234	734	151
Oláh	23,760	748	4,383	54	27	18,194	3	199	142	10
Rutén	1,500	132	1,291	2	2	37	2	—	33	1
Horvát	36,858	36,169	101	32	39	138	—	2	292	85
Szerb	17,131	566	570	10	19	15,925	3	—	25	13
Egyéb és ismeretlen anyanyelvű	60,748	49,912	2,499	549	847	2,650	8	16	2,444	1,823
Összesen	7.980,143	5.096,729	175,247	1.670,144	497,012	50,990	6,224	4,187	473,310	6,300

XX. sz. táblázat.

A népesség anyanyelve összevetve a vallással 1910-ben és 1920-ban százalékosan.

Vallás, anyanyelv	Össze- sen	Róm. kath.	Gör. kath.	Ref.	Évang.	Gör. kel.	Unit.	Bapt.	Izr.	Egyéb
1 9 1 0 - b e n :										
Magyar	100-0	58-7	3-1	25-8	4-2	0-4	0-7	0-1	7-0	0-0
Német	100-0	66-6	0-1	1-2	21-6	0-1	0-0	0-0	10-4	0-1
Tót	100-0	71-8	4-1	0-5	23-2	0-0	0-0	0-0	0-3	0-0
Oláh	100-0	0-3	38-5	0-0	0-1	61-0	0-0	0-1	0-0	0-0
Rutén	100-0	1-0	98-2	0-0	0-0	0-2	0-0	0-0	0-6	0-0
Horvát	100-0	98-9	0-2	0-0	0-1	0-5	0-0	0-0	0-3	0-0
Szerb	100-0	0-9	0-4	0-0	0-0	98-5	0-0	0-0	0-0	0-2
Egyéb és ismeretlen anyanyelvű	100-0	74-3	7-7	1-7	6-3	8-9	0-0	0-0	0-8	0-3
1 9 2 0 - b a n :										
Magyar	100-0	63-0	2-3	23-3	4-8	0-2	0-1	0-0	6-3	0-0
Német	100-0	81-3	0-1	1-4	13-6	0-0	0-0	0-1	3-5	0-0
Tót	100-0	41-9	1-6	0-3	55-3	0-1	0-0	0-2	0-5	0-1
Oláh	100-0	3-2	18-4	0-2	0-1	76-6	0-0	0-9	0-6	0-0
Rutén	100-0	8-8	86-1	0-1	0-1	2-5	0-1	—	2-2	0-1
Horvát	100-0	98-2	0-3	0-1	0-1	0-3	—	0-0	0-8	0-2
Szerb	100-0	3-3	3-3	0-0	0-1	93-2	—	—	0-1	0-0
Egyéb és ismeretlen anyanyelvű	100-0	82-2	4-1	0-9	1-4	4-4	0-0	0-0	4-0	3-0

során állítja össze. Bár a két fogalom alá tartozó csoportok nem fedik egymást és éppen emiatt ismételtén támadták is az adatgyűjtésnek a módját, hazánk sajátos viszonyai ezt az adatgyűjtési módot helyesebbnek mutatják, mint azt, amely a nemzetiségi hovatartozást veszi alapul. Éppen hazánkban t. i. valamely fajhoz való tartozás még nem jelenti a megfelelő nemzetiséghez való tartozást is, hanem az egyénnek inkább az anyanyelve határozza meg a nemzet közösségében való elhelyezkedését.

A felekezetek belső strukturájának igen fontos sajátossága tárul fel előttünk, amikor a felekezetek tagjainak nemzetiségi hovatartozandóságát vizsgáljuk. Azokat a mozzanatokat ugyan nem tárgyalhatjuk itt részletesebben, amelyek ezen strukturális különbségeknek az eredői. Ez tulajdonképpen tárgyunktól nagyon elvezetne. Azonban magát a való helyzetet mégis magunk elé kell állítani, amint ezt a csatolt (XIX. XX. és XXI. sz.) táblázatok meg is teszik.

Kimutatásaink szembe állítják egymással hazánk nemzetiségi viszonyainak egyházi vonatkozásait, annak megcsontítása előtt és után. Első pillanatra látható, hogy a Trianoni békekötés milyen nagy jelentőségű változtatásokat eredményezett éppen e tekintetben. Az 1910-i népszámlálás szerint hazánkban a népesség 54-5%-a volt magyar anyanyelvű, 1920-ban 89-6. 1910-ben a görög katolikus és görög keleti egyházak kimondottan nemzetiségi egyházak voltak, amennyiben híveiknek több, mint fele tartozott valamely nemzetiséghez, nevezetesen a görög keleti egyház híveinek 77-1%-a, a görög katolikusoknak pedig 56-4%-a oláh volt; ezenkívül a görög katolikusok 22-7%-a rutén, a görögkeletiek 19-5%-a pedig szerb volt. Valamivel kisebb mértékben, de tulajdonképpen nemzetiségi többsége volt az evangélikus egyháznak is, amennyiben híveinek 31-9%-a volt csupán magyar anyanyelvű, míg a többiek körülbelül hasonló arányban (31-5, illetve 34-6%) voltak németek és tótok. Erős nemzetiségi csoportokat találunk 1910-ben még a katolikus egyházban és a baptista törpe felekezetben is. A katolikusok közt a nemzetiségeket hazánkban (Horvátország leszámításával) leginkább a németek és tótok képviselték, de kisebb arányban minden nemzetiségből tartoztak a római egyházhoz. Viszont a baptisták közt feltűnően nagy az oláhok arányszáma:

ez megfelel az áttérési statisztika azon adatának, hogy a görög keleti egyház sok áttérőt veszített a baptisták javára. Majdnem teljességgel a magyarság soraiból gyűjtötték híveiket a reformátusok és az unitáriusok : híveik közt a nem magyar anyanyelvűek törpe kisebbséggé zsugorodnak össze.

Mint mondtuk, ez a helyzet gyökeresen megváltozott az ország feldarabolása következtében. Legjobban ezt az a körülmény mutatja, hogy a görög katolikus egyháznak jelenleg nagyobb magyar többsége van, mint a római egyháznak. Az egyetlen nemzetiségi egyház jelenleg a görög keleti egyház, de benne is igen megnőtt a magyar anyanyelvűek aránya. A jelenlegi határok közt az evangélikus egyháznak is több, mint kétharmad magyar többsége van (68·9%), azonban a németek és a tótok az evangélikusoknak még mindig elég jelentékeny kisebbségét teszik. A református egyház és az unitáriusok természetesen jelenleg is majdnem tisztára magyar anyanyelvű hívekből állanak.

XXI. sz. táblázat.

A népesség vallása összevetve az anyanyelvvel 1910-ben és 1920-ban százalékosan.

Vallás, anyanyelv, év	Össze- sen	Róm. kath.	Gör. kath.	Ref.	Evang.	Gör. kel.	Unit.	Bapt.	Izr.	Egyéb
1 9 1 0 - b e n :										
Magyar	54·5	64·8	15·2	98·4	31·9	1·8	98·6	60·8	76·9	52·0
Német	10·4	14·1	0·1	0·9	31·5	0·1	0·2	5·9	21·6	5·5
Tót	10·7	15·5	3·9	0·4	34·6	0·0	0·1	5·8	0·6	8·9
Oláh	16·1	0·1	56·4	0·0	0·1	77·1	0·8	26·4	0·1	9·9
Rutén	2·5	0·1	22·7	0·0	0·0	0·0	0·0	0·0	0·3	0·2
Horvát	1·1	2·1	0·0	0·0	0·0	0·0	0·0	0·0	0·1	0·1
Szerb	2·5	0·0	0·1	0·0	0·0	19·5	0·0	0·1	0·0	10·8
Egyéb és ismeretlen anyanyelvű	2·2	3·3	1·6	0·3	1·9	1·5	0·3	1·0	0·4	12·6
Összesen	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0
1 9 2 0 - b a n :										
Magyar	89·6	88·3	93·5	99·5	68·9	26·8	99·2	79·3	95·2	63·4
Német	6·9	8·8	0·2	0·5	15·1	0·3	0·4	9·9	4·0	3·5
Tót	1·8	1·2	1·3	0·0	15·8	0·4	0·1	5·6	0·2	2·4
Oláh	0·3	0·0	2·5	0·0	0·0	35·7	0·1	4·8	0·0	0·2
Rutén	0·0	0·0	0·7	0·0	0·0	0·1	0·0	—	0·0	0·0
Horvát	0·5	0·7	0·1	0·0	0·0	0·3	—	0·0	0·1	1·4
Szerb	0·2	0·0	0·3	0·0	0·0	31·2	0·1	—	0·0	0·2
Egyéb és ismeretlen anyanyelvű	0·7	1·0	1·4	0·0	0·2	5·2	0·1	0·4	0·5	28·9
Összesen	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0	100·0

II. RÉSZ.

A felekezetek egyházi és kulturális szolgálata.

6. A felekezetek egyházi szolgálata.

A következőkben a felekezetek egyházi szolgálatát kell, amennyire azt a hivatalos adatok engedik, vizsgálat tárgyává tenni. A kérdés egyrészt az, hogy az egyes felekezetek milyen erőt mozgósítanak az egyházi szolgálat elvégzésére és hogy azután milyen eredményeket érnek el. Még mielőtt azonban az idevonatkozó adatok ismertetésébe foglánk, előre kell bocsátanunk, hogy a Központi Statisztí-

kai Hivatal adatai ennek a kérdésnek a megvilágítására távolról sem kielégítő. Ennek az oka talán nem is annyira az, hogy az idevonatkozó statisztikai adatgyűjtés csak nagyon kevés számú szempontot mutat és már ennek alapján is nagyon fogyatékos; talán nem is annyira az a körülmény, hogy a felekezeteknek ezen belső viszonyai az állami statisztikai hivatalt a dolog természeténél fogva kevésbé érdeklik, hanem mindenekelőtt az adatgyűjtésnek magának a nehézsége. Az egyházak munkaereje és munkája a rendelkezésre álló adatokban csak nagyon korlátozott mértékben tükröződik: azt statisztikával sok esetben egyáltalán nem lehet ellenőrizni. Hozzájárul ehhez még az a körülmény is, hogy a különféle felekezetek számadatai mögött sokszor egymástól nagyon is eltérő berendezkedések rejtőznek, amire alkalmilag még majd rá kell mutatni. Ezért ezen a téren az összehasonlításnak sokkal kevesebb helye van, mint az eddig előadottakban és ahol összehasonlítást alkalmazunk, még az eddiginél is nagyobb óvatosságra van szükség. Bármily hiányosak legyenek is azonban a rendelkezésünkre álló adatok és bármily töredékes is a kép, amelyet azok alapján megrajzolhatunk, a reája fordított munka nem lesz hiábavaló.

A római katolikus egyház a háború előtt Magyarországon az esztergomi hercegprímási, továbbá a kalocsai és egri érseki főegyházmegyék vezetése alatt állott és összesen 21 egyházmegyére oszlott. Ezekhez járult még a zágrábi érsekséghez tartozó négy horvát-szlavonországi egyházmegye. Az utóbbiak, illetve az élükön álló zágrábi egyházmegye bizonyos vonatkozásokban ugyancsak az esztergomi hercegprímás vezetése alá tartoztak, éppen úgy, mint az említett három magyarországi érsekség is. Ugyancsak tulajdonképpen a magyar római katolikus egyház szervezetébe tartoztak bele részben a gyulafehérvár—fogarasi érseki főegyházmegye vezetése alatt a munkácsi, eperjesi, nagyváradi, lugosi, valamint a közvetlenül a háború kitörése előtt alapított hajdúdorogi görög katolikus vagy hivatalos katolikus elnevezés szerint „görög szertartású“ püspökségek is.

A római katolikus és vele kapcsolatban a görög katolikus egyházak szervezeti és személyi viszonyait a csatolt (XXII. és XXIII. sz.) táblázatok foglalják össze először Nagy-Magyarországra az 1894. és 1910. évekre, azután a megcsontított hazára az 1921. és 1928. évekre vonatkozólag. A táblázatok mutatják, hogy az egyház szervezetében a békeévekben nagyobb változás nem ment végbe. A legnagyobb jelentőségű esemény mindenesetre a hajdúdorogi magyar görög katolikus püspökség felállítására volt, amely azonban az 1910. kimutatáson még nem mutatkozik. Az anyagyülekezetek száma 1910-ben az 1894. kimutatáshoz képest némi emelkedést mutat, 3187-ről 3271-re; ez az emelkedés azonban csak látszólagos, mivel nem tart lépést a katolikus lakosság szaporodásával, sőt 1894-ben 2240, 1910-ben pedig 2754 lélekre esett egy-egy anyagyülekezet (plébánia). Mutatja ez a szám, hogy a katolikus egyház elegendőképpen volt megszervezve és ha elgondoljuk, hogy a nagyobb gyülekezetek lelki ellátására nemcsak a plébánosok, hanem még káplánok és különösen városokon lelkészkedéssel foglalkozó szerzetesek is szolgáltak, akkor megértjük, hogy a római egyház munkája milyen kiterjedt és milyen céltudatos berendezkedésen alapszik. Feltűnő a csatolt kimutatásban, hogy a plébánosok száma 1894-ben több, mint 200-zal nagyobb, mint 1910-ben. Mivel ennek az oka nem lehet létszámcsökkentés, azért ezen adatok meg nem egyező voltát a statisztikai adatgyűjtés egymástól eltérő voltában kell keresnünk. Viszonylag állandónak mutatkozik a férfi szerzetes-rendtagoknak a száma: a két vizsgált év közti időben 1967-ről 2250-re emelkedik, a rendházaknak a száma sem mutat jelentős eltérést (189 és 199); ha tekintetbe vesszük a katolikus lakosság szaporodását, akkor ez a gyarapodás természetesnek látszik. Sokkal nagyobb arányú mozgalom mutatkozik azonban a női szerzetesség körében: 16 év alatt a női rendtagoknak a száma majdnem megkétszereződik (3018 és 5663), sőt ez a mozgalom 1915-ig még nagymértékű erősödést mutat, mert akkor már 6910 rendtagot találunk, ami öt év alatt 1247 főnyi gyarapodást jelent. Sajnos, a statisztikai adatgyűjtés nem ad felvilágosítást arra nézve, hogy milyen rendek működtek hazánkban és hogy melyik rend milyen taglétszámmal dolgozott. Így nincs módunkban

XXII. sz. táblázat.

A róm. kath. egyház személyi viszonyai.

Év	Egyházmegyék		Káptalanok		Valóságos		Címzetes		Valóságos		Kiváltságos		Címzetes		Fő- Al-		Anyae gyházak		Leányegyházak		Férfi			Női			Plébánosok		Káplánok (admi- nisztrátorok, h. plébánosok)		Egyéb		Növendék-		Nyugalmozott		Az egyház- megyékhez tartozó, de területükön kívül élő	
	Káptalanok		Valóságos		Címzetes		Valóságos		Kiváltságos		Címzetes		Fő- Al-		Anyae gyházak		Leányegyházak		Férfi			Női			Plébánosok		Káplánok (admi- nisztrátorok, h. plébánosok)		Egyéb		Növendék-		Nyugalmozott		Az egyház- megyékhez tartozó, de területükön kívül élő			
	Káptalanok		Valóságos		Címzetes		Valóságos		Kiváltságos		Címzetes		Fő- Al-		Anyae gyházak		Leányegyházak		Férfi			Női			Plébánosok		Káplánok (admi- nisztrátorok, h. plébánosok)		Egyéb		Növendék-		Nyugalmozott		Az egyház- megyékhez tartozó, de területükön kívül élő			
	Káptalanok		Valóságos		Címzetes		Valóságos		Kiváltságos		Címzetes		Fő- Al-		Anyae gyházak		Leányegyházak		Férfi			Női			Plébánosok		Káplánok (admi- nisztrátorok, h. plébánosok)		Egyéb		Növendék-		Nyugalmozott		Az egyház- megyékhez tartozó, de területükön kívül élő			
s z á m a																																						
1894	19	21	220	115	169	18	157	148	15	104	91	336	3,187	11,820	—	189	1,967	—	268	3,018	2,675	1,520	n. a.	1,092	259	143	107											
1910	19	21	211	115	23	4	150	35	2	107	89	343	3,271	15,000	—	199	2,250	—	411	5,663	2,403	2,131	715	1,278	297	160	117											
1921	15	10	118	n	in	cs	a	d	a	t	38	171	1,404	n. a.	—	96	1,256	—	240	3,522	993	1,008	454	611	164	84	129											
1928	15	10	120	n	in	cs	a	d	a	t	39	185	1,478	3,925	—	111	1,555	—	334	5,266	1,125	1,039	499	1,049	167	109	127											

XXIII. sz. táblázat.

A görög katolikus egyház személyi viszonyai.

Év	Egyházmegyék		Káptalanok		Val. kanonok- ságok		Fő- Al-		Anyae gyházak		Leányegyházak		Férfi szerzetes-			Plébánosok		Káplánok (admi- nisztrátorok, h. plébánosok)		Egyéb		Növendék-		Nyugal- mozott		Az egyház- megyékhez tartozó, de területükön kívül élő	
	Káptalanok		Val. kanonok- ságok		Fő- Al-		Anyae gyházak		Leányegyházak		Férfi szerzetes-			Plébánosok		Káplánok (admi- nisztrátorok, h. plébánosok)		Egyéb		Növendék-		Nyugal- mozott		Az egyház- megyékhez tartozó, de területükön kívül élő			
	Káptalanok		Val. kanonok- ságok		Fő- Al-		Anyae gyházak		Leányegyházak		Férfi szerzetes-			Plébánosok		Káplánok (admi- nisztrátorok, h. plébánosok)		Egyéb		Növendék-		Nyugal- mozott		Az egyház- megyékhez tartozó, de területükön kívül élő			
	Káptalanok		Val. kanonok- ságok		Fő- Al-		Anyae gyházak		Leányegyházak		Férfi szerzetes-			Plébánosok		Káplánok (admi- nisztrátorok, h. plébánosok)		Egyéb		Növendék-		Nyugal- mozott		Az egyház- megyékhez tartozó, de területükön kívül élő			
s z á m a																											
1910	7	6	41	100	106	2,109	3,470	1	9	38	1,309	784	95	396	57	73											
1928	2	2	11	5	13	113	348	1	1	7	83	42	21	26	4	14											

ezt az adatot részletezni, a számok nem is adnak még csak sejtetésszerű felvilágosítást sem arra vonatkozólag, hogy ennek a semmiesetre sem természetes gyarapodásnak mi volt az oka. Hiába keressük természetesen a feleletet arra a kérdésre is, hogy a női rendek, illetve rendtagok milyen mértékben működtek a tanítás és milyen mértékben egyéb szociális munka (betegápolás stb.) terén. A rendtagok számának ezen ugrásszerű növekedésével lépést tart a rendházak számának növekedése is: 16 év alatt 268-ról 411-re, illetve 1915-ig 454-re emelkedett.

A háború utáni évekre vonatkozó adatok, mint minden téren, itt is mutatják az ország megcsonkításának irtózatos következményeit. 1915-ben az anyaegyházak száma 3302 volt. 1921-ben kevesebb, mint a fele: 1404. Azóta ismét némi emelkedés észlelhető: 1928-ban kimutatásunk 1478 anyaegyházat tüntet fel; a gyarapodás elsősorban az esztergomi egyházmegyében mutatkozik (az 59 újonnan alakított anyaegyházból 22 tartozik ide), s így bizonyára a Budapest területén újonnan kiharított anyaegyházakat mutatja. Az adatoknak nagyobb-mértékű változása azonban a háború után is a szerzetességre vonatkozik. De míg a békeévekben a férfirendek e tekintetben alig mutattak valamelyes mozgékony-ságot, most mintha e tekintetben is megindult volna a mozgalom. Hét év alatt a férfirendházak száma 15-tel gyarapodott, a rendtagoké pedig 1256-ról 1555-re emelkedett. Nagyobbarányú természetesen a női szerzetesek mozgalmá. A vizsgált időszakban 94 új rendháznak az alapításával találkozunk, a rendtagoknak a száma pedig 1744-gyel 3522-ről 5266-ra emelkedett. Ez 49-53%-os emelkedésnek felel meg. Mivel a szerzetesség a katolikus egyházban a hitélet élénkségének egyik fokmérője szokott lenni, azért talán nem tévedünk, ha ezen adatokból is a római egyház hitéletének háború utáni megélénkülését olvassuk ki.

Mint már fentebb említettem, nagyon fontos volna, ha különösen a szerzetesség munkavégzésére vonatkozólag közelebbi adatok állnának a rendelkezésünkre. Csak akkor tudnók legalább valamennyire felmérni, hogy a szerzetesség és ennek közvetítése által maga a katolikus egyház milyen nagy kulturális és szociális munkát végez. Ezen munkának a statisztikai oldala kétségkívül nem volna másodrendű jelentőségű sem a többi felekezetekre, sem pedig az egész nemzetre nézve. Amint még látni fogjuk, a szociális munkának „emberbaráti” intézményekben való megnyilatkozására vonatkozólag vannak ugyan adataink, amelyek figyelembe veszik ennek a munkának a felekezeti tagozódását is, azonban az adatgyűjtés szempontunkat tekintve még ebben a szűk körben is tökéletlen. Természetes, hogy ezen adatgyűjtésnek az elvégzését nem lehet tisztára az állami statisztikai szervektől elvárni, hanem az nagyrészt az egyházaknak a feladata volna. A német katolicizmusnak van is pl. ilyen hivatalos statisztikai központja, nálunk azonban tudomásom szerint ilyesmi nincs.

Egy kérdést azonban ebben az összefüggésben még fel kell tennünk és erre kaphatunk is valamennyire kielégítő feleletet. Hogyan gondoskodik a katolikus egyház az egyházi szolgálat utánpótlásáról? Tudvalevőleg a Tridentinum rendelkezett úgy, hogy a püspökök rendezzenek be egyházmegyéik nagyságához képest papnevelő szemináriumokat (Sessio XXIII. decr. de reformatione, c. 18). Ez a rendelkezés ugyan viszonylag kevés közvetlen eredménnyel járt, de az évszázadok folyamán lassanként mégis csak megvalósult. A régi Magyarországon is majdnem minden egyházmegyének megvolt a saját püspöki szeminárium; azoknak a számát, kik ezekben a szemináriumokban lelkészi pályára készültek, az 1910-ik évről szóló kimutatás 1278-ra teszi. Ebben a számban nyilván benne foglaltatnak azok is, akik még középiskolai tanulásaiknak az elvégzése előtt léptek be a szemináriumokba, valamint azok is, akik valamely szerzetesrendnek a noviciusai voltak és így a szám nem alkalmas más felekezetek adataival való összehasonlításra. Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy ugyanazon évben az aktív szolgálatban levő lelkészek számát 7776-ra számíthatjuk ki⁵⁹, úgy a növendékpapoknak a száma

⁵⁹ Ez a szám annyiban nem egészen pontos, mivel nincsenek benne a valóságos és címzetes püspökök, kanonokok, apátok, prépostok és fő-, illetve alesperesek. A kimutatásból t. i. nem tűnik ki világosan, hogy ezek hol esnek egybe a plébánosokkal és egyéb papokkal.

nem mondható magasnak, sőt bár 1894-hez képest számbelileg gyarapodást mutat, viszonylag esőkenést jelent.

Csonka-Magyarországon a Statisztikai Hivatal 1921-ben 611, 1928-ban pedig 1049 növendékpapot mutat ki. Itt tehát a lelkészi és szerzetesi pályára készülő fiataloknak a száma erősen növekszik. 1921-ben ugyan az utóbbiak száma a lelkészi szolgálatot teljesítő egyének sorában nem érte még el teljesen az 1910-i arányt, de azóta azt már messze meghaladta. A lelkészi szemináriumokra, valamint azoknak tanár- és növendéklétszámára vonatkozólag az 1927—28. tanévre vonatkozó adatokat a következő kimutatás szemlélteti.

A főiskola neve	A tanári személyzet a II. félévben						A hallgatók száma		A hallgatók vallása a II. félévben		
	nyilv. rendes	rendk.	helyet- tes	magán	tanító és előadó	össze- sen	az I.	a II.	r.-kath	g.-kath	g.-kel.
	t a n á r						félévben				
Pázmány Péter Tudomány- egyetem hittudom. kara	11	—	—	1	2	14	115	113	104	8	1
<i>Hittudományi főiskolák :</i>											
Érseki, Esztergom	8	1	—	—	—	9	82	76	64	12	—
„ Eger	5	1	1	—	—	7	71	63	63	—	—
„ Kalocsa	4	—	1	—	3	8	29	29	28	1	—
Püspöki, Győr	6	—	—	—	1	7	38	35	35	—	—
„ Pécs	5	2	—	—	2	9	43	41	41	—	—
„ Székesfehérvár	4	—	—	—	—	4	16	16	16	—	—
„ Szombathely	6	—	—	—	3	9	41	39	39	—	—
„ Vác	6	3	—	—	—	9	62	62	62	—	—
„ Veszprém	4	1	—	—	2	7	37	37	37	—	—
Bencésrendi, Pannonhalma	6	—	—	—	—	6	45	45	45	—	—
Ciszterciarendi, Zirc	5	—	—	—	1	6	25	24	24	—	—
Kegyesrendi, Budapest	5	—	—	—	—	5	37	35	35	—	—
Ferencrendi, Gyöngyös	6	—	—	—	—	6	19	15	15	—	—
Összesen	81	8	2	1	14	106	655	637	615	21	1

A közölt kimutatás élénken szemlélteti, hogy a római egyház mily nagy gondot fordít a lelkészi pályára készülő ifjak tanulmányi előkészítésére. Természetes, hogy a számok maguk még nem beszélnek arról, hogy micsoda munka folyik a szemináriumok falai közt, még kevesebbet szólnak tudományos minőségéről, de annyi ezen számokból is nyilvánvaló különösen annak, aki azoktól függetlenül is figyelemmel kíséri a jelenségeket, hogy a római egyház ma minden erejével igyekszik emelni a lelkészképzés színvonalát, mert jól ismeri ennek az előkészületnek a döntő jelentőségét az egyház belső életének alakulására nézve. Hogy a katolikus egyház a tudományos előképzésnek a fontosságát is milyen helyesen ismeri fel, azt a hallgatók létszámában erőteljesen kiemeli az egyetemi hallgatók nagy hányada ; a 637 növendékpap közül 113 a budapesti Pázmány Péter Tudományegyetem hittudományi karának volt a hallgatója. Tudjuk, hogy a nem kimondottan katolikus egyetemeken szervezett hittudományi karok iránt a római egyház könnyen érthető okokból bizalmatlan volt. Általában csak a kiválóbb képességű növendékeket küldték fel Budapestre a Központi Papnevelő Intézetbe. Hogy jelenleg mégis az összes növendékeknek több mint egyhatoda Budapesten tanul, nyilván a tudományos egyetemi képzés mind fokozottabb megbecsülésének és értékelésének az eredménye. Nem szabad természetesen feledni azt sem, hogy emellett a katolikus egyház kiválóbb növendékeit külföldre is küldi. Ugyancsak az 1927—28. tanév I. felében a bécsi egyetem hittudományi karán 52, a többi osztrák egyetemeken hittudományi karán pedig 25 magyar honosságú hallgató volt.

Bár az említett hallgatók vallásos megoszlásáról nincsenek adatok, alig lehet kétséges, hogy azok kivétel nélkül katolikus papnövendékek voltak. Valószínű, hogy a többi, egyéb külföldön tanuló 17 hittudománykari hallgató sem mind protestáns, hanem hogy azoknak legalább egynegyede ugyancsak római katolikus volt.

A görög katolikus egyház hazánkban annak megcsónkítása után elenyésző kisebbséggé lett. Személyi viszonyait a fentebb csatolt kimutatás állítja össze az 1910. és az 1928. évekre vonatkozólag. A kimutatásból kitűnik az a nagy veszteség, amely ezt az egyházat hazánk megcsónkítása következtében érte. A görög katolikus lelkészképzést, úgylátszik, a római egyház vette át; a fentebbi kimutatás szerint a katolikus papnevelő intézetekben 21 növendék tanult.

Nem térhetünk ki részletesebben a görög keleti egyház személyi viszonyainak az ismertetésére. Hazánk megcsónkítása által az egykor oly népes felekezet, amely még 1910-ben a lakosság 12·8%-át tette, jelentéktelen kisebbséggé lett; híveinek száma, mint láttuk, alig haladja meg az 50,000-et és százalékosan 0·6-et tesz ki. Valamikor a görög keleti egyház volt nálunk a legjellegzetesebben nemzetiségi egyház. Még az 1920-i népszámlálás adatai szerint is a kimutatott 50,990 görög keleti vallású lakosnak kétharmadrésze (34,489) sláv (tót, ruthén, oláh, horvát és szerb) volt. Közlebbi tájékozódás céljából azonban közöljük a mellékelt (XXIV. sz.) táblázatban a görög keleti egyház személyi viszonyaira vonatkozó adatokat.

XXIV. sz. táblázat. A görög keleti egyház személyi viszonyai.

Év	Egyház- megyék	Esperes- ségek	Anyá- egyházak	Leány- egyházak	Férfi szerzetes		Plébáno- sok	Káplánok	Egyéb	Növen- dél-	Ngugal- mazott	Az egyházme- gyékhez tar- tozó, területi- kőn kívül élő	
					rend- házak	rend- tagok						világi papok	szerze- tesek
s z á m a													
1910	7	75	2120	1086	11	62	1886	379	54	294	37	8	10
1928	1	2	48	11	1	5	7	17	1	19	—	—	—

XXV. sz. táblázat. A református egyház személyi viszonyai.

Év	Egyház- megyék	Anyá- egyházak	Társ- egyházak	Leány- egyházak	Fiók- egyházak	Lelké- szek	Segéd- lelkészek	Theo- logusok	Nyug. lelkészek
s z á m a									
1894	57	2006	—	477	—	1979	352	182	21
1910	57	2032	98	920	290	1993	347	462	9
1921	32	1013	24	133	98	1012	232	173	80
1928	30	1021	45	125	157	1042	265	336	57

XXVI. sz. táblázat. Az evangélikus egyház személyi viszonyai.

Év	Egyház- megyék	Anyá- egyházak	Társ- egyházak	Leány- egyházak	Fiók- egyházak	Lelké- szek	Segéd- lelkészek	Theo- logusok	Nyug. lelkészek
s z á m a									
1894	46	870	—	836	—	875	249	139	27
1910	48	901	2	522	625	899	179	343	103
1921	20	244	5	156	247	258	38	40	33
1928	21	260	5	162	201	290	37	138	29

XXVII. sz. táblázat. Az unitárius egyház személyi viszonyai.

Év	Egyház- megyék	Anya-	Társ-	Leány-	Lelké- szek	Segéd- lelkészek	Theo- logusok	Nyug. lelkészek
		e g y h á z a k						
		s z á m a						
1910	9	115	7	58	113	3	12	6
1928	1	4	1	7	6	2	—	1

A magyarországi protestáns egyházak szervezeti és személyi viszonyait a mellékelt (XXV—XXVI. sz.) táblázatok tükröztetik. Az adatokból kitűnik, hogy a békeévekben mindkét egyház igyekezett a maga szervezetét kiépíteni. A reformátusoknál 1894—1910-ig az anyagyülekezetek száma 2006-ról 2032-re, sőt a következő öt év alatt 2073-ra, az evangélikusoknál pedig 870-ről 901-re, 1915-ig pedig 912-re szaporodott. Az utóbbi adatokban azonban benne foglaltatnak az erdélyi országos (szász) egyház adatai is. Ezek nélkül a magyarországi egyetemes evangélikus egyház adatai az 1894. és 1910. években: 614 és 656 anyaegyház. Ez azt jelenti, hogy a reformátusoknál 1894-ben átlag 1119, 1910-ben pedig 1281 hívőre, az evangélikusoknál pedig átlag 1356, illetve 1449 hívőre esett egy anyagyülekezet. Mivel a statisztikai adatok nem választják szét a magyarországi és erdélyi (szász) evangélikus egyház híveit, a két egyházra ezen adatokat pontosan kiszámítani bajos. Megjegyzendő, hogy az összes adatokból hiányoznak a horvát-szlavonországi gyülekezetek, bár azok a magyarországi evangélikus, illetve református egyházhoz tartoztak. Ha ezeket az adatokat összehasonlítjuk a római egyház párhuzamos adataival, úgy a számokból arra lehetne következtetni, hogy a protestáns egyházak lelkészi szolgálata sokkal jobban volt megszervezve, mint a katolikus egyházé. Ez azonban csak látszat. Mert a protestáns egyházaknak szórvány jellegénél fogva egyes vidékeken viszonylag kis területen sok anyagyülekezetük volt, ami a történeti fejlődés örökségéből is származott; másutt viszont nagy területek teljesen kiestek az egyházi szervezet nagyszemű hálóójából és a híveknek igen tekintélyes száma gondozatlanul maradt. De nem szabad azután feledni azt sem, hogy a katolikus egyház átlag nagyobb lélekszámú gyülekezeteit jobban és kényelmesebben tudja gondozni, mivel a lelkészeken és segédlelkészeken kívül még sok és olcsó munkaerő áll rendelkezésére a szerzetesek körében. Viszont a protestáns gyülekezetekben ritka helyen van egy anyagyülekezetben több lelkészi munkás, mint a rendes gyülekezeti lelkész, kivételes a segédlelkész, még ritkább, hogy valamely gyülekezet több lelkészt tudjon alkalmazni. A gyülekezetek közmondásos szegénysége párosul itt azzal a körülménnyel, hogy a protestáns egyházaknak a lelkészi szolgálat sokkal nagyobb anyagi terhet jelent, mint a katolikus egyháznak; nemcsak azért, mivel az utóbbinál sokszor patrónus tartozik arról gondoskodni, hanem a családos lelkész eltartása általában sokkal költségesebb, mint a nőtlen lelkészeké és szegénységre kötelezett, azaz díjazásra nem jogosult szerzeteseké.

Az eddigi adatokat ki kell egészíteni a Csonka-Magyarországra vonatkozókkal: itt 1927-ben a reformátusoknál 1635, az evangélikusoknál pedig 2036 lélekre esett egy anyagyülekezet. A változott viszonzszámok mutatják, hogy az elszakítás következtében elestek olyan vidékek, ahol a falusi lakosságnál viszonylag sűrű volt az anyagyülekezetek száma és viszont maradtak olyan vidékek és különösen városok, illetve nagy gyülekezetek, amelyeknek egyházi szolgálattal való ellátása még nagyon fogyatékos: a reformátusoknál a nagy alföldi református városok, Debrecen, Kecskemét, Hódmezővásárhely stb.; az evangélikusoknál Sopron, Békéscsaba, Orosháza, Szarvas, Nyíregyháza stb.

Még egy pillantást kell vetnünk a lelkészi szolgálat utánpótlására. A teológusok száma a református egyházban 1894-ben 182, 1910-ben pedig 462 volt; tekintve, hogy a rendes- és segédlelkészek száma az említett időközben nem mutat jelentékeny növekedést (2331-ről 2340-re), az utánpótlásban határozott szaporodást

látunk; az evangélikusoknál a theologusok száma ugyanezen évekre 139 és 343, a lelkészek és segédlelkészek együttes száma pedig 1124 és 1088. Ezek az adatok azonban nem teljesen egyneműek, mivel az erdélyi szász egyházban a theologusok nagy része nem a gyülekezeti szolgálatban nyert elhelyezést, hanem a gimnáziumokhoz és egyéb iskolákhoz került tanárnak. Ebből érthető meg egyrészt, hogy 1894-ben a hazai evangélikus egyház összesen csak 55, 1910-ben pedig 134 theologust mutat ki, míg viszont az erdélyi szász egyház 84-et, illetve 209-et. Az evangélikus lelkészek száma az említett években volt: a hazai egyházban 634, illetve 657, a segédlelkészeké pedig 83, illetve 71; az erdélyi szász egyházban a lelkészek száma 241, illetve 242, a segédlelkészeké 166, illetve 108. Ha ezeket az adatokat szem előtt tartjuk, úgy azt kell mondanunk, hogy a református utánpótlás a katolikuséhoz viszonyítva is elég jó volt, a magyarországi evangélikus egyházé azonban gyenge. Ezek a viszonyok a legutóbbi években tudvalevőleg némi javulást mutatnak. Míg 1921-ben a theologusok száma a reformátusoknál 173, 1928-ban már 336, az evangélikusoknál 40, illetve 138. Ha tekintetbe vesszük, hogy a lelkészeknek és segédlelkészeknek együttes száma 1928-ban a reformátusoknál 1307, az evangélikusoknál pedig 317, úgy a lelkészi pályára készülőknek a számát határozottan nagyinak kell mondanunk.

A hazai felekezetek közt a legérdekesebb képet a baptizmus mutatja. Statisztikailag a felekezet, mint láttuk, 1907-től, illetve 1910-től fogva ellenőrizhető. Sajnos, a statisztikai adatfelvétel éppen a baptizmusra vonatkozólag a legutóbbi évekig is még elég tökéletlen volt, ami meglátszik a hozzáférhető adatokon. Természetes, hogy ezért a Központi Statisztikai Hivatalt nem lehet okolni, mivel a statisztikai szempontból jelentéktelen mozgalomnak az „egyéb és ismeretlen vallásúak“-nak a csoportjába való beállítása érthető. Az egyházaknak a szempontjából azonban e tekintetben az adatfelvétel hiányosnak mondható. A mozgalom állapotáról a közölt XXVIII. sz. táblázat alapján tájékozódhatunk. Mint már említettük, a Statisztikai Hivatal csak a törvényesen megalakult budapesti baptista hitközség tagjait tartja nyilván, mint baptistákat. A többi baptisták az „egyéb és ismeretlen vallásúak“-csoportjába tartoznak.

A táblázatban elsősorban az a körülmény ragadja meg a szemlélő figyelmét, hogy mily rohamosan terjed a mozgalom. 1910-ben a statisztika 295 állomáshelyet mutat ki, öt év alatt ezeknek a száma 329-re emelkedik, 1919-ben pedig, amikor az adatok már nem a régi Magyarország viszonyait tükröztetik, azoknak a száma 412. Ugyanennyit mutat az 1921-i kimutatás is. A megcsönkített hazában azután rohamosan szaporodnak az állomások: 1925-ben 450, 1927-ben 485, 1928-ban pedig 501. A forradalommal és az általános gazdasági leromlással együtt jár nemcsak a szellemi életnek, hanem a vallásos életnek a krízise is. Az így megnyilatkozó bizonytalanságban és keresésben a szekták és köztük a baptisták is kedvező talajra találtak. Hazánkban ez a szekta, amely külföldön, nevezetesen Amerikában kezd a történeti egyházak sorába lépni, még az alapvetés korszakát éli és az első generáció a lelkesedés hevével propagálja a baptista tanokat. Innét érthető annak erőteljes előretörése.

Az adatok alapján még egy érdekes megállapítást tehetünk: a kimutatásban minden évben találkozunk azzal, hogy a felekezetből többeket kizártak. Ennek az eljárásnak a jogi oldala és a lehetősége a magyar törvényhozás értelmében e helyen nem érdekel bennünket: statisztikai szempontból az a körülmény emelendő ki, hogy a kizárásoknak a száma állandóan növekvőben van; 1910-ben 24, 1915-ben 35, 1921-ben 18, 1927-ben 61, 1928-ban pedig 79. Talán nem jogosulatlan az a következtetés, hogy híveinek szaporodásával a baptizmus sem tudja elkerülni a méltatlan tagoknak a növekvő számát. Ezek ellen a közösség még kizárással él, ami a szektának a jele; talán elkövetkezik az az idő, amikor a baptizmus is eleyháziasodik annyira, hogy a kizárást nem vagy csak nagyon ritka esetekben alkalmazza.⁶⁰

⁶⁰ *Kristóf* Domokosnak, a budapesti baptista theol. szeminárium igazgatójának évében adott szíves felvilágosításából van módomban még a következő, a hazai baptista mozgalomra vonatkozó adatokat közölni. A baptista gyülekezeti körzetek száma 65, amelyek-

XXVIII. sz. táblázat.

A törvényesen megalakult budapesti baptista magyar hitközség.

Év	A hitközséghez tartozó állomá- sok száma	A hívők száma							A hívők meg nem keresztelt gyerme- keinek a száma			A z é v f o l y a m á n								
		1 8 é v e n						össze- sen				szüle- tett	meg- halt	kizáratott			újra felvétetett			
		a l u l			f e l ü l				fiú	leány	együtt			férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt	
		férfi	nő	együtt	férfi	nő	együtt													s z á m s z e r i n t
1910	295	99	108	207	1,901	2,568	4,469	4,676	768	774	1,542	223	16	14	10	24	2	3	5	
1915	329	101	103	204	2,497	3,163	5,660	5,864	1,946	1,394	3,340	181	55	15	20	35	—	—	—	
1919	412	61	86	147	2,460	3,097	5,557	5,704	1,918	1,283	3,201	192	54	19	16	35	9	10	19	
1921	412	86	98	184	1,787	2,692	4,479	4,663	975	1,058	2,033	224	190	10	8	18	3	6	9	
1926	467	72	73	145	2,494	3,769	6,263	6,408	813	888	1,701	221	205	25	38	63	14	6	20	
1927	485	85	97	182	2,625	4,010	6,635	6,817	956	952	1,908	198	136	29	32	61	4	12	16	
1928	501	86	95	181	2,779	4,422	7,201	7,382	993	962	1,955	226	172	39	40	79	29	25	54	

Amilyen élénkséget tükröztenek a baptizmus adatai, éppen olyan stagnáló képet mutat az unitarizmus. (XVII. táblázat). Ez a szekta, amely tulajdonképpen már alig is nevezhető keresztyénnek, szemmel láthatólag csak a multnak az örökségéből él. Nemcsak tagjainak csekély száma, hanem megkövesedett volta miatt is hazánkban teljesen jelentéktelenné lett.

A Központi Statisztikai Hivatal számon tartja minden évben a „legfontosabb egyházi ténykedéseket“ is. Táblázatunkban (XXIX. sz.) közöljük az 1910-re és 1928-ra vonatkozó adatokat. Ezek szerint az egyes felekezetek által végzett kereszte-

XXIX. sz. táblázat.

Fontosabb egyházi ténykedések.

Hitfelekezet ; év	Kereszttség		Konfirmá- ció (bérmálás)	Házasságkötések			Egyházi temetésben részvett
	újszülöt- teknek	felnőt- teknek		egyező	nem egyező	összesen	
				vallású felek közt			
1910-ben :							
Róm. kath.	326,225	423	169,348	64,864	4,774	69,638	199,652
Görög kath.	76,043	12	76,032	14,922	1,274	16,646	51,986
Református	84,260	159	42,522	16,402	5,072	21,474	57,769
Evangélikus	39,613	61	25,059	8,366	2,246	10,612	27,076
Görög keleti	77,119	59	77,570	16,907	1,248	18,155	60,076
Unitárius	2,211	5	1,302	356	223	579	1,432
Baptista	—	651	—	23	11	34	198
1928-ban :							
Róm. kath.	146,169	425	12,290	40,247	4,179	44,426	90,924
Görög kath.	6,477	8	6,203	743	792	1,535	3,521
Református	45,526	149	19,924	10,102	4,658	14,760	31,146
Evangélikus	11,664	78	5,854	2,769	1,654	4,423	8,447
Görög keleti	574	3	—	172	28	200	540
Unitárius	42	7	47	5	29	34	48
Baptista	—	545	—	24	11	65	172

léseknek és temetéseknek a száma nagyjában megegyezik az illető felekezet statisztikájában elkönyvelt születések és halálozások számával. Ez a körülmény igazolja, hogy milyen erős nálunk még az egyházak, illetve a szokás hatalma. A szocializmusnak olyanféle agitációja, mint amilyen Németországban irányul az egyházak ellen, nálunk még ismeretlen. Csak a házasságkötések és esketések számában van valamelyes eltérés, ami hiszen még a legkönnyebben érthető meg.

hez mintegy 400 város és község tartozik, ahol a baptizmus munkája folyik. Ezen helyeken a legutolsó kimutatás szerint 65 prédikátor és 250 segédmunkás dolgozik; a prédikátorok legnagyobb része főhivatásban végzi munkáját. A gyülekezetekben van 320 vasárnapi iskola, 72 énekkar, 8 zenekar. A prédikátorképzés időszaki tanfolyamokkal kezdődött; az első tanfolyam Budapesten volt 1899-ben, de csak megszakításokkal folytatódott, úgyhogy a háború előtt összesen 25 növendéke volt. A háború óta a tanfolyamok rendszerebb formát öltöttek, jelenleg a negyedik évfolyamnak 12 növendéke van. A legnagyobb növendék-létszám (22) az 1920—21. tanévben volt. A növendékektől a szeminárium vezetősége magasabb iskolai előképzettséget nem kíván meg. A baptisták szociális tevékenységét mutatja, hogy van egy árvaházuk Budapesten 85 gyermek részére, két menedékházuk (szegényházuk) 20—20 férőhellyel, az egyik Hajdúböszörményben, a másik a legnagyobb baptista gyülekezettel bíró helyen, Kiskőrösön. A baptista propaganda szolgálatában állanak a következő sajtótermékek: „Békehírnök“, megjelenik hetenként több, mint 4000 példányban, „A kürt“ címmel évenként 10-szer megjelenő ifjúsági lap, „Hajnalcskillag“ havi gyermeklap, végül „Olvasd“ címmel heti traktátuslap. — Kristof Domokos igazgató urnak szíves készségéért, mellyel nekem ezen adatokat rendelkezésemre bocsátotta, e helyen is köszönetet mondok.

Nem terjeszkedhetünk ki részletesebben a hazai zsidóság szervezeti és személyi viszonyainak az ismertetésére. A csatolt (XXX. sz.) táblázat megérthetéséhez csak

XXX. sz. táblázat. Az izraelita hitközségek.

Év	Orthodox				Kongresszusi				Statusquo				Valamennyi			
	h i t k ö z s é g															
	anya-	fiók-	rabbik	rabbi-helyet- tesek és vallás- tanítók	anya-	fiók-	rabbik	rabbi-helyet- tesek és vallás- tanítók	anya-	fiók-	rabbik	rabbi-helyet- tesek és vallás- tanítók	anya-	fiók-	rabbik	rabbi-helyet- tesek és vallás- tanítók
	hitközségek	hitközségek		hitközségek	hitközségek	hitközségek		hitközségek	hitközségek	hitközségek						
s z á m a																
1910	318	1274	264	480	182	303	101	178	60	102	36	70	560	1679	401	728
1928	132	322	89	223	93	121	70	92	31	24	10	25	256	467	169	340

annyit kell megjegyeznünk, hogy a hazai zsidóság három egymástól független csoportba tartozik. Ezek a congressusi hitközségek, azok, amelyek a báró Eötvös József által 1869-ben összehívott congressus alapján szervezkedtek és Budapesten központi irodát tartanak fenn. Hasonlóan van központi szervezetük az orthodox hitközségeknek is. A két csoporton kívül állanak a statusquo hitközségek, amelyek központi szervezetet a legújabb időkig nem alakítottak ki⁶¹, világnézetileg a congressusi hitközségekhez állanak közel; az utóbbiakkal együtt azokat közönségesen neologoknak szokták mondani. A congressusi hitközségek Budapesten rabbiképző intézetet tartanak fenn, amelynek 1910-ben három rendes és két rendkívüli tanára és 20 növendéke volt; 1927—28-ban az intézetnél két rendes tanár és négy előadó működött, hallgatóinak száma pedig a II. félévben 26 volt. Az orthodox hitközségek rabbijai a talmudiskolákban nyerik a kiképzésüket.

7. Az iskolaügy.

Amióta a keresztyénség érintkezésbe lépett az antik görög világgal, lassanként megindult az a folyamat, amelynek során az egyház mind nagyobb mértékben olvasztotta magába az antik kultúrát s törekedett arra is, hogy azt a keresztyénség lényegének megfelelően átformálja. Így alakult ki egy sajátos kultúra, amelyet a „keresztyén“ jelzővel ékesíteni ugyan csak bizonyos, itt nem részletezhető fenn-tartásokkal lehet, amely azonban mind a mai napig szoros kölcsönhatás viszonyában van a keresztyénséggel. Az egyház hamarosan felismerte annak a szükségét, hogy ezt az először keresztyén tudomány formájában jelentkező új kultúrát ápolja és továbbszármaztassa az utódokra. Így alakultak meg még az ókorban a keresztyén művelődés intézményei, az első keresztyén iskolák. Hosszú évszázadok változatos alakulásain keresztül az egyház, illetve egyházak mind a mai napig megtartották és kiépítették iskoláikat. Csak az új korban fogamzott meg az egyháztól független világi iskolák eszméje és csak az újkori állam ismeri állami feladatnak az iskoláztatást, lassanként már olyan formán, hogy az egyháznak az iskolához való évszázados jogát kezdni tagadni. Szem előtt kell tartani ezeket, ha a felekezeti viszonyok szempontjából vizsgáljuk hazánk iskoláztatási ügyét.

Az iskoláztatási viszonyok vizsgálatához szükséges anyagot a mellékelt (XXXI—XXXIV. sz.) táblázatok gyűjtik össze. Bennük elsősorban a régi Magyarország iskoláztatási ügyét szemléltetjük úgy, amint az a kiegyezés óta kialakult, azután pedig a jelenlegi viszonyok vizsgálatához szükséges anyagot

⁶¹ Jelenleg központi szervezet kialakítása náluk is folyamatban van.

közöljük.⁶² A táblázatokat, sajnos, nem lehetett teljesen azonos módon kidolgozni, nevezetesen az 1909—10-re vonatkozó adatok az 1927—28-ra vonatkozókhöz képest hiányosnak mutatkoznak, aminek az oka a statisztikai adatfelvétel és adatfeldolgozás módszerének időközbeni tökéletesedésében van.

a) A népoktatás a háború előtt. A kiegyezést követő félszázad az iskoláztatási viszonyok tekintetében az uralkodó társadalmi liberálizmus bélyegét hordja magán, ami a statisztika nyújtotta képen is tükröződik. Bár ezt a korszakot nem sirjuk vissza, mégis távol áll tőlünk, hogy annak alkotásait a gyűlölség szemüvegén keresztül nézve elferdítsük. Meg kell látnunk annak a lendületnek az erejét, amellyel az állam új nagy feladatokat látva maga előtt, azoknak a megvalósításához fogott. A sok tekintetben elmaradott magyar viszonyok közt a liberális éra kormányai nem kis feladatra vállalkoztak, és pedig amennyire a statisztika mutatja, nem minden siker nélkül. 1867-ben még jóformán alig volt olyan tanintézet, amely közvetlenül az állam kezében lett volna. Az állam tehát mindenekelőtt az elemi népoktatás területére kívánt befolyást gyakorolni és 1867 óta mind nagyobb számban állította fel az állami elemi népiskolákat vagy vette át azokat az addigi iskolafenntartóktól. 1910-ben a statisztika 2744 állami, 6 vármegyei és 1333 községi elemi népiskolát mutathat ki. Más szóval az összes elemi népiskolának a 17·3%-a állami és vármegyei, 8·1%-a pedig községi jellegű volt s ez azt jelenti, hogy az elemi népoktatásnak több mint egynegyedrésze ment át a politikai hatóság kezébe. De az állam itt nem állott meg: igen erősen érezhető befolyást gyakorolt az államsegélyek révén a felekezeti népoktatásra is. A felekezetek sokszor szegénységükből kifolyólag nem tudtak a kor igényeivel lépést tartani az iskoláztatás feladatai terén és így szívesen fogadták az állam kinyújtott segítő kezét. De meg a korszellem is kedvezett ennek az alakulásnak s azoknak a szava, akik a dolgok ilyenén fejlődésében későbbi veszedelemnek a csiráját látták, elveszett a pusztában. 1910-ben az 5250 római katolikus elemi népiskola közül 4174 élvezett államsegélyt, összesen (személyi és dologi szükségletekre együtt) 4.282,371 korona összegben; ugyanakkor 1849 református iskola közül 1609 iskola összesen 1.534,109 K, az 1292 evangélikus iskola közül pedig 860 iskola összesen 696,662 K államsegélyt kapott. Látnivaló, hogy a három felekezet közül a legnagyobb mértékben viszonylag a reformátusok vették igénybe az államsegélyt, amennyiben náluk az iskolának 89·2%-a részesült ilyenben, míg a legkisebb mértékben az evangélikusok, amennyiben iskoláik 66·5%-a volt államsegélyes; a katolikus iskolák a kettő közt állanak, amennyiben iskoláiknak 79·5%-a részesült államsegélyben. Ez a szám természetesen még nem mutatja világosan az állam által a felekezeteknek az iskoláztatás terén nyújtott segély nagyságát. Ha ebben a tekintetben igazságosak akarunk lenni, akkor több szempontot is kell mérlegelés tárgyává tennünk. Mindenekelőtt ismernünk kellene, hogy az egyes felekezetek maguk milyen összeget fordítottak iskoláikra. Erről, sajnos, nincsenek adatok. De mégis utalhatunk arra, hogy a kath. egyház kezén óriási vagyon volt, amelynek eredete és jellege felől lehet talán vitatkozni. De nem lehet kétség a tekintetben, hogy ezen vagyon jövedelme az egyház kulturális munkájának a fedezésére is fordítandó. S ha ez áll, akkor kétségtelennek látszik, hogy a kath. egyház nem volt oly mértékben ráutalva az állam támogatására, mint a protestáns egyházak. De hozzá kell még tenni ehhez a következőket is: a katolikus egyházat az állam nemcsak oly módon támogatta, hogy iskoláinak közvetlen államsegélyt adott, hanem oly módon is, hogy az állami iskolák nagyobb mértékben szolgálták a kath. lakosságnak, mint a prot. lakosságnak, vagyis, hogy a katolikus egyház válláról nagyobb mértékben vette le a kulturális feladatok szolgálatának terhét, mint a protestáns egyházakról. Ez kitűnik, ha figyelembe vesszük, hogy az állami, vármegyei és községi iskolák tanulóinak 56·8%-a volt katolikus, 13·2%-a református és 5·2%-a evangélikus; a katolikusok tehát a népességben elfoglalt arányszámuk-

⁶² A jelenlegi viszonyokra vonatkozólag v. ö. Janik Gyula cikkét: Közoktatásunk legfontosabb adatai 1925—26-ban. Magyar Statiszt. Szemle V. (1927) 739. s k. lapok.

nál jóval nagyobb fokban vették igénybe a felsorolt iskolákat, míg a reformátusok és evangélikus tanulók arányszáma kisebb a népességben elfoglalt arányszámuknál. Más oldalról világítja meg ezt a helyzetet, ha tudjuk, hogy az összes katolikus beiskolázott tanköteleseknek 26·3, a reformátusokénak 23·4 és az evangélikusokénak 16·9%-a járt állami, vármegyei vagy községi iskolába. Mindez azt mutatja, hogy a római egyház sokkal nagyobb mértékben élvezte annak lehetőségét, hogy gyermekei az egyház megterhelhetése nélkül járjanak iskolába, mint a protestáns egyházak. S ennek felel meg, hogy a 12,075 felekezeti iskolának csak 43·4%-a volt katolikus, de viszont 15·3%-a református, sőt 10·8%-a volt evangélikus; amíg tehát a katolikus elemi iskolák száma nem érte el a katolikus egyház lélekszámának százalékos arányszámát, a reformátusoknál azt már lényegesen meghaladta, az evangélikusoknál pedig messze felülmulta. Ugyanezt a helyzetet világítja meg az a körülmény, hogy ugyancsak 1910-ben a római katolikus elemi népiskolákban 70·0, a reformátosokban 63·3, az evangélikusokban 58·3 gyermekre esett 1 tanító. Ebből lehet természetesen következtetni arra is, hogy az egyes felekezetek hívei milyen mértékben voltak az iskoláztatásra szánt összegekkel megterhelve.

A magunk részéről ezeket az adatokat csak a helyzet tisztázására sorakoztattuk fel, nem pedig avégből, hogy ezzel talán a protestáns egyházak állami segélyezése érdekében emeljünk szót. Mert amint már említettük, amilyen mértékben vették igénybe az egyházak az államsegélyt, oly mértékben engedtek is befolyást az államnak. Az államsegélyek összege ennek a ténynek beszédes bizonyága annak ellenére is, hogy nem mutatja magában véve a befolyásolás jellegét és erejét.

Emellett azonban nem szabad megfeledkeznünk arról, hogy a közoktatásügyi kormány a maga iskoláiban tőle telhetőleg igyekezett a kisebbségi keresztyén felekezetek igényeit kielégíteni. Ez kitűnik akkor, ha azt a kérdést vetjük fel, hogy az állami elemi iskoláknál átlagban hány tanulóra esett egy megfelelő vallású tanító. Átlagban t. i. minden 51·3 római katolikus, 41·6 református, 43·3 evangélikus tanulóra esett egy-egy ugyanolyan vallású tanító, általában pedig minden 56·1 állami iskolai tanulóra jutott egy-egy tanító. Meglehetősen hasonló volt a helyzet a községi iskolákban, ahol átlagban minden 45 római katolikus, 50 református és 44 evangélikus tanulóra esett egy-egy megfelelő vallású tanító; az egy tanítóra eső tanulók átlagos száma pedig 49 volt. Ezek az átlagszámok természetesen még nem adnak kielégítő képet: lehetségesnek kellene mondani t. i., hogy a viszonylag igazságos és egyenletes elosztás ellenére is sérelmes az eljárás akkor, ha a tanítók elhelyezése nem megfelelő, vagyis a növendékek nem nyernek beosztást a megfelelő vallású tanítóhoz. Hogy ilyen panaszok voltak és lehettek, azt elismerjük, de ez már nem tartozik a mi tárgyunk körébe, azok alig is voltak több, mint helyi jelentőségűek. A közölt számítások világításában mindenesetre alig lehet az intézkedési joggal felruházott hatóságokat valamelyik irányban rosszindulattal vagy valamely felekezet szándékos elhanyagolásának a vádjával illetni.

A békevéekre vonatkozólag némileg hasonló számításokat még csak a polgári iskoláknál eszközölhetünk, ahol pontos adataink vannak a tanárok és tanulók felekezeti hovatartozására vonatkozólag. Itt azonban, mivel mindenütt több tanerős iskolákkal van dolgunk, nem volna teljesen igazságos a kérdést úgy feltenni, hogy hány valamely felekezetbeli tanulóra esik egy megfelelő vallású tanár. Helyesebb, ha a tanári státus és a tanuló-létszám felekezeti összetételét állítjuk egymás mellé s ekkor a főfelekezetekre vonatkozólag a következő adatokat nyerjük: az állami iskolákban 1910-ben a tanárok 63·1%-a római katolikus, 16·9%-a református és 10·1%-a evangélikus volt; viszont a tanulóknak 46·6%-a volt római katolikus, 13·1%-a református és 9·0% evangélikus. Mindezen felekezetek tehát a tanári státusban lényegesen magasabb százalékban voltak képviselve, mint a növendékek létszámának megfelelt volna. Ez csak úgy volt lehetséges, hogy a növendékeknek 24·0%-a volt izraelita, a tanári státusban azonban az izraeliták csak 5·3 százalékot tesznek ki. Így is nyilvánvaló, hogy ebből a helyzetből a tulajdonképeni hasznót a római katolikusok húzták, mivel a refor-

mátusoknál a két arányszám nem nagy, az evangélikusoknál pedig csak csekély eltérést mutat. Meglehetősen hasonló a helyzet a községi polgári iskoláknál is; itt a tanárok százalékos eloszlása a következő : római katolikus 60·3, református 14·0, evangélikus 8·2, izraelita 13·4; a tanulók megoszlása pedig a következő : római katolikus 51·2, református 10·2, evangélikus 4·5, izraelita 30·2%.

Mindezen vizsgálódások feleletet adnak arra a kérdésre, hogy az állam a maga elé kitűzött kulturális célok megvalósításában az oktatás terén milyen mértékben és hogyan volt tekintettel a lakosság felekezeti tagozottságára. A továbbiakban azonban még feleletet kell keresni arra a kérdésre is, hogy az egyes felekezetek milyen kulturális feladatokat láttak maguk előtt és mennyire törekedtek azoknak a megvalósítására. Természetes, hogy az a kép, amelyet a statisztikai adatok segítségével nyerünk, távolról sem teljes, a következtetések sokszor csak egyéb szempontok és megfontolások segítségével vételével volnának megejthetők; itt csak azokat a következtetéseket igyekezünk levonni, amelyek a statisztikai adatok elfogulatlan vizsgálatából adódnak.

A mellékelt kimutatásból könnyen leolvasható, hogy a különféle egyházak a legnagyobb gondot az elemi népoktatásra fordították : első kulturális feladatuknak a népműveltség ápolását és emelését ismerik. Ez tulajdonképpen természetes és magától értetődő. De amint fentebb láttuk, a különféle felekezetek különböző mértékben állítottak és tartottak fenn iskolákat : a református és különösen az evangélikus egyházak viszonylag sokkal több iskolát állítottak fel, mint a katolikusok. Ha az egyházi vagyonnak a nagyságát tekintjük, akkor mindenesetre azt kellene várni, hogy a legtöbb iskolát nemcsak számszerűleg, de viszonylag is a római egyház állítja és tartja fenn. Itt azonban nyilván más lelki tényezők is hatnak közre. S alig csalódunk, ha e tekintetben a reformáció örökségére utalunk. Ahogy Luther maga hamarosan észrevette az iskoláztatásnak, a népműveltség emelésének a jelentőségét a keresztyénség tantisztaságának a szempontjából, úgy igyekeztek a protestáns egyházak és velük együtt a magyar protestáns egyházak is, nem félve anyagi áldozatoktól, az iskoláztatás terén elsők lenni, mert élénken tudatukban volt, hogy nem is annyira a felekezeteknek, mint inkább magának az evangéliumnak legerősebb fegyvere az igazi tudás, a tág szellemi látókör. Hogy ez mennyire beidegződött, mint korszerű műveltségre való törekvés a protestantizmus területén ott is, ahol ennek a törekvésnek tulajdonképpen értékes gyökerei, a vallásos szempontok már régen elhalványultak, arra vonatkozólag a magyar protestantizmus is számos példát nyújthat. Talán a legjellemzőbbek közé tartozik az, hogy a tanköteles gyermekek beiskoláztatása különösen az evangélikusoknál még a legutóbbi időkig is nagyobb, mint a katolikusoknál : 1893-ban az evangélikusoknál 88·57, a katolikusoknál 87·38, a reformátusoknál 82·83, az izraelitáknál 82·18, a görög katolikusoknál 65·07, a görög keletieknél pedig 60·73% volt a tankötelesek közül beiskolázva. A háborút közvetlenül megelőző évekre nem áll rendelkezésünkre hasonló kimutatás, csak azt tudjuk, hogy az iskolába nem járó tankötelesek közt a katolikus gyermekek 1909-ben 32·3, a görög katolikusok 25·2, a görög keletiek 25·8, a reformátusok 10·1, az izraeliták 3·9, az evangélikusok pedig 2·8%-kal szerepeltek. Ha tekintetbe vesszük, hogy a katolikusok milyen arányszámmal rendelkeztek a tankötelesek közt általában, akkor nyilvánvaló, hogy a közölt szám, amely nem sokkal haladja meg az említett arányszámnak a felét, már nagyon kedvező, de még kedvezőbb az evangélikusoké, akiknek az iskolába járó gyermekei az összes tanulónak 8·2%-át teszik, míg az iskolába nem járó tankötelesek arányszáma ennek az arányszámnak még a felét sem éri el.

Egy másik szempont, amely ebbe az összefüggésbe tartozik, az írni-olvasni tudás megoszlása felekezetek szerint. Ezt a csatolt (XXXV. sz.) táblázat összefoglalása állítja eléink. Bár az elmúlt évtizedekhez képest már igen sokat javult a helyzet, még 1920-ban is elég lényeges különbségek voltak, ha tekintjük, hogy a római katolikus hat éven felüli lakosságból 83·5, a reformátusból 85·9, az evangélikusból pedig 91·6% tud írni-olvasni. Az evangélikusok százalékszámát csak az unitáriusok (92·3) és az izraeliták (95·6) haladják meg; az oka ennek a

jelenségnek nyilvánvaló : a zsidóság kevés kivétellel városi lakosság és ahol nem az, ott is az intelligensebb társadalmi réteghez akar tartozni. Hasonlóan az a kevés unitárius, aki részben itt lakott az országban annak megbeszélése előtt, részben pedig idemenekült, ugyancsak majdnem mind az intelligencia sorába tartozik.

XXXV. sz. táblázat.

A népesség írni-olvasni tudása.

A népesség vallása	Az írni-olvasni tudók száma					
	az összes			a 6 éven felüli		
	népesség százalékában					
	1880-ban	1900-ban	1910-ben	1920-ban	1910-ben	1920-ban
Róm. katolikus	39·5	57·0	63·85	74·8	75·88	83·5
Görög katolikus	9·1	19·9	27·66	61·6	33·17	69·6
Református	51·2	64·2	68·55	77·8	80·27	85·9
Evangélikus	56·6	69·8	73·51	83·3	85·90	91·6
Görög keleti	13·1	26·9	35·44	58·2	41·39	63·4
Unitárius	36·2	55·6	63·22	86·0	73·56	92·3
Izraelita	57·1	70·0	74·71	89·1	86·73	95·6
Általában	36·4	51·4	50·85	76·4	68·69	84·8

Távol áll tőlünk, hogy ezen adatokból messzemenő következtetéseket vonjunk le, hogy az itt leírt jelenségeket minden más ok kikapcsolásával a felekezetre vezessük vissza : jól tudjuk, hogy mindezen viszonyok alakulásában más körülmények is éreztetik befolyásukat. De legutolsó, végső körülményként, meghatározó okként ott áll nem is annyira a vallás, mint inkább az egyházak munkája.

b) *A középfokú oktatás a háború előtt.* Ha ezek után áttérünk a középfokú oktatás viszonyainak a vizsgálatára, elsősorban az a jelenség ragadja meg figyelmünket, hogy a felekezetek kulturális munkája az oktatás terén e viszonylatban leginkább a régebben kialakult típusok körében mozgott. A felekezeti fiúiskolák leginkább gimnáziumok. A főreáliskolák mind az állam vagy községek kezében vannak, kivéve az erdélyi szász egyház által fenntartott nagyszebeni teljes és a brassói nem teljes reáliskolát. Hasonlóan volt még az izraelitáknak és a görög keletieknek is egy-egy nem teljes reáliskolájuk. A polgári fiúiskolák közt sincs katolikus, hanem csak egy református, két evangélikus és hat izraelita. Nyilvánvaló, hogy a felekezeteknek kevés erejük volt új intézetek alapítására, a hagyomány is sokkal nagyobb mértékben megkötötte kezüket, semhogy új feladatokat tűzhetek volna ki maguk elé és valósíthattak volna meg. Ennek felel meg az is, hogy a szakoktatás a tanítóképzés kivételével ugyancsak teljesen az állam kezén van. Jobb mozgékonyt találunk a növevelés terén, ahol az egyházaknak vagy teljesen új vállalkozásokba kellett fogni, vagy régi iskolákat az új állami tervezetekhez képest átszervezni. A protestáns egyházak e téren is meglehetősen nehezen indultak és csak kis mértékben tudták a felekezetükhöz tartozó növedékeknek az egyházuk által fenntartott intézetekben való tanulást biztosítani. Az 1893. évi kimutatásokban a reformátusok már négy felsőbb leányiskolával szerepelnek, de nincsen polgári iskolájuk és nincsenek sem óvó-, sem tanítóképző-intézeik. Az evangélikusok szinte még rosszabbul állottak ; volt ugyan nyolc polgári iskola a kezükön, de, hogy ezek közül mennyi fiú és mennyi leányiskola, megállapítani nem tudom. Ezenkívül az erdélyi szászoknak volt egy óvónőképzőjük. Azonban közben a protestáns egyházak is felismerték a növevelés nagy fontosságát és a békeéveknek hátralevő két évtizede alatt legalább részben igyekeztek még helyreépíteni a mulasztottakat. 1910-ben már négy református és egy evangé-

likus felsőbb leányiskolát, azonkívül hat református és 14 evangélikus polgári leányiskolát találunk s emellett a reformátusok négy tanítónőképzőt tartottak fenn; a magyarországi evangélikusoknak nem, de az erdélyi szászoknak volt egy óvó- és egy tanítónőképzőintézetük. A katolikus nőnevelés közben hatalmas lépésekkel haladt előre. Magában véve ez nem is csodálatos, hiszen a római egyháznak a női szerzetesek nagy számában megbízható és rendkívül olcsó munkaerők állanak a rendelkezésére. Már 1893-ban a kimutatásokban öt felsőbb leányiskolával találkozunk, amihez járul még 22 polgári iskola. Ha tekintetbe vesszük, hogy ugyanakkor a nem-katolikus felsőbbleányiskolák száma összesen 17, a polgári leányiskoláké pedig összesen 174, akkor látjuk, hogy a római egyház a nőnevelésnek egy jelentékeny részét már iskoláinak a számánál fogva is kezében tartotta. S ehhez járult még három óvó- és tíz tanítónőképzőintézet. A következő években ezen iskolák száma még természetesen szaporodott. 1910-ben a római egyház kezén 79 polgári leány- és hat felsőbbleányiskolát, azonkívül hat óvó-, 19 elemi és öt polgári tanítónőképzőintézetet találunk. Látnivaló, hogy a katolikus egyház igen helyes érzékkel ismerve fel a polgári leányiskolának a polgári nőnevelés szempontjából való nagy jelentőségét, elsősorban ezeknek az intézeteknek a gyarapítására törekedett.

Néhány szóval ki kell még térnünk a középfokú iskolák tanulóinak a felekezeti megoszlására. E tekintetben mindenekelőtt két jelenség tűnik fel: egyrészt, hogy a fiúközépiskolákban, gimnáziumokban és reáliskolákban a római katolikus növendékek százalékszámja erősen elmarad a lakosságban elfoglalt százalékszámuktól: 1901—1905 átlag 43·7, 1906—1910 átlag 43·4% volt a katolikus gimnázistáknak a száma az összes tanulókhoz való viszonyban. A reáliskolákra vonatkozólag ezek a viszonyszámok 41·1 és 43·2%. A másik feltűnő jelenség a zsidóknak óriási nagy arányszámú: az említett két lustrumban százalékos arányszámuk a gimnáziumokban 20·0 és 20·1, a reáliskolákban pedig 38·1, illetve 35·6% volt. Ez is mutatja, hogy mennyire tódult a zsidóság az értelmiségi pályák felé és ez a körülmény az ország lakosságának szociológiai tagozódására vonatkozólag jellemző felvilágosítással szolgálhat. A többi felekezetek közül a lakosságban elfoglalt számuknál magasabb arányban csak az evangélikusokat találjuk a középfokú iskolákban; az említett két időszak folyamán a gimnáziumi tanulók számában 9·4 és 9·2, a reáliskolákéban pedig 10·5 és 10·0%-ot tesznek ki. Ha tekintetbe vesszük, hogy az ország lakosságának 1910-ben 7·1%-át alkották, úgy ez a szám ugyan meglepően magas és következtetést enged az evangélikus lakosság szociológiai tagozottságára, azonban nem mondható oly értelemben aránytalannak, mint a zsidóság tolokodása a középfokú iskolába. A többi felekezetek mind kisebb arányszámmal vannak a középfokú iskolákban képviselve, mint a lakosságban. Még a gimnáziumokban a reformátusok 15·9 és 15·7%-kal egy keveset meghaladják az országos arányt; de annál inkább elmaradtak a reáliskolákban, ahol számuk csak 5·6, illetve 6·2% volt. Viszonylag a legkisebb arányban vették ki részüket az értelmiségi pályára való készüléskor a görög keletiek (gimnáziumokban 5·2 és 5·6, reáliskolákban 3·7 és 3·9%), azután pedig a görög katolikusok (gimnáziumokban 5·0 és 5·1, reáliskolákban 0·6 és 0·7%). Valamivel kedvezőbb a helyzet a keresztyén lakosságra a polgári fiú- és leányiskolákban, ahol 1910-ben a tanulók közül a katolikusokra 49·8, a görög katolikusokra 2·0, reformátusokra 10·7, az evangélikusokra 7·5, a görög keletiekre 3·5, az izraelitákra pedig 26·3% jutott: de még itt is minden negyedik tanuló zsidó volt. A legnagyobb arányszámot a zsidóság valószínűleg a kereskedelmi iskolákban mutatta. Erre vonatkozólag azonban, sajnos, nincsenek adataim. Meglehetősen megegyezik már a tanulók felekezeti eloszlása a lakosság felekezeti eloszlásával a tanító- és tanítónőképzőintézetekben. Ez természetes is, mert az elhelyezkedési lehetőségek természetes módon szabályozzák az utánpótlást. A férfitanítónőképzőkben a katolikus növendékek 1910-ben 52·7, a reformátusok 15·8%-ot tettek ki; csak az evangélikusoké emelkedett jelentősebben az országos arány fölé, amennyiben 11·9% volt, viszont az izraelitáké 3·5%-kal az országos arány mögött elmaradt. Ugyanabban az évben a tanítónőképzőintézetekben

a tanulók közt a római katolikusok 67,4, a reformátusok 14,5, az evangélikusok 6,7, az izraeliták pedig 5,4%-kal voltak képviselve. Mutatja ez a statisztika, hogy a katolikusok a lakosságban elfoglalt arányszámukat messze meghaladó mértékben tódultak a tanítónőképzők felé, ami természetes is, ha tekintetbe vesszük, hogy a tanítónőképzőintézeteknek milyen nagy száma volt a római egyház kezén. Sok esetben talán nem is annyira a nyújtott oklevél csalogatta a növendékeket, mint inkább a nőnevelésnek egyik intézményévé lett a tanítónőképzőintézet. Viszont a reformátusok tanulók tekintetében éppen hogy, az evangélikusok pedig alig tudták tartani országos arányszámukat.

Más szempontból vet világságot a felekezetek nevelési viszonyaira annak a kérdésnek a megvilágítása, hogy az egyes tanintézetekben, illetve tanintézet-csoportokban hogyan oszlottak meg a tanulók. Az elemi iskolákra vonatkozólag ezt a kérdést nem kell részleteznünk. Ott szinte természetes, hogy a felekezeti iskolákban mindig a megfelelő felekezetheli növendékek vannak túlnyomó többségben. Legfeljebb arra lehetne rámutatni, hogy már itt is a katolikus iskolákban van viszonylag a legkevesebb nem-katolikus vallású tanuló: 1910-ben 6,2%, míg az evangélikusoknál 7,0, a reformátusoknál 8,5% a nem az illető felekezetekbe tartozó tanulók száma. Ennek a jelenségnek oka bizonyára az a körülmény, hogy az evangélikusok és reformátusok viszonylag nagyobb arányszámban tartottak fenn iskolákat, mint a katolikusok. Ez a tény jut kifejezésre abban a fentebb már viszonzyszámokkal is illusztrált megállapításban, hogy az állami és községi iskolákat a három felekezet közül legkisebb mértékben az evangélikusok, azután a reformátusok, a legnagyobb mértékben pedig a katolikusok használják.

Jelentősebb ennek a kérdésnek a vizsgálata a középfokú oktatásnál. Az adatoktól függetlenül talán azt kellene gondolni, hogy a tanulók vallásának megoszlása szempontjából legegységesebb képet a kisebbségi felekezetek tanintézeteinek, a legtarkábbat pedig a katolikus tanintézeteknek kell mutatni. Erre azonban oknál fogva lehetne következtetni, mivel a katolikus egyháznak elegendő számban állanak a rendelkezésére tanintézetek, úgyhogy a katolikus szülők számára viszonylag csak ritkán foroghat fenn olyan helyzet, hogy gyermekeiket kénytelenek nem-katolikus *felekezeti* intézetekbe adni, míg viszont a kisebbségi felekezeteknek diasporális jellegéből következik, hogy ott a szülők viszonylag sokszor lehetnek abban a helyzetben, hogy sem állami vagy községi, sem a nekik megfelelő felekezeti tanintézet nincs helyben és így kénytelenek gyermekeiket katolikus tanintézetekbe adni. Ez a tényektől elvonatkozó gondolatmenet azonban a valóságnak nem felel meg. Ha kimutatásainkat figyelmesen vizsgáljuk, akkor hamarosan rájöhethetünk arra, hogy a protestáns középfokú tanintézetekben nemcsak a nem-protestáns tanulóknak, hanem a római katolikus vallású tanulóknak a százalékos száma is jóval nagyobb, mint fordítva. Ez első tekintetre megállapítható a polgári iskoláknál, valamint a tanító- és tanítónőképzőintézeteknél. A tulajdonképpeni középiskolákra vonatkozólag itt teljesen pontos adatok nem állnak rendelkezésünkre, mivel a kimutatás az „állam vezetése alatt” álló tanintézetek címén nemcsak a római katolikus felekezeti, hanem a községi és izraelita tanintézeteket is összefoglalja, viszont a kir. katolikus gimnáziumokat az „állam rendelkezése alatt” álló intézetek csoportjába veszi fel, hasonlóan együttesen tünteti fel a kimutatás az „autonóm felekezeti tanintézetek” csoportjában a protestáns és görögkeleti felekezeti tanintézeteket. Hogy mégis megállapításaink ezekre a tanintézetekre is vonatkoznak, azt eléggé mutatja az a körülmény, hogy még ezen csoportosítás ellenére is „az állam vezetése alatt” álló gimnáziumokban a protestáns tanulók száma jóval kisebb százalékot tesz ki (8,5%), mint a katolikus vallású tanulók száma az autonóm felekezeti iskolákban (14,6%). Ennek a jelenségnek az oka nem lehet az, hogy talán a katolikus tanintézetek távol tartották, vagy kizárták volna tanulóik sorából a protestáns és egyéb nem-katolikus felekezetek gyermekeit: ehhez azoknak nem volt joguk és legalább e sorok írója előtt ez teljesen újság volna; sőt inkább úgy tudjuk, hogy a római katolikus tanintézetek szívesen fogadták a nem-katolikus növendékeket is. Ha a protestáns tanulóknak a száma

katholikus tanintézetekben mégis jóval kisebb volt, mint fordítva, úgy ez a körülmény nyilván abban leli magyarázatát, hogy a protestáns szülők viszonylag jobban ragaszkodtak ősi protestáns jellegű tanintézeteikhez, mint fordítva a katolikus szülők, vagy egyéb okoknál fogva inkább igyekeztek gyermekeiket állami és községi jellegű iskolákban elhelyezni. Másfelől viszont az a körülmény, hogy katolikus szülők viszonylag nagy számban adták gyermekeiket protestáns intézetekbe, nemcsak azzal okolható meg, hogy a protestáns tanintézetek, nevezetesen gimnáziumok mégis csak elég nagy számban voltak — az említett iskolatípus keretében a protestánsok viszonylag sokkal nagyobb számú tanintézetet tartottak fenn, mint a katolikusok —, hanem azzal is, hogy ezek az iskolák hivatásuknak a magaslatán állottak és a többi tanintézetekkel való versenyben nem kellett szegyenkezniök. Ez első pillanatra talán kissé messzemenő következtetésnek látszik, közelebbi megfontolásnál azonban nagyon is megokolt. A protestáns egyházak erre a tényre joggal hivatkozhatnak minden olyan megnyilatkozással szemben, amely azt bármiféle érdekek kedvéért elhomályosítani kívánja.

Mindezekben igyekeztünk a háború előtti Magyarország iskoláztatási viszonyainak a felekezeti vonatkozásait felderíteni a főiskolai oktatásra vonatkozóknak a kivételével. Mivel az utóbbiakat az eddigiektől függetlenül kell tárgyalnunk, a következőkben először az elemi és középfokú oktatás háború utáni viszonyait vizsgáljuk.

e) Az elemi népoktatás a háború után. Hazánk megeseonkítása természetesen súlyos változásokat vont maga után hazánk közoktatásügyében is. Ezen dolgozat feladata azonban nem lehet ennek a veszteségnek a kiszámítása és elsorolása, mert ez még nagyon kevésbé világítaná meg a felekezetek jelenlegi helyzetét hazánkban a nevelés és oktatásügy terén. Sokkal fontosabb, hogy a jelenlegi helyzetet ismertessük. S e tekintetben mindenekelőtt annak megállapítása fontos, hogy hazánkban az állam a nevelés- és oktatásügy terén még ma is ugyanazon célkitűzésekkel dolgozik, mint az elmúlt liberális éra idején. Ma is fennáll tehát az állam részéről az a törekvés, hogy az oktatásügyet minél szélesebb területen a saját kezébe vegye. Ez a törekvés kimutatható annak ellenére is, hogy a közoktatásügyi kormányzatban felelős helyről ismételt hangzott el olyan nyilatkozat, amely a felekezeti jellegű oktatásnak és nevelésnek a jelentőségét hangsúlyozta. Az említett irányzat azonban nemcsak abban a tekintetben érezhető, hogy a jelenlegi közoktatásügyi kormányzat az állami elemi népiskolák számát jelentékenyen emelte : az utókor történetírói ezt kétségkívül gróf Klebelsberg Kunó közoktatásügyi miniszter egyik legnagyobb érdeméül fogják betudni. De kimutatható az államkormányzatnak abban az eljárásában is, amellyel a felekezeti népoktatásnak biztosított államsegély ismételt csökkentésével és megvonásával sok felekezeti iskola létét veszélyezteteti. A kormánynek ez az eljárása nem érthető meg tisztára a gazdasági helyzet nehézségéből ; legalább is alig gondolható el, hogy a közoktatásügyi kormányzat rövidlátó módon lehetlenné tenné a felekezetek számára az iskolák fenntartását és ne gondolna arra, hogy azoknak esetleg szükséges átvétele az államnak még sokkal több pénzébe kerül. Csak ha a kormány felelős tényezői számolnak azzal, hogy lassanként az egész oktatásügyet az állam veszi át és ha eljárásuknak ez a végső, egyelőre még ki nem mondott célja, akkor érthető meg a legutolsó évtized tanügyi politikája.

Az elemi népiskolák száma hazánkban az 1920—21. tanévtől az 1926—27. tanévig 6158-ról 6541-re, az 1927—28. tanévig pedig 6618-ra emelkedett, azaz a szaporulat 460 iskola, ebből az állami elemi népiskolákra esik 186. Ez a szám azonban még nem mutatja világosan a szaporulatot, mert tulajdonképpen a tantermek számát kellene ismernünk. Erre vonatkozólag azonban, sajnos, nincsenek adatok. Nem segíthetünk a hiányon azért sem, hogy a szolgálatban levő tanerők számát nézzük, mert a vizsgált időszak kezdetére a megszállást követő események miatt a menekülteknek igen nagy száma esik, úgyhogy a tanítói létszám nagyon magas (17,623), sőt ez a következő esztendőben még emelkedik is (18,328), de azóta ismét csökkent, ami természetesen nemcsak az időközi elhalálozásoknak, hanem a viszonyok, illetve szanálás következtében szükségessé vált létszámcökkentés-

nek is a következménye. 1925—26-ban kezdődik ismét a tanítói létszámnak némi emelkedése, úgyhogy az 1926—27-ben 17,012-t, 1927—28-ban pedig 17,628-at tesz ki. Ezek közül az 1115 állami iskolánál van alkalmazva 4265 főlelethivatásban működő tanító, úgyhogy 1924—27-ben átlag 48·8, 1927—28-ban pedig 43·6 gyermekre esik egy-egy tanító. Ha elgondoljuk, hogy a régi Nagy-Magyarországon minden állami tanítóra 56·1 gyermek esett, akkor kétségkívül haladásról beszélhetünk.

Mielőtt vizsgálódásainkat folytatnánk, figyelembe kell vennünk, hogy a kérdéses időben a közoktatásügy, nevezetesen az elemi népoktatás fokozatán még erősen hullámzó, ki nem alakult képet mutat. Az utolsó évek, amelyekről adatok a rendelkezésünkre állanak, az 1926—27. és 1927—28. tanév és ezek éppen belesznek azon nagyszabású kultúrpolitikai programnak a megvalósításába, amelyet gróf Klebelsberg Kunó közoktatásügyi miniszter állított fel és dolgozott ki. Ennek következtében a statisztika sem mutat végleg kialakult képet, hanem a szokásosnál is hullámzóbb vonalakat. Ennek ellenére is van értelme annak, hogy az említett évek adatainak az alapján megkíséreljük egy összefoglaló kép megrajzolását.

Az 1926—27., illetve 1927—28. tanévben az összes elemi népiskoláknak a 16·8%-a volt állami, 11·2, illetve 10·6%-a pedig községi⁶³; vagyis az állami iskolák még nem érték el az összes iskolák számában azt az arányszámot, amelyet a régi Magyarországon kitétek, viszont a községi iskoláknak az arányszáma a régihez képest nagyobb. A felekezeti iskolák megoszlása tekintetében a következő kép tárul elénk: azoknak 57·8, illetve 62·3%-a római katolikus, 23·4%, illetve 23·9%-a református és 8·5, illetve 8·8%-a evangélikus. A helyzet tehát ugyanaz, mint volt régebben: a protestáns felekezetek viszonylag még mindig jóval több iskolát tartanak fenn, mint a katolikus egyház. Ennek megfelel a tanulók aránya is: a római katolikusoknál 45·4, illetve 47·8, a reformátusoknál 43·0, illetve 46·4, az evangélikusoknál 41·5, illetve 44·0 tanulóra esik egy tanító. Az is látnivaló, hogy a felekezeti iskolák még jobban vannak ellátva tanítók tekintetében, mint az államiak, ahol minden 48·8, illetve 48·9 gyermekre jut egy tanító.

Ami azután az iskolák államsegélyét illeti, erre vonatkozólag a mellékelt (XXXVI. sz.) kimutatás ad felvilágosítást. Az első pillanatra látható, hogy az államsegély összege nemcsak viszonylag, hanem abszolút számokban is jóval nagyobb, mint volt békeidőkben, aminek a felekezetek vagyoni összeroppanása az oka. A közoktatásügyi kormány jelenleg a felekezeti tanítók személyi járandóságához is jóval nagyobb mértékben kénytelen hozzájárulni, mint régebben. Bizonyára ez a tény érthető meg legalább részben a kormánynak azt a törekvését, hogy ha már ilyen nagy mértékben kénytelen a felekezeti iskolák eltartásának a terhét is vállalni, akkor az iskolákat is teljesen a maga fennhatósága alá akarja vonni. Közlebről vizsgálva a helyzetet, kitűnik, hogy a katolikus iskoláknak 87·3, a reformátusoknak 90·2, az evangélikusoknak pedig 94·0%-a részesül állami, illetve községi vagy pedig mindkét forrásból eredő segélyben. E tekintetben tehát a helyzet egyenesen megfordult: míg régebben az evangélikusok vették a legkisebb mértékben igénybe az állam segítségét, most azok vannak e tekintetben az első helyen. Ez nyilván a körülménnyel van összefüggésben, hogy az erdélyi szász iskolák már nem szerepelnek a kimutatásban. Ha pedig a nyújtott államsegély összegét tekintjük, úgy abból a katolikus iskolákra 52·3, a reformátusokra 24·0, az evangélikusokra 6·7% esik.

Az állami iskolákra vonatkozólag jelenleg is ugyanazzal a helyzettel találkozunk, mint Nagy-Magyarországon, sőt az ott megrajzolt kép arányai még fokozódtak, amennyiben 1926—27-ben tanulóinak 74·7%-a, 1927—28-ban pedig 74·6%-a római katolikus, 15·6, illetve 15·7%-a református, 5·2, illetve 5·2%-a evangélikus. Ennek felel meg a tanítók felekezeti hovatartozandósága is: közülök 71·4, illetve 71·7% katolikus, 15·8, illetve 16·0% református és 7·9, illetve 7·5% evangélikus. Hasonló a helyzet a községi iskolákban is: tanulói közül római katolikus 73·9, illetve 73·4%, református 13·2, illetve 13·2%, evangélikus 3·9, illetve 4·0%; tanítói közül római katolikus 76·7, illetve 76·3%, református 12·0, illetve 12·4%, evangélikus 5·7, illetve 5·6%. Mindkét esetben az evangélikusok az oktató személy-

⁶³ A második szám adja az 1927—28-i adatokat.

zetben valamivel kedvezőbb arányban vannak képviselve, mint a tanulók közt. Általában azonban az állami és községi iskolák elsősorban jelenleg is a katolikus egyház valláról veszik le az iskolafenntartás terhét. Ezt mutatja az is, hogy amíg a katolikus vallású beiskolázott tanulóknak 39·4%-a látogat állami, vármegyei vagy községi iskolát, addig a református beiskolázott tanulóknak csak 26·9, az evangélikusoknak pedig 28·7%-a; átlagban az összes beiskolázott tanulóknak 36·0%-a látogatja a nevezett iskolákat. A katolikus tanulóknak az arányszáma ezt tehát ha nem sokkal is, de meghaladja, míg a reformátusoké és evangélikusoké amögött jele tősen elmarad. Nem is lehet ezt talán azzal magyarázni, hogy a katolikusok kedvezőbb születési arányánál fogva természetesen nagyobb a katolikus tanulók viszonylagos száma : ezt már lehetetlenné teszi a használt számítási mód is, mert amíg az összes beiskolázott tanulóknak 19·6%-a református, 5·9%-a pedig evangélikus, addig, mint láttuk az állami iskolák tanulóinak csak 15·6%-a református és 5·2%-a evangélikus; viszont az elemi iskolai tanulók közt a katolikusok általában 68·1%-ot tesznek ki, de az állami iskolában 74·7%-ot mutatnak. Itt is érvényesül tehát az az általában tapasztalható jelenség, hogy a kisebbségi felekezetek a többséggel szemben hátrányba kerülnek. Ezt a jelen sorok írója nem panaszként mondja, hanem csak a tényt állapítja meg és azt hangsúlyozni kívánja minden egyébként elég gyakori, célzatos beállítással szemben. Hangsúlyozni kívánjuk azt is, hogy ez a helyzet meggyőződésünk szerint nem az államkormányzatnak a kisebbségi felekezetek rovására folytatott kultúrpolitikája folytán jött létre, hanem a tények logikája által. Viszont a helyzetből önként adódik az következtetés, hogy a protestáns egyházak legelementárisabb életérdekeit védik, amikor iskoláikhoz ragaszkodnak és minden erejükkel arra kell törekedniök, hogy azok a tiszta evangéliumi keresztyénségnek veteményes kertjei legyenek.

d) A középfokú oktatás a háború után. Az 1927—28. tanév adatai alapján jóval részletesebb adatok állnak rendelkezésünkre a középfokú tanintézetekre vonatkozólag, mint a régebbi időkről.

Ami mindenekelött a polgári iskolákat illeti, első pillanatra látható, hogy azoknak viszonylag milyen nagy száma van a kath. egyház kezén : 15 protestáns jellegű polgári fiú- és leányiskolával szemben áll 73 római katolikus jellegű hasonló tanintézet ; a katolikus egyház e tekintetben tehát nemcsak számszerűleg, hanem viszonylag is jóval nagyobb számú iskolát tart fenn, mint a protestáns egyházak. Természetes, hogy ez a körülmény az alacsonyabb polgári társadalmi osztályban viszonylag is sokkalta nagyobb befolyást jelent, mint amelyet a protestánsok gyakorolnak. Az állami és községi iskolák felekezeti viszonyai a békevévekhez képest ugyancsak jelentékeny eltolódást mutatnak. Az 1927—28. tanévben a tanulók felekezeti megoszlása a következő volt : állami polgári fiú- és leányiskolákban római katolikus 63·9%, református 18·1%, evangélikus 6·7%, izraelita 8·8% ; a községi polgári iskolákban római katolikus 65·0%, református 14·6%, evangélikus 5·1%, izraelita 13·0%. A katolikusok tehát már majdnem elérték a lakosság arányát, a reformátusok elég jelentékenyen elmaradnak tőle, az evangélikusok az állami iskolákban némileg meghaladják, de a községi iskolákban ugyanolyan mértékben elmaradnak mögötte. A zsidóság most is magas arányszámmal van képviselve. A tanári státus viszont a következő képet mutatja : az állami iskolákban római katolikus 69·7, református 14·8, evangélikus 10·4, izraelita 1·9% ; a községi iskolákban római katolikus 70·6, református 12·7, evangélikus 9·8, izraelita 5·4%. A helyzet tehát most is az, hogy a zsidóságnak a tanári státusban viszonylag igen kevés számú képviselője van ; hasonlóan kisebb arányban van képviselve a tanári karban, mint a tanulók közt a református egyház is. Ellenben jelentékenyen meghaladja a tanulók kontingensét a római katolikus tanárok és az evangélikus tanárok száma, különösen a községi iskolákban.

Az állami középiskolákat (gimnáziumok, reálgimnáziumok, reáliskolák és leányközépiskolák) kettős csoportosítással kell vizsgálnunk : egyrészt az iskolatípusok csoportjai szerint, másrészt pedig a tanintézetek jellegének alapulvétele mellett. Az egyes iskolatípusok tanulóinak százalékszerű összetétele a következő :

az összes tanulók közül a gimnáziumot 27·5, a reálgimnáziumot 55·5, a reáliskolát pedig 17·1% látogatja. Ezek az adatok úgy körülbelül megfelelnek annak, hogy a középiskolák közül 29 gimnázium, 71 reálgimnázium és 23 reáliskola. Mindenesetre hibás volna a tanulók említett százalékszerű elosztásából következtetéseket levonni arra vonatkozólag, hogy melyik a társadalom körében a legkedveltebb iskolatípus. Aki tudja, hogy a középiskola megválasztása a szülőknél mennyi esetleges mozzanattól függ, az azonnal átlátja az ilyen következtetéseknek a merész voltát. Ebben az irányban érdemileg következtetéseket levonni majd csak akkor lehet, ha a következő években az egyes iskolatípusok látogatottságának a mérvében eltolódások állanak be. De így is érdemes az iskolatípusok látogatottságának a megfigyelése, mert az legalább némi következtetést enged arra vonatkozólag, hogy a következő generáció értelmiségi osztálya milyen irányú műveltséggel rendelkező elemekből fog összetevődni.

A középiskolai tanulók felekezeti tagozottságát tekintve, az első felöltő jelenség a zsidóságnak az országos átlagot erősen meghaladó száma. Amint láttuk, ez nem új jelenség, a századnak az első évtizedében ez az arányszám még jóval nagyobb volt: a reáliskolákban és felsőbb leányiskolákban meghaladta a 30%-ot és a gimnáziumokban is 20% körül mozgott. Jelenleg a legmagasabb az izraelita növendékek arányszáma a leányközépiskolákban: 27·6%, a többi középiskolai típusban ennél jóval alacsonyabb, bár a reáliskolákban még mindig eléri az aránytalanul magas 21·0%-ot. De még a gimnáziumokban is, ahol pedig csak 8·6%, jóval magasabb arányszámot mutatnak, mint az ország népességében. Ugyancsak rendkívül magas az izraelita tanulók arányszáma a felsőkereskedelmi iskolákban: a fiúiskolákban 27·1, a leányiskolákban 22·8%. Ennek ellenére is kétségtelen, hogy a középiskolákban, különösen a fiúiskolákban valamivel csökkent a zsidóságnak az arányszáma. Mi ennek az oka? Mindenekelőtt nem az, hogy jelenleg a zsidó lakosság talán valamely más iskolatípusba adná a gyermekeit. A polgári iskolában százalékszerűen ugyancsak erősen mecsappant az izraelita növendékek száma. Az sem lehet az oka, hogy jelenleg a zsidó lakosság olyan pályákon igyekeznék elhelyezni a gyermekeit, amelyekben nincs szükség középiskolai képzettségre. Ennek nem látjuk a nyomát a tanonciskolákban és ez különben sem valószínű. Nem lehet tehát más oka, mint hogy a zsidóság rendkívül kedvezőtlen születési arányszámánál fogva a felnövekvő ifjúság száma erősen mecsappant. Már szólottunk arról, hogy a születési arányszám állandó esése következtében milyen változáson megy keresztül a népesség összetétele a különféle korosztályok egymáshoz való viszonyában. A születési arányszám csökkenésének egyik kézzel fogható eredménye a maga megdöbbentő következményeivel itt áll előttünk. Hogy a többi felekezetekre vonatkozóan ez nem jelentkezik ilyen feltűnő mértékben, annak az oka abban van, hogy azoknál a születési arányszámnak ugyancsak állandó csökkenése egymáshoz viszonyítva nem olyan egyenlőtlen.

A középiskolai tanulók felekezeti hovatartozandóságának a vizsgálatánál egy további megállapítandó jelenség, hogy a római katolikus növendékek arányszáma még mindig nem éri el a katolikus lakosság arányszámát. A háború előtti utolsó évtized arányszámaihoz képest ugyan lényeges emelkedést találunk. Ez is mutatja, hogy Csonka-Magyarországon más a katolikus lakosság szociológiai tagozottsága, mint volt Nagy-Magyarországon. A gimnáziumokban már nagyon közel is jár az országos arányhoz (59·9%), de el még mindig nem éri. Hasonlóan általában valamivel elmarad az országos arány mögött a református középiskolai tanulók arányszáma is; náluk mégis kivétel a gimnáziumi tanulók száma, akik az országos százalékot valamivel meghaladják. Nem lényegesen, de mégis nagyobb arányszámmal vannak képviselve a középiskolákban, mint a lakosságban az evangélikusok. A gimnáziumban ugyan arányszámuk körülbelül megegyezik az országos százalékkal, de a többi csoportban azt meghaladja. Némi hasonlóságot mutat fel az evangélikusok statisztikája a zsidósággal abban a tekintetben, hogy a legkisebb arányban a gimnáziumok növendékei közt vannak képviselve és a legnagyobb arányban a reáliskolákban. Mivel már a békeévekben is hasonló jelenséggel találko-

tunk, azért ebből joggal következtethetünk arra, hogy az evangélikus lakosság az értelmiségi pályákon belül is szívesen keresi azokat, amelyekre megfelelőbb a reáliskolai előképzettség. Viszont a katolikusok és reformátusok megegyeznek abban, hogy viszonylag a legtöbb középiskolai tanulót a gimnáziumokba adják és a legkevesebbet a reáliskolákba. Ez a jelenség az életpályák megválasztásában természetesen az ellenkező irányba mutat, mint az evangélikusoknál. Aki ezt a jelenséget figyelembe veszi, megtalálja az eredményét az értelmiség szociológiai tagozottságában.

De nem elég a középiskolai ifjúságot iskolatípusok szerint általában megvizsgálni a felekezeti hovatartozandóság szempontjából. Fel kell vetnünk a kérdést úgy is, hogy a tanintézetek jellegük szerint milyen viszonyokat tükröztenek. Az állami iskolákban a tanulók megoszlása a legfontosabb felekezetek közt a következő: római katolikus 56·6, református 11·5, evangélikus 6·3, izraelita 20·2%. A községi iskolákban római katolikus 61·8, református 9·1, evangélikus 5·1, izraelita 22·7%. A tanárok közül az állami iskolákban római katolikus 65·6, református 15·5, evangélikus 9·7, izraelita 6·7%; a községi iskolákban római katolikus 69·6, református 15·2, evangélikus 9·2, izraelita 5·2%. Látnivaló, hogy a tanulók számához viszonyítva egyrészt nagyon alacsonyan van képviselve a zsidóság a tanári státusban, míg viszont igen magas a római katolikus tanárok arányszáma; az evangélikus tanárok arányszáma is magasabb a tanári létszámban, mint a tanulók közt, különösen a községi iskolákban, viszont a reformátusokra vonatkozólag hasonlóan csak a községi iskoláknál lehet megállapítani.

A felekezeti iskolák közt a tanulók tekintetében leghomogénebb képet az izraelita tanintézetek adják, ahol a nem-izraelita tanulók száma nem éri el az 1·0%-ot. Utánuk a római katolikus tanintézetek következnek, amelyekben a katolikus növendékek 88·5%-ot mutatnak; már a kir. kath. gimnáziumokban és reál-gimnáziumokban a nem-katolikus növendékek 24·1%-ot mutatnak. Mindkét csoportban a nem-katolikus növendékek közt a legnagyobb csoportot a reformátusok, majd izraeliták, illetve evangélikusok alkotják. A protestáns gimnáziumok tanulóinak összetétele szempontjából ennél jóval tarkább képet mutatnak. A református középiskolákban a református növendékek 67·0, a római katolikusok 16·3, az evangélikusok 6·3, az izraeliták 8·8%-ot tesznek ki; az evangélikus középiskolákban az evangélikus növendékek 43·4%-a még a tanulói létszámnak a felét sem éri el, mellettük római katolikus 24·7, református 14·0 és izraelita 16·0%.

Kétségtelen ezen adatok alapján, hogy elsősorban az evangélikus, de azután a református egyház is ezen iskolák fenntartásával olyan kultúrmunkát végez, amely saját súlyos megterhelésével másokat is szolgál. Ezt kisebb mértékben megteszi természetesen a katolikus egyház is középiskoláival, a protestáns középiskolák azonban e tekintetben messze túlszárnyalják a katolikusokat.

Ezen kérdést más oldalról világítja meg és erősíti meg annak a megállapítása, hogy a római katolikusokra a felekezeti jellegű tanintézetekből (beleszámítva a kir. kath. intézeteket is) 52·3, a reformátusokra 31·6, az evangélikusokra 12·3 és az izraelitákra 3·8% esik. Míg tehát a katolikusokra (beleszámítva az egyházat magát nem terhelő kir. kath. tanintézeteket is), valamint az izraelitákra nem esik a középiskolákból annyi százalék, mint amekkora arányban a lakosságban részt vesznek, addig a reformátusoknál a fenntartott tanintézetek arányszáma a lakosságét messze meghaladja, az evangélikusoknál pedig annak megközelítően a kétszeresére rug.

Ha végül még azt a kérdést vetjük fel, hogy a különféle felekezetek milyen százalékban adják középiskolákba beírt gyermekeiket a saját felekezeti tanintézetekbe, akkor a legkedvezőbb arányszámot a reformátusoknál találjuk 49·2%-kal. A katolikusoknál a tanulóknak 42·4%-a jár katolikus vagy kir. katolikus középiskolába, az evangélikusoknál pedig 31·9%. Hogy az evangélikusoknál ez a százalék olyan kicsiny, annak egyik főoka az evangélikus lakosság erősen diaszporális jellege. Ha, mint fentebb megállapítottuk, az evangélikus egyház a többi felekezetet meghaladó mértékben szolgál a másvallásúaknak, úgy itt ismét meg kell állapítanunk, hogy viszont diaszporális jellegénél fogva nagyobb mértékben veszi igénybe a nem evangélikus jellegű tanintézeteket, mint a többi felekezetek.

e) *A főiskolai oktatás.* Az egyetemi és főiskolai hallgatók felekezeti hovatartozására vonatkozólag a csatolt XXXII. sz. kimutatás részletes adatokat közöl. Már a kilencvenes évek statisztikai táblázataiban feltűnik, hogy mily nagy számmal vannak a zsidók a főiskoláknak némely karán ; különösen az orvos- és mérnökjelölteknek a relatív többségét hosszú időn keresztül az izraeliták alkották. Még 1906—1910-ig is átlag az orvostudományi karoknak 46·9, a műegyetemi hallgatóknak 38·7, a gyógyszerészjelölteknek 33·3%-a izraelita volt. Velük szemben a római katolikus hallgatók száma messze elmaradt a népességben elfoglalt arányszámuk mögött és hasonlóan volt a többi felekezettel is, kivéve az evangélikusokat. Még viszonylag a reformátusok közelítették meg legjobban a lakosságbeli arányszámukat, míg az evangélikus hallgatók azt, ha nem is sokkal, de mégis meghaladták. A háború utáni évek — nevezetesen a zsidó főiskolai hallgatók ellen irányuló numerus clausus-törvény — e tekintetben némi változást hozott létre. Ugyan még az 1927—28. tanévben sem szorult le az izraelita egyetemi hallgatók száma arra a százalékra, amely a népességben elfoglalt arányuknak megfelelt volna és némely karokon viszonylag még mindig elég magas volt, sőt meghaladta pl. az evangélikusoknak az arányszámát, akiknél pedig kevesebben vannak az országban. De hozzá kell tennünk ehhez azt is, hogy a magyar főiskolákra vonatkozó adatok éppen ezen a ponton nem mutatnak teljesen tiszta képet. Mert tudvalevő, hogy a magyarországi izraelita hallgatók itthon nem látogathatván főiskolát, legalább részben külföldi főiskolákra mentek és közülök ismét legalább egyesek minden tiltakozás ellenére is nyertek itthon alkalmazást. Kétségtelennek látszik az, hogy a háború után nem szerezhették viszonylag annyi izraelita hallgató diplomát, mint azelőtt, mert az említett törvény korlátozó ereje érvényesült. Nem akarunk itt a numerus clausus-törvény politikai oldalához hozzászólni, de a fentebbieknek az alapján is megállapíthatunk annyit, hogy az célját csak részben érte el. Nem érthette volna el a célját még akkor sem, ha minden irányban teljes szigorúsággal keresztül lehetett volna vinni. A törvény t. i. fél-rendszabályt alkot akkor, amikor csak a főiskolákra vonatkozik és a középfokú oktatást szabadon hagyja. Arról e helyütt természetesen nem szólhatunk, hogy a zsidó főiskolai hallgatók nagy számának végső oka a zsidó lakosság szociológiai strukturájában rejlett ; ezt a strukturát az említett törvény magában nem változtathatta meg, egyéb olyan rendszabályok pedig, amelyek annak a megváltoztatására irányultak volna, hiányoztak és még ma is hiányoznak. Ez az oka annak, hogy az említett törvény mind kiviheletlenebbé lesz.

Ha az egyetemi és főiskolai hallgatók felekezeti megoszlását vizsgáljuk, úgy hamarosan kitéjük, hogy a helyzet a békeévekhez viszonyítva nagyon kevés változást mutat. Még a hallgatók létszámának a tekintetében is viszonylag kevés az eltolódás. Feltűnő mindenestre a főiskolai hallgatók magas száma. Csonka-Magyarország egyetemlein kb. ugyanannyi egyetemi hallgató tanul, mint 1910 körül Nagy-Magyarországon (a zágrábi egyetem hallgatóinak leszámításával). Ha meggondoljuk, hogy már a békeévekben hangos volt a panasz az értelmiségi pályák túlszűfolttsága miatt, úgy jelenleg a túlszűfolttság még fenyegetőbb és máris jelentkezik abban, hogy az egyetemekről kikerülő fiatalok nagyon nehezen helyezkednek el. Ezek természetesen csak hozzávetőleges megállapítások, ezen dolgozat célkitűzését és kereteit meghaladná ennek a kérdésnek részletes vizsgálata.

Eltolódást mutat az egyetem látogatottsága abban a tekintetben, hogy a jogi kar látogatottsága legalább valamivel csökkent, míg a többi karoké viszonylag emelkedett. A legnagyobb emelkedést az orvosi kar és a műegyetem hallgatólétszáma mutatja, amihez még a háború után alapított közgazdaságtudományi kar is járul, amely hallgatóit legalább részben ugyancsak a jogi kartól vonja el. — A hallgatók létszámának az emelkedésében igen jelentős szerepet játszik a női hallgatók létszámemelkedése. 1901-ben a budapesti és kolozsvári egyetemen összesen 86, 1910-ben pedig 318 női hallgató volt ; ezzel szemben az utolsó évtizedben mindig 1000 felett mozog. Már 1918—19-ben 1656, ez a szám ugyan némileg csökkent, 1924—25-ben 1161, de az utána következő esztendőben ismét emelke-

dést mutat, úgyhogy 1926—27-ben 1216, 1927—28. II. felében pedig 1875 a beírt rendes és rendkívüli hallgatóknak összes száma.

A hallgatók felekezeti megoszlásáról kevés mondanivalónk van. Mint már említettük, az utolsó békeévekben a róm. kath. hallgatók aránya meglehetősen elmaradt a katolikus népesség országos aránya mögött. Jelenleg ez a visszas helyzet jórészt megszűnt. Még mindig nem éri ugyan el a kath. hallgatók száma az országos arányt — egyes főiskolai csoportokat kivéve, — azonban a különbség alig mondható lényegesnek. Bizonyára alig volna helytálló az a következtetés, hogy a háború utáni Magyarországon a kath. lakosság a régebbihez viszonyítva sokkal több magasabb fokú intelligenciát termel ; a két viszonyszámot nem lehet összehasonlítani, mivel egyrészt közbeesik Magyarország megeseonkítása, ami némi változást idézett elő a kath. lakosság társadalmi tagozottságában is, másrészt pedig és ez talán még fontosabb, közben történt meg a zsidó hallgatóknak a lehetőség szerinti mesterséges visszaszorítása a főiskolákon. Hasonlóan áll a helyzet a többi egyháznál is. Legfeljebb annyit lehet mondani, hogy a legtöbb fiát viszonylag az evangélikus egyház küldi a főiskolákra, úgyhogy belőle kerül ki viszonylag a legtöbb értelmiségi pályán dolgozó ember. Azok a következtetések, amelyek e ponton adódnak, csak folytatását teszik azoknak, amelyeket már a középfokú oktatás vizsgálatánál is levonhattunk. Ahogyan ott megfigyelhettük az evangélikus növendékek viszonylag magas számát, úgy látjuk a főiskolákon ezen ténynek a folytatólagos megújulását. Természetes, hogy ez a jelenség egyrészt következtetni enged a felekezetek szociológiai rétegződésének a különbségére, de másrészt azt mindig újra is alakítja és állandóan meg is határozza.

8. Szociális tevékenység.

A történetileg kialakult egyházak mindegyike végez szeretetmunkásságot. A világon mindenfelé mutatkozó nyomor a keresztyénségben hamarosan megteremtette azokat a berendezkedéseket, amelyekkel a keresztyének először a maguk körében, majd pedig általában is törekedtek a bajok és szenvedés enyhítésére. Ez a szeretetmunka magában még nem nevezhető annak, amit manapság „szociális munká”-nak szoktak nevezni. Az utóbbi a modern korban megindult indusztriálizálódással van összefüggésben és az utóbbinak nyomán fellépett visszasságoknak, bajoknak, szenvedéseknek és nyomorúságnak az orvoslására törekszik. Amennyiben az egyház végez ilyen munkát, az természetszerűleg nem szorítkozhatik a külső bajoknak, a tisztán társadalmilag megnyilatkozó visszasságoknak az orvoslására, hanem mindig kell, hogy egyúttal evangélizáló munka is legyen. Nyilvánvaló, hogy a két eredetileg egymástól független körnek, a szeretetmunkának és szociális munkának több közös felülete, érintkező pontja van : a szeretetmunka bizonyos vonatkozásokban egyúttal szociális munka is.

Bennünket vizsgálódásaink összefüggésében az a kérdés érdekel, hogy milyen mértékben létesítettek a különféle keresztyén egyházak szerveket, amelyek az említett munkakörnek a szolgálatában állanak.

Sajnos, a vizsgált problémára statisztikai adatok segítségével csak nagyon kevés fényt deríthetünk. A Központi Statisztikai Hivatal adatgyűjtő munkája ezekre a dolgokra nem terjed ki, amit neki, állami szerv lévén, tulajdonképpen alig lehet hibául felróni. Fogyatékosnak a Statisztikai Hivatal adatgyűjtése legfeljebb oly értelemben mondható, hogy az állami szervek által végzett szociális munkának is tekinti, hogy a szociális bajok orvoslására a maga körén belül tegyen intézkedéseket. Természetes, hogy ilyen munkát nálunk is végez az állam. Ha az erre vonatkozó adatokat a Statisztikai Hivatal mind összegyűjtené, úgy valószínűleg nem kerülhetné el az egyház által végzett hasonló munka adatainak összegyűjtését sem, mert azok hozzátartoznának a teljes képhez. Jelenleg az adatgyűjtés felőleli az ú. n. „emberbaráti jellegű intézmények”-et ; — ez a megjelölés szekularizált formában végeredményben ugyanazt mondja, mint a keresztyén

egyházak által a saját munkájukra vonatkozó „szeretetmunka“ kifejezés, — de az e címen nyilvántartott intézetek természetesen sokkal kisebb körre terjeszkednek ki, mintha az adatgyűjtés a „szociális munká“-t ölelné fel.⁶⁴ Az adatok által rajzolt kép még a jelenlegi formában is meglehetősen fogyatékos, amennyiben pl. az alkalmazott csoportosítások nem kifogástalanok. Ha t. i. az országban működő árvaházakat vizsgáljuk, a felekezeti árvaházak mellé hibásan kerül az „egyesületi és magánárvaházak“ csoportja; a fenntartó hatóságot ugyan ez a beosztás kifogástalanul jelöli meg, azonban nem az intézetek jellegét: az egyesületi árvaházak közt vannak kimondottan felekezeti jellegűek. Ennek és még más körülményeknek a következtében, amelyeket nem akarunk e helyen részletezni, a meglevő adatok felhasználása és feldolgozása még a szokottnál is nehezebb.

A mellékelt (XXXVII. és XXXVIII. sz.) kimutatások közlik a rendelkezésre álló adatokat az 1909—10., 1926—27. és 1927—28. tanévekre vonatkozólag. A kimutatáshoz a megjelölt okokból kifolyólag részletesebb észrevételeket nem teszünk. Egy megjegyzést azonban nem hagyhatunk el: feltűnő, hogy a különféle jellegű csoportokban a róm. katolikus növendékek legtöbbször az országos arányt erősen meghaladó mértékben szerepelnek. Ebből első pillanatra azt lehetne következtetni, hogy a kath. egyház a többi egyházaknál jóval nagyobb számú szeretetintézetet tart fenn és így a saját egyházának a rászorultjait természetesen nagyobb mértékben karolhatja fel. Tény is az, hogy pl. árvaházakat a kath. egyház viszonylag is nagyobb számban tart fenn, mint a protestáns egyházak. Azonban ez a körülmény maga a helyzetet még nem érteti meg. A valóság ugyanaz, mint amire már az iskoláztatással kapcsolatban volt alkalmunk reámutatni, hogy az állami intézetek jóval nagyobb arányban sietnek a kath. egyház segítségére, mint a többi egyházaknak. Még a református egyház legalább is egyes csoportokban eléri azt a növendékszámot, amely az országos aránynak megfelel. A többi felekezeti azonban a mögött messze elmaradnak. Ezt a helyzetet mutatják pl. a szeretetházak, a gyógypedagógiai intézetek, sőt gyermekmenhelyek, de ugyanezt találjuk még az árvaházaknál is, ahol pedig, mint mondtuk, a kath. egyháznak viszonylag jóval több intézet áll a rendelkezésére a saját körén belül, mint a protestáns egyházaknak. A nem-felekezeti, ill. társulati árvaházak növendékeinek százalékos megoszlását a következő adatok mutatják:

	R. kath.	G. kath.	Reform.	Evang.	G. kel.	Unit.	Izr.	Egyéb
1909—10. tanév								
Állami árvaházak	55·0	13·6	22·2	4·8	2·8	1·5	1·1	0·5
Vármegyei árvaházak	72·3	1·7	16·8	4·3	4·3	0·6	—	—
Községi árvaházak	77·8	1·7	11·0	4·8	4·2	—	0·5	—
1926—27. tanév.								
Állami árvaházak	66·7	—	33·3	—	—	—	—	—
Vármegyei árvaházak	81·0	1·6	11·2	6·2	—	—	—	—
Községi árvaházak	87·6	0·2	8·7	3·5	—	—	—	—
Hadiárvaházak	73·2	1·7	20·9	3·7	—	0·2	0·2	—
1927—28. tanév.								
Állami árvaházak	71·4	—	28·6	—	—	—	Bapt.	Izr.
Vármegyei árvaházak	81·5	0·8	10·8	6·9	—	—	—	—
Községi árvaházak	88·9	0·7	8·5	1·7	0·2	—	—	—
Hadiárvaházak	74·4	1·3	20·4	3·4	0·1	—	0·1	0·3

Ahhoz, hogy ezen adatokat igazságosan ítélhessük meg, természetesen még egyéb adatok is szükségesek volnának. Nevezetesen tudnunk kellene, hogy az egyes árvaházak hol vannak elhelyezve, milyen vidékről és milyen néposztályból, valamint milyen egyéb feltételek mellett vesznek fel növendékeket. Abban a formában, amelyet ez a fentebbi százalékos kimutatás elénk tár, igen közelfekvő az a feltevés, hogy egyes hatóságok, vagy talán némely intézetek előljárósága egyoldaluan, egyes felekezeteknek kedvezve eszközlik a felvételeket az állami vagy egyéb pol-

⁶⁴ Ezt csak kevésbé egészítik ki a Statisztikai Évkönyvek „Szociális viszonyok“ című fejezetei.

XXXIX. sz. táblázat.

Az állami gyermekmenhelyek.

Év, az intézet székhelye	Az intézetek száma	Az intézetek tisztított személyzetének létszáma	A gondozott gyermekek száma											
			összesen	fiú	leány	vallás szerint								egyéb és ismeretlen
						r. kath.	g. kath.	reform.	evang.	g. kel.	unit.	izr.		
1910	szám szerint %-ban	17	136	51,244	28,242	23,002	32,022	2,542	7,844	2,622	2,132	221	3,655	206
				100-0	55-1	44-9	62-5	5-0	15-3	5-1	4-2	0-4	7-1	0-4
1926	szám szerint %-ban	8	69	46,744	23,579	23,165	32,551	495	9,730	1,765	150	26	1,990	37
				100-0	50-4	49-6	69-4	1-1	20-8	3-8	0-3	0-0	4-3	0-0
1927	szám szerint %-ban	8	61	62,583	32,414	30,169	43,762	717	13,495	2,197	170	59	2,134	49
				100-0	51-8	48-2	70-2	1-1	21-6	3-5	0-2	0-0	3-4	0-0
1928														
Budapest		1	29	21,670	10,437	11,233	16,019	88	3,887	589	37	31	1,012	7
Debrecen		1	5	11,388	5,903	5,485	4,308	510	5,912	127	13	2	487	29
Gyula		1	6	3,483	1,869	1,614	1,533	31	1,393	451	50	1	24	—
Kecskemét		1	4	5,450	3,157	2,293	4,719	16	672	14	—	—	25	4
Pécs		1	7	4,265	2,342	1,923	3,333	34	520	222	10	—	90	26
Szeged		1	6	2,563	1,459	1,104	2,252	17	198	32	29	—	5	—
Szombathely		1	6	3,685	1,628	2,057	3,325	—	60	244	10	—	46	—
Veszprém		1	4	9,818	5,395	4,423	7,801	68	1,078	399	20	3	296	153
Összesen	szám szerint %-ban	8	67	62,322	32,190	30,132	43,290	794	13,720	2,078	199	37	1,985	219
				100-0	51-7	48-3	69-5	1-3	22-0	3-3	0-3	0-0	3-2	0-4

gári hatóságoktól fenntartott intézetekbe, amelyeknek természetesen az összes felekezeteknek egyforma mértékben kellene nyitva állani. Ezt a vádat azonban tisztára ezeknek az adatoknak az alapján nem szabad emelni. Talán nem alap nélküli az a megfontolás sem, hogy az egyes felekezetek társadalmi tagozottságának a különbözősége természetesen befolyásolja azoknak a számát, akik ilyen emberbaráti intézményekbe keresnek felvételt. Ha pl. valamelyik felekezetben érezhetően nagyobb a proletariatus, akkor az éppen az árvaházakba több növendéket szolgáltat, mint a másik, amelyiknek jobbmódú tagjai az árvákat rokonoknál el tudják helyezni. De az is nyilvánvaló, hogy ez a szempont sem magyarázza meg a kimutatás feltűnő sajátosságait. Még 1920-ban pl. a görög keleti egyház hívei közt a mezőgazdasági munkások a keresőknek 268·4, a gazdasági cselédek pedig 119·9 ezrelékét alkották, ugyanazok a csoportok a római katolikusoknál ugyanakkor 204·5, illetve 95·9 ezrelékét tették ki. Igaz, hogy viszont más csoportoknál, amelyekben a proletariatus nyilván nagy számmal van képviselve, mint amilyenek a bányamunkások, ipari munkások és napszámosok, a római katolikus keresők nagyobb arányban vannak képviselve, mint a görög keletiek. De másfelől a fentebb közölt táblázat figyelmes vizsgálata mutatja azt is, hogy a legtöbb említett csoportban, talán a bányászok kivételével, a katolikusok és a protestáns felekezetek közti különbségek sem olyan nagy mérvűek, hogy az említett aránytalanságot megmagyaráznák. A legfelülnöbbség bizonyára a hadiárvaházak adatai. A felekezetek vesztesége a háborúban nem egyforma; mint láttuk a legtöbb vért az evangélikusok vesztették és mégis a hadiárvaházakban az evangélikus növendékek alig haladják meg az ország lakosságában felmutatott arányszámuknak a felét. Körülbelül hasonló helyzettel találkozunk az emberbaráti intézmények többi csoportjaiban is, amennyiben azokat az állam tartja fenn. A kisebbségi felekezetekre, nevezetesen a reformátusokra és evangélikusokra vonatkozólag kedvező képet adnak e téren az állami nevelő-otthonok (javító-intézetek), amelyekben a reformátusok országos arányuknál körülbelül egy harmaddal, az evangélikusok pedig felével kisebb arányban vesznek részt: ez megfelel annak, hogy a nevezett felekezetekre a kriminál-statisztika is meglehetősen kedvező. Feltűnő ebben a csoportban a kath. növendékek nagy száma mellett az izraelitáknak viszonylag nagy száma.

Ugyanazokat, amiket már az árvaházakról is elmondottunk, elismételhetnénk az állami gyermekmenhelyekről is (l. XXXIX. sz. táblázatot). Már békeidőkben is viszonylag nagy számban voltak a katolikus vallású növendékek és mellettük különösen a görög keletiek és görög katolikusok maradtak el, míg az evangélikusok aránya, ha kicsi is volt, de az említett két felekezet mellett nem tűnt fel annyira. A reformátusok arányszáma körülbelül megfelelt az ország lakosságában elfoglalt arányszámuknak. A háború után a helyzet itt is erősen eltolódott, bár nem változott meg. Mindenekelőtt hangsúlyozni kell, hogy az állam mindjobban tudatára ébred az e téren előtte álló szociális feladatok nagyságának: a háború előtti 17 állami gyermekmenhely a régi ország területén körülbelül egy ötöddel kevesebb gyermeket gondozott, mint a megesonkított ország nyolc gyermekmenhelye. Ebben a tényben természetesen mutatkozik a szociális viszonyoknak nagymértékű rosszabbodása a háború előtti időkhöz képest. Ez a nyomorúság meglehetősen egyforma mértékben sújtja az országban élő felekezetek mindegyikét — talán a zsidókat kivéve. A gyermekmenhelyek ennek ellenére jóval nagyobb mértékben szolgálják a római katolikus lakosságot, mint a többi felekezet híveit, mert növendékeiknek több, mint kétharmad része római katolikus. Mellettük csak a reformátusok vannak az országos aránnyal körülbelül megegyező módon képviselve. A többi felekezetekből a menhelyek az országos aránynál jóval kevesebb növendéket vesznek fel. Alig lehet ezt tisztán azzal magyarázni, hogy a többi felekezetekben nincsen meg a rászorulóknak megfelelő száma. Azért ezen a ponton az állam szociális munkájának egyoldalúságára rá kell mutatnunk és hangsúlyoznunk azt, hogy az egyenlő elbánás elve e tekintetben távolról sem érvényesül.

Lic. Dr. Kárner Károly.

KISEBB KÖZLEMÉNYEK.

HARNACK.

— In memoriam. —

A polyhistorok legendás nemzetségét csak az egészen külsőségekhez tapadó közfelfogás tarthatja rég letűntnek. Ha polyhistornak az olyan tudóst tekintjük, aki a korában lehetséges ismeretanyagának emberileg hiánytalan teljességét adatszerűleg birtokolja, akkor a polyhistor csakugyan ásatag lény, aki a tudományok fejlődésének a maihoz képest jóval alantibb stádiumán képzelhető csupán el: lexikon-koponya, amelyben több-kevesebb rendszerezettségben irdatlan mennyiségű részlet tudás fér el a korában létező és hozzáférhető emberi tudáskörök mindegyikéből — és az egészen bizonyos, hogy ilyen kimerítő vagy annak látszó részlet tudás a tudományos megismerés mai állásában, a végtelen nagyba és végtelen kicsibe elvesző specializálódás mellett nem lehetséges. De a polyhistorok legelőkelőbb válfaját már régen sem a részlet tudás lexikoni tömkelege jellemezte. A tudományos fejlődésre már századokkal ezelőtt sem azoknak a polyhistoroknak volt legtermékenyítőbb hatásuk, akik az emberi tudás legkülönbözőbb köreibe vágó ismereteik szédítő encyklopaedikus töménytelenségével tüntek ki, hanem azoknak a Leibniz-típusú egyetemes lángelméknek, amelyek a részlet-ismeretek szokatlanul impozáns sokoldalúsága és mennyiségi gazdagsága mellett és fölött az átfogó pillantás genialitásával szerves és művészi egységbe tudták foglalni az emberi ismeretek egész világát és ezzel az egységes és meglepően eredeti új koncepciójkkal — mint valami madártávlathból fölvetett, óriási áttekintést nyújtó, nagyszerűen éles tájképpel — új, meg új tájékozódásokhoz segítették önmaga és világa végső értelme és földadatai felől az emberi szellemet.

A theologia, a vallástudomány és az egyetemes szellemtörténelem nagy halottja, a 79 éves korában szellemi erőinek jóformán töretlen teljességével tudós őseihez pihenni tért Harnack Adolf, egy alkalommal Leibnizet jellemezvén, a saját intellektuális és morális arcképét is hasonlíthatatlanul megfestette e szavakban: „Örömteli szorgalma és pihenést nem ismerő serénysege, extenzív fogékonyságának és intenzív termékenységének, a legmerészebb koncepciónak s a legjózanabb kidolgozásnak csodaszerű egyesülése — egyetemes tehetségének pozitív voltából fakadtak. Ez volt átfogó munkásságának forrása.“ (Dr. Balogh József fordítása, Budapesti Szemle 1926 : 202. szám). Központi érdeklődésének tárgya félszázadot jóval meghaladó tudományos pályafutásában elejétől végéig a kereszténység története, különösen a katolicizmus keletkezése és alapvető korszaka volt, de e központ köré hatalmas és

egyre szélesbedő sugárkörben elhelyezkedett a bibliakritikai, az egyetemes vallás- és művelődéstörténelmi tudományos tevékenység, a szellemi és természettudományokat egyaránt felölelő tudománypolitikai és tudományszervezési munkásság, a szociális kérdéssel és az egyház gyakorlati életkérdéseivel való foglalkozás — mennyiségileg is szédületes, minőségileg pedig a tartalmi mélység és a formaművészet tekintetében egyaránt világszintonalón is legmagasabb értékű irodalmi termeléssel. Az utolsó két emberöltő alatt senkinek sem volt az övéhez hasonló nagy része abban, hogy a már addig is világmárkájú német tudományosság nemcsak egyéni teljesítmények, de szervezetség tekintetében is a többi legnagyobb és legműveltebb nemzetek által alig valaha utólérhető vezéri magasságba emelkedett, ahonnan — s ez volt a legdiadalmasabb próbája — még a németek háborús és azután kegyetlen nyomorúságai sem bírták levetni. De ugyanez idő alatt ugyanez az ember egyik kortársától sem megközelített s a multban és valószínűleg a jövőben is párjukat csak alig található érdemeket szerzett a keresztény egyház és a keresztény szellem alapvető ókori történetének föltárása és megértetése körül, aminek terén az ő eredményeinek ismerete, indításainak fölhasználása s még tévedéseiből is gazdag tanulságok merítése nélkül beláthatatlan időnkig egyetlen lépést sem fog tehetni a további kutatás.

Ennek a rövid megemlékezésnek a keretei között még arra sem vállalkozhatunk, hogy bámulatos szellemi termelésének vasok füzete megtöltő bibliographiájából akár csak a legeslegfontosabb címeket is felsoroljuk. Azt mindenki tudja, hogy életének „standard work“-je a hatalmas Dogmatörténelem, amely ennek a vitatható, de tudományos tekintetben végtelenül termékenynek bizonyult alaptételnek igazolásaképpen van felépítve: „A dogma úgy koncepciójában, mint kialakulásában a görög szellem alkotása az evangélium talaján.“ Melléje az alapvető elgondolások nagyszerűségében és a részlet-eredmények kivételes gazdagságában egyaránt méltó társként sorakoznak a kereszténység első három századi missziójáról és elterjedéséről írt meg az ókeresztény irodalomtörténet egy részét felölelő nagy összefoglalásai. Légiónál is több a száma kisebb-nagyobb részletmonographiáinak, kritikai tanulmányainak, amelyekkel az ő és az ő kereszténység történetének legkülönbözőbb problémáit és személyiségeit helyezte tiszta és éles megvilágításba — ragadjuk ki az újszövetségi körből csupán a Lukács evangélium keletkezését, az ő egyház történetéből az egyházalkotmány előállítását, a személyiségek közül pedig a tőle élete fogytáig oly igen kedvelt Szent Agostont s utolsó nagy, erősen feltűnő beállítású, részben talán a jelenkor

egynemely hatása alatt is keletkezett, de a régebbiekhez hasonlóan minden ízében genialis monographiájának tárgyát: az anti-judaista eretnek Marciont. Kisebbségetű tudós életpályát egymagában bőven betölthető munkát végzett és érdemet szerzett tudományos kiadó és szerkesztői tevékenységével is. (Az első három századbéli görög keresztény írók, Texte und Untersuchungen, Theologische Literaturzeitung stb.) Nem volt olyan legparányibb dolgozata, amellyel hatalmasat ne lendített volna a vonatkozó részletkérdés tudományos megismerésén és — ami ezzel egy — az elérhető legegyszerűsebb összefüggésbe helyezésén. S viszont nem volt egyetlen olyan hatalmas opus doctuma sem, amelyben a nagy összefüggések kedvéért elhanyagolta volna az apró részleteket s lépésszerűre menő vizsgálattal nem igazolható levegős konstrukciókba vesztett volna bele. A keresztény egyház és a keresztény szellem öt-hat első századbéli történetének megismeréséhez mind e munkásságával olyan kiterjedt, mély és szilárd tudományos alapot vetett, amelyen lehet és kell is továbbépíteni, amelyet lehet itt-ott kijavítani és erősíteni, de amelynek egészben való elvetése és mással pótlása aligha tartozik az emberileg elgondolható lehetőségek világába. Mísem enged kedvezőbb következtetést vonni ennek az alapnak szoliditására, mint az az eléggé ismert tény, hogy Harnack, a minden dogmatikus előfeltételtől ment független és éles kritikus, az ő és az ő-egyház történelmének nagyszámú vitás kérdésénél — megannyi tudós elődjével és kortársával szembehelyezkedve — a *tradicionális álláspontnak adott igazat*. Alkalmilag kedvtelve, hatalmas tudományos erőfeszítésének nyugodt, fölületes biztonságával rándult ki más korszakaiba is az egyház történelmének s ezekből a kirándulásaiból is gazdag zsákmánnyal tért haza: itt csak a szerzetesség történetéről írt pompás kis áttekintésére, meg apei örökségként szeretettel művelt Luther-tanulmányaira gondolunk, hogy minden egyebet mellőzhessünk. Kár, hogy már a református protestantizmus és különösen a Kálvin megértésig és méltánylásáig (alkalmasint a Ritschl-féle iskola tehertételeként) sohasem bírt eljutni ez az egyébként nemcsak kritikai analysisben, de synthetikus, beleélő intuitióban is csodálatosan nagy szellem.

A tudományos világ előkelően zárt körében már rég — jóformán harminc éven aluli ifjúkorától kezdve — nagy és osztatlan tekintélye volt, amikor századunk elején a kereszténység lényegéről szóló híres előadásával a nemszakkörökben is világhírré jutott s egyfelől folyton növekvő népszerűségnek lett kegyeltjévé, másfelől meg-megismétlődő heves támadásoknak célpontjává. Ebben a művében tette le a bator és emberileg igen vonzó személyes hitvallását arról a fölfogásról, amely a Jézus személyét és művét, a Szentírás és különösen az evangéliumok értékét, az egyház és a kereszténység történetének értelmét illetően az ő gazdag és szabad lelkében mélyreható és átfogó történelmi tanulmányai során kialakult. Ez a fölfogás lé-

nyegileg egyezett a liberális modern történetkritikai teológiának a múlt század második felében kikristályosodott s egészen a világháborúig vezető tekintélyben érvényesült alaptételeivel: éles különbséget tett a „Jézus evangéliuma” és a „Jézusról szóló evangélium” között, Krisztus váltásghalálában és annak objektív és abszolút üdvszerző értékében csak egy kortörténetileg levezethető, relatív értékű, mulandóságra ítélt „dogmát” volt hajlandó elismerni, nem pedig egy kijelentett és mindörökre megálló középponti üdvtényt és üdvigazságot, s általában úgy tartotta, hogy a kereszténység lényege csak a történelemből ismerhető meg szabatosan, nem pedig valamely történelmföldöli kijelentésből, amelyre nézve egyébként is az volt általában a véleménye, hogy az embernek abszolút tudás semmiképpen nem juthat a részébe, és „az ilyen abszolút tudásra való törekvés a végső oka annak, amikor valaki képtelen megérteni a történetet mint történetet. Akit csak az abszolút tudás tesz boldoggá, az vagy vakká lesz a történettel szemben, vagy pedig Meduzafővé lesz a történet reá nézve.” (Dogmengeschichte 1910. III. kötet, 125. lap, jegyzet.)

Nem volna ildomos és kegyeletes a nagy halottal e fölfogásról — amely annyira eltér nemcsak a magunkétól, de általában attól, amely a bibliai Ige mivoltának és a reformátorok örökségének helyesebb fölfogásaként ma kezd uralomra jutni a német és egyéb külföldi evangéliumi teológiában — ez alkalommal vitába bocsátkoznunk. Elég csak jelezni, hogy ez a fölfogás, bármily tetszőtőnek lássék is történettudományilag, elvileg szákuccába visz, mert végtére is minden, a kereszténység történetére alkalmazható mértéket kiüt a kezünkől s legvégső következményében még a lehetőségétől is megfoszt bennünket annak, hogy a kereszténységet másnak tekinthessük, mint egynek a többi vallások közül, Jézust egynek a sok vallásalapító közül, aminek folytán, ha valamiféle értelemben, egy elutasíthatatlan lelki szükséglet parancsára, mégis csak abszolútnak akarjuk fölfogni a keresztényen vallást, ennek az abszolútságnak kritériumát máshonnan, mint az egyéni mystikus sejtések ködös birodalmából, nem meríthetjük. De annál inkább tartozunk annak a megemlékezésével, hogy Harnacknál ez a fölfogás egyáltalában nem jelentett valami mereven kialakult negatív dogmatizmust. Sokkal nagyobb lángelme volt és sokkal mélyebben vallásos lélek, hogysem ne tudott volna teljes megértéssel lenni egészen különböző, sőt ellenkező vallási és teológiai koncepciók és típusok iránt is, akár a történet folyamában, akár a saját korában volt azokkal dolga. Egészen megrázó, ahogyan egy ízben a legmélyebb alázattal és a legmesszebbmenő intellektuális becsületességgel — amely már bizonyos tekintetben a sacrificium intelletusához jár közel — beismeri: „Élet és történelem egyaránt arra utal, hogy egyetlenegy olyan hitnek sincsen meggyőző és megtermékenyítő ereje, amely hit nem foglalja magában az engedelmisséget

valamely külső tekintély iránt és e tekintély abszolút hatalmának tudatát. Én látom ugyan ezt a tényt, de kétségbeesve állapítom meg, hogy végső okát nem bírom fölfedezni." (DG. 1910. III. kötet, 81. lap, jegyzetben is.) Ebből következőleg nemcsak a pozitívabb protestáns kegyességi és theologiai típusok iránt viselkedett rendkívül megértéssel úgy történetírói gyakorlatában, mint az egyházi közéletben — e tekintetben különösen jellemző reá, hogy az apostoli hitvallás kötelező liturgikus használata körül a múlt század kilencvenes éveinek elején, s akkor már nem első alkalommal, fellángolt vitában bár erősen kritikai álláspontot képviselt, végeredményben mégsem tanácsolta a hitvallásnak teljes kiküszöbölését. Hanem a katolicizmus, mégpedig úgy az ő, mint a középkori, a kifejezetten római nagy történelmi formái és személyiségei is megkapóan mély, sokszor egészen divinatív megértésre találtak az ő tudományos és közéleti megnyilatkozásaiban. Római katolikus pap írja róla egy különben erősen kritikai jellegű nekrológban: „Harnack úgy tudott beszélni Ágoston Confessióiról, Aquinoi Tamás Summájáról, Fra Angelico festményeiről, hogy a halgatónak a lelkesedéstől könnyek szöktek a szemébe.” (Dr. Eberle József. Id. Prot. Rundschau. 1930. 231. lap.)

Ennek a nagyszerű, majdnem korlátlanul egyetemes, megértő képességnek — ami a történelmi genialitás egyik alapelve — megvolt nála az az alig elkerülhető árnyoldala, hogy valami lehelletszerűen finom, de lelagadhatatlan skepsis néha a legragyogóbb és legmelegebb történelmi fejtegetéseit is dérel vonta be. Szinte megfagyasztja az emberben a lelket, amikor pl. ilyeneket olvas nála: „A dogmatörténelem a folyton fokozódó konfuzióknak a történelme, amelyből az tetszik ki, hogyan nőtt egyre inkább a közöny nemcsak az abszurdum, hanem az ellenmondások iránt is, mert az egyház csak nehezen tudja magát rászánni arra, hogy valamit a hagyományból feladjon.” (DG. 1910. III. 212. lap, jegyzet.) De szerencsére ez csak időnkénti hangulat volt inkább, nem pedig a munkássága egész szellemét meghatározó történetfilozófiai axioma. Alapjában misem volt kevésbé, mint skeptikus szellem, és ezt nemcsak halálig törhetetlen tudományos munkakedve és energiája mutatja, hanem, még meggyőzőbben tán, a tudománypolitika és tudományos szervezés terén kifejtett, itt helyszűke miatt megfelelően nem méltányolható hatalmas és a szó szoros értelmében korszakalkotó s önmagában is súlyosan számottevő irodalmi termeléssel együtt járt munkássága, amelynek, hogy semmi egyebet ne említsünk, a német könyvtárügy és a természettudomány oly végtelenül sokat köszönhet, és mutatja, minket még közelebből érdeklően, a német Evangelisch-Sozial mozgalomba még ifjan (1890) történt bekapcsolódása s abban azután is tevékeny és nagyszúlyú részvétele. Ez a mozgalom arra törekedett, hogy szűkkörű egyházi és konzervatív politikai szempontoktól függetlenül, a munkásság helyzetébe és lelki világába sze-

retettel és hozzáértéssel behelyezkedve tanulmányozza a szociális kérdést s így mozdítsa elő annak evangéliumi megoldását. Evégből létrehozta a theologusok és a nemzetgazdászok együttműködését és kebelében egyesíteni iparkodott minden protestáns egyházi és theologiai pártárvialatot. Harnack ebben a mozgalomban sokáig vitt irányító, egy darabig (1903–1912) egyenesen vezéri szerepet, ami már egymaga mutatja, hogy óriási szelleme alapján mégis csak pozitív, építő szellem volt, áthatva a keresztyén testvériség felelősségérzetétől és lüktető eleven-ségben, minden gögös tudósi elszigeteltségtől mentesen hordozva az emberi közösséggel való kapcsolatának terheit épűpű, mint örömeit. Ez az univerzálisan emberi, a „míl humani a me alienum” elvét ritka szép harmóniában kifejező érdeklődése egyébként vas-kos kötelekre menő essay-inek, ezeknek a formailag is oly mesteri irodalmi alkotásoknak szinte káprázatos tárgyí változatosságában is megkapó kifejezésre jut.

Egészen rendkívüli ember volt, gigászi szellemi képességekkel: olyan emlékező tehetséggel, hogy egy sűrűn nyomtatott nyolcadretű lapnyi ismeretlen görög szöveget egyszeri lassú és figyelmes átolvasás után már könyv-nélkül tudott visszaidézni, és olyan munkabírással, hogy pl. a Kaiser Wilhelms-Gesellschaft nagy tudományos szervezetének, amelynek az eszméje is az ő agyából pattant ki, az első részletes tervezetét egy nekiülé-sben készítette el a császár számára, délután két óratól hajnali két óráig való szakadatlan dolgozással. De sem kivételes szellemi képességei, sem szakadatlanul végzett tudományos és közéleti munkássága nem bénították meg benne a leereszkedni tudó, a türelem és a szeretet aprólékos munkájától vissza nem riadó nevelőt. Berlii szemináriumából, önmegtagadóan gondos vezetése alatt, két világhá-s legjelesebb tudósgenerációi keltek egymás-után szárnra. E szempontból van íranta különösen lekötölevze — néhány kitűnő tanítványa révén — a magyar szellemi élet s közelebből a magyar protestáns theologiai tudományosság is (ámbar magyar tanítványaik köre éppen nem szorított ki, kizárólag csak theologusokra és csak protestán-sokra!) De természetesen mi, magyarok is elsősorban nagyszerű tudományos oeuvre-jének vagyunk adósai és ennek az adósság-nak a terhét semmiképpen nem csökkent-heti az a körülmény, hogy theologiai világ-nézet dolgában érezhetőleg mindjokban el-válnak tőle az útaink. Harnackról másként, mint a legmélyebb tisztelet és hála hangján még akkor sem szólhat magyar protestáns theologus, hogyha egyenesen és enyhítés nél-kül „hitetlen”-nek tartja is őt. A fentiek után nem kell külön kifejtelnünk, hogy *ha van egy-általában* Harnackról ilyen felfogás magyar theologus, vagy magát annak gondoló ember lelkében, mi mit tartunk erről. Ellenben hadd kössük lelkére mindenkinek, aki egyáltalá-ban ad valamit miközöttünk a szent és di-csőséges theologus-névre, a nagy Elköltözött-nek egy igen szellemes és amellett lélekebe metszően komoly és feledhetetlenül kizáró

telmét: „A theologusoknál mindig a hit, a szabadság és a belső becsületesség a tárgya a játszmának; mások nem játszmának ily nagyértékű betétekkel és én senkinek sem tanácsolom, hogy még ilyen betétekkel is hozzáüljön a játszmához, hacsak nem egészen bizonyos abban, hogy ezekből elfogyhatatlan löké áll rendelkezésére”. (Reden und Aufsätze 1904. II. kötet. 375. lap.)

Révész Imre.

A babyloni fogság világtörténeti jelentősége.¹

Historia est magistra vitae. Ezt a klaszszikus mondást számtalanszor szoktuk idézni s mégis meg kell állapítanunk, hogy ritkán tanulnak a nemzetek a historiából. Sok példát lehetne felhozni a történelemből arra, hogy a visszavonás és pártoskodás mily rettenetes csapás egy nemzet életében s mégis a politikai pártok s társadalmi rétegek úyszólván teljesen elfeledkeznek a történelemnek erről a tanításáról. Számtalan esetet lehetne idézni arra is, hogy az erőszak nem oldhat meg végérvényesen sem politikai, sem társadalmi kérdéseket, mert hiszen ez csak újabb erőszakot szül s mégis erőszakosan akarják akaratukat keresztülhajszolni nem egyszer politikai pártok, nemzetek vagy népcsoportok egyaránt. Volt azonban az emberiség történetének egy különben jelentéktelennek látszó korszaka, amikor is egy kicsiny nép: a zsidó nép komolyan levonta a történelem tanulságát és igyekezett azt története további folyamán lehetőleg a maga teljességében megvalósítani. Ez a korszak a babyloni fogság ideje. Hogyan ment végbe a zsidó nép felfogásában és életében ez a nagyfontosságú átalakulás, arról fogunk — tudományszakomból merítve tárgyamat — szólni az alábbiakban.

Már a laikus bibliaolvasó is megállapíthatja, hogy az ókorban egyenesen meglepő és magában álló az a történeti felfogás, amely az Ó Testámentomban kifejezésre jut. Legszembeszökőbbben ez a felfogás a Bírák könyvében jelentkezik, ahol is ez a történetfilozófiai szemlélet körülbelül így jut kifejezésre: Isten törvényét érdemes követni a nemzetnek, mert Isten ebben az esetben megjutalmazza; viszont tartózkodnia kell az ő törvényének megszegésétől, mert annak áthágóit keményen megbünteti. Nekünk ma már ez a történeti felfogás fel sem tűnik, mert egészen megszoktuk s nem igen vagyunk talán hajlandók annak értékét és nagyszerűségét átlátni és elismerni. Pedig elég az ótestámentomi történetírást csak futólag is egybevetnünk Assyria, Babylonia, Egyiptom, Görögország vagy akár a római nép történetírásával is s egyszerre könnyű lesz megállapítanunk, hogy míg amott a történetírók feladatát rendszerint az képezte, hogy egy-egy uralkodónak, hadvezérnek vagy államférfiúnak tetteit örökítsék meg és dicsőítsék,

Izrael történetírói magasabb szempontból: Istenre vonatkoztatva nézik az egész emberiség történetét s így keresnek feleletet arra a kérdésre, hogy mi Izrael népének történeti hivatása nemzeti és nemzetközi vonatkozásában egyaránt. S erre a feleletet egybehangzóan abban találják meg: Isten e világnak teremtő ura, egyuttal öre és irányítója az emberiség fejlődésének. Ő örökdik afelett, hogy törvényeit saját népe, de a többi nemzetek is hűségesen megtartsák. Ha pedig ez nem történnék meg, akkor Isten büntet. Pusztulással bünteti meg még saját kiválasztott népét is, mert az ő erkölcsi törvénye kötelező az egész világon.

Ezt a nagy igazságot főképpen a próféták hirdették Izrael nemzetének. Keserű szemrehányással állapítja meg többek között már Ézsaiás próféta is, hogy népe hűtelenül elpártolt az ő Istenétől. A pártos nép, mely már századokkal azelőtt ketté szakadt, az idegen népeket utánozta: hol Egyiptom, hol Assyria, hol Babylonia támogatását kereste s végre is ebben az ide-oda ingadozásban Juda kicsi országa önmagára maradvá elbukott. 597-ben éri az első nagy katasztrófa, mikor is Nebukadrezar babyloniai király az ország királyát Jojakint és a nemzet számoltató vezető rétegét, körülbelül 10,000 embert, Babyloniába deportáltatta. Ezzel a deportált nemzetőrökkel került Babyloniába a később oly nagy szerephez jutott Ezékiel próféta is.

A babyloniai királynak ez az eljárása, hogy t. i. egy nemzetnek vezető rétegét más országba telepítette át, abban az időben sem mehetett újság számba. Az assyr uralkodók ugyanis már századokkal azelőtt elkezdték alkalmazni ezt a módszert. Céljuk nyilván az volt, hogy ilyen módon megtörjék az úttjukban álló leigázott népeknek az ellenállását. Így járt el többek között Sargon assyr király is Izrael országával, illetőleg annak fővárosával, Samáriával szemben is. S meg kell állapítanunk, hogy a hódító assyr király a maga célját, legalább is Izraelre való vonatkozásában, teljesen el is érte: az Assyriába deportált néptörök az assyr birodalom néptengerében nyomtalanul eltűnt s viszont az Izrael területére telepített idegen elemek következtében otthon, a régi haza földjén, egy idegen keverék nép állt elő, amely nem volt többé a régi Izrael nemzetével azonosítható.

A felső tízezer eltávolításával tehát ugyanezt a célt szolgálta 597-ben Babylonia királya is s azt lehetett volna várni, hogy a kicsi ország a nagy veresztés következtében felhagy agresszív, szélsőséges politikájával, de a kicsi Juda magatartása Babyloniával szemben ez után sem változott meg, sőt nemsokára még kihívóbb lett a viselkedése. Ez okozta, hogy Nebukadrezar 588-ban újabb megtorló hadjáratot indított a lázadó Jeruzsálem ellen. Az ostrom 586-ig tartott s eredménye Jeruzsálem bukása, teljes feldúlása és a népnek Babyloniába való deportálása lett. Minden külső jel arra mutatott, hogy a kicsi ország népe most már teljesen megsemmisül. Ország nélkül, templom nélkül, szóval látható istentiszteleti

¹ A soproni ev. theol. Facultas új székháza felavatásának alkalmából 1930. okt. 19-én az Erzsébet Tudomány-Egyetem tanévnyitói közgyűlésén felolvasott dékani értekezés.

formák nélkül mi tarthatta volna össze az idegenbe telepített néptöredéket? S mégis bekövetkezett ezután az a világtörténelemben páratlanul álló esemény, hogy egy nép, mely elvesztette fővárosával együtt hazáját, tehát nemzeti függetlenségét, vallásos életének központját, templomát, — az idegen területre áttelepített néptöredék által s idegen környezetben kezdett ott új életet, mely döntő fontosságúvá lett nemcsak a zsidó népre, de az egész emberiségre vonatkozólag is.

Babyloniába, ha igen magas számokat veszünk, Jeruzsálemből, illetőleg Judeából 50—60,000 ember kerülhetett. Mi ez a kis szám a hatalmas babyloniai világirodalomban? Minden inkább amellett szólott volna, hogy megsemmisülnek belátható időn belül s mégis ez a kis néptöredék nemcsak megmaradt, hanem meg is erősödött s túlélte magát a hódító világirodalmat is. A külső viszonyok és körülmények ezt a megmaradást sehogy sem magyarázhatják meg. *Megmaradásuknak lelki és személyi okai vannak.* A kisszámú néptöredéknek olyan szellemi vezetői támadtak, akik képesek voltak ezt a sokra hivatott népet új utakra vezetni. Isten útját mutatták meg neki.

Ezékiel próféta elejétől kezdve nyomatékosan hangsúlyozta azt, hogy népének a pusztulását a népnek bünei, más szóval Istenéhez való helytelen viszonya idézte így elő. Már 591 táján, amikor az otthon maradtak még arról ábrándoztak, hogy egyiptomi segítséggel visszaszerezhetik Judea önállóságát és régi hatalmát, ő a Babyloniában levő fogolytársainak azt magyarázza s az otthon maradtaknak azt üzeni, hogy ne ringassák magukat illuziókban, mert Jeruzsálem most már sehogysem kerülheti el pusztulását. Ennek magyarázatául nyomatékosan hivatkozik arra, hogy Isten az ő népét arra hívta el, hogy az ő szent népévé legyen, de ez ahelyett, hogy minden tekintetben, tehát a politikai, családi, társadalmi és magánéletben neki tetsző életet folytatott volna, büneivel szinte még felülmulta a pogányokat is. Jellemző, hogy a két testvérországnak, Izráelnek és Judeának népmegítélésében is oly szigorú és szinte túlzóan pártatlan, hogy saját szűkebb hazájának, Judeának vétkeit még nagyobbnak tartja, mint a 722-ben elpusztult Izráelét. A próféta szomorúan hivatkozik arra, hogy még ha Izráel nagy kegyesei, Noé, Jób vagy Dániel élnének is, ők is csak önmagukat szabadíthatnák meg kegyességükkel, nemzetükön azonban már ők sem segíthetnének. Az Istenétől elfordult nemzetől elfordult maga az Isten.

Ezeket a súlyos megállapításokat és isteni üzeneteket háromféle alakban közölte a próféta kortársaival: intézett hozzájuk beszédeket, közölte velük látomásait és megmagyarázta azokat, végül különféle jelképes cselekményeket hajtott végre előttük. De úgy a beszédekkel, mint a látomásokkal, nem különben a jelképes cselekményekkel unosuntalan azt az egyet akarta népe szívéhez közelebb vinni, hogy Jeruzsálem bukása elkerülhetetlen.

Ez a bukás, mint említettük, be is következett.

El lehet gondolni, hogy ez a megrendítő katasztrófa milyen hatással lehetett nem csupán az otthon maradtakra, hanem a Babyloniában levő zsidókra nézve is. Az első hírre szinte elkábulhattak, mihelyt azonban higgadtan gondolhattak az eseményekre, be kellett látniok, bár milyen fájó is volt maga az esemény, hogy Isten nem cselekedett velük szemben igazságtalanul. Itt mindezekről bővebben nem szólhatunk, azt azonban meg kell említenünk, hogy ez a szerencsétlenség hamarosan megváltoztatta a népnek mindenekfölött Ezékiel prófétáról táplált felfogását.

Ha azelőtt nehezteltek, vagy talán haragudtak is Ezékielre, mert csak korholni tudta az ő népét s pusztulást hirdetett neki, most kénytelenek voltak belátni, hogy neki igazza volt s jobban kezdtek figyelni rá, mint azelőtt, hiszen az események szörnyűségeken igazolták a prófétát. S itt következett be azután a próféta működésében is egy jelentőséges fordulat. Ha eddig népének feddő, dorgáló prófétája volt, aki — mint Kassandra — csak pusztulást tud jósolni nemzetének, most, hogy az megszenvedett, nemzetének vigasztalójává, biztatójává és megmentő órállójává lesz. Most már természetesen nem pusztulást hirdet többé, de feltétlen bizonyossággal megmaradást, szabadulást, nemzeti feltámadást, melyet Isten tartogat népe számára. (Elég ennek igazolására csupán könyvének híres 37. fejezetét elolvasnunk.)

Ennek a megmaradásnak és új életnek azonban meg van a próféta szerint is a maga előfeltétele. Ez pedig az, hogy a népnek gyökeresen meg kell változtatnia multjáról való felfogását és ennek megfelelően életmódját is. Így találkozunk a világirodalomban először Ezékiel prófétánál Izráel történetírásának új orientációjával, a történetírás átértékelésével. Voltak ugyan már neki elődei, akik számára mintegy előkészítették a talajt, de a multnak átértékelésére vonatkozó felfogást ő vitte be a történetírásba s elsőnek ő vitte azt keresztül. Nemzete multját szemlélve megállapította, hogy az a vétkeknek szakadatlan sorozata. Ha egyszer úgy van, akkor pusztulnia kell, mert megérdemelte. A jövőre nézve azonban kimondja, hogy van még szabadulás, mert Isten nem akarja a bűnös halálát, hanem hogy megtérjen és éljen.

A próféta tehát nemcsak elítélte népének multját, de egyúttal egészen világosan feltárta előtte azt is, mit kell tennie avégből, hogy mint Istennek tetsző népe a megmaradásra érdemes legyen. Mindenekfelett be kell látniok azt, hogy a nép multjában egy végzetes tévedés történt: a szomszédos kanaáni népekkel való barátkozás, a hozzájuk való alkalmazkodás magával hozta a népnek a süllyedését.

Avégből, hogy a jövőben ne legyen így, szakítaniok kell ezzel a multtal, szigorúan el kell ítélniök annak tévedéseit és teljesen más: új életet kell kezdeniök. Ennek az új életnek egyik feltétele az Isten törvényéhez

való minél szigorúbb ragaszkodás, más népektől való elkülönülés, egy szóval faji és vallási sajátosságuknak megőrzése és minél nagyobb kidomborítása. Nem mások támadása, de maguk védelme céljából. Nem volt ez könnyű dolog az idegen földön egy velük szemben álló s hatalmas idegen nép körében. S mégis megtörtént, a lehetetlennek látszó dolog. Vallásukat megtartották és gyakorolták templom nélkül is, áldozatok nélkül, a régi ünnepek külsőséges megünneplése nélkül: az istentisztelet bensőségebb lett és tisztább, mert az istentisztelet középpontjába odakerült a prófétai beszéd s a régi szent iratok olvasása, az imádság és szent énekek éneklése s a nép, ha nem is egyszerre, de mégis levonta a prófétai tanítás tanulságait s ha nem is hatotta át a népet is egyszerre ugyanaz a meggyőződés, mely a prófétát hevíttette, de az kétségtelen, hogy a többség helyeseknek fogadta el a prófétá megállapításait s komolyan csatlakozott azoknak megtartóihoz. Gyökeres átalakulás kezdett tehát végbemenni a népnek lelkében és nem tulozunk, ha azt mondjuk, hogy a babyloni fogságban egy új nép születik meg, melynek a régi Izráellel csak történeti kapcsolata van, de amely lényegében véve teljesen eltér attól. Különös jelenség, hogy egy nép továbbra is foglalkozzék azért népe multjának történetével, melyet teljesen elítélt s amelyet nem akart a jövőben tovább folytatni. A fogság népének egyik jellemzője éppen az, hogy prófétájuknak, Ezékielnek, tanítása nyomán egyedül Istenbe vetett hitükben, vallásukban keresik megmaradásuknak egyetlen biztosítékát. A multban a vallásuktól való elpártolás s annak pogányos elemekkel való elegyítése hazájuk elvesztését, nemzeti létük megsemmisítését jelentette, most egy egyszerű, a világtörténelemben szinte páratlanul álló kísérletet tesznek annak bebizonyítására, hogy Isten törvényéhez való ragaszkodás életet jelent a nemzet számára és csakis ez jelentheti azt, más nem!

Ezékiel működése a történelem ilyen megítélésének hirdetése, a szabadulásnak vallás-erkölcsi feltételektől, illetve megújulástól való függővé tétele, a vallásos életnek ily gyökeres átalakítása, már magában véve is fontos történeti korszakká avatná a babyloniai fogság idejét. Ezzel azonban még nem mondtunk meg mindent.

Volt ugyanis a fogság idejének egy másik jellegzetes prófétai egyénisége is. Ennek nevét nem is ismerjük. Beszédei Ézsaiás próféta könyvének 40. és következő fejezeteiben találhatók, amiért is szerzőjüket közönségesen Deutero-Ézsaiásnak, második Ézsaiásnak szoktuk nevezni. Az Ó-Testamentumnak ez a nagy névtelenje csodálatosan egészíti ki idősebb kortársának, Ezékiel prófétának tanításait. Ha az arra tanította a népet, hogy mit kell tennie a saját maga megmentése érdekében és erre úgy felelt, hogy el kell különítenie magát mindattól, ami idegen, s ki kell fejlesztenie azt, ami faji és vallási sajátosságának a lényegét képezi, addig Deutero-Ézsaiás éppen ellenkezőleg arra a kérdésre keres feleletet, mit kell tennie

a zsidó népnek, hogy betölthesse azt a hivatást, amelyet Isten más népek, illetve az egész emberiség érdekében szánt neki. S erre a kérdésre az ő felelete nagyon egyszerű, de határozott: *A népek világosságává kell lennie!* Képviselnie kell tehát az élő és szent Istennek ismeretét és akaratát s mellette ki kell tartania minden áron, mert hiszen Isten szent akaratát senki sem hiúsíthatja meg. Még a nagy világhatalmak sem. A világ kormányos urának akarata feltétlenül meg fog valósulni. Minden elmúlhatik e világon, de Isten beszéde mindörökké megmarad, s azok, akik az ő beszédéből merítenek biztatást és erőt, nem csüggedhetnek, mert nekik maga Isten van segítségükre, a vele való kapcsolat révén az ilyeneknek ereje megújul, mint a sasoknak, futnak és nem fáradnak, járnak és nem lankadnak el. Csodálatos biztatás lehetett már ez is a fogság népének. Deutero-Ézsaiás azonban még többet is mondott vigasztalásul szegény népének. Megmondotta azt is, hogy az örökkévaló Isten, ki a népek életét kormányozza, máris készíti a nagy fordulatot a nemzetek életében. Jön a hatalmas hódító, aki ledönti az Izráelt leigázó világbirodalmat s így meghozza a fogságban levő népnek a szabadulást. Várjanak azért türelemmel és készüljenek bizakodó örömmel és reménységgel a közelgő szabadulásra! Nem úgy áll azonban a dolog, hogy Deutero-Ézsaiás már hírt hallott Cyrus diadalútjáról s csak azután lépett fel népe vigasztalójaként, hanem úgy, hogy a lelkében kialakult meggyőződést mintegy illusztrálja a történeti eseményekre való utalásával. Ezért jellemző a próféta beszédeire nézve már első mondata is: *Vigasztaljátok, vigasztaljátok az én népemet!*

Az elmondottakon kívül azonban van még a prófétának egy, az előbbieket is túlszárnyaló tanítása. Ez pedig az, melyben feleletet keres arra a kérdésre, hogy mi a szenvedés titkának a megfejtése? S erre úgy adja meg a feleletet, hogy szól egy valakiről, Isten szenvedő szolgájáról, aki bűnt nem követett el s akinek álnokság nem találtatott a szájában, aki a mi betegségeinket hordozta s akít a mi békességünkért ért a keresés. Csodálatos gondolatok ezek és csodálatos megoldása ez a szenvedés kérdésének, mert ez nem azt mondja, hogy szenvednie csak a bűnösnek lehet, illetőleg kell, hanem azt, hogy lehet olyan szenvedés is, melyet valaki önként vállal magára egy magasabb cél érdekében, tehát azért, hogy szenvedése másoknak javára szolgáljon. Volt-e valaki a próféta kortársai között, akiben ő ennek az ártatlan szenvedőnek a típusát ismerte fel s népének szenvedését mintegy ebben egyénesítette, vagy talán népe sok szenvedésére gondolva, jutott el ehhez a nagyszerű megfontoláshoz, -- ki tudná ezt megmondani? Annyi azonban kétségtelen, hogy az ő prófétai működése Ezékiel prófétáéval együtt fordulópontot jelentett népe történetében s túlzás nélkül mondhatjuk, világtörténeti jelentőségű korszakot az emberiség történetében. *Ekkor ragyog fel először egy népnek vallásos öntudatában a szenvedő Messiásnak a képe.*

S mi álmétkodva állhatunk meg ez előtt a csodálatraméltó fordulat előtt: Assyria, Babylonia, Perzsia, Görögország, a nagy római birodalom, minden hatalma és nagyszerű szervezete ellenére is sorban megsemmisült, a próféták népe azonban a fogságban, amit éppen koporsónak szántak neki, új életre kelt és azóta az egész világon képviselte azokat az igazságokat, melyeket a fogság két nagy prófétája vésett szívébe. Előkészítőjévé vált ilyen módon a Messiás eljövetelének.

S a fogság vége is tényleg bekövetkezett, a próféta biztatása valóra vált: a nép egy jelentékeny része nemsokára hazatérhetett a régi haza földjére, hogy ott is annak az Istennek szolgáljon, akinek tiszteletét mindenek fölé helyezte számkivetése helyén is. Nem volt könnyű a hazatérteknek az élete, mivel nem valósult meg minden úgy, ahogy azt a próféták hirdették. Egyet azonban megtanultak, azt, hogy Istent imádhathják áldozatok nélkül is, templom nélkül is mindenütt, ahol az Ő akaratát keresik és teljesíteni akarják s így várhatják a Messiás eljövetelét. S a következő századokban a zsidó nép úgy áll előttünk, mint Messiást váró nép.

Az elközelgő századokban nem egyformán érvényesült a fentebb említett két próféta irány. Hol az egyik volt erősebb, hol a másik. Azonban maga a felismert igazság nem ment többé veszendőbe. A kicsi zsidó nép régi hazájában vagy annak határán túl, mindenütt az egy Istenben való hitet képviselte és legjobbjainak reménysége szerint várta azt, aki minden reménységét valóra váltja, aki mint Istennek szenvedő szolgája magára veszi a világ bűneit. A zsidó népnek ilyen határozott irányú fejlődése igazában véve csak a babyloni fogságban kezdődött el s nyugodtan el lehet mondani, hogy a babyloniai fogság nélkül a zsidó nép nem lett volna azzá, amivé lett. Messiás-váró néppé, tehát előkészítőjévé a keresztyénségnek s így útegyengetőjévé a világ világosságának Jézus Krisztusnak.

A babyloni fogság ilyen szemszögből nézve Isten kegyelmi idejévé vált a nemzet számára s világtörténelmi jelentőségűvé az emberiség szempontjából is.

S a babyloni fogságnak van talán üzenni valója számunkra, hazánk szomorú sorsán kesergő, gyászoló magyarok számára is. Az üzenet és a tanítás egyszerű, határozott és vigasztaló: a fogság, a feldarabolás sem semmisíthet meg olyan nemzetet, amely Isten kegyelmében bízva képes leszámolni múltja bűneivel s a jelen minden nyomorúságát hajlandó elviselni reménységeinek megmen-téséért és megvalósulásáért. Az a nép, amely Istenre és csak egyedül Őreá bízva jövő-dőjét s amely éppen azért nem akar más lenni, mint Isten akaratának megvalósítója, üzenetének hirdetője, az a nép nem semmisülhet meg még a világ legnagyobb hatalmasságainak erőszakossága folytán sem, mert minden népek fölött ott van a mindeneknél hatalmasabb, világokat kormányzó örökkévaló szent Isten. Ő pedig nem egyes népeket akar diadalra juttatni, hanem a

saját országát akarja megvalósítani szent fia a Jézus Krisztus által. Ez lehet azért a mi bizodalunk és reménységünk is, sőt ennél több: bizonyosságunk, mert mi nem csupán a babyloni fogság csodálatos korszakára és vigasztaló tanítására tekinthetünk vissza, hanem feltekinthetünk a Golgotha keresz-tjére s a mi urunkra a Jézus Krisztusra, az életnek fejedelmére, akiben megoldást talál egyéni és nemzeti létünknek megannyi nagy problémája, az élet nagy kérdése, az élet maga. Legyen jelen tanévmegnyitó köz-gyűlésünk szent bizonyágtétel erről a mi hitünkről. Ezzel a m. kir. Erzsébet tudomá-nyegyetem evang. hittudományi karának 1930–31. tanévét Isten nevének segítségül hívása mellett megnyitottnak nyilvánítom.

Dr. Deák János.

Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez.

Pápai főiskolánk tanára, dr. Thury Etele,¹ életének utolsó 15 esztendejében csaknem állandóan a gályarabokra vonatkozó adatok összegyűjtésével foglalkozott. Amit róluk bel- és külföldi levéltárakban és könyvtárakban talált, azt lehetőleg mind lemásolta. Gyűjtött adatainak egy részét, összesen száz darabot, közzé tette a Történelmi Tár 1909—1912. évi évfolyamaiban, erről külön nyomatot készített, mely *Adatok a magyar protestáns gályarab lelkészek történetéhez* címen 1912-ben jelent meg. Hely- és névmutatóval ellátva.

A közzétetteken kívül 247 idevonatkozó okmány volt még kiadásra készen gyűjteményében, amelyet könyvtárával együtt főiskolánk könyvtára vásárolt meg a családtól. Ezekről a megboldogult készítette az alább közölt jegyzéket és e folyóirat szerkesztőjének felhívására örömmel közlöm a jegyzéket avégből, hogy megkönnyítsem a kutató munkáját. Dr. Thury hosszabb tanulmányt tett közzé ez okmányok alapján a *Protestáns Szemlében*² és a bécsi evangélikus theologiai fakultáshoz benyújtott németnyelvű doktori értekezése, amelynek alapján in absentia kapta meg a theologiai doktori fokozatot, szintén erről a kérdéstről szölt. Nyomda alá készen hagyta hátra a dumántúli református egyházkerület története c. műve II. kötetét,³ amelyet jelenleg a család letétjeként könyvtárunkban őrzünk. E vaskos kötetre — 241 ívalakú lap — terjedő kézirat az egyházkerület 1670—1734. közti történetét tárgyalja és legnagyobb részben a gályarabsággal foglalkozik, főleg a szerző birtokában levő, többnyire eddig sehol sem közölt okmányok alapján. Vajha a viszonyok kedvezőbbé válása lehetővé tenné e munka mielőbbi ki-nyomatását.

¹ Meghalt 1917 ápr. 19. L.: Dr. Thury Etele. 1861—1917. Írta: Csizmadia Lajos, theol. akad. tanár. A dunántúli református egyházkerület pápai főiskolájának értesítője az 1917—1918. iskolai évről. Pápa, 1918. 3—8 l.

² *Gályarabjaink megszabadítása.* 1909. 510—524. 583—596. 642—651; 1910: 32—48, 106—115 l.

³ Az I. kötet Pápan, 1908-ban jelent meg 507 lap terjedelemben.

Az okmányok jegyzéke a következők:

1. Pozsony, 1673 okt. 6. A rendkívüli lörvényszék elé megidézett, a hazában megmaradni óhajtó protestáns lelkészekről kicsikart térítvény-minta.
2. Pozsony, 1673 okt. Gressner Illyés besztercebányai lelkész által aláírt újkatholikusok hitvallása.
3. Zürich, 1673 okt. 8. Veresegyházi Tamás levele Martonfalvi György debreceni tanárhoz.
4. Zürich, 1673 szept. 22. Veresegyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
5. Zürich, 1673 okt. 8. Ugyanannak levele ifj. Dobozi Mihályhoz.
6. Bécs, 1674 jan. 6. Lipót király rendelete Szelepcsényi érsekhez, melyben engedélyt ad a pozsonyi rendkívüli lörvényszék megtartására.
7. Basel, 1674 jan. 29. Veresegyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
8. Pozsony, 1674 febr. 17. Szentgyörgyi modori, bazini ág. ev. lelkészek térítvénye, hogy a hazában maradhassanak.
9. Pozsony, 1674 márc. 17. Az evang. tanítóktól kicsikart térítvény, hogy a hazában maradhassanak, készek állásaikról lemondani.
10. Basel, 1674 márc. 26. Veresegyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
11. Pozsony, 1674 ápr. 4. A rendkívüli lörvényszék bíráinak névsora.
12. Pozsony, 1674. Majláth Miklós kir. ügyésznek Sellyei István, Bátorkeszi István, Farkasdi Dániel s több más lelkész ellen perirata.
13. Basel, 1674 ápr. 9. Veresegyházi Tamás levele Svicer Gáspár zürichi tanárhoz.
14. Basel, 1674 ápr. 29. Ugyanannak levele dr. Heideggerhez.
15. Pozsony, 1674 május. A füleki, lévai, pápai, veszprémi végváros református lelkészei a korponai rektorral együtt szabadon bocsátásukért folyamodnak.
16. Pozsony, 1674 május. A megidézett lelkészek, tanítók kérvénye Lipóthoz, szabadon bocsátásuk ügyében.
17. Basel, 1674 május 4. Veresegyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
18. Boroszló, 1674 júl. 21. Veresegyház Tamás levele dr. Heideggerhez.
19. Basel, 1674. Dr. Veresegyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
20. Eperjes, 1674 aug. 20. Dr. Veresegyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
21. Újfalú, 1674 aug. 1. Fekete János főbíró levele Kállói Kópis Jánoshoz.
22. Eperjes, 1674 aug. 10. Ifj. Dobozi István levele dr. Heideggerhez.
23. Debrecen, 1674 nov. 25. Dr. Veresegyházi levele dr. Heideggerhez.
24. Zürich, 1675 jan. 20. Kállói Kópis János üdvözlő költeménye Werdmiller Márk zürichi theologushoz.
25. Schaffhausen, 1675 ápr. 10. Dr. Pápai Páriz Ferenc levele dr. Heideggerhez.
26. Zürich, 1675. Kállói Kópis Jánosnak Magyar- és Erdélyország állapotát feltüntető előterjesztése a zürichi konzulhoz.
27. Schaffhausen, 1675 május 1. Kállói Kópis János levele dr. Heideggerhez.
28. Schaffhausen, 1675 május 12. Ugyanannak levele ugyanahhoz.
29. Nürnberg, 1675 jún. 5. Kállói Kópis János levele dr. Simlerhez.
30. Schaffhausen, 1675 jún. 8. Dr. Pápai Páriz Ferenc levele Svizerhez.
31. Schaffhausen, 1675 jún. 10. Ugyanannak levele dr. Heideggerhez. Ígéri ebben, hogy Lapsánszky jezsuitának a magyar prot. gyalázó könyvét meg fogja cáfolni. (Mit meg is tett 1683-ban.)
32. Schaffhausen, 1675 jún. 15. Ugyanannak levele ugyanahhoz. Ígéri ebben, hogy megírja a magyar és erdélyi reformáció történetét.
33. Prága, 1675 jún. 27. Kállói Kópis János levele Pápai Páriz Ferenchez.
34. Prága, 1675 jún. 28. Ugyanannak levele dr. Heideggerhez.
35. Pápa, 1675 júl. 3. Szalontai István levele Sellyei Istvánhoz.
36. Győr, 1675 aug. 6. Dr. Pápai Páriz Ferenc levele dr. Heideggerhez.
37. Hanau, 1675 aug. 19. Burmann Ferenc utrechti tanár levele Otrokocsi Főris Ferenc gályarabhoz.
38. Nápoly, 1675 aug. 25. A gályákra lekötözött 27 magyar egyházi szolga levele Burmann és Leusden utrechti tanárokhoz.
39. Nápoly, 1675 aug. 25. Egy gályarab lelkész levele tisztársához.
40. Bécs, 1675 szept. 22. Bruyninx Henrik Gellért nagykövet átirata a holland rendekhez a gályarab magyar lelkészek ügyében.
41. Zürich, 1675 szept. 25. A városi tanács átirata a gályarab magyar lelkészek ügyében dr. Heideggerhez.
42. Sanctgallen, 1675 okt. 12. Masznyik Tóbiás és Simonides János gályarabság élől megmenekült magyarok levele dr. Heideggerhez.
43. Debrecen, 1675 okt. 8. Dr. Veresegyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
44. Basel, 1675 okt. 19. Malapert Ábrahám itteni nagykövet átirata a holland rendekhez a gályarab magyar lelkészek ügyében.
45. Basel, 1675 okt. 23. Ugyanannak megható levele Ruyter Mihály tengernagyhoz a gályarabok ügyében.
46. Nápoly, 1675 nov. 6. Gályarab lelkészek levele Helvécia evang. kantonjaihoz.
47. Nürnberg, 1675 nov. 6. Masznyik és Simonides menekültek levele Hottinger és Heideggerhez.
48. Nagykároly, 1675 nov. 11. Veresegyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
49. Hága, 1675 nov. 11. A holland rendek átirata Ruyter tengernagyhoz a gályarab magyar lelkészek ügyében.
50. Hága, 1675 nov. 11. A holland országgyűlés határozata a magyar gályarab lelkészek ügyében. Meghagyják Ruyter tenger-nagynak, hogy legott megszabadítsa őket nyomorúságos helyzetükből.
51. Velence, 1675 nov. 16. Dr. Zaffius Miklós levele zürichi jóakaróihoz a magyar gályarabok ügyében.

52. Bécs, 1675. Bruyninx Henrik holland nagykövet emlékirata a gályarab magyar lelkészek ügyében Lipót királyhoz, melyben ártatlanságukat bebizonyítja.
53. Róma, 1675 nov. 19. Gasparis Pál levele a gályarabokhoz, aki buzdítja őket a kitartásra.
54. Debrecen, 1675 nov. 25. Szilágyi Márton rektor levele Heideggerhez, filozófiai tankönyve kinyomatása ügyében.
55. Utrecht, 1675 dec. 6. Burmann Ferenc theol. tanár levele Otrokocsi Főris Ferenc gályarabhoz.
56. Nápoly, 1675 dec. 16. Magyar gályarab lelkészek levele Wireth Egyedhez.
57. Zürich, 1675. A magyar egyházak lelkészein 1674 óta elkövetett ellenséges megtámadás vázlatos leírása a gályákra való eladatásukig, 13 pontban bizonyítja, hogy nem lázadásért, hanem vallásukért üldöztetnek.
58. Stromboli sziget körül 1676 jan. 4. Ruyter tengernagy levele De loz Velez márki nápolyi alkirályhoz a gályarab magyar lelkészek ügyében.
59. Lipcse, 1676 jan. 10. Masznyik és Simonides levele dr. Heideggerhez.
60. Elba sziget körül 1676 jan. 30. Westhovius Tivadar levele a gályarab lelkészekhez.
61. Debrecen, 1676 febr. 1. Dr. Pápai Páriz Ferenc levele dr. Heideggerhez.
62. Nápoly, 1676 febr. 8. Gályarabjaink levele a buccarii börtönben szenvedő fogolytársaikhoz.
63. Nápoly, 1676 febr. 10. De loz Velez márki nápolyi alkirály levele Ruyter tengernagyhoz; a gályarabok szabadonbocsátása.
64. Nápoly, 1676 febr. 12. Kocsi Bálint kiegészítő levele a kiszabadítás dicső munkájáról.
65. Nápoly, 1676 febr. 17. A gályákról megszabadult lelkészek nevében Otrokocsi tudatja az örömhírt dr. Zaffius Miklóssal.
66. Nápoly, 1676 febr. 18. Ruyter tengernagy levele ipához Soomer Bernát amsterdami lelkészhez a gályarabok megszabadításáról.
67. Zürich, 1676. Kocsi János és Gyöngyösi István levele Heideggerhez.
68. Debrecen, 1676 febr. 20. Szilágyi Márton levele dr. Heideggerhez.
69. Bécs, 1676 márc. 12. Hoffmann Rudolf lelkész levele az angol követhoz, melyet Bruyninx megbízásából küld a gályarabok ügyében.
70. Wittenberg, 1676 ápr. 28. Simonides János levele zürichi jölteveőkhöz.
71. Wittenberg, 1676 május 3. Masznyik Tóbiás levele dr. Heideggerhez.
72. Wittenberg, 1676 május 4. Simonides levele dr. Heideggerhez.
73. Nagykároly, 1676 május 14. Dr. Veresgyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
74. Velence, 1676 május 16. Dr. Zaffius Miklós levele dr. Heideggerhez. Tudatja, hogy a gályarabok három csapatban útrakelnek Zürich felé, Szalontay a Buccariban levőket is kiszabadította.
75. Zürich, 1676 május 30. Hospinianus Rudolf lelkész beszéde a gályarabokhoz: meghívja őket keresztyén vendégségre.
76. Zürich, 1676 május 30. Dr. Heidegger üdvözlő beszéde.
77. Utrecht, 1676 jún. 3. Burmann Ferenc theol. tanár levele dr. Heideggerhez a magyar gályarabságot szenvedett lelkészek ügyében.
78. Velence, 1676 jún. 6. Dr. Zaffius Miklós levele dr. Heideggerhez ugyanez ügyben.
79. Velence, 1676 jún. 7. A buccari börtönben kitartott hat hitvalló bizonyítványa, a tértvényt aláírt társaikról.
80. Nagykároly, 1676 jún. 8. Dr. Veresgyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
81. Pápa, 1676 jún. 7. Pápai, győri, veszprémi végváray őrsége és Komárom nemeseinek kérvénye Bruyninx bécsi holland követhoz, eszközölje ki a száműzetésben levő lelkészek hazatérését.
82. Velence, 1676 jún. 12. Dr. Zaffius Miklós levele Helvécia rendeihez a gályarab magyarok ügyében kifejtett áldozatkész-ségükért.
83. Zürich, 1676 jún. 26. Körmendi György barsi, Komáromi István győri üdvözlő levele és még 12 gályarab társuk üdvözlő verse Gyöngyösi Istvánhoz.
84. Genf, 1676 jún. 30. Minutoli Vince dicskölteménye a gályákról megszabadult s ott levő magyar lelkészekhez.
85. Genf, 1676 júl. 1. Tronchin Lajos és Mestrezatius Amade lelkészek üdvözlők a Kőpeczi Balázs és társaik személyében náluk levő küldöttségét a gályarabságból megszabadult magyar lelkészeknek.
86. Velence, 1676 jún. 6. 1677 jan. 12-ig. Ladmóci István serkei lelkész és Buccariban szenvedett rab Albuma.
87. Zürich, 1676. Simonides János leírja saját és társa Masznyik Tóbiás megszabadulását és Zürichbe jutását.
88. Debrecen, 1676 jún. 23. Szilágyi Márton levele dr. Heideggerhez.
89. Zürich, 1676 júl. 16. Nikléczy Sámuel emléksorai Lavaterhez.
- 89a. Zürich, 1676 júl. 18. Kocsi Bálint levele Szalontay Istvánhoz.
90. Zürich, 1676 júl. 21. A Buccariból megszabadult hat hitvalló tiszteletére rendezett ünnepélyre Heidegger felhívása és Escher rövid feljegyzése.
91. Zürich, 1676 júl. 24. Bátorhegyi István emléksorai Lavaterhez.
92. Zürich, 1676 júl. 25. Waser Gáspár lelkész ajánló levele a gályákról megszabadultak Hollandiába igyekező küldöttségéhez.
93. Zürich, 1676 júl. 27. A megszabadított magyar lelkészek hálanyilatkozata a holland rendekhez és az erre küldött határozat.
94. Zürich, 1676 júl. Harsányi István összeírása az ideért 30 magyar egyházi szolgáról és többi társaikról.
95. Zürich, 1676. Szalóci Mihály gályarab által összeírt névsoruk.
96. Zürich, 1676. Arról való kimutatás,

hogy kikenél voltak elszállásolva a Zürichbe érkezett száműzött magyar lelkészek.

97. Dubling, 1676 aug. 1. Köpeczi Balázs levele dr. Heideggerhez, tolmácsolja hálájukat és utazásaikról értesíti.

98. Velence, 1676 aug. 8. Schorer János levele dr. Heideggerhez, kérve a gályarabokra tett költségei megtérítését.

99. Velence, 1676 aug. 8. Schorer és Lauber részletes számlája a gályarabokra kiadott költségekről.

100. Veszprém, 1676 aug. 9. Kun István veresberényi és Endrédi Dániel csopaki lelkészek levele Szalontay Istvánhoz.

101. Majnafrankfurt, 1676 aug. 10. Steller Tamás levele dr. Heideggerhez.

102. Majnafrankfurt, 1676 aug. 14. Otrókoci Főris Ferenc levele dr. Heideggerhez, értesíti utazásukról.

103. Majnafrankfurt, 1676 aug. 14. Köpeczi Balázs levele dr. Heideggerhez, kiegészíti Otrókoci tudósítását.

104. Zürich, 1676 aug. 17. A száműzött magyar lelkészek előterjesztése a Genfben székelő angol követhez egyházuk legkétségbejebb sorsáról.

105. Zürich, 1676 aug. 19. A városi tanács átírata Bern és Baselhez a magyar lelkészek ügyében.

106. Zürich, 1676. Karaszny Mihály dr. Heidegger részére összeírta az élő és megholt magyar marttyrok névsorát.

107. Heidelberg, 1676 szept. 3. Kocsi János levele dr. Heideggerhez.

108. Hága, 1676 szept. 10. Kramprich követ jelentése Lipóthoz.

109. Zürich, 1676 szept. 18. A gályákról megszabadult lelkészek köszönetüket, hálájukat nyilvánítják Sanctgallen dékánja és lelkészeinek.

110. Sanctgallen, 1676 szept. Dr. Vegelin beszéde, mellyel a gályákról megszabadult magyar lelkészek ide érkezett küldöttségét üdvözölte.

111. Leiden, 1676 szept. Spanheim Figyes tanár levele a gályákról megszabadult lelkészek ügyében.

112. Leiden, 1676 szept. Otrókoci Főris Ferenc rövid feljegyzése szenvedéseikről.

113. Heidelberg, 1676 szept. 22. Kocsi János levele dr. Heideggerhez.

114. Glarus, 1676 szept. 30. Harsányi István levele dr. Heideggerhez.

115. Wittenberg, 1676 okt. 9. Masznyik és Simonides levele dr. Heideggerhez.

116. Hága, 1676 okt. 10. A holland országgyűlés határozata a magyar lelkészek kérvényére.

117. Amsterdam, 1676 okt. 11. Otrókoci Főris Ferenc levele dr. Heideggerhez.

118. Lipcse, 1676 okt. 13. Lányi György levele dr. Heideggerhez.

119. Hága, 1676 okt. 14. A holland országgyűlés átírata Angolország királyához a magyar egyházak lelkészei ügyében.

120. Hága, 1676 okt. 14. Fagel H. titkár aláírásával küldött megkeresés II. Károly angol királyhoz és ennek kelet nélküli válasza. Tudatja, hogy már utasította e tárgyban bécsi követét, a közbelépést helyesli.

121. Vác, 1676 okt. 17. Dr. Csúzi Cseh Jakab losonci lelkész Buccariból szabadult hitvalló levele a helvét köztársasághoz.

122. Heidelberg, 1676 okt. 20. Kocsi János levele dr. Heideggerhez.

123. Amsterdam, 1676 okt. 29. Dankerts Kornél lelkész az Angliába induló magyar lelkészeknek ajánló levelet ad.

124. Amsterdam, 1676 nov. 4. Köpeczi Balázs levele Sellyei István és többi száműzött lelkésztársaihoz, értesíti őket az elért sikerekről.

125. Nagyenyed, 1676 nov. 5. Dr. Pápai Páriz Ferenc levele dr. Heideggerhez.

126. Zürich, 1676 nov. 6. Sellyei István levele Szalontay Istvánhoz.

127. Rotterdam, 1676 nov. 9. Köpeczi Balázs levele dr. Heideggerhez.

128. London, 1676 nov. 11. A gályákról kiszabadult magyar lelkészek küldöttségének (Köpeczi, Beregszászy, Bátorkeszi, Szomódi, Otrókoci, Jabloncai, Nikleci, Steller) kérvénye II. Károly angol királyhoz.

129. Zürich, 1676 nov. 6. Kocsi Bálint levele a pápai egyház gondnokához.

129. Zürich, 1676 nov. 6. Kocsi Bálint levele a pápai egyház gondnokához.

130. Zürich, 1676 nov. 7. Kocsi Bálint levele Zollikofer Mihályhoz.

131. —, 1676 nov. 18. Frigyes Vilmos brandenburgi választófejedelem a gályarabságot szenvedett lelkészek ügyében utasítást ad.

132. Velence, 1676 nov. 21. Zaffius Miklós köszönő levele a helvét köztársasághoz a gályarabok felkarolása, segítézéséért.

133. Az egykorú Escher J. röviden leírja a magyar prot. lelkészek 1674. évi üldöztetését. 1705-ben kelt.

134. Heidelberg, 1676 dec. 22. Kocsi János levele dr. Heideggerhez.

135. Zürich, 1676 dec. 26. Magyar száműzött lelkészek levele Harsányi Jakabhoz.

136. Zürich, 1676 dec. Frisius János emléksorai a magyar hitvallók emlékkönyvébe.

137. Amsterdam, 1676. Köpeczi Balázs és Szomódi János kéziratában fennmaradt névsora a magyar hitvallóknak.

138. Zürich, 1677 jan. 11. A száműzött magyar lelkészek köszönete a toggenburgi dékánhoz.

139. London, 1677 jan. 28. Köpeczi Balázs levele dr. Heideggerhez.

140. Debrecen, 1677 február 1. Kállai Kópis János levele dr. Heideggerhez.

141. Nimwegen, 1677 febr. 3. Harsányi Jakab levele a Zürichben levő száműzött magyar lelkészekhez.

142. London, 1677 febr. 16. II. Károly angol király kiáltványa a gályákról szabadult magyar lelkészek ügyében.

143. London, 1677. Az Angolországban tartózkodó, gályákról szabadult magyar lelkészek röviden leírják szomorú sorsukat a nagyközönség számára.

144. Hekelenge, 1677 márc. 15. Westhovius Tivadar levele a Zürichben levő száműzött magyar lelkészekhez.

145. Rimaszombat, 1677 márc. 15. Lipót-várról szabadult Kaposi István levele dr. Heideggerhez.
146. Rimaszombat, 1677 márc. 15. Városi tanács köszönő levele dr. Heideggerhez.
147. Farkasd, 1677 ápr. 2. Komárom megye határozata a káromkodás ellen.
148. Ulm, 1677 ápr. 23. Czeglédi Péter levele Séllyei és többi társaihoz.
149. Hága, 1677 ápr. 28. A holland országgyűlés határozata a száműzött magyar lelkészek előbbi szabadságaikba leendő visszahelyezése ügyében.
150. Hága, 1677 ápr. 28. A rendek átírata Bruyninx és Beumingenhez.
151. Formosa sziget, 1677 május 1. Szentviktori Antal részvétét nyilvánítja a magyar száműzött lelkészek iránt.
152. Basel, 1677 május 13. Veresegyházi Tamás levele dr. Heideggerhez.
153. Hága, 1677 május 13. Otrókoci Főrís Ferenc levele dr. Heideggerhez.
154. Hága, 1677 május 3. Otrókoci és Bálorkeszi tudatják Zürichben levő bajtársaikkal, hogy április 20-án Angliából visszatértek.
155. Hága, 1677. Otrókoci „Furor festiae contra testes Jesu Christi in Hungaria” című műve, melyben röviden elbeszéli szenvedéseik történetét.
156. Hollandia, 1677. Az összes prot. fejedelmekhez utolsó kiáltványuk, eszközöljék ki hazatérésüket és régi szabadságukat.
157. Velence, 1677 május 15. Dr. Zaffius Miklós levele dr. Heideggerhez Schorer számlájának kiegyenlítése ügyében.
158. Debrecen, 1677 június 10. Szilágyi Márton küldi filozófiája első részét kinyomtatás céljából dr. Heideggernek.
159. Légrád, 1677 július 4. Itteni várórség megbízza Szalontayt, hogy őket vallásuk ügyében képviselje és azt mozdítsa elő.
160. Bécs, 1677 júl. 29. Szalontay István tudatja Séllyeivel és társaival, hogy addig nem tér innen vissza, míg hazatérhetésük ügyéről biztos hírt nem tud.
161. Debrecen, 1677 júl. 30. Szilágyi Márton levele dr. Heideggerhez.
162. Pápa, 1677 aug. 6. A pápai, kassai, győri, légrádi, füleki, lévai, komáromi, körmendi, tatai nemesek és végvárak katonái azt kérik a pfalzi választófejedelem bécsi követétől, lépjen közbe értük Lipótnál, előbbeni vallásszabadságuk, lelkészeik hazatérhetése ügyében.
163. Debrecen, 1677 szept. 25. Köleséri Sámuel levele dr. Heideggerhez.
164. Zsebeháza, 1677 szept. 26. A rábaközi evangélikusok levele Szalontayhoz.
165. Genf, 1677 okt. 29. Gyöngyösi István levele a zürichi lelkészekhez.
166. Zürich, 1677 okt. 30. Séllyei István hála- és köszönetnyilvánító beszéde búcsúzásuk alkalmával, midőn visszatértek a hazába.
167. Zürich, 1677 okt. 9. Kocsi Bálint röviden rajzolja a magyar- és erdélyországi református egyház 1647—1677. állapotát.
168. Zürich, 1677 okt. 26. A hazába már-már visszatérő magyar lelkészek búcsút vesznek genfi jóltevőiktől.
169. Ulm, 1677 nov. 5. Harsányi István értesíti Heideggert útjukról.
170. Ulm, 1677 nov. 6. Karasznai Mihály levele dr. Heideggerhez.
171. Utrecht, 1677 nov. 16. Otrókoci Főrís Ferenc tudatja Heideggerrel, hogy mihelyt társaik Angliából visszatérnek, haza mennek.
172. Lipcse, 1677 nov. 24. Harsányi István levele dr. Heideggerhez.
173. Boroszló, 1677 dec. 25. Karasznai Mihály levele dr. Heideggerhez.
174. Boroszló, 1677 dec. 31. Harsányi István levele dr. Heideggerhez.
175. Zürich, 1676—1677. Escher Ulrik János számadása a száműzött magyar predikátorok részére gyűjtött pénzről.
176. Basel, 1677 dec. 3. Kocsi Bálint levele dr. Heideggerhez.
177. Rimaszombat, 1678 jan. 1. Harsányi István anyakönyve, a keresztelendőkre vonatkozó szabályzat, Zsuzsanna leánya születési adata.
178. Boroszló, 1678 jan. 2. Simonides János levele dr. Heideggerhez.
179. Rimaszombat, 1678 február 20. Harsányi István levele dr. Heideggerhez, leírja hazatérését.
180. Basel, 1678 márc. 6. Kocsi Bálint levele dr. Heideggerhez.
181. Utrecht, 1678 márc. 8. Otrókoci levele dr. Heideggerhez.
182. Basel, 1678 ápr. 2. Kocsi Bálint levele ugyanahhoz.
183. Pápa, 1678 ápr. 26. A pápai egyház lelkészei és gondnokai nyugtatják a soproni egyházat, a gályarabokra tett költségekre 150 frtot felvettek.
184. Rimaszombat, 1678 május 3. Harsányi István levele dr. Heideggerhez.
185. Hekeling, 1678 május 4. Westhovius Tivadar levele Soomer Bernáthoz a gályarabok megszabadításáról.
186. Boroszló, 1678 május 22. Simonides János levele dr. Heideggerhez.
187. Genf, 1678 június 25. Kocsi Bálint levele ugyanahhoz.
188. Boroszló, 1678 jún. 20. Masznyik és Simonides köszönik Heideggerhez küldött levelükben a nekik nyújtott segílyt.
189. Genf, 1678 jún. 25. Kocsi Bálint levele dr. Heideggerhez.
190. Rimaszombat, 1678 aug. 5. Harsányi István levele dr. Heideggerhez.
191. Genf, 1678 aug. 5. Kocsi Bálint levele ugyanahhoz.
192. Salmurium, 1678 aug. 16. Gyöngyösi István levele ugyanahhoz.
193. Rimaszombat, 1678 nov. 23. Harsányi István levele ugyanahhoz.
194. Utrecht, 1678 nov. 23. Debreczeni Kozma János levele ugyanahhoz.
195. Harmac, 1679 jan. 13. Karasznai Mihály levele dr. Heideggerhez, melyben hazatéréséről részletesen értesíti.
196. Rimaszombat, 1679 jan. 16. Harsányi István levele ugyanahhoz.

197. Boroszló, 1679 márc. 20. Simonides János levele ugyanahhoz.
 198. Ács, 1679 márc 25. Komáromi István ajánló levele dr. Heideggerhez.
 199. Pápa, 1679 márc. 26. Kocsi Bálint levele dr. Heideggerhez.
 200. Lipcse, 1679 ápr. 30. Masznyik Tóbiás levele ugyanahhoz.
 201. Bagamér, 1679 május 13. Kállai Kópis János levele ugyanahhoz.
 202. Debrecen, 1679 május 9. Szilágyi Márton levele ugyanahhoz.
 203. Pápa, 1679 május 26. Kocsi Bálint levele dr. Kisselbach Boldizsár baseli orvoshoz, melyben vázolja egyházunk szomorú állapotát.
 204. Kocs, 1679 jún. 3. Dr. Csúzi Jakab levele dr. Zaffius Miklóshoz.
 205. Rimaszombat, 1679 aug. 29. Harsányi István levele dr. Heidegger Henrikhez.
 206. Rimaszombat, 1679 aug. 29. Tatai Sámuel és Harsányi István kérvénye a zürichi egyház lelkészei és a városi tanácshoz.
 207. Páris, 1679 szept. 27. Gyöngyösi István levele dr. Heideggerhez.
 208. Heidelberg, 1679 okt. 18. Kecskeméti János és Szondi János levele Gessner Jakabhoz.
 209. Lipcse, 1679 okt. 21. Simonides János levele dr. Heideggerhez.
 210. Pápa, 1679 nov. 18. Kocsi Bálint levele ugyanahhoz.
 211. Heidelberg, 1680 február 1. Rimaszombati Mihály levele ugyanahhoz.
 212. Heidelberg, 1680 márc 22. Debreceni Szilágyi Mihály levele dr. Heideggerhez.
 213. Heidelberg, 1680 ápr. 13. Ugyanannak levele ugyanahhoz.
 214. Frankfúrt, 1680 ápr. 23. Ugyanannak levele ugyanahhoz.
 215. Leiden, 1680 május 3. Ugyanannak levele ugyanahhoz.
 216. Augsburg, 1680 május 26. Simonides János levele ugyanahhoz.
 217. Leiden, 1680 szept. 2. Debreceni Szilágyi Mihály levele Hessius Henrikhez.
 218. Leiden, 1680 szept. 2. Ugyanannak levele dr. Heideggerhez.
 219. Pápa, 1680 okt. 23. Kocsi Bálint levele ugyanahhoz, kéri nála hagyott pénzét.
 220. Pápa, 1680 okt. 23. Ugyanannak levele Hottinger Henrikhez, kéri közbenjárását.
 221. Rimaszombat, 1680 nov. 27. Rimaszombati Mihály levele dr. Heideggerhez.
 222. Utrecht, 1680 dec. 11. Debreceni Szilágyi Mihály levele dr. Heideggerhez.
 223. Zürich, 1680. Kecskeméti Selymes János magyar tanuló levele dr. Heideggerhez.
 224. Kocs, 1681. ápr. 30. Dr. Csúzi Cseh Jakab kérvénye Zürich előjáróihoz.
 225. Kocs, 1681 ápr. 30. Dr. Csúzi Cseh Jakab levele dr. Heideggerhez.
 226. Rimaszombat, 1681 május 24. Harsányi István levele dr. Heideggerhez.
 227. Debrecen, 1681 május 24. Szilágyi Márton levele ugyanahhoz.
 228. Pápa, 1682 febr. 26. Horváth Miklós veszprémi alispán hiteles kiadványa arról, hogy az 1681. soproni országgyűlésen alko-

tott törvényeknek, mert az evang. rendek tudta nélkül hozattak, Kőrösi Ferenc és Vég-helyi Ferenc a Veszprém várm. nemesek nevében ellene mondtak.

229. Gyöngyös, 1682 ápr. 30. Otrokoeci Fóris Ferenc levele dr. Heideggerhez.

230. Majnafrankfurt, 1682 jún. 1. Steller Tamás levele ugyanahhoz.

231. Debrecen, 1684 február 1. Szilágyi Márton 120 frtot küld Heideggernek.

232. Nagyenyed, 1684 márc. 20. Dr. Pápai Páriz Ferenc levele ugyanahhoz.

233. Debrecen, 1685 ápr. 24. Dr. Csúzi Cseh Jakab levele ugyanahhoz, kérvénye támogatását kéri.

234. Debrecen, 1685 ápr. 24. Dr. Csúzi Cseh Jakab kérvénye a zürichi tanácshoz.

235. Debrecen, 1686 márc. 25. Ugyanannak levele dr. Heideggerhez.

236. Szöny, 1686 nov. 25. Ugyanannak levele ugyanahhoz.

237. Debrecen, 1686. Dr. Veresegyházi Tamás levele ugyanahhoz.

238. Radvány, 1687 febr. 26. Simonides János levele ugyanahhoz.

239. Rimaszombat, 1688 aug. 30. Harsányi István levele ugyanahhoz.

240. Nagyenyed, 1689 dec. 18. Dr. Pápai Páriz Ferenc levele ugyanahhoz.

241. Nagyenyed, 1690 ápr. 17. Ugyanaz ugyanahhoz.

242. Rimaszombat, 1691. Harsányi István feljegyzése a halottak eltemetéséről és az ő halotti anyakönyvi adata.

243. Pécs, 1692 ápr. 7. Városbíró és tanács kijelentik, hogy eretneket határaikban nem tűrnek meg.

244. Lepsény, 1692 nov. 13. Kocsi Bálint levele dr. Heideggerhez.

245. Nagyenyed, 1692 dec. 8. Dr. Pápai Páriz Ferenc levele ugyanahhoz.

246. Bécs, 1694 aug. 5. Lipót a főlekiek vallásszabadgyakorlatát, jöllehet 1675-ben, mert végvár volt, megerősítette, most, mert már nincsenek végvárak, betiltja.

247. Pápa, 1724 ápr. 30. Csúzi Cseh József pápai lelkész, mint a hitvalló Jakabnak fia, segílyt kér a magyar lelkészek részére gyűjtött pénzből, külföldi akadémiára menő fia számára.

Közli a pápai református főiskola könyvtárában O 662. szám alatt elhelyezett eredetiről

Pongrácz József.

Két ismeretlen vallásos költő. (Bessenyei Anna és Bessenyei Boldizsár)

A pataki könyvtár porlepte fóliánsai közt két ismeretlen vallásos költőre, két Besse-nyeire akadtam. Két, mondhatni, teljesen ismeretlen Bessenyeire, a kevésbbé ismert Annára és a teljesen ismeretlen Boldizsárra. *Annának* ugyan Széll Farkas kiadta hat ver-sét a Bessenyei családról írt művében, és pe-dig annak nyomtatásban is megjelent, de ál-tala könyvészeti ritkaságnak mondott köny-véből s a munka a 100. lapján azt is jelezte, hogy a köztudat Annát verselőnek tartotta s ilyen névvel emlegette Szabolcsban. Ő is,

a Szinnyei írói lexicon a is, a Király Pál birtokában lévő könyvre hivatkozik, mint forrásra. Ebből van egy példány a pataki könyvtárban is, melyet az Angyal Márton könyvtárossága alatt szerzett be. Címe: *Bessenyei Anna versei. Készült Gáván, 1815. Esztendőben. S Patakon nyomtatva 1815-ben.* Nem mutatják e versek valami nagy költőnek Annát, de van néhány verse, mely a vallásos költők sorába emelheti. Néhány szóval ismeressük ezeket.

Kedves embertársaihoz intézett versében azt mondja, hogy ő nem poéta, de kifejezést akar adni érzelmeinek, Isten és emberszeretetének. Egy másikban az ég szépsége csodálatra ragadja. Másik versében viszontagságos helyzetében Istenhez fordul, akit egy további versében élő valóságának érez, hisz és mond. Rettenetes a halál, de hinni kell az isteni kegyelemben, mondja hatodik versében. Egy másik verse szerint a test leveretésének idején lelke Istenhez kiált. A X. verse szerint lelki örömet talál a Krisztusban, akizhez, egy másik versében is felemeli lelkét. Éneket ír templomszentelésre. Árvaságát siratja a XXI. számúban. Nénjéhez írott levele végén így ír: „Néném, kedvesebb nekem az én istenem és az ő akaratja, mint a te becses személyed“. Ennyi vallásos jellegű vers van e kötetben

Ez a Bessenyei Anna valóban derék, jólelkű nő volt, az árvaságban lévő Bessenyei György gondozója élete alkonyán, a György bátyjának, Lászlónak a leánya. Idős volt már, amikor a György gondozására Pusztá-Kovácsiba ment. Az ő halála után hazatért Gávára s itt élt tovább. Házi munkái mellett verselt tovább. A pataki könyvtár két ismeretlen kéziratot őriz tőle, a 889. s 886. sz. alatt.

Az elsőnek a címe ez: *A keresztjén hitnek gyümölcse, melyeket Bessenyei Anna termelt azon a helyen, hol a teremlő maga plántálta, hogy a rothadó természetből rothadatlanságot hozzon, a halandóságból halhatatlanságot teremjen, mint mennyei plánta, az örök életre, hogy az megmaradjon. Két különböző verskebe Gáván, 1821.*

Rá van írva: *Tekintetes Bessenyei Anna kisasszony ajándékából bírja a S. Pataki Anya iskola, 1821.*

E sajátkezűleg írt füzet tehát B. A. verseit tartalmazza. Jelégjét János 15. részéből veszi: Gyümölcsöt teremjetelek és a ti gyümölcsötök megmaradjon.

Az első darab rendkívül hosszú, páros rímű vers. Az Isten nagyságáról s a benne hívők boldogságáról szól. Az Istenben hívő lelkek boldog birodalmának ez áradó, de néhol tagadhatatlanul lendületes kifejezési ma is megkapják az olvasó figyelmét:

*Ez az én örömöm, hogy szeretlek nagyon,
Minden bizodalmmal beszéddiben vagon.
Az én örökségem a te ígéréted:
Kik téged szeretnek, azokat szereted.*

Tizenkét ívrétnél nagyobb lapon áradozik így Bessenyei Anna Istenhez. Azután a következő rövidebb közlemény is Istenhez szól:

egy nagy árvíz idején kéri segítségét: fogja meg az Úr a vizeket, hogy tovább ne jöjjenek. Egy másik verse sorain is szüntelenül az Istenről gondolkodik. Ebben Ezsaiás, Jóél és Zakariásból vett sorokat vegyít a versbe. A prózai részekben vizsgálódik a lélekről, a tudományról, mely a lélekben olyan, mint a virágban a gyümölcs; az értelem pedig, mint a virág a fán; az értelemnek az okosság az ága, az ágnak ismét gyökere a bölcsesség; mindennek kútfeje pedig a Mindenható. — A következő rész a teremtésről szól. A többiek Jézus megtestesüléséről, haláláról, feltámadásáról, mennybemeneteléről szólnak. Az utolsó fejezetek a Szentlélek eljövételéről és a körülmetélkedésről elmélkednek. A végső igék: Timótheusból valók.

A 886. sz. kéziratot füzet címe ez: *A tiszta és józan értelemnek cseppjei, melyek folynak a léleknek és a testnek együtt való vetélkedéséből és ismét azoknak szent egyesüléséből. Készült Gáván, 1823. NagyBessenyei Bessenyei Anna által.* E két évvel későbbi kézirat szerint a lélek vetélkedik a testtel a bűn ellen, azt csúfosan meggyőzi és barátokká lesznek. Magasztaló sorokat olvasunk itt a hitről s a szeretetről: „A hit győz meg arról, hogy van Isten, ki az embert teremtette s bocsájt rá nyavalyát és ad egészséget: ha engedek néki, enged, ha szeretem, szeret“ — mondja: „A hitből terem a szeretet, mint a virágból a gyümölcs.“ Végül a test elismeri, hogy a Teremtőt teremtőjének, törvényét kötelességének kell tartani, hogy élete csendes és halála boldog legyen.

Így végződik e füzet, mely Bessenyei Annát egy jólelkű, Istent szerető és kereső nőnek mutatja. Érdekes volna fölkeresni többi kézíratait, mert 1859-ig, haláláig, még bizonyára írt verseket.

Bessenyei Annáról még valamennyit tudunk, de a másik Bessenyei, Boldizsár, teljesen ismeretlen, pláne, mint vallásos költő, ismeretlen. Kempelenből annyit tudunk róla, hogy György bátyjának, Lászlónak József nevű fiától származott, így Annának unokaöccse volt. Versei szerint 1813-ban kellett születnie. Széll Farkas szerint kétszer nősült. Először Lasztóczy Annát, később Ilosvai Paulát vette feleségül.

A pataki kéziratban két kötet kézírata van. Az egyiknek (73/a) ez a címe: „*Bessenyei Boldizsár Munkácskájai. Készült Gáván, 1822. Kilencz esztendő koromban. Mártiusban.*“ A pataki könyvtár 1824-ben szerezte meg.

Sajátkezűleg írta be a szerző e verseket e füzetbe, gyermekes betűkkel. János evangéliumából vett idézettel kezdődnek a versek. Az első felett ez van: 1822-dik esztendőbeli versecskék, melyeket mindennap írogatok. Áradozva ír az Istenről s a Jézusról. Estveli gondolataim címmel a 184. dicsérethez hasonló gondolatokat fejteget:

*A szememre nem jó álom,
Míg én meg nem halálom
Istenemnek jóvoltát,
Kegyelmét és áldását.*

A „Gondviselésről“ szóló versében is így ír:

*Istenem, jó voltod mindennap hálálom,
Buzgóságra indít, mikor megszámlálom.*

Istent kéri egy másikban, hogy őt, mint templomát, építse fel. Hatalmát magasztalva kéri egy harmadikban, hogy vegye el bűneit. Istent keresi abban a versében is, mely (l. XIX. zsolt. Szerk.) így kezdődik:

*Az Egek hirdetik a bölcsességedet,
És az éjszakák is beszélnek nevedet.*

Verset ír vasárnapi, karácsonyi alkalmakra, a Miatyánk formájára, hűsvétra, templombamenetle, bűnbánásra. Áradozva ömlik a vers e 9 éves gyermek lelkéből. — A „Mi atyánk“ formájára írt verse sokkal rövidebb, mint a 160. dicséret. Még névnap-i versében is Isten félelme tükröződik. A következő évben írt versében is Isten segítségét kéri:

*Bessenyei vagyok, egy gyermek, Boldizsár
Isten, az én lelkem léged keres és vár.*

Majd így szól: „Nevellj a lelkeddel, mint kis Bessenyeit“.

Vagy:

*Az igazság lelkét
A Jézus szerelmét
Add belém, Istenem,
Hogy legyen mindenem.
Hogy törvényed, Istenem,
Legyen az én mindenem!*

Nénjét, ki, úgylátszik, nevelte, egyszer megbántotta. Ennek így ad kifejezést:

*Óh, Jézusom, el ismerem,
Hogy ellened vékeztem.
A Nénémet meg bántottam,
Hibámmal szomorítottam.*

Hatszáz sort írt össze e 27 oldalas füzetbe.

A másik füzet a 142. sz. kézirat. Ez 1824-ben került a könyvtárba. Ennek a címe: Bessenyei Boldizsár újabb munkáscákjai, melyeket gyűjtött az örök életre, az Úr Jézusnak hathatós, dicsőséges kegyelme által, az Isten lelkének reá való lehellése által. Gáván, 1823-dik esztendőben, 15-dik Áprilisban. Az egész csupa hálaadás. Az egyikben pl. Isten jótéteményeit verses és prózai szövegben hálálja. Majd újévkor, húsvétkor, nagypénteken, pünkösztör mond imát, hol prózában, hol versben. Pl.:

*Mint örök élet ága,
Legyek Jézusom sajátja.*

Egyik versének ez a címe: „Más kérések és fohászok az Istenhez és a Krisztushoz“. Egy másik darabjában elmélkedik a hitről, az Isten szeretetéről. Versben kéri Istent, hogy szent fiának vérével tisztítsa meg őt. Júniusban új füzetbe kezd: *Bessenyei Boldizsár munkáscákja. Készült Gáván, 1823. Eszt. júniusban, címmel. Az ephesusi levél-*

ből vett jelige után prózában elmélkedik az Istenről, hogy ő kegyelméről, a szent lélekről, a Krisztusról. E füzet 104 oldalnyi terjedelmű. Hogy szerzőjével mi lett később, nem tudjuk.

Sárospatak.

Gulyás József.

Művészet és vallás.

(Von Ogden Vogt könyvéről.)

A protestáns egyházakban hovatovább mind több figyelem fordul a vallás és az egyházi élet művészi, esztétikai oldala felé; mind több hang eszméltet arra, hogy az értelmi és erkölcsi problémák mellett nem szabad elhanyagolni a művésziakat sem. A mi szegény sorban szerénykedő prot. egyházunk se marad el ebből a sorból, ahol csak lehet, segíteni is próbál ezen a mindig fájdalom-sabban érzett hiányon, mert arra rég ráeszmélt, hogy a puritánizmus éppen nem művésziatlenséget jelent, hanem csak nagyon komoly és nagyon szigorú értékelést, vagyis válogatást a művészetben is: tehát művészibb tenni az éneklést, az egész istentiszteletet, ha, mikor alkalom adódik rá, az új templomot esztétikai értékűvé is tenni: mindez éppen olyan természetes jelenség nálunk is, mint anyagi javakban és művészi hatások eszközeiben gazdagabb nem prot. egyházakban és éppen olyan képmutatás volna szemünkre vetni — amint pedig nem egyszer megtörténik — ezeket a szerény és indokolt esztétikai törekvéseket, mint amilyen volt annak idején csúfolódnia, hogy néma az erdő, miután kiirtották belőle a csalóányt — ugyanazok a csúfolódók. Az azonban bizonyos, hogy itt minálunk, a magyar prot., főleg református egyház, még többet tehetne, még intenzívebbenn kellene elvégeznie, amit a vallás természete követel, éppen a vallási és egyházi élet élettéljessége érdekében és amiben még a legszerényebb eszközökkel is sokat lehet tenni: hogy a szépségből több fogadjon, vegyen körül, örvendeztessen meg a templomban és az istentiszteletben, mint ma általában történik és mindezt természetesebben tegye, mint ma, éppen mert a szépség ott van, mint egy boldog adottság a vallásos élet alkatában, csak ki kell tudni emelni, megvalósítani hozzáértő szívek által.

Ezért az is szükség és nyereség, ha legalább szüntelenül ébren tartjuk ennek a munkának jelentőségét, eszközeire ráfigyelünk, a magunk teendői közé ezt a kérdést is, mint egészen és mindig aktuális teendőt, föl vesszük, a köztudatba belegyökereztetni megpróbáljuk, hogy egyszer nálunk is egész terjedelme és mélysége szerint meg is oldhassa a hozzáértett kor. Ennek a célnak akar szolgálni ez az ismertető cikk is, mikor be akarja mutatni a *Von Ogden Vogt* könyvének: *Art and Religion*, gondolatmenetét, amely 1929-ben második kiadásban jelent meg és egy élettéljes és kitűnően gondozott vallásos közönség életében a legszemléltetőbb módon mutatja be a művészi elem természetes szerepét és ezért pótolhatatlansá-

gát. A könyv pompás kalauz lehetne a mi viszonyaink közt is egy tervszerű és rendszeres egyházi művészet kidolgozására és ezért lefordítása kívánatosnak és nyereségesnek látszik: mindenestre, fordítottak már magyarra ennél sokkal kisebb értékű könyvet, még a prot. irodalom termékei közt is.

Az író éppen abból indul ki, hogy a prot. egyháznak általában hiánya a művészi elemmel való nemtörődés. Theológiája és etikája egy nagyszerű és örökösen megújuló bírálat érlelő és tisztító hatása alatt nőtt ideálissá, de sovány kultuszát nem érte ez az érlelő bírálat. Pedig a kultusz művészete mindent átölelő művészetté lehetne, mert az építészettől a liturgiáig egy nagy és egységes hatáshálózatot ölel fel, melynek átélni való tanulsága az, hogy a szépség kategóriája ott van, mint alkotó mozzanat az újkori ember vallásosságában, mert az evangélium maga tartalmazza, csak hogy a mai ember még nem találta meg benne. Amerikára nézve ennek magyarázatát abban látja az író, hogy ott most élnek a középkortól való felszabadulás utolsó fázisában: ott tehát, de általában ma sehol se lehet meg az az egység, amely meg volt Florenben, vagy az Erzsébet-kor Anglijában, vagy a mór Spanyolországban. Már pedig a vallás és a művészet egymásra utalnak, mert a szépben ott van a jó és igaz, mint ezek magasabb egysége. Ennek a „magasabb egységnek” elméletében ugyan nem ás le az író a legmélyebbre, nem is ez az ereje, hanem a gyakorlati teendők összefüggését annál kristályosabb tisztasággal látja pompás angolszász gyakorlatiassága. Az esztétikai mozzanat ugyanis a teljes kielégedés pillanata, a vallásnak tehát tisztáznia kell a maga viszonyát ehhez a tevékenységhez: hiszen, maga is a legvégső, legteltesebb, az abszolút megnyugtató betöltése minden lelki hiánynak. Ez csak úgy lehet, hogy a vallás, a legmagasabb élet, a legmagasabb formára vágyik, csak akkor teljes a maga léte megvalósulása, ha ezt megnyeri: ezért kell neki a legmagasabb formát biztosítani, a legmagasabb forma pedig a művészi forma. Így lehetne a szerző fejtegetéseit elmélyítve összefoglalni.¹

Ebből érthető, hogy a művészet szépen virulhat az egyházon kívül, mint ahogy az Istenországa a templomon kívül is virágozhatnak, de a művészet is a vallásban nyeri meg teljes létformáját és viszont, sokkal több ember kíváncsított be az egyházba a szépség vonzó erejéért, mint rendszeren hiszik. És itt hatalmas lehetőségek várnak még megvalósításra. A kath. egyház missziója és egész istentisztelete nem fejezi ki többé a modern ember vallását, mondja az író (37.) és nem is adja az esztétikailag magasabbrendű kultuszt. Az anglikán egyház se fejezi ki a mai ember vallásos tapasztalatát és váradalmait, a munkás nem találja meg benne (a Közimakönyvben) a munkáról szóló imádságot.

Azonban a szabad egyházak szabadsága

is lehanyaglott, megszokássá merevedett, itt az első teendő: visszaadni a szépséget a vallás kifejezései közé. Ez pedig nem cifrázása valamely sovány témának, hanem azt teszi, hogy „hasadék marad a vallás és művészet közt, míg az átlagos ker. egyházban nem pontosan ugyanazon elvek szerint szervezkedik meg az istentisztelet, amelyek a művész akármilyen médiumon (azaz közege) át szépséges művé szervezi a keze közt levő anyagot”. (42.) A művész hibázik, mert nem ismeri a vallást, se az építész, se a zenész, érzi, vagy sejtik a vallás erejét, de inkább az archeologus érdeklődésével nézik: a pap viszont hibázik, mert nem siet kielégíteni a vallás iránt jelentkező vágyat. Pedig a vallásnak szüksége van a művészetre, hogy kifejthesse egész hatását, hogy megragadja az átlagos embert. A vallásnak kellene adnia a teljes, végleges békét minden emberi szívbe, de, mert ezt nem teszi, azért fordulnak olyan sokan a művészethez, ahol pedig nem találnak egyebet, mint álptlékot. „Nincs ártalmára a vallásnak, ha nagy alkotó hitek oly diadalmasan ábrázoltatnak nemes és szemléletes formákban, hogy a művészet örömeit restaurálják.” (52.) Mert a művészet: örök igazságok szüntelen új kifejezése, életteljes szemléletes formában. „Az Úr énnékem őriző pásztorom”: ez művészet és azért örökké új és örökké igaz a hatása.

Ezért van a két hatalmas erőforrás egymásra utalva. A művészet vallás nélkül elveszti legmagasabb jelentőségét, a vallás művészet nélkül néma. A vallásnak is a forma adja meg a lényegét, azért a forma, vagyis a művészet nélkül elapul és megromlik. A vallásnak tehát testet kell nyernie, ennek formái a rítus, hitvallás, ünnep, a látomások, ami mind forma, tehát mind művészi elem, aminek vannak fizikai jelképei, aktusai, a hitvallás is ilyen és a tette, azaz akarata ható kiegészítés is. A próféták tisztán szellemi látomásait hatalmas művészi képek hozzák közel hozzánk: a pap ezeket hitvallásokba foglalja, ez éppen olyan szükséges, mint amaz és neinkévesbbé művészi alkotás, mint a nyelveken beszéls.

De ma mindez még nem elég, mert a mai protestantizmus, legalább az amerikai, egyikkel se törődik. Elhatalmasodott a nyers izgató irányzat, amely azonban, éppen művésztelensége miatt, nem érdekli a lelkeket. Itt tehát azt kell egyszer tisztán látni, hogy akik azért húzódoztak a művészettől, mert érzéki, nem tudták megmenteni a vallást az érzékiségtől, a legközönségesebb formájától, a szenzacionalizmustól. Pedig milyen egyszerű volna a természetes viszonyt követni. A legtöbb embert ma a megszokás viszi a templomba; miért ne vihetné a legmagasabb öröm várása? Ha a legnagyobb dolgokat a legméltóbb formában adja neki az egyház? A prot. egyház istentiszteletének központja az igehirdetés, a beszéd; ám a beszéd méltatlan lett feladatához. A beszéd mindenekelőtt és fölött *prófétai* eszköz: ámde nem minden igehirdető próféta és nem is lehetne állandóan a próféta végsőig leszült lelkiállapotában élni, — a beszéd

¹ L. Vallás és művészet. Theol. Szemle III. (1927) f. 106. és köv. szakasz.

pedig mégis úgy tesz, mintha erre képes volna. Itt az első egyszerű teendő: lemondani erről a nem igaz pózról, melyet se a pap, se a közönség nem bírhat el sokáig. Nagy dolog az és nyert ügye van, ha jó pásztor és tanító lehet valaki. Akkor is a művészet a leghebbe szövetségese. Ha már az iskolában művészi hatások közé visszük a gyermeket, miért kellene abbahagyni ezek szolgálatát az egyház további életében?

Azonban a szépség nem művészieskedés, nem barokk vagy bizarr mesterkedés. *Természetesség* a szépség mindenekelőtt, a lényegét megnyilatkoztató magától értetődőség, azért egyszerre világosság és mélység. Itt azért igen, a prófétai elemé a legfőbb szó: mert a próféta nem jövődőt mond, nem egyes eseteket talál ki, hanem megmutatja egy felismert új életelv sorsát és megvalósulása útját, általunk, vagy ellenünk. Ő csak egyet tud: ő látja, hogy a jövő ilyen lesz, hogyan? az nem érdekli. A próféta azért a vihar, a levegőt megtisztító, a lelkeket munkára felrázó vihar: a kertészkedést a pap végzi, az ő nagy feladata: az új bornak az új tömlőt és az új életelvnek új lelkekben új otthont készíteni. Ez azért nagy dolog, mert éppen a prófétai elemet kell ébrentartania, hiszen igazán ez az építő, gyógyító, ez az örök fejlődés biztosító eleme: nem volna szerencsés dolog, ha megmerevednék, valamely természetfölötti mágikus hatásban bízva, mint minden rendi papság esetében látjuk.

Éppen ezért igazi segítőtársa a papnak a művészet, mert a művészet: az élő vallásosságnak mindig új és lényegét mindig jobban kifejező formákat megtalálni. Ha tehát a saját maga vallásos élete őszinte, közvetlen, egyéni, azzá tudja tenni a másokét is, mert meg tudja találni természetes életformáit a vallásos életnek, tehát tudni fogja igaz természetere szerint irányítani azt az istentiszteletben, a kultuszban, a templomépítésben, berendezésben — mindenütt, ahol formálásra van szó, vagyis tehát éppen a vallás élő erővé tetelében. Így lesz az istentisztelet a mindennapiságon túlemelő élmények hozzáméltó kifejezése, ezzel biztosítja, hogy éppen olyan igaz *élménye* lehessen minden lélekeknek; ha a papnak sikerült ezt elérni, ez azt teszi, hogy művész volt. Ezzel menti meg éppen a prófétai elemet. Hiszen, a próféta mindig művész, mert ő látok, azaz, a legtömörítőbb erővel lát túl a jelen valóságon, még csak ő látja azt a magasabb valóságot, amellyel tehát a szépség eddigi birtokához is ad valami eddig ismeretlen új kincset. A pap ezt is benne találja a próféta örökségében és megmentheti esetleges terhétől. A próféta ugyanis, vagy inkább a művész benne, könnyen *láttnivalónak nézi* a valóságot, a vallást is; spektákulumnak. De a fő jellemvonása mégis az, hogy a valóságot magát fogja össze, azt szólaltatja meg; a művész a nagy *kijelentő*, a lényegét fejezi ki, mégpedig az érzéki, szemléletes megjelenés formáiban; azért életteljesebb, mint a tudós lényeg-kifejezése. De az érzéki közeg neki csak *transparens*, a művészi szemlélés,

ahogy *Fichte* szellemében mondhatjuk, a transcendentális szemlélés iskolája. (92—94.)

Így lesz világos a jelkép szerepe a vallásban. Éreje az, hogy az egész jelentést kifejezi a jelképben; korlátja, hogy a véges sohasem képes másként kifejezni a végtelent, mint éppen szimbolizálva, jelképezve; ezért könnyen válhatik a jelkép *idolumná* ha nem figyelünk arra, hogy éppen esztétikai, kifejező szerepe van és az adja létjogát. Ez azonban biztos és szilárd; a vallás erőnyeres, melyet a szimbolumok hoznak közel, mint *vehiculumok*; ezekhez csatlakozik a sákramentumok szerepe. A sákramentumra azért van szükség, mert ez a *személyes odaszentelődés gyakorlata*: a mágikus bálványozástól csak az menti meg, ha ebben is az élmény erejét át tudjuk adni. Ezért kell a gyermeket az első perctől a szépség légkörében nevelni, hogy az Isten világát tanulja meg szépek látni, aztán fogadja magába olyan egyházi légkör, ahol a szépség az isteni világrend természetes alkotó része maradt, ahol a templom is szép és ez a szép templom nemcsak azért van, hogy meesziről nézzék, hanem hogy otthon legyen benne gyermek és felnőtt: azért a szerző nem barátja annak, hogy a gyermekistentiszteleteket valami mellékszobában tartsák, ahová már nem jutott a szépségből.

A szószék az új gondolatok számára való hely; itt történnek a próféciák, az igazságok bátor kijelentései, a múlt beleszárjztatása a jövőbe. A mai szószék ezt nem teszi, — ezt sem teszi. Mintha a múlt már haszontalom volna, csak prófétálják a régi gondolatokat a régi érzés nélkül. Hogy látnák meg akkor az Istent, ha csak hallomásból ismerik? Hogy látnák meg a szépségeket, melyekben Isten megjelenik? Pedig az érzés a nagy egyesítő erő; a művészi közösség éppen az érzelmi közösség; az a nagy hivatása, hogy állandósítja azt az élményt, hogy a vallásos életben leomlanak az elválasztó korlátok, hogyha más tekintetek ilyen különbségeket tétetnek, *itt* azok megszűnnek. A prot. egyházak nagyszerű egyesülési törekvései akkor érnek célt, ha mindezen vallásos élmények kifejezésében művészileg elég tágas lesz. Ezért tehát nem a szabadság *vagy* tekintély, liturgiális *vagy* szabad imádság, misztika *vagy* racionalizmus a jelszavak, hanem mindezek *együtt*, mert az ember időnként mindeniket akarja, mert mind benne van a természetében. (118.) És az emberek sokszor azért maradnak kívül az egyházon, mert nem kapnak benne helyet az egész embernek, csak egy-egy részének.

A természetes reform előfeltétele a vallás lélektanának mélyebb ismerete. Akkor könnyű lesz megtalálni a történeti formákban lüktető mély vallásos életet és ezzel a vallásos formák sokféleségét, melyekről álmélkodva látnók, hogy mennyire gazdagabb örökségből meríthetünk, mint aminőnek hisszük! Ez a tapasztalat szabaddá tenné a jelen munkáját, mint ahogy némely egyházakban a városi zenekar teljes odaadással szolgálja az egyházi zene céljait és a különböző egyházak lelkészei keresik a közösséget. Meg is

lalálják, mert a reformáció: visszamenés valami ősbibbre, alapvetőbbre, ami egyszerűs mind többszínű és több felé elágazó, tartalmasabb, amelyben a faj maga egyetemes örömet élte át, — ezért az egyesülés legjobb útja: kinyomozni ezt a gazdagságot és ez a gondolati és erkölcsi közösségnél is erősebb eszközt ad a kézbe: az istentisztelet örök lényeges közösségének felismerésében. Akkor a prot. szabadság ősi szép és éltető elve is egyszerre megtelik igazi tartalmával: hogy nem megszabadultság az a törvénytől, hanem éppen valamely új, magasabb, isteni elvtől való még teljesebb függés. Akkor lehet aztán átélni az imádság, a gondolat, az istentisztelet új szabadságát.

A beszédnél is nehezebb azonban az imádkozás a gyülekezet előtt és vele és érette. Érthető, hogy sokan liturgikus, kötött imádságot és imakönyvet kívánnak: a szabadság megszervezésének egyetemes vágya ez. Az egyszerű művészi elv az, hogy az imádság egységes hangulatot teremtsen az igehirdetés számára; viszont az imádság is előkészítést igényel. Ez az impresszivitás természetes értelme és létjoga, nem szinpadi hatást vadászni, hanem a vallásos lélek természetes életmozzanatait követni és hangsúlyozni, kifejeződését és ezzel átélését elősegíteni a hivatás. Ennek eszköze az ének. Amint a beszédnek nem szabad csattanóval kezdődnie (mert így „lexorde tue loraion“), úgy az istentiszteletnek se általában; a fokozást csak a beszéd végezheti, kezdeni az ének előjoga. Csakhogy az ének is biztosabban járhat, ha a liturgus, mindig az alkalomhoz mérten, a „nap témáját“ a legkifejezőbb bibliai helyekkel előre megadja; ehhez a legmegfelelőbb zenei ill. énekbéli kifejezést kívánja, amit az énekvezér hasonlóan esetről esetre maga készítsen, természetesen, ha megfelelő hivatást érez magában hozzá, különben az egyházi zeneirodalom kíneseiből válassza ki a legalkalmasabbat. Ezt orgona és kórus vezesse (amit az angolszász világ csodálatos finomsággal tesz is); az író attól se riad vissza, hogy rezponzorikus részeket iktasson be az istentiszteletbe, ahol a pap, a kórus és a gyülekezet külön szerepelnek, nem ének, hanem liturgiális ígék felelgető ismétlésével a gyülekezet, énekekkel a kórus. Itt aztán érthető, hogy a kar számára külön megkülönböztető ruhát is ajánl, nemcsak egyszerű feketét, természetesen, mert a vallás örömet nem a fekete kiváltsága kifejezni. Nem kell félni, hogy mindez magára vonja a figyelmet, hogy fődologgá válik, ha egyszer az áhitat igaz, mert akkor engedelmes és boldog eszköze a legmagasabbnak. Akkor szabaddá segíti lenni a vallást, éppen a forma igaz és ezért mesteri kezelése által; a zsarnoki forma csak egy: a rossz forma, a művészietlen, a nem igaz forma.

Lélektanilag pedig a vallás életmozzanatai így jönnek egymás után: először a végtelen kicsinyiség, az Istentől való távolság, ezzel együtt a méltatlanság érzése támad, mert az Istenige az örökkévalóság jegyében lép előnkbe; de aztán az Isten irgalma és szeretete átsugárzik a végtelen távolságon

és megépití az önludatot, ezzel ez az egész mindennapi élet új arcot nyer és a megújult szemek új egeket látnak. Ezért befejezése a vallásos folyamatnak a misztikus egyesülés az Istennel, az unio mystica. Ezt kellene megközelíteni az istentiszteletnek, mint organikus életegységnek, amelynél fogva művészi is lesz minden megnyilvánulása. Ezért a liturgia egyszerű elve: az istentisztelet külső, szemléltető rendje legyen párhuzamos a belső tapasztalat rendjével (152). Vagyis a magunk kicsinyisége érzetével kezdődjék, ezt szolgálja az imádság és a bűnvallás, amely lehetőleg hangosan és azért rövid, megragadó formában történjék, aztán a közös hitvallás. Ám mindezer elő kell készíteni a lelkeket, mert a várakozás ott van bennök, csak hogy egyik egy késő reggeli után jön, a másik a reggeli újság olvasása után, ami nem a kellő előkészület hangulata. A legjobb bevezető a zene és ének; az orgonát az író nem hagyná ki az önálló művészi tényezők közül. Amit ének, felelgető bevezetés és ígék olvasása együtt végez, azt nevezi az író *introitusnak*: lehet zene nélkül is, amikor néhány ige jelzi a nap témáját (168—73 néhány szép példát mutat be). Az egész istentiszteleti egység azonban főleg drámai egység, mert cselekmény van benne és ez valamely végső cél felé tör, ez a kifejlése; ez pedig az új ember megszületése, vagy hogy ne dobálózzunk nagy szavakkal, a béke és a megújult szellemi elhatározások állapotának elérése. Ezt megközelíteni azzal tudja az istentisztelet, ha erőteljesen, ám nem a csattanóság rakétájával exponálja az éppen akkori témát, amit tovább mélyít a kórus éneke, amely nem koncert, hanem az istentisztelet szerves része; ezeket bekeretezi a gyülekezet mindig alkalmi, mert éppen ahhoz a témához illő éneke, amely egyszerre Isten dicsérete és a közönségnek való kijelentés (157). Az így előkészített és „fölemelt“ öntudatot befejezett tartalommal tölti aztán ki az Isten ígéje; csak ezután jöhet a megizmosodott és bizonyossá lett ker. öntudat bűnbánata és hitvallása, mint válasz az isteni felhívásra, amely az odaszentesítésben tetőződik: dedikáció. Ennek tetőpontja az úrvacsora, általában a szentségekkel való élés.

Ez az egyszerű megszervezési elve a prot-vallásos élet törvényei szerint a művészi elemeknek az istentiszteletben. Fokozza a hívek egyéni tevékenységét, ezzel létesíti a közösséget, mint saját magát mindig megújító erőt. Ezt az alap gondolatot akkor is el lehet fogadni, ha egyes részletekre nézve az olvasó nézete eltér az íróétól. De az eddigiek tanulsága szerint a részletekben is sok finom és helyes gondolata van, mint aki hosszú időn át a lelkipásztor és a művész odaadásával kereste a legjobbat, amit a tények hű megfigyelése nyújthat.

A zenéről különösen sok tartalmat és reánknezve különösen tanulságosat tud mondani. Hogy a zene a katexochén protestáns művészet, nem kell külön bizonyítgatnia; akik minden más művészetet kihagytak a vallás szolgálatából, megtartották és fokozták a zenét. Az istentisztelet egységét semmi

se szolgálja úgy, mint a zene, se szellemi magasságát. Természetesen, ide az énekyűjteménynek olyan gazdagsága kell, aminél csaknem minden más nemzet protestantizmusa csaknem elérhetetlen távolságban van a magyar előtt, legalább a református magyarság előtt. Akármilyen drága kincsünk mai énekeskönyvünk, ki tagadhatná, hogy még sokkal drágább volna, ha ott találnók benne irodalmunk és zeneköltészetünk annyi kiválóságának adalékait, akik büszkeségeink a világi irodalom terén. Miért nem tudja legalább a mai egyházi élet énekszerzőink és dallamszerzőink közé megnyerni mai költőinket, ha már Arany Jánost, Tompát, de még Szabolcskát is, valami érthetetlen gátlás távoltartotta attól a missziótól, melyet más népeknél a legtermészetesebbnek és legboldogabban vállalt szolgáltatának éreznek költők és zeneszerzők? De az éneklés módjára nézve is tanulság, habár keserű ízű is, az író sok magától értetődő kívánalma, tanácsa, amit mi, fájdalom, hiában akarnánk alkalmazni, mert nekünk éneklési módunk se áll közelebb az esztétikai és a valláslélektani követelmények betartásához, mint egyházi berendezkedésünk sok más része. Senkinek se jut eszébe erőszakosan belenyulni nemzedékeken át kialakult éneklési módunkba, de senki se tarthatja szerencsésnek ezt a sajátos alakulatot, aminthogy hivatott vezetőembereink régtől fogva igyekeznek is javítani rajta, egyelőre, úgy látszik, kevés sikerrel. Pedig itt még a legkönnyebben lehetne célt érni, ha az iskolában, a rendes iskolában és a vasárnapiban, lelkes vezetők megkezdik a munkát, hogy szép, azaz, az éneklés természetéhez alkalmazkodó énekléshez szoktassák gyermekeinket: azután pedig a *leventék gyülekezeteiben* folytatnák ezt a munkát, hogy kárba ne menjen az addigi gond, és hogy egyszer már megszűnnék az a keserű állapot, hogy gyakorlatra kivonuló katonáink, masírozás közben éppen úgy előzködnek az egymást túlharsogó hangoskodásban, mint mikor a templomban vannak, ahol már nem a verseket, nem is a szavakat, hanem a szóttagokat harsogják elő, amiközben a szemek eltűnnek a nagy erőlködéstől és az ajkak reszketnek. A Hozsánna énekek hozzászoktathatnák a gyermekeket és a felnőtteket is, hogy van másfajta ének és éneklési mód is, mint a hatalmas erőt kifejezni képes, de nem monopoliumra szánt korális éneklés mai gyakorlata.

A többi művészetekről mondottakat se lehet mellőzni, olyan pompás gyakorlati tanulságok vannak bennük. Természetes, hogy új templom építések az építő stílusok valamelyikéhez fordul a hozzáértők gondja, mert a stílus, ha megvan, egységet és jelleget jelent. A stílus értékjelző, így lehet összefoglalni jelentőségét. Ámde nem akármelyik stílus való nekünk, mai embereknek, éppen templomépítésre. A görög stílus csodálatra méltó, de nem ismer problémákat, melyek minket érdekelnek; az amerikai, mondja az író, valószínűleg jobban érezné magát Rómában, mert ez az építészet rokonabb vele (184.). A gótika is, a bizánci is, nagyszerű logikus

voltukkal, sajátos érzelmi hatásukkal, történelmi szerepet töltöttek be, de nem okvetlenül a mi stílusaink, ámbár nagyszerű példái vannak modern alkalmazásuknak, Amerikában is, főleg, ha a gótika magasságát a hajó szélesebbre vételével realisabb, ebben a világban előbb biztosság érzésével lehet társítani, amire igen szép példákat mutat be a könyv. Az új stílus valamennyinek a legjavát fogja egyesíteni, ha majd eljő az, aki azt az új stílust megteremti. Az az új templom nem lesz sátoryszerű, amilyen még Amerikában nem egy templom, hanem egy alapérből kinövő organikus egység, az az alapérből pedig a jóság iránti puritán buzgalom és az igazságszeretet és a testvérszeretet evangéliumi érzése lesz, amely *nélkül* aki azt mondja, szereti Istent, hazug az.

A templomnak azonban hangulata is legyen, a stílus egységes keresztülvitele ezt már félig biztosítja is, csak a közömbös, vagyis jellegtelen épületnek nincs hangulata. Még az orgonásipokat is ehhez mérten kell alkalmazni. Mennyit mondhat az ajtó már messziről a közeledőnek! És a templom belseje az első tekintetre elárulja, hogy igazán puritán lélek otthon-e vagy kényelmeskedő és netalán éppen érzéki valakié, csupa puha és díszeskedő formáival. Pedig közel van ehhez a veszélyhez, ha kis épületet úgy kezel valaki, mint egy nagyobb méretűt, vagy szétroppantja az a sok beledugott dísz, vagy unalmassá teszi. Viszont kis területet is lehet monumentálissá is tenni, de mindenesetre lehet belsőséges, nyugalmassá, megnyugtatóvá tenni, és éppen ez a vallás legfőbb ajándéka. Csak hideg ne legyen a templom, lehet kőből is, nyers téglából is, vakolt és meszelt kőből is, mindegyre igen szép illusztrációkat hoz elő a mű, csak hű legyen az anyag természetéhez, amelyből épült. Alakjára nézve a téglalap felette van a négyzetnek, mert könnyebb fókuszot teremteni a figyelemnek a szemén át. A nyers, azaz természetkövet azonban színes foltokkal kell élénkíteni és melegebbé tenni, falburkolattal, szegélyekkel, színes ablakokkal, a fa meleg és puha alkalmazásával.

Természetes fókusza pedig a figyelemnek az úrasztala, könnyebb is művészileg középponttá tenni, mint a szószéket. De nincs akadálya annak, hogy a két fő helyet egyégesen oldja meg az építész, egy magasabb, emeltebb helyen közbül az úrasztalát, mellette, a közönséghez közelebb, a szószéket. Az úrasztalával némelyek már megtették — Amerikában — a lépést az oltár felé, és nem is haboznak így is nevezni, amit annak szántak. Azt akarják talán kifejezni, hogy a protestáns templom nem lehet csupa auditorium vagy csupa gyülekező hely, az Isten háza az, amelyet széppé azért kíván tenni az ember, mert a legmagasabb élményt a legmagasabb formában tartja legméltóbbnak Istenéhez. A méltóság annál fogva a templom leguralkodóbb jellemvonása. Minden más épülettől ez különbözteti meg s ennek legfőbb jelölője a torony. E nélkül befejezetlennek érezzük a templomot. A régi keleti egyház az irracionális hangsúlyozta, a

jelen az Isten immanenciáját és az ember váltságát. A modern templom tehát a megtisztulás, gyógyulás, bűnbocsánat és megépülés helye s azt várjuk, hogy a templom mindezt fejezze is ki külső és belső megjelenésével. A váltság pedig nem mágikus csoda, hanem az emberi természet átalakulása, alsóbbrendű értékszférából felemelkedése a legmagasabbig, ezzel a bűnből a szabadulásig, a Krisztus lelkéből ráömlő jóakarát pozitív ereje által (241.).

A modern vallás tehát komolyan veszi az igaz jó és szép egységét és szolgálatát és a jövő egyházát úgy lehet elképzelni, mint egy nagy közösségi egyházat (Community Church), „amely egyszerre lesz egy nagy művészeti múzeum, nagy zenecarnok, az élet új jellemző mozzanatainak ünnepélyes kifejező helye, nagy erkölcsi iskola, az új gondolatok nagy fóruma, a testvériség nagy kifejezője, az Isten tiszteletének nagyszerű temploma” (243.). Mert az igazi vallásos élet a legátfogóbb élet, semmit se zsugorít össze, inkább mindent kitérít, felszabadít, amit csak érint, még pedig nem azért, mert valami kőszá elegitizmus lesz, hanem mert komolyan veszi a történelmi keresztyéniséget és képes lesz új tömlőkbe önteni az ő-bort. Ehhez az új vallásos élet vezetőjének nagy papnak és nagy művésznek kell lennie, mert forma nélkül nincs formálás és azt a formálást csak az végezheti, aki egyszerre pap és művész.

Egy új nagyszerű formálás felé tart a mai élet iránya s a művész az által, hogy új

kifejezési módokat keres, a vallásnak is mindig újabb mélységeit fedezi fel, a nagy művészet tehát nagy theológiát táplál. Az új vallásos közösség tehát a művészi közösségből nyeri fő eszközét, de egyszersmind az igazi testvériség közössége is lesz, mert nemcsak discussio tárgyává teszi a jó és rossz kérdését, hanem odaerősíti az embereket, hogy a jó megvalósítására szenteljék magukat. És a szépség egyháza lesz, mert az egész élet szépségét meg fogja becsülni és a szépség kultusza kezdődik a vallásos fogalmak szabatos meghatározásával és kifejezésével és ezeknek zenei, liturgiális, építészeti és rituális formákban való új meg új átélésében végződik (246.). Az intellektuális élet olyan szabadon nyilatkozik meg a szószéken, mint akármikor régen, de a közösségi szolgálat mégis a legfőbb életformája lesz a vallásos közösségnek s annál fogva a nyilvános istentisztelet a szellemi élet ezen nagy rituáléjára lesz építve.

Íme az amerikai író könyvének gondolatmenete. Ez a rövid áttekintés is sejtetheti, mennyi gondolatébresztő és gyakorlati megfigyelés, ötlet teszi hasznavehetővé a történelmi tájékozottsággal és szakszerű ismeretekkel megalapozott művet. Esméltetőnek talán ez a néhány utalás is alkalmas: csak ismételnem kell, most már a tanulságok által erősített rezonanciával, hogy lefordítása éppen ilyen munkánkban példátlanul szegény irodalmunk számára nyereség volna.

Tankó Béla.

KÜLFÖLDI SZEMLE.

Häberlin, Paul: Die Suggestion. Basel, 1927. 188 oldal.

Valamely pszichológiai alapfelfogás legfőbb próbája az, hogy mennyiben alkalmazható a lelki élet egyes jelenségeire. Egy ily, mindenesetre jelentős szerepet játszó lelki jelenség a szuggesztió is. S a Häberlin már ismertetett ösztön- és szellem-elmélete segítségével a szuggesztió jelenségének ügyes és részletekig hatoló pszichológiai elemzésével találkozunk ebben a könyvben. E könyv mintegy bizonyosság a mellett, hogy a Häberlin pszichológiai alapfelfogása nem önkényesen konstruált tudományos lég-építmény csupán, hanem a tapasztalati élet fordulatos és pótolhatatlan laboratóriumában kristályosodott ki.

Häberlin a szuggesztió jelenségének pszichológiai titkát nagyon helyesen nem a szuggerralóban, hanem a szuggerrált egyénben, vagyis a szuggesztió felfogójában keresi. Mert hiszen nyilvánvaló, hogy valamely kívülről jövő hatásból csakis a szuggerrált egyén által lesz szuggesztió. A szuggesztióról már most ott beszélhetünk, ahol a szuggesztió felfogója az ő sajátos egyéni érdekeinek megfelelően a kívülről jövő hatást, ingert egyéni motivummá engedi lenni. Úgy, hogy a szuggesztió differentia specifica-ja abban az érdek-módban keresendő, amely által a

külső szuggesztív hatás belső motivummá lesz.

A szuggerrált alanyok egyéni érdekéről kell tehát pszichológiailag elemezni. S itt segítségére siet Häberlinnek az emberi alapösztönökről, az önállítás és önátadás ösztöneiről kialakult felfogása. Ügyesen mutat rá arra, hogy szuggesztió csakis ott jöhet létre, ahol az önállítás aktus, mint az egyén önzően számító tevékenysége, kikapcsolódik, vagy legalább is az önátadási aktus, vagyis az egyén megváltozásra való hajlama játsza a vezető és uralkodó szerepet. Az önátadásra, megváltozásra, alakulásra hajlamos egyén valósággal éhezik a kívülről jövő benyomásokra s a külső ingerek, serkentések befogadására. Így jut el Häberlin a szuggesztióról adott meghatározásához: A szuggesztió oly viszonyulási folyamat, amely által az egyik egyén a másiknak a befolyása alá kerül s amelyet közelebbről az jellemez, hogy a szuggesztió elfogadója a másik egyéntől (a szuggerrálótól) jövő hatást önátadási és megváltozási érdekből, magára és egyéni motivációjára nézve döntő erejűnek ismeri el, tehát azt elismerőleg magáévá teszi.

A szuggesztió különböző jelentkezési formáinak pszichológiai leírása következik ezután. Nemcsak személyek, de általában a tárgyak is (pl. a nagy természet) lehetnek

szuggesztív hatással mi reánk. Éspedig azért, mert a szuggesztíóval együtt jár a megszemélyesítés jelensége. A tárgyi (dologi) és személyes szuggesztió gyakorta nagyon is egybeforrva jelentkeznek, úgy, hogy nehéz őket egymástól különválasztani (pl bizonyos személyek által képviselt vallásos, erkölcsi, avagy politikai hagyomány szuggesztív hatása esetében). A szuggesztíó továbbá lehet szándékos, avagy szándéktalan. A szándékoság mozzanata egyenesen akadályos is lehet a szuggesztíó létrejvetelének, miután a szuggeráló szándékának ismerete a szuggerált egyénben az önállítási érdekét s így határozott ellenkezést vált ki. Lehet azonban, valamely szuggesztíó a szuggeráló által szándékosan létrehívott szuggesztíó, amely ugyanakkor a szuggerált egyén előtt szándékolatannak tűnhetik fel. De előfordulhat ennek az esetnek a fordítottja is. Mindez ismételtet azt igazolja, hogy Håberlin eredeti tétele teljesen helytálló: a szuggesztíó lényeges pszichológiai mozzanatát nem a szuggerálóban, hanem a szuggerált egyénben kell keresnünk és megtalálnunk.

Miután az egyénben az önátadás ösztöne mellett mindenkor megtalálható az önállítási ösztöne is, ez pedig a szuggesztíó létrejvetelét akadályozza, épp azért minden kívülről jövő befolyásnak csupán részlegesen van szuggesztív jellege.

A szuggesztíó létrejvetelének másik nagy akadályos az, hogy az egyén nemcsak ösztönös hordozója, hanem egyúttal szellemi, kritikai érdekek kibontakoztató alanya, értékelő, ítélkező individuum is. Hogy tehát valamely külső hatás a szellemileg nem éppen teljesen érdek nélküli egyénre nézve szuggesztíóvá legyen, az — eltekintve az illető szuggerálhatóságától — főként attól függ, hogy szellemisége, vagyis a benne megtalálható kritikai elem mennyire engedi meg e hatás érvényesülését.

A szellemi érdek emez érvényesülése teszi szükségessé azt, hogy kétféle szuggesztíó között különböztessünk: az egyik az ú. n. *ösztönös szuggesztíó*, mely nem jöhet ugyan létre az egyén szellemi, kritikai érdekének tudatos, avagy tudattalan engedélye nélkül, azonban a főszerepet benne mégis az egyén nyers ösztönisége (önátadási hajlam) játsza. A másik pedig az *eszmei, vagy szellemi szuggesztíó*, vagyis az ösztönös szuggesztíónak szellemiesült formája. Az ösztönös szuggesztíó a szuggeráló egyén, avagy tárgy iránti ösztönös szimpátia eredménye, az eszmei szuggesztíó ellenben az illető egyén által képviselt eszmének, avagy ideálnak szellemi szeretetéből, vagyis az iránta táplált szellemi szimpátiából származik. Úgy esztétikai, mint erkölcsi életfolytatásunkban az eszmei és az ösztönös szuggesztíó egymással elválaszthatatlanul egybefonódnak. Így pl. ha nekem valaki, mint a magasabb erkölcsiség képviselője, imponál, úgy az illető nemcsak építően hat rám, de szuggesztíve is. Viszont e műélvezetemenél ez élvezet tárgya kétszelenül az eszmei szuggesztíó okozója, vagyis maga az ábrázolt eszme, ámde ezzel a szuggesztíóval karöltve jár az ösztönös

szuggesztíó is, vagyis annak a tárgynak a szeretete, amelyen az ábrázolt eszme művészi hatása rámnézve aktiválódik.

Mindez természetesen nem zárja ki azt, hogy eszmei és ösztönös szuggesztíó állandó *elvi feszültségben* legyenek egymással. E feszültség — mely az emberi élet problematikájának és antimómiajának következménye — mindenkor feltalálható, bár másfelől a kettő között fennálló *életkapcsolat* is letagadhatatlan. Mert elvi feszültségei és tényleges életviszony nem zárják ki egymást. A *tisztára* ösztönös szuggesztíó és a *tisztára* eszmei (szellemi) szuggesztíó esetei a való életben sohasem fordulnak elő, hanem minden szuggesztíó csak többé-kevésbé „*átzellemült*”, vagy többé-kevésbé „*szellemtelen szuggesztíó*”.

A kultúrtörténeti indítások s a szellemi élet történetiesült formái inkább a szellemi s nem pedig az ösztönös szuggesztíó eredményei. Valamely szellemi mozgalom vezére s valamely szellemtörténeti irány, avagy iskola kulturális szempontból annál jelentősebb, mennél több szellemi indítás származik belőle s mennél kevesebb benne az ösztönös szuggesztív színezet.

A következőkben Håberlin néhány pszichológiaiailag különösen érdekes szuggesztíó-formát mutat be. *Ámítás, rábeszélés, puszta ismeretközlés, meggyőzés* az emberek közti érintkezésnek oly sajátos esetei, amelyek szuggesztíó nélkül elképzelhetetlenek. Míg azonban a két első esetben inkább ösztönös szuggesztíóról beszélhetünk, addig az utóbbi két esetben már csakis eszmei szuggesztíóról, vagyis kritikai, szoros értelemben vett szellemi elsajátításról lehet szó. Beszélhetünk továbbá az egyén *akarata ellenére létrejövő* szuggesztíóról, de csak abban az esetben, ha az egyén akarata alatt énjének csupán szellemi, kritikai érdekirányát értjük. *Negatív* szuggesztíó áll elő akkor, ha az alapján véve szeretett, de pillanatnyilag gyűlölt egyén által szuggerált dolognak éppen az ellenkezőjét cselekedesszük. Ez esetben u. i. a gyűlölt épúgy ki van szolgáltatva önátadási ösztönének, mint a zavartalanul szerető, vagyis épúgy szuggerálható, mint az utóbbi, csak hogy „*polárisan eltorzult*” irányban. A *tömegszuggesztíó* esetében hatványozott szuggesztíóval állunk szemben: egyfelől a szuggerálóból, másfelől pedig a tömeg szuggerált tagjaiból kiinduló szuggesztíók együttes lavínái adják a tömegszuggesztíókat.

Külön említésreméltó az egyén *szuggerálhatóságának* két egyéni előfeltétele: egyik az illető egyén társas *előélete*, másik pedig az illető egyénnek életével szemben elfoglalt *álláspontja*. Az egyén előélete és életkörülményei szuggerálhatóságát elősegíthetik, avagy hátráltathatják. Így pl. erőtikus elkényeztetés, túlzott gyöngédség, szentimentalitás nagyban fokozhatják a szuggerálhatóságot. Viszont az oly életfolytatás, amely elsősorban az önállítási jegyében történik (pl. a fukar ember egoizmusa), nagyban hátráltatja a szuggerálhatóság kifejlődését. Az egyénnek életével szemben elfoglalt állás-

pontja rendszerint *kompromisszumos* megoldásra vezet, amint ezt Häberlin „Der Charakter“ c. könyvének ismertetésekor láttuk. A kompromisszumos egyén viszont tudatában van az ő gyarlóságának és tökéletlen voltának, ezért aztán, hogy félelmei, gyötrődései, aggodásai, bizonytalansága és váltásgraszorultsága közepette nagyon könnyen szuggerálhatóvá válik. Az ily egyén hajlandó azután mindenféle babonás, pseudo-vallásos szuggesztiók felvételére is.

A szuggerált egyén szuggerálhatóságának foka mellett a szuggesztiónál figyelemmel kell még lenni a szuggeráló egyén *szuggesztív erejére*, képességeire is. Általában véve megállapítható, hogy az energikus emberek, továbbá a szeretetreméltó egyéniséggel rendelkezők, valamint a feltétlen tekintély hatásával fellépni tudók s egyáltalán az önmagukban feltétlenül bízó személyek nagy szuggesztív erővel rendelkeznek.

A szuggesztió folyamatának kritériuma sohasem lehet a szuggerált cselekmény *végrehajtása*, avagy *végre nem hajtása*. Ha u. i. az egyén a maga motivumaival szemben utólagosan állást nem foglalna, úgy minden szuggesztió örökéletű lenne és egyetlen szuggerált cselekmény végrehajtása sem maradna el. Miután azonban ez állásfoglalás többnyire bekövetkezik, ép azért a legtöbb szuggesztió csak átmeneti, ideiglenes szuggesztió szerepét játsza s a motivummá lett szuggesztió kivételét az egyén utólagos állásfoglalása (melyben az egyén önállító ösztönisége és szellemi, kritikai magatartása egyaránt szóhoz juthatnak) megakadályozza.

A *hypnotikus* szuggesztió a közönséges szuggesztiónak hatványozott esete, és pedig azért, mert a hypnotikus alvás állapotában a szuggesztiót gátló szellemi érdek, vagyis kritikai tevékenység, valamint az egyén önállítási tendenciája teljesen a háttérbe szorulnak s az egyén érdeklődési körét a hipnotizáló és az általa szuggerált cselekmény töltik ki. Az *autoszugesztió* is a szuggesztiónak csupán egy sajátos esete. Az egyén annyira a varázsa alatt áll önmagának, hogy viselkedésében a saját maga képe után orientálódik s ez orientálódása nem a szellemi emelkedés érdekében történik, hanem pusztán ösztönös, önátadási érdekből, azaz a saját maga képének pusztán élvezetéért. Az *autoszugesztió* sohasem az egyén szellemi érdekének, eszmei akarátának eredménye, hanem mindig önmagunk szerelméből folyó kedv-akció.

Häberlin ezzel eleget is tett a maga elé kitűzött követelményeknek. Figyelmes olvasója pedig most már megindulhat, hogy az általa kijelölt irányoknak és szempontoknak megfelelően részletesebben is végiggondolja a szuggesztiónak a társadalmi, szellemi, kulturális életben egyaránt megnyilvánuló nagy jelentőségét. Mi most csak a *vallásos étellel* kapcsolatban villantunk meg egy-két gondolatot. Így pl. a vallásalapítók és próféták döbbenetes hatásának pszichológiai megértéséhez elengedhetetlenül szükséges a szuggesztió lényegének és sajátos formáinak ismerete. A gyülekezeti élet irányítójának,

az ige hirdetőjének, a lelkipogozónak, a hitoktatónak egyaránt ismerniök kell a szuggesztív hatások pszichológiáját, mert a velük kapcsolatos lelki törvényszerűségek ismerete nélkül nagyon könnyen nem annyira lelkeket építő, mint inkább lelkeket romboló munkát fognak végezni. Tisztára tudományos szempontból pedig azért érdemes Häberlinnek a szuggesztióról nyújtott gondolataival foglalkozni, mert az ösztönös és eszmei szuggesztióról szóló megkülönböztetése mintegy alkalmat ad arra, hogy a *vallásos hit* különböző formáinak pontosabb lélektani elemzését nyújthassuk. Nyilvánvalóan nagy utat kell megtennünk, míg az ösztönös szuggesztiótól az eszmei szuggesztióig, vagyis a tiszta szellemi indításig eljutunk. De ugyanazon az úton haladva, a vallásos hit s általában véve a hit pszichológiai problémája is megoldást nyer s egyszersmind a primitív és gyermeki hiszékenység (credulitas), valamint a meglett kultúr-ember észszerű megfontolások talapzatára szilárdult hívő meggyőződése közötti nagy különbség lelki gyökérzetének feltárása is bizvást remélhető. Ennek megkísérlése azonban kívül esik mostani rövid könyvismertetésünk keretein.

Vasady Béla.

Deissner Kurt: Das Idealbild des stoischen Weisen. Greifswald, L. Bamberg kiadása, 1930. Ára 1 márka.

Az antik világban, amelybe a keresztyénység belépett, a legmagasabb fokú erkölcsi ideált a stoicizmus képviselte, az a filozófiai iskola, amely éppen a Kr. u. I. században erőteljes kísérleteket tett egy vallást pótló világnézetnek a kialakítására. A stoa erkölcsi életideálját a bölcs képében rajzolta meg és ezt az erkölcsi életeszmenyt rövid, plasztikus formában állítja élénk a szerző egy egyetemi ünnep alkalmával tartott beszédjében a szerző. A stoikus életforma, közelebbről a stoikus erkölcsi eszmeny a keresztyéniség története folyamán is ismételtelen éreztette a hatását. Bizonyos, a keresztyén erkölcsi ideállal rokon vonásai miatt akárhányszor egyenesen azonosították a keresztyén erkölcsiséggel. Éppen ezért a keresztyén theologusnak is tisztába kell jönni ezen életeszmennyel és annak jelentőségével. Erre alkalmas segítségül kínálkozik Deissner füzete annál is inkább, mivel nem mulasztja el reámutatni azokra a pontokra, amelyekből a stoikus életeszmeny fölött gyakorlandó kritikának ki kell indúlnia.

Lic. Dr. Karner Károly.

Deissmann Adolf: The New Testament in the Light of Modern Research. London, Hodder and Stoughton kiadása. Évszám nélkül.

A kötet a nagy hírű berlini egyetemi professzornak azon előadásait tartalmazza, amelyeket 1927-ben az ohioi Oberlin College meghívására tartott. A hat előadás során Deissmann szól az Újszövetség keletkezéséről, nyelvéről, az Újszövetségről a világtörténelemben, végül pedig az Újszövetség történeti és vallásos értékéről. A kötet címe nem egé-

szen felel meg tartalmának: Deissmann az Újszövetséget nem annyira „a” modern kutatásnak a világában mutatja be, mint inkább saját tudományos munkájának a világításában. Bármilyen nagyra értékeljük is Deissmann munkáját — s e sorok írójától távol esik, hogy a szerzőnek nagy tudományos érdemeit kisebbíteni akarja —, az Újszövetségen végzett kutató munka természetszerűleg színesebb képet mutat, mint a szerző saját munkája. Éppen ezért ebből a szempontból tekintve a könyvet, némi csalódással tesszük le azt kezünk közül. Viszont, ha azt nézzük, hogyan foglalja össze Deissmann saját életmunkáját ezen könyvben, úgy mindig újra alkalmunk lesz megcsodálni formulázóképeségének finomságát, előadásának átlátszó világosságát, szempontjainak eredetiségét és gazdagságát. Nem részletezhetjük a könyv tartalmát: annak, aki Deissmann nagy műveit ismeri a könyv viszonylag kevés új dolgot mond. De éppen mint rövid, tömör és világos összefoglalásnak, van a könyvnek értéke.

Lic. Dr. Karner Károly.

Bultmann Rudolf: Die Eriorschung der synoptischen Evangelien. Második, javított és bővített kiadás. Giessen, Töpelmann kiadása, 1930. Ára: 1-30 márká.

Az ismertnevű szerző ezen füzetében rövid áttekintést ad a szinoptikus evangéliumokon végzett legújabb kritikai kutatásokról. Néhány rövid szóval vázolván a régebbi történet-kritikai iskola munkáját és eredményeit, az evangélium-kritikának azon irányát ismerteti, amelyet formatörténeti kutatásnak szoktunk nevezni. A szerző maga is benne áll ebben a munkában és így nem lephet meg, hogy áttekintésében előtérben azok a kérdések állanak, amelyeket a szinoptikus tradíció történetéről szóló nagyobb művében vizsgált. Ily értelemben vizsgálja az evangéliumi hagyomány anyagának neveit három csoportban: a csoda-elbeszéléseket, az általa „apophthegmák”-nak nevezett elbeszéléseket és Jézus mondásait. Végül azután röviden szól az evangéliumokról mint kész egészekről és összefoglalja vázlatos rajzában főeredményeit. Ezt az eredményt itt nem részletezhetjük. Ismeretes, hogy a szerző az evangéliumi kritika terén szélsőségesen baloldali álláspontot foglal el. Hogy ezt az álláspontot kritika tárgyává tegyük, arra e helyen nincs mód. Mégis hangsúlyozni kívánjuk azt, hogy módszeres szempontból is kifogásolandónak tartjuk azt a kiindulópontot, amely az evangéliumi hagyománnyal szemben az elvi kételkedés álláspontját foglalja el. A valóságban ez azt eredményezi, hogy Bultmann pl. az evangéliumi történet egyik leglényesebb pontján, Jézus halálának közvetlen körülményeire, nevezetesen a római és jeruzsálemi zsidó hatóságoknak a szerepére vonatkozólag kénytelen forrásait egyenesen meghazudolni. Ezzel egyfelől azt a benyomást kelti, mintha kétezer év távlatából jobban tudná, hogy mi történt azon nevezetes páskaünnep idején Jeruzsálemben, mint az őskereszténység, amely elég közel állott az elbeszélt ese-

ményhez, úgyhogy helyes értesüléssel legalább is rendelkezhetett és nem állt sem csalókból, sem csupán rajongókból, akik nem törődtek a valósággal. Másfelől azonban ez a kritikai eljárás az elfogulatlan olvasóban szükségképpen azt a benyomást kelti, hogy a szerzőt kritikájában nem tárgyi mozzanatok, hanem a Jézusról alkotott meggyőződés, tehát dogmatikai előfeltételek vezérik. Ezzel függ össze az a másik benyomás is, hogy a Bultmann által elfoglalt skeptikus álláspont általában nem alkalmas arra, hogy a történeti kutatás kiindulópontjául szolgálhatna. Ezen alapelvei megfontolások ellenére is a füzet ügyes, jól áttekinthető tájékoztatás a modern evangéliumi kritika problémáiról.

Lic. Dr. Karner Károly.

Windisch, Hans: Die katholischen Briefe. Második, erősen átdolgozott kiadás. Tübingen, J. C. B. Mohr kiadása, 1930. Ára füzve 6-30, kötve 7-80 Márka.

Windisch kieli egyetemi tanár kommentálja a katolikus levelekről a Lietzmann által szerkesztett „Handbuch zum Neuen Testament” sorozatában jelent meg. Ezen kommentármunka még a háború előtti utolsó évtizedben indult meg, amikor a theologiai kutatás egyik legjellegzetesebb iránya az Újszövetség vallásos tartalmát a vallástörténet segítségével igyekezett megvilágítani. A Lietzmann által szerkesztett Handbuch elsősorban ennek az irányzatnak a szolgálatában állott. Szellemi életünknek a világháború következtében bekövetkezett nagy megrázkódtatása több tekintetben meghaladtotta tette a theologiai kutatásnak ezt az irányzatát: ma jobban látjuk, mint húsz évvel ezelőtt, hogy az Újszövetséget végeredményben csak a saját előfeltételeiből érthetjük meg. A kortörténeti és vallástörténeti anyag gazdagon illusztráló vonásai az Újszövetség körül rendkívül élénk és színes képet festhetnek, de nem menthetnek fel annak a szüksége alól, hogy minél alaposabban, minél mélyebben merüljünk el magába az Újszövetségbe. De éppen ebből a szempontból a Lietzmann-féle Handbuch igen értékes szolgálatokat tehet. Mert munkatársai nagy gonddal és körültekintéssel gyűjtik össze mindazt a nyelvi, kor- és vallástörténeti anyagot, amely az Újszövetség helyes megértésének az előfeltétele. Nincsen még egy kommentármunka, amely ezt az anyagot ilyen bőséggel és ilyen lelkiismeretességgel és hozzátehetjük, ennyire objektív formában gyűjtené egybe. Sokszor szinte a szerző önálló ítélete is háttérbe szorul ezen objektivitás mögött, úgy, hogy a kommentár inkább egy redaktor által összegyűjtött anyag benyomását kelti. Kétségtelen azonban, hogy éppen ebben a körülményben rejlik a kommentármunka egyik legfőbb előnye.

Windischnek munkáját is a kommentárnak ezen ismeretes sajátosságai jellemzik. A rendkívül gazdagon és nagy gonddal összegyűjtött filológiai, kortörténeti és vallástörténeti anyag olvasásakor talán csak az tűnik fel, hogy a szerző a kritikai problémák tár-

gyalásánál egyéni ítéletét világosabban és határozottabban fejezi ki, mint a kommentár legtöbb munkatársa tenni szokta. De ez nem válik a munkának a rovására ott sem, ahol az olvasó nem ért egyet a szerzővel.

Ha ezeket figyelembe vesszük, akkor nyilvánvaló, hogy Windisch munkája egyik legfontosabb, sőt egyenesen nélkülözhetetlen segédeszköz a katolikus levelek tanulmányozásánál. Hozzá kell tennünk azonban azt is, ami természetesen nemcsak Windischnek a munkájára, hanem a kommentár többi részére is vonatkozik, hogy t. i. a kommentár az Újszövetség megértésének csak az előfeltételeit adja. Maga Windisch hangsúlyozta más helyen a „történeti“ exegesis mellett a „theologiai“ exegesis szükségességét. A Handbuch zum Neuen Testament különféle kötetei tulajdonképpen csak a történeti exegesis számára szükséges anyagot gyűjtik össze. Így az Újszövetség megértése számára csak a legszigorúbb, persze, egyúttal elengedhetetlen anyagot adják. Az ennek alapján adódó értelmezés csak halvány vonásokban található meg a közölt fordításban. Ennek következtében a tulajdonképpeni exegetikai munka ott kezdődik, ahol azt a kommentár abbahagyja. A hagyományos „történeti exegesis“ mellett az Újszövetség vallásos tartalmának a reprodukáló kifejtése — amit a Lietzmann-féle Handbuchban hiába keres az olvasó — nem valami esetleges és bizonyos körülmények közt el is hanyagolható „theologiai“, vagy „pneumatikus“ még kevésbé „gyakorlati“ exegesis, hanem a tárgy természetéből adódó és a legszigorúbb értelemben vett theologiai tudományos feladat. Az újszövetségen végzett azon exegetikai munka, amely figyelmen kívül hagyja az exegetának a keresztyén vallásos „én“-jéből származó azon sajátos jellegét, kétségkívül igen hasznos szolgálatokat tehet az Újszövetség megértésére terén. Azonban az általa végzett munka nem — theologia. Az, amit itt kapunk, talán nagyon magasfokon álló filologia, talán egyetemes vallástudomány, azonban nem theologia. Mert a keresztyén theológiának a sajátos jellegét mindig az adja, hogy a bizonyágtétel a keresztyénség igazságtartalmáról. Ez pedig a tudományos munka említett irányzatában hiányzik.

Szükséges ezen szempontokat, ha csak egészen rövid és vázlatos formában is, kiemelni és hangsúlyozni, amikor azt a különben rendkívül értékes és fontos munkát méltatjuk, amelyet Lietzmann és munkatársai az általuk dolgozott újszövetségi kézikönyvben végeznek. Aki ezen szempontok figyelembevételével veszi kezébe ezen köteteket és köztük Windischnek új kiadásban megjelent munkáját, azokat nagy haszonnal forgozhatja. De mindig szem előtt kell tartani, hogy ezen kommentár a templomnak csak a pitvarába vezet. **Lic. Dr. Karner Károly.**

Lic. Hoffmann G.: Das Problem der letzten Dinge in der neueren evangelischen Theologie. (Stud. z. syst. Theol. herausgeg. von A. Titius u. G. Wobbermin, 1929. Heft 2.)

Hoffmann kettős feladat megoldását tűzi ki célul, a) hogy az eschatológiák tömegében lehetőleg helyes felfogást adjon; b) hogy az eschatologia különös jelentőségét kiemelje, miáltal az a dogmatika minden tételében, mint zsinórmérték, irányszabásra hivatott. Az első részben áttekinti s felülbírálja a különböző eschatologiai irányokat, majd tárgyalásában, mint alapvető fontosságú motívumot: a hitet állítja Isten és a világ közötti viszony egyedül helyes ismeretének eszközéül, miáltal eschatológiájában közvetlen kapcsolatot épít ki a jelenlegi és örökkévaló világ között. Erre nézve a theologiai és axiologiai nézetek összekapcsolásában látja a helyes utat, úgyhogy K. Barth dialektikai és P. Althaus közvetítő eschatológiáját építi ki a teleologikus felfogásra is tekintettel Th. Haering: Der christliche Glaube, 2. Aufl. 1922. c. munkájának megállapításait beillesztve. Feladatát helyes következetességgel oldja meg, midőn az eschatologia „endzeitlich“ és „überzeitlich“ jellegét egyidejűleg s egyenlő értékelésben hangoztatja s viszi keresztül az utolsó dolgok lényegi megállapításánál. Az „endzeitlich“ kifejezés a Krisztusban megjelent isteni kijelentés objektumainak, az „überzeitlich“ pedig, azok univerzális jelentőségük mellett is, subjektív jellegének figyelembevételével. Így elesik a lehetősége egyrészt annak, hogy a pusztán idővégre való alapozás teljesen objektív magyarázatokat hozzon létre, másrészt nem csupán a subjektív hit az mégsem, amire felépül az eschatologia, aminek nyomán tág tér nyílnék zavaros, ábrándos nézetek keletkezésének, midőn korlátlanul, általános metafizikai síkba emelkedve, megnyugtató magyarázatokat nem adhatna a vallásos kedélynek. Két korrekтивum: a kijelentés és hit egyenlő hangsúlyozása adja meg az eschatologia helyes tartalmát: csupán az egyik faktor hangsúlyozása mellett minden tudományos apparátus és logikai készség ellenére egyoldalúvá válik. Az a követelmény azonban, ami Wobberminnel és a spekulatív eschatológiával összhangban munkáját átszövi, túlzottnak minősíthető, hogy t. i. az eschatologia, mint az összes dogmatikai magyarázatok zsinórmértéke tekintessék, mert felfogásunk szerint az eschatologia épűgy, mint a dogmatika többi átfogó szakaszai, nem annyira és legfőképp az üdv megvalósulást, hanem elsősorban és mindig: Isten dicsőségét hivatottak felmutatni a hit kalauzólása mellett, úgy a világban és az emberiség üdvvezérlésében, mint annak teljességében: az örökkévalóságban. Mert az örökkévalóság nem a világ, vagy az emberiség üdvrejtésében kulminál, hanem: Isten dicsőségének teljesség levése az. Ezen primär szempont mellett az üdv megvalósulás csak secundär jelentőségű lehet, mert felfogásunk szerint minden hit elsősorban Istenre irányul, a dogmatikai magyarázatok pedig az ő dicsőségét különböző vonatkozásokban mutatják fel. Az eschatologia is eszerint Istennek az örökkévaló teljességben jelentkező dicsőségét mutatja fel, ahhoz való viszonyában. Ez a követelmény (tehát a dogmatika összes

tételeire nézve keresztülvihetetlen, mert így az üdvmegevalósulás esnék a középpontba, ami a mi dogmatikai felfogásunk súlypontjának elmozdulását jelentené. Ezzel azonban éppen nem gondoljuk az eschatológiát a dogmatika jelentéktelen függelékének sem.

Dr. Diószeghy Mihály.

Girgensohn, Karl: Der seelische Aufbau des religiösen Erlebens. Eine religionspsychologische Untersuchung auf experimenteller Grundlage. Zweite revidierte und durch einen Nachtrag „Forschungsmethoden und Ergebnisse der exakten empirischen Religionspsychologie seit 1921“ erweiterte Auflage herausgegeben von D. Werner Gruehn. 1930. Verlag von C. Bertelsmann in Gütersloh. 916 oldal. Ára kötve 40 marka.

Girgensohnnak 1921-ben megjelent korszakalkotó valláspichológiai munkája, bár a gazdaságilag legnehezebbnek mondható időben s aránylag igen nagy terjedelemben jelent meg, mégis rövid néhány év alatt elfogyott, úgy, hogy munkájának második kiadása még a szerző halála előtt, 1925-ben aktuálissá lett. Girgensohn közbejött halála miatt a munka második kiadása mind mostanáig késett. Most végre sikerült Gruehnnek, az egykori tanítványnak, a mester eredeti intencióinak megfelelően a munka második kiadását sajtó alá rendeznie. A munka jelen formájában egy-két javítástól és simítástól eltekintve, teljesen azonos az első kiadásban megjelent eredeti szöveggel, sőt még az oldalszám is ugyanannyi, mint volt az első kiadásnál. Ez a tény nagyon megkönnyíti a könyv forgatását és a benne való tájékozódást azok számára, akik az első kiadás emlőin nevelkedtek fel. Azonban Gruehn nem elégedett meg azzal, hogy Girgensohn nagy munkáját minden kommentár nélkül adja ki, hanem függelék gyanánt, 195 oldalnyi terjedelemben történeti összefoglalását nyújtotta a valláspszichológia 1921 óta végbement sok felé differenciálódó fejlődésének is. Külön szólni a vallás normálpszichológiai vizsgálatairól; az ifjúkor vallásának pszichológiai elemzéseivel foglalkozó munkákról; a vallás individuál pszichológiáját nyújtó tanulmányokról; nem hanyagolja el a pathopszichológia munkálatok ismertetését sem; a szociálpszichológiai vonatkozású valláslélektani tanulmányokról is megemlékezik, sőt még a valláspszichológia történeti fejlődését ismertető, összefoglaló tanulmányokat is ismertet. Fejtegetéseiből minden tekintetben kiviláglik az, hogy az *alkalmazott* valláslélektannak a gyakorlati élet minden területén mily nagy jelentősége van és hogy Girgensohn monumentális valláslélektani munkája mily jelentősen befolyásolta a valláspszichológia legújabb fejlődését. Úgyiszolván alig jelent meg 1921 óta nagyobb jelentőségű valláslélektani könyv, avagy tanulmány, amely ne hivatkozott vagy támaszkodott volna Girgensohn valláslélektani eredményeire. Gruehn összefoglaló tanulmányának megvan az a nagy előnye is, hogy az angol-amerikai, francia, olasz, magyar stb. valláslélektani munkálatokat

is ismerteti. A valláslélektan módszereit, problematikáját, eddigi minden irányú eredményeit jól ismeri. Girgensohn munkájának második kiadását így még értékesebbé s a második kiadás megszerzését valósággal elkerülhetlenné teszi Gruehn összefoglaló tanulmánya is mindazok számára, akik a valláslélektannal komoly tudományos alapon akarnak foglalkozni.

Vasady Béla.

Duncan, George S.: St. Paul's Ephesian Ministry. A reconstruction with special reference to the Ephesian origin of the imprisonment epistles. London, 1929. 8° r. XIV—303. l. Ára egész vászonkötésben: 8 s. 6. d. net. = 11 P 90 fill.

Szerző a bibliai kritika tanára a st. andrewsi (Skócia) egyetemen. Megfordult hazánkban is, mint a Presb. Világszövetség 1927. évi budapest—debreceni gyűlésének egyik résztvevője és e sorok írója élénken emlékszik arra a beszélgetésre, amelyet szerzővel akkor folytatott a jelen könyv fő témáját képező kérdésről.

Tulajdonképpen azt várnánk, hogy a főcímnek megfelelőleg kitér Pál efezusi működésének minden részletére, de a könyv legnagyobb része azzal foglalkozik, hogy bebizonyítsa, miszerint a fogságból írt levelek nem Pál római (vagy caesareai), hanem efezusi fogsága alatt írtak.

Könyvét három volt tanárának ajánlja, akik bevezették az ókori classicusok tanulmányozásába és személyes érdeklődéssel kísérték eddigi pályafutását.

A könyv, mint az előszó elmondja, Deissmann Adolf berlini tanárral való beszélgetés eredménye, mert ő hívta fel szerző figyelmét a kérdés alapos megvizsgálására. Deissmann valóban elmemozdító kutató. Egész sereg tanítványa van, akik részben könyvei révén, részben a vele való személyes érintkezés következtében új ösztönzéseket és irányításokat nyertek régi elméletek új és merész átvizsgálására és azok kiigazítására.

Műve első részében elmondja Pál működését, különös tekintettel a zsidók részéről megnyilvánuló ellenállás fejlődésére. Szól az apostol efezusi munkásságát megelőzőleg Filippiben, Thessalonikában, Korinthusban és Jeruzsálemben szerzett tapasztalatairól, majd ismerteti az Efezusban megnyilvánult zsidó és pogány ellenállást és röviden szól az efezusi tartózkodás után történekről. A második részben, mely a legérdekesebb az egész műben, részletesen kifejti, hogy minő alapon fogadja el az efezusi fogságot, mint a fogságból írt levelek keletkezési idejét és helyét.

Az efezusi fogságot már mások is említették. Origenesnek az volt a feltevése, hogy a Filippi levelet lehetetlen a római fogság idejére tenni és azt az I. és II. Korinthusi levél íratása közé helyezte. Oeder nevű német tudós 1731-ben megjelent értekezésében azt bizonyította, hogy a Filippi levél előbbi, mint az I. Korinthusi és arra a következte-

lésre jutott, hogy Pál a Filippi levél írásakor valamely vidéki városban volt letartóztatva.

A hipotézis új lendületet nyert Lisco berlini tudós munkáiban, aki 1900-ban megjelent *Vincula Sanctorum* és 1901-ben megjelent *Roma Peregrina* c. műveiben azt fejtegette, hogy a fogságban írt levelek mind és még a Timótheushoz írt második levél is, egy efezusi fogság idejére keltezendő. Lisco okfejtését Duncan elhibázottnak tartja, mert sokszor a neveltségesség védi feltevését pl. a második könyvében azt állítja, hogy Efezusnak azt a részét, amelyben Pál börtöne volt, Rómának nevezték és az őskeresztény irodalom Rómára vonatkozó utalásait erre az efezusi Rómára vonatkoztatja!

Lisco után különösen Deissmann tanár nevével kapcsolatos a hipotézis továbbfejlesztése. Ő 1923-ban a Ramsay tiszteletére kiadott *Anatolian Studies*-ben különösen a Filippi levél efezusi eredetével foglalkozott.

Németországban Albertz, Feine, Michaelis, Franciaországban Goguel, Nagybritanniában és az Egyesült Államokban Robinson, Lake, Burch, Bacon, Winstanley, Jones, Bowen, Michael fogadták el az elméletet kisebb vagy nagyobb mértékben.

A kérdés történetének ismertetése után rámutat szerző az Újszövetség adataiból vonható következtetésekre. Mert, bár az Újszövetség seholszem állítja, hogy Pált Efezusban bebörtönözték, de vannak paszszusok, melyek a efezusi fogság elfogadása esetén fokozott jelentőséget nyernek. II. Kor. 11: 23-ban, melyet Pál röviddel Efezusból való eltávozása után írt, azt mondja az apostol önmagának, ellenfeleivel való összehasonlításában, hogy „többször volt börtönben“. Az Ap. Csel. tanúsága szerint azonban a II. Korinthusi levél íratása előtt csak egyszer volt fogságban, t. i. Filippiben. Hol volt a többi fogság?

Az efezusi „viaskodás a fenevadakkal“ (I. Kor. 15: 30—32.) Duncan szerint e tekintetben komoly tanulmányt érdemel; szerinte arra vonatkozik, hogy Pált tényleg az arenába akarták küldeni, hogy ott pusztuljon el a vadállatokkal való harcban. Nagyon érdekes II. Kor. 1: 8—10.: „Szeretném, ha tudnátok, atyámfiai, arról a nyomorúságról, amely Ázsiában esett rajtam. Felette igen, erőm felett megterheltem, úgyhogy életem felől is kétségben valék; magam is azt mondtam, ez a biztos halál. De ez azért volt, hogy ne magamban bízzam, hanem az Istenben, aki feltámasztja a holtakat. — Ő szabadított meg engem ilyen rettentő halálból és szabadít most is és én benne reménykedem, hogy azután is meg fog szabadítani.“ (Moffatt fordítása nyomán). Itt ugyan nincs bebörtönzés említve, de a nyelvezetből ezt is következtethetni.

A Róm. 16-ban levő üdvözlések közül kettő szintén felhasználható az efezusi fogság bizonyítására, t. i. a 3. és a 7. vers. Duncan egyébként, mint manapság sokan, az egész fejezetet az efezusi gyülekezethez írottak gondolja.

A kánonon kívül található adatokból Duncan négyet említ: 1. Római Kelemen

megjegyzését, hogy Pál kétszer volt börtönben. 2. Az apokrif iratokban található története Pálnak az oroszlánal az efezusi arenában való találkozásáról, amikor az oroszlán Pál lábaihoz feküdt és nem bántotta az apostolt. 3. Efezusban ma is mutogatnak egy épületet, melyről a hagyomány azt tartja, hogy az volt Pál börtöne. 4. A Pál leveleihez írt úgynevezett Monarchianus Prologusokban a kolossei levélről ez olvasható: „apostulus iam ligatus scribit eis ab Epheso.“

Ezek volnának a közvetlen bizonyítékok. A közvetett bizonyítékok során felemlíti Duncan Onesimus futását, mert szerinte sokkal valószínűbb, hogy Kolosséból nem Rómába, hanem Efezusba szökött gazdájától. Amikor Pál Filemon 22-ben szállást kér magának Kolossében, ezt Efezusból sokkal természetesebben megtehetette, mint Rómából. Úgy találja, hogy Timótheus és Pál útjait, ahogy azokat az Ap. Csel.-ben és a levelekben találjuk, sokkal jobban meg lehet magyarázni Efezussal, mint Rómával. — A filippi egyházzal Pál sokkal gyakrabban és könnyebben érintkezhetett Efezusból, mint Rómából. A filippi gyülekezet adományának említése (Fil. 4: 10.) szintén inkább Efezus mellett szól, mint Róma mellett, mert ha Rómából írta volna ezt a levelet az apostol, akkor úgy állna a dolog, hogy 10 év óta semmit sem küldtek a filippibeliek, holott ez alatt a hosszú idő alatt sokszor volt hozzájuk közel. A helyzet sokkal érthetőbb, ha Efezusra gondolunk, hogy ideküldtek a filippibeliek adományt.

Szinte érdekesítő, amikor azt tisztázza, miért hallgat az Ap. Cselekedeteiről írt könyv szerzője az efezusi bebörtönzésről. Rámutat arra, hogy az Ap. Csel. sok más is elmellőz: szerinte az Ap. Csel.-t azért írta Lukács, mert ebben ki akarta mutatni, hogy Pál semmi olyant nem csinált, ami Róma érdekeivel ellenekezett, ezért említi fel a római tisztviselőket, akik mind Pálnak adnak igazat. Tacitus adata alapján megállapítja, hogy az efezusi proconsult, Junius Silanust, aki pedig minden valószínűség szerint szintén Pál védelmezője volt, az Ap. Csel.-nek írója azért nem említi, mert ez Nérót csak felbőszítette volna, hisz Junius Silanust Agrippina ölette meg és nem volt tanácsos hivatalos védőiratban jó szímben tüntetni fel a bíróság előtt oly valakit, akit a császár anyja mérgeztetett meg.

Az ellenvetéseket, hogy a Fil. 1: 13-ban említett praetorium és a 4: 22-ben említett Caesar háznépe mégis csak Rómára vonatkoznak, Duncan azzal cáfolja meg, hogy ezek ráillenek Efezusra is, mert a praetorium későbbi nyelvhasználatban a provinciális kormányzó hivatalos residentiáját jelenti, a Caesar háznépe kifejezésre pedig inscrip-tionalis adatok vannak Efezusból.

A fogságból írt levelek theologiai gondolatai szintén inkább Efezus, mint Róma mellett szólnak.

Kutatásai alapján arra az eredményre jut, hogy Fil., Kol., Ef., Film. és 2. Tim. Efezusból íratott.

Okfejtése nem mindenütt egyformán meggyőző, pl az Ap. Cselekedeteiről írott könyv jellegének megállapításánál és sok helyütt utánvizsgálatra szorul, de az bizo-nyos, hogy oly ügyességgel sorakoztatja érveit, hogy azok együttes hatása lenyűgöző. E sorok írója külön tanulmányt ír Pál efezusi működéséről és ebben részletesen foglalkozik Duncan megoldási kísérletével is.

Pongrácz József.

Glover, T. R. The Influence of Christ in the Ancient World. Chambridge, at the University Press, 1929. 8. r. VI+122 l. Egész vászonkötés, ára 5 s. net = 7 P.

Dr. Glover egyike azoknak az íróknak, akik mindig érdekesek, vonzóak, tartalmasak: akiknek könyvét érdemes nemcsak elolvasni, de megvenni is, mert úgy érzi az ember, hogy ezt még többször is el kell olvasnia.

Dr. Glover szaktárgya a classica philologia, de különösen szeret foglalkozni a keresztyénség hatásának titkával és nem egyszerűen azt nézi a tudós rideg tárgyilagosságra törekvő tekintetével, hogy mi történt a multban, hanem a jelennel próbálja megérteni a multat és a multtal a jelent.

Nem zárkózik be a dolgozó szobájába, hanem az életet nézi, annak ezer változatában és keresi annak értelmét; mindenütt a lényeges dolgokat akarja megragadni, mert azok a fontosak. Eddigi munkái, csak a három leghíresebbet említem: *The Conflict of Religions in the Early Roman Empire*, *The Jesus of History* (ez 1925-ben már 17-ik kiadást ért), *Paul of Tarsus*, mind olyan-
nak mutatják őt, akire érdemes rábízunk magunkat nemcsak a tények pontos összegyűjtését, hanem azok interpretálását ille-tőleg is.

Ez a mostani könyve is a legnagyobb mértékben ilyen. Krisztusnak az ókori világra gyakorolt hatásával való foglalkozás nagy-szerű alkalom a történelem központi szemé-lyiségének mélységeibe behatolni. Feleletet akar adni arra, hogy mi volt az Krisztusban, vagy a keresztyénségben, ami leverte Venust és Jupitert, Isist és Osirist, Cybelét és Mithrát (3. l.). Már *Paul of Tarsus* című munkájában rámutat néhol (9, 11, 13, 118) arra a párhuzamra, amely van India mostani állapota és a Római birodalomnak az I. századi állapota között, itt megállapítja, hogy ez a párhuzam meglepően szoros: a hagyomány a bálványimádás, a szertartás, a büntudat, a bölcsészet, az erély hiánya, magasra törő aspirációk, mindez friss és zür-zavaros érintkezésben az erő vallásával (3. l.).

Látszólag nem nagy tudományos appa-rátussal dolgozik, de minden sora elárulja, hogy teljesen tisztában van azzal, amiről beszél és szolid tudása bizalommal tölt el. Alapos bírálatban részesíti azokat a modern gondolkozókat, akik Jézusban tisztán apocalypticus álmodozót látnak. Rámutat arra, hogy még ha feltételezzük is, hogy Jézus használta az apocalyptica nyelvezetét, ebből még nem következik, hogy ő maga is apo-

calypticus volt, minthogy Plato bár hasz-nálja az orphicusok kifejezéseit, de nem fogadja el a vallásról szóló felfogásukat. Az a Valaki, aki a Hegybeszédet mondotta, aki a magvetőről, a tékozló fiúról, az irgalmas samaritanusról szóló példázatot megalkotta, aki vitatkozásával elnémította az írástudókat és a farizeusokat, az a Mester, aki saját kö-vetőit lassú felfogásúaknak találta, aligha írt apocalypsist. A kettő között ugyanaz a különbség, mint a napvilág és a lidércfény között. „Ha Jézus másik apocalyptista ál-modozó volt, ugyan mi olyanja volt, amit felajánlhatott az alaposan felébredt és ki-ábrándult világnak, amit a többi apocalypti-
lista álmodozó nem ajánlott fel? Mert nyilvánvaló, hogy az a világ egyáltalán nem érdeklődött az apocalypsisek iránt, már igen sok volt belőlük és Horatius, Tacitus, Dio Chrysostomus és Dio Cassius világa hagyományszerűleg szerette az értelem nap-világát, amit, ez is világos, az őskeresztyének nem is akartak vele elhagyni. Ha Krisztus-nak lényegében apocalypticus volt a gondolkozása, nyilvánvaló, hogy korai követői nem osztották meggyőződését. Krisztus gondolkozásából épen a nem apocalyptista elemek ragadták meg legjobban az akkori világ figyelmét. Az apocalypsisek írói a reménység nyelvét használták, de gondolataik a kétségbeesés gondolatai voltak. Krisztus elméjében nyoma sincs a kétségbe-esésnek, az ideges sietésnek” (5—6. l.). Rámutat annak az erőlködésnek a hasztalan voltára, amely Pált sacramentariusnak és evangéliumát lényegében a mysterium valások egyik fajtájának gondolja. Elismeri, hogy erőteljes mysticismus van benne, de aki olvassa a mysteriumvallások irodalmát, az tudja, hogy minő óriási a különbség Pál levelei és a mysterium-könyvek között

Wilamovitz szerint a keresztyénség azért hódította meg az ókort, mert a versenyző vallások közül ez hellenizálta magát a leg-eredményesebben. Glover a kissé homályos mondatot azzal fogadja el, hogy a hellenizmus az ő értelmezése szerint nem más, mint az elme felfelé haladó fejlődése az athéni mér-tékek irányában. Szerinte a keresztyénség azért győzött, mert ez felelt meg legjobban a világ legkiválóbb elméinek, mert lényegé-ben felszabadította az emberi gondolkozást és lehetőséget adott neki, hogy fejlődésében elérhesse azt a magaslatot, ahova Isten szánta. Főgondolata annak kifejtése, hogy Jézus a világba, mint felszabadító erő jött, amit Pál úgy fejez ki, hogy ahol az Úrnak, t. i. Jézusnak a lelke, ott a szabadság.

Röviden jellemzi azt a világot, amelybe Jézus belépett. Szerinte Rómát mindig há-borúval és hódítással társítjuk elménkben, de a meghódítottak inkább a békével, a zavartalan fejlődéssel azonosították. Rá-mutat arra a nagy tényre, hogy a római birodalom volt eddig a leghatalmasabb kísér-let, hogy beválik-e a szabadkereskedelem és az önkormányzat. Róma legnagyobb érdeme azonban az volt Glover szerint, hogy alkal-mat adott a világnak arra, hogy az évszázá-dos békés fejlődés alatt elsajátítsa Görög-

ország kultúráját. Róma volt Nagy Sándor utolsó örököse. De a világ ekkorra már megvénült. Új indításokra volt szükség és ezt adta a kereszténység. A görög világ Alexandriában a multtal törődött, a haladó népek a jövődöbe néztek. Ezért lett a kereszténység a jövődö vallása.

A mély gondolatokat keltő bevezetés után öt részben szól arról, hogy alakította át a kereszténység 1. a társadalmat, 2. a gondolkozást, 3. a jellemet, 4. hogyan tette fel a kérdést az óvilág emberének: melyiket választod: az életet, vagy a halált és végül 5. az istenfogalom megváltozására mutat rá.

Az ókori görög társadalom egyik súlyos tévedése volt a függetlenség szinte rögeszmeszerű hangoztatása, a másik rákfenéje volt a nő lebecsülése. A kereszténység az egyház egységének hangsúlyozásával állandósítja a társadalmat, anélkül, hogy megkövesítené azt és a nőnek az egyházba való bevezetésével megnyerte a csatát Mithra felett.

Az ókor értelmisége az átlag-emberé volt. Nem tudott nagy elméket termelni. Könyvet nem nagy számmal írtak, de a tömegáru sovány szellemi táplálék volt. Nem volt lelki élményük, hiányzott a valódi boldogság a szívükből, ezért nem tudtak valóban őszinték lenni, már pedig ezek nélkül nincs nagy irodalom. Milyen más Pál! Erasmus szerint Pál „villámlik és menydörög és beszéde lángol a meggyőződéstől”. Ha Pál megmarad farizeusnak, sohasem írja meg az Isten és az emberszeretet két nagy himnuszát (Róm. 8₃₁, I. Kor. 13.).

A jellem dolgában is a kereszténység hozta be a világba a valódi felelősséget, a szabad kezdeményezést, a jövődö iránt való érzéket. A hit sokkal fontosabb, mint azt némelyek gondolják.

Az örökkévalóság egyedül Jézusban világos. A halál után nem Homeros árnyvilága, nem is Pythagoras folytonos lélekvándorlása, sem a Stoa fárasztó ciklusa következik, hanem a Krisztussal való élet teljessége.

A legnagyobb forradalom az istenfogalomban ment végbe. Jézus számára az atya élt, ezért volt Jézus élete bővülködő élet.

„Krisztusban új élet jött a világba és amint ez az élet mozgásba jött, a világ Istenhez fordult, amint Őt Krisztusban megtalálta” (121. l.).

A stílus a dr. Gloverre jellemző „eleven, festői” stílus.

Pongrácz József.

Zankow, Stefan: *Das orthodoxe Christentum des Orients*. Berlin, Furche kiadása. 1923. Ára 7:35 márka.

A szerző, aki a szófiai egyetemen tanár és mint államférfi is jelentékeny szerepet játszik, ezen könyvében azon előadásait hozza nyilvánosságra, amelyeket vendégelőadóként a berlini egyetemen tartott. Előadásaival beleilleszkedik azon mozgalomba, amely a kereszténység egységét kívánja szolgálni és célja, hogy a nyugati kereszténység területén jobban megismertessen a keleti kereszténységgel. Előadásai rövid bevezető után, melyben a keleti kereszténység jelen-

legi állományát, történetének főmozzanatait és általános jellegét tárgyalja, sorra veszi a dogmát, az egyház berendezkedését, életét és a róla szóló tanítást, a kultuszt, végül pedig a kegyességet ismerteti. Kétségkívül nagy értéke ezen előadásoknak, hogy olyasvalaki ismerteti a keleti kereszténységet, aki maga is benne nőtt fel, mint ilyen, azt valóban ismeri és egyúttal át tudja tekinteni a nyugati theologusoknak rendszeresen már nyelvi természetű okokból is hozzáférhetetlen keleti theologiai irodalmat. De ebből a helyzetből érthető meg az is, hogy a szerző — annak ellenére, hogy mindenképpen objektívításra törekszik — mégis a keleti kereszténység képét a saját szubjektívításán keresztül rajzolja meg. A könyvből így inkább a keleti kereszténység szellemi elitjének a képét, nem pedig az átlagot és a valóságos helyzetet ismerjük meg. Ezt még az is megállapíthatja, aki nem ismeri a keleti kereszténységet saját tapasztalásából. Kétségtelen azonban, hogy éppen ily körülmények közt Zankow könyve rendkívül értékes és tanulságos és nagyon alkalmas arra, hogy felkelte az érdeklődést a jelenleg Oroszországban oly súlyos helyzetben levő keleti egyház iránt.

Lic. Dr. Karner Károly.

Leube, Hans: *Reformation und Humanismus in England*. Leipzig (Deichertsche Verlagsbuchhandlung.) 1930. 8°. 38 lap.

Az angol egyházzal való foglalkozás ma német részről igen aktuális feladat. Régebben az anglikánizmus a katolicizmus szempontjából volt érdeklődést kiváltó jelenség, ma az ökumenikus mozgalmakban való nagy jelentősége a német theologusokat is az anglikán egyházzal való behatóbb foglalkozásra ösztönzi. Az angol theologia jelenlegi helyzetét legutóbb az erlangeni Wollrath ismertette igen részletesen. De az angol egyházra vonatkozó történeti munkákkal is találkozunk az újabb német irodalomban. Idetartozik Leube füzete is, mely lényegileg lipcei tanári székfoglaló előadását tartalmazza. Az angol reformáció szellemét a XVI. században a humanizmusban látja, melynek főképviselője Hooker Richárd. Ennek az angol humanizmusnak főjellemvonásai: az ész nagy jelentősége minden téren (reason and law), — továbbá a mikrokosmos gondolata, amely egyfelől az ember saját szellemi tartalmának szinte abszolút érvénnyel való felruházáshoz vezet; másrészt azonban ebből kiindulva találja meg az utat Leube a szociális etika és politika kialakulásához, melyben az angolokra oly jellemző erkölcsi aktivitás megtalálta érvényesülésének területét. Röviden rámutat még ennek az angol humanizmusnak a forrásaira is: az angol középkor egyes eszméi (mikrokosmos, reason and sensuality, nature and grace), de a közvetlen hatások mégis a florenci platonikus akadémiától jöttek. Ehhez az antik alaphoz a keresztényen elemet azután a hugenotta irodalom Angliában erősen érvényesülő hatása szolgáltatta. A tanulmány hatalmas bibliográfiai háttere mindenesetre a szerzőnek a kérdéssel

való alapos foglalkozására enged következtetni. Kár, hogy a nagy anyagok ilyen vázaltszerű összeszerítése folytán az egész tanulmány ennyagynak mondható. De nem is teljes Anglia XVI. századbéli szellemi képe. Mert, bár az angol reformáció nem vallásos élményből született, mégis a XVII. század puritánizmusa nem érthető meg egyszerűen a humanista szellemű államegyház elleni reakcióképpen, hanem ennek mélyebb szellemi gyökereit is meg kell találni már a XVI. században.

Wiezián Dezső.

Röttger Karl: Die moderne Jesusdichtung. Gotha, Leopold Klotz kiadása, 1927. Ára kötve 6 Márka.

A keresztyén léleknek egyik legfontosabb életmegnyilvánulása a keresztyén művészet. A művészi átélés a hétköznapinál mélyebben ragadja meg a valóság lényegét, azért a művészi átélés megnyilatkozásai a szokásos életmegnyilvánulásoknál jelentősebb és rendszerint hívebb képet mutatnak a valóságról. Ebből a szempontból a theologusnak és különösen a gyakorlati pályán működő lelkésznek elsőrendű kötelessége vizsgálni a keresztyén művészetekben a keresztyén lélek megnyilatkozásait. Ugyanezért nagyon tanulságos Röttger anthológiája is. Röttger a „modern“ Jézus-költészetet gyűjti egybe. „Modern“ szemében nemcsak az utolsó emberöltőnek a költészete, hanem ezen megjelölés alá foglalja már pl Hölderlint és a romantikusokat is. Ha azután anthológiáját közelebbről vizsgáljuk, hamarosan rájöhethetünk, hogy modern szerinte mindaz, amiben valamiképpen a modern Jézus-kép tükröződik, vagy kezd jelentkezni. Nem véletlen, hogy anthológiájának legrégebbi darabjai majdnem egykorúak a „modern“ Jézus-élete-kutatásnak a megindulásával. Éppen azért természetes is, hogy a modern Jézus-kép számos változatban tükröződik az anthológiában, míg a biblikus Jézus-kép csak ritkán szólal meg. És hozzátehetünk ehhez még valamit: a keresztyénségnek minden korszaka megalkotta magának a képet Jézusról és az ő személyiségéről, ebben a képből minden korszak egyúttal megfestette a saját arcképét is. Röttger anthológiájában igen erős az olvasónak a benyomása, hogy sok költőnél nem is annyira arról van szó, hogyan tükröződik a költő egyéniségében Jézus képe, hanem hogyan tükröződik a költő egyénisége a képzelet alkotott Jézus-képben. Addig, amíg az evangéliumok által Jézusról rajzolt képet magunkévá tesszük, hitünk a művészi átélésben is alárendeli magát ennek a Jézusnak. Mihelyt azonban az evangélium által rajzolt képet a ratio mértéke és a belőle befolyó valószínűség: ítéletek alapján korrigáljuk, a logikus eredmény az, hogy az emberről alkotott ideálunkat visszük vissza Jézusba. Ezt jellemzően mutatja ez az anthológia is. Éppen ezért olyan tanulságos, bár semmiképpen sem lehet azt mondani, hogy általában a keresztyén gyülekezet építésének a szolgálataiba állana.

Röttger közli Wilhelm von Polenznek egy

„Vor einem Christusbilde“ c. költeményét. A költő benne heves szavakkal utasítja vissza Overbeck és társainak, az ú. n. nazarénusoknak az édeskés, csupa felszínes harmoniává kicsiszolt Krisztusképét. „Nein, Herr! So hast du nicht ausgesehen!“ Ma nagyon is átérezzük ennek a visszautasításnak a jogosságát. Azonban Polenznek a szavai jutnak eszünkbe, amikor ennek az anthológiának számos költeményét olvassuk. Akárhányánál egyenesen kételkednünk kell abban, hogy a költemény mögött valóban Krisztus-élmény rejlik. Inkább sejthetünk valami idealisztikus-pantheisztikus vallásos élményt. S ez az élmény is olyan változatos töréseket mutat, mint amilyen változatos, megtört és egyenetlen a mai ember világképe és világnézete. Még, jó, ha abban az őszinte keresésnek a nyomait megtalálhatjuk. De — hangsúlyozzuk —, éppen ezért fontos ezeknek a megnyilatkozásoknak a tanulmányozása. Ritkán tárul fel előttünk a modern ember lelke olyan nyíltan és valószerűen, mint ebben az anthológiában. Amit az átlagember sokszor csak homályosan és ösztönösen sejt, amit nem tud szavakba formálni, az itt nagy következetességgel szólal meg. Azért szeretnénk ezt a nem nagyon épületes könyvet — természetesen vannak benne nagyon szép darabok is —, olyan lelképítőknek a kezében látni, akiknek modern intelligens embereken kell lelképítési munkát végezni.

Lic. Dr. Karner Károly.

D. Ihmels Ludwig: Die Aufgabe der Dogmatik im Lichte der Predigttaufgabe. 1929. Leipzig, A. Deichertsehe Verlagsbuchhandlung D. Werner Scholl. 17 oldal. 1.20 márka.

A nagynevű szerzőnek ez a finom értekezése a Reinhold Seeberg 70. születésnapjára kiadott jubileumi emlékkönyvnek egy része külön lenyomatban. Azért választja kiindulópontul az ünnepeltnek egy sokszor idézett nyilatkozatát, mely szerint az a dogmatika győz, amely legjobban tanít meg prédikálni. Seebergnek ez a szállóigéje, valamint Ihmelsnek ehhez csatlakozó fejtegetése érdekes előre vétele Barth ismert tételének, mely dogmatikájának ugyancsak kiinduló pontul és tájékozásul szolgál, bár Ihmels természetesen nem gondol arra, hogy úgy, mint Barth a dogmatika egész feladatát az igehirdetésnek rendelje alá, hiszen akkor a dogmatika a homiletikának csak egy fejtegetévé válnék. Ihmels fejtegetéseinek értéke főlkép annak kimutatásában rejlik, hogy amint az igehirdetői feladat elkerülhetetlenül feltételezi a helyes *centrális* tájékozódást, úgy a dogmatikának egyik legszebb feladata, hogy *ezt* a tájékozódást tudományos alapon megadja. Ihmels theologiai egyéniségének főerőssége éppen ez az erős *centrális* tájékozódás.

D. Dr. Pröhle Károly.

Peterson Erik: Die Kirche. Verlag C. A. Beck. München. 1929. 19 oldal. 1.20 márka.

Az ismert bonni tanárnak ez a sokat vitatott értekezése, mely a lényegileg *pogánykeresztyén* egyház anti-eschatologikus be-

állítottságából súlyos következményeket von le, csak foglalója egy ugyanezen tárgyról beígért nagyobb dolgozatának. Várjuk be ezt, s akkor meglátjuk, hogyan kerüli ki a szerző azokat az itt igen világosan kínálkozó konzekvenciákat, melyek inkább Rómának kedveznek, semmint a reformációnak.

D. Dr. Pröhle Károly.

D. Stange E. : Volkskirche als Organismus. Leipzig. 1928. 54 o.

Die werdende Kirche szerzője ebben a könyvében tovább akarja folytatni gondolatait s meg akarja győzni arról az olvasóit, hogy a német protestantizmus a forradalmi idők után bekövetkezett krízisek elmúlása után egyenesen predestinált a népegyházi szervezetre. S ahogy ezt a presbiteri rendszer megalapozásával elképzei s a sok nehézséget ezek dacára is feltárja, a magyar evangélikus egyházat kell hogy emlékeztesse arra a XVI. és XVII. századbéli sok gyűlésezésre, amely azután mégis csak amellet a presbiteri rendszer mellett foglalt állást, amely az egyház életének jobb védelmezője, mint a konsistoriális rendszerben nagy hatalomhoz jutható egyházfejedelmek sokszor áldásosnak és értékesnek mondott uralkodása. Stange minden írásában van valami sajátágosan egyéni érdekesség s ahogy könyvének egyik fejezetében az egyháziasságra való nevelést magyarázza, az teljes egészében méltó gyakorlati theologiai tudományos feldolgozásra is.

Gaudy L.

Die Frage nach der Kirche. A református szövetség theologiai hetében Elberfeldben tartott előadások 1925-ben. Barmen. 1927. 135 o.

Hat kiváló theologus előadásait tartalmazza e könyv : Prof. K. Barth, Prof. Cordier, D. Kolffhaus, Professor Lang, Prof. Müller és D. Dr. de Weerth. Az előadások címei ugyanilyen sorrendben : Egyház és theologia, Az egyház újra való felfedezése, A kongregacionális egyházfogalom, Az egyházfegyelem, A látható és láthatatlan egyház, Az Új Testamentum gyülekezete. Szabad egyház és népegyház. Mindegyik előadó tudományos munkássága után közismert s bár a témáik bizonyos mértékben túlvallottak a legutóbbi években megjelent tudományos dolgozataik szellemétől, mégis mindegyik előadás a maga nemében tökéletesnek mondható. Legérdekeesebbnek látszik mégis a Barth előadása annál is inkább, mert mottóul az állásáról lemondott Petersen professzor teteleiből indult ki s különös várakozással figyeltük a Cordier előadását, aki mint az ifjúsági mozgalmak történetének és lélektanának alapos ismerője, idegen területekre ment át, de nem kevésbé volt érdekes Müller előadása, aki mint erlangeni tanár, a legkonzervatívabbnak nevezhető lutheránizmusban él. Azt is természetesen tartjuk, hogy a kálvinizmus természetéből következően a mai időkben az egyház problémáit állították előtérbe s a kiváló megoldások azt a hatást bizonyára elérik majd

minél szélesebb körökben, hogy hasonló alkalmakkal más egyházak is ilyen megvilágításban akarják nyilvánosságra hozni elmondanivalóikat.

Gaudy L.

Lutherisches Hilfswerk : Deutsches Luthertum in Brasilien, Die Sterbensnot der Deutsch-lutherischen Kirche in Russland.

Folyó évi kiadványok *első és második* füzetete. Utóbbi anyaga már az előbb megemlített orosz vonatkozású füzetekben is majdnem teljes egészében megtalálható, előbbi füzet pedig, akár mint egyháztörténeti, akár mint missió-történeti munka kedves ajándék az európai protestantizmus részére.

Gaudy L.

Brunstaed F. : Die soziale Aufgabe der Kirche. Berlin—Spandau. 1930. 16 o. Ugyanaz Das Eigentum und seine Ordnung. Berlin—Spandau. 1930. 16 o.

Mindkét értekezés az egyház aktuális kérdését veszi napirendre. S amíg ez utóbbi kérdésben a keresztyénséget a magántulajdon szentségének dogmájára építi fel, addig az előbbi értekezésben a keresztyénség szociális kötelességeire mutat rá. Mindkét értekezés úgy a definícióiban, mint a logikai magasságában érdekes professzori tartalmat és kijelentéseket tartalmaz s ezekből a füzetekből állapíthatjuk meg azt is, hogy milyen sokat el lehet mondani nagyon rövid formákban.

Gaudy L.

Dr. Pehrsson Per : Das Lutherische Einigungswerk. Leipzig. 1929. 32 o.

Szerzőnk közismert Magyarországon is. A lutheránus világgűlés elnökségének 1928-ban Budapesten tartott üléséze összeesett a reformációi emlékünnepekkel s akkor a külföldiek nevében a pesti Vigadóban éppen szerzőnk beszélt. Könyve eredetileg svéd nyelven jelent meg s értékét mutatja az a tény, hogy német fordításában majdnem mint egyházipolitikai tankönyv végzi munkáját és hatását. Adatai mind hitelesek, hiszen a megindulás óta résztvesz a munkában maga Pehrsson s magyar vonatkozású adataiért azért vagyunk nagyon hálásak, mert úgy rajzolja meg egyházi viszonyainkat is, ahogy azt a külföldnek megismerni szükség.

Gaudy L.

Lie. Dr. Werdermann H. : Zur Gemeindepredigt der Gegenwart Gütersloh. 1930. 43 o.

Pompás kis könyv. Élvezetes, érdekes, megkapó az elejétől fogva az utolsó sorig. Minden betű olyan, hogy csak úgy sugározza a szerzőt az olvasó elé. Egy darab homiletikai történetkivonat a legutóbbi évek hasonló szándékú műveiből. Mindenkiné a művét átolvasta, megmérlegelte s intelligens kritikával értékelte. Nem összedolgozott munka, hanem rengeteg tanultsággal kiépített rendszer az egész. Jelszava minden megállapítása után az : az ige hirdetés tekintetében norma

csak Luther lehet. Nem vitázik semmiféle ellentétes véleménnyel, hanem felette állván mindenkinek apodiktikus megállapításai vannak. De igazolása ez a kis homiletika e sorok írójának tollából megjelent homiletikai álláspontnak is. Összefoglalásul azt mondhatjuk, hogy a háború után oly hosszú ideig vajudott liturgia-homiletikai problémáknak gyönyörű megoldása s ha ebből a könyvből tanul a ma igehirdetője — igehirdetését áldás kíséri.

Gaudy L.

Lic. Staeglich M. : Warum evangelisch und nicht katholisch ? Berlin. 1930. 54 o.

Népszerű vagy népies Apológiának lehetne ezt a könyvet nevezni. Őt tételt állít fel: Az evangélikus keresztyénség őrzi a keresztyén vallás lelki jellemét, a vallás bensőségét, a lelkiismeret szabadságát, a hitnek a mélységét és a világban való élet önállóságát s ezeket a tételeket építően magyarázza meg az evangélikusoknak, a nem evangélikusok pedig azt láthatják meg, hogy valamennyi vallási igazság őrzője a protestantizmus. Igen ügyes dialektikával dolgozik s megértjük, hogy a könyv rövid idő alatt három kiadást ért meg.

Gaudy L.

Funke P. : Der Kommunion-Unterricht nach dem Einheitskatechismus. Paderborn. 1927. 48 o.

Az egységesített német római katolikus kátétanítás módszeréről elmélkedik ez a könyv. A régi katechizmusok sorrendje ez volt: Von der Gegenwart Christi, Vom Messopfer, Von dem Kommunion. Az új és egységesített káték felserélték a sorrendet. Az első került utolsó helyre s a másik kettő egy helyre előbb lépett. Ez a változtatás kiváló pedagógia intézkedésnek bizonyult s a nem-katolikus is el kell, hogy ismerje szerző azon képességeit, ahogy az ifjúsággal a miseáldozatot megérteti. Jó pedagógus. Vannak sajátos és egyéni meglátásai, de már a téma a speciális római katolikus volta miatt minket közelebből nem érint.

Gaudy L.

Kritische Stimmen zum paepstlichen Rundschreiben über die Einigungsfrage der Kirchen Berlin. 1928. 72 o.

A Theologiai Szemle hasonló jellegű iratának talán részben a gondolati elődje. Európa egy sereg kiválósága elmondja véleményét a pápai írásról. Magyar részről Kuthy Dezső szerepel néhány sorral. A többi hazai protestáns vezérférfiak hiányoznak. A tartalom különösebb ismertetése nélkül is ki kell emelnünk azt, hogy a világ nem-katolikus keresztyénsége a nagy hatásúaknak ígérkező pápai levelek közkincesé tétele után mindig jobban és jobban egymásra talál s éppen a kritikai megjegyzésekből lehet megállapítani azt is, hogy a pápás egyház elleni összefogás az egyetlen pont, amelyen folytatni lehet a keresztyén egységesítési mozgalmakat.

Gaudy L.

D. Knak S. : Saekularizmus und Mission. Gütersloh 1929. 42 o.

Néhány év óta használják a címünkben megadott szót s értik alatta mindazokat az intézményes és magánjellegű egyházellenes tevékenységeket, amiket az egyháztól határozottan vagy kisebb mértékben eltávolodott szellemi közösségek nyíltan vagy titokban, lázadásszerűen vagy jószándékú új programok megadásával kezdeményeznek és végrehajtanak, amelyek nem elszigetelt s csak valamely országban észlelhető jelenségek, hanem világjelenségek. Hogy mit ért ez a tevékenység az egyházaknak, arról az egyházi sajtó számol be, hogy a missziói munkában mennyi kárt okozott, azt akarja szerzőnk megrajzolni. Aki nem ismeri a jeruzsálemi konferencia adatait, vagy aki nem olvasta Knubel professzornak Kopenhágában felolvasott s ilyen vonatkozású értekezését, az tanulmányozza át ezt a füzetet, mert ebből a mai egyházi életnek olyan problémáit ismeri meg, amely a gyülekezetek vezetésében is szükséges ismeretet jelent.

Gaudy L.

Lic. Brandt Theodor : Werdeziele der weiblichen Jugend. Leipzig. 1929. 68 o.

Füllkrug berlini lelkész írta ebben a kérdésben eddig talán a legsikerültebb könyvet s az ő nyomán indul tovább szerzőnk is. Rengeteg őszinteséggel fog hozzá a kérdés nagy fontosságának az elhítetéséhez s ahogy ebben a tekintetben a leány- és nőegyesületek igaz kritikáját megírja, az az ilyen egyesületek vezetőinek feltétlen elkeserítését vonná maga után. Őszinte fájdalommal ír arról, hogy bármily áldásosan is működnek látszólag ezek az egyesületek, hatásuk nem lehet állandó éppen azok miatt a nagy kísértések miatt, amelyekkel a mai világ környezkezi a nőket. Minden ilyen veszélyre rámutat s éppen az ilyen egyesületek vezetői számára nagyon érdekes ez a könyv. Könyvének második fő tétele evangélium és pszichologia s amit ebben a fejezetben elmond, az mind megszívlelésre és bevezetésre méltó. A magyar protestáns egyházi élet számára is rengeteg megszívlelni való ebben a könyvben.

Gaudy L.

Az evangélikus szövetség népszerű kiadványai:

D. Bachmann : Die augsburgische Konfession, Adolf Clarenbach der Reformator des bergischen Landes, Not und Treue der deutschen Ostmark. Mind három füzet a folyó évnék a termése s a témák anyagának feldolgozásával olyan körök sikeres megnyerését lehet remélni, amelyek a füzetek tartalmának megismerése után fokozni fogják egyházi munkásságukat. Ilyen tartalmú füzetek kiadása a magyar protestantizmusnak is nagy megerősödést jelentenek.

Gaudy L.

Teachers and World Peace. (Memorandum tanárok irányítására, kik az iskolákban a Nemzetek szövetségének céljait s munkáját kívánják kifejtetni.) *League of nations union. 1929.*

A 96 oldalas röpirat a „Nemzetek Szövetség”-ének (Népszövetség) egy propaganda irata, amely a világháború egyik főgyőztesének, Angliának tanárai s tanítói számára készült, hogy a felnövekvő ifjú nemzedékbe beleidegezzék a váratlan győzelem teremtette adottság változhatatlanságát s még gondolatban is lehetetlenné tegyenek mindenféle békerevízióra való törekvést.

Kétségtelen dolog, hogy egy olyan szervezet, amely a diktatórikus békekötés eredményeit a föld összes népeinek szövetségével kívánja garantálni, feltétlenül kedves intézmény azok számára, akik a nem várt óriási eredményekhez jutottak s azoknak megtartásán fáradoznak. Már a költő szólt arról a nyugalomról, amelyre a ragadozó madárnak szüksége van, hogy zsákmányát elkölthesse.

Az ügyesen összeállított füzet ijesztő színekben rajzolja az esetleg elkövetkező jövőendő háborút, mely mint gáz s technikai háború az összes eddigi háborúk borzalmaival felülmúlja s azután erős aláhúzással mutat rá azon eredményekre, amelyeket már elért a népszövetség, rámutatva arra a többek közt, hogy amikor a háború után Magyarország a pénzügyi összeomlás előtt állott, e szövetség segítette újra talpra — nem szólván persze arról, hogy e pénzügyi lerongyolódás az általuk is szentnek tartott békekötések szomorú következménye, s hogy a segítség drága kamatozású kölcsön volt.

Amíg a föld vezető népei nem eszmélnék arra a kettős veszedelemre, amely a világbékének minden pillanatban való feldöntését eredményezheti: egyfelől az orosz ragályra, amelynek bacillusait nem lehet drótkadályokkal visszatartani, másfelől a békekötések égbekiáltó igazságtalanságaira, amelyeknek becsületes revíziója nélkül Európa lakóinak közel százmillió részé nyög méltatlan szolgaságban: addig hasonló dumping iratok alkalmasak lehetnek az adott kritikus helyzet eltakarására, de a szabad nemzetek ligájának, a népek igazi kibékülésének és a keresztyénség igazságainak nemzetközi viszonylatban való érvényrejutását nem segítik elő.

Dr. Kiss Jenő.

Schwartz Hermann: Aufgabe und Einrichtung der Pädagogischen Akademien. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. Berlin. Év nélkül.

Rendszeres és összefoglaló, egyben kritikai ismertetését kapjuk e munkában a német pedagógiai akadémiáknak, megérezzük azt a hatalmas kulturális erőt, mely az utóbbi évek pedagógiai koncepciói között talán a legnagyobbat életre keltette. Szinte szédül az ember, ha ilyesmit olvas e parányi országban, vonzanak bennünket e nagy méretek s megdöbbent az a minimális lehetőség, mondhatnók maximális lehetetlenség, mely ezek követésétől visszaránt. A tanítóképzésnek főiskolai színvonalra való emelése határozott követelménye és jele korunk haladó szellemének s akiknek a mai magyar állapotokat köszönhetjük, talán nem is sejtették, hogy az

ebbe való belekapcsolódást teszik lehetetlenné számunkra.

Az előttünk lévő könyv részint már megvalósított esznelkről, részint a jövőben megvalósítandó programról, gondolatokról és ideákról szól. Mondanunk sem kell, hogy szerzője lelkes híve a reformnak, védi és indokolja a már meglévő újításokat s harcol a következők megvalósításáért. Ez utóbbiakat illetőleg készen álló terveket ismertet és magyaráz, de új szempontokkal, új tervezetekkel is gazdagítja.

Kezdi amaz elv védésével, hogy a tanítóképzés vétessek ki a szakoktatás merev kereteiből s helyezzük azt a főiskolák szélesebb és szabadabb alapjaira. Nem szabad kívánunk azt, hogy mindenben újat alkossanak a pedagógiai akadémiák, meg kell hagynunk a régi szemünáriumi rendszerből mindazt, amjónak bizonyult, mint amilyen a nevelés hatalmának híte, a nevelői pályára való elhívás nagyságának, mélységes komolyságának átérzése, életünknek teljes odaadása, de vannak célok az emberiség, főleg pedig a nemzet érdekében, melyeket az akadémiák jobban megvalósíthatnak.

Az akadémiákra nézve alapvetőnek tekintti az 1921–22. évi állami utasítást a „Richtlinien“-t, amely népiskolákra szól ugyan, de megtudhatjuk belőle, hogy mik a kötelességei, feladatai a tanítónak, azaz miket kell szem előtt tartania a tanítóképzésnek.

Aztán jelzi a fontosabb útírányokat, melyek közül néhányat ismertetünk.

Az akadémiákat együtt látogatják a férfies nőhallgatók, ami praktikus szempont ugyan, de pedagógiai előnyei is vannak. Ilyen az, hogy a népiskolákban nincs még nagy különbség a nemek között, amit figyelembe véve nem volna ajánlatos, ha a tanítókat és tanítónőket teljesen külön képeznők. Természetellenes volna a különbségekben való túlzás. Nem szabad azonban megszüntetnünk a különbségek mély alapjait, rengeteg szempont szabja meg, hogy hol kell ezt fokozni, hol pedig csökkenteni. Az együttes képzésnél általában három szempontot kell számbavennünk. 1. A képzés mindamaz ágában, ahol ezidőszertint még nincs berendezve külön tanmenet, ki kell terjeszkednünk a leányoktatásra is. 2. Olyan tárgyakban, melyeknél csak nők jöhetnek számításba (háztartás, beteg- és csecsemőgondozás) külön szakok kellenek. 3. Mindazokat a különös nevelői erőket és értékeket, mik a nőkben természetüknél fogva rejlenek, ki kell aknázni s öntudatosakká tenni.

Hogyan történjék a különböző felekezeti (katholikus, evangélikus, közös, felekezeten kívüli) iskolákban működő tanítók képzése? Fontos kérdés ez, mert a törvényhozás előírja ez iskolák létesítését, tanítókról pedig ugyancsak a törvény szerint az államnak kell gondoskodnia. A megoldás az, hogy a közös és hitfelekezeti iskolákban a vallás rendes tárgy, a hitfelekezeten kívüli iskolákban a kérdés nem okoz nehézséget, ott egyáltalán nem tanítandó vallás, hogy aztán ehelyett milyen tárgy vétessek fel, azt a jövő törvény

hozás fogja megszabni. Sokkal komplikáltabb a helyzet a többi tárgyaknál, miféle vonatkozásban legyenek ezek a vallással? A felekezeti iskolákban természetesen minden tárgy legyen áthatva az illető vallás szellemétől. A közös iskolákban ez nem vihető keresztül a nevelés egész terjedelmére, esetleg a tanulók összetételétől lehet függővé tenni, hogy az *általános keresztyén világnézet* milyen formában s mértékben emeltessék érvényre. Egyébiránt nem túlozhatunk a vallásnak minden tárgyra való kiterjesztésében, neveléses volna pl. római katolikus matematikáról, vagy felekezeten kívüli nyelvtanról beszélni. Különben pedig minden iskolánál az a fődolog, hogy nemzeti alapon álljanak, erkölcsi intézmények legyenek, az állampolgári és hazafias érzelmeket táplálják. Hiszen a pedagógiai akadémiaikon nemcsak az egyetemes pedagógia, hanem a többi tárgyak tanárait is legalább kétszeresére kellene emelni, aminek elvi, pedagógiai akadályai nincsenek, de gyakorlatilag állanak elénk megoldhatatlan feladatok. Ne is szóljunk a pénzügyi nehézségekről. Már egymagában az is bajos volna, ha a tanítók általános képzése együttesen történék, a különleges pedig párhuzamosan: volnának tanulók és tanárok, akik egymással s az egész intézmény belső életével nem volnának kapcsolatban. Az még inkább érthető, hogy külön intézeteket állítsunk fel a különböző felfogások számára, itt kap létjogosultságot a világnézet szerint való pedagógia.

Fejtegeti szerzőnk az akadémiaát végzett tanító és a középiskolai tanár viszonyát s az a véleménye alakul ki, hogy a kettő képzése bizonyos határig legyen közös, egyiknek súlypontja a nevelés, másiknak a szaktudás s üdvös volna e két fontos dolgot egymás területén értékesíteni, mindazonáltal teljesen együtt nem folyhat a képzés, mások a szempontok és lehetőségek, képtelenség olyan intézetre gondolnunk, mely minden hivatásra nyújtana kiképzést.

Szöbakerülnek az akadémia külön feladatai is. Ilyen a nevelő-személyiség képzése, ezt az akadémiaúnak az önnevelésen keresztül kell megvalósítaniok. Külön feladat s egyben a legfontosabb a pedagógiai tudományos kiképzés. Nem érv a tanítók tudományos képzése ellen, hogy az csupa intellektuálitást, theoretikus irányt eredményez, aminek nincs helye a népiskolában, hiszen *szellemi iskolázottság, lelki önállóság* nélkül nincs nevelő. A gyermek folytonosan kérdez, minek az új pedagógia értelmében helyt kell adni: csak a nagyműveltségű tanító tud ez esetekben személyesen ítélni, gondolkodni s nem recept szerint, mely a tanítás lelkét veszi el. Tudományos képzés által lehet szabadulni a felületességtől, pedagógiai öntudatlanságtól, ez utóbbi értelmében kell tanulni tudományos pedagógiát, nevelés- és filozófiatörténetet, mely utóbbiakon keresztül meg kell értetni az egyes korok kultúráját, lelkét, kell tanulni pedagógiai segéd tudományokat, az egyes tárgyak speciális didaktikáját. Kell ismernie az öntudatos pedagógusnak az egyes alapfogalmak teljes tartalmát, kell tudnia,

hogy igaza van-e pl. a materializmusnak, vagy sem. Még a pedagógiai gyakorlatnak is tudományos alapvetésének kell lenni. A speciális didaktikát is úgy kell felfognunk, mint a theória alapfelfogását, nem gyakorlati utasítások amorfi tömege ez, hanem lényeges jegy, mely által tudományossá, tökéletessé válik az általános didaktika. A tanító tapasztalatai, a tanítás módja és neme is tudományos jellegű követel, a tananyag ilyen meghatározásban válik tudássá, valósággá. Tudnunk kell azonban, hogy a tudományos szakszerűségnek nem szabad specializálódnia, az akadémia tanárainak folyton az összesített gyermeki személyiségre kell figyelmeztetniök a tanítójelölteket.

Külön feladata az akadémiaúnak a gyakorlati kiképzés, melynél fontos, hogy a tudományos és gyakorlati képzés, egy kézben legyen, hiszen ezek korrelátumok. Külön feladat a szaktudományokban való továbbképzés, itt azok a szempontok, mint előbb a pedagógiánál, bár alapos tudományosságra minden tárgyban itt nincs idő, szinte elkerülhetetlen a tanító encyklopaedikus tudása. Az akadémia nem adhatja meg a tanító szaktudását teljesen, hiszen éppen ezért kell már előbb a középiskolát elvégeznie. Igaz, hogy ez viszont némi veszedelmét rejti magában annak, hogy a tanító — éppen a közbeiktatott iskola elvégzésével — elszakad a népiskola szellemétől.

Speciális feladat hárul az akadémiaúnak a technikai-művészeti továbbképzés tekintetében is. Mivel az idő kevés a technikai készségek elsajátítására, ajánlatos, hogy a jelöltek felvételi vizsgát tegyenek és ebben is szakt választanak. Különben ha a jelölt mindenben kiváló, jól teljesítheti hivatását akkor is, ha némely technikai tárgyban hátrább is marad. Külön hivatása a pedagógiai akadémiaúnak az iskolai egészségügy, iskolajog és iskolaigazgatás tanítása.

Szól e könyv az akadémiaúnak berendezéséről is. Ezek számát, fajait illetőleg elmondja, hogy ma Poroszországban kb. 100,000 népiskola van, az évi tanítószerükséglet kb. 4500. Ha egy akadémiaúra 250 hallgatót számítunk (két évfolyam a 125), 35 akadémiaúra van szükség. Évfolyamonként négy csoportot kell alakítani 30—30 növendékkel. Nincs szükség sem külön férfi és női, sem külön városi és falusi tanítót képző akadémiaúra. Ellenben tagozódniok kell felekezetek szerint. Az akadémiaúnak elhelyezése tekintetében ajánlatos a nagyobb városokat kiválasztani, mert bár sok érv szól a kisebb helyek mellett is, (falusi tanítók nevelése stb. szempontjából), részletnünk kell a jelölteket a nagyvárosok kultúrájában. Az akadémiai iskolákat illetőleg szükség van két nyolcosztályos gyakorlóiskolára, ahol kiválasztott tanítók szolgáljanak. 650 tanítási órából (a felső osztályok nemek szerint tagozódnak) 500 a jelölteké, 150 a rendes tanítóké.

Fontos dolog a tanterv. A következő tárgyaknak kell helyet engednünk: 1. Pedagógia és filozófia, valamint ezek segéd tudományai. 2. Speciális didaktika. 3. Iskolaegészségügy, szerveztan. Ezekkel párhuz-

mosan szerepel a gyakorlati, szaktudományi, technikai és művészeti kiképzés. A tárgyak időrendje a következő: I. félév: pszichológia, etika, neveléstörténet; II. félév: filozófia, pszichológia, egyetemes pedagógia; III. félév: iskolaegészségtan; IV. félév: iskolajog és szerveztan. Mind a négy félévvel párhuzamosan halad a szaktudományi és technikai, valamint a gyakorlati képzés, viszont a speciális didaktika története és elmélete az utolsó három félévvel kapcsolatosan folyik. Szembetűnik e tantervnel, hogy a történeti diszciplínák mindenütt megelőzik az illető tárgyak általános ismeretét, melyet a szerző hosszasan indokol, főleg azzal, hogy az általános kérdések, főleg az egyes fogalmak tartalmának megértéséhez szükséges a fogalmak valamennyi változata, melyeken keresztül a történet folyamán átmentek. Mai pedagógiai felfogásunk is voltaképpen egyik láncszeme a tárgy történetének. Bőven hallunk az akadémián használatos tanalakokról is, külön-külön mindenik tárgyra vonatkozólag.

Néhány kérdés marad még hátra, ilyen az akadémiai tanárok ügye, átmenetileg alkalmazhatók a régi szemináriumi tanárok kiválogatva, később, ha megfelelő számú docens lesz, ezek fognak tanítani. Mindenik intézet részére 10 professzor, 4 segéd-tanár, azonfelül a technikai tárgyak tanítására óraadók kellene, továbbá vallástanárok. A záróvizsgát illetőleg meg kell adni minden akadémiának külön a vizsgáztatási jogot. Részletesen megismerjük a vizsgák lefolyását, adminisztratív berendezését. Végül tanulmányi tervezet csatlakozik e munkához.

Az előadott dolgokhoz hozzászólnivalónk már csak a rendelkezésünkre álló hely miatt sem lehet valami sok. Csak annyit jegyzünk meg, hogy marad némi kétségünk a közös iskolák egyes tárgyaiban érvényesülő vallási szempontok felől, azt sem értjük, hogy miért kell a technikai tárgyakból felvételi vizsgát tenni, ha az ezekből való meg nem felelés nem jön számításba a felvételnél, továbbá, hogy miért kell az egyes tárgyak történetét előbb ismerni, mint az illető tárgy általános alap-ponalait. Különösen a pedagógiánál, melynek a középiskolában még alapvető részeit sem tanítják. Hogyan értem meg a pedagógia történetében, hogy pl. Herbart didaktikai materialista, vagy formalista-e, ha e fogalmakról sohasem hallottam?

Általában véve e munkából alaposan megismerjük a pedagógiai akadémiák ügyét. Némi irigykedéssel nézzük, hogy mi még nem tartunk itt és sajnos, talán beláthatatlan időköz nem is tarthatunk.

Bartók J. Miklós.

Pottag Alfred: Die Bestimmungen über die Volks- und Mittelschule und über die Ausbildung und die Prüfungen der Lehrer und Lehrerinnen in Preussen. Union Deutsche Verlagsgesellschaft. Berlin. Év nélkül.

Mint címéből is látszik, e könyv törvények és miniszteri rendeletek gyűjteménye s mint ilyen, nélkülözhetetlen és hasznos kézikönyv mindazoknak, akik meg akarnak ismerkedni a német közoktatás hatalmas szervezetével.

Módszere olyan, mint minden bizonyos tárgykörre vonatkozó gyűjteményé, anyagát könnyen áttekinthető módon, tárgyi szempontból csoportosítja s e csoportokon belül a szükségéig mérten hol logikai, hol kronológiai sorrendet követ. A törvényeket, rendeleteket, sőt az egyes memorandumokat is teljes szövegükben közli s csak itt-ott ezek kivonatait, úgyhogy még szakszerű, tudományos vizsgálódásainkban is megkímél bennünket a törvénytárakból való összeszedetés munkájától.

Szól e könyv a német elemi és középfoktatás szervezetéről, amibe csatlakozik a tanítóképzésre, az erre vonatkozó vizsgálati rendre, a különböző szakoktatásokra vonatkozó szabályrendeletek gyűjteménye.

Kezdi az 1920. évi népiskolai törvényvel, közli az 1923-i alapvető miniszteri rendeletet, majd az igen fontos „kis népiskolai törvényt” 1925-ből, mely négy évben szabja meg az ú. n. „Grundschule”, mint a középiskolai tanulmányokra előkészítő iskola tanulmányi idejét. Szól a tantervben érvényesülő irányelvekről, külön a vallásos nevelésről, majd egybegyűjti külön-külön az egyes tárgyak tantervét. Később a népiskola felsőbb osztályainak tananyagát közli, majd a népiskolák belső berendezését, az iskolakötelezettséget, a fegyelmezés testi és erkölcsi eszközeit, iskolaegészségügyet stb. szabályozó rendeleteket gyűjti össze.

Majd átér a középfokú oktatásra, annak berendezését, tanerők kérdését, az egyes tárgyak tantervére, methodikájára vonatkozó szabályokat ismerteti. Ugyiszintén a népiskolai tanítóképzés szabályai, vizsgarendeletek, a tanítók alkalmazását, javadalmazását, iskolahatóságok ügyét körvonalozó rendeletek, ugyanezek a középiskolákra vonatkozólag is mind együtt található e nagy szorgalommal egybegyűjtött munkában.

Bő felvilágosítást nyújt a tanítók egyetemi tanulmányairól, miket akkor végezhetnek, ha lagalább két évet gyakorlatban töltöttek. Szól a tanítók doktori vizsgálatáról, a kántorképzésről, összegyűjtve az idevonatkozó, érvényben lévő szabályzatokat.

Kiegészítik e hangyaszorgalommal készült munkát a különböző szakoktatásokról szóló törvények, rendeletek, amilyenek pl. a rajz, kézimunka, zene, testnevelés, csecsemő és gyermekápolás, süketnéma és vak gyermekek oktatása, ipari és kereskedelmi iskolák általános szervezete, valamint ezek tanítószemélyzetének képzését célzó utasítások.

Az egész munkában sehol semmi felületesség, elnagyolás, a legjelentéktelenebbnek látszó momentumokat is gondosan felkutatja s tudományos, filológiai pontossággal adja. Szüksége van e könyvre minden tanüggyel foglalkozó embernek.

Bartók J. Miklós.

Jugendschutz gegen Schundliteratur. (Gesetz zur Bewahrung der Jugend vor Schund- und Schmutzschriften vom 18. Dezember 1926.) von Dr. Albert Hellwig Landgerichtsdirektor in Potsdam. 1927. 407. I. Verlag von Georg Stilke in Berlin.

Szerző, aki elsőrendű szakember, különösen az ifjúkori bűnözők problémáival foglalkozó tudományos irodalom terén — önálló munkákon kívül egész sereg tanulmány, értekezés, cikk jelent meg már neve alatt — e munkájában a ponyva- és szennyirodalom ellen 1926-ban hozott németbirodalmi törvény ismertetését, részletes magyarázatát és kritikáját adja ugyan elsősorban, azonban a szennyirodalom leküzdésével kapcsolatos probléma-kört sem hagyja figyelmen kívül s értékes elvi és gyakorlati megállapításaival és szempontjaival a speciális jelentőségű munkát csak értékesebbé teszi.

Mint hogy meg vagyok győződve arról, hogy a németbirodalmi törvényhozásnak a ponyva- és szennyirodalom ellen életbeléptetett intézkedései érthető és megérdemelt érdeklődést keltenek sokakban s mint hogy e törvény megismertetése ösztönzést adhat megfelelő összehasonlítások készítésére, tehát további tudományos tevékenységre: az 1926-ban hozott németbirodalmi törvényt magyar fordításban a következőkben közlöm:

1. §.

1. A serdülő ifjúság védelme érdekében kimutatás készítenő a ponyva- és szennyirodalom termékeiről. Ezekre nézve — amennyiben a kimutatásba való felvételük közhírré tétele — a birodalom területén a következő korlátozó rendelkezések lépnek életbe:

a) Kolportázs-szerűleg nem árusíthatók, nem ajánlhatók, vagy hirdethetők; ezekre megrendeléseket sem gyűjteni, sem átvenni nem szabad;

b) a helyi kereskedelem sem házról-házra, sem a nyilvános utakon, utcákon, tereken, vagy más nyilvános helyeken nem árusíthatja, nem hirdetheti, üzlethelyiségeiben és kirakataiban, vagy más, az utcáról látható helyen közszemére ki nem teheti, megrendeléseket ezekre nem gyűjthet;

c) 18 éven alul levőknek sem megvételre nem ajánlhatók, sem pedig az üzlemben pénzért, vagy ingyen ki nem szolgáltatathatók.

2. A birodalmi, országos és helyi hatóságok kötelesek gondoskodni arról, hogy gyermekek, vagy fiatalok számára számúra semmiféle intézményekben ne legyenek hozzáférhetőek olyan könyvek, vagy iratok, amelyek a ponyva- és szennyirodalom termékeiről készített kimutatásba fel vannak véve.

3. Ha egy időszaki folyóiratnak egy éven belül megjelenéséből kettőnél több a kimutatásba felvételre, úgy az időszaki folyóirat 3—12 hónapra maga is indexre tehető. Politikai napilapokra és politikai folyóiratokra ez nem vonatkozik.

4. Indexre helyezettek tekintendő az olyan, állítólag új termék is, mely tartalmi szempontból egy, már indexre helyezett művel azonosítható.

5. Politikai, szociális, vallásos, etikai vagy világnézeti tendenciája miatt semmiféle irodalmi termék nem helyezhető indexre.

2. §.

1. Afölött, hogy egy irodalmi termék indexre helyezendő-e, a cenzurahivatalok döntenek, amelyeket a szükséghez képest a birodalmi belügyminiszter állít fel az egyes országos kormányzattal egyetértőleg. A cenzurahivatalok illetékessége az egyes országok területe szerint elhatárolt, döntésük azonban a birodalom egész területére érvényes. Az indexhelyezés ellen, vagy a törlésre vonatkozólag beadott indítványok, valamint a panaszok döntő elbírálására Lipsceben egy főcenzurahivatal szerveztetik.

2. Javaslattételre jogosultak az országos központi hatóságok és az országos ifjúsági szervezetek.

3. A határozatokról a főcenzurahivatal elnöke értesítendő, aki az indexre tett művek jegyzékét három hét alatt közzétenni köteles. A közzététel ideiglenesen elmarad, ha a birodalmi, vagy valamelyik országos hatóság a 4. § szerint a főcenzurahivatal döntését kéri.

3. §.

1. A cenzurahivatal egy tiszviselő elnökből és nyolc szakértőből áll. A szakértők a következő érdekeltségekből állítandók össze (2—2 taggal.):

a) művészet és irodalom,
b) könyv- és műkereskedelem,
c) ifjúsági szervezetek,
d) tanári-tanítói kar és népművelési szervezetek. Ez érdekeltségek javaslata alapján a birodalmi belügyminiszter három évre minden csoportból szakértőket nevez ki.

2. Bármely irodalmi termék csak a cenzurabizottság legalább hat tagjának egybehangzó véleménye alapján helyezhető indexre.

4. §.

1. A birodalmi és az országos hatóságoknak, valamint a szerzőnek és a kiadónak joga van a főcenzurahivatalnál valamely irodalmi terméknek indexrehelyezése ellen, vagy az onnan való törlésre vonatkozólag felszólalni. A felszólalás a szerző, vagy a kiadó részéről csak a döntés kézbesítésétől számított két héten belül tehető meg. Ha az indexrehelyezés ellen beadott, vagy a törlésre vonatkozó felszólalás elutasított, úgy azt egy év leforgása előtt senkinek megújítani nem lehet.

2. Ha a cenzurahivatal az indexrehelyezésre vonatkozó javaslatot elutasítja, a javaslattételre jogosultak, a hivatal elnöke, vagy a határozat meghozatalában résztvevő két tag a döntés napjától számított két héten belül panasszal élhet a főcenzurahivatalnál.

3. Ha az indexrehelyezés ellen, vagy a törlésre vonatkozólag javaslat tételre, a főcenzurahivatal elnökének jogában áll a cenzurahivatal döntésének nyilvánossághozatatalát a főcenzurahivatal döntéséig függőben tartani.

4. A főcenzurahivatalt alkotják: a birodalmi belügyminiszterium egy képviselője, mint elnök, hat, a birodalmi gyűlés által választott tag és a 3. §-ban megjelölt érdekeltségek szakértői, kiket három évre a birodalmi belügyminiszter nevez ki. Érvényes határozat hozatalához legalább hét tag jelenléte szükséges (elnök, a birodalmi gyűlés által választott tagokból kettő s a

jent megjelölt csoportok szakértői közül négy). A döntés egyszerűen szavazatbővséggel történik. Az indexrehelyezés ellen, vagy a törlésre vonatkozólag beadott indítvány elutasításához, valamint a 4. § 2-ik pontjában körülírt panasz teljesítéséhez legalább öt szavazat szükséges.

5. Arra, hogy valamely irodalmi termék indexrehelyezése ügyében eljárás van, vagy volt folyamatban, az üzleti hirdetésekben hivatkozni tilos.

5. §.

1. A cenzurahivatalok felállításával járó költségeket az állam viseli.

2. A jöcenzurahivatal beavatkozásával együttjáró költségeket elutasítás esetén a kiadó fedezi, ha az eljárás az ő kezdeményezésére történt.

6. §.

1. Aki az 1. § rendelkezései s a 4. § 5-ik pontjában joglaltak ellen vét s aki a ponyva- és szennyirodalom termékeiről összeállított jegyzéket reklám céljából kinyomatja, vagy sokszorosítja, egy évig terjedő szabadságvesztéssel és pénzbüntetéssel, vagy e büntetések valamelyikével büntetetik.

2. Különösen enyhe esetekben a büntetések elengedhetők.

3. Szándékosság esetén a büntetésen kívül a tett elkövetésénél használt, vagy használatra szánt művek elkobzása is elrendelendő, még ha nem a tettes, vagy tettestárs tulajdonáról van is szó. Az elkobzás magában is elrendelhető, ha a vétséget elkövető személyét kinyomozni, vagy megbüntetni nem lehet.

7. §.

A birodalmi belügyminiszter felhatalmazást nyer arra, hogy e törvényhez a birodalmi gyűlés jóváhagyásával végrehajtási utasítást boesáson ki.

*

Szerző maga mutat rá, hogy a tényény már alapján fogyatékos és hibás, minthogy teljesen hiányzik belőle az elvi megállapítás: mi tekintendő ponyva-, illetve szennyirodalmi terméknek? E kérdéssel foglalkozva („A ponyvairodalom fogalma” c. fejezetben), szerző kifejti azokat az okokat, amelyek szükségessé teszik a különbségtételt az *ethikai* és *aesthetikai* ponyvairodalom között s helyesen hangsúlyozza, hogy a törvényhozás, illetve az államhatalom igénybevételel történő védekezésről csak az előbbivel szemben lehet szó. Az ethikailag veszélyes ponyvairodalmi termékek három nagy csoportját különbözteti meg s e különbségtételnek megfelelően szól 1. a *sexuális*, 2. a *kriminálisztikus* és 3. általában eldurvító ponyvairodalomról. — Külön fejezetben szól az ethikailag veszélyes ponyvairodalom hatásairól, ezeket nem kicsinyli le, de nem is túlozza s hangsúlyozottan emeli ki pszichológiai vizsgálódásainak s a büntetőbíráskodás tapasztalatainak leszűrt eredményeképpen, hogy a ponyvairodalom (ethikai) a bűnözések motiválásában csak másodlagos jelentőséggel bír. Kár, hogy más országok vonatkozó törvényes intézkedései közül csak az Északamerikai Egyesült Államok, három svájci kanton (Bázel város, Bern, Luzern) és az osztrák köztársaság megtett, vagy tervbevett intézkedéseire vet rövid pillantást azzal a megokolással, hogy a többi államokra vonatkozólag nem volt módjában megfelelő adatokat keresni és találni.

A ponyva- és szennyirodalommal s főként annak leküzdésével foglalkozó munkák és tanulmányok gondosan összeállított jegyzéke (123 sorszámmal) hasznos szolgálatot tesz és bőséges forrást jelent a kérdéssel szakszerűen foglalkozni kívánók számára.

Ferenczy Károly.

FOLYÓIRATOK • SZEMLÉJE.

Zeitschrift für die Neutestamentliche Wissenschaft und die Kunde der älteren Kirche. Kiadó: Lietzmann Hans. 1929—30. évf.

Egyike a legértékesebb és gazdagabb német szakfolyóiratoknak, melyben az angol s francia theologusok saját nyelvükön is megszólalhatnak. A késő judaizmus problémáitól fogva a keresztényen egyháztörténet első évszázadáig felőle mindent, ami ezen kor vallási megértéséhez, közelebbről az Újszövetség exegetikai, theologiai, vallástörténeti, bevezetékritikai megértéséhez szükséges.

Az 1929. évfolyamban De Bruyne francia nyelven értekezik két részletben Jeromos fictív leveléről: Sumnia és Fretela gól klerikusokhoz a Zsoltárok könyvére vonatkozólag; Lc. 2₁₄ alapján az Ἀφροπει ἐβουλίης értelmét fejtegeti J. Jeremias, Isten választottait, az utolsó idők messiási gyülekezetét értven alatta. A Jeremiáshoz hasonlóan szereti az Újszövetségben a régi keleti vallási felfogás nyomait kutatni s felfedezni. G. Hölscher a Damaskusi irat kora és eredete kérdéséhez szól hozzá, melyet 1896-ban S. Schlechter fe-

dezett fel a régi kairói zsinagógában, s mely irat a Kr. e. utolsó századok kegyes zsidóinak szövetségéről s sorsáról szól. Hölscher állást foglal az ellen, hogy ezen irat a Kr. utáni 70 előtt keletkezett volna, mint többen állították. M. Zepf Augustinus antidonatista iratainak kronológiájáról ír; E. Fascher Pál apostol állítólagos özvegyességéről ír I. Kor. 7. alapján, polemizálva J. Jeremiás felfogásával s hangsúlyozva Pál apostol nőtlenségét. J. Jeremiás rövid válaszában azonban fenntartja véleményét. W. Michaelis a Pásztor levelek szókinéséről szólva, Harrison statisztikai adataival polemizálva megállapítja, hogy pusztán szóstatistikai adatok alapján a levelek hitelessége, vagy nem hitelessége nem dönthető el, mert igaz, hogy e levelek 848 szavából 306 szó új, de pl. a Római levél 993 szavából is 261 hapax legomenon, a Kolossei levél 409 szavából pedig 58. E két levél szókinés tekintetében messzebb áll egymástól, mint a Pásztorlevelek. E. Williger Augustinus Confessionainak szerkezetéről értekezik. E. Dobschütz pedig az egyházzól az őskeresztységben. Amíg az ἐκκλησία a

görögben valamely város szavazó polgárainak hírnök útján összehívott gyülekezetét jelenti, keresztyén szóhasználatban az ószövet-ségi qahal és 'eda alapján, melyek a zsidó vallási közösséget jelentik, mint Isten gyülekezetét, az összekeresztyénséget jelenti, többes számban pedig az egyes gyülekezeteket. Eredete az első pünkösdőn túl visszanyúlik Jézus idejére, ki Mt. 16₁₈ (18₁₇)-ban Izraelnek köréje csoportosuló gyülekezetét érti, de igehirdetésében főhangsúlyt mégis Isten országára teszi.

Az egyház kialakulása a további fejlődés folyamán mint a keresztyének közössége önként adódik. H. Windisch az őskeresztyénség gyermek-keresztelésének problémájáról szólva megállapítja, hogy az írásban kis gyermekek kereszteléséről nem hallunk, bár a Cselekedetek könyve alapján lehet gondolni serdülő gyermekek keresztelésére. — A kisdedek megkeresztelésére a nyolcadnapos zsidó körülméletés, a prozelita kereszttség, mikor az áttérő egész házanépével együtt részesült e kultikus cselekményben (itt szerző a „büntelen gyermekkor“ megtévesztő fogalmával dolgozik), a pogány kultusz és mystériumszokások s végül a népies befolyás érvényesülése hatott. W. Caspari Sir 51₁₂—17-ben az írástudónak hivatását dicsőítő énekét látja. L. Schmid János 4₁—42 fejtegetése alapján a samáriai perikopában különböző rétegeket talál. E. Dobschütz a 4. evangéliom rétegződéséről szól. Pál theológiájának problémáit fejtegeti folytatólagosan E. Lohmeyer a törvény cselekedeteiről szólva. L. Brun II. Kor. 5₁—10-et eschatológiai megvilágításban magyarázza. F. Büchsel János leveleibez szól styláris szempontból: az autitetikus paralellizmus zsidó eredetere mutatva. A. Waitz a Pseudoclementinákrol szól, K. Müller folytatólagosan közül kisebb adatokat az őkeresztyén egyháztörténetre vonatkozólag. E. Hirsch a Cselekedetek könyvének Pál apostol megterésére vonatkozó három közlésének megegyezéseit s eltéréseit vizsgálja. J. Jeremiás a János-féle kereszttség eredetét vizsgálva azt a prozelita kereszttséggel hozza kapcsolatba. O. Michel Pál christológiájának kialakulásáról szól. Néhány kisebb közleménnyel (G. Kuhn a Bölcsesség könyvéről, W. Spiegelberg Mt 26₃₀ εφ' ὃ παρρε: jelentéséről M. Wundt Augustinus iratainak kronológiájáról) fejeződik be e tartalmas évfolyam, melynek végén még a külföldi theol. folyóiratok tartalmát közli: kívánatos volna, hogy itt Theologiai Szemlénk is helyet kapjon.

Az 1930. évfolyam még nem teljes. Ismer tetésére még visszatérünk. Lohmeyer folytatja Pál theológiájára vonatkozó fejtegetéseit. Cadbury (angol nyelven) a θεσπιζω ige bibliánkívüli előfordulásáról ír. E. Hirsch Péter s Párról ír egy összehasonlító tanulmányt s végül A. Harnack utolsó közleménye következik egy márványfeliratról, mely bár Novatianusról szól, közelebbi vizsgálatra mégsem keresztyén emlék.

Kiss Jenő,

Revue d'Histoire et de Philosophie Religieuses. X. évfolyam 1. szám: Van der Leeuw G. groningeni egyetemi tanár a lélek phaenomenológiájáról értekezik (előadás a lundii vallástörténelmi kongresszuson). — Causse A. a családnak és a törzsnek a régi Izraelben bekövetkezett válságát fejtegeti nagyon részletesen (előadássorozat a kopenhágai egyetemen: folytatását ígéri, de a következő két számban nem található). — Goguel M. az utolsó vacsoráról az I. Kor. 11-ben olvasható páli előadásra vonatkozó újabb elméletekkel vitatkozik. — Marty J. az apostoli atyáknál található kultuszi imádságsszövegeket tárgyalja. X. 2. szám: Nilsson P. M. lundii egyetemi tanár az ugyanott tartott vallástörténelmi kongresszuson előadott értekezését közli arról a problémáról, van-e a primitív vallástörténetben lélekfogalom. — Strohl H. az ellenállási jogra vonatkozó protestáns tanításokat ismerteti eléggé ügyes összefoglalásban, de minden eredetiség nélkül, egy helyt alapos francia elfogultsággal („Luthernek a parasztlázadással szemben tanusított, mértékem nem ismerő magatartása szélsőséges germán temperamentumának számlájára irandó! ?). — Pannier J. ebben és a következő számban nagyon gondos és több ponton meglepően tanulságos kutatásokat közöl a Kálvini intellektuális formálódásának különböző tényezőiről. — Goguel M. nagyon alaposan bírálja Eisler Róbert feltűnést keltett, de kellő alapozottság nélküli könyvét: ΙΗΣΟΥΣ ΒΑΣΙΛΕΥΣ ΟΥ ΒΑΣΙΛΕΥΣΑΣ. Heidelberg 1929. X. 3. szám: Lods A. azt kutatja, hogy milyen hatással volt a közel-keleti népeknél kialakult uralkodó-istenítés a régi Izraelre. — Bullmann R. marburgi egyetemi tanár a felebaráti szeretet isteni parancsolatáról ad vallástörténelmi és systematikai fejtegetést. — Fuglsang-Damgaard H. kopenhágai egyetemi előadó Pascal és Kierkegaard közt von nagyon érdekes párhuzamot. — Bruston K. hozzászól az újszövetségi kultuszi imádságok kérdéséhez. — Goguel M. egy Cumont F.-től felfedezett názáreti feliratot értékel ker. vallástörténelmi szempontból. — Cullmann O. a Péter és Pál apostolok halála okára vonatkozólag igyekszik értékesíteni az I. Kelemen-féle levél adatát. — Nagymennyiségű könyvbírálat mindhárom számban.

Révész I.

Études Théologiques et Religieuses. 1930. 2. szám: Friedel J. a biológia teleologikus szempontjairól értekezik. — Leenhardt F. J. Otto Rudolf indiai vallástörténelmi tanulmányai alapján igen érdekesen vizsgálja meg a hinduizmus különböző vallási irányait és árnyalatait, melyek közt a katolikus-protestáns ellentét meglepő analógiája is feltalálható. — H. L. jelzésű szerző a modern fizika anyagfogalmát ismerteti. — Chapus S. a madagaszkári protestáns egyházak bajaival foglalkozik. — Clavier H. szerkesztő ebben és a következő számban rendkívül gondosan s részben személyes élmények alapján ismerteti az oekumenikus theologiai mozgalom

legújabb eseményeit, főleg az *Újvidéken* 1929 aug. 3—10. dr. Csirics Irenaeus ottani orthodox szerb püspök hívására összeült és a philippi-i levél tanulmányozásával foglalkozott angol-francia-német-szerb-bulgár-orosz nemzetközi *theologus konferenciát* (itt volt a szomszédunkban s mi mégis alig halottunk annak idején róla!) — 1930. 3. szám: *Dibelius M.* heidelbergi egyetemi tanár az Újszövetség és a vallástörténet kapcsolatairól értekezik (első része a szerző által a montpellier-i református teológiai fakultáson ez évben tartott vendég-előadásorozatnak). — *Barnaud J.* a presbyteri egyházalkotmány őskeresztyén kezdeteit tárgyalja, lényegében a Streeter könyvét ismertetve. — *Bruston K.* az első timotheusi levél keltéről ír röviden. Könyvismertetések mindkét számban.

Révész I.

Life and Work 1930 ápr.—máj. (10.) szám: Röviden ismerteti a stockholmi teológiai bizottság munkálatait, majd Németországból: a német evangélikus Kirchnausschussnak a háborús vagyonszertések érdekében tett lépését, a brandenburgi tartományi zsinat szociális vonatkozású határozatait, az egyházi-szociális szakmunkások erfurti konferenciájának a munkanélküliség ügyében folytatott tárgyalásait, a thüringiai Landeskirchentag szociális irányú törekvéseit, valamint a német munkaadószövetségek oda-kapcsolódását az egyházak szociális munkájához. Franciaországból Jézéquel lelkipásztor egy levele olvasható, amely a mult őszön Marseille-ben tartott Assemblée Générale du Protestantisme nagy egyesítő jelentőségét mutatja föl. A francia protestáns szövetség a munkaügyi és népjóléti miniszterhez intézett iratában igen erőlyesen mutat rá az új társadalombiztosítási törvény igazságtalanságaira. Angliában a keresztény szociális tanács lépett föl a munka vasárnapja érdekében. Amerikában a szövőipar válságával kapcsolatos erkölcsi-szociális kérdésekben együtt emelték fel a szavukat katolikus, protestáns és zsidó vallási szervezetek. A chicao-i tejboycott elintézésébe is beleszólt az ottani egyházszövetség. — Svájcban erőteljes egyházi propaganda folyik az alkohol kiszorítására. — A Népszövetség különböző bizottságai a börtönreformmal, az ópium és a leánykereskedelem elleni küzdelemmel foglalkoztak: itt érdekes megállapítást nyert az a körülmény, hogy a lengyelországi orthodox zsidóság körében ma is dívó leggyorsabb és legkönnyebb formájú érvényes házasságkötés — ajándékok kicserélése *egyetlenegy teljeskorú zsidó tanu jelenlétében* — mennyire megkönnyíti a leánykereskedők üzelmét, amit ugyan orthodox zsidó részről természetesen azonnal tagadásba vettek, (e házasságkötési forma „bibliai” alapjára hivatkozva). A nemzetközi munkahivatal a szénbányászokban uralkodó idült válság leküzdését készíti elő. A Népszövetséggel állandó kapcsolatban működik a fiatal leányokat támogató nemzetközi nőszövetség. A füzetet néhány ide-

vágó tárgyú könyv ismertetése rekeszti be: *Johnson E. The Social Work of the Churches* c. információs kézikönyve az első összefoglaló ismertetése az amerikai egyházak szociális tevékenységeinek. **Révész I.**

Die Wartburg 1930.

évi 2—9. számai a protestantizmus ezévi problémáinak adnak helyet. Elsősorban természetesen az ágostai hitvallás jubileumi vonatkozásaival kapcsolatban olvashatunk érdemes dolgozatokat, de a főtémán kívül, mint az evangélikus szövetség hivatalos lapja a római katolicizmus ellenünk indított hadjárataira is rámutat s megjelöli az általános védekezés lehetőségeit is. Az ismertetésre kerülő füzetekben találjuk meg Fahrenheitst kiváló útleírását a német evangélikus szövetség palesztinai kirándulásáról. Feledhetetlenül szép lehetett az, amikor pl. az útleíró a hajón elmondta az „Ime felmegyünk Jeruzsálembe” kezdetű predikációját. Szakszerűség és a nobilis eljárás szempontjából mint a cikk Peterson professzor lemondásáról írott megemlékezés s minden füzetben páratlan ügyesen összeállított Schian rövid és mindig frappáns egyházi, teológiai és politikai kritikája. **Gaudy L.**

Orosz füzetek: Stencil: Christenverfolgung in Russland; D. Schabert: Bolschewismus und Christentum, Russische Blätter I—II. 1928—30.

Mind a négy füzetke hasonló témakörben mozog azzal az előre kitézett céllal, hogy az európai kereszténység hivatalos tényezőin kívül az egyházak minden tagját megismertessék az orosz kereszténység siralmas helyzetével. Ebből a célból nemcsak a siralmas jelen borzalmas adatait tárják fel ezek az írások, hanem a mult aktív és hatásos orosz keresztényiséget is megmutatják. Hasznos vállalkozás és helyes ez a célkitűzés, de olyan nagyvonalú és széles propaganda indult meg ezen a téren, hogy a különböző kiadványok lassan ismételni fogják azokat a dolgokat, amelyeket az előző kiadványok már mind leközöltek. **Gaudy L.**

Kármel kiadványok: Azoknak, akik Istent szeretik, minden javokra van; Megőrző kegyelem; Győzelem a Sátán felett; Maradjatok meg az én szeretetemben.

E kis füzetkék Modersohn, Stockmayer és Steinberger kis elmékedései melyeket *d. G. V.* fordított le magyar nyelvre. Mind a négy füzet a *Bethánia kiadása* s bizonyosan jól is hasznosíthatók ezek a füzetkék az ébresztési mozgalmakban. **Gaudy L.**

Evangelische Missionsgesellschaft zu Basel. 112 Jahresbericht. 1927. 56 o.

A baseli missziói társaság háború utáni munkásságának összefoglalója ez a kis könyv. Azok az adatok, amelyek a különböző szakfolyóiratokban megtárgyaltak, érdekes személyi kibővítésben részesülnek e missziói jelentés kapcsán. Kína, India és Afrika missziói területein végzett munkásságukról kapunk nemcsak beszámolót, hanem meg-

nyilatkozni látjuk a sorokban a világmisszió nagy problémáit is. S mint egyik leghatalmasabb európai missziói társaság azért külön érdeklődésünkre tarthat számot, mert meg tudjuk a jelentésből azt is, hogy az eredményeket a jeruzsálemi konferencia eredményeivel összehasonlítva, ezen a munkaterületen mit várhatunk a jövőben.

Gaudy L.

M. Buday Julia: A magyar filozófiai irodalom bibliográfiája. (A magyar tudományos irodalom bibliográfiája I.) 1929. Kiadja az Orsz. könyvforgalmi és bibliográfiai központ. Ára 20 pengő.

A Bibliográfiai Központ nagyszabású vállalatának első kötete a filozófiai irodalomnak van szánva és az 1901—1925 közti termékeket gyűjti össze, minden elismeréseméltó lelkiismeretességgel, úgy hogy még a folyóiratok közül is alig hiányzik egynél több, amennyire meg tudtuk ítélni: a *Hit és Élet*, önálló munkák közül bizonyosan egy se. Csak a napilapok filozófiai közleményeit hagyta figyelmen kívül a gyűjtemény, pedig ott is nem egyszer számottevő tanulmányok jelennek meg, főleg egy-egy évforduló alkalmával; továbbá a gyűjteményes vállalatok közt nem tisztán filozófiai célok is szoktak

hozni filozófiai műveket is, ezek sincsenek a gyűjtemények közé felvéve. Mindezt a könnyen pótolható hiányt talán csakugyan lehetne is pótolni az 1926-on inneni irodalom feldolgozásakor, pótlék vagy függelék gyanánt. Nehezebb volna, talán éppen lehetetlen azt a hiányt pótolni, melyet most bizonyosan a helykímélés, vagyis tehát a pénzkímélés okozott: hogy igen kevés cikkre történik utalás az első megemlétesen kívül még egy másik helyen, ami pedig nagyon megkönnyítené a munka használatát. Legalább a többi szakok anyagának feldolgozásánál jó volna ezt a tanulságot — a többiekkel együtt — érvényesíteni, hiszen ki tudja, meddig kell ezekből a kötetekből így, az első alkalommal nyert formájukban tájékozódásunkat megírítani.

Ezek egyszerű konstatálása azonban nem akadályozhat őszinte örömünk kifejezésében, hogy ez a modern kultúrpolitika-hoz szervesen hozzátartozó vállalkozás ilyen komoly és nagy stílusú elgondolással útnak van indítva, és éppen olyan őszinte elismerünk kifejezésében, hogy első kötete ilyen nagy odaadással és szeretettel gyűjtötte össze sokszor a teljes feledéstől megmentve, szerény, de nem ígéretelnélküli filozófiai irodalmunk minden hozzáférhető termékét.

Tankó B.

HAZAI IRODALOM.

Budai Gergely: Joannes Chrysostomos pedagógiája. Budapest, 1927. Sylvester-kiadás. 90 oldal.

Budai Gergely Chrysostomos-tanulmánya (úgy tudom, doktori értekezés) érdemes munka. A szerző egyfelől összegyűjtötte Chrysostomos homiliáinak s egyéb műveinek pedagógiai gondolatait s azt mesterének, a magyar pedagógusok nagytudású nesztorának, Fináczy Ernőnek elméleti alapvetése szerint rendbe szedte, másfelől ismerteti és értékeli a „Περὶ κερδοζήλιας . . .“ c. munkát, melynek Chrysostomostól származása kétséges volt, azonban Haidacher tanulmánya (1907) lehetségessé tette, hogy e művet komolyan Chrysostomosnak tulajdoníthassuk. Budai művéből örömmel állapíthatjuk meg a szerző tudományos arravalóságát, képességét és nagy szorgalmát. Chrysostomos munkáit a görög eredetiben búvárolta át, nagy szorgalommal cédulázta ki, ügyesen állította össze, s mint komoly keresztyén lélek, nagy belelélő és megértő erővel rajzolja meg Chrysostomos nevelői arculatát. Szerzőnk munkáján nem esik nagy csorba, ha néhány észrevételt teszünk rá.

1. Hiába keressük annak említését az „Irodalom“ felsorolásában, hogy Chrysostomos homiliái részben már magyarul is megjelentek csaknem száz esztendeje, hogy a „Papságról írt hat könyve“ megjelent a Pesti Növendék Papság Munkálatai XXII. kötetében, hogy itt a XIII. kötetben Chrysostomos életrajza is van, hogy Thierry: Arany-szájú Szent János és Eudoxia császárné c.

munkája Öreg János fordításában magyarul is megjelent. Kár volt szerzőnek meg nem néznie Zoványi Jenő Theologiai Lexikonát. Nagyon valószínű, hogy katolikus szerzők tollából azóta is jelentek meg Chrysostomos-tanulmányok (talán protestánsokéiból is), ezeket is meg kellett volna keresni és az „Irodalom“-ban felemlíteni. S ha talán-talán a magyar nyelvű Chrysostomos irodalom nem éppen pedagógiai vonatkozású is, a szerző gondoljon arra, hogy az „Irodalom“-ba amúgy is vett ő fel nem pedagógiai munkákat is. Nagyon szegényesen festene a magyar tudomány, ha a ker. egyház egyik nagy papjáról és tudósáról még tudomást sem vett volna. S nekünk legelső kötelességünk a magunk „irodalmá“-nak ismerete.

2. A szerző nem vette észre, hogy Alexandriai Kelemen halála évéül a 8. lapon 220-at, a 9-en 218-at mond.

3. Szerző szerint Chrysostomost a „Kaukázus“-ba száműzték, a Zoványi és a Révai Lexikon „Kukusus“-ról beszél. Melyik helyes?

4. Igen érdekes lett volna, ha szerző elmondja, hogy Haidacher hogyan igazolta az említett mű „kétségen felül álló hitelességét“. (18. lap.)

Erre annál nagyobb szükség lett volna, mivel Fináczy még csak arról beszél, hogy Haidacher „igen valószínűvé tette hitelességét“. (A középkori nevelés története. 45. lap.) Végzett-e Haidacher Sievers-féle összehasonlító „mondat-dallam“ vizsgálatokat? Ha

nem, Budai próbára tehetné volna ilyen szempontból Haidacher másirányú bizonyítékait. Sőt még értekezése után is megpróbálkozhatnák ezzel.

5. Nem tudok egyetérteni azzal, amit Budai az etika és pedagógia viszonyáról mond. „Az etika az erkölcsi eszményt élénk tárja ugyan, de hogy mennyire realizálódik, azt már nem kutatja. Ennélfogva az etikát ki kell egészítenie egy más tudománynak, amely azt tanítja, hogy az erkölcsi követelmények az életben miként valósulhatnak meg a legjobban. Ez a tudomány a pedagógia“. (29. lap.) Különös volna, ha az erkölcsstan a ténytudományok szokása szerint leírna vagy megállapítana valamit, „egy eszmény“-t, s itt megállana. Ellenmondana önmagának, amikor normát, viselkedési szabályt állapít meg, s azután annak valószínűsítésével nem törődne. Nem írta-e meg Kant erkölcsstan művei után „Az örök béke“-t is? Fichte nem hirdette-e „A német nemzethez intézett beszédei“-ben, mi következik az erkölcsi eszményből s hogy mit kell cselekedni? Nem próbálja-e Natorp a „Szocialidealismus“-ban a Kant-féle erkölcsstan parancsát egy egészen új társadalom formálására alkalmazni? Az új társadalom kialakításának egyik tényezője valóban a nevelés, a szociális nevelés — de csak az egyik tényező. Nem kívánja-e A. Schweizer művelődéshölcsületete az erkölcsi elvek realizálását? Példát még természesszerűen számban lehetne felhozni Platon Államán és Morus Utópiáján keresztül, mert az erkölcsi „kell“-ből természetszerűleg következik az, hogy cselekednünk „kell“. Az etikai elvek valószínűsítését kétségkívül előmozdíthatja az erkölcsi nevelés, de az erkölcsi nevelés maga is csak egy része a nevelésnek (ha legfontosabb is); viszont a nevelés nem pusztán „alkalmazott etika“ (30. lap), mert a gyermektanulmány pl., amely nélkül ma nincs nevelés, egyenesen etika-mentes s a didaktika és módszertanban sem mondható alkalmazott etikának.

6. Pár helyen nem tartom sikerültnek Chrysostomos görög szövegének magyar visszaadását. Ezekből csak egyet említek: „Mindenkét kérek tehát, hogy nagy gondja legyen gyermekére s mindig és mindenképpen vigye véghez gyermeke lelkének üdvösségét“. Παιτῶν τῆν σωτηρίαν ζητεῖν αὐτῶν τῆς ψυχῆς (36. lap.). Chrysostomos itt arra int: „keressük“ (ζητεῖν) gyermekeink lelkének üdvét, vagyis törekedjünk annak előmozdítására. Hogyan vihetné véghez gyarló emberi erő gyermeke üdvösségét?

7. Részemről szerettem volna, ha szerzőnk kielemezi Chrysostomos pedagógiájának Platon-Aristoteles-i elemeit (melyek világosan feltűnnek), amire Budai csak egy helyen tesz kísérletet. (78, 79. lapokon.)

Trócsányi Dezső.

Rác Lajos: Rousseau élete és művei. Budapest, 1929. A Tud. Akad. kiadása. I—II. k.

Csaknem 600 oldalnyi terjedelemben jelent meg, két évi várakozási idő után, Rác

Lajos Rousseau életrajza, méltó befejezésül azoknak a részlettanulmányoknak, amelyeket szerzőnk évtizedek óta folytat a „genfi polgár“ élete s műveinek kutatása körül. Nem akart egyebet, mint az eddigi kutatások alapján megírni hőse életrajzát s elemezni műveit, írja előszavában. Azonban e szerény kijelentés tiszteletreméltó munkára mutat, mert hiszen a Rousseaua vonatkozó irodalom egész könyvtárát tesz ki. De hozzátesszük, hogy ennél jóval többet nyújtott s ha munkáját élvezettel végig olvassuk, akkor látjuk, hogy a rendelkezésre álló anyag mellett egyéni felfogásának kidomborítására s a magyar vonatkozások részletezésére is jutott tere és ideje (A hadifoglyok tárgya, Teleki és Sautersheim, a magyar költők s írók viszonya Rousseau működéséhez.) A szépen megírt könyv négy szakaszból s húsz fejezetből áll. A két első fejezet gyermek- és ifjúkorát rajzolja; megfesti azokat a hatásokat, amelyek Rousseau jellemének kialakulására döntő befolyást gyakoroltak. A forrongás és kialakulás korában (1742—1756) sok olyan eszmére, műre, ténykedésre mutat rá, amelyek részint megmagyarázzák elveit, részint ellentétben állanak azzal (pl. gyermekeinek lelenházba adását). A későbbi Rousseau már bontakozik az I. és II. Értekezésben, hangsúlyozza az érzés és a szív jogát, mert a tudomány nem teszi boldoggá, szerinte, az embert. Vissza a természethez! Ez a jelszava Ezután jön a nagy alkotások kora. (Remetelak, Montmorency 1756—1762-ig). E nagy alkotások az Új Heloïse, Emil és a Társadalmi szerződés. Ezekkel lesz ő a romantizmus atyja s a francia forradalom út-törője, a természetimádat megindítója. Az öt könyvből álló Emilben hangsúlyozza a nevelés két főtevézőjét: a természetet és a szabadságot. Az Emilnek egy része a Szavojai vikárius hitvallása, melyben R. vallásos s erkölcsi felfogását rajzolja meg. A Contrat socialban a népfenség elvét hirdeti s azt, hogy az államfők a nép tisztviselői. Olvasóinkat legjobban fogja érdekelni a XIV. fejezet, melyben a Szavojai vikárius, Voltairehez, D'Alemberthez, a párisi érsekhez írt levelében, a Társadalmi szerződésben, a Hegyi levelekben s a Magános séta és álmodásai-ban s valamint a Vallomásokban hangoztatott nyilatkozatok alapján ismerteti Rác Lajos hősenek a Teremtő iránti feltétlen hódolatát. Kimutatja, hogy R. szerint az erkölcsi lelkiismeret biztosítja a vallásos hitet. Az erkölcsiség a valláson kívül nem létezhetik. Istent nélkül az erény értelmetlen és képtelen dolog. Nem veti el a kijelentést, de csak azt tartja meg belőle, amit esze és szíve elfogad. Vallomásai szerint rendes esti olvasmánya volt a Biblia. A ráköszöntő szenvedések korában (1762—1778) műveiért és elveiért sokszor volt üldözésnek kitéve. Azelőtt főleg az Emil, most a Hegyi levelek miatt támadt ellene a papság s ő bolyongott hol Angol-, hol Franciaországban, szegénységgel, sokszor betegséggel küzdve, a botanikában s a zenével való foglalkozásban találva vigaszt. Végre a halál Emerenvilleben megváltotta szenvedéseitől.

E zaklatottan változatos élet eleven rajzába művészileg illeszti be Rácz Lajos munkásságának ismertetését és bírálatát. Jellemzi hátrahagyott műveit, végül szépen összefoglalja Rousseau jellemvonásait, hatását s jelentőségét.

Gulyás J.

Rácz Lajos: Leibnitz. Újabb vizsgálódások az emberi értelemről. Fordította: —. 1930. 632 l.

Rácz Lajosnak, a sárospataki theologia ny. tanárának, gyors egymásutánban jelenteti meg az Akadémia a munkáit. Alig hagyta el a Rousseau életéről írott hatalmas két kötetes műve a sajtót, most újabb, még vastkosabb kötete látott napvilágot. Igaz, hogy ennek a kézírata már 1916-ban készen állott s 14 évig kellett várnia a megjelenésre. Elébe bevezetést, végéhez bőséges jegyzeteket csatolt, melyben a magyar vonatkozásokra is figyelmet fordított. A bevezetésben áttekintést ad Leibnitz bölcséletéről s a Nouveaux Essaisről. A fordítást Várkonyi Hildebrand nézte át.

Gulyás J.

Újtestamentum vagyis Újszövetség. Görög eredetiből fordította D. Raffay Sándor. Budapest. A Luther-Társaság kiadása. 1929. 8°. 614. lap.

Mindig nagy tisztelettel tekintünk azokra a szellemi munkásokra, akik azon fáradoznak, hogy a biblia közelebb vitessék magyar népünkhöz. De különös tisztelettel adózunk e tekintetben a bibliafordítói munkának, mert az a meggyőződésünk, hogy semmi sem tehet nagyobb szolgálatot ez utóbbi cél tekintetében, mint ez a munka. Ilyen érzéssel olvastuk végig Raffay Sándor Újszövetség fordítását is.

Raffay fordításához fűzött megjegyzéseiben előadja, hogy harminc évig dolgozott munkáján. Fordítói munkájából egyes részeket már 1910-ben kiadott a Luther Társaság. Azt bizonyítják ezek a tények, hogy egy jó bibliafordítás nem rövid hónapok munkája, hanem életmű az. Hisszük, hogy Raffay Sándornak ebből az életművből nemzedékek életére fog áldás származni.

Az a meggyőződésünk, hogy minden fordítás az eredeti alkotásnak újjáteremtése kell hogy legyen. Nem az apró pepceselő, szórszálhasogató fordítói munkának van megragadó hatása és igazi belső igazsága, hanem az olyannak, amelyben a fordító az eredetit, mint egészet ragadja meg s annak lelkéből teremti azt újjá. Az újszerűségnek ilyen hatásával hatott reám Raffay Sándor munkája, mert ha — mint megjegyzi — az eddigi fordítások szövegezéséhez is kötve érezte magát, az Írás újjáteremtő lelkéből alkotta újjá az Újszövetség egyes könyveit. Fordulatosság, elevenség, szemléletesség jellemzi a fordítást, helyenként klasszikus erejű és szépségű a munka, de sietünk hozzátenni mindjárt, hogy azért olyan megkapó erejű a fordítás, mert ha nem is szolgál, de hű visszaadása ez az eredeti szövegnek.

Nem volna azonban a munka igazán megragadó erejű, ha nem a magyar lélek által való újjáteremtése volna ez az Újszövetség-

nek. Raffay bibliafordítása azért oly megragadó, mert magyar nyelvünk és magyar lelkünk köntösében jelenik meg abban az örökkévaló Ige. Tősgyökeres, pregnáns, magyar nyelvünk zamatát hordozó eredeti kifejezésekben találjuk a szentírás gondolatait. S az egész fordításon keresztül csak elvétve adódik egy-egy magyartalanság.

Ezek után a munka egészére vonatkozó általános megjegyzések után előadjuk, hogy vannak abban olyan részek, amelyek véleményünk szerint vagy nem elég kifejező erejűek, vagy nem tükrözik az igazi jelentést. A Máté ev. 11:12-ben foglalt nehéz igét fordító így adja vissza: „Keresztelő János fellépésétől kezdve mind mostanáig erős versengés folyik a mennyek országáért és az erősek foglalják azt el“. Helyesebbnek tartjuk itt ezt a szöveget: Keresztelő János fellépésétől kezdve mind mostanáig mennyek országa hatalommal tör elő és az erőszakoskodók ragadják el azt“. Így fordítja ezt Zahn, a βίβλος medialis igealaknak cselekvő jelentést tulajdonítva. János ev. 14:15. így fordítja Raffay: „Ha szerettek engem, az én parancsolataimat megtartsátok“. Ennél a szövegnél helyesebbnek tartjuk ezt: „Ha szerettek engem, az én parancsolataimat meg fogjátok tartani“, amint ezt W. Bauer a János ev. jeles magyarázója fordítja. Az 1. Kor. 2:2 v.-nek ez a fordítása Raffaynál: „Mert feltettem magamban, hogy köztetek semmi mást nem tudok, mint egyedül Jézus Krisztust, még pedig a megfeszítettet“. Itt a vers második részére helyesebbnek tartjuk a Károlyi Gáspár fordítását: Mert feltettem magamban, hogy köztetek semmi másról nem tudok „mint Jézus Krisztusról, még pedig mint megfeszítettről“. A Fil. lev. 1:23. v.-nek ez a fordítása Raffaynál: „Mert mindkettőre hajlok: vágyakozom feloszlani és együtt lenni a Krisztussal, mert ez sokkal jobb.“ A feloszlani kifejezésnél itt is jobbnak tartom az „elköltözni“ kifejezést, amint ezt Károlyi Gáspárnál olvassuk. Nem tartjuk helyesnek a Kol. lev. 2:20. v.-ben foglalt: „miért tételeskedtek“ kifejezést. Ennél helyesebb ez a fordítás: „miért engedtek magatokat rendelésekkel terhelni“.

A fordításhoz fordító rövid irodalomtörténeti tájékoztatót nyújt, amelyben az egyes újtestamentumi részekre nyújt tömör és helytálló megállapításokat. Megkapó erővel hat a fordítás részekre osztása, illetve az egyes részeknek igen találó címek alá foglalása.

Az illusztris fordítónak és a fordítást kiadó Luther Társaságnak szívből kívánjuk, hogy az Ige az új köntösben teremjen sok gyümölcsöt magyar népünk életében.

Dr. Mátyás Ernő.

A Mi Urunk Jézus Krisztusnak Új-Testamentuma. Budapest, Brit és Külföldi Bibliatársulat. 1930. Czeglédy S. új fordítása.

A Brit és Külföldi Bibliatársulat kiadásában megjelent új új-szövetségi fordítás Czeglédy Sándor Győrben hat évvel ezelőtt meg-

jelent fordításának igen alaposan átírt új változata.

Mint hogy magáról a fordításról annak idején igen részletes és alapos bírálatok jelentek meg, újabb részletezés helyett ez alkalommal csupán néhány általánosabb természetű megjegyzést szeretnék tenni.

Vannak részek, ha nem is egész könyvek, ahol a fordítás, a jelenleg használt és élő magyar nyelv *standard*-jével mérve, teljesen és maradék nélkül elérte a maga elé tűzött célt: modern, mindenki által érthető és világos nyelven nyújtotta az új-szövetség könyveit a modern olvasónak. Hogy csak néhány példát említsek: a Cselekedet könyvének több fejezete, így mingyárt a pünkösdi története (2. f.), a jeruzsálemi zsinat (15. f.), az athéni areiopagosi jelenet (18. f.) és a máltai hajótörés (27. és 28. f.) leírása, fordítás-technika és stílus szempontjából nagyszerűen sikerültek; különben is, úgy hiszem, ezek a legjobban sikerült részei az egész fordításnak. Pál apostol leveleiből a négy legnagyobb fejezet (Róm. 8. I. Kor. 11., 13. és 15.) egyen-egyen mind magukra vonják a figyelmet és akár az eredeti szöveggel együtt, akár más modern fordításokkal párhuzamosan olvasva (a magam részéről ezt elsősorban *Moffat* angol fordításával tettem, amely kétségtelenül a legelsőek közé tartozik a modern újszövetségi fordítások között), mindenki meggyőződhetik arról, hogy ezekben a részekben Czeglédy Sándor átdolgozott új fordításával irodalmilag is maradandó értékű művet alkotott.

Kár, de szeretnénk remélni, hogy nem helyrehozhatatlan kár, hogy ezt az őszinte és elfogulatlan elismerést, sőt dicséretet nem mondhatjuk el az evangéliumok fordításáról. A négy evangélium igen gondos és a szövegösszehasonlításban, amennyire csak lehetséges volt, minden fontosabb részre kiterjedő végigolvasása után azt a véleményt kell megkockáztatnom, hogy a fordítás sikerének itt egy helytelenül alkalmazott fordításbeli alapelv alkalmazása ártott. A személyes és a birtokos névmás használatát, hasonlóképpen az „é“-nek a *koine* nyelvpszichológiai szempontból teljesen érthető gyakori alkalmazását azután a $\chi\alpha\iota$ $\epsilon\gamma\epsilon\upsilon\sigma\tau\omicron$ -szerű stereotyp fordulatokat nem kellett volna átvenni, mert ez a modern magyar stílus szabályaival merőben ellenkezik. Ezért vonatott, sőt igen sok helyütt lapos is az evangéliumok szövege. Amint az első fordításon az átdolgozás alkalmával igen nagyot lendített az, hogy a fordító felhagyott a szenvedő igealakoknak elvi és nem stílus-esztétikai szempont alapján való kiküszöbölésével, egészen bizonyos vagyok benne, hogy az evangéliumok fordításának stílus-problémáját is minden nagyobb nehézség nélkül meg lehet oldani a mostani fordításnak egy újabb és ez alkalommal valószínűleg végleges átdolgozása alkalmával.

Fordítás-politika szempontjából, ha ugyan használhatjuk ezt a szokatlannak hangzó kifejezést, igen nagy jelentősége van ennek az új új-szövetségi kiadásnak. Az angolul beszélő világ keresztyénségének körében mindenütt, Angliában éppen úgy mint

Északamerikában vagy Ausztráliában, vagy pedig Moffat szűkebb pátriájában, Skóciában, az ő fordításának, különösen pedig az új-szövetségi résznek (Moffat mint professzor egyháztörténeti katedrát töltött be már Glasgowban is és most is a newyorki *Union Seminary*-ben, de mint újszövetségi tudós alapozta meg hírnevét) igen nagy hatása van és igen sok helyütt használják szószéken is, de a fordítást még mindig egy londoni, ismert könyvkiadó cég, *Hodder and Stoughton* adja ki. A Brit és Külföldi Bibliatársulat Czeglédy Sándor modern új-szövetségi fordításának kiadásával elvi szempontból igen fontos lépést tett meg és ki tudja, nem kísérletnek szánta-e arra, hogy a kísérlet sikere esetén az autorizált fordítás szövege mellett párhuzamosan, a modern bibliafordításnak helyet adjon az angol nyelvű biblia terjesztésénél is? Ha valóban így volna, ez különös jelentőséget adna a Czeglédy-féle fordítás ez újabb kiadásának: bár, mint ezt már az előbb is említettem, kétségtelen, hogy Czeglédy Sándornak ezen fordítása igen jelentős szerepet fog betölteni enélkül is a nagy bibliafordítások hosszú sorában.

Az új Új-Testamentum, amelyet a *Sylvester-nyomda* készített, technikai kiállítás tekintetében megérdemli a legmagasabb dicséretet.

Máthé Elek.

Bartók György: Kant etikája és a német idealizmus erköles-bölcselete. Az Akadémia Filozófiai Könyvtára. Kiadja a Magyar Tudományos Akadémia Filozófiai Bizottsága. 4. sz. Budapest, 1930. 335 lap.

Ma, amikor egyrészt a lélektani, másrészt pedig a metafizikai kérdések állanak inkább az előtérben, örömmel kell üdvözlönnünk Bartók György szegedi professzornak, Kant egyik legalaposabb magyar ismerőjének e hatalmas munkáját, amelyben a Kant etikájának alapintencióit helyes megvilágításban tárja fel az erkölcsi kérdések iránt érdeklődők előtt. Könyve, amelyet most a Magyar Tudományos Akadémia a gróf Vigyázó Sándor és Ferenc-vagyon jövedelmének felhasználásával adott ki, tulajdonképpen már 1918-ban elkészült, mikor is az Akadémia a Gorove-díjjal tüntette ki. A magyar tudományos szellem képviselőinek mily nagy nehézségeket kell leküzdödniök, türelmüknek és munkakedvüknek mily nagy próbákat kell kiállaniök, míg azután végül is sikerül, habár hosszú évek mulva egy-egy munkájukat könyvalakban is viszontlátniök!

Bartók György legfőbb célja annak szellettörténeti igazolása volt, hogy Kant erkölesbölcseletét csak az érti meg igazán, aki nem annyira új erkölcsi szabályokat keres nála, amelyeket azelőtt soha senki fel nem állított volna, hanem inkább az erkölesiség *ismeretelméleti* vizsgálatának szükségszerű eredményeivel akar Kant olvasása közben meggazdagodni.

Nem az erkölcsi tapasztalás esetleges és alkalomszerűen alakuló tartalma, hanem az erkölcsi törvény általános és egyetemes érvényiségének formái, logikai előfeltételei érde-

kelték elsősorban a nagy német gondolkodót. Az erkölcsbölcséleti fejtegetéseiben felmerülő genetikus-lélektani megállapításai, avagy metafizikai spekulációi csak idegenszerűen ható elemei az ő egyébként egységes és határozott célok szerint igazodó erkölcs-tanának. A kanti transzcendentáizmus szellem-történeti jelentőségét mélyrehatóan szemlélteti Bartók a német idealizmus legfőbb képviselőinek, Schellingnek, Fichtenek, Hegelnek, Jacobinak, Benekenek, Herbartnak és Schopenhauernek erkölcsbölcséleti ismertetése közben, meggyőződen mutatván rá arra, hogy egyikük sem gondolható el Kant előzetes ismerete nélkül. Még a Kant ellenfeleinek tanítása is csak a Kant gondolatának lényegét világítja meg egy-egy újabb oldaláról. Bartók alapos, világos és áttekinthető munkájának konklúziója a következő mondatában áll előttünk: „Kant etikájának hatása napról-napra erősödik, mert napról-napra lesz világosabbá az a tény, hogy helyes erkölcs-tani rendszer csak az erkölcsiség ismeretelméleti vizsgálatának alapjain épülhet fel: az ismeretelméleti vizsgálat pedig a maga természeténél fogva független úgy a lélektantól, mint a metafizikától, mert független általában véve minden más, rajta kívül eső diszciplinától.” A keresztény etika pozitív tartalma iránt érdeklődő neológusok mindenestre nem elégedhetnek meg Kant hívós etikai formalizmusával, de hogy mennyire megtermékenyítőleg hat a Kanttal és a német idealizmus erkölcsfilozófiájával való alapos és tudományos foglalkozás, arra a legújabb neológiai irányok közül a legeklatánsabb példa a dialektikai neológia, különösen Brunner Emil vallásfilozófiája, amelyet Kant ismeretelméleti vizsgálatait szintén oly jótékonyan befolyásoltak.

Vasady Béla.

Musnai László: János evangéliomának és leveleinek magyarázata. Turda-Torda, Füßy J. 1926.

A 152 oldalra terjedő kommentárt átvétele után ellentétes érzésekkel tettem le. Először a jóindulatú emlékezem meg. Öszinte örömünkre szolgál, hogy az elszakított részek magyarsága s elsősorban magyar protestáns-sága nem némult el a magukra-hagyatottság nehéz idejében, sőt hogy élénk, virágzó, részben még a békebeli irodalmat is felülmúló tudományos irodalmi élet fejlődött ki. A „Fiaim csak énekeljétek” vates költőjének intését szinte jobban megszívelik, mint mi, a csonkaházában maradtak.

Teljes elismerést érdemel a továbbiakban az is, hogy szerző meglehetősen kedélyes foglalkozik János irataival, főként az evangéliommal, átérzve s az olvasókkal is átérzette, hogy János apostol a szentélybe vezet be, illetve azt tárja fel az emberek előtt.

Úgyancsak javára kell írunk azt, hogy szerző tájékozott mindazon problémák közt, amelyek János evangéliomával s leveleivel kapcsolatban felmerülnek. Ismerős a vallástörténeti iskolának felfogásával, amely a Krisztusi korabeli synkretisztikus vallások-

nak kíván túlzott jelentőséget tulajdonítani, s mintha a mandaeizmus legújabbban homlokterbe tolt vallási irányzatára is utalás történne, amikor Keresztelő Jánosra vonatkozólag szól az evangéliom polemikus életről.

Mint kommentár középhelyet foglal el a tudományos s népies, vagy mondjuk ismeretterjesztő írásmagyarázatok közt. A tudományos kutatás eredményeit a nagy közönség által is érthető módon foglalja össze anélkül, hogy tudománytalanná lenne.

Áttekinthetőségét megkönnyíti az, hogy az egyes összefüggő perikopákat összefoglalóan tárgyalja s versek szerint a még külön kiemelendőkét közli. Állandóan figyeli a Pál apostollal való összefüggést, bár e tekintetben, főként a feltételezett függés tekintetében kissé messze megy.

Ezen felsorolt előnyök mellett azonban nem hallgathatom el a szerzőnek azon súlyos konzekvenciákkal járó teológiai felfogását, mely szerint a negyedik evangéliom nem tekinthető Jézus cselekedeteinek s beszédeinek hű leírásaként. Ha itt-ott megengedi is, hogy a közölt beszédnek vagy leírt jelenetnek, illetve csodatételnek lehetett valamely történeti magja, nagy egészében, ismétlően is hangsúlyozva azt az álláspontot foglalja el, hogy János apostol — a szerzőséget fenntartja — élete végén az általa megtett teológiai fejlődést s kontemplatív vallási elmélyedést vetíti vissza az evangéliomi történet idejére saját gondolataival s meditációival bővítve ki és mélyítve ki azt, aminek a csak csirája van Jézus igehirdetésében. Művét ezen alapfelfogásánál fogva minden vallási melegsége dacára sem lehet úgy tekinteni, mint amelyet nyugodtan adhatunk híveink nagy tömegének kezébe. A külföld gazdag protestáns irodalmában ám helyet foglalhatnak az evangéliom történeti jellegét tagadó s vallásbölcséleti jellegét hirdető felfogások: magyar protestantizmusunk különösen a jelen katasztrófálsan nehéz helyzetében csak ingadozás nélküli vade mecum-ot használhat, ha a katolikus renaissance idején helytállni, sőt erősödni akar. Az apostol subiectívizmusa mellett is a negyedik evangéliomnak történeti megbízhatóságát a közölt események s beszédek tekintetében fenn kell tartanunk nemcsak egyházi, hanem megfontolt obiectív tudományos szempontból is. Magyar protestáns teológiában világnézeti szakadást annál kevésbé bírnánk el, mivel ezt a külföld nagy protestáns népei is csak súlyos belső károkkal s lelki veszteséggel kénytelenek megfizetni.

Dr. Kiss Jenő.

Czeglédy Sándor: Jézus élete a négy evangélista előadásában. Budapest, Sylvester Irodalmi és Nyomdai Intézet Rt. kiadása. Évszám nélkül, nagy nyolcadrét, 269 lap.

Czeglédy Sándor Újtestamentum fordításának második kiadása nem régebben hagyta el a sajtót, most pedig az illusztris szerző jelen művével újabb szolgálatot tesz a hazai keresztényiségnek. Jelen műve közeli rokonságban van az Újtestamentum-fordításával. Elő-

készítő munka akar lenni olyanok számára, akiknek az Írás, nevezetesen az Újtestamentum tiszta formájában „kemény eledel”, Pál apostolnak egy kifejezését alkalmazva. Kétségtelen, hogy egyszerű és intelligens emberek sorában is akárhányan akadnak, akiket az evangéliumi elbeszélés formája, ahogyan az *négy* evangéliomban maradt ránk, valamint annak egyes tartalmi vonásai visszariasztanak az evangéliom olvasásától. Ilyenek akar segíteni Czeglédy Sándor. Nem „modernizálni” törekszik az evangéliomot, jól tudja, hogy ezzel nagyon veszedelmes ösvényre lépne. Még kevésbé hallgat el valamit az evangéliom igazságtartalmából. Azonban oly formában adja az evangéliom elbeszélését, hogy az világosabb, rendezettebb és egységesebb, mint magában az Újszövetségben. Amit nyújt, az evangéliom-harmonia, amint ilyenek a keresztyénségben már régtől fogva használatosak: csak nálunk magyaroknál hat Czeglédy vállalkozása újságként. Mindenesetre nagy nyereség maga az a körülmény is, hogy Czeglédy kiszabadította az evangéliomok szövegét a versekre osztottságnak a Prokrustes-ágyából. Oda kellene hatni, hogy hasonló eljárás szerint rendezzék be a nagyközönség kezére kerülő bibliakiadásokat is, aminthogy hiszen az újabb újtestamentumfordítások — köztük Czeglédyé is — ebben a tekintetben tettek már kezdeményező lépéseket.

Az utolsó negyven oldalon Czeglédy „Jézus életének nagy kérdései” címen összefoglaló módon rajzolja meg Jézus életét. Ezen fejtegetésekkel szemben nem lehet másként állást foglalni, mint csak úgy, hogy a Jézus élete-kutatásnak nagy elvi szempontjait emeljük ki. Néhány vázlatos mondattal a jelen sorok írója erre már más helyen (I. Protestáns Szemle 1930. szeptemberi számát) rámutatott. Az ott elmondottakra itt nem térhetünk vissza. Mégis reá kell mutatnunk arra, hogy egy remélhetőleg hamarosan szükségessé váló újabb kiadásban ezt a részt át kellene dolgozni mindenekelőtt az újabb evangéliomi forráskritika figyelembevételével. Emellett ezen fejtegetésekbe több kisebb tévedés is csúszott bele. Ezeket itt természetesen nem sorolhatjuk fel. Csak egyet említünk meg: Usener, Holl, Norden kutatásai után ma már a legkisebb valószínűség sem szól amellett, hogy Jézus születése napját Kr. e. 5. dec. 25-re lehetne tenni és még az egyházi hagyományból sem következik, hogy Jézus megkereszteltetésének napja egy január 6-a lett volna.

Adja Isten, hogy a könyvet sokan gazdag lelki haszonnal forgassák.

Lic. Dr. Karner Károly.

Dr. Vasady Béla: A hit és a hitelenség pszichológiája és dogmatikája. Sárospatak. 1930. 32 oldal. Ára: ?

A Kant-Gesellschaft pályadíjával kitüntetett szerzőnek a református teológiai tanárok januári konferenciáján tartott előadása. Természetes, hogy oly rendkívül tágkörű témát ily rövid terjedelemben mindig csak vázlatosan lehet kidolgozni. A szerző

ludásának elismerésreméltó jele, hogy a vázlat seholsen válik felszínessé, hanem tömör, szabatos formában megbízható tárgyismeretet közvetít. A valláslélektan terén elsősorban Girgensohnt követi, de nem önállótlannal, hanem mint aki a mester tudományának fenekére látott és arra önállóan tud építeni. Érdekes, hogy a lutheránus Girgensohntól tanultakat milyen állhatatossággal illusztrálja Kálvinból, — a legtöbbet épűgy lehetne Lutherból is illusztrálni. De ez nem akar szemrehányás lenni. A maga helyén úgy volt jól. Csak azt ne feledjük, hogy valóban csak illusztrációról van szó, nem pedig akár az egyik, akár a másik reformátori irányzatnak valláslélektani alapon való igazolásáról, mert a valláslélektan mint tiszttára tapasztalati tudomány. sem az egyiknek, sem a másiknak nem „kedvez”, vagy mindegyiknek egyformán. De ez az észrevétel sem a szerző címére szól, — neki bizonyára nincs szüksége rá —, csak egy *lehető* hamis következtetést akar elhárítani. A „finitum non capax infiniti” „örökérvényű” igazságára s Barth értelmére nézve sem akarok a szerzővel perbe szállani: ezekről a dolgokról talán még lesz alkalmunk barátságosan vitatkozni. Most legföljebb annyit, hogy a dialektikai módszer véleményem szerint következetesen azt kívánná, hogy a „finitum non capax infiniti” igazságával *ellentétes* tételben is igyekezzünk megkeresni az *igazságot* s ezt, én legalább úgy látom, olyan kijelentés, mint János ev. 1. 14. (Az *Ige letté* lett) s általában az isteni nyilvánkoztatás realitása megköveteli. De társra meg csak kiki a magáét komoly meggyőződéssel: úgy becsülhetjük meg egymást legjobban.

D. Dr. Pröhle Károly.

Botár Imre: A vallásszabadság és Dávid Ferenc. — Unitárius kis könyvtár 73. füz. 24. l. — Tóth György: Dávid Ferenc az unitárius vallás megalapítójának emlékezete. — Unit. kis könyvtár 74. füz. 40 l.

Mindkét füzet Dávid Ferenc 1579-ben bekövetkezett halálának 350. évfordulója alkalmából jelent meg. Mindkettő az emlékezésen felül a csekély számú unitarizmus élni akarásának kifejezése s az élethez való jogának igazolása igyekszik lenni. Ez az igazolás természetesen az unitarizmus lényegének megfelelően racionalisztikus jellegű. — Botár Imre egy Szekfü elleni ellenvetésből indul ki, aki a vallásszabadság és tolerancia gondolatát összekeveri. A tolerancia gondolatának forrásait a humanizmusban és miszticizmusban látja, míg Dávid Ferencnél ez szerinte a keresztyén felebaráti szeretet eszméjében tetőződik be. Botár sem tagadhatja azonban, hogy a lelkiismereti szabadság gondolata (melyet közönségesen éppen nem reformátori érteleme szerint fognak fel) Dávid Ferencet is a racionalista felvilágosodás vonalába állítja, ahol pedig a szeretet hangoztatása inkább az igazság relativizálásának az elleplezésére szolgál. Ez a felvilágosodott szellem természetszerűen ott lebeg Tóth György emlékezéséde felett is. Ennek a beszédnek — mely Dávid Ferencre vonatkozólag ismert

adatok összefoglalása — különösen újszerűt ad a hozzáfűzött igen bő jegyzetekben a szociális gondolat hangsúlyozása.

Wiczián Dezső.

Iványi Béla: Báró Sennyey László S. J. nagyszombati rector római utazásai (1687., 1693., 1696). — Budapest, 1929. Szent István Akadémia. 8° 132 l.

A tanulmány alapjául Sennyey jezsuita rector sajátkezű, latin nyelven írt naplója szolgál, mely a római Vittorio Emanuele könyvtárban van meg. Ezt a naplót Iványi munkája második részében egész terjedelmében közzéteszi. Sennyey első ízben mint a jezsuita rend osztrák provinciájának (Magyar országot is beleértve) egyik elektora ment Rómába a generális-választásra, másodsor mint gráci kollégiumi rector, harmadszor pedig mint az osztrák rendtartomány vice-provinciális a rend római gyűléseire. A napló jó része az utazás rövid leírása; leglényegesebb megjegyzései a szállás és ellátás minőségére vonatkoznak. A napló második része ugyancsak röviden, különösebb érdekesség nélkül sorolja el azokat a nevezetességeket, amelyeket Sennyey Rómában meglátogatott. Érdekesebb Molinos Mihály spanyol kvietista misztikus perének (1687 szept. 3.) megemlézése, akiről megjegyzi Sennyey, hogy kiváló kvietista, mivel elítéltetése előtti éjjel nyugodtan aludt, majd bőségesen evett; sőt a Rómában szokásos ebédtáni pihenést sem mulasztotta el! Külön jegyzi fel, többnyire hasonló rövideggel, a rend kongregációin hozott határozatokat, valamint az elutasított indítványokat. Utóbbiak közt érdekesebb az, hogy a rend nem akarta a tanulmányokat nehezíteni, sem a Szentírás külön tanulmányozását bevezetni; ime, a jezsuita rend belső hanyatlásának a jelei. A napló különben nem tanuskodik valami magasfokú szellemi érdeklődésről, a művészetekre vonatkozóan ezt a kiadó is megjegyzi. Mindazáltal a jezsuitarend történetére nézve érdekes kortörténeti adatokat nyújt. A napló szövegében számos nyilvánvaló sajtóhiba van (haetanus, porsus stb.). A napló szövege előtt közölt bevezető tanulmány tulajdonképpen a napló tartalmának rendkívül bő (majdnem olyan terjedelmű, mint maga a napló) ismertetése, ami egyfelől nem felel meg a napló jelentőségének, másfelől módszer tekintetében is eléggé primitív eljárás, annál is inkább, mivel a stílusa is több helyütt pongyola. Kiegészítésül szolgál a Sennyey család történetéről és Sennyey László életéről és irodalmi munkásságáról nyújtott rövid áttekintés.

Wiczián Dezső.

A pápai református templom története. Írta dr. Tóth Endre. Pápa, 1930.

Két izléses füzetben, együtt két ív terjedelemben írta meg Tóth Endre pápai református teológiai tanár a pápai református templom történetét. Igaza van: „A gyülekezet és a templom szorosan összetartozik, egyiknek élete, másiknak sorsa szoros összeköttetésben áll egymással.“ Így

volt ez a pápai református egyház, de minden magyar református egyház történetében. A dunántúli református egyházkerületben már 100 évvel ezelőtt szinte hivatalos kötelessége volt minden gyülekezet lelkipásztornak, hogy a rendelkezésre álló adatok alapján megírja egyházközsége történetét. Sok használható és használhatatlan anyag gyűlt így össze kéziratban, ritkábban nyomtatásban a pápai kollégium könyvtárában. A református és helyi gyülekezeti öntudat felkeltésére és erősítésére pótolhatatlan eszközül kínálkozik a sok jóakarató feljegyzés. Kár, hogy sok esetben csak akkor nyulnak hozzá, ha új templom építésére buzdítják a híveket. De jobb későn, mint soha. A pápai református egyház történetét saját koráig megírta a nagynevű Tóth Ferenc pápai professor, majd dunántúli szuperintendens, kiegészítette Thury Etele pápai teológiai tanár. Ezek a könyvek a nagyközönség, főleg az egyszerűbb hívek részére hozzáférhetetlenek maradtak, most két olcsó füzetben, amelynek tiszta jövedelme az új pápai templom javára szolgál, olvashatják a pápai és dunántúli református atyafiak s minden érdeklődő, a templom és az egyház történetét s az új templom építéséért folytatott hősiességét az egykori hűséges pásztorok: Kiss Józsefnek.

A kiválasztott történeti anyag elrendezésére, időrendben való felosztására kínálkozott a türelmi rendelet megjelenésének ideje, amellyel új korszak kezdődik legtöbb megmaradt, vagy romjaiból feltámadó magyar református gyülekezet életében. Az első füzet, az érdekesebb, értékeesebb Pápa város reformációjával kezdődik, amikor a győri püspöki templommal vetekedő pápai nagytemplom is mint protestáns, előbb ág. h. ev., majd, mint református templom szolgált az Ige egyházát. A török háborúk idején szinte semmivé vált, de a református buzgóság kijavította, majd a tűzvész a várossal együtt elhamvasztotta.

A csapásokból feléledő lakosság másodsor is újra építette, de elvesztette végkép a töröknél, elemi csapásoknál kíméletlenebb rekatolizáció idején.

A félremagyarázott artikuláris törvény, majd a nyílt erőszak még helyet sem engedett Pápa városában református istentisztelet céljára. Hőskölteményt kellene írni azoknak a kálvinista nemeknek, iparosoknak a hitbuzgóságáról, kitartásáról, áldozatáról, akik templomot építettek a szomszéd faluban, mert lakóhelyükön nem lehetett s el is jártak abba magáért a tiszta Igéért. Csupán nyakasságukkal nem lehet megmagyarázni ezt a magyar református cselekedetet, amely oly sokszor, oly sok helyen megisméltődött. A kalapos király türelmi rendelete után megindulhat az alkotó munka, de most újabb küzdelem következik a szegénységgel, az anyagi eszközök megszerzéséért. Szörnyű álló harc ez nem egyszer, de a hit, a kitartás végül is győz. Unalmas olvasmány lehet egy kálvinista templom építésének története azok számára, akiknek a kegyúr, legyen az a város, állam, főváros, földesúr, a tágas,

stílusos műremeknek számító, szebbnél szebb templomokat felépíti, karban tartja, papjait dúsan javadalmazza, de nekünk, akiknek nem hogy segített volna egy szörnyű század alatt, város és állam vagy földesúr, hanem a meglévőt is elvette kárpótlás nélkül, nekünk építő olvasmány, nekünk illusztráció a bibliához, nekünk a valódi, a hivatalos történelem alatti, egyedül tudományos magyar művelődéstörténet.

A második jüzet szárazabb materiának vontatottabb feldolgozása de ebből is kibontakozik a magyar református pap közéleti sorsdrámája: egy élet terveinek, reménysegeinek, hűséges munkájának semmivé válása megfölebbezhetetlen erők közbejártása folytán. Kiss József egy férfiéletet tett fel a templom építésére s a cél előtt látta, a világháború szörnyű következményei miatt, semmivé válni a tiszta szívek, tiszta kezek nyújtotta, gyűjtötte vagyont. A tragédia magvából az isteni gondviselés háztartásának bölcs törvénye szerint, kikelt a magasabb megoldást hozó virág, amely hirdeti, hogy nem dolgozott hiába, mert hiszen az ő hűségének gyümölcse az új vezetőség, az új munkatársak erőfeszítése, sokak áldozathozatala, amelynek következtében a templom megépül s így benne lesz az ő munkája is.

Csak annak vígasztalan a tragédiája, ha nem is látja tragédiájának életét, akinek a vezetése alatt saját hibájából rosszabbodik vagy semmittevése folytán pusztul a rábizott lelki, szellemi és anyagi érték.

Patay Pál.

Hastings: A szemünk ténye. Fordította: Erdős Károly dr. Bevezetést írte B. Pap István. Budapest, 1930. Féhe nyomda.

Kedves kis könyv, amely igen jól hasznosítható, akár a vasárnapi iskolai vezetőknek, akár egyéb valláspedagógusoknak vezérkönyv gyanánt, igen alkalmas indításokat ad a gyermekistentiszteleti igehirdetés számára is s kiválóan alkalmas s jól nevelő könyv diasporában élő olyan szülők részére, akik gyermekeiket nem járathatják vasárnaponként saját templomukba. Talán a példák és az illusztrációk alkalmazásában túl amerikai, de mást nem is lehet várni a szerzőtől.

Gaudy L.

Szele Miklós: Apologetika. Tankönyv a középiskolák nyolcadik osztálya részére. Debrecen, 1928. 148 o.

Szerzőnk, ki a református valláspedagógia kiváló munkása, őt részben tárgyalja az apológiát: A keresztyénség, mint abszolút vallás, a keresztyénség mint világnézet, a keresztyén világnézet igazolása, A keresztyén világnézet és a tudomány, A keresztyénellenes világnézetek. E főkérdések altételei teljes részletességgel veszik sorra az összes idevágó kérdéseket. Szerettük volna azt is megállapítani, hogy szerzőnk a legújabb eredményekre és világnézeti kérdésekre is tekintettel van, sajnos ezt nem mondhatjuk el s azt a véleményünket sem hallgathatjuk el, hogy még

a megrövidített formájában is nagyon nehéz lesz a könyv alapján a tanítás s így igen problematikus az eredmény is. Mindenesetre tény azonban az, hogy olyan monumentális mű ez, amely a második s jól leegyszerűsített s modernizált formájában nagy eredményekre lesz hivatott.

Gaudy L.

Dr. Sebestyén Jenő: A református nő lelki-világa. Sylvester kiadás. I. kötet előszó I—III.; 1—159 l. II. kötet: 159—314. l. III. kötet: 314—509. l.

Idégenkedéssel vettem a könyvet. Férfi nem ismerheti a nő lelkivilágát, csak amilyenek az neki megnyilatkozik: így gondolom. Hogy pedig elolvastam, látom, hogy nem is az volt az író célja, hogy megírja, milyen a református női lélek világa, hanem csak azt, hogy egy férfiú azt milyennek szeretné. Maga előtt látta a református nő ideális képét „a maga hívó, nemes, komoly, öntudatos, mély tekintetével, nyugodt, harmónikus, hitből fakadó, rendezett lelki életet eláruló tiszta vonásaival, tiszteletet parancsoló méltóságával, fenkölt természetével, hitbizonyosságával, imádságos öntudatával, lélekjelenlétével, munkára készségével, áldozatos lelkületével és jó szívével, szóval református arcával“. És ezen eszményképnek megfelelőleg „elvi álláspontot, elvi megvilágítást akar adni a református nőknek az életre“. Ezért van majd az egész könyv felszólító módban megírva.

Az egész munkának alaphangulatot az a szilárd meggyőződés ad, hogy „a nő rendeltetésének lényege abban van, hogy a férfi számára, a férfira való tekintettel, segítőtársul teremtetett. Utána lett, belőle lett, érte lett. A férfi a fő.“ Ilyen életcéllal indítja el a nőt és igen szép, eszményi női lelkeket rajzol meg az élet legváltozatosabb körülményei között. Bizonyára boldog világ volna az, ahol oly nők élhének, amilyenekkel író szeretné a református társadalmat benépesítve látni. Gyönyörűen írja le azt a fokozatosan emelkedő megbecsülést, amiben a női lélek a férfiak részéről részesült a történelem folyamán. Nagyon szépen festi, hogy milyenek kellene lennie a nő és a férfi egymással való érintkezésének a társadalomban s a családban. Úgy szeretné, „hogy a lelkén keresztül s a lelkeért szeressék a nő testét is“. Írja, hogy „a házasság nemcsak testi közösség, hanem lelki közösség, sőt élet-közösség és sors-közösség, ima-közösség és ideál-közösség, szeretet-közösség és munka-közösség. Szóval a közösségek teljessége“. Maga az író felfogása, az elindulás, hogy a református keresztyén vallás a legfejlettebb, már egy bizonyos magaslatú nívón tartja meg egész gondolkodását és ehhez méri követelményeit is a református női lelkekre vonatkozólag.

Valamikor, más helyen, annak a meggyőződésnek adtam volt kifejezést, hogy a teremtés tulajdonképpeni koronája a nő, lévén ő az utolsó, s így a legfokétebb teremtés. Nem a férfilelek tökélyének el nem ismerése ez, hiszen az egész történelem

a férfiak történelme : hanem az az érzés, aminek ezen munkának írója is oly sokszor ad kifejezést : hogy a női lélek többet, finomabban megérez és ki tud vienni, mint a férfilélek : hogy van benne valami nem közönségesen emberi, megfoghatatlan képesség. Meg kell ezt éreznie minden gondolkodó, lélekboncoló embernek. „Az asszonyiságnak külön világa, külön élete, külön erői. Külön szépségei, külön feladatai és külön céljai vannak.“ „Külön misszió elvégzésére rendelte Isten a női életet“, amit csak ő tud elvégezni. És „miközben ezt végzi, oly értékeket ad a világnak, oly szépségeket sugároz bele az emberi életbe, amelyeket csak Krisztus adhat a benne újjá teremtett női lelkeken keresztül, mert azoknak kiárasztására Isten egyenesen a női lelkeket rendelte és választotta ki.“ Bár megéreznék ezt a nemes választottságot a nők is ! Bár éreznék, hogy nekik „férfinevelő, sőt társadalmat nemesítő isteni munkát“ adott fel a Teremtő !

Ráébreszti az író a keresztyén nőt arra, hogy női voltát értéknek érezze meg, „mert az asszony a férfiúnak dicsősége“. Rámutat a történelemben az ókeresztyén korra, amikor oly nagy befolyása volt a nőknek keresztyén lelkeségük folytán, hogy „elmondható : a női lelkeken keresztül jutott el akkor a keresztyén hit a pogány szívekhez“. De aztán és azelőtt is „rajtuk keresztül jött el a romlás is“. Bizonyítja, hogy kezükben van letéve „a társadalmak és nemzetek sorsa“.

Viszont voltak korok, mikor az aszkézis lesújtotta, félrelökte, megvetés tárgyává tette a nőt : míg nem a reformáció újra felemelte és belátták a férfiak, hogy „a férfi és a nő Istennek egyenlő értékű, de nem egyforma teremtményei“. Így az egész keresztyén élet megváltozott. De meg kellett ezzel kapcsolatban változniok a nőknek is. Ki kellett érdemelnök a Renata névet. „Az egész keresztyénségnek nincs más gyakorlati célja, mint az, hogy a homo naturalis homo renatus-szá, ill. renatává változik“. Újabban, a modern világban szintén nagy változáson kell átmennie a keresztyén nőknek és éppen ezért óhajt az író e nehéz időkben nekik útmutatással szolgálni. „Égetően, sürgősen szükségünk van megváltozott lelkű, fenkölt gondolkodású, nőiességükben Isten kegyelmi erőitől kivirágzott, ideáljaikat, életprogramjukat, missziójukat tisztán látó nőkre“, írja a szerző.

A keresztyén református élet fenkölt gondolkodást követel meg férfitől és nőtől egyaránt. Külön kálvinista életfilozofiaának és életstílusnak nevezi ezt az író, ami alatt az élet legkidolgozottabb, legtökéletesebb formáját kell elgondolnunk. Így — természetesen — szép volna az élet, annak minden fázisa, minden alakulata. Csakhogy én úgy gondolom, hogy az író a „fantázia-látésövön nézett utópiába“.

Az egész munka célkitűzése a nőknek legáltalánosabb hibájára mutat rá : a külsőségekre. Holott éppen abban állna a keresztyén életfeladat, hogy belső életet éljünk. Ezért kívánja meg az író a nőtől, hogy „a lelke mindig olyan legyen, mint a nagyon szép és

nagyon gondozott, de a világ előtt mélyen elzárt, színpompás kert, amelyben rendezettség, törvény, izlés, szépség, gondolat, tehát lélek lakozik. Úgy óhajtáná, hogy „a református nő egész külsején is az a nemesveretű, felsőbbrendű komolyság, önállóság és öntudatosság ömölne el, amely az egész református gondolkodást annyira jellemzi.“ Ha ez bekövetkezik, a református nő „méltóság-teljes fellépése tartalmat, lelket fog kisugározni a világra ; nyelv és beszéd lesz már a pusztá és néma megjelenése is, akihez vonzódni fognak a nemesek, a jók, a nagy ideálokat keresők s akinek társaságából menekülni fognak a hitványak, a haszontalancok s a lészák, ha az élet mélyebb értékeit sehogyssem szeretik.“

Ilyen felfogással nézve szeretné az író beállítani a református női arcképet abba a szabad életkeretbe, amely mostanában nyílt meg előtte s amelyben „a református nő lelki világa nemcsak érték és szépség, hanem hatalmas fegyver is lesz az életben folyó küzdelem számára“.

És mert meggyőződése, hogy „minden emberi élet, még a földi dolgokban is, hivatás, küldetés, misszió jellegével bír“, meglátja a református keresztyén nő szemében azt a lángot, amelynek fénye mutatja, hogy „erő és méltóság, értelmi és érzelmi gazdagság ég a lelkében Istentől való küldetése tudatában“. Meglátja s elismeri szerepét a családi életben kívül a nemzet életében is. „Ha igazi komoly egyházépítést, nemzetmentő munkát s mélyen szántó kálvinista kultúrát akarunk Magyarországon újra, akkor újra kell építenünk a magyar női lélekben is a kálvinista életstílus gyönyörűen induló, de félben maradt, beomlott, eltorzult vagy egyenesen megsemmisült épületét.“

Bár valóra válna az a sok szép gondolat, amit az író a református keresztyén nő fogalmához fűz és felébredne munkájának olvasása folytán a református keresztyén nőben „az a kálvinista öntudat, melynek világában nőiessége kifinomodik, elmélyül és végtelenül megnemesedik“. Bár megelevenednének bennük azok a nagy erők, — mélységes vallásosság, gazdag öntudatosság, szent komolyság, de mégis napsugaras derű, igazi felelősség-érzet és a lelkiismeret végtelen finomsága —, melyek a kálvinista női lélek életét irányítani vannak hivatva. **Dr. Tareza Erzsébet.**

Comenius : Anyaiskola. Fordította Dr. Petrich Béla. Előszóval ellátta Dr. Kenyeres Elemér. Budapest. 1929. A kisdiednevelés kiadása. 52 oldal.

A „Kisdiednevelés“ neveléstörténeti szövegkiadványai közül az előttünk levő már a negyedik füzet. A vállalkozás életrevalóságát mutatja, hogy a megelőző háromból kettő (Fröbel, Pestalozzi) már el is fogyott. Ezekből a példákiból ítélve, ez lesz a sorsa a Comenius-kiadványnak is. Annál is inkább, mert az olvasók, akiknek a „Kisdiednevelés“ szerkesztője e füzeteket szánja : tanítóképzés növendékei és övönjelöltek, református papnövendékeinkkel is meggyarapodtak, amióta a tanítói oklevél megszerzése reájuk is kötelezővé vált. Az „Anyaiskola“ tartalma

csak történeti értékű, de becses azért, mert időileg az első mű, amely a kis gyermek otthoni nevelésével foglalkozik s még inkább, mert a Didactica Magna tartalmát is közli főbb vonásokban, de legfőképpen azért, mert írójában a tudós és a komoly protestáns teológus meleg és igazi egységbe olvadását látjuk itt is, úgy mint Comenius többi munkáiban, s így e kis munka révén aránylag sokat, író, tudóst, keresztyén és teológus egyéniséget ismer meg az olvasó. A fordítás németből készült, összevetésre nem volt alkalmam, de gyakorlott kéz munkáját látjuk magunk előtt, amely simán olvasható. Kenyeres Elemér bevezető tanulmánya jól tájékoztatja a Comenius tanulmányozót, milyen szemmel kell ma olvasni ezt a munkát.

Trócsányi Dezső.

Bessenyei: Tarimenes utazása. Kiadták a Berzsényi Dániel reálgimnázium növendékei. 1930.

Folyóiratunkat is érdekli Bessenyeinek ez az érdekes, a vallás lényegével is foglalkozó nagy műve, melyből eddig csak itt-ott jelent meg néhány lapnyi szemelvény. 1904 óta kiadatlanul hevert, jöllehet sokan sürgették már kiadását. Most a Vajthó László diákjai áldozatkészségéből, az ő vezetése mellett, végre valahára megjelent s olvashatjuk a nagy kétkedőnek utópiászerű államregényét.

Gulyás J.

Győri Vilmos: A polgári iskola gondolatának kialakulása 1868-ig. Kiadja az Országos Polgári Iskolai Tanáregyesület 1928. 154 l. Stephaneum-nyomda és könyvkiadó rt.

Szerző munkáját visszatekintésnek, jubiláris mértőföldkönek, egyben kiinduló támasztéknak szánta az ezután következő írók számára. Ötszáz évre visszamenőleg kutatja a polgári iskola gondolatának hol élesebben, hol elmosódottan jelentkező arculatát. Nem a polgári iskola történetét írja, mert hisz annak csak itt-ott föllépő „gondolata” szemlélhető a mult avarja alatt. Az öncélú polgári iskola történetét majd csak utána lehet megírni, mert ez az iskola évszázadokon keresztül sok kísérletnek, próbálgatásnak volt a tárgya. Kutatásaiban elmegy idegen nyelvterületekre, hogy a nálunk, hazai földből kisarjadzó polgári iskolának külföldi előfutárait fejlődési fázisaiban szemléltesse.

Kifejezett polgári iskoláról tulajdonképpen csak a 19. században szólhatunk. E század eseményei rendkívül alakítólag hatottak az iskolai ügyekre. Nagyobb mozgalom azonban egyiket sem vette körül, mint a polgári iskolát. A városi polgárság előretörésének a fölkarolását jelentette ennek az iskolának életrekelése. Református iskola volt, a régi, még a mult században is rendi jelleget mutató latin iskolával szemben. Szerzőnk a keresztes háborúk után megvagyonosodott külföldi polgárság „Schreib-, Brief-, Rechen-Schule”-iban, amelyeket „városi” vagy „német” iskolának neveznek, látja a polgári iskola első kezdetét.

Messze van még ennek az iskolának szervei, anyagi és célbeli tisztázódása. A humanizmus és a reformáció szerinte nem kedvez a

polgári iskolának, mert az egész más célokért küzd. Közös vonás azonban a két cél között fellelhető. Hisz a reformáció is az egyéni, nyelvi és nemzeti öntudatot karolta fel, tehát közvetve táplálta a polgári iskola gondolatának törekvéseit.

A könyvnyomtatás elterjedése, a filozofia fellendülése, ennek nyomán az általános szellemi fellendülés údíttőleg hat ez iskola-típus gondolatára. A formák most is különbözőek, de a cél ugyanegy: a *gyakorlati életet szolgálni*. A harmincéves háború a muzsákat itt is szünetelteti. A pietizmusnak kellett jönnie, hogy a polgárság szükségletei újra megláttassanak. Szerző Semler, Francke, Hecker ébresztgető munkáiban látja az új indításokat a gyakorlati irányra. Igaz, hogy csak mellékhatás a náluk „reálnak” nevezett iskolatípus a latin mellett: de tény az, hogy újra felszínre került a polgári gondolat. Szemléletesen írja le az utat szerző Hasner Lipót kultuszminiszter koráig, aki a tipikusan öncélú polgári iskolát elsőnek látta meg.

Nyomon kíséri szerző ez iskola hazánkba való bevonulásának kezdeteit. A német nemzetiségi városokban találja első képviselőit. Ez természetes útja az életnek, hisz a hazai németiség a külföldi német szellemi emlékön táplálkozott. Innen van az, hogy míg az evangélikusok felkarolták, addig a reformátusok nem pártolták. Ennek több oka lehet, amit szerzőnk nem említ meg: a kálvinisták, akik ugyanis e korban már óriási terhet jelentett meglévő intézményeik fenntartása. — Újabb terheket nem vállalhattak. Nem csatlódunk, hogy bizonyos germanizáló tendenciát is látott a magyar kálvinistaság ebben az iskolában, azért fogadta kezdetben hívősen. Ezt különben a tények is bizonyították, mert az osztrák kormány erős pártfogása csak addig tartott ez iskolatípussal szemben, míg germanizáló eszköznek tarthatták. Mikor azonban kiderült, hogy a nemzetiségi iparos és kereskedő polgárság utánpótlása megmagyarosodik bennök, Bécs kerékkötője lett a további fejlődésnek. Csengery Antal előtérbe lépése azután megadja az igazi lendületet a magyar talajból kinövő, vérbeli magyar polgári iskola megszületésének. Az 1868. évi XXXVIII. tc. nem idegenből másolt iskolatípust kodifikál, hanem vérbeli magyar iskolának veti meg fundamentumát. A függelékben 14 különböző korból való órarend-tervezetet közöl a szerző külföldi és hazai iskolákból.

A mű nyelve folyékony. Olvasása nemcsak hasznos, de kellemes is. Megállapításai világos és tárgyilagos. Mint úttörő, kétszeresen nehéz munkát végzett. Annál tiszteletreméltóbbak eredményei. Mécesst gyűjt a multat keresők számára, megokolja a jelent, belevilágít a jövőbe.

Ruzsás L.

Győri Vilmos: 1876-tól 1928 június végéig megjelent Polgári Iskolai Közlönyök Ismertetése, Repertoriuma, a Közlönyök cikkeit íróinak névjegyzéke. Kiadja az Országos Polgári Iskolai Tanáregyesület 1929. Budapest.

Szerző művével szolgálni óhajta az utódoknak. A szátszórva megjelent nagyszámú cikket, tanulmányt veszi számba, foglalja

rendszerbe, hogy a fiatalabb nemzedéknek a tanulmányozást könnyebbé tegye. 218 oldalon foglal helyet hangyaszorgalmának gyümölcse.

Csoportokba sorozva, tárgykörük szerint vonulnak fel a cikkek, tanulmányok, közlemények címei. Némelyik több csoportnál is szerepel, aszerint, amint tartalma megkívánja. De felvonultatja szerző az írókat is.

A szerzők neve mellett fel vannak sorolva időrendben megjelent dolgozataik címei. Hasznos útmutató a forráskutatók számára. A függelékben közli a magyarországi polgári iskolával foglalkozó könyvek és röpiratok jegyzékét.

Ruzsás L.

vitész Sághegyi Lajos dr.: A magyar polgári iskola hatvanéves múltja. Budapest, 1929. 292 l. Kiadja az Országos Polgári Iskolai Tanáregyesület.

E mű a hatvanéves polgári iskola jubileumát van hivatva szolgálni, s az 1860-as években meginduló küzdelem eredményeinek mérlegre vetője. Kronologikusan és hűséggel rajzolja meg személyekben és elvekben, előbbrevívó és hátráltató hatásokban a polgári iskola fejlődését. Szerző az újabb eseményekben maga is munkás résztvevő. Benne él a haladó árbán, vele érez a harcokkal, velők együtt örül az eredményeknek.

Műve első fejezetében az 1868. évi XXXVIII. tc. létrejöttét ismerteti. Felvonultatja báró Eötvös József mellett Gönczy Pál, Szónyi Pál, Csengeri Antal, Schwarz Gyula törekvéseit. Majd a 25-ös bizottság tanácskozásait, melynek eredménye a fent említett törvénycikk megszüntetése. Bírálja e törvény jó és hiányos oldalait.

A következő fejezetben a kiújuló harcok, eszmetisztázódások találnak helyet. Előtérbe kerül a tanárkérdés súlyos problémája. Trefort korát, tanterveit, törekvéseit ismer-teti.

1883-tól 1895-ig a toldások-foldások koráról számol be. Szemlélteti, mint fejelek meg a polgári iskolát ipari, kereskedelmi tanfolyamokkal. Az 1895. év az izmosodás éve. A sokféle próbálgatás ellenére is 232-re szaporodik a polgári iskolák száma. Megindul az önkéntességért való harc, de a bécsi hadügyminiszter ellenzésén meghiúsul minden törekvés. Ezzel a hatosztályú polgári iskola két felső tagozata mintegy önmagától lesorvad. Helyét a kézimunka tanfolyamok, kereskedelmi és kertészeti szaktanfolyamok foglalják el. Negyvenéves jubileumát már ebben a látszólagos hanyatlásban ünnepli. A két felső osztályra az élet mondja ki az ítéletet, a négy alsóra pedig a fejlődést.

Megemlékezik szerző a szülőjének a tanításban való helyet foglalásáról, a Pedagógiumnak főiskolává nyilvánításáról, a tanári fizetések rendezéséről, az újabb reformtörekvésekről, a háborús áldozatokról, a Paed. ötvenéves jubileumáról. Ismerteti a forradalmi idők polgári iskolaellenes törekvéseit, melyektől — szerencsére — megszabadult a forradalom bukásával. Szól a cserkészletnek és ifjúsági vöröskereszt-egyletnek a terfoglalásáról, az Ifjúpolgár és a Szülők Lapja megszületéséről. 1923-ban megjelenik a sok

hiányt és bizonytalanságot kiküszöbölő Rendtartás. Beszámol a tanárképzésnek fejlődéséről. Megszűnik a Paedagógium és az Erzsébet-nőiskola, hogy a szegedi egyetemen nyerjenek új otthont. Így találta meg a polgári iskolai tanárképzés, az öncélúság útját az 1927. évi XII. tc.-kel.

Szerző nem emlékezik meg az ellenvéleményekről, pedig főképp az Erzsébet-nőiskola megszüntetését igen komoly paedagógusok vegyes érzelmekkel fogadták. Ez iskola nevelte évtizedeken át az intelligens magyar nők elitjét. Megszüntetése veszteséget jelent magas színvonalú nevelőhatásának elmaradása miatt.

Szó van még a polgári iskola belső életének megerősödéséről, a felügyeletről, egyesületi életéről. A „Függelék”-ben közli a polgári iskola jelen statisztikáját. Tizenöt grafikonon szemlélteti a polgári iskolák fejlődését számokban, földrajzi elterjedésben. Külön mutatja be Csonka-Magyarország fiú- és leány-polgári iskolái elterjedését, a tanulók létszámának sűrűségét, a szülők foglalkozásának átlagát stb.

E művel ünnepelte a szerző a hatvanéves polgári iskola jubileumát.

Vitész Sághegyi Lajos nem közönséges írói készséggel mondja el közölnivalóit. Van ugyan munkájának a gondolatok zsúfoltsága miatt olvasásra fárasztó része. Am, ha nem is tud minden részében egyformán érdekes lenni, a komoly tanulmányozót megfogja tárgya elvi részének állandóan a látóhatáron tartásával. Ezzel jelzi, hogy amit írásban állít, annak meggyőződéses híve is. A mű minden tekintetben alapos tájékozottságra vall, az elébe tűzött várakozásnak híven megfelel.

Ruzsás L.

Az országos ág. hitv. evang. tanáregyesület XI. s XII. évkönyve 1925—30. évekről. Két füzetben. Szerk. Szelenyi Ödön. Mezőtúr. 1926. 1930. 42 + 24 l.

Két vékony füzetbe összeszorítva kapjuk az ág. ev. tanáregyesület öt évi munkájának képét. Nehéz idők, anyagi okok indokolják, hogy ez aránylag elég szépszámú egyesület így szűkre vonja számol be életéről. Sőt még régebbre is visszamegy, amennyiben az első titkári jelentés az 1924—25. egyesületi év képét nyújtja, beszámolván a veszteségekről, nyereségekről, gyakorlati útmutatásokat adva a tanárság és a lelkesedés kapcsolatkeresésére, figyelemmel az ev. tanítóság munkájára is. Az évkönyv e részében rövid értekezést olvashatunk a magyar közirány fejlesztéséről, a vetítógép szerepéről (minden iskolánál sürgeti a saját vetítő gépet) s ünnepi megemlékezést Jókairól. A következő titkári jelentés az 1925—26. év munkájáról szól: megrajzolja az év szorongatott állapotait (frank, felekezeti vizsály, státuszrendezés, a bányakerületi püspöknek a középiskolák neveléséről mondott szavai). Itt olvassunk a Prot. Tanügyi Szemle előkészítő tárgyalásairól is. Amilyen aggodalommal értesít bennünket a titkár a nehéz helyzetéről, olyan örömmel regisztrálja a tágok kitüntetéseit, megbízásait. A két jegyzékony s jelentés is érdekes dolgokat foglalt magába.

A XII. évkönyvben nincs litkári jelentés (a Prot. Tanügyi Szemlében van közölve), ellenben meglehetősen megemlékezés van Csengey Gusztáv eperjesi működéséről, értekezés az angol nyelv a magyar középiskolában s gazdasági középiskoláink c. témáról, jelentés a vallás tanári szakosztály 1926—29. évi működéséről. Ezután jön a jegyzőkönyv (1927 okt., 1929. nov.) s a névsor. A közgyűléseken elhangzott felolvasások többnyire a Prot. Tanügyi Szemlében jelentek meg. (Szigethy, Vietorisz, Klanicsai stb.) Ezért ilyen vékonyak a füzetek.

Gulyás J.

Weszely Ödön: Pedagógiai alapfogalmak változása. Budapest, 1928.

Weszely Ödönben, mint ez a munkája is bizonyítja, megvan a képesség arra, hogy nagy éleslátással világítson bele a legbonyolultabb problémák tömkelegébe is.

Itt vannak pl. a pedagógiai alapfogalmak, melyeknek sokféleségében eddig alig láttunk összhangot és egységet. Sokan hajlandók összezavarni a térben is és időben is legkülönbébb fogalmakat is, viszont nem látják a kapcsolatot, főleg ennek minéműségét ama fogalmak között sem, melyeket a legkönnyebb közös nevezőre hozni. A Weszelyéhez hasonló elmélyedő, szinhetikus elme kell ahhoz, hogy ezekben megtalálja az Ariadne-fonalat s biztos kézzel gombolyítsa le egy eddig sokak által rejtett, de ilyen világosan még sem látott rendszert.

Már azzal az egyedüli ténnyel, hogy a pedagógiai alapfogalmak változásáról beszél, bevitté a kérdésbe a történelmi elvet, azaz a legmodernebb tudományos módszert. Ma már minden tudománynak, főleg pedig a szellem-tudományoknak az a tendenciája, hogy tárgyat történelmi alapokra helyezze a puszta descriptív eljárás helyett, vagyis az alapokból indul ki, hogy az egész épületet megértse. Weszelynek is az a célja, hogy először is időben határozza el a fogalmakat, ennek szükségességét felismerve kiséli, hogy sok fogalom azonos az idők folyamán, csupán nevük változott, viszont ugyanazzal a névvel különféle korokban más-más fogalmakat jelöltek. E fejtegetésekben a nyelvtörténész, a nyelvpszichológus is megtalálja a maga csemegéit. látja, hogy a jelentés nem azonos a névvel, még kevésbé a jelentett fogalommal, amit még a nagy Wundt sem látott világosan.

Valamely fogalom, vagy tárgy és az azt jelölő név között nem oksági, hanem associatív kapcsolat áll fent s e viszony aszerint változik, amint az egyes nevekhez más-más képzetek társulnak. Weszely rámutat — mellesleg, hogy mennyiben új ez a megállapítás — hogy e változás kétféle, vagy a dolgot jelentő szó képzete változik meg lelkünkben, vagy a szó ugyanaz marad, csak a tárgy képe lett más lelkünkben, anélkül, hogy az asszociatív viszony felbomlott volna. Egyik esetben sem változott maga a tárgy a valóságban, a változás bennünk ment végbe.

Azonban fogalmakról lévén szó, nem konkrét tárgyakról, világos, hogy az új elnevezéssel azok is megváltoztak, mivel más-más képzetesoportok nyomultak benne elő-

terbe s ezek kerültek szorosabb kapcsolatba az új névvel. Sokszor csaknem eredménytelen annak kutatása, hogy vajjon a szóképzet vagy a fogalom változása-e a prius, tény, hogy ezek korrelátumok, lovábbá, hogy a név megváltozása a fogalom változásának jele. (Megjegyezzük, hogy Weszely nem tesz ennyire különbséget „tárgy” és „fogalom” között, holott a tárgy, mint konkrét való semmiképen sem változik az új névvel, hanem csak a képzete. Viszont a fogalom már akkor is változott, ha a képzete más, hiszen ennek függvénye. E különbség elhallgatásának talán az az oka, hogy nem laikusok számára írt s így nem tartotta szükségesnek a bővebb magyarázatot.)

Ama törekvés meddőségét vitatja e fejtegetésekkel Weszely, melynek főcélja állandóan nyomozni egyes gondolatok eredetiségét és újságát s esetleg ennek rovására írja, ha azok már régebben is előfordultak. Pedig a fogalom egészen más volt akkor és ma, amit már új neve is bizonyít, hiszen az elnevezés változását mi váltotta volna ki egyéb, mint a fogalomban való uralkodó-képzet változása. Viszont egyes szókra, nevekre mondják, hogy nem újak, mivel régebben is megvoltak, ahelyett, hogy azokat a különféle lelki tartalmakat néznék, melyeket e szavak a történelem folyamán jelentettek s jelentenek ma. (A „fogalom” és „szó” között ismét nincs ilyen éles különbség írónknál.)

E választóvíz után néhány frappáns példában jelenik meg előttünk az ilyenformán leegyszerűsített probléma. Megtűdjük pl., hogy a régieknek ama felfogása, hogy a tanításnak alkalmazkodnia kell a gyermeki lélelhez, nem azonos a modern pedagógiában hangsúlyozott „gyermekszülés”-gel, mert ez a gyermekből való kiindulást jelenti. Vagy a „non scholae sed vitae” más, mint a modern pedagógia „neveljünk az életre” elve. Az előbbi az élet szempontjából hasznos ismeretek szerzését jelentette, ez pedig azt, hogy élje át a gyermek, amit tanul, ne száraz ismeretek élettelen tömegével, hanem eleven tapasztalatokkal, élményekkel menjen ki az életbe. Egészen más pedagógiai világnézet áll elénk a régiek eme fogalmaiból: erény, fegyelem, tekintély, kultúrfokok, tanalok, mint a mai pedagógia kifejezéseiből: személyiség, spontaneitás, alkotó tevékenység. Új tartalmat kap a nemzeti nevelés, a kultúra, a társas közösség fogalma. A régi „műveltség” szón általános műveltséget értettek, ma tudjuk, hogy ez abszurdum, mert a lélelnek struktúrája van (Spranger), s általános műveltség helyett mindenki csak azt a műveltséget veheti fel, amely lelki struktúrájának megfelel. Új szó a pedagógiában az érték, aktus, megvalósítás, élmény, munka, öntevékenység. Természetesen ezekkel az alapfogalmakkal egész pedagógiánk megváltozott. Most nem a tanító van a nevelői eljárás fókuszában, hanem a növendék, következőkép részéről nagy a szabadság, aktivitás, produkció.

Szinte jól esik e világos, kristálytisztá sorokat olvasnunk, hiszen sok tudományág nélkülözi még ma is a biztos alapot, sokszor tapogatózunk a kérdések száza között, anél-

kül, hogy iránylúnk lenne. E rövid munkának az az eredménye, hogy belevilágít a fundamentumba s ennek sajátosságait meglatva, a történeti fejlődés szálaira fűzi fel, sorrendbe állítja a pedagógiai alapfogalmakat, melyek pedig enélkül amorf tömegnek látszottak. Szerettünk volna ugyan kritikát hallani e hivatott szerző tollából arra, hogy e fogalmak változása jelent-e haladást, fog-e egészséges gyümölcsöt hozni a talán túlságosan is individuális irányba való orientálódás, hogy az ilyen szót, mint „személyiség” nem csupán szebb ruhába való öltöztetése a diszkvalifikált „egyénség” fogalmának, de nem hogy rovására e szép munkának, ha ez nem tartotta feladatának. Amit megoldott, úgy oldotta meg, hogy semmi kívánnivalót sem hagy maga után. **Bartók J. Miklós.**

Dr. Törös László: A német tanítóképzés főiskolai színvonalra emelése és tanulságai. Budapest, 1927.

Dicsérmünk kell e lelkesedéssel írott kis munkát, mely a haladás szellemével szeretné felfrissíteni a magyar népiskolai oktatást, megszívlelendő irányelveket tűzve ki a tanítóképzés jövője számára.

Ezek az irányelvek nem mindenben újak. Közludatban élő, állandóan vitatott kérdések ezek, melyek az utóbbi évek pedagógiai problémái között talán a legélénkebb s legszélesebb körű mozgolódást keltették.

Arról van szó, hogy emeljük főiskolai névára a magyar tanítóképzést, amint ezt a németek már nagyrészt meg is valósították. Evégből áttekintő összefoglalását adja a kérdés németországi történetének: ismerteti a fontosabb eszméket s ezek motívumait; leírja, hogy hosszas tervezgetés s vitatkozás után mik valósultak meg ezekből, állandóan utalva a magyar viszonyokra; végül levonja a következtetéseket tanulságul és útmutatásul a kérdésnek Magyarországon való megoldására.

Megtudjuk e könyvből, hogy Németországban a sokféle terv közül amellet foglaltak állást, hogy a tanítóképzés érettségi után az egyetem bölcseleti karán folyjék két évig, ezzel párhuzamosan a jelöltek legyennek tagjai a pedagógiai intézetnek, ami hasonló szerv a mi középiskolai tanárképzőnkhez. Válasszanak szakot, a főszó pedig a pedagógiai tanulmányokon legyen.

Ezt kellene nekünk is megvalósítanunk a szerző szerinti ami szép és nemes szándék, de nem oszlatja el kétségeinket a sikert illetőleg. Két ponton merülnek fel ezek, először ott, hogy nincs meg még a kellő történeti perspektíva, melyen keresztül a kérdést objektíve szemlélhetnők, másodszor ott, hogy nem számol e könyv a magyar és német viszonyok között való áthidalhatatlan különbségekkel. Mindezekben az író könnyen átszegíti optimizmusa és lelkesedése, lássuk azonban, hogy mennyiben indokoltak ezek.

A történeti távlat hiánya folytán felmerülő aggodalmunk az, hogy lesz-e elég tanító a jövőben, hiszen a reform legfőbb mozgatója szabad utat nyitni a tanítóknak a középiskolai, sőt az egyetemi tanárság felé. Ha már a tanítósághoz érettségi kell, egye-

temet kell végezniök, nem fog-e túlnyomó többségük átvándorolni középiskolai tanárnak? A szerző e fontos kérdést azzal a naív beállítással hárítja el, hogy rengeteg a menekült tanító, nem kell tehát félnünk a fellépő hiánytól. Mondanunk sem kell, hogy egy ilyen korszakalkotó reformot nem lehet ilyen éfémer jelenségekre alapítani, először is, mert reméljük, hogy nem mindig lesznek menekült tanítók, másodsor pedig, ha a népiskolai oktatást az idők végtelenségéig régi rendszer szerint képzett tanítókra akarjuk bízni, mikor jutnak szóhoz azok, akik főiskolát végeztek? Más helyen e problémát azzal a ténnyel véli megoldhatónak, hogy a tanítónak feleannyi időt kell töltenie az egyetemen, mint a középiskolai tanárnak, fizetésben pedig alig lenne különbség, ami igen csábító a tanítókra nézve. A tételnek ilyenformán való megfogalmazásánál három dolog aggaszt. Először az, hogy azok lesznek tanítók, akik tehetségre, vagy ambíció híján megakadnak a második év végén, ami egyáltalán nem fogja növelni a tanítók szomjúhozott tekintélyét. Másodsor, hogy elége két évvel többet tanulnia a középiskolai tanárnak, mint a tanítónak, harmadsor pedig, hogy nem igazságtalanság-e a tanítónak ugyanannyi fizetést adni, mint a tanárnak? Ne feledjük el megnézni az érem másik oldalát: nem fog-e ilyenformán mindenki tanítónak menni s nem fog-e fenyegetni a tanárhiány? Miben bízánk, ha a fiatal emberek ambíciójában és idealizmusában nem, hogy többet tanulnak ugyanannyi javadalmazásért, erre azonban nem lehet kultúrprogramot alapítani. A tények bizony nagyon kiábrándítók, aminek tanui nem is olyan régen voltunk: a polgáriszkolai tanárképzésnek egy évvel való felemelése az intézet elnéptelenedését vonta maga után. Egészen természetes logika szerint az ifjak inkább mennek tanítóknak mint polgáriszkolai tanároknak, hiszen alig, vagy éppen nem maradnak el tőlük fizetésben. Hogy ma még nem fenyeget bennünket végzetes hiány polgáriszkolai tanárokkal, ennek tényleg a sok menekült tanár és a szanálás az oka, ezt azonban nem tekinthetjük olyan erős és tartós fundamentumnak, amely megbírná egy ország kultúrájának hatalmas épületét. Biztató például hozza fel a szerző, hogy Németországban igen sokan mennek a tanítói pályára az új rendszer mellett. Kérdés azonban, hogy meddig fog ez tartani? Magyarországon pl. a felsőkereskedelmi iskolát még pár évvel ezelőtt is szinte megszüntették, ma kénytelen ez az elkeselyesítésre ítélt iskolafaj a legselejtebb anyag felvételével injekciózni magát, mert akik elvégezték, nem kapták meg, amit vártak tőle. Látjuk tehát, hogy egy intézmény életrevalóságában nem elég a jelen pillanatot nézünk, hanem olyan alapot kell keresnünk, amely minden időben biztosítékul szolgálhat.

A másik körülmény, melyet e kis munka kihagyott számításából, az, hogy a magyar közállapotok toto genere különböznek a német viszonyoktól. „Lesz-e elég lemondás az akadémikus tanítóknak arra, hogy messze

kis falukba kimenjenek?" Ezeket olvassuk e könyvben, melyek után ez a vérszegény érv következik: „Hát a járásbíró, vagy a legutolsó faluban is meglévő papok ott tudnak lenni?" Erre azt jegyezzük meg, hogy járásbíróság nincs falun, a pap pedig külön kategóriába tartozik. A papot odavonja az egész falu tisztelete, megkülönböztetése és az Ige kötelező ereje. De nem is a falu a fontos — és itt térünk rá a magyar viszonyokra — hanem a *tanya*. Magyarország települési földrajzát kellene először a németekéhez hasonlóvá tenni, aztán a tanítóképzést. Kapcsoljuk ki most a falvakat, melyek szintén mások Németországban, mint nálunk, ott nem egy 2—3000 főnyi település valóságos világváros egy ugyanilyen számú magyar faluhoz képest. A tanya az, amelyen minden szép és nemes törekvés zátonyra jut. Ne beszéljünk arról, hogy tanyán nincsen pap (még kevésbé járásbíró), tehát analógiánk nem ér el odáig. Csak azzal vessünk számot, hogy miféle reményeiben és ideáljaiban családott, életunt ember lesz az, aki megjárva egy egyetemi várost, néhány viskó között kell minden tudását, megszálesbült látókörét és igényeit letörve és elkallódva látni! Az eszünkbe se jusson, hogy ki fog erre egyáltalán vállalkozni, bizonyára csak az, akit a szükség erre kényszerít. Ez azonban csak hitvány és értéktelen támasztéka egy egészséges, konstruktív kultúrprogramnak, nem pedig oszlopa, pillére. És ehhez járul még társadalmunknak nem éppen szerencsés fel fogása, mely szerint egyetlen egy számottevő hely Magyarországon Budapest. Ki sem kell túlságosan nyitni szemünket, máris láthatjuk, hogy egy fővárosi középiskolai tanár lenézi a vidéki egyetemi professzort, egy budapesti pincér a vidéki szolgabíró. A legutóbbi években Budapesten végzett tanítóképzőintézetű tanárok 70—80%-a inkább tanító a fővárosban, mint tanár vidéken. Budapest a maga egészen speciális atmoszférájával valóságos optikai csalódásba ejti az embereket, különösen a rövidlátókat, a főváros valóságos ország az országban. Ennek megdölgölása vezette sokban kultuszminiszterünket akkor, mikor a polgáriskolai tanárképzést Szegedre tette, meg akarta akadályozni, hogy mindenki Budapestre vágyjék s a szellemi proletarizmust növelje. Nos, ha Budapest lenézi Debrecent, milyen szemmel tekinthet egy szomorú tanyára! És áll ez több-kevesebb mértékben minden nagyobb városunkra. Németországban ez nem így van. Ott a falu is városi életet él s vannak vidéki városok, melyek egymás tekintetben elismerten fölülte állanak Berlinnek, következőképp ott Berlinen, Drezdán, Nürnbergben túl is terjed a vágyak netovábbja.

De hagyjuk e vitán felül álló tényeket, melyekből szárazat még felemlíthetnénk s csak röviden szóljunk még néhány pedagógiai körülményről.

A szóban levő könyv szükségesnek tartja, hogy a tanítók szakot válasszanak, mint a tanárok, ami logikusan következik egyetemi képzésükből. Mai pedagógiai felfogásunk ezzel szemben az, hogy egy tanító kezében

legyen egy osztály, azaz mindent ő tanítson, aminek lélektani okai vannak. Azt pedig tapasztalat bizonyítja, hogy sokkal nagyobb odaadással s eredménnyel tanítunk olyan tárgyakat, melyekben jártasabbak vagyunk, mint amikben csak általános műveltségünkre támaszkodhatunk. Ilyenformán az elemi iskolákban, ha minden tárgyat egy tanító tanít is, szakképzés fog folyni, holott eleve más a célja és feladata. Mi haszna van abból pedagógiai szempontból egy 6—8 éves gyermeknek, hogy tanítója pl. természetrajz tudós, de a többi 10—12 tárgyból semmivel sem tud többet, mint egy jelenlegi tanító? Fel fog talán ébredni benne természetellenesen, tehát károsan a tudományos ösztön, de egész szellemet, egész karaktert távolról sem fog kapni. Mondhatjuk, hogy azért tanul a tanító pedagógiát, hogy ne essék túlzásokba, szép szó, de hol van a biztosíték? Különleges egyéni képességek esetében nincs baj, de vajjon elég nagy-e a kiválasztottak száma?

Másik fontos kérdés az egyetemi tanítóképzés tekintetében a mintaiskola. A szerző szerint nincs szükség erre, mert itt mintagyermek vannak, akik torz képet adnak az átlag iskolákról, ehelyett mintatanítók kellenének. De bármelyik rossz iskola, ha mintatanítót alkalmaznak benne, mintaiskolává válik s felkeresik a mintagyerekek, mivel az intelligensebb szülők szeretik jó tanítókra bízni gyermekeiket. Ajánlja e könyv, hogy a jelöltek menjenek *ki* hospitálni különféle iskolákba. Ez nem ajánlatos, hiszen a jelölteknek típusokat, azaz nem akármilyen iskolákat kell látniok. Azt írja másutt, hogy egy-egy iskolában összpontosítani kell a legjobb tanerőket. *Contradictio in adjecto*. Ismét előtűnik áll a mintaiskola. Az pedig, hogy bent van-e az intézetben a mintaiskola, vagy annak falain kívül, egyáltalán nem pedagógiai kérdés. Olyanformán is kerülgeti e megdönthetetlen tételt, hogy álljon rendelkezésükre a jelölteknek az egész város iskolaszervezete. Ekkor meg az egész városba mintatanítók kellenének, mert abszurdum, hogy rossz tanításból tanuljanak meg jól tanítani, kérdés, hogy lesz-e ennyi jó tanító, de még nagyobb kérdés, hogy nem válik-e ezzel az egész iskolaszervezet mintaiskolaszervezetté?

Talán hosszasan foglalkoztunk e kis munkával, de ezt a tárgya eléggé indokolja, melyekről hallunk ugyan véleményeket pro és kontra, de összefoglaló kritikát alig olvastunk még róla.

Meg kell még említenünk, hogy jól esik s hálásak vagyunk e könyv szerzőjének, hogy megemlékezik a református tanítóképzés multjáról, kiemeli előnyeit s követendő példát állítja elénk. Az a lényeg e ponton, hogy a református papok régen tanítottak is, nagy eredményt értek el, ami a tanítók magasabb képzése mellett szól. Erősíti református öntudatunkat e szép elismerés, buzdító szó, hívogató, irányt mutató sarkesillag ez a reformáció magasba ívelő útján. De kérdés, hogy meg tudja-e adni bármilyen egyetem vagy főiskola azt a gyújtó lelkesedést a nép-

nevelésért, az igazság szolgálatáért, amit a református teológiai, képesek-e egyetemünk bölcseleti fakultásai prófétákat, apostolokat adni sötétben botorkáló, fényt szomjúhozó népünknek, mint ahogy adott a kálvinizmus hősi korszaka s ad a mai is? Vajjon azokat a nagy tanítókat, akikről e könyv megemlékezik, a modern biológia vagy az írás ihlette-e? Én nem hiszem, hogy Savonarolát Méliusz Juhász Péterre varázsolja a Pázmány Péter tudományegyetem, ha azzá válik, az igazság által válik azzá.

Kiegészítésül megemlítjük, hogy elvileg e könyv minden betűjét helyeseljük. Minden haladó szellemű embernek zászlajára kell írni a tanítóképzés fejlesztését, a tanítók a nemzet gyökerei s nekünk erős gyökerek kellene. Csak abban nem bízunk eléggé, hogy a német példa mindenben követendő-e és hogy erős tölggyé fog-e nőni az ott is fiatal csemete a magyar földben.

Bartók J. Miklós.

Közjogi problémáink szuverenitásunk szempontjából. Szélfegyverek Molnár Kálmán pécsi egyetemi tanár Magyar Közjogában foglalt fejtegetésekhez és megállapításokhoz. Írta: Iglói Szontágh Vilmos egyet. magántanár, jogakadémiai nyilv. r. tanár, Miskolc, 1930. Ifj. Ludvíg és Janovits könyvnyomdája. 14 l.

Molnár Kálmán, a pécsi egyetem közjog-professzora 1929-ben adta ki Magyar Közjog című kézikönyvét. A tudós szerző egészben véve úgy általános államelméleti, mint tételes magyar alkotmányjogi szempontból helyes alapelvekből indul ki, de ezekből ott, ahol a logikus következmények nem kedvezőek a legitimista vagy klerikális álláspontnak, ezeket a következményeket nem vonja le.

Szontágh Vilmos, a miskolci jogakadémia tanárának jogászai tisztánlátását ezek a veletlenségek nem homályosítják el: ő vaslogikával, de mégis játszi szellemességgel olvassra rá pécsi tanártársára, hogy rendszere nincs tudományos következetességgel felépítve, mert általános tételeiből különösen a főkegyúri jog, a ius placetum, a pragmatica sanctio s a jogfolytonosság kérdéseiben más megállapításokra kellene jutnia, vagy ha e részletkérdésekben vallott tanításai helytállóak, úgy a szuverenitásról vallott általános tételeit kellene revidálnia.

E folyóirat célja megszabta keretben a főkegyúri jogról írt fejezetre tartjuk szükségesnek kitérni. Molnár — igen helyesen — azt tanítja, hogy minden jognak forrása a nemzet, hogy az állam a maga területén a legmagasabb hatalom, hatásköre mindenre kiterjed, akarátának nincs jogi korlátja, parancsának mindenki engedelmeskedni tartozik. Ez a közjogi szuverenitás az állam lényeges tulajdonsága, amely nélkül nincs is állam.

S mi a főkegyúri jog Molnár szerint? Nem államhatalmi, hanem egyházhatalmi jogosítvány, melyet a koronás magyar király a magyar jogrenddel nem ellenkező egyházjogi szabályok és azon magyar jogszabályok szerint gyakorol, amelyek e jogkörnek egyházi eredetű és természetűre figyelemmel alkotottak,

Rége, amíg nem volt királykérdés s nem volt a felekezeti kérdés homloktérben, még római katolikus közjogászok is, mint Kmety Károly, azt tanították, hogy a főkegyúri jog — noha egyházi eredetű —, a magyar állami, nemzeti közhatalom részévé lett, amelynek gyakorlásáról a törvényhozás számos esetben intézkedett is.

Molnár a maga fent idézett tételéből aztán ilyes következtetéseket von le: A főkegyúri jog a magyar királyt illeti ugyan, de nem közhatalmi minőségében, hanem egyháztagi minőségében, ezt sem a király, sem a magyar törvényhozás másra át nem ruházhatja, nem állami felségjog s gyakorlása nem esik miniszteri ellenjegyzés alá, a király azt az ország törvényeinek figyelembevételével gyakorolja ugyan, de csak azokat az országos jogszabályokat tartozik figyelembevenni, melyek e jogkörnek egyházi eredetűre és természetűre figyelemmel alkotottak. El lehetünk készülve, hogy ez utóbbi tétel a Molnár Kálmán könyvének újabb kiadásában már akként fog formuláztatni, hogy a magyar törvényhozás csak a kánonjog sérelme nélkül hozhat országos törvényeket...

Szontágh Vilmos ezeket a tanításokat kellő értékükre szállítja le, kimutatja belső ellenmondásaikat. Okfejtései azoknak szólnak, akik nem rabjai politikai meggyőződésüknek, hanem fogékonyak az elmélet igazságaival szemben. Ha bírálatát nem tartaná olyan előkelő és kimért modorban, bátran oda írhatná bírálatát végére végkövetkeztetésül: Ignos fallit, notis est derisui.

Benedek Zsolt.

György Lajos: Egy középkori Sibylla-vers a régi magyar irodalomban. Szent István Akadémia, 1929. Székfoglaló. 102 l.

Régi irodalmunk szorgalmas bűvara, György Lajos, ez alapos értekezésben az Erd. Múzeum-Egylet könyvtárában lévő unicumot ismerteti 1679-ből. Német eredeti után fordította Gyirwa Vencel. Két teljes ív volt. Német eredetije visszamegy a XIV. századra. Nagyon népszerű mű volt. Elterjedt más országokban is. (Nem tévesztendő össze az oppenheimi 12 Sibyllával s a sorsvető könyvekkel.) Hűsz kézírata maradt fenn. Tartalma ez: Ádám meghal, fia egy ágat ültet a sírjára, amelyből nagy fa lesz. Salamon ki akarja vágatni a templomhoz, de nem illik bele, tehát pallónak használja. Sibylla felismeri, nem lép rá, hanem a vízbe gázol, így lúdlába emberi lábba lesz. Salamon beszédbbe ereszkedik vele s az jövendőt mond neki Krisztusról s annak haláláról, mely ép e fán lesz. De jövendőt mond a németországi dolgokról is. Végül az antikrisztus uralmát mondja el s az utolsó ítéletet. Megállapítja, hogy három motívum ismertető lesz benne: a szent kereszt legendája, a császársóslat s a 15 csodajel. A továbbiakban alapos vizsgálat alá veszi a Sibylla személyét (Sibylla könyvek, Cunzae, Dies irae, Sába királynője, tiburi Sibilla), a császársóslatot (Tacitus császár stb.), a szent kereszt legendáját, a 15 csodajelét (Postel, Holzhamer, egyházatyák, Sarlóközi részeken, Dobrai, Dézsi, Batizi). Végül az értékéről nyilatkozik: főleg a

lúdláb motívumot emelvén ki: Azt is kiemeli, hogy az utolsó ítélet csodajeleinek legősibb tradícióját ültette a magyar eszkatologikus irodalomba. A Függelék a szöveget s a jegyzeteket tartalmazza. Legyen szabad itt pótlásul egy érdekes jövődőlésre felhívni a szerző és az irodalom figyelmét. A sárospataki kéziratárban *Hunyadi Ferenc* tiszántúli püspöknek van egy kézíratos jövődöleése, amelynek rövid tartalma ez: A keresztények és a törökök viszályával foglalkozó részek után, 1750-től a világ végéig, mely a XXVII. saeculumban lesz, ismerteti az állapotokat. A halottak nem egyszerre támadnak fel, hanem előbb 288,000, fele részben az ótestamentumi ivadék, fele részben az újtestamentumi keresztények közül. Ezek az ítélet napján nem ítéletnek meg, hanem a nép tanítói lesznek, az ítéletkor pedig Krisztus kísérői. Ezer évi békesség után jön a feltámadás és a világ vége. Ennek a leírása tölti meg a többi részt. **Gulyás József.**

A Tisza István Tudományos Társaság kiadványai.

Révész Imre: A magyar protestantizmus történetírása. Eredmények és föladatak. Debrecen, 1924. 27 l.

Debrecen tudós papja, a sárospataki theol. akadémia magántanára, a debreceni egyetem magántanára e szélefkoglaló értekezésében, melyet 1924 október 11-én olvasott fel, áttekinti a protestáns történetírást önvizsgálat céljából. Követelmény: a függetlenség és a tárgyyszerűség. A polemikus s apologetikus motívaió háttérbe szorít e két követelményt illetőleg ma. bár nem tudott megszabadulni a felekezeti célzatosságtól. Pedig a legjobb apologia az író szerint, a minden mellékcélzat nélkül megállapított történeti igazság. Sok ugyan a kívánivaló a tárgyszerűségben is. Sok a monographia, de szintézis kevés. Így rekonstruálni kell teremtő synthessissel az illető író vallásos lelkületét s ebből kiépült eszmevilágát, theologiai rendszerét. Nem kicsinylésből írja azokat, de utat akar jelölni a következő írók számára. Méliusz, Szegedi Kis István méltó történetírója vár. Símai és a többiek szintén. De nemcsak személyek, eszmék, jogállapotok is ilyen írók várnak. Kéziratban levő forrásműveket ki kell adni! Be kell vonni az egyetemi ifjúságot is ezekbe. Egyháztörténeti Társaságot kellene létesíteni. A sok gyakorlati gondolatot felvető kis dolgozat a Prol. Szemlében is megjelent.

Dr. Lósy Schmiedt Ede: A hortobágyi kőhid építése. (1827—1833.) Debrecen. 1926. 71 l.

E sok képpel illusztrált füzet Debrecen híres hídja építésének levéltári kutatások alapján megírt történetét adja. A hortobágyi híd Magyarország leghosszabb közúti hídja (76-77 m.). Előbb fa jármos híd volt ott (1346). Ezt sokszor kellett javítani, tehát 1827-ben kőhidat építenek. A hídról Jókai is többször megemlékezik (Sárga rózsa), valamint Kuthy is (Hazai rajz). Móricz Pál is többször érinti. A honismeret szempontjából becses füzet méltó műve szerzőjének,

Császár Elemér: Arany János képelete. Debrecen, 1927. 30 l.

Nagynevű irodalomtörténésziink e cikke különnyomat az Irod. Közleményekből. Azt bizonyítgatja benne, hogy Aranynek nem volt olyan szegény a képelete, amilyennek mi tartjuk és ő is tartja. Ott van a képelet, csak meg kell találni. Erre vállalkozik a tudós író s magyar és német írók elméletein edzett elmeéllal meg is találja. Gyakorlatilag is bemutatja a három Toldi egy-egy mozzanatán (VIII-ik, vízholdás, részegség). Egyik-másik balladában tisztán képeletéből költi a mesét. (Tetemrehívás.) A Toldi szerelme egyenesen fantáziájának remeke. Tehát nemcsak toldozfoldoz, hanem teremt is. A kvalitatív tulajdonságok pedig egyenesen csodálatra készítetnek bennünket. (Motíválás. komponálás segíti a költői eszmét.) Emberi jellemeket teremt. Lelki folyamatokat rajzol képelete után. Sikerült értekezés.

Leffler Béla: Lagerlöf Zelma. Debrecen, 1927. 47 l.

A neves svéd írónőről irodalmi tanulmány formájában sikerült arcképet fest Stockholm-ban élő írótarunk. Megrajzolja feltűnését (1890), mikor kis vidéki tanítónő volt, meg hatalmasan ívelő pályáját, mely a Nobel-díjig eljutott (1909). Az új nemzeti romantizmus írójának életrajza sok tanulsággal szolgál az érdeklődők számára. Munkáinak ismertetése, olykor bírálata szintén hasznos útmutatást ad az írónő iránt érdeklődőknek. (Gösta Berling, Antikrisztus csodái.) A Jerusalemban csodái tulajdonképpen a svéd paraszt eposza (1901-2). Nils Helgersson mesevilágba visz, a Liliencron otthona, Halál fuvarosa, Császár pedig kisebb regények. A Halál fuvarosa misztikus regény. A világháborúból egyetlen regényt tárgyát merítette (A számkivetettek). Ez is háborúellenes... Végül a Nobel-díj elnyerését s az író világirodalmi jelentőségét méltatja az elevenen megírt s magyar viszonyokra is sokszor utaló füzet.

Josephus Salánki De Codice Ovidii et Horatii colligato Debreceniensi címmel latinul ír a debreceni kollegiumi könyvtár egy XV. századi kódexéről (R. 465). A Tisza Társaság különben a legtöbb kiadványában ad a külföld számára németnyelvű összefoglalást (pl. Lósy művénel), sőt vannak teljesen idegen nyelvű kiadványai is (*Huss: Der Name der Germanen, Marton G.: Vétkességű elv okozási elve*), orvos-természettudományi szakosztályában is gyakran találkozunk idegen nyelvű részekkel (*Hajdúszoboszló: hőforrás*), a Honismeretbizottság kiadványaiban is van teljesen német nyelvű (pl. *Győrffy: Az alföldi pásztorépitkezés*). Ez is jó szolgálatot tesz a külföldnek s a tárggyal foglalkozóknak az illető kérdésre nézve. Azt csak természetesnek találjuk, hogy magyarul nem tudó külföldi tagok feolvasásait saját nyelvükön adják közre (*Heisenberg Agost: Magyarország és Bizanc.*).

R. Kiss István: Az erdélyi fejedelmek nemzeti politikája. Budapest, 1927. 105 l.

E vaskos füzet a Bethlen-könyvtárban jelent meg. Végigtekint az erdélyi fejedele-

lemség kialakulásán, a fejedelemség helyzetén, Ausztria s a porta közt közállapotok cím alatt az állami élet jelenségein s csak azután tér át (57. l.) a fejedelmek nemzeti politikájának ismertetésére. Itt sorra veszi a fejedelmeket, felsorolván jó s rossz tulajdonságaikat, tetteiket (Báthory Zsigmond). Legszívesebben Bocskayval, Bethlennel, I. Rákóczival foglalkozik. De őt már fősvénynek mondja. Pedig ez nem egész így van. A sorozatot II. Rákóczi Ferenczel végzi.

Dezső Gyula: Ingó jelzalog. Budapest, 1927. 35 l.

A debreceni egyetem magántanára ez érdekes, de a jog mai állapotában még alakuló kérdéssről derék kis dolgozatában több hasznos dolgot és gondolatot elmond, amelyeket a tárgyalás alatt levő javaslatnál gyakorlati szempontból is lehetne érvényesíteni. Felsorolja az ellenvetéseket is. Hátránya, hogy az adósság növelését elősegíti. De előnyeivel is tisztában van, ezért kívánja a javaslat törvényerőre emelkedését.

Harsányi István: Miskolczi Csulyak István élete és munkái. Debrecen, 1926. 25 lap.

E mű a kiváló zempléni esperes és író életét s írói munkásságát a Keresztusi kéziratok feljegyzései alapján igyekszik a lehető legteljesebb hűséggel megrajzolni. Az azóta történt kutatások több adatát kijavították. Így maga is elismerte (Irod. K. 1927), hogy a Bod Péter Toldalékját nem Szerencsi Nagy állította össze, mint pl. e mű 6-7. lapjain mondja, hanem annak összegyűjtése a Keresztusi érdeme. Az Egyháztörténeti adattárban (1927) közölt Diarium is sok adatot tartalmaz, mely a másodkézből való dolgozás hátrányait eliminálja. Mindenesetre így is hasznos munkát végzett s méltó volt arra, hogy cikke a Theologiai Szemlében is megjelenjék.

Perjéssy Mihály: Az állami és társadalmi rend hatályosabb védelméről szóló törvényről. Debrecen, 1928. 193 l.

A két ról-ról ragos határozó miatt kissé szokatlan című könyv az 1921. III. törvény-cikkkel foglalkozik s a bevezetés után végigmagyarázza annak §-ait, mindenikhez nagy alaposággal s az élet és a statisztika kimerítő ismeretével mondván el a megjegyzéseit. Végül elítélő hangon nyilatkozik a szovjet-törökvések visszaállításáról, ezért súlyosabb büntetést sem tart helytelennek.

Papp Ferenc: Gyulai Pál és Pataki Emilia. Debrecen, 1927. 22 l.

A szépen megírt cikk előbb az Irod. Közleményekben jelent meg. Alapos s egyben mélabús rajzát adja Gyulai első szerelmének, melynek emlékét néhány ifjúkori költeménye őrzi (1843-7). A leány azonban nem őt, hanem Latinovics Györgyöt szerette. Gyulai szerelmének emléke a „Szeretnélek még egyszer látni...” című vers is. A leány képét l. a Páztortúzt múlt évfolyamában!

Oláh Gábor: A művészi alkotás lélektana. Debrecen, 1928. 127 l.

E nagyszabású, 12 fejezetből álló mű mindvégig érdekes előadásban vizsgálja a művészi alkotást attól a perctől kezdve, mi-

kor az eszmény alakot keres, egészen addig, míg készen áll a mű. A művészi alkotás alatt főképp irodalmi alkotást ért, bár a többi művészet köréből is sok utalást, példát von (1, 36-8. l. 106 l. stb). Az írói alkotások legtöbbszörében is megéli elsősorban a lírát (34. l.), mert minden alkotás nem egyéb, mint az alkotó egyéni megnyilatkozása. Sokszor korán bukkan fel a téma (Égy gondolat bánt engemet), sokszor a felbukkanó téma később érik alkotássá (Beethoven IX. szimfóniája). Ritka az olyan eset, mikor tudatos témakeresésből pattan ki a gondolat (Szép Ilonka, Michelangelo Dávidja, Munkácsy Honfoglalása középen van a kettő között). Sorra veszi az érzelmek, a képzelet, az ihlet teremtő erejét. Szépen fejtegeti a természetézés szerepét a művészi alkotásokban. (Itt Bessenyei természetézéséről is lehetett volna néhány sort írni.) A Balaton költői közt Garayt is szívesen láttuk volna. Petraracánál Byron híres mondását: „Gondolod, ha Petrarca feleségül bírja Laurát, Egész életén keresztül írt volna sonatát” szívesen olvastuk volna. Kisfaludy Sándorról sem lehet elfeledkezni a szerelmi érzés hatásának tárgyalásában. Különösen szép rész a képzeletről szóló s ebben is a Csokonai, Petőfi és Vörösmarty képzeletét elemző sorok emelhetők ki. Arany képzeletét plasztikusnak, Vörösmartyét szétfolyónak mondja. Adyról is sok elismeréssel ír.

Nehéz kérdés fejtegetésébe fog az inspiratio tárgyalásánál. (Itt Kisfaludy Sándor költészi modoráról. Kölcsey: Genius szállban megírt önvalomásáról nem találunk említést.) A lángész lényege sok vitára fog még alkalmat adni. Ezután a szerkezetéről, a külső formáról szól, végül összegezi az eredményeket: a művészi alkotás az érzelem, képzelet s kifejezés egymásból folyó munkájából áll elő. (A gondolat nem?) A formát determinálja az anyag. A szolóművészet inkább ura, mint rábja az anyagnak (orgona?) A művészi alkotás csirája az érzelmi élet tudattalan rétegeiben, az intuícióban fogamzik meg. Megpróbálja a szűp új meghatározását is: eszményített mozgás, eszményített mozgalom. Épp ezért a csendélet nem művészi alkotás.

A szép dolgozatnak több állítása fogja ki-
hívni az ellentmondást. **Gulyás J.**

Padányi Gulyás Jenő: Seregszemle. Budapest, 1930. 16 l.

A Mátra csúcának tövében írja e sorokat a szerző. Elvonul szeme előtt az ifjúság több megmozdulása: 1918 őszén, a Sol klubban, a Wesselényi Reform Clubban, egy budapesti szálló fehér termében. Csodálkozik azon, hogy miért naivság válságos percekben szerzett érdemekre nem válságos időkben hivatkozni. Pedig úgy látja, az ifjúságot ma, a veszélyek elmúltával, félretolják. Ezt nem akarja. Ennek a megakadályozására szólítja fel összefogásra az ifjúságot. Bethlen ugyanis nem áll mindig a kormányzat élén! Az ifjúság át van itatva a legszélesebb körű demokratikus és szociális eszmékkel s közép-európai vezetőszerepre akarja vinni a nemzetet (vagy annak csak az ifjúságát?). Tomorúlésre hívja fel

az ifjúságot. Nem tudjuk, hogy minden ifjúnak ilyen-é a gondolkodása, nem szeretnénk, ha csak a belügyminiszteri rendelettel betiltott Wesselényi Reform Club zászlója lenne a kezdeten lengő zászló. Az ifjúság lelki szemei előtt az integer Magyarországot ábrázoló zászló lobogjon mindig... Csak azért... csak azért... minden magyar tudja mért.

Gulyás J.

Gubányi Károly: Itthon és a nagyvilágban. Budapest, 1927.

Gubányi Károly, a nagynevű világtutató művében a háború utáni feldult lelkeket akarja megnyugtani. Propaganda könyvet ír a mellett, hogy szomorú sorsba jutott hazánkfiak miként tudnának boldogulni a hazai földön. Ő mint sok földet bejárt, sokat tapasztalt ember óva inti a hevülő fiatal lelkeket attól, hogy kivándoroljanak. A haza hátaíráin túl a kétkézi munkás és a speciálisan képzett (orvos, mérnök) magyar még csak megél, de az átlag középosztálybeli elkallódik és nyomorog. Főként az ellen védekezett az Egyesült-Államok kormánya is a bevándorlási törvényekben.

Gubányi szerint itthon kell maradni és gyümölcskertészettel kell alapítani. Külföldön nagy súlyt helyeznek a gyümölcstermesztésre és jól élnek. Nekünk is gyümölcsfaligeteket kell telepíteni. Kivándorlás helyett lélekbeli átalakuláson kell keresztülmenni. Le kell mondanunk a nagyfokú kényelemszeretetről. Be kell szüntetnünk a munkák közt való nagy válogatást. Végül minden vállalkozásunkhoz pénzt kell teremteni. A pénz megtakarítása és helyes befektetés a biztos bázis a boldoguláshoz. Végül a szerző igen színes leírásban ajánlja a magyar emberek szíves figyelmébe a kertészkedést. A 60 oldalas könyv az Országos Magyar Gazdasági Egyesület kiadásában jelent meg. Kapható a Pátria irodalmi vállalatnál.

Ecsedi I.

Gubányi Károly: Itthon és a nagyvilágban. II. rész. Budapest, 1929. Kiadja az Orsz. Magyar Gazdasági Egyesület könyvkiadó-vállalata.

E könyvben a világlátott illusztris szerző a magyar termelés újjászületésének útját rajzolja meg. E rajzokhoz a tanulmányt a más világtájak gazdasági életéből veszi. Tanulmány alapján azt a tanulságot szűrte le, hogy a világ minden táján a gazdasági termelés renaissance korát az önállóan kezelt kisebb gazdasági egységekben látják. Ez Gubányi szerint nem más, mint a vidék termelő gazdáinak szorosabb összekapcsolódása egyöntetű termény megvalósítása céljából.

Az I. fejezetben a magyar vidéki életet ismerteti, arra a következtetésre jut, hogy a magyar vidéknek fejlett intelligenciájú elhivatott termelőkkel kell benépesülni, ezek teremtő munkája és megértő összefogásalétrehozzák azokat a kedvező állapotokat, melyek egész gazdasági életünk újjászületését eredményezik.

A II. fejezetben „A föld hívó szava” cikkben költői hangulatú írásban forró szeretettel áldoz a magyar rögnök és arra a következ-

telésre jut, hogy még a mai agrárválságban is mindenkinek arra kell törekedni, hogy akinek módjában áll, helyezkedjék el a magyar földön.

„Visszatérés a gazdaélethez” ez a címe a III. fejezetnek. Ebben a kis- és középbirtokos osztály megszervezését sürgeti, mely előbb meg fog valósulni nálunk is, mint ahogy a kishitűek hiszik. A kisebb gazdasági egységek életképességéről angol és tengerentúli példákban győz meg.

A kisegységek életképességét a szövetkezeti élet kiépítése biztosíthatja. Dánia példáját hozza fel, ahol a szövetkezeti élet olyan ideálisan ki van fejlődve, hogy az angol Haggard hazájának ezt a rendszert ajánlotta.

Szól bőven a cselédkérdésről. A cselédnél sok baj van. Ezt is el lehet hátrítani, nevelni kell a jó cselédeket. A törpegazda gyermekeivel dolgozza meg földjét és így elkerüli a kellemetlenkedést, jó munkatársat talál.

Az időjárás szünetlenül a legnehezebb feladatok elé állítja a gazdát. Az időjárásról fordul meg az egész jóléte és boldogulása. Ez olyan tényező, melyen a gazdának nem áll módjában változtatni.

Végül „Egy kerek esztendő, kint a tanyán” című fejezetben január 1—december 31-ig a gazda tevékenységét írja le. Rendkívül szellemesen bekapcsolja a tanyai nép igényeit, túlkövetelését és a kor legnagyobb vívmányainak használatát a tanyán: ez a rádió.

Az egész könyvön egy sokat látott tapasztalt ember józan életbölcseége vonul végig. Észreveszi a bajt, segílyt ajánl. Derült kedély, pompás irály vonul végig a könyvön, mely tanulságos, élvezetes olvasmány hazáját szerető magyar embernek.

Dr. Ecsedi István.

Buday György: A tanyai agrár-settlement. — Szeged, 1929. Egyetemi Bethlen Gábor Kör kiadványai 6. sz. 16 lap.

Ez a füzet kis terjedelme mellett is igen figyelemreméltó. A magyar jövő egyik igen fontos életkérdésére irányítja a figyelmet: a magyar földművelés, parasztság anyagi és szellemi színvonalának emelésére, ami nálunk a tulajdonképpeni szociális probléma. Örvendetes, hogy a magyar ifjúság különböző köreiből egyre világosabban látják ezt a súlyos és nagyon komoly kérdést, melynek megoldásától igen nagy mértékben függ Magyarország jövője. Az egyik ilyen megoldási kísérlet, amint most már több mint két éve a szegedi egyetemi ifjúság egy kis csoportja kezdeményezett, az angol settlement-mozgalmat vette mintául s az Újpesten ilyen alapon már régebben működő főiskolai szociális telep után, mely a városi ipari munkásságot tartja szem előtt, a speciális magyar helyzethez alkalmazott ú. n. tanyai agrár-settlement mozgalmat igyekszik megteremteni. Ennek rövidre fogott programját nyújtja Buday György kis füzeté. A kérdéssel itt bővebben nem foglalkozhatunk, de ki-

vánjuk, hogy a mozgalom a kellő tudományos, elvi megalapozással megtalálja azt az utat, amely a magyar szociális kérdés megoldásához vezet, a magyar művelt középosztályban pedig ébressze és nevelje a szociális érzést és kötelességtudást.

Wiczán Dezső.

Györfly István dr: A szilajpásztorok. Benyovszky István ötven rajzával. Megjelent A Magyar Föld és népe könyvsorozatban a Debreceni Egyetem Földrajzi Intézetének kiadásában 1928-ban.

A magyarok nagy ösfoglalkozásának, a pásztorkodásnak egyik letűnt korszakát idézi vissza Györfly István érdekes és értékes tanulmányában. A rét gazdag világa meglepően edik előttünk. Nemcsak a hal, a vadmadár leli dúsán tápláló életét a rétből, hanem a jóság is.

A csikós, gulyás, kondás beveszi nyájával magát a nád világába, itt él télen, nyáron, biztos legelőt, ivóvizet lel magának és a kezére bízott jóságnak. Itt nő fel a jóság szilajon. Pusztán szaporulatáért tartják. Rideg legények őrzik. Szembeszállanak a rét ellenségeivel: vadállatokkal, tolvajokkal, állják becsülettel a vihart, nemesen tűrik a hideget és a meleget.

A rideg élet viszontagságaihoz edzett, bátor emberek kellettek. Voltak is akkor elegendő. Györfly István előkutatta, feltárja életüket, Benyovszky István művészi lelkével megrajzolta őket. A szép, közvetlen, lendületes leírást megkapóan kísérik, színezik a Benyovszky rajzai. Eleven, mozgalmas, néprajzi képek ezek. Bátor, nyugodt csikós, a csendesen szemlélődő gulyás. A fergeteggel küszködő csikós, a vizen halászgató kondás a régi világnak immár kihalt egyedei.

A lápi világ nehézségei, a lápitűz veszedelme élénk színekkel vannak megfestve, ép úgy a csárdában mulatozó pásztorkodó szilaj jökeve, mely délceg büszke táncban virtuskodott.

A deli élet utolsó része az öregkorban egyegy elvonult csöszségben telt el szomorúan.

A vizet lecsapolták, a rét, a nádas eltűnt. A korlátlan barangolás megszűnt. A szilaj pásztorság a modernebb legeltető gazdaságba ment át. A romantikát a gyakorlati élet megszüntette. Így nagy szolgálatot tett Györfly István, hogy ezt a szép hajdankort visszavarázsolta, jó segítőársat talált Benyovszkyban, aki híven megrajzolta. Milleker Rezső pedig a nemzet köszönetét érdemelte ki, hogy a művet a debreceni Egyetem Földrajzi Intézetének kiadványai közt megjelentette.

A szépen kiállított és jól illusztrált könyv 5 pengőért minden könyvkereskedésben kapható.

Ecsedi I.

Temesi Győző: Cserkészkönyv. (Magyar Cserkész Könyvei 76—78. szám.) 5. kiadás. 23—29 ezer. Budapest, 1929. Kiadja a Magyar Cserkészszövetség. 8° 204 l. Ára 2.— pengő.

A cserkészirodalom ma már — a mozgalom második évtizedének a végén — nagy. Nincs még egy másik ifjúsági törekvés,

amelyik hasonlóval dicsekedhetnék. A „Magyar Cserkész Könyvei” c. sorozatban eddig 129 szám jelent meg. Ez alkotja a magyar cserkészirodalom gerincét. Alken kívül számos kiadványa van még a Magyar Cserkészszövetségnek, melyek között a két folyóirat érdemel különösen említést: a „Magyar Cserkész” és a „Vezetők Lapja”. E szakirodalom mellett egyre nő azoknak a szép-irodalmi munkáknak a száma is, melyeknek tárgyi, ideológiai, világnézeti kapcsolata van a cserkészzel. Mindez azt mutatja, hogy a cserkészet ma már oly megizmosodott pedagógiai törekvés, melynek része van a magyar szellemi élet továbbfejlődésében és a mai magyar közszellem átalakításában.

A cserkészet pedagógiájának az általános megismerésére három alapvető munkát emelünk ki: 1. Temesi: Cserkészkönyv. 2. Major: Cserkészevezetők könyve. 3. Sík: Magyar Cserkészevezetők Könyve.

E három közül legáltalánosabb érdekű a Cserkészkönyv, mert ez a gyakorlati cserkészet kézikönyve. Tartalmazza tehát a cserkészképzés egész menetét: a három cserkészpróbának az anyagát, melyet kerek két év alatt kell a cserkészeknek elsajátítani. Afféle cserkésztanterv és cserkésztananyag az, amit Temesi Győző, a legkiválóbb cserkészevezetők egyike, ebben a könyvben feldolgoz. Nem soroljuk fel e próbapontoknak még csak a címét sem, mert nagyon hosszúra nyúlnék ismertetésünk. Megjegyezzük azonban, hogy az egész munka rendkívül világosan van megírva s bőven el van látva jó ábrákkal és képekkel. Amit a szerző bevezetésképpen a különpróbákról és függelék gyanánt magáról a Magyar Cserkészszövetségről, a testvérmozgalmakról, a cserkészmunka elindításáról, a cserkész továbbképzésének az eszközeiről ír — teljesen kiegészíti a cserkészetéről az előbbieket során nyert képet.

Ahhoz, hogy a falvakban a fiatalabb lelkészeink és tanítóink megkezdjék a cserkészmunkát, egyelőre ennek a könyvnek a használata teljesen elegendő.

De azok is vegyék kézbe ezt a lexikonszerű könyvet, akik érdemesnek tartják a többszöri külföldi dicsőségszerzés után a cserkészetet a figyelemre és érdeklődésre. Ha megteszik, látják, hogy milyen téves az a hit, hogy a cserkészet csak kirándulás, játék és nóta. Látják, hogy a cserkészet sokkal több ennél: a cserkészet valóságos élet-tartalom a fiú számára. Éspedig gazdag élet-tartalom a fejlődés ama korában, amikor a tartalom nélkülség egész életre káros következményeknek a magvát vetheti el. Élet-tartalom ez a középiskolai tanulóknak is és még sokkal inkább az iparos, kereskedő és földműves ifjúságnak. A cserkészet pedagógiájában az a korszakalkotó, hogy a legkülönbözőbb társadalmi rétegekhez tartozó ifjúságnak közös programot ad: olyasmit, ami a mai széttagolt társadalmi életben összehoz, egységet teremt. A modern pedagógiai törekvések egyik legnagyobb célja az egységes iskola megteremtése, még mindig nem sikerült, mert a pártpolitikai harcok

tüzében megemésztődött, mielőtt megszületett volna — és ime, a cserkészett már megvalósította, mert egységes művelődési anyagot adott. Nem képesít ugyan csak cserkészvonatkozásban, de igen egyszerű lenne a kibővítése és továbbvívése pl. még két esztendőre s akkor a szociális nevelésnek és a gya-

korlati hajlam nevelésének a kérdése pompásan megoldható lenne.

Egész biztosan életrevalóbb, de egyúttal gazdagabb érzelmi és erősebb akarati életet élő ifjúság kerülne ki ebből a nevelési rendszerből, mint a maiból.

Debreczeni Ferenc.

PUBLIKÁCIÓ.

Keresztési József akadémiai utazása' a' külső országokban. (Autobiographiából.)

(Folytatás.)

12. Joan. Theodor. Rossyn A. L. M. et Philos. Doctor. Philos. Physices, et Mathematicas. P. Ordin.

13. Joan. Frid. Hennert A. L. M. et Philos. Doctor. Matheseos, Philos. et Astron. Pr. Ordin.

Litteraturae Pr.

14. Christoph. Saxius A. L. M. et Philos. Doctor. Antiq. et humanior. Litterarum P. Ord. Docet Histor. Civil. ad ductum Horat. Tursellini. Antiq. Item Stilum Latinum. explicat Terentium. Est Lutheranus Saxo Lipsiensis.

(Innen kezdve jegyzetben 132 franequeri professor életadatait és munkásságát adja, úgyintén közli az egyetem rektorainak jegyzékét. E jegyzetet óriási terjedelme miatt jónak láttuk e helyen a szöveg folytatásaként közölni. Szerk.):

1. Ezek közül némelyek a' Frisiai Akadémiában is tanítottak. — Imhol azon Professzorok és Lectorok. kik 1585—1745-ig a' Frisiai Franequerában az Akadémiát megékesítették. 1585. Sibrandus Lubbertus. SS. Th. D. Ekkor állott fel az Akadémia, és első volt a' felszentelt három Theologusok között. Jelen volt a' Dordrecti Zsinathban A. 1618 & 1619. Először Theológiát tanított, majd Philosophiát, nevezetesen az Aristoteles' Organumja 's Ethicája felett praelegált. Több munkái között — (mellyeket az itt kútfőül használt *Series professorum et lectorum Academiae Frisicae, quae est Franequeriae*. 1748. 8. vs. elősorol.) — vagynak: De Papa Romano; de principiis Christianor. Dogmatum; de Consiliis; de Christo salvatore, contra Locinum; Commentatio in Cateches. Palatinam. † 1625.

2. Martin. Lydius. SS. Th. D. & Prof. † 1601. Irt Apologiam pro D. Erasmo.

3. Henr. Ant. Nerdemus (másként: Antonides van der Linden) SS. Th. D. et Pr. Munkája: Aphorismi de correctione fratrum Ecclesiastica, &c. — † 1614. Irt: Systema theolog.; Initia Acad. Franeq. &c.

4. Henr. Schotanus a Sterringa. I. U. D. Juris pr. Pr. † 1605.

5. Petreius Tiara. Med. D. Tanította a' Görög nyelvet. Nagy Mathematicus volt, ki a' geometriai és astronomiai Instrumentumokat is sajátos mesterséggel készíteni tudta. † 1586.

6. Joh. Drusius. 'Sidó nyelv' Tanárja. Társával Aldegondiussal 1596-ban felszólították. Belga nyelvre fordítani a' Bibliát. 1600-ban pedig az Ó Testam. nehezebb

locusaira írni Commentarium. Sokat írt, mellyek többnyire beiktatva vannak Bibliis Criticis. Előbb Lejdában tanított, és annál is előbb Oxoniumban. Már ő az Elohim nevezetről is és Tetragrammá-ról. értekezett. st. † 1616.

7. Lollius Adama. J. U. D. tanította a' Philosophiát. † 1609.

8. Elardus Reinald. a. Deák ny. 's ékesen szólás Prof. 1586. — 1590. Majd 1604. oltá Agri Doniwerstall Praetor, azután pedig, — mint Frisia' Tetrarchái között egy, — az Akadémiának Curátora is vala.

9. Alardus Aulesius. Medic. Pr. A. 1589. † 1606. Irt: de reform. praxi Medica.

10. Joh. Arcerius Theodoretus, azaz: Theodori filius. A' Görög nyelvet profiteálta. Ez adta ki legelőször Jamblichum de vita Pythagorae, 's az accessiókat. † 1604.

11. Julius a Beima. J. U. D. Jurispr. Pr. 1593—1597. † 1599.

12. Joh. a Sande. J. U. D. ügyvéd, majd Jogtanár lett, jelesen tanította a' Pandectákra az ifjakat. 1598 oltá. Mint a' Leovardiai presbyterium' Séniora, kevés ideig forgott a' dordrecti 'Sinaton is. Ez írta meg Belgium' historiáját honi nyelvén 1566—1638, de a'melly Deák nyelvre is fordíttatott. (Még van az én könyvtáramban). † 1638.

13. Adr. Metius Med. D. Dániában Tycho de Brahe híres Astronomust is hallgatván, Franequerában Mathes Pr. lett 1598. rendkívül, 1560-ban pedig rendesen. Munkái: Institutiones Astronomicae; nova praxis Geometr.; Astrolabium &. Histor. astronomica; Primum Mobile &c. † 1635.

14. Henr. de Venó. A. L. M. Medic. & J. U. D. Ethices & Phys. Pr. ab. A. 1602. † 1613.

15. Raph. Clingbyl. Med. D. Város' Consulává lett; azután 1603. óta Anatomiae, majd 1606-tól fogva az Orvosi tudomány első Tanárja. † 1608.

16. Marc. Lyclama a Nyeholt. J. U. D. 1604 oltá tanítá a' Pandectákat: de 1610-ben Agri Stellingwerwiae Occident, igazgatójává (Grietman, — mely Belga név annyit jelent mint: Praetor a' Latinok' nyelvén) 's Akadémia' Gondnokává lett. Furcsa munkája lehet: a' Benedictorum & Membrorum Libri, &c.

17. Sixtus Arcerius. Joh. Filii. Med. D. Lingv. Gr. Pr. 1605 oltá. Kiadta Aeliani Tactica, cum nova Versione & Animadversionis; Menodoti Orationem ad Art. Liberal, studium capessend. Cum Versione & Notis. † 1623.

18. Timaeus Faber. J. U. D. ab A. 1606. Juris Pr. — Munkái: Quaestiones illustres; Disputationes anniversariae ad Instituta. † 1623.

19. Augustin. Adama. Lollii Filius. Philos. & Medic. D. Medicinæq. Pr. 1608. 6lta. — † 1616.

20. Paul. Busius. Jogtanár volt, 's a' Leidai Acemiának hasonnevű Curatorával nem egy személy. Franekerában tanított 1610 6lta. — Ennek is vagynak illyen munkái: Illustres Quaestiones ad Instituta. Irt Commentatiót is in Pandectas. Irt de Republica. &. — † 1617.

21. Andr. Roorda. Tanította a' Logicát,

1611 6lta. 1621-ben pedig Questorrá nevezeték, regalum Agri Bildtani.

22. Joach. Andreae. J. U. D. és 1613 6lta Phys. & Ethic. Pr. Ugyan ő 1615-ben Jur. Pr. lett, 1620-ban Supr. Curiae Senator. 1646-ban pedig Academiae Curatorrá tétett. Követ is volt a' Dánus, Svécus és Lengyel királyoknál, mint a' Belga Ordo' egyik tagja (Delegatus). Sőt az Arany sarkanytyus Vitézek közé bevétellett. — † 1655.

Folytatjuk.

TUDOMÁNYOS ÉLET.

D. Dóczy Imre. Egyházunk legegységesebb pedagógusa szállt sírba Dóczy Imrével. Tiszáninnen szülötte, Sárospatak nevelte, Dunamelléken izmosodik, hogy azután félévszázadon keresztül Tiszántúlnak szolgáljon. A Bach-korszak abszolutizmusában éli gyermekkorát. Férfikora a nemzet hősi, tettvágyó korára esik. Élete estéje a trianoni magyarság vigasztalan borulatával hanyatlal alá. Egyenes folytatása a kálvinista Kollégiumok klasszikus hagyományainak, mely az ókori remekeken csiszolódik, az antik ethika fegyverzetébe öltözik s még legközelebb perceiben is mindig van benne valami rhétori. Ezt a typust a világ összes nemzetei közül a magyar fejlesztette ki legtisztabban s a magyarságon belül is a kálvinizmus. A mai kapkodó, kavargó paedagógiai reformok idejében ez a typus képviseli az ősi magyar intelligencia történelmi irányát. Ezt a typust igyekezett Dóczy Imre a XX-ik század komor világába átmenteni. Évtizedek hosszú során át a Tiszántúl legnagyobb, sőt volt idő, a magyar református egyház egyetlen nagyszabású kultúrpolitikus volt. A debreceni egyetem megalapításánál hatalmas tevékenységgel működött közre. Divinatórikus erővel látta meg az ősi Kollégium új feladatát: lelkesítő és tanárképző intézet keretében irányítani az ifjúság tudományos, gyakorlati képzését és erkölcsi nevelését. E két intézet tanáraiban és kiváló növendékeiben nevelgeti az egyetem szukkreszcenciáját, hogy így ezen a legtermészetesebb úton biztosítsa az egyetemnek egyházunkkal rokonszenvező irányát, s ugyanakkor elsőrendűen képzett új erővel láthassa el a református tanintézetek és gyülekezetek katedráit. A debreceni hittudományi kar méltán tüntette ki a legnagyobb kitüntetéssel, amit egyetem adhat: díszdoktori oklevéllel.

Dr. Pokoly József nyugalomba vonulása. Harmincöt évi megszakítatlan főiskolai és egyetemi tanári szolgálat után a folyó év szeptember havának első napján nyugalomba vonult a Tizza István tudományegyetem egyháztörténelmi tanszékének országos nevű professzora. Ez a nyugalombavonulás nem jelenti ugyan a teljes szellemi erejében levő s az öregkornak még csak a küszöbére érkezett nagy tudósnak sem a tudományos munkából, sem az egyházi, iskolai és egyéb kulturális és társadalmi tevékenységből való kikapcsolódását, s így ez alkalomból való megemlékezésünknek semmiesetre sem lehet

bücsűzkodási jel lege Arra azonban mindenesetre int és kötelez benünnöket ez az alkalom, hogy a katedrájáról távozonak nemes alakja és kivételes értékű tudományos munkássága előtt hódolattal meghajoljunk s áldást kívánjunk drága életének és — a hivatal terheitől való, nagyon alaposan megszolgált szabadulás folytán bizonyára csak felfrissülő — tudományos és közéleti munkálkodásának további folyamára.

Pokoly József a mult század ötvenes éveit óta tudományos színvonalra emelkedett magyar protestáns egyháztörténetírásnak legkiválóbb művelői közé tartozik. E három emberöltő alatt csak kevés egyházhistorikusunk végzett az ő tudományos munkateljesítményével bár csak mennyiségileg is egyenlő vagy azt megközelítő arányú munkát: még kevesebb volt és van olyan, akit az önmaga által felkutatott elsődleges forrásismeret gazdagsága, a kritika éle és a következtetés biztossága tekintetében is oda lehet ömelléje állítani: s a lehető legkevesebb azoknak a száma, akik ő mellette összefoglaló erő, általános történelmi látókör és koncepció tekintetében is versenyképeseknek tekinthetők. Egy vonása pedig a történetírásának egyenesen páratlanul teszi őt egyházhistorikus elődei és kortársai között s az úttörés feledhetetlen érdemét rója föl neve mellé szaktudománya magyarországi történetében: az nevezetesen, hogy a hazai protestantizmus történetének földolgozásánál ő érvényesítette elsőnek teljes tudományos programmszerűséggel és módszeres biztossággal az általános művelődéstörténelmi, közelebbről társadalom- és gazdaságtörténelmi szempontokat s általában ő mutatott példát e szaktudomány körében a szellemtörténelmi módszer alkalmazására, amivel végtelenül megszaporította a magyar protestantizmus történelmének tudományosan felhasználható magyarázó tényezőit s lehetővé tette a hazai protestáns egyházak, szellem és kultúra történelmi életének nem mesterséges és irreális elszigeteltségben, hanem az egész magyar történet szerves életparabjaként való felfogását és általa tudományosan egyedül kielégítő megértését.

Mindezzel együtt már azt is megmondottuk, hogy a Pokoly József történelmitudományos életműve szokatlanul sokoldalú. Már a pusztá adatgyűjtés, forráskutatás, levéltári búvárlatok terén is vasszorgalmú és igen gyümölcsöző munkát végzett, elsősorban az erdélyi református egyház történetének írásakor s gazdag kéziratot magángyűjtemé-

nyének mai napig vannak még kiadatlan kincsei. Hosszú éveken át szerkesztette a Magyar Protestáns Egyháztörténeti Adattárt mintaszerű gondnal és körültekintéssel. A részletkutatásban úgy egyes problémák kritikai megvilágításával, mint másoknak folyamatos végignyomozásával és monografikus feldolgozásával alapvető szolgálatokat tett (a magyar prot. egyházi vagyoni jog, házasságjog, egyházalkotmányi fejlődés stb.). Kiterjedt tanulmányokat folytatott a magyar jogi, politikai és gazdaságtörténet és az egyetemes történelem mezőin is — ez utóbbin különösen ideatörténeti és történetfilozófiai vonatkozásban — s ezekből is több nagyértékű, a világi szakkritika által a legkedvezőbben méltányolt dolgozat született. (A vármegyei intézmény története, a háború, a katolikum stb. stb.) A theologus, a történész, a szociológus, a politikus és a jogász egyesített élelátásával figyelte és tanulmányozta közben a saját korának egyházi és társadalmi mozgalmait is és a Protestáns Szemlébe évek hosszú során át irt emlékezetes külföldi szemléi egészen kivételes becsű kortörténeti adalékok. Életének azonban természetesen nem ezek a főművei, hanem három hatalmas synthésis: az erdélyi ref. egyháztörténelem, a Zsilinszky-féle díszkiadású nagy magyar prot. egyháztörténelemben a XIX. század történelme és a protestantizmusnak a magyar állami életre tett hatásáról szóló, tudományos magyar irodalmunkban máig egyedülálló koncepciójú és problémafejtésű nagy könyv. Az, amit e három művében adott és alkotott, nemcsak mint ismeretanyag, hanem mint ösztönzés, tájékozás és példaadás is „eiserer Bestand“-jává lett a magyar protestantizmus tudományos egyháztörténetírásának, amelyet ignorálni sem a részletkutatásban, sem a nagy összefüggések földerítésénél belátható időn belül nem lehet senkinek. Művei mindegyikében egyesülten jelenik meg szigorú tárgyilagossága az igen nagy tárgyszeretettel, amelynek melegsége minduntalan átérzik az első benyomás szerint fagyosan objektívnek és szándékosan színtelennek tetsző stíluson is.

Mint tanár tizenhét évig akolozsvári theol. fakultáson, tizennyolcig a debreceni egyetemnek előbb egyetemes történelmi, majd keresztényen egyházhistoriai tanszékén — minden frázistól és illuzórius, színpadias beállítástól iszonyodó látszólagos szárazságában is rendkívül szuggesztív tudott lenni mindama tanítványai számára, akik tőle, a történelem professzorától nem a historia drámai-heroikus elemeinek olcsó hatásokra pályázó kiszínezését várták, hanem a rejtett eszmei erők és összefüggések türelmes, józan, végtelen realitástól és megbízhatóságtól sugárzó feltárását. A debreceni egyetem évkönyveiben egyébként a neve nemcsak mint kitűnő tanár fénylik, hanem mint egyik legnagyobb hatású rector magnificus, majd felsőházi képviselő is. Vezéri része volt a diákjóléti szervezet megalkotásában, úgyszintén a Tisza István tudományos társaság létrehozásában. Általában a nagy Névadó szellemi örökségének az egyetem falain belül és

kívül senki nem volt autentikusabb tolmácsa, hívebb őrizője és fáklyahordozója Pokoly Józsefnél, a Tisza-család benső bizalmasánál, aki a tanári katedrára lépte előtt nem egészen másfél esztendeig Gesztnek volt méltó lelkipásztor.

Nem itt a helye, hogy jellemezzük őt úgy is, mint az egyházi, iskolai és egyéb közélet nagyszerűen tisztánlátó, szilárd elvi alapok mellett a gyakorlat exigenciái iránt is ritka érzékkel bíró, fáradhatatlan munkását, olykor, ha kellett, félelmes harcosát. Nem itt a helye már csak azért sem, mert bizonyosan hisszük s Isten megtartó kegyelmétől reméljük, hogy ezeken a téreken — és természetesen tudományos ügyekben is — még sokszor fogunk vele találkozni. De azt meg kell mondanunk róla ez alkalommal is, hogy az ő egész emberöltőt felölelő tanári és tudományos pályafutása az egyik legszebb és követésre legméltóbb példa arra, miként kell a tudományos téren legerősebb és legbehatóbb tevékenységet folytató theologusnak is megőriznie felelősségérzetét az egyház és az iskola nagy gyakorlati érdekei iránt, különösen döntő sorsfordulatok, akút vagy krónikus válságok idején.

A nagy magyar tudósnak, a kemény református theologusnak, a jó tanárnak és egész embernek mély hódolattal mondjuk el az annyira megérdemelt „egy kis független nyugalom“ kezdetén az „ad multos annos“-t.

Révész I.

Dr. Szilávik Mátyás a pátriarcha kor küszöbét: 70 évet lépte át fiatalos levlenségben és munkás tetterőben. Bár az eperjesi akadémia összeomlása elragadta tőle azt az alkalmat, hogy szuggesztív tudományos egyénisége megmutassa hatását a jövővelő lelkészgenerációban, annál nagyobb erővel fordult egyháza élettéljes igazságainak társadalmi, tudományos és publicisztikai úton való hirdetéséhez. Ad multos annos.

Dr. Révész Imre, a debreceni hittudományi kar egyhangú meghívása alapján, az egyháztörténelem nyilvános rendes professzorává neveztetett ki. Az egész protestáns közvélemény osztatlan öröme és szívbéli jókívánata kíséri új munkakörébe. Szeretettel köszöntjük őt folyóiratunk részéről is, melynek megalapításában és fenntartásában hatalmas része volt. A jövő lelkészgeneráció egyháztörténeti érzékének kifejlesztése, tudományos érdeklődésének felkeltése, képzett egyháztörténetírói gárda küzdelembe állítása vár reá. Minél nagyobbak ezek a feladatok, annál méltóbbak a néki adatott nagy szellemi erőkhöz.

Dr. Sebestyén Jenő budapesti theologiai akadémiai igazgatót a hollandi szigorú református egyház amsterdami szabadegyeteme a theologiai díszdoktori oklevéllel tüntette ki. Két évtized fáradhatatlan munkásságát páratlan agilitású harcait és a megismert elvekhez való törhetetlen ragaszkodását érte a hollandi testvéregyház szabadegyetemének kitüntetése. Az egyetlen tudományos magyar theologiai folyóirat belső örömmel küldi üdvözlését.

Új theologiai segédtanárok. A dunántúli egyházkerület a pápai theologiai akadémián *Török István és Incze Gábor* vallástanárokat alkalmazta a folyó tanévre theologiai segédtanároknak. Az előbbi a systematikai tárgyak egy részének, az utóbbi a gyakorlati tárgyak komplexumának előadására nyert megbízást. A soproni evangélikus theologiai kar D. Payr Sándor szabadságolása folytán ellátandó egyetemes egyháztörténeti előadások megtartását *Dr. Wiczian Dezsőre*, a fakultás első képesített doktorára bízta.

A soproni evangélikus theologiai fakultás új székházának felavatása október 19-én tartott meg a Kormányzó úr, a Kultuszminiszter, az egyetemek és főiskolák képviselői, számos egyházi és világi vezetőnek jelenlétében. Az ünnepély három részből állott: az evangélikus nagytemplomban Kapi Béla püspök hirdette az Igét; a fakultás épülete előtt Deák János dr. hittud. kari dékán mondott felszentelő imádságot s a Kultuszminiszter tartott nagyszabású beszédet. A fakultás új, impozáns épületének auditorium maximumában az Erzsébet tudományegyetem tanácsa tartott ünnepélyes díszgyűlést, melyen Bozók Gyéza dr. Rector Magnificus fejtegette megnyitó beszédében a hit és tudomány viszonyát. Dr. Deák János e. i. dékán olvasta fel „A babiloni fogság világtörténeti jelentősége”-ről írt tanulmányát. Dr. Kiss Jenő prodeákán számolt be az elmúlt tanév eseményeiről. Az ünnepélyes díszgyűléshez csatlakozott szorosan az egyetem első képesített doktorának: *Wiczian Dezsőnek* avatása, ki tanulmányait Sopronban és a berlini Kollégium Hungaricumban végezte és „Luther előadói munkássága, különös tekintettel első előadásaira” című doktori disszertációjával az egyetemes egyháztörténeti szakcsoportból a theologiai doktori képesítést „summa cum laude” nyerte el.

A budapesti református theologiai Akadémia 75 éves fennállásának jubileumi ünnepe november 21-én volt, d. u. 6 órakor, a theo-

logia disztermében. D. Dr. Sebestyén Jenő rövid megnyitója után Dr. Csekey Sándor professzor mondott széles megalapozású ünnepi beszédet. A református Konvent, evangélikus egyház, testvérintézetek, egyházkerületek, budapesti egyház, kecskeméti jogakadémia, dunamelléki tanintézetek üdvözlő szavai után a volt tanítványok nevében lapunk szerkesztője mondott beszédet. Az üdvözlésekre fenntartóttestület nevében D. Dr. Ravasz László püspök válaszolt. Válaszában általános örömet keltett a pesti református főiskola eszméje mellett való nyilatkozás. Ez lenne a halhatatlan emlékü *Török Pál* művének legméltóbb befejezése.

Az Országos Református Lelkészegyesület szeptember 16—17-én tartotta konferenciáját Balatonalmádiban, 18-án országos közgyűlést Polgárdin, 19-én pompásan sikerült hajókirándulását Balatonalmádi—Siófok—Tihany—Földvár—Keszthelyre. A konferencián a következő tudományos érdekű előadások hangzottak el: Miklós Ödön emlékezett az „Aktuális Dátumokról”, kiváltképpen Augustinusról. Forgács Gyula a vasárnapi iskola 150 éves történetéről. Csikesz Sándor: „A palesztinai új eredmények értékesítése a Biblia magyarázásban” című kérdésről. *Török István* szólott a Barth-i teológiáról elméleti- és gyakorló lelkészi szempontból. Dr. Vass Vince a lelkészek tudományos továbbképzéséről. A közgyűlés határozatai közül kiemeljük a Theologiai Szemlére vonatkozó s lapunk más helyén ismertetett határozatát.

Dr. Vasady Béla sárospataki theologiai igazgató a német „Kant-Gesellschaft” pályázatán „Die Psychologie des Glaubens” című pályakérdésre írt művével 1500 márka jutalomban részesült. Két pályázó nyert első díjat, kettő második és kettő harmadik díjat. Több, mint harminc pályadíj figyelembevehető nem volt. Vasady Béla egyike a második díj nyerteseinek. A magyar tudományt ért kitüntetéshez örömmel gratulálunk.

SZERKESZTŐ ÜZENETEI.

Lapunk jelen számával befejezte a hatodik évfolyamát. Kérjük a Theologiai Szemle előfizetőit, hogy hat év terhes, fáradságos és küzdelmekben gazdag munkáját méltányolják a maguk részéről is azzal, hogy előfizetéseiket sürgősen küldjék be a mellékelt csekkclapon. A Tiszántúli Egyházkerület 4398—1928. sz. egyházkerületi határozattal kötelezett előfizetőinek, úgy az egyházközségeknak, mint az intézeteknek szétküldött lappéldányokhoz 58,048. számú, *Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata*. *Debrecen* felírású csekkclapot, míg egyéb előfizetőinknek lappéldányaihoz 41,357. számú és *Csikesz Sándor, Debrecen* felírású csekkclapot mellékeltünk. Minthogy a Theologiai Szemlének is súlyos és esedékes anyagi kötelezettségei vannak, kérjük az előfizetési hátralékok és az 1931. évi előfizetés haladéktalan beküldését. Előfizetési díj évi húsz pengő, az ORLE és MELE tagjainak,

református és evangélikus egyházi és iskolai könyvtáraknak pedig évi tizennyolc pengő. Ugyenezen összegért kapják a Theologiai Szemlét a Tiszántúli egyházkerület köteles előfizetői is. Theologusok, segédlelkészek, hitoktatók kedvezményesáru előfizetési díja évi tizenégy pengő.

Kimutatás a „Theologiai Szemle” részére 41,357. számú csekkclapon érkezett pénzküldeményekről: *Lic. Rácz Kálmán*, Pápa 20 P, *Dunamelléki* ref. püspöki hivatal 20 P, Főiskolai Könyvtár *Sárospatak* 20 P, *dr. Tóth Pál* Szigetszentmiklós 18 P, *K. Mándy Sámuel*, Budapest 20 P, *Marton Lajos*, Budapest 20 P, *Szabó Zsigmond*, Kiskunhalas 18 P, *dr. Révész Kálmán*, Miskolc 20 P, *Sebestyén Andor*, Budapest 10 P, *Illés Géza*, Terehegy 18 P, *Andrási Tivadar*, Sit-Gheorghe 21 P, *D. Stráner Vilmos*, Sopron 40 P, *Glatz József* Eudapest 20 P, *Benedek Sándor* Erdősokonya 10 P, *Hegyaljai Kiss Géza* Belsőbócs 24 P.

Kimutatás Debrecen sz. kir. város és a Tiszántúli református egyházkerület könyvnyomda-vállalata számára az 58,043. számú esekklapon érkezett pénzküldeményekről:
Bolpald r. e. 72 P, *Csaholc* r. e. 36 P, *Császló* r. e. 72 P, *Csenger* r. e. 54 P, *Csengersima* r. e. 54 P, *Cégénydányád* r. e. 54 P, *Darnó* r. e. 36 P, *Fülesd* r. e. 72 P, *Fülpös* r. e. 72 P, *Gacsály* r. e. 72 P, *Garboly* r. e. 36 P, *Géberjén* r. e. 72 P, *Győrtelek* r. e. (1931-re is.) 72 P, *Gyügge* r. e. 36 P, *Hermánszeg* r. e. 36 P, *Kishodos* r. e. 36 P, *Kisnamény* r. e. 72 P, *Kisszeke* r. e. 36 P, *Kocsord* r. e. 72 P, *Komlódtótfalu* r. e. 72 P, *Kölese* 72 P, *Kömörő* r. e. 36 P, *Magosliget* r. e. 72 P, *Majtis* r. e. 52 P, *Mánd* r. e. 72 P, *Méhtelek* r. e. 72 P, *Milota* r. e. 72 P, *Nagyhodos* r. e. 72 P, *Nagyszekeres* r. e. 51 P, *Nábrád* r. e. 31 P, *Panyola* r. e. 36 P, *Penyige* r. e. 72 P, *Rápoll* r. e. 72 P, *Sonkád* r. e. 72 P, *Szamosgyalós* r. e. 72 P, *Szamosbecs* r. e. 72 P, *Szamoskér* r. e. 18 P, *Szamosályi* r. e. 36 P, *Szamosatárjalva* r. e. 72 P, *Szamosújlak* r. e. (1931-re is.) 51 P, *Szatmárcseke* r. e. 36 P, *Szatmárökörítő* r. e. 72 P, *Tiszabecs* r. e. 18 P, *Tiszacsécsere* r. e. 36 P, *Tiszakörd* r. e. 62 P, *Tisztaberek* r. e. 36 P, *Túriscvárd* r. e. 72 P, *Turisce* r. e. 72 P, *Tyukod* r. e. 36 P, *Uszka* r. e. 72 P, *Vámosoroszi* r. e. 36 P, *Zsarolyán* r. e. 72 P, *Debrecen* r. e. 80 P, *polgári iskola Debrecen* 20 P, *református tanítónőképző Debrecen* 20 P, *Csaholc* r. e. 18 P, *Hajdúnánás* r. e. 18 P, *Papszász József Nagykereki* 10 P, *Mikepércs* r. e. 18 P, *Danesháza* r. e. 18 P, *Piricse* r. e. 36 P, *Füzesgyarmat* r. e. 30 P, *Biharmellék-Váncsod* e. m. 338 P, *Nagyléta* r. e. 18 P, *Szatmárcseke* r. e. 20 P, *Sarkadkeresztúr* r. e. 18 P, *Berettyóújfalú* r. e. 18 P, *Főrizs Lajos Olesvaapáti* 126 P *Békés* r. e. 20 P *Református reálgimnázium Hódmezővásárhely* 20 P, *Dévaánya* r. e. 18 P, *Fülpösdaróc* 54 P, *Mezőtúr* 81 P, *Győrtelek* 18 P, *Nagyecsed* 18 P.

„Istennek nagyságos dolgai“ cím alatt fognak megjelenni december elején a könyvpiacra a *kolozsvári református theologiai fakultás akadémiai istentiszteletein az 1929–30. tanévben tartott prédikációk. Úgy református theologiai és egyházi, mint erdélyi magyar nemzeti és kulturális történelmi szempontból rendkívül érdekes és értékes lesz e könyv*, mert 1. benne Dr. Makkai Sándor püspök és a kolozsvári református theologiai Fakultás tanárai szólnak meg, mint ígérték, 2. az ünnepes félv minden vasárnapjára szól s több, mint harminc prédikációt fog tartalmazni, 3. a prédikációk egy ciklus darabjai, melyek a váltság nagy tényeivel tisztán kálvinista krisztocentrikus szempontból foglalkoznak. A vasok, kb. 15 ívre terjedő szép kiállítású kötet előfizetési ára *rendkívül olcsó*, 1 pengő és a portó, mert a kiadók súlyt helyeznek arra, hogy e kötetet keresztül minél többen tudjanak belepillantani az erdélyi református egyház és lélek vívódásaiba és útkeresésébe. Előfizetni lehet *1930 december 10-ig az „Ifjú Erdély“ kiadóhivatalánál, Cluj-Kolozsvár, Református theologiai és a Studium könyvesboltjában, Budapest.*

Azon olvasóinkkal, akik régi folyóiratokat nem költöttek be, közöljük, hogy megvételre vagy cserékre keressük a következő

folyóiratok egyes példányait vagy teljes évfolyamait. Ajánlatokat a kiadóhivatalba kérünk.

Theologiai Szemle I. és II. évfolyam; *Debreceni Szemle* I. évfolyam márciusi szám; *Protestáns Szemle* kezdettől 1927-ig bezárólag; *Magyar Szemle* 2—5, 7, 9, 12, 17, 22, 23, 35. szám; *Erdélyi Helikon* I. évfolyam következő számai: 5, 7-től az évfolyam végéig; *Minerva* I—VI. évfolyamok; *Magyar asszony* I. évfolyam egészen, a II. évfolyamból az 1—4. és 9. számok; *A Híd* összes számok; megszállt területi folyóiratok vagy kiadványok; *Széphalom*, *Symposion*.

A Theologiai Szemle terjesztése és pártolása kérdésében az Országos Református Lelkészei egyesület a következőképpen határozott:

„A Theologiai Szemle immár hetedik évében lép a magyar tudomány szolgálatában és hatalmas szellemi fegyvereket bocsát a protestáns, de különösen a református egyház rendelkezésére. Ára és terjedelme változatlan: évenként 24 nagy lexikon oktavívnyi terjedelemben jelenik meg, egyharmad részben petít szedéssel. Előfizetési ára évenként 20 pengő; ORLE és MELE tagoknak, valamint református és evangélikus egyházi és iskolai könyvtáraknak évi 18 pengő, vallás-tanító lelkészek, segédlelkészek és teológusok számára évi 14 pengő. A Tiszántúli Református Egyházkerület kötelezőleg elrendelte a folyóirat megrendelését minden protestáns paróchiális könyvtár részére. Ha minden egyházkerület követi ezt a példát, akkor a terjedelem, színvonal leszállítása nélkül a Theologiai Szemle évi előfizetése 20 pengőről 10 pengőre volna leszállítható.

Felkéri azért közgyűlésünk a Dunamelléki, Dunántúli, Tiszáninneni Egyházkerületek közgyűlését, hogy a Tiszántúli Egyházkerület példájára a Theologiai Szemlének a paróchiális könyvtárak részére való megrendelését kötelezőleg elrendelni méltóztassék. Egyben felkéri a Tiszántúli Egyházkerület közgyűlését is, hogy hasonló megkereséssel támogassa a testvéregyházkerületeknél a Theologiai Szemle kötelező terjesztésére vonatkozó kérelmünket.

Theologiai Tanulmányok új füzetek. Lapunk jelen számában között két nagyobb tanulmányról különnyomatot is készítettünk és ezeket mint a „Theologiai Tanulmányok 12. és 13. számát jelentettük meg a Theologiai Szemle papírján, kék, félkemény papírborítékkal ellátva. E tanulmányok: *Dr. Nagy Géza: Barth teológiájának előzményei, kritikája és jelentősége* (Theologiai Tanulmányok 12. szám, 36 lex. október). Ára 2 P) és *Gáncs Aladár: Mit tanulhatunk Barth Károlytól* (Theologiai Tanulmányok 13. szám, 18 lex. október). Ára 1-30 P). Ezen kiadványokon kívül sajtó alatt van, ugyancsak a Theologiai Tanulmányok sorozatának 11. számaként: *Lic. theol. Dr. Karner Károly: A jelekzelek Magyarországon a statisztika megvilágításában.* (127 lex. október). Ára 4-20 P.)

Directeur : ALÉXANDRE CSIKESZ, professeur d'université. Debrecen. Hongrie.

Comité de rédaction : Jean Deák, professeur d'université et Émeric Révész, professeur d'université.

Abonnement : 20 francs suisses par an.

Paraissant tous les deux mois. — Publiée par l'Association Nationale de Pasteurs Réformés de Hongrie.

SOMMAIRE :

La Parole : L'épître du Christ. *D. B. Kapi*, pp. 561—562.

Editorial : Demande publique aux chefs de l'Église réformée de Hongrie. p. 562.

Études : *A. Gánes* : Qu'est-ce que nous avons à apprendre de Karl Barth? pp. 563—580. — *G. Nagy* : Le Barthisme : ses origines, sa critique, son importance. pp. 581—615. — *K. Karner* : Les cultes en Hongrie dans la lumière de la statistique. pp. 616—707.

Articles et notes : *E. Révész* : Harnack. — *J. Deák* : L'importance de la captivité babylonienne dans l'histoire universelle. — *J. Pongrácz* : Documents inconnus relatifs à l'histoire des pasteurs-galériens hongrois. — *J. Gulyás* : Deux poètes religieux inconnus (Anna et Balthasar Bessenyei). — *B. Tankó* : Art et Religion (sur le livre de Von Ogden Vogt). pp. 708—726.

Littérature Étrangère : Voir l'énumération détaillée des publications critiquées dans cette partie dans le Sommaire hongrois sous le titre : „*Külföldi Szemle*“. pp. 726—742.

Revue des Revues : Voir l'énumération détaillée des publications critiquées dans cette partie dans le Sommaire hongrois sous le titre : „*Folyóiratok Szemléje*“. pp. 742—745.

Littérature hongroise : *G. Buday* : La pédagogie de J. Chrysostome. *D. Trócsányi*. — *L. Rácz* : Vie et oeuvres de J.-J. Rousseau. *J. Gulyás*. — *Rácz* : Leibnitz : Nouveaux essais sur l'entendement humain. *J. Gulyás*. — Nouveau Testament. Traduction de l'original par D. A. Raffay *Dr. E. Mátyás*. — Le Nouveau Testament de notre Seigneur Jésus-Christ. (Trad. parl. *A. Czeglédy*.) *E. Máthé*. — *Gy. Bartók* : L'éthique de Kant et la philosophie morale de l'idéalisme allemand. *B. Vasady*. — *L. Musnai* : Commentaire sur l'évangile et les épîtres de Jean. *Dr. I. Kiss*. — *S. Czeglédy* : La vie de Jésus d'après des quatre évangélistes. *Lic. dr. K. Karner*. — *Dr. B. Vasady* : La psychologie et la dogmatique de la foi et de l'incroyance. *D. Dr. Prőhle*. — *I. Botár* : La liberté religieuse et Fr. David. — *Gy. Tóth* : Fr. David, fondateur de la religion unitaire. *D. Wiczián*. — *B. Iványi* : Les voyages à Rome de baron L. de Sennyei S. J., recteur du Collège de Nagyszombat. *D. Wiczián*. — *Dr. E. Tóth* : Histoire du temple réformé de Pápa. *J. Gulyás*. — *Hastings* : Sermons pour cultes d'enfants. Traduits par *K. Erdős*. Avec introduction par *I. Bilkei Pap. L. Gaudy*. — *M. Szele* : Cours d'apologétique pour les écoles secondaires. *L. Gaudy*. — *Dr. J. Sebestyén* : La mentalité de la femme réformée. *Dr. E. Tarczay*. — L'école maternelle de J. A. Comenius. *D. Trócsányi*. Le voyage de Tarimène par *G. Bessenyei. J. Gulyás*. — *V. Győri* : La formation de l'idée de l'école „civile“ jusqu'à 1868. *L. Ruzsás*. — *V. Győri* : Un répertoire bibliographique de la Revue de l'École Civile Hongroise 1876—1928. *L. Ruzsás*. — *Dr. L. Sághegyi* : L'histoire sexagénaire de l'école civile hongroise. *L. Ruzsás*. — *Ö. Szelényi* : Annales de l'Association Nationale des Professeurs Évangéliques 1925—1930. *J. Gulyás*. — *Ö. Weszely* : Les variations des principes fondamentaux de la pédagogie. *M. I. Bartók*. — *Dr. L. Török* : La formation des instituteurs allemands au niveau universitaire. Ce qu'elle peut nous apprendre. *M. I. Bartók*. *V. Szontágh* : Problèmes du droit public au point de vue de notre souveraineté (En marge du livre de *K. Molnár* : Le Droit Public de la Hongrie.) *Zs. Benedek*. — *L. György* : Un poème sybillin du moyen-âge dans la littérature hongroise. *J. Gulyás*. — *Editions de la Société Scientifique et Littéraire „Tisza István“* : — *I. Révész* : L'historiographie du protestantisme hongrois, ses résultats et ses tâches. *J. Gulyás*. — *Dr. E. Lósy-Schmiedt* : La construction du pont de pierre sur la rivière Hortobágy. *J. Gulyás*. — *E. Császár* : La fantaisie de *J. Arany. J. Gulyás*. — *B. Leffler* : Selma Lagerlöf. *J. Gulyás*. — *Josephus Salánky* : De eodice Ovidii et Horatii colligato Debreceniensi. *J. Gulyás*. — *I. R. Kiss* : La politique nationale des princes de Transylvanie. *J. Gulyás*. — *Gy. Dezső* : L'hypothèque mobile. — *I. Harsányi* : Vie et oeuvres de pasteur St. Csulyak de Miskolcz. *J. Gulyás*. — *M. Perjéssy* : La loi sur le maint ien plus effectif de l'ordre de l'État et de la Société. *J. Gulyás*. — *F. Papp* : *P. Gyulai* et *E. Pataky. J. Gulyás*. — *G. Oláh* : La psychologie de la création dans l'art. *J. Gulyás*. — *J. Gulyás* de *Padányi* : La vue de la troupe. *J. Gulyás*. — *K. Gubányi* : La patrie et le monde entier. *Dr. I. Ecsedi*. — *Gy. Buday* : Le settlement agraire. *D. Wiczián*. — *Dr. I. Györfly* : La vie des bergers dans l'ancienne Hongrie. *Dr. I. Ecsedi*. — *Gy. Temesi* : Un livre pour Éclaireurs. *F. Debreczeni*. pp. 745—764.

Documents inédits : Journal de voyage académique de *J. Keresztési*. 16-me suite. pp. 764—765.

Vie scientifique : Dr. théol. I. Dóczy. (Nécrologie.) — L'entrée en retraite de *M. le professeur J. Pokoly*. — L'anniversaire soixante-dixième de *M. le professeur émérite M. Szilávik*. — La nomination de *M. I. Révész* à l'Université. — Le doctorat en théologie „honoris causa“ de *M. J. Sebestyén*. — Nouveaux professeurs auxiliaires de théologie. — L'inauguration du nouvel édifice de la Faculté de théologie évangélique de Sopron. — Un jubilé de trois quarts de siècle à l'Académie de théologie réformée à Budapest. — Conférence de l'Association Nationale de Pasteurs Réformés à Balatonalmádi le 16—17. septembre 1930. — Distinction de *M. le professeur Vasady*. pp. 765—767.

Editorial. pp. 767—768.

Editor: ALEXANDER CSIKESZ university-professor Debrecen Hungary.

Chief-contributors: Emerle Révész University-professor and John Deák University-professor.

Subscription price 16 s. or 4 Dollar.

Bimonthly periodical. — Published by the Society of the Hungarian Reformed Ministers.

CONTENTS :

The Word. The Letter of Christ, pp. 561—562.

Editor's Beseech to the Leaders of the Reformed Church of Hungary, p. 562.

Studies: A. Gáncs: What Can We Learn from Charles Barth? pp. 563—580. — Dr. G. Nagy: The precedents, critique and significance of the Theology of Barth, pp. 581—615. — Lic. Dr. Ch. Karner: The Denominations in Hungary in the light of the Statistics, pp. 616—707.

Smaller articles: E. Révész: Harnack. — Dr. J. Deák: The Significance of the Babilonian Exil in its world-historical Meaning. — J. Pongrácz: Documents to the history of the Hungarian Galley-slaves Ministers. — J. Gulyás: Two unknown religious Poets (Anne and Balthasar Bessenyei). — B. Tankó: Art and Religion. (On the Book of Von Ogden Vogt.) pp. 708—726.

Foreign review: See Hungarian Contents under: „Külföldi Szemle“, pp. 726—742.

Review of reviews: See Hungarian Contents under: „Folyóiratok Szemléje“, pp. 742—745.

Home literature: G. Buday: The pedagogy of Joh. Chrysostomos. *D. Trócsányi.* — L. Rácz: Life and Works of Rousseau. *J. Gulyás.* — L. Rácz: The „Nouveaux essays“ translated. *J. Gulyás.* — New testament that is, new Covenant. From the Greek original translated by Alex. Raffay. *D. E. Mátyás.* — The new testament of Jesus Christ our Lord. (Translated by Alex. Czeglédy.) *A. Máthé.* — G. Bartók: The Ethics of Kant and the Moral Philosophy of the German Idealism. *B. Vasady.* — L. Musnay: Exposition of the Gospel and Letters of the Apostle John. *E. Kiss dr.* — Alex. Czeglédy: The Life of Jesus according to the four Gospels. *Lic. dr. Ch. Karner.* — Dr. B. Vasady: Psychology and Dogmatics of the Belief and Unbelief. *D. Dr. Ch. Prőhle.* — E. Botár: The freedom of Religion and Francis Dávid. G. Tóth: Memory of Francis David, Founder of the Unitarian Church. *D. Wiczián.* — B. Iványi: The journies of the Baron L. Sennyey. *D. Wiczián.* — A. Tóth: The History of the Reformed Church of Pápa. *J. Gulyás.* — Hastings: Transl by Ch. Erdős. Introduced by B. St. Pap. *L. Gaudy.* — N. Szele: Apologetics. Classbook for the Middle Schools. *L. Gaudy.* — Dr. É. Sebestyén: The soul of the Reformed Woman. *Dr. Eliz. Tarczay.* — Comenius: Mothers' School. *D. Trócsányi.* — Bessenyei: The Journey of Tarimenes. *J. Gulyás.* — W. Györy: The evolution of the idea of the City-School till 1868. The same: Repertory of the City-School Communications. *L. Ruzsás.* — Dr. L. Sághegy: Sixty Years of the Hungarian City-School. *L. Ruzsás.* — Ed. Szelényi: The X—XII. Year books of the Lutheran Society of Middle-School Teachers. Dr. L. Törös: The University level of the German Teachers' Building. *J. M. Bartók.* — W. Szontágh: Problems of Public Laws concerning our Souverainity, some remarks to the explanations of the „Hungarian Public Law“ of Prof. K. Molnár. *Zs. Benedek.* — L. György: A Sybilla-poem of the Middle Age in the old Hungarian Literature. — *Publications of the Stephen Tisza Society.* — E. Révész: The Historiography of the Hungarian Protestantism. — Dr. E. Lóssy Schmiedt: The stonebridge of Hortobágy. — E. Császár: The imagination of John Arany. — B. Lefler: Selma Lagerlöf. — J. Salánky: De codice Ovidii et Horatii colligato Debreceniensi. — St. R. Kiss: The National Policy of the Princes of Transsylvania. — J. Dezső: The mobile Hypothek. — St. Harsányi: The Life and Work of St. Csulyak de Miskolcz. — M. Perjéssy: On the Law for the more effective Protection of the State and Social Order. — F. Pap: Paul Gyulai and Emily Pataky. — G. Oláh: Psychology of the Artistical Creation. *J. Gulyás.* — E. P. Gulyás: Troops reviewed. *J. Gulyás.* — Ch. Gubányi: At home and abroad. In two parts. *Dr. St. Ecsedi.* — Dr. St. Györfly: The „Wild Shepherds“. The same. — G. Buday: The Agrar Settlement on the Farm. *D. Wiczián.* — V. Temesy: Boy Scout Book. *F. Debreczeni.* pp. 745—764.

Publication: Notes from J. Keresztesi's Diary on his Academic Tour. Abroad. XVI. pp. 764—765.

Scientifical Life: D. Emerich Dóczy. Dr. J. Pokoly retired. Th 70-the Birthday of M. Szlávik. — Dr. E. Révész professor of the University of Debrecen. — Dr. E. Sebestyén dr. *hon causa.* New assistant professors for theology etc. pp. 765—767.

Editors messages. pp. 767—768.

Redigiert von Universitäts-Professor ALEXANDER CSIKESZ, Debrecen, Ungarn.

Mitarbeiter: Univ. Prof. Emerleh Révész Debrecen und Univ. Prof. Joannes Deák Sopron.

Subskriptionspreis pro Jahr Goldmark 18., Schw. Fr. 20.

Erscheint zweimonatlich. — Verlag des Ungarländischen Reformierten Pastoren-Vereins (ORLE.)

INHALT:

Das Wort: Christi Brief. *B. Kapi*. S. 561—562.

Offene Bitte an die Leitung der reformierten Kirche Ungarns. Vom *Schriftleiter*. S. 562.

Aufsätze: *A. Gáncs*: Was wir von Karl Barth lernen sollen. S. 563—580. — *Dr. G. Nagy*: Barth's Theologie, ihre Vorgeschichte, Kritik und Bedeutung. S. 581—615. — *Lic. K. Karner*: Die Konfessionen in Ungarn im Lichte der Statistik. S. 616—707.

Kleinere Mitteilungen: *E. Révész*: Harnack. — *Dr. J. Deák*: Die weltgeschichtliche Bedeutung der babylonischen Gefangenschaft. — *J. Pongrácz*: Beiträge zur Geschichte der ungarischen Galeerensklaven—Pfarrer. — *J. Gulyás*: Zwei unbekannte religiöse Dichter (*A. Bessenyei* und *B. Bessenyei*). — *B. Tankó*: Kunst und Religion. (Über das Buch Von Ogden Vogt's.) S. 708—726.

Ausländische Litteratur: Ein genaues Verzeichnis der in diesem Teile besprochenen Werke siehe im ungarischen Inhaltsverzeichnis unter dem Titel: „*Külföldi Szemle*“. S. 726—742.

Zeitschriftenschau: Ein genaues Verzeichnis der in diesem Teile besprochenen Werke siehe im ungarischen Inhaltsverzeichnis unter dem Titel: „*Folyóiratok Szemléje*“. S. 742—745.

Innländische Literatur: *G. Buday*: Die Paedagogik des Johannes Chrysostomos. *D. Trócsányi*. — *L. Rácz*: Rousseaus Leben und Werke. *J. Gulyás*. — *L. Rácz*: Leibnitz: Neuere Untersuchungen über die menschliche Vernunft. *J. Gulyás*. — Das Neue Testament. Aus dem Griechischen übersetzt von *D. A. Raffay*. *Dr. E. Mátyás*. — Das Neue Testament unseres Herrn Jesu Christi. (Übersetzt von *A. Czeglédy*.) *E. Máthé*. — *Gy. Bartók*: Kants Ethik und die Moralphilosophie des deutschen Idealismus. *B. Vasady*. — *L. Musnay*: Erklärung des Evangeliums und der Briefe Johannis. *Dr. J. Kiss*. — *A. Czeglédy*: Das Leben Jesu in der Darstellung der vier Evangelisten. *Lic. dr. K. Karner*. — *D. B. Vasady*: Psychologie und Dogmatik des Glaubens und des Unglaubens. *D. dr. K. Pröhle*. — *E. Botár*: Die Religionsfreiheit und *F. Dávid*. — *Gy. Tóth*: Dem Begründer des unitarischen Bekenntnisses, *F. Dávid* zum Gedächtnis. *D. Wiczján*. — *B. Iványi*: Römische Reisen des Freiherrn *L. Sennyei S. J. Rector* zu Nagyszombat (Tyrnau). *D. Wiczján*. — *Dr. E. Tóth*: Geschichte des reformierten Kirchengebäudes zu Pápa. *J. Gulyás*. — *Hastings*: Unser Augapfel. Übersetzt von *dr. K. Erdős* Eingeleitet von *St. B. Papp*. *L. Gaudy*. — *M. Szele*: Apologetik. *L. Gaudy*. — *Dr. J. Sebestyén*: Das Seelenleben der reformierten Frau. *Dr. E. Tarczay*. — *Comenius*: Mutterschule. *D. Trócsányi*. — *Bessenyei*: De Reise des *Tarimenes*. *J. Gulyás*. — *W. Győri*: Die Entwicklung des Entwurfes der Bürgerschule bis 1868. *L. Ruzsás*. — *W. Győri*: „Zeitschrift für die Bürgerschule“ Jahrgänge von 1876—1928. Anzeigen und Repertorium der Mitarbeiter dieser Zeitschrift. *L. Ruzsás*. — *vitéz dr. L. Sághegyi*: Die 60-jährige Vergangenheit der ungarischen Bürgerschule. *L. Ruzsás*. — Jahrbücher des Landesvereins der evang. Mittelschullehrer Jahrg. X—XII. 1925—1930. Redigiert von *E. Szelenyi*. *J. Gulyás*. — *Ö. Weszely*: Wandlungen der pädagogischen Grundbegriffe. *M. J. Bartók*. — *Dr. L. Törös*: Die Erhebung der deutschen Lehrerbildung auf das Hochschulnivea. *M. J. Bartók*. — *Dr. V. Szentágh*: Staatsrechtliche Probleme in Hinsicht auf unsere Souveränität. Randbemerkungen zu den Erläuterungen und Feststellung des „Ungarischen Gemeinrechtes“ von *K. Molnár*. *Zs. Benedek*. — *L. György*: Ein mittelalterlicher Sybilla-Vers in der alt-ungarischen Literatur. *J. Gulyás*. — *Ausgaben der Tisza István Wissenschaftlichen Gesellschaft*: — *E. Révész*: Geschichtsschreibung des ungarischen Protestantismus. Ergebnisse und Aufgaben. *J. Gulyás*. — *Dr. E. Loósy Schmidt*: Die Steinbrücke über den Hortobágy. *J. Gulyás*. — *E. Császár*: Arany's dichterische Phantasie. *J. Gulyás*. — *B. Leffler*: Selma Lagerlöf. *J. Gulyás*. — *Josephus Salánky*: De Codice Ovidii et Horatii colligato Debreciniensi. *J. Gulyás*. — *R. St. Kiss*: Die Nationalpolitik der Fürsten von Siebenbürgen. *J. Gulyás*. — *Gy. Dezső*: Mobile Hypothek. *J. Gulyás*. — *St. Harsányi*: St. Miskolczi Csulyak, Sein Leben und Wirken. *J. Gulyás*. — *M. Perjéssy*: Das Gesetz über den wirksameren Schutz der staatlichen und gesellschaftlichen Ordnung. *J. Gulyás*. — *F. Pap*: *P. Gyulai* und *E. Pataky*. *J. Gulyás*. — *G. Oláh*: Psychologie des künstlerischen Schaffens. *J. Gulyás*. — *J. Gulyás de Padany*: Heereschau. *J. Gulyás*. — *K. Gubányi*: Zuhause und in der weiten Welt. I. und I. Teil. *Dr. St. Ecsedi*. — *Gy. Buday*: Agrar-Settlement auf der Tanya. *D. Wiczján*. — *Dr. St. Győrffy*: Die rauen Hirten. *Dr. St. Ecsedi*. — *Gy. Temessy*: Pfadfinderbuch. *F. Debreczeni*. S. 745--764.

Veröffentlichung: Die Notizen *J. Keresztesi* über seine akademische Studienreise. S. 764—765.

Wissenschaftliches Leben: D. E. Dóczy. † — *Dr. J. Pokoly* in Ruhestand. Siebzigster

Geburtstag des Prof. *M. Szlávik*. — *Dr. E. Révész* zum Universitätsprofessor ernannt. — *Dr. D. Sebestyén* Doctor theologiae h. c. Neue theologische Hilfsdozenten. Einweihung des neuen Gebäudes der evang. theol. Fakultät Sopron. — 75-jähriges Bestehen der ref. theol. Akademie Budapest. — Konferenz des Ung. Ref. Pfarrervereines zu Balatonalmádi den 16—17 Sept. 1930. — Auszeichnung *Dr. B. Vasady*. S. 765—767.

Mitteilungen der Redaktion. S. 767—768. I.